

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Uluslararası Hakemli Dergi / International Refereed Journal

DÜSBED

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Dicle University Journal of Social Sciences Institute

ISSN : 1308 - 6219

ŞUBAT - 2022

YIL : 14

SAYI : 29

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

DÜSBED

ISSN: 1308 - 6219 ŞUBAT-2022 YIL: 14 SAYI: 29

Editörden,

Değerli meslektaşlarım, yine uzun ve titiz bir değerlendirme süreci sonunda dergimizin yeni bir sayısını sizlere sunma aşamasına getirdik. Onlarca makale içinden hakemlik süreci biten 21 makaleye bu sayıda yer verilmiştir. Genel olarak dergimizde özel olarak da bu sayıda yer alan makalelerin hem farklı disiplinleri temsil etmesi hem de akademik bilgi birikimine katkı sağlayacak türden olmasına azami özen gösterilmektedir.

Bu vesileyle son sayımızın yayına hazırlanmasında emeği geçen hakem, yazar ve yayın kurulu üyelerine teşekkür eder, katkıları için minnettarız. Önümüzdeki sayıda görüşmek umuduyla...

Prof. Dr. Yılmaz DEMİRHAN

Editör

Uluslararası Hakemli Dergi / International Refereed Journal

DÜSBED

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Dicle University Journal of Social Sciences Institute

ISSN : 1308 - 6219

ŞUBAT-2022

YIL: 14

SAYI: 29

DÜSBED yılda üç kez yayınlanan uluslararası hakemli ve indeksli bir dergidir.

DÜSBED'de yayınlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yayınlanan yazıların bütün yayın hakları **DÜSBED**'e aittir.

Yayınlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz.

Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayınlamamakta serbesttir.

Gönderilen makaleler için herhangi bir telif ücreti ödenmez.

Dergimiz, **ULAKBİM TR DİZİN**, **ASOS**, **TEİ (Türk Eğitim İndeksi)**, **Research Bible**, **Scientific Indexing Service**, **Index Copernicus**, **Google Scholar**, **Akademik Dizin (Akademik Türk Dergileri İndeksi)** ve **SOBİAD** tarafından taranmakta ve dergipark platformunda yer almaktadır.

ISSN: 1308 - 6219

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Diyarbakır / TÜRKİYE

ŞUBAT-2022

Uluslararası Hakemli Dergi / International Refereed Journal

DÜSBED

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Dicle University Journal of Social Sciences Institute

ISSN : 1308 - 6219

ŞUBAT-2021

YIL: 14

SAYI: 29

BAŞ EDİTÖR/ CHIEF EDITOR

Prof. Dr. Yılmaz DEMİRHAN-Dicle Üniversitesi

EDİTÖRLER/EDITORS

Prof. Dr. Ahmet TANYILDIZ-Dicle Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet SONGUR-Dicle Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Nurettin MENTEŞ-Dicle Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah CENGİZ-Dicle Üniversitesi

E-mail: sbd@dicle.edu.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/en/pub/diclesosbed>

Adres: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tel: 04122411000/8480-8469

DİYARBAKIR

Uluslararası Hakemli Dergi / International Refereed Journal

DÜSBED

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Dicle University Journal of Social Sciences Institute

ISSN : 1308 - 6219

ŞUBAT-2021

YIL: 14

SAYI: 29

Alan Editörleri / Field Editors

Antropoloji	Prof. Dr. Yılmaz Selim ERDAL	Hacettepe Üniversitesi
Arkeoloji	Doç. Dr. Aytaç ÇOŞKUN	Dicle Üniversitesi
Coğrafya	Doç. Dr. Mehmet Sait ŞAHİNALP	Harran Üniversitesi
Çağdaş Türk Lehçeleri	Doç. Dr. Çasteğin TURGUNBAYER	Dicle Üniversitesi
Dil Bilim	Prof. Dr. Ferruh AĞCA	Osmangazi Üniversitesi
Dinler Tarihi	Prof. Dr. Canan SEYFELİ	Dicle Üniversitesi
Doğu Dilleri ve Edebiyatı	Prof. Dr. Mesut ERGİN	Dicle Üniversitesi
Eski Türk Edebiyatı	Prof. Dr. Gencay ZAVOTÇU	Atatürk Üniversitesi
Felsefe	Prof. Dr. Bülent SÖNMEZ	Kâtip Çelebi Üniversitesi
Felsefe ve Din Bilimleri	Prof. Dr. Cemal TOSUN	Ankara Üniversitesi
Güzel Sanatlar	Prof. Dr. Ali Osman ALAKUŞ	Dicle Üniversitesi
Halk Bilimi	Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN	Trakya Üniversitesi
Hukuk	Dr. Öğr. Üyesi Ömer ERGÜN	Dicle Üniversitesi
İktisat	Doç. Dr. Mehmet SONGUR	Dicle Üniversitesi
İşletme	Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ÇEMBERLİTAŞ	Van Y.Y. Üniversitesi
İletişim	Doç. Dr. Yıldız Dilek ERTÜRK	İstanbul Üniversitesi
İslam Tarihi ve Sanatı	Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN	İstanbul Üniversitesi
Kamu Yönetimi	Prof. Dr. Yılmaz DEMİRHAN	Dicle Üniversitesi
Psikoloji	Dr. Öğr. Üyesi Tahsin KULA	Dicle Üniversitesi
Sağlık Yönetimi	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin KURT	Dicle Üniversitesi
Sanat Tarihi	Prof. Dr. İrfan YILDIZ	Dicle Üniversitesi
Sosyoloji	Prof. Dr. Rüstem ERKAN	Dicle Üniversitesi
Tarih	Doç. Dr. Salih ERPOLAT	Dicle Üniversitesi
Temel İslam Bilimleri	Prof. Dr. Metin BOZAN	Dicle Üniversitesi
Türk İslam Edebiyatı	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BÜKÜM	Kâtip Çelebi Üniversitesi

Türk Dünyası Araştırmaları	Prof. Dr. Osman KARATAY	Ege Üniversitesi
Yabancılara Türkçe Öğretimi	Doç. Dr. Mustafa DURMUŞ	Hacettepe Üniversitesi
Yeni Türk Edebiyatı	Doç. Dr. Abdulhakim TUĞLUK	Iğdır Üniversitesi

Yayın Kurulu ve Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN - *İstanbul Üniversitesi - İlahiyat Fakültesi - İstanbul*
- Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN - *Trakya Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Edirne*
- Prof. Dr. Ahmet TAŞĞIN - *Necmettin Erbakan Üniversitesi - Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi - Konya*
- Prof. Dr. Ali AKAY - *Dicle Üniversitesi - İlahiyat Fakültesi - Diyarbakır*
- Prof. Dr. Bülent GÜL - *Hacettepe Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Ankara*
- Prof. Dr. Canan SEYFELİ - *Dicle Üniversitesi - İlahiyat Fakültesi - Diyarbakır*
- Prof. Dr. Cemal TOSUN - *Ankara Üniversitesi - İlahiyat Fakültesi - Ankara*
- Prof. Dr. Ferruh AĞCA - *Osmangazi Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Eskişehir*
- Prof. Dr. Grazyna ZAJAC - *Jagiellonian Üniversitesi - Polonya*
- Prof. Dr. İnan KESER - *Dicle Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Diyarbakır*
- Prof. Dr. İrfan YILDIZ - *Dicle Üniversitesi - Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi - Diyarbakır*
- Prof. Dr. Mahmut Hamdi AKIN - *Necmettin Erbakan Üniversitesi - Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi*
- Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ - *Hitit Üniversitesi - İlahiyat Fakültesi - Çorum*
- Prof. Dr. Mehmet Sait ŞAHİNALP - *Harran Üniversitesi - Fen-Edebiyat Fakültesi - Şanlıurfa*
- Prof. Dr. Metin KARTAL - *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi - Ankara*
- Prof. Dr. Mesut ERGİN - *Dicle Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Diyarbakır*
- Prof. Dr. Mustafa AVCI - *Selçuk Üniversitesi - Hukuk Fakültesi - Konya*
- Prof. Dr. Muzaffer KOÇ - *Marmara Üniversitesi - Siyasal Bilgiler Fakültesi - İstanbul*
- Prof. Dr. Ramazan YILDIRIM - *Karatay Üniversitesi - Hukuk Fakültesi - Konya*
- Prof. Dr. Rüstem ERKAN - *Dicle Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Diyarbakır*
- Prof. Dr. Osman KARATAY - *Ege Üniversitesi - Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü - İzmir*
- Prof. Dr. Yıldız Dilek ERTÜRK - *İstanbul Üniversitesi - İletişim Fakültesi - İstanbul*
- Prof. Dr. Yılmaz BİNGÖL - *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi - Siyasal Bilgiler Fakültesi - Ankara*
- Prof. Dr. Yılmaz Selim ERDAL - *Hacettepe Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Ankara*
- Prof. Dr. Merziyye NECEFOVA - *Azerbaycan Milli İlimler Akademisi - Edebiyat Enstitüsü - Azerbaycan*
- Doç. Dr. Aytaç COŞKUN - *Dicle Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Diyarbakır*
- Doç. Dr. Ferruh ÖZPİLAVCI - *Marmara Üniversitesi - İlahiyat Fakültesi - İstanbul*
- Doç. Dr. Gökhan SAVAŞ - *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi - Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi - Ankara*
- Doç. Dr. Liliana BOŞCAN - *Bükreş Üniversitesi - Tarih Fakültesi - Romanya*
- Doç. Dr. Martine ASSENAT - *Paul Valery Üniversitesi - Fransa*

Doç. Dr. Musa ÖZTÜRK – *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi – İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi - Ankara*

Doç. Dr. Nicola LANERI – *Catania Üniversitesi- İtalya*

Doç. Dr. Oğuzhan DURMUŞ – *Trakya Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi – Edirne*

Doç. Dr. Ozan ZENGİN – *Ankara Üniversitesi – Siyasal Bilgiler Fakültesi – Ankara*

Dr. Öğr. Üyesi Burcu ZEYBEK - *İstanbul Üniversitesi - İletişim Fakültesi - İstanbul*

Dr. Öğr. Üyesi Ömer ERGÜN-Dicle Üniversitesi-Hukuk Fakültesi-Diyarbakır

Dr. Ankhbayar DANUU – *Moğolistan Devlet Üniversitesi – Moğolistan*

Dr. M. Felat AKTAN - *Dicle Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi – Diyarbakır*

İndeks Sorumlusu

Doç. Dr. Mehmet SONGUR-Dicle Üniversitesi

Yabancı Dil Editörleri

Doç. Dr. Faruk GÖKÇE-Dicle Üniversitesi

Dr. Ferhat KAYA-Dicle Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mahmoud NAASSAN-Dicle Üniversitesi

Redaktör

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah CENGİZ-Dicle Üniversitesi

Dış Temsilciler Koordinatörü

Doç. Dr. Faruk GÖKÇE-Dicle Üniversitesi

Hukuk Danışmanı

Av. Recep ÖTER-Diyarbakır

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

DÜSBED

ISSN: 1308 - 6219 ŞUBAT-2022 YIL: 14

SAYI: 29

2022 ŞUBAT SAYISI HAKEMLERİ

Prof. Dr. Fatmagül DEMİREL	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Zülfü DEMİRTAŞ	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Arzdar KİRACI	Siirt Üniversitesi
Prof. Dr. Emine KOYUNCU	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Enver ÇAKAR	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Kasım ŞULUL	Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Nahide BOZKURT	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Canan SEYFELİ	Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Duygu DUMANLI KÜRKÇÜ	İstanbul Arel Üniversitesi
Doç. Dr. Fatmagül KOÇSOY	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Hatip YILDIZ	Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Hayreddin KIZIL	Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Kasım KİRACI	İskenderun Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. M. Nurullah AKTAŞ	Batman Üniversitesi
Doç. Dr. M. Zahir ERTEKİN	Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. Mete Cüneyt OKYAR	Şırnak Üniversitesi
Doç. Dr. Nevzat ERKAN	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Osman ASLANOĞLU	Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Yeşim KAPTAN	Kent State Üniversitesi
Doç. Dr. Kübra KÜÇÜKŞEN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim Halil YAŞAR	Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi A.vahap ULUÇ	Harran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fahrünnisa KAZAN	Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah OĞRAK	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayşem SEZER ŞANLI	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Bilal SÜSLÜ	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

DÜSBED

Dr. Öğr. Üyesi Bülent ALAN	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hanife ALACA	Batman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hesna Serra AKSEL	Hitit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Orhan AYZ	Harran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sungur DOĞANÇAY	Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tutku ÜNKARACALAR	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Abdusselam ERTEKİN	Dicle Üniversitesi
Dr. Batu ANADOLU	Çukurova Üniversitesi
Dr. Devran ŞANLI	Bartın Üniversitesi
Dr. Ferat KAYA	Dicle Üniversitesi
Dr. Halil İbrahim GÜL	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Mehmet Serkan ŞAHİN	Dicle Üniversitesi
Dr. Saliha OKUR GÜMRÜKÇÜOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Barış AYDIN	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. İstemi ÇÖMLEKÇI	Düzce Üniversitesi
Dr. Mahmut TURAN	MEB

MAKALELER / ARTICLES

- 1- Araştırma Makalesi / Research Article
YENİDEN YAPILANMACI YAHUDİLİK HAREKETİNİN METODOLOJISI VE TEMEL ESASLARI
MORDECAI M. KAPLAN'S METHOD AND BASIC PRINCIPLES ON DEVELOPING OF RECONSTRUCTIONIST JUDAISM
İbrahim Ethem AYDIN
ss. / pp. 1-35
- 2- Araştırma Makalesi / Research Article
KADINLARIN İSLAM AİLE HUKUKUNDA MEHİR HAKKINA BAKIŞ AÇILARI VE TECRÜBELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
EVALUATION ON WOMEN'S PERSPECTIVES AND EXPERIENCES ON THE RIGHT OF MAHR IN ISLAMIC FAMILY LAW
Hatice BUDAK- Seda Nur ARSLANTAŞ
ss. / pp. 36-68
- 3- Araştırma Makalesi / Research Article
19. YÜZYIL ORTALARINDA AYANLAR KAVGASINA BİR ÖRNEK: ABDÜLFETTAHZÂDELERLE KÖSE BEKİRZÂDELER ARASINDAKİ ÇATIŞMALAR
AN EXAMPLE OF THE WAR OF THE NOTABLES IN THE MID-19TH CENTURY: CONFLICTS BETWEEN ABDÜLFETTAHZÂDES AND KÖSE BEKİRZÂDES
Osman KARLANGIÇ
ss. / pp. 69-97
- 4- Araştırma Makalesi / Research Article
TEXTUAL ELEMENTS AND GRAMMATICAL COHESION IN A CAT IN THE RAIN BY HEMINGWAY
METİNSELLİK UNSURLARI VE HEMİNGWAY'İN YAĞMURDAKİ KEDİ ADLI ESERİNDE BAĞDAŞIKLIK
Ozan Deniz YALÇINKAYA
ss. / pp. 98-121
- 5- Araştırma Makalesi / Research Article
EKONOMİK, SİYASİ FAKTÖRLER VE COVID-19'UN TURİZM FİRMALARININ FİNANSAL PERFORMANSLARINA ETKİSİ
THE IMPACT OF ECONOMIC, POLITICAL FACTORS AND COVID-19 ON FINANCIAL PERFORMANCE OF TOURISM COMPANIES
H. Yusuf GÜNGÖR- İbrahim ÇEMBERLİTAŞ
ss. / pp. 122-143

- 6- Araştırma Makalesi / Research Article
SAĞLIKLI GENÇ YETİŞKİNLERİN AKILLI MOBİL TELEFONLARINDA YÜKLÜ ADIMSAYAR PROGRAMLARI İLE GÜNLÜK ADIM SAYILARININ İNCELENMESİ
INVESTIGATION OF DAILY STEP COUNTS WITH PEDOMETER PROGRAMS INSTALLED ON THE SMART MOBILE PHONES OF HEALTHY YOUNG ADULTS
Mehmet Emin YILDIZ- Abdulkadir TEMİZ
ss. / pp. 144-159
- 7- Araştırma Makalesi / Research Article
ÖRGÜTSEL SESSİZLİK İLE ÖRGÜTSEL SİNİZM ARASINDAKİ İLİŞKİDE DUYGUSAL ZEKÂNIN DÜZENLEYİCİ ETKİSİ: TURİZM SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ
THE MODERATING ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE ON THE RELATIONSHIP BETWEEN ORGANIZATIONAL SILENCE AND ORGANIZATIONAL CYNICISM: EXAMPLE OF TOURISM SECTOR
Aysegül DÜZGÜN
ss. / pp. 160-185
- 8- Araştırma Makalesi / Research Article
1929 DÜNYA EKONOMİK KRİZİ DÖNEMİNDE İZMİR LIMANI'NDA DIŞ TİCARET
THE FOREIGN TRADE AT THE PORT OF İZMİR DURING THE 1929 WORLD ECONOMIC CRISIS PERIOD
Erdem MERAĞLI
ss. / pp. 186-206
- 9- Araştırma Makalesi / Research Article
EBÛ AHMED TALHÂ EL-MUVAFFAK-BİLLÂH'IN (Ö. 278/891) ABBÂSÎLER TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ
THE PLACE AND IMPORTANCE OF ABU AHMAD TALHA AL-MUVAFFAK-BİLLAH IN THE HISTORY OF ABBASİDS
Mutlu SAYLIK
ss. / pp. 207-233
- 10- Araştırma Makalesi / Research Article
ÜNİVERSİTE - SANAYİ İŞBİRLİĞİ GELİŞTİRME ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA (DİYARBAKIR ÖRNEĞİ)
A RESEARCH ON DEVELOPMENT OF UNIVERSITY - INDUSTRY COOPERATION (DIYARBAKIR CASE)
Mustafa BULUT
ss. / pp. 234-267

11- Araştırma Makalesi / Research Article**XVIII. YÜZYILDA OSMANLIDA BİR EĞİTİM KURUMU: DİYARBAKIR MESUDİYE MEDRESESİ**

AN EDUCATIONAL INSTITUTION IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE 18th CENTURY: THE MESUDİYE MADRASAH OF DİYARBAKIR

Mehtap NASIROĞLU AYDIN

ss. / pp. 268-286

12- Araştırma Makalesi / Research Article**JEAN-JACQUES ROUSSEAU'NUN EGEMENLİK ANLAYIŞI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

AN EVALUATION ON JEAN-JACQUES ROUSSEAU'S POLITICAL PHILOSOPHY

Bekir GEÇİT

ss. / pp. 287-304

13- Araştırma Makalesi / Research Article**GÖSTERİŞÇİ TÜKETİM BAĞLAMINDA AYLAK SINIFIN DÖNÜŞEN FORMUNUN SOSYAL MEDYADAKİ TEMSİLİ: INSTAGRAM'DA EV KADINLARININ SUNUM PRATİKLERİ**

REPRESENTATION OF THE TRANSFORMING FORM OF THE LEISURE CLASS IN THE CONTEXT OF CONSPICUOUS CONSUMPTION ON SOCIAL MEDIA: PRESENTATION PRACTICES OF HOUSEWIVES ON INSTAGRAM

Elif Hatice BAHÇECİOĞLU

ss. / pp. 305-339

14- Araştırma Makalesi / Research Article**ULUMU'L-KUR'AN'IN İHTİLAFLI MESELELERİNDEN NESH, HURUF-I MUKATTAA VE MU'ARREB KELİMELER KONULARININ TEYSİRÜ'T-Tefsir'deki Yansımaları**

THE REFLECTION OF NESH, HURUF-I MUQATTA'A AN MUARREB WORD, WHICH ARE THE KONTENDED ISSUES OF THE ÜLÛMU'L-QUR'AN İN TEYSİRÜ'T TAFSİR

Mehmet Fatih DEDE

ss. / pp. 340-359

15- Araştırma Makalesi / Research Article**HABER AJANSLARINDAKI SPOR HABERLERİNİN ÇEŞİTLİLİK BAĞLAMINDA İNCELENMESİ**

EXAMINING SPORTS NEWS IN NEWS AGENCIES IN THE CONTEXT OF DIVERSITY

Göksel BASMACI

ss. / pp. 360-379

16- Araştırma Makalesi / Research Article**ZİYA GÖKALP'İN DİN VE DİNİ TERBİYE ANLAYIŞI**

ZİYA GÖKALP'S APPROACH OF RELIGION AND RELIGIOUS TRAINING

Davut İŞIKDOĞAN

ss. / pp. 380-398

17- Araştırma Makalesi / Research Article**19. YÜZYIL OSMANLI MERKEZİLEŞMESİNİN SERBEST TİCARET FAALİYETLERİYLE SEMBİYOTİK İLİŞKİSİ: IRAK ÖRNEĞİ**

RELATIONSHIP OF THE 19TH CENTURY OTTOMAN CENTRALIZATION WITH FREE TRADE ACTIVITIES: CASE OF OTTOMAN IRAQ

Fasih DİNÇ

ss. / pp. 399-434

18- Araştırma Makalesi / Research Article**GELENEKSEL VE DÜŞÜK MALİYETLİ HAVAYOLU İŞLETMELERİNDE MALMQUIST TOPLAM FAKTÖR VERİMLİLİĞİ ENDEKSİ İLE FİNANSAL PERFORMANSIN İNCELENMESİ**

INVESTIGATION OF FINANCIAL PERFORMANCE IN TRADITIONAL AND LOW COST AIRLINES BY MALMQUIST TOTAL FACTOR PRODUCTIVITY INDEX

Veysi ASKER

ss. / pp. 435-452

19- Araştırma Makalesi / Research Article**KÜRT ŞİİRİ VE MÜZİĞİNDE NEVRUZ**

NEVRUZ IN KURDISH POETRY AND MUSIC

Daimi CENGİZ

ss. / pp. 453-472

20- Araştırma Makalesi / Research Article

AVRUPA BİRLİĞİ'NDE DİJİTAL MEDYA OKURYAZARLIĞINA DAİR BİR DEĞERLENDİRME

AN ASSESSMENT ON DIGITAL MEDIA LITERACY IN THE EUROPEAN UNION

Oğuz GÜNER

ss. / pp. 473-499

21- Araştırma Makalesi / Research Article

YÖNETİŞİMİN KAMU POLİTİKASI YAPIMINA ETKİSİ
IMPACT OF GOVERNANCE ON PUBLIC POLICY MAKING

Mehmet SARITÜRK

ss. / pp. 500-518

MORDECAİ M. KAPLAN'IN YENİDEN YAPILANMACI YAHUDİLİĞİ GELİŞTİRMEDEKİ METODU VE TEMEL ESASLARI*

İbrahim Ethem AYDIN¹

Öz

Yeniden Yapılanmacı Yahudilik, XX. yüzyılda Amerika'da ortaya çıkmış bir dini harekettir. Hareketin fikir babası ve kurucusu Yahudi bilgin ve filozof Mordecai Menahem Kaplan (1881-1983)'dir. Kaplan'ın temel amacı modernite karşısında yok olma tehlikesi altında olan Amerika'daki Yahudi toplumunun varlığını korumaktır. Ona göre Yahudi toplumu olmadan Yahudilik ayakta kalmaz. Temel ilkeleri ve metodu Kaplan tarafından belirlenen Yeniden Yapılanmacı anlayışa göre, Yahudilik salt bir din değil, zamanla gelişen bir medeniyettir. Yahudiliği bir yaşam şekli olarak kabul eden bu anlayışın merkezinde medeniyet kavramı yer alır. Başta din olmak üzere Yahudi kültürünü oluşturan Yahudi tarihi, dili, edebiyatı, sanatı, sosyal yapısı, estetik ve ahlaki değerleri bu kavrama göre şekillenmiştir. Din sosyal bir fenomen olarak Yahudiliğin enerji kaynağı olduğu için Yahudi medeniyetinin en önemli unsurudur. Kaplan'a göre Yahudiliğin Amerika'da hayatta kalması için Yahudilerin Amerikan medeniyetine ayak uydurması gerekmektedir. Yahudi toplumu hem Yahudi hem de Amerikan medeniyetinde yaşamayı öğrenmelidir. Kaplan metot olarak Yahudi geleneğini çağın yaşam şartlarına göre yeniden değerlendirmeyi modern akla uyan mirasın alınmasını gerisininin atılmasını önermiştir.

Anahtar Kelime: : Yeniden Yapılanmacı Yahudilik, Mordecai M. Kaplan, medeniyet, din, yeniden değerlendirme.

* Bu makale Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalında 06/12/2019 tarihinde kabul edilen "Mordecai Menahem Kaplan ve Yahudilikte Yeniden Yapılanma Hareketi" başlıklı tezden üretilmiştir.

¹Dr. Öğr., MEB, Elazığ Koloğlu Anadolu Lisesi, ethemaydin47@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9879-2549.

MORDECAI M. KAPLAN'S METHOD AND BASIC PRINCIPLES ON DEVELOPING OF RECONSTRUCTIONIST JUDAISM

Abstract

Reconstructionist Judaism is a religious movement that emerged in America in the XXth century. The movement's originator and founder is Mordecai M. Kaplan (1881-1983) who is Jewish scholar and philosopher. Mordecai's main goal is to preserve the existence of the Jewish community in America, which is in danger of extinction in the face of modernity. According to him Judaism cannot exist without the Jewish people. For Reconstructionist Judaism understanding, which is its basic principles and method is appointed by Mordecai, Judaism is not just a religion, but a evolving religious civilization over time. At the exact center of this understanding, which accepts Judaism as a way of life, is placed the concept of civilization. Jewish history, language, literature, art, social structure, aesthetics and moral values that make up Jewish culture, especially religion, are shaped according to this concept. Religion as a social phenomenon is the energy source of Judaism. Therefore, it is the most important element of Jewish civilization. For Kaplan, Jews must keep up with American civilization so that Judaism is surviving in America. The Jewish community must learn to live in both Jewish and American civilization. As a method, Kaplan proposed to reevaluate the Jewish tradition according to the living conditions of the era, to receive the heritage that fits the modern mind, and to discard the rest.

Keywords: Reconstructionist Judaism, Mordecai M. Kaplan, civilization, religion, revaluation.

GİRİŞ

Yeniden Yapılanmacı Yahudilik, XX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Yahudi din bilgini, eğitimci ve filozofu Mordecai Menahem Kaplan'ın (1881-1983) öğretilerinden doğup gelişen bir harekettir. Bu hareketin önde gelen entelektüellerinin Yeniden Yapılanmacılığın ideolojisi ve inançları konusunda fikir birliği içinde olmadıklarını söyleyebiliriz. Bu çalışmada Kaplan'ın hareketin kurucusu olması hasebiyle, onun dünya görüşü ve düşünceleri merkeze alınarak Yeniden Yapılanmacı Hareketin metodu ve temel esasları açıklanacaktır. Kaplan, Yahudiliğin içini farklı dinamiklerle doldurarak onu alışlagelen tanımlardan başka bir şekilde tasavvur etmiştir. Ona göre Yahudilik sadece bir din değil; her çağda değişip gelişen bir medeniyettir. 1881'de Litvanya'da bir Ortodoks Yahudi ailesi içinde dünyaya gelen Kaplan, 1889'da ailesiyle birlikte Amerika'ya göç etmiş ve New York'a yerleşmiştir. Eğitimine bir haham olan babasından Talmud derslerini alarak başlamış, ilköğretimini Yeshivat Etz Chaim adındaki ilkokulda tamamlamıştır. Akabinde 1893'ten itibaren Muhafazakâr (Conservative) Yahudiliğin haham yetiştiren eğitim kurumu The Jewish Theological Seminary (JTS) (Yahudi Teoloji Okulu)'ye devam etmiş ve 1902'de rabbi (haham) unvanını alarak 1903'te Kehilath Jeshurun adındaki Ortodoks Yahudi cemaatinin haham vekili olmuştur. JTS'ye

devam ederken, 1895'te lisans eğitimine başladığı New York City College'den 1900'de mezun olmuş ve aynı yılda Columbia Üniversitesinde master programına başlamıştır. Burada felsefe ve sosyoloji alanında çalışmalar yapmış ve pragmatist felsefenin önde gelen filozoflarından İngiliz Henry Sidgwick'in (1838-1900) etik anlayışı hakkındaki teziyle 1905 yılında master derecesi almıştır. 1908'de Lena Rubin ile evlenmiş ve balayı için gittiği Avrupa seyahatinde, Rabbi Isaac Jacob Reines'ten (1839-1915) smicha denilen geleneksel rabbinik icazetini almış ve dönüşünde Kehilath Jeshurun cemaatindeki görevinden istifa etmiştir. 1909'da JTS'ye bağlı öğretmen yetiştiren bir kurum olan The Teachers Institute (Öğretmen Okulu)'na yönetici olarak atanmıştır. 1915 yılından itibaren Yahudiliği yeniden tanımlama ve Yahudiliğin geleceğini konu edinen yazılarını The Menorah Journal adlı dergide yayımlamaya başlamıştır. Aynı yıl "Bir medeniyet olarak Yahudilik anlayışıyla" örtüşen New York Jewish Center'i kurma çalışmalarını yürütmüş ve burayı sadece bir sinagog olarak değil; Yahudi yaşam merkezi olarak tasarlamıştır. Tasarladığı Yahudilik anlayışına uygun bir merkez oluşturma idealini Jewish Center'de gerçekleştiremeyeceğine kanaat getiren Kaplan, buradan ayrılmış ve 1922'de The Society for the Advancement of Judaism (SAJ) (Yahudiliği Geliştirme Topluluğu) adıyla yeni bir Yahudi yaşam merkezi kumuştur. Aynı yıl Yahudilik tarihinde ilk kez büyük kızı Judith için Yahudilikte kız çocuklarının yetişkinliğe geçişi ve Tora'nın emirlerini üstlenme merasimi olan bat mitzvah töreni düzenlemiştir. 1929'de JTS tarafından kendisine fahri doktora derecesi verilen Kaplan, 1934'te Yeniden Yapılanmacılığın bir hareket olarak ortaya çıkmasına temel oluşturan, Yahudi yaşamının yeniden yapılanması için adeta Yahudilere bir çağrı hüviyeti taşıyan, Amerika Yahudi düşünce tarihinde bir klasik haline gelen "Judaism as a Civilization: Toward a Reconstruction of American-Jewish Life (Bir Medeniyet Olarak Yahudilik: Amerikan Yahudi Yaşamının Yeniden Yapılanmasına Doğru)" adlı ilk kitabını yayımlamıştır. 1935'te Kaplan arkadaşları ile birlikte geniş kesimlerine felsefesini açıklayıp anlatmak için Reconstructionist adıyla bir dergi çıkarmaya başlamıştır. 1937 ile 1939 yılları arasında araştırmalar yapmak üzere Kudüs'te The Hebrew University'de çalışmıştır. 1940'ta Kaplan'ın önerdiği yeniden yapılanma programını daha aktif yürütmek amacıyla Jewish Reconstruction Foundation (JRF)'ı kurulmuştur. 1941'da Kaplan, Yeniden Yapılanmacı Hareketin önde gelen diğer iki ismi Rabbi Ira Eisenstein (1901-2001) ve Rabbi Eugene Kohn (1887-1977) ile birlikte The New Haggadah for the Pesah Seder ve 1945'te "Reconstructionist Sabbath Prayer Book" adıyla iki yeni dua kitabı yayımlamıştır. Bu kitaplarının yayınlanması muhafazakâr ve Ortodoks Yahudiler arasında tepki ile karşılanmış ve Kaplan The Union of Orthodox Rabbis of

the United States and Canada (ABD ve Kanada Ortodoks Hahamlar Birliği) tarafından heretik yani din dışı ilan edilmiştir. Yine 1945'te Kaplan, Teachers İnstitute'nin dekanlığından ayrılmış ve arkadaşları ile Yeniden Yapılanmacı Hareket bünyesinde yer alan sinagog ve derneklerden oluşan Reconstructionist Federation of Congregations (RFC) (Yeniden Yapılanmacı Topluluklar Federasyonu)'ı kurmuştur. Bu kurumun 1961'de ismi, The Federation of Reconstructionist Congregations and Fellowships (FRCF) (Yeniden Yapılanmacı Topluluklar ve Dernekler Federasyonu) olarak değiştirilmiştir. Kaplan, 1963'te JTS'den emekli olmuş ve yeni bir haham okulunu kurma çalışmalarına başlamıştır. 1968'de ilk başkanı Ira Einstein yönetiminde The Reconstructionist Rabbinical College (RRC) (Yeniden Yapılanmacı Haham Koleji) Philadelphia'da eğitim-öğretim faaliyetine başlamıştır. Kaplan bu okulda uygulanmak üzere Yeniden Yapılanmacı felsefeyi yansıtan yeni bir müfredat hazırlamış ve 1983'de ölene kadar burada çalışmalarını sürdürmüştür (Aydın, 2020, s. 11-40; Cohen vd., 2007, s. 776-777; Gurock & Schaster, 1997, s. 11-156; Libowitz, 1983, s. 1-137; Scult, 1994, s.19-363; Scult, 2001, s.45-55).

XX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Kaplan'ın fikir ve eylemleriyle ortaya çıkan ve gelişen Yeniden Yapılanma Hareketinin temel çerçevesi ve esasları onun baş eseri olan *Judaism as a Civilization*'da anlatılmaktadır. Kaplan, kitabın ilk bölümünde Yahudiliğin Amerika'da kriz içinde bulunduğunu ve Yahudi kültürünün yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olduğunu öne sürmektedir. Ona göre geleneksel Yahudi yaşam tarzı ile modern yaşam tarzı arasındaki çatışmadan doğan bu krizin temel sebebi Yahudilerin Yahudiliği yanlış anlamaları ve tanımlamalarıdır. Onun bu krizi aşmak için attığı ilk adım, Yahudiliği yeniden anlama ve tanımlama girişimidir. Kaplan, bunu *Judaism as a Civilization* adlı eserinin önsözünde Yahudiliğin dini mirasının yarattığı yıkım ve kriz için bir çözüm ararken, Yahudiliği yeniden keşfettiğini açıkça ifade etmektedir (Kaplan, 1934, s. XIII). Geleneksel Yahudiliğin ilk olarak aydınlanma çağında (XVIII. yüzyıl) tahribata uğradığını ileri süren Kaplan'a göre krizin modern, politik, ekonomik ve ideolojik faktörleri vardır (Kaplan, 1934, s. 3-46).

Geleneksel Yahudiliğe bağlı olan Yahudiler, XVIII. yüzyıla kadar herhangi bir ciddi sorun yaşamazken, modernizmin etkisiyle değişen dünyanın yeni şartlarına intibak etmede bir takım problemlerle karşılaşmışlar ve inançları hakkında bazı sorgulamalar yapmışlardır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren geleneksel Ortodoks inançlarına bağlı Yahudiler için yaşamak ve varlıklarını korumak daha çok zorlaşmıştır. Aydınlanma çağının getirdiği modern anlayış, siyasal özgürlük, sanayi ve teknoloji devrimi geleneksel Yahudi inançlarında tahribat

yaratmış; Yahudilerin yaşamında ve geleneksel Yahudi yaşam tarzında radikal değişikliklere yol açmıştır. Yahudiler 1800'lerden önce hangi ülkede olursa olsun otonom bir şekilde Yahudi hukuk kurallarına göre yaşamışlardır. Yahudi toplumunu oluşturan bireyler belli norm ve hukuk kurallarının yürürlükte olduğu bir Yahudi toplumu içinde dünyaya gelmekte ve sosyal, iktisadi, eğitim ve kültürel ihtiyaçları o toplum tarafından karşılanmaktaydı. Bu yüzden Yahudi bireyin adeta o toplumun üyesi olarak yaşamaktan başka bir seçeneği yoktu. Diğer taraftan Yahudileri kuşatan çevre kültürlerin de temel kavramlara bakış açıları geleneksel Yahudilikten çok farklı değildi. Modernizm öncesi kültürler birçok konuda ortak paydada birleştirmişlerdi. Örneğin vahyedilmiş kutsal metinlere inanma, ilahi vahiyle sunulan bir yaşam tarzını benimseme, dinin üstünlüğünü ve din adamlarının otoritesini tanıma gibi konular geleneksel Yahudiliğin modernizm öncesi kültürler ile paylaştığı müşterek inançlardır. Ayrıca, insanları ödüllendirmek ve cezalandırmak için olağanüstü bir şekilde müdahil olan bir Tanrı'nın varlığını kabul etme ve bir kişinin bu dünyada yaptıklarının karşılığını ahiret hayatında bulacağını varsayması da bu inançlar arasında sayılabilir. Bu noktada modernizmin bütün dini kültürler için bir kırılma anı olduğunu söylemek mümkündür. Geleneksel Yahudiliğin modernizmle teması sonucu ortaya çıkan kırılma, modernitenin neden olduğu Yahudi krizi olarak tezahür etmiştir. Bu gelişmeyi ilk fark edenlerden biri olan Kaplan'a göre bu kriz, modern dönemde ortaya çıkan yeni sosyal ve kültürel şartların doğal bir sonucudur. XIX. yüzyıldan itibaren Yahudiler sosyal olarak yaşadıkları ülkelerdeki bireyler olarak kendilerine yurttaşlık hakkını sağlayan siyasal özgürlüğü tecrübe etmişlerdi. Bu tecrübe atalarının yaşamadığı yeni bir durumdu. Bu sayede kendilerini Yahudi olarak tanımlayıp tanımlamadıklarına ve topluma Yahudi olarak nasıl katılacaklarına dair bir seçenekleri oluşmuştu. Yaşadıkları ülkenin hukuk sistemine tabii oldukları için artık Yahudi kanunları onlara hükmeden ve onları yönlendiren normlar olmaktan çıkmıştır. Bu yüzden o kanunlar bir hukuki sistem olarak işlevselliğini yitirmiştir. Ayrıca demokratik kültür de Yahudilerin geleneksel hukuk kurallarına bağlılıkları konusunda şüpheler uyandırmıştır. O halde denilebilir ki bu gelişmeler hem hukuki hem de sosyal alanda kriz yaratmıştır. Bunun yanında modern dönemde Yahudilerin içinde yaşadıkları toplumlardaki hâkim dünya görüşü de artık geleneksel Yahudi öğretilerine destek vermemiştir. Modern bilimlerdeki gelişmeler ve bilhassa doğal olayları nedensellik ilkesine göre açıklama eğilimi, doğaüstü temellere dayanan geleneksel Yahudi inancının etkisini ve geçerliliğini adeta yok etmiştir. Modern dönemde bireyin özgürlüğü ve seçme hakkının hâkim konuma gelmesi, bireysel otonomiye üstün duruma getirmiştir. Bireyin bu yeni statüsü ilahi

emirlere ve toplumsal normlara uymayı önceleyen geleneksel dini ve ahlaki anlayışla çatışmıştır. Bu da modernitenin geleneksel Yahudilik inancında meydana getirdiği bir krizdir. Modernitenin temel göstergelerinden biri olan seküler yaklaşım, Tanrı'nın varlığıyla ilgili birçok geleneksel dini öğretiyi akli ve mantıki yollarla geçersiz hale getirmiştir (Staub, 2005, s. 2251). Kaplan'a göre bütün bu sebeplerden dolayı "XIX. yüzyıla kadar Yahudilik Yahudiler için bir imtiyaz vesilesi iken; bu yüzyılın başından itibaren bir yük haline gelmiştir"(Kaplan, 1934, s. 3).

Kaplan, Amerikan Yahudiliğinde hâlihazırda var olan Reformist, Neo-Ortodoks ve Muhafazakâr Yahudi mezhep ve eğilimlerinin bu krize karşı çözüm üretemediklerini ve çağdaş Yahudilerin ihtiyaçlarını karşılayamadıklarını belirtmektedir. Onun için çağdaş Yahudilerin karşılaştığı temel sorun modern dünyanın şartlarına uyum sağlamaktır. Ona göre çağdaş Yahudi birey, modern zamanda Yahudi yaşamını daha anlamlı ve değerli hale getirmek için yeni bir dini yaşam konseptine ihtiyaç duymaktadır. Yahudiliği modern şartlar altında yeniden manevi, ahlaki ve kültürel zenginliğin kaynağı haline getirmek için Kaplan, Yeniden Yapılanmacı felsefe ve programı önermektedir (Alper, 1954, s. 12-13). Burada onun önerdiği Yeniden Yapılanmacı Yahudi anlayışın metot ve temel esasları incelenecektir.

1. KAPLAN'IN YAHUDİLİKTE YENİDEN YAPILANMA METODU

Modern dönemlerde hem bireysel hem de toplumsal ölçekte Yahudi varlığının tehlike altında olduğunu fark eden Kaplan, bunun için Yahudileri uarmaya başlamıştır. O, tehlikeyi bertaraf etmek ve hem Yahudiliği hem de Yahudilerin varlığını korumak amacıyla içinde yaşadığı toplumu harekete geçmeye davet etmiştir. Ona göre anti-semitizm, tehlikenin sadece görünen somut ve küçük kısmını oluşturduğu için Yahudilerin yalnızca anti-semitizm ile mücadele etmeleri yeterli değildir. Yahudi varlığı için asıl büyük tehlike Yahudi kolektif bilincinin yok olmaya başlamasıdır. Kaplan için açık bir şekilde görünmeyen ancak Yahudi toplumunu içten içe kemiren bu gizli tehlike, Yahudilerin geleceği için bir tehdit oluşturmaktadır. Çünkü Yahudilerin varoluş mücadelesi biyolojik ve fiziksel boyutundan ziyade ruhsal boyuttur. Daha somut bir ifadeyle bu tehlike Yahudilerin Yahudi kimliklerini ve karakterlerini kaybetmeleriyle ilgilidir. Bu yüzden de Kaplan, modern dönem Yahudileri için anlamlı bir Yahudi kimliği oluşturma çabasıdadır. Bu amacı hem metot hem de içerik bakımından gerçekleştirmek için başta Judaism as a Civilization olmak üzere eserlerinin büyük bir kısmını bu mevzuya ayırmıştır. Ona göre Yahudilik modernitenin ışığı altında modern yaşama uygun hale gelirse Yahudilik çöküşten kurtulabilir (Waxman, 2010, s. 47-48).

Modern dönemin başlangıcından beri Yahudilerin geleneksel yaşam tarzı ile modern yaşam tarzı arasında sıkışıp kaldıklarını düşünen Kaplan, özellikle XX. yüzyılda Amerikan Yahudiliğinin karşılaştığı güçlüklerle nasıl cevap verilmesi gerektiği üzerinde düşünmüş ve Yahudiliğin yaşadığı kriz ile ilgili çözümlere odaklanmıştır. Amerika'daki Yahudi yaşamın geleneksel ihtilaflarla bölünmüş olduğunu, geleneksel yaşam tarzının Yahudi toplumundaki birçok bireyin ilgisini çekmediğini ve bu yüzden de Yahudiliğin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını gözlemleyen Kaplan, bunun sebebini büyük ölçüde bozulan inançlara bağlamıştır. O, krizin üstesinden gelmek için “Yahudiliği Yeniden Yapılandırma” adıyla bir programı ileri sürmüştür. Kaplan, teolojik ve pratik yaşam ile ilgili öğretisinin temellerini oluştururken, ilk olarak Yahudilikteki temel kavramların yeniden yapılandırılması gerektiğini ısrarla belirtmiş ve bu yüzden yeniden yapılanma programını, “nihai belirleyici faktör” olarak adlandırmıştır (Kaplan, 1934, s. 80). Bu programda Yahudiliği ve Yahudi toplumunu modern aklın ve bilimin araçlarıyla savunmaya çalışmıştır. Onun amacı modern yaşam şekli ile geleneksel Yahudi yaşam şekli arasında çatışma ve çelişkiler yaşayan Amerikan Yahudilerine yeni bir seçenek sunarak iki yaşam şeklinin uzlaşabilir olduğunu göstermektir.

Kaplan, Yahudiliğin varlığını sürdürmesi için yeni bir program oluşturmayı ve onunla ilgili planlama yapmayı gerekli görmüştür. O, Yahudilerin tarih boyunca hiçbir zaman modern dönemlerdeki kadar düşünce ve fikir üretmeye ihtiyaç duymadıklarını vurgulamıştır. Amerikan yaşam tarzına uygun bir Yahudilik anlayışını ve programını tasarlamaya çalışan Kaplan'ın ortaya koyduğu “bir medeniyet olarak Yahudilik” telakkisi toplumun eğilimlerini ve hassasiyetlerini dikkate alan bir yaklaşım sergilemiştir. Bu yüzden oluşturulacak programda uygulanabilecek metod belli başlı bazı nitelikler taşınmalıdır. Bu programın temeli bir bakıma gelenek ile yüzleşmeye dayanmalıdır. Kaplan, geleneği asla reddetmez; ancak geleneğin de tartışmasız genel geçer bir otorite olmasını da kabul etmez. Bunun en önemli sebeplerinden bir tanesi içinde olduğu Yahudi neslinin geleneğin baskıcı otoritesinden kaçma eğilimidir (Prell, 2006, s. 161). Kaplan'a göre gelenek, insanın modern yaşamındaki kültürel, ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarına uygun hale getirilmelidir (Kaplan, 1970, s. 121). Bu bağlamda Yeniden Yapılanmacılık geçmişin birikimine ve geleneğin bıraktığı kalıntılara karşı değildir. Tam tersine bu hareketin amacı Yahudi toplumunun gelenekle özdeşleşme iradesini diri tutmaktır. Buna göre hareket, geçmişi incelemeyi ve ondan yararlanmayı bir mecburiyet olarak değil; bir seçim meselesi olarak görmektedir. Kaplan'ın veciz ifadesiyle “geçmişe bakmak bir zorunluluk değil; bir tercihtir” (Cohn-Sherbok, 1996, s. 140). Kaplan, bu ifadeye şöyle açıklık getirmektedir: “Geçmişin tecrübelerinden faydalanmak mümkündür. Geçmiş

tecrübelerin yardımıyla geleneksel öğretiler ve pratiklerde kastedilen anlamlar açığa çıkarılabilir. Geçmiş çağlardaki bir dini düşünceyi yeniden değerlendirmek için öncelikle o düşünceyi ait olduğu total durumun ışığında incelenmesi gerekir. Herhangi bir metnin yazarının düşünce dünyasına zihinsel empati yoluyla girilmeli, onların tecrübeleri ve dünya görüşleri yoluyla metinde vurgulanan içeriğin onlar için ne anlam geldiği anlamaya çalışılmalıdır. Sonra, zaman içerisinde ortaya çıkan değişiklikler dikkate alınmalı ve bu değişikliklerin dini düşünce ve kavram üzerindeki etkileri araştırılmalıdır. Bu değişikliklerin orijinal dini fikri ve kavramı geçersiz hale getirmesi ihtimal dâhilindedir” (Kaplan, 1994, s. 7).

Kaplan’a göre yeniden yapılanma programının esası, öncelikle Yahudilerin Yahudi olarak hayatta kalma arzularına ilham veren bir muhtevaya dayanmalıdır. Böyle bir muhtevayla Yahudilerin kendilerini ifade etmelerine imkân tanıyan bir metot oluşturulmalıdır. Bu, modern zamanların zorluklarının her aşamasını göz önünde bulunduran ve Yahudi’nin Yahudilikten kaçma dürtüsüne karşı koyacak bir programın formülasyonunu gerektirir. Ayrıca, ortalama bir Yahudi bireyin ruhsal problemlerini çözmesini sağlayarak, onun kendisini gerçekleştirmesini mümkün kılacak bir program olmalıdır. Kaplan’a göre, problemin çözümünde ilerleme kaydetmek için Yahudiliğin hayat felsefesini bir bütün olarak formüle etmek gerekir. Bundan başka Yahudi varlığının devamı için Yahudi toplumunun varoluş mücadelesinde en azından göze çarpan gerçekleri ve faktörleri göz önünde bulundurmaktır şarttır. O, programın Yahudiliğin hayat felsefesini, Yahudilerin tecrübe ve ihtiyaçlarını, Yahudi toplumun farklılıklarını, geçmişini ve geleceğini, dinsel vaatlerini, farklı deneyimleri ve eğilimleri arasındaki yapısal bağı ortaya koyan bir anlayışa dayanmasını gerekli görmektedir (Kaplan, 1934, s. 84).

Yahudiliği tüm dinamikleriyle birlikte tasavvur eden Kaplan, Yeniden Yapılanmacı anlayışın biri genel diğeri özel olmak üzere iki yönlü bir program sunduğunu belirtmektedir. Genel program bağlılıklarına, mensubiyetlerine ve düşüncelerine bakılmaksızın tüm Yahudileri kapsamayı hedeflemektedir. Bu program Yahudi toplumun Yahudilik bilincini canlandırmayı tasarlamaktadır. Kısaca Yahudi yaşamın varlığını, esasını, muhtevasını ve zenginliğini ortaya koymak programın özünü oluşturmaktadır. Çünkü Yahudilerin tarih boyunca biriktirdiği kültürel, ahlaki ve manevi mirasının yeniden canlandırılmasına ihtiyaç vardır. Kaplan’a göre Yahudi yaşamını daha anlamlı, canlı ve ilgi çekici hale getirmenin yolu bu birikimi yeniden gözden geçirip onu faal hale getirmekten geçer. İkincisi olan özel program, Yahudi mirasıyla

İlgili mevcut yorumları entelektüel ve duygusal yönden tatmin edici bulmayanlara yöneliktir. Bu program Yahudi geleneği ve yaşam tarzının Batı medeniyetinin temel ilke ve kavramlarıyla tutarlı bir şekilde uyumlu hale getirmeye çalışanlar için bilimsel bir şekilde rehberlik etmeyi amaçlamaktadır (Kaplan, 1981, s. XVIII).

Yeniden Yapılanmacı yaklaşım, Yahudi varlığının devam etmesi için modern dönemde yaşayan Yahudilere bir takım yükümlülükler getirmiştir. Yahudiliği geliştirip güçlendirmek için modern Yahudilerin yapmakla sorumlu olduğu şey, çağdaş medeniyet ve kültürün olumlu özelliklerini, Yahudi mirasının en önemli değerleriyle kaynaştırmaktır (Cohn-Sherbok, 1996, s. 141). Yahudiler, Yahudiliğe ilişkin olarak hem yaptıklarının hem de yapmadıklarının sonuçları bakımından bir sorumluluk taşımaktadırlar. Kaplan'a göre şu anda Yahudiler için en önde gelen görev, Yahudiliğin geleceğini planlama işi üzerine eğilmektir. Bütün bu sorumlulukları yerine getirmek için Yahudiler temel sorunlarını yeniden tartışmaya açmak zorundadırlar. Ancak bu sorunları gündeme getirip tartışmak Yahudiler için kolay olmayacaktır. Problemleri özgürce tartışmaktan korkup kendilerine güvenmezlerse ve o sorunları konuşmadan bir köşeye çekilip sessizce dururlarsa hem kendilerine olan güveni yitirecek hem de kendilerine olan saygılarını da kaybedeceklerdir. Ancak tüm Yahudilerin herhangi bir plan ve program üzerinde uzlaşmaya varmalarını varsaymak da doğru değildir. Böyle bir şeyi beklemek gerçeklerle örtüşmez. Kaplan'a göre programda esas olan şey, Yahudi yaşamının tamamını kapsamalı ve Yahudiliğin cari olan her anlayışına cevap veren bir konseptte olmalıdır. Kısaca Yahudiliğin hâlihazırda var olan yorumlarıyla örtüşen bir program oluşturulmalıdır (Kaplan, 1934, s. 85).

Kaplan'a göre rasyonel Yahudi tipi, açık ve seçik düşünce üzerinde ısrar etmelidir. O, bir Yahudi entelektüelin her alanda olduğu gibi dinde de ne kastettiğini ve neyi kastetmediğini ifade etmesi gerektiğine inanmaktadır (Kaplan, 1981, s. 226). Kaplan, bir Yahudi aydın olarak, bu açıklığı Yahudiliğin geçmişini değerlendirmede de göstermekte; Yahudiliğin geçmişini inkâr etmemekte, ancak geçmişin ölçüleri, şimdiki zamanda yanlışlığa yol açıyorsa onlara bağlı kalınmaması gerektiğini belirtmektedir (Kaplan, 1981, s. 382). Zira yukarıda da belirtildiği gibi geçmişin birikimine bakmak bir zorunluluk değil, sadece bir tercihtir. Kaplan için din, modern zamanda da varlığını koruyorsa bunu geçirmiş olduğu dönüşüme borçludur. Çünkü yaşamla organik bir bağı olan din, insanın yaşamı değiştikçe o da onunla birlikte değişime uğramalıdır. Bunun için de günümüzde ihtiyaçlara ve toplumsal hedeflere karşılık verecek yeni tekniklere gereksinim vardır. Ona göre geçmişte Yahudilerin varlıklarını korumaları veya Yahudi yaşam tarzını sürdürmeleri tesadüfen olmuştur. Eskiden Yahudiler

bir kutsal metnin ya da ritüelin orijinal anlamı ile zaman içerisinde yorumcular tarafından onlara verilen anlamlar arasındaki farklılıkları görememişlerdir. Bu yüzden kendi ihtiyaç, inanç ve ideallerini atalarından onlara gelen dini gelenek içinde anlamışlardır. Böylece dini geleneği de kendi ihtiyaç, inanç ve ideallerine göre yorumlamışlardır. Kaplan, eskilerin uyguladığı bu metodu “değiştirerek değerlendirme” şeklinde çevirebileceğimiz “transvaluation” adını vermektedir. Transvaluation bir dinin veya sosyal mirasın geleneksel içeriğine anlamlar yüklemeye dayanır. Daha açık ifade edecek olursak, bu metot metin içeriğinin faili tarafından ne düşünülen ne de ima edilen bir anlamın dışında içeriğe farklı bir anlam yüklenmesiyle gerçekleşir. Dönemin bilgin ve hahamları kendi inanç ve ihtiyaçlarını önceki bilgin ve hahamlara söyletmekten ya da öncekilerin yazılarından çıkarmaktan çekinmemişlerdir. Yahudi dini geleneği bu tür yeniden değerlendirme işlemlerine sık sık maruz kalmıştır. (Kaplan, 1994, s. 2-3).

Kaplan'ın ritüel ve kavramları yeniden yorumlama çabasında belirleyici olan unsur, Yahudiliği gerçekçi ve akılcı bir yaklaşımla yorumlama arzusudur. Bu yüzden eski dönem Yahudi bilgin ve hahamların düştükleri hatalara tekrar düşmemeye özen göstermiştir. Kaplan'a göre eski çağlarda Yahudi bilgin ve hahamlar, Yahudi kültüründen bir yönüyle rahatsız olduklarında veya herhangi sorun ile karşılaştıklarında, söz konusu sorunla ilgili görüşlerini ileri sürerek sorunu o an için halletmişlerdir (Caplan, 1998, 36). Bu argüman için çeşitli deliller gösteren Kaplan'a göre peygamberler öncesi döneme ait olan ve orijinal metinde açıkça “Rab insanların sunaklarını Ona sundukları her yerde kutsayacaktır” şeklinde geçen Çıkış 20:21-24'teki cümle, İkinci Mabet Dönemi (MÖ 538-MS 70)'de “Rab insanların sunaklarını yalnızca bir yerde kutsayacaktır” şeklinde yorumlanmıştır. Onun açısından bu yorumlama, bir transvaluation yani değiştirerek yeniden değerlendirmedir. Kaplan'ın ileri sürdüğü bir diğer örnek ise Çıkış, 21:24'te geçen kutsal yasanın “göze göz, dişe diş” hükmüyle belirlenen intikam emriyle ilgili ilgilidir. Ona göre sonradan yeniden yorumlama işlemine girişen Yahudi bilgin ve hahamlar tarafından bu ifadenin kapsamı daraltılarak sadece parasal tazminata hamledilmiştir. Ona göre eskiler bunu iyi niyetle yapmış olabilirler, çünkü fikirlerin tarih boyunca geliştiğini bilmiyorlardı. Böylece bilgin veya haham için değiştirip değerlendirme, bir kavramın gerçek anlamını değil onunla ilgili fikirleri bir metin içinde okuma işlemi haline gelmiştir. Bu yüzden Kaplan, transvaluation yorumlama yaklaşımını yeterli görmemiştir. Ona göre, bu metot sayesinde Yahudilik geçmişte varlığını koruyabilmiştir. Fakat uygulanma ihtimali artık kalmadığı için bu yöntem modern dönem

Yahudileri için gerçekçi bir çözüm sunmadığı ve onların ihtiyaçlarını karşılayamadığı kanaatindedir. Kaplan'a göre modern dönem Yahudileri tarih bilincine sahip oldukları ve Tora'nın doğaüstü kökenini sorguladıkları için "transvaluation" metodu isabetli değildir. Onun açısından modern zamanlarda Yahudiliğin varlığını sürdürmesi için modern tarihsel düşünceye uyumlu ve tutarsızlıkları göz önünde bulunduran yeni bir metodu ortaya koymak gerekmektedir (Kaplan, 1994: 4-6). Kaplan bu metodu da "revaluation" (yeniden değerlendirme) olarak adlandırmaktadır. O, transvaluation yaklaşım yerine revaluation yöntemini önermektedir. Çünkü Kaplan için modern dönemlerde Yahudi inançlarını yorumlamaya yönelik girişimler modern öncesi dönemlerden farklıdır (Batnitzky, 2006, s. 91).

"Revaluation" sözcüğü Kaplan'ın geleneksel düşünceleri dışlamadan, onları aklın ve bilimin ışığında inceleyerek modern çağda anlam taşıyan kavramlara dönüştürme işlemi tanımlamak için kullandığı bir kelimedir (Rogers, 1985, s. 64). Bu bir kavramı değiştirerek ona yeni anlamlar yükleme değil; bir kavramı modern zamanın şartların ve ihtiyaçlarına göre yeniden değerlendirmedir. Kaplan'a göre yeniden değerlendirmede eskilerin düşüncelerini tekrarlamaya gerek duymaksızın, onların düşünceleri ile ilişki kurulmalı ve metni okuyan ile metnin içeriği arasında doğal bir ilişki olmalıdır (Kaplan, 1998, s. 36-37). Bu ilişkinin oluşması metne pragmatik açıdan yaklaşmayı gerektirir. Yeniden değerlendirme işleminin, modern Yahudilik için anlamlı ve yararlı bir sonucu getirmesi gerektiğine inanan Kaplan, pragmatik felsefenin ilkeleri çerçevesinde hareket etmektedir. Pragmatik metotta yazarın sözleri veya metindeki sözcükler insanların iç yaşamındaki etkileri ile ilişkilendirilir. O, pragmatik yaklaşımın statik değil; dinamik bir çaba olduğuna inanmaktadır (Kaplan, 2001, s. 62-63). Kaplan, kendisini bir fonksiyonalist olarak nitelendirse de, Scult'a göre o pragmatik aklın çerçevesi içinde düşünüp hareket etmiş ve bilhassa Amerikalı düşünür W. James'in (1842-1910) ortaya koyduğu pragmatik yaklaşımı benimsemiştir. Bu yaklaşıma göre, her bir fikir ile ilgili yorum o fikirle ilgili pratik sonuçlara göre yapılır (Scult, 1994, s. 145). Kaplan'a göre Yahudilik metafizik olmaktan ziyade tarihselci bir bakış açısıyla pragmatik açıdan değerlendirilmelidir. Yani tüm kavram ve ritüeller bireysel ve toplumsal gelişmeyi sağlamadaki yararlılıklarıyla ölçülmelidir. Yahudi toplumu statik bir Yahudi yorumuna bel bağlamamalıdır. Dolayısıyla gelenek bir kavramla ilgili belli bir yorumu dikte etmemeli; sadece o kavramla ilgili yol göstermelidir. Bu bağlamda Yahudi yaşamının odak noktasında vahyedilmiş metinler veya metafiziksel yorumlar değil, Yahudi toplumunun ihtiyaçları ve zorluklarla mücadelesi yer almalıdır (Cohen vd., 2007, s. 778). O halde, pragmatik yaklaşımın

dinamik gerçekleri elde etme özelliği Kaplan'ı fonksiyonel yorumlama yöntemine götürdüğünü söyleyebiliriz. Fonksiyonel yorumlama yönteminin esası metindeki saklı olan anlamın açık hale getirilmesi, böylece metindeki faydalı psikolojik unsurları gelenek ve bilgi yığınlarından kurtarılmasıdır (Sommer, 2006, s. 144). Yeniden yapılandırma programının metodunu fonksiyonel yorum biçimine dayandırma çabasında olan Kaplan için bu yaklaşımın tek amacı bir dini topluluğu yeniden canlandırmaktır (Magid, 2000, s. 161-163). Ona göre “Yahudileri yeniden diriltmek ve Yahudiliği yaratıcı hale getirmek için Yahudi geleneği canlandırılmalıdır. Geleneği sabit ve durağan düşünceler bütünü olarak gören Yahudiler, büyük bir yanlış içine düşmüşlerdir. Bu yanlışından kurtulmanın yolu geçmiş yorum biçimlerinden kurtulmak ve yorumun ardındaki gerçeğe ulaşmaktır” (Kaplan, 1934, s. 518).

Netice olarak modernist bir din yorumunu tercih eden Kaplan için dini yaşamda hareket noktası, eski otoritelerin dayatmaları ve geçmiş nesillerin dini tecrübesi değil; çağdaş koşullar ve şimdiki zamanın dini tecrübesi olmalıdır (Goldsmith, 1985, s. 17-18). Çünkü ona göre şu anda elzem olan şey Yahudilik problemini yeniden değerlendirmek, Yahudiliği yeni bir bakış açısıyla incelemek, yeni değerler anlayışıyla Yahudi yaşamına bakmak ve Yahudi toplumunun kolektif bütünlüğüne ve statüsüne yeni bir metot ile yaklaşmaktır (Kaplan, 1956, s. VII). Bunun için geleneksel formlardaki bakiyenin nasıl keşfedileceği ve geleneğin yeniden nasıl canlandırılacağı ile ilgili bir yol haritası belirlenmelidir (Breslauer,1994, s. 229). Geçmişe saygı duyulması gerekir; ancak geçmiş bilhassa Yahudi pratiklerini belirleyen nihai amil olarak görülmemelidir. Bu bağlamda Kaplan, insanları şabat ve diğer kutsal günleri kutlamaya teşvik etmiş; ancak bunları Tanrı'nın yerine getirilmesi gereken emirleri olarak görmemiştir. Ona göre bu ayin ve ibadetler Yahudileri bir toplum olarak bir arada tutan ve hem geçmişte hem de gelecekte onları birbirine bağlayan anlamlarla dolu olduğu için uyulmalıdır. Kaplan Yahudileri kendi geleneklerini önemseme ve onları yeniden yapılandırma hususunda özendirmiştir. Ona göre eski formlarıyla geleneklerin günümüzde de hala bir anlama sahipse ya da bir karşılığı varsa, o gelenekler uygulandıkları gibi aynı şekilde uygulanmaya devam edilmelidir. Ancak cinsiyet eşitsizliği gibi modernitenin yeni vizyonuna uymayan diğer uygulamalar ise terk edilmelidir (Alpert, 2005, s. 7636). Liebman'ın da ifade ettiği gibi Kaplan'ın ortaya koyduğu yeniden yapılanma anlayışı, dini kavramların işlevselliğini öne çıkarırken aynı zamanda onların Amerikan Yahudi yaşamında icra ettiği fonksiyonuna da dikkat çekmektedir. Bu açıdan Yeniden Yapılanmacılığı Yahudilik ve Amerikalılık ile özdeşleşen, akıl yoluyla yaşamın pozitif değerlerini kabul eden bir program

bulma çabası olarak tanımlamak mümkündür (Liebman, 1970, s. 13). Dolayısıyla böyle bir çabanın da Yahudilik kavramının içini akıl ve bilim ile doldurma eğilimi olduğu ileri sürülebilir.

2. KAPLAN'IN YENİDEN YAPILANMACI YAHUDİLİK İÇİN BELİRLEDİĞİ TEMEL ESASLARI

Kaplan'ın amacı Yahudiliği ve onun geleneğini geçmişinden koparmadan modern dünya ile uzlaştırmaktır. Bu yüzden yaşamı boyunca Yahudi geleneğini yeniden yorumlamaya çalışmıştır. Burada temel saik, modern çağlarda Yahudiliğin varlığını korumak ve Yahudilerin hayatta kalmasını sağlamaktır. Bu amaca ulaşmak için üç temel önerme sunmaktadır: Yahudiliğin bir medeniyet olarak kabul edilmesi, Yahudi dininin Yahudi medeniyetinin ana unsuru olması ve Yahudi medeniyetinin Amerikan medeniyeti ile kaynaşmasıdır. Burada söz konusu esasları açıklamaya çalışacağız.

2.1. Yahudiliğin Bir Medeniyet Olarak Kabul Edilmesi

Kaplan'ın tasavvur ettiği Yahudilik anlayışında ana kavramın medeniyet (civilization) olduğunu ifade etmek mümkündür. Yahudiliği bu şekilde anlamasından dolayı o, XX. yüzyıl Yahudi yaşamında ve Amerika düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir. Kaplan, Yahudiliği yalnızca bir din olarak değil, Yahudi toplumunun çağlar içerisinde geliştirdiği bir dini medeniyet olarak görmektedir (Waxman, 2010, s. 54). Bu sonuca nasıl vardığını anlamak için onun medeniyet kavramından ne anladığına bakmak gerekmektedir. O, medeniyeti bir ehlileşme süreci olarak düşünmektedir. Dolayısıyla bir ehlileşme süreci olarak medeniyet, bir toplumun ardı ardına gelen nesilleri tarafından meydana getirilen bilgi, tecrübe ve tutumlarının toplamıdır (Kaplan, 1981, s. 94). Kaplan açısından kavram olarak medeniyetin kendisi tek başına soyut bir terim olup tam ve kendi kendine yeten müstakil bir varlığı ifade eder (Libowitz, 1983, s. 146). Ona göre bir medeniyet çeşitli unsurlardan müteşekkildir; ancak bir medeniyetin tüm unsurları o medeniyetin özgünlüğünü meydana getirmez. Mekanik gelişmeler, icatlar, bilimsel keşifler gibi her medeniyetin diğer medeniyetlerle paylaştığı ve diğer medeniyetlere aktarılabilen unsurları vardır. Ancak bunlar bir medeniyetin karakterini belirleyen nitelikler taşımazlar. Bir medeniyete özgünlük ve farklılık veren, medeniyete şahsiyet kazandıran şey, o medeniyetin içinde yaşayan ve yetişen bireylerde beşeri ayırt edicilik vasfı üreten unsurlardır. Bunlar başka bir topluma veya medeniyete transfer edilmeyen ve sadece belli bir gruba ait olan unsurlardır (Kaplan, 1934, s. 180).

Medeniyet kavram olarak bir bütünselliği ifade etmektedir. Sanat, kültür, felsefe, dil, yasa, ahlak, merasimler, yeme-içme ve giyinme alışkanlığı ve kutsallar (kutsal şeyler, kutsal zamanlar, kutsal olaylar ve yerler) gibi grup yaşamının bütün unsurlarını kapsamaktadır. Canlı olan her bir grup veya topluluk bu unsurları bünyesinde taşımaktadır (Alpert & Staub, 1988, s. 10). Kaplan, belli bir medeniyete veya gruba özgü unsurlardan bilhassa dil, edebiyat, sanat, din ve yasaların ayırt ediciliğini önemle vurgulamaktadır. Bunlar tıpa tıp nakledilemeyen, devredilemeyen hatta aktarılamayan unsurlardır. Ona göre bunlar temel karakteristik yapılarında esaslı değişiklikler olmadan başka medeniyetler tarafından benimsenemedikleri için aktarılamazlar (Kaplan, 1934, s. 180). Bir medeniyeti diğerinden ayıran sözü edilen karakteristikler, medeniyete kimlik kazandırır. Bu bağlamda Kaplan'ın öne sürdüğü medeniyet tanımı, Yahudiliği din konseptinden çıkarıp onu Yahudilerin paylaştığı sosyal ilişkiler, kültürel özellikler ve dini geleneklerin tamamını kapsayan bir kavrama dönüştürmektedir (Pianko, 2006, s. 39).

Kaplan'a göre bir medeniyet planlı bir oluşum, tasarlanmış bir yaradılış veya varlık değildir. Her bir medeniyet canlı bir organizma gibi kendiliğinden gelişir. Medeniyetin varlığını ve geleceğini bir ulusun yaşam iradesi belirler. Medeniyet planlı bir işbirliği veya ortak çalışmadan değil; yüzyıllarca zorunlu olarak birlikte yaşamının, çalışmanın ve çabalamanın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kaplan, medeniyetin aktarımının üç metotla gerçekleştiğini belirtir: Birincisi telkin ve tavsiye etme, ikincisi taklit etme ve üçüncüsü de kamuoyu ve kamu otoritesi tarafından uygun yöntemlerle ulaşılan gençlerin eğitimiyle gerçekleşir. Bunların işleyişi ve geçerliliği aile, okul, dini örgüt gibi sosyal kurumların varlığıyla kabul edilebilir (Kaplan, 1934, s. 180-181). Yahudiliği de bir medeniyet olarak kabul eden Kaplan, Yahudi medeniyetinin de Yahudi halkının eylemleriyle farklı aşamalardan geçerek oluştuğunu belirtmektedir. Ona göre bu medeniyetin ortak paydası inançlar, dini öğretiler ve ayinler değildir; Yahudi toplumun süregelen yaşamıdır (Liebman, 1970, s. 6).

Kaplan, medeniyet kavramıyla ilgili bu temel unsurları esas alarak sözü Yahudiliğe getirmekte ve Yahudiliği bir dini medeniyet olarak tasavvur etmenin gerekçeleri üzerinde durmaktadır. "Yahudiliği bir medeniyet olarak anlamak, adlandırmak ve sınıflandırmak mümkün müdür?" sorusuyla işe başlamaktadır. Yahudiliği sınıflandırmak için onun bir din, bir ırk ya da bir halk mı olduğu gibi alışlagelmiş kategorileri yetersiz ve eksik görmektedir. Ona göre artık Yahudilik, vahyedilmiş din ya da ahlaki monoteizm kalıbıyla da sınırlandırılmaz. Ayrıca hangi kategoride değerlendirilirse değerlendirilsin, değerlendirme

Yahudilik denilen karmaşık yapıyı tanımlamada yardımcı olmalıdır. Buradan hareketle Kaplan'ın vardığı nokta medeniyettir. Onun bakış açısından Yahudilik, gelişimi boyunca bir medeniyet olarak işlev görmüş ve gelecekte de aynı şekilde işlev görecektir. Dolayısıyla Yahudiliği medeniyetler kategorisi içine koyarken onun modern sosyal düzene nasıl uyarlanması gerektiği önem arz etmektedir (Kaplan, 1934, s. 180).

Kaplan'ın Yahudiliği bir medeniyet olarak tanımlama arayışı “toplumun ayırt edici vasıfları” kavramı etrafında gelişir. Ona göre Yahudilerin yaşamını, Yahudi olmayanların yaşamından farklılaştıran şeyin ne olduğu açık ve net bir şekilde ortaya konması gerekir. Bu yüzden yeni bir iddia ile ortaya çıkan Kaplan, ilk olarak “salt farklılık kavramının” analizini gerekli görmektedir. O, salt farklılık kavramını iki terimle açıklamaktadır. Bunlardan birincisi, öteki anlamına gelen “other” kelimesi (Mirable Dictionary, 2004, s. 572); diğeri ise, benzemez/farklı anlamına gelen “unlike” sözcüğüdür (Mirable Dictionary, 2004, s. 888). Ona göre “farklı olmak hem other hem de unlike anlamına gelebilir. Bu durumda otherness (ötekilik) özde yani varoluşsal farklılıktır. “Unlikeness” (benzemezlik) ise nitelikteki yani mahiyetteki farklılıktır. Kaplan'ın ötekilik teriminden özgünlük veya ayırt edicilik anlamı kastettiğini söyleyebiliriz. Ona göre benzemezlik mantıken ötekilik/özgünlük/ayırt edicilik şartına bağlıdır. Ancak ötekilik/özgünlük/ayırt edicilik hem benzerlik hem de benzemezlik ile örtüşebilir. Bu yüzden ötekilik/özgünlük/ ayırt edicilik birincil olarak, benzemezlik de ikincil olarak kabul edilmelidir (Kaplan, 1934, s. 177). Buradan yola çıkılırsa, Libowitz'in da ifade ettiği gibi “varlığını rasyonel ve mistik temellerden ziyade kendine has farklılıklardan dolayı imtiyazlı ve özgün olma iddiasına dayandıran Yahudilik ayırt edicilik vasfından dolayı bir medeniyettir” (Libowitz, 1983, s. 146) sonucuna ulaşılabilir. Kaplan'a göre Yahudi'nin Yahudi olmayanla paylaştığı yaşamdan başka, diğer insanlardan farklı kendine özgü bir yaşam tarzı vardır. Yahudi bireylerin diğer insanlardan farklı olarak “Yahudilik” kimliğini kazanmaları için Yahudi toplumsal yaşamı, otantik belli sosyal ilişkiler, kültürel çalışmalar, faydalı aktiviteler, katılmak için farklı organizasyonlar, ulaşılması gereken ahlaki ve sosyal standartlardan oluşmalıdır. Yahudilerin diğer insanlardan farklı yaşadığı tüm bu şeyler özgünlüğü/ayırt ediciliği ifade eder. Dolayısıyla özgünlük/ayırt edicilik ve ötekilik (otherness) açısından incelendiğinde Yahudilik kavramı, Yahudilik dininden daha kapsamlı bir şeydir. Bu anlamda Yahudilik, Yahudilerin tarihi, edebiyatı, dili, sosyal organizasyonu, halk inançları ve kabulleri, davranış biçimleri, sosyal ve ruhsal idealleri, estetik değerlerin toplamından oluşan bir medeniyettir” (Kaplan, 1934, s. 178).

Kaplan'a göre Yahudilerin medeniyetlerindeki tüm unsurlara katılmalarının doğal bir sonucu olarak Yahudi kimliği gelişir. Bu yüzden o, Yahudiliği yalnızca bir din olarak kavramsallaştırmayı Yahudiliğin varlığı ve bekası için bir tehlike olarak görmektedir. Daha açık bir ifadeyle, sadece bir Tanrı inancına, dinsel merasime ve belli bir ahlaki davranış kalıbına indirgenen Yahudilik, doğal bir şekilde nesilden nesile aktarılamaz. Bu yüzden Yeniden Yapılanmacı anlayış, Yahudiliğin kapsamını dini inanç ve ayin pratiklerinden çıkarıp sosyal, kültürel, dini ve ahlaki unsurlardan müteşekkil bir medeniyet konseptine doğru genişletmektedir (Staub, 2005, s. 2250). Kaplan, her ne kadar Reformist Hareket gibi bazı yaklaşımların Yahudiliğin ayırt edici özelliklerini gündeme getirsel de, Yahudiliği yeniden anlamada onların sınırlı bir alan içinde kaldıklarını belirtmektedir. Ona göre Reformistler, Yahudi yaşamın özgünlüğünü sadece ırk meselesiyle ve fizyolojik irsiyet ile özdeşleştirdikleri için yanlış sonuçlara varmışlardır. Hâlbuki Yahudiler, Yahudi olmalarıyla tamamen özdeşleşmiş olan ayırt edici vasıfları açıkça ve dürüstçe kabul etmedikçe, Yahudi kimliğini oluşturamazlar. O halde Yahudilik, fizyolojik bir miras olmaktan ziyade sosyal bir miras olarak anlaşılmalıdır. Yahudilerin ayırt edici vasıfları, Yahudilere özgü olan ve onları diğer toplumlardan ayıran karakteristik alışkanlık, fikir, norm ve yasaların tamamı anlamına gelmektedir. Bunların toplamı ise Yahudi medeniyetidir (Kaplan, 1934, s. 179).

Kaplan Yahudi medeniyetini, Yahudi toplumunun bir ürünü olarak görmektedir. Onun Yahudilik anlayışının odak noktasında geleneksel anlayışta olduğu gibi Tanrı değil; Yahudi toplumu vardır. Buna göre Yahudilik ile ilgili her şeyin çıkış noktası Yahudi toplumdur. Daha somut ifadeyle, Yahudi toplumu Yahudi dini için değil; Yahudi dini Yahudi toplumu için vardır (Kaplan, 1934, s. 381). Bir bütün olarak Yahudi medeniyeti ve o bütünün içindeki unsurlar, Yahudi toplumunun eseridirler. Yahudi medeniyeti diğer medeniyetler gibi dil, din, edebiyat, tarih, sanat, ahlak kuralları ve halk inançları gibi kendine has kültürel değerlere sahiptir. Kısaca Kaplan, Yahudi toplumunun medeniyetine Yahudilik demektedir (Alper, 1954, s. 84). Yahudiliği dar bir inanç, ibadet, pratik ve mezhep kalıbından çıkarıp medeniyet gibi daha şümüllü bir kavramla özdeşleştirmek onun daha açık ve kolay bir şekilde anlaşılmasına sağlayabilir. Ona göre, İsrailoğullarının tarihi ihtişam ve şöhretine yaslanmakla Yahudiliğin hakiki değeri gün yüzüne çıkarılamaz. Onun günümüz şartlarına göre yeniden yorumlanması şarttır. Yahudiliğin bir medeniyet olarak kabul edilmesi Kaplan'ın ifadesiyle "onunla ilgili bir dizi yanlış varsayımı ve çarpıtılmış iddiaları ortadan kaldıracaktır. Böylelikle

Yahudilik, müntesiplerinin bilincinde bir medeniyete dâhil olan her şeyin toplamı olarak somutlaşacaktır” (Kaplan, 1960, s. 451).

Kaplan'a göre Yahudiliği bir medeniyet olarak tanımlamanın amacı Yahudilerin ilk olarak ırki ve tarihi bağlarla, ikincil olarak da sadece belli dini inanç ve pratiklerle Yahudiliğe bağlılıklarını ikame edilebileceğini vurgulamaktır. Yahudiliğin hayatta kalması için onun hem genel geçer olan hem de Yahudilere özgü ayırt edici bir şey ile özdeşleşmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Genel geçer bir özelliğe örnek olarak Tanrı'nın birliğine olan inancın, Yahudiliğe benzer şekilde Müslümanlarda da olduğunu belirten Kaplan, bu inancın Yahudiler için ayırt edici bir nitelik taşımadığını ifade etmektedir. Ona göre “hem genel geçerlik hem de özgünlük açısından Yahudiliğin tek ayırt edici özelliği, Yahudi toplumunun yaşama kültürüdür. Bir yaşam tarzına dönüşen bu özellik, medeniyet anlamına gelmektedir. Bu yüzden Yahudi toplumunun hayatta kalması ve varlığını güçlendirmesi gerekmektedir. Bunun yanında Yahudi medeniyetinde dinin öncelikli bir konuma sahip olması, Yahudiliğin açıkça bir medeniyet olduğu anlamına gelir” (Kaplan, 1956, s. 3).

Kaplan'a göre, bir medeniyet olarak Yahudiliğin gelişimi ve değişimi günümüzde de devam etmektedir. Modern Yahudilerin ihtiyaçlarını karşılamak ve modern şartlara uyumu sağlamak için, Yahudilik değişime açık olmalıdır. O bu bağlamda, Yahudiliğin ahlaki ve dini gelişimin zirvesi olduğu iddiasına katılmaz. Çünkü geçmişte olduğu gibi günümüzde de zorluklara rağmen modern aklın ve idrakin doğurduğu avantajlarla değişim gerekmektedir (Waxman, 2010, s. 9). Kaplan'a göre “bir medeniyet olarak Yahudilik statik bir inanç ve ayinler sistemi değil, tezahürleri çevresel şartlar tarafından belirlenen canlı ve dinamik bir sosyal süreçtir” (Kaplan, 1934, s. 209). Doğal olarak medeniyetler yeni şartlara uygun olarak tekâmül ederler ve onun dini kavramları da mütemediyen gelişir. Böyle bir durumda bir medeniyet diğer bir medeniyetten etkilenebilir ya da bir medeniyeti de etkileyebilir. Dolayısıyla varlığını sürdürmek, gelişmek, ilerlemek için bir medeniyet diğer bir medeniyeti görmezden gelemez. Yahudilik de bir medeniyet olarak diğer medeniyetleri etkilemiş ve onlardan etkilenmiştir. Zaman içerisinde yeni gelişmelere, toplumun ihtiyaçlarına ve dış etkenlere kayıtsız kalmadığı için Yahudilik, sürekli gelişen dini bir medeniyet olmuştur (Caplan, 1998, s. 35).

Kaplan'ın Yahudiliği sürekli gelişen bir medeniyet olarak tanımlaması, Yahudi inançlarının, ahlakının, ritüellerinin ve ibadetlerinin yeni şartlar karşısında sürekli olarak değiştiği ve bunların yeni şartların ihtiyaçlarına cevap vermek için dönüştürülmesi gerektiği varsayımına dayanmaktadır (Alper, 1954, s. 86). Buna göre Yahudi toplumunun geçmişteki ve günümüzdeki realiteleri yeniden gözden geçirilerek, Yahudiliğin temel kavramları için yeni

anlamlar keşfedilebilir (Breslauer,1994, s. 249). Böylece Kaplan için Yahudi inanç sisteminin temel öğretilerini çağdaş düşünce ışığında yeniden değerlendirme yolu açılmış; Yahudiliğin inanç ve ibadet ile ilgili mirasının modern yaşama göre yeniden yapılandırma fırsatı doğmuştur. Bu bağlamda “bir medeniyet olarak Yahudilik” tasavvurunun Yeniden Yapılanma Hareketi için sağlam bir teorik bilgi ve düşünce altyapısı oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu tasavvur adeta Kaplan’ın Yahudiliği yeniden yorumlama ile ilgili gösterdiği çaba ve çalışmalara itici bir güç olmuştur. Modern dönemlerde Yahudiliğin ciddi bir kriz geçirdiğini müşahede eden Kaplan’a göre Yahudiler gelenek ve kutsallarına bağlı kalarak geçmişin mirasını modern bilim ve düşüncenin verilerine göre yeniden değerlendirirlerse bu süreçten korkmalarına gerek kalmaz. Çünkü medeniyetler her zaman onu kuşatan yaşam koşullarına uyum sağlayarak en yüksek idealleri bulmaya çalışırlar. Çağdaş Yahudilik, tarihsel süreç ile bağını koparmadan geçmiş ile bugün arasında tutarlı bir denge kurmayı başarabilir (Caplan, 1998, s. 55). Çünkü bütün mesele özgünlüğünü koruyarak Yahudiliği çağdaş şartlarda yaşanabilir hale getirmektir (Kaplan, 1934, s. 178). Kaplan, hayatı boyunca bunun nasıl yapılabileceğini göstermeye çalışmıştır.

Yukarıda belirtilen argümanlardan ötürü denilebilir ki, Kaplan’ın dünya görüşünün merkezinde Yahudiliği bir medeniyet olarak kabul eden tanım vardır. Onun tasarımında bu kavram sayesinde Yahudilik, modernite ile uyumlu bir kıvama gelirse Yahudiliğin geleceği güvence altına alınabilir (Waxman, 2010, s. 54). Bu inançla Kaplan 1934 yılında yayımladığı ilk eserine de *Judaism as a Civilization* ismini vermiştir. Medeniyet kelimesini seçmesi daha geniş bir açılım tasarladığına işarettir. Daha açık bir ifade ile onun Yahudiliği bir medeniyet olarak yorumlaması yaşadığı dönemde etkin olan Reform, Muhafazakâr ve Neo-Ortodoks gibi Amerika’daki Yahudi mezheplerine bir alternatif olma amacı gütmeye çalıştığını göstermektedir. Bu düşünce, zikredilen farklı Yahudi mezhepleri arasındaki görüş ayrılıklarını uzlaştırma hedefine yöneliktir. Çünkü medeniyet, dünya görüşüne bakmaksızın dindar olsun seküler olsun her türlü Yahudi’yi bünyesinde kaynaştırabilir (Moore, 2006, s. 172-174). Pianko’nun ifade ettiği gibi Kaplan’ın “medeniyet terimini kullanmadaki temel amacı, Yahudilik esasları ile dünyanın en muhteşem medeniyeti olarak gördüğü Amerikan medeniyetinin değerlerini müsavî kılmaktır. Böylece farklı milletleri bir arada barındıran medeniyet anlayışını sunarak baş eserinin yayımlandığı yıllarda yükselişe geçen ırkçılığa dayalı milliyetçilik dalgasına karşı çıkmıştır”(Pianko, 2006, s. 40). Bu durum bizi onun Yahudi milliyetçiliğini toptan inkâr ettiği ya da görmezden geldiği sonucuna götürmemelidir. Tam tersine o, Yahudiliğin bir inanç

meselesinden çok bir milliyet meselesi olduğuna inanmaktadır. Ancak onun savunduğu milliyetçilik ahlaki ve kültürel milliyetçiliktir. Kısaca Yahudilik sadece bir ulusa dayanan belli bir inanç ve ibadet sistemi değil; Yahudi toplumunun yaşam iradesinin tüm tezahürlerinin toplamı olarak modern çağlarda da gitgide gelişmekte olan bir dini medeniyettir (Kaplan, 1970, s. 4-5). Bu tanımın amacı Yahudiliği ve onun geleneğini geçmişinden koparmadan modern dünya ile uzlaştırmaktır. Bu bağlamda Kaplan, Yahudiliği tanımlamada birçok unsuru dâhil ettiği için medeniyet (civilization) terimini kullanmanın millet (nation) sözcüğünü kullanmaktan daha iyi bir seçim olduğunu açıkça dile getirmektedir (Kaplan, 2016, s. 114-115). Liebman'ın ifadesiyle Kaplan'ın temel eserine de isim olan “Bir Medeniyet Olarak Yahudilik” hem Yahudiliğin geleneksel bakış açısını hem de aynı zamanda çağdaş termonoloji içinde Yahudiliğin yeniden şekillenmesini telkin eder. Bu yüzden Kaplan, birçok geleneksel ayin ve pratik formuna çağdaş hümanist anlamlar yükleyerek, onları devam ettirmeye çalışmıştır (Liebman, 2001, s. 73). O, zikredilen eserinde Yahudiliği teolojik ve sosyolojik olarak yeniden düzenleme arayışındadır.

2.2. Yahudi Medeniyetinde Dinin Önemi

Medeniyetler benzer ve farklı yönlerle sahip olmakla beraber bir takım konularda ortak özelliklere sahiptirler. Ancak medeniyetler tıpa tıp birbirlerinin aynısı değildirler. Bazıları düşünce ve felsefe alanında ilerlerken, bazıları da dini veya girift sosyal organizasyon biçimlerini meydana getirmede öne çıkabilirler. Kaplan'a göre Yahudi medeniyeti temel belirleyici niteliğini ve baskın karakterini dinden almaktadır (Alpert & Staub, 1988, s. 11). Din, Yahudi toplumsal yaşamın bir ürünü ve fonksiyonu olduğu için, Yahudi medeniyetinin diğer tüm unsurlarıyla eşit ölçüde gelişir. Dinin insan yaşamındaki rolü ve dinin medeniyetle ilişkisi açık ve doğru bir şekilde anlaşılmadıkça Yahudilik de modern Yahudilerin ihtiyaçlarını karşılayamaz. Çünkü onun temel işlevi geçmişte ve bugün Yahudi yaşamını değerli hale getiren unsurları ortaya çıkarmak ve Yahudi yaşamı zenginleştirmek amacıyla o unsurlardan faydalanmaktır (Kaplan, 1960, s. 464-466). Bu veçhe ile Yeniden Yapılanma anlayışında Yahudilik bir medeniyettir ancak onun hâkim mizacı dindir. Yahudi toplumunun çağlar boyunca oluşturduğu medeniyet ve kültürlerin en önemli ilham kaynağı dindir (Lazerwitz vd., 1998, s. 191). Yahudiliğin sadece bir din olduğu görüşünü reddeden Kaplan, dinin Yahudi medeniyetinin en önemli unsuru olduğu düşüncesindedir. Ona göre “her din dallanıp budaklanmak için bir medeniyete gereksinim duyar. Din, Yahudilik medeniyetinde kurtuluşun yani insanın bu dünyadaki hayatta kendini gerçekleştirip mutlu olmanın bir aracıdır. Hiç bir medeniyet din ve kutsallar olmadan var olamaz. Her medeniyette dine dayalı

yücelik atfedilen yerler, zamanlar, kişiler, metinler ve olaylar gibi kutsallar vardır. Yahudi toplumunda kolektif yaşamın en önemli işlevi bu medeniyetteki kutsalları geliştirmek olmuştur. Yahudilik, bireyin yaşamını zenginleştirmeye yönelik olarak kolektif tecrübeyi kullandığı için dini bir medeniyettir” (Kaplan, 1981, s. 46).

Dinin tanımı ve fonksiyonu konusunda Fransız sosyolog E. Durkheim (1858-1917)’den etkilenen Kaplan’a göre dinin işlevi, grubun rolünü ve onunla tam özdeşleşmenin önemini bireye göstermektir (Kaplan, 1934, s. 333). Kaplan, dini bireysel bir olgudan ziyade bir toplumsal fenomen olarak görmektedir. Ona göre din, bireyin inzivaya çekilerek tek başına yaşayabildiği bir tecrübe değildir. Her ne kadar birey kendi dini tecrübesine, kişisel deneyimleriyle ulaşsa da ve dini davranışlarında içsel unsurları bulsa da, nihayetinde bireyin içsel arayışı bir grup konteksti içinde ortaya çıkmaktadır. Her grup en yüksek tecrübeyi, inanç ifadeleri ve ritüel eylemleri yoluyla elde eder; kutsal hikayeler ve geleneksel adetler sayesinde nihai tasavvuruna kavuşur. Bütün sözcüklerin, anlatıların ve davranış şekillerinin kutsallıkları nihai hikmet ve kudret kaynağı ile kurulan özel ilişkiden doğar. Teist dinlerde bu kaynağa Tanrı denilir. Yahudilikte Tanrı ile kurulan bu bağlantıyla bireyin yaşamının hemen hemen tüm aşamaları dini hale gelmektedir (Alpert & Staub, 1988, s. 11). Dolayısıyla din, kültürün veya medeniyetin bir parçası olarak birey, toplum ve insanlık için hayatı anlamlı hale getiren değerler ile ilgilidir. Bir medeniyetin ideallerini somutlaştıran nesnelere, metinlere, kişilere ve kurumlara kutsallık kazandırır. Bu itibarla din, toplumun kolektif yaşamının temel amacı olarak insan yaşamını iyileştirmeyi esas alan medeniyet unsurudur (Kaplan, 1956, s. 512).

Bilgi ve fikirlerinin kaynağı olarak modern sosyal bilimlerin çalışmalarını esas alan Kaplan’a göre din, hayata karşı bireysel bir tepki değil insan davranışlarına yönelik bir reaksiyondur ve dinin insanın davranış şekillerine bir karşılık olduğunu fark etmedikçe, din problemini anlamak mümkün değildir. İnsanın doğası değişmez nitelikte olduğundan, geçmişte olduğu gibi gelecekte de din aynı yolu izlemek durumundadır. İnsan yaşamının daha karmaşık şartlarının sonucu olan yeni ve ilave ihtiyaçların ortaya çıkması dinin de kaderini belirler. Yeni ihtiyaçlara karşılık vermenin yolu dinin de yeni şartlara ayak uydurmasıyla mümkündür (Kaplan, 1934, s. 336-337). Kaplan açısından din, gelişmek için bir medeniyete ihtiyaç duymaktadır. Çünkü birey, yaşamı kendini gerçekleştirmenin bir aracı haline getirmek ve hayatın içinde etki yaratmak için müşahhas seküler alanlar ve kurumlara ilişkili olmak zorundadır (Caplan, 1998, s. 23). Bir medeniyette kendiliğinden ortaya çıkan diğer insanî ilgi ve uğraşılardan soyutlanmış bir din, anlamsız ve amaçsız hale gelir, bir yaşam şekli olmaktan

ziyade sadece bir söylem şekline dönüşür (Kaplan, 1994, s. 17). Yaşamın hali hazırdaki gerçeklerinden soyutlanmış bir idealizm ve maneviyat dini yaşamdan ayırır. Din, bir medeniyetin özünde doğal bir niteliktir. Kaplan'ın ifadesiyle “karı beyazdan, kanı kırmızıdan ayırmadığımız gibi, dini de medeniyetten ayıramayız. Yaşam ile ilgili olan bir dine sahip olmak istiyorsak, o dinin birlikte getirdiği medeniyeti de kabul etmek durumundayız” (Kaplan, 1934, s. 202).

Kaplan için medeniyet insan yaşamının doğal bir sonucudur. Yaşam sürekli değiştikçe medeniyet de o değişikliklere ayak uydurur. Bu yüzden din de medeniyetin bir parçası olarak yaşamın değişen şartlarına cevap verir ve böylece dinamik bir nitelik kazanır. Grup yaşamının doğal bir sonucu olarak din, toplumsal yaşam güçlü oldukça daha fazla canlı kalır. Yahudilik de bu sürece tabiidir. Dolayısıyla Yahudi medeniyetinin bir bütün olarak geliştirilmesi dinin dinamik işleyişi için gereklidir (Caplan, 1998, s. 24). Çünkü dinin amacı hayatı anlamlı kılan kanunları meydana çıkarmaktır. Din, yaşamı değerli hale getiren bir hayat yorumunu oluşturmada insana yol gösterir ve insanın doğal ihtiyaçlarına karşılık veren bir temel unsur olarak işlev görür. Bu şekilde kavrandığında din, her türlü yaşam koşullarında insanların en iyi olmalarını ve en iyiyi yapmalarını sağlar (Kaplan, 1956, s. 199). Kaplan'a göre din, insanın şahsiyet elde ettiği sosyal grubun önemini ve ciddiyetini vurguladığı sürece, medeniyetin ayrılmaz bir parçasıdır. Bir grubun dini ritüellerine katılmak bir klan veya ulusun üyeleri için adeta bir zorunluluktur. Dini grup, insanoğlunun en yoğun duygularını ortaya çıkarmada bir araçtır. Din sayesinde kişi grup iradesiyle özdeşleşebilir ve grup içinde kendini gerçekleştirebilir. Böylece insan, uzun bir sürede kendini ehlileştirme sürecine katmış olur. Bunun için bireyin grup yaşamının ve kolektif bilincinin farkında olması gerekir. İşte bu işlev, Tanrı inancı sayesinde gerçekleşir. Tanrı inancı en nihayetinde inananların refahıyla ilgilidir ve kolektif yaşam baskısının kaynağı olmuştur. Bu bağlamda dini ritüeller grup bilincinin ve varlığının gelişiminde önemli bir rol oynarlar. Dolayısıyla dini bilinç, grup bilincinin en derin aşamasıdır (Kaplan, 1934, s. 332). Bu yüzden her medeniyetin merkezinde din yer alır. Bu itibar ile Kaplan'ın dinin bireysel işlevinden ziyade sosyal işlevi üzerinde yoğunlaştığı ileri sürülebilir (Liebman, 1970, s. 8-13).

Kaplan'a göre Yahudilik, salt bir medeniyet değil aynı zamanda dini bir medeniyettir. Tanrı inancını güçlendiren din, medeniyet içinde insanın yaşam kalitesini geliştiren en önemli unsurdur. Yahudilerin tarihi, dili, edebiyatı, sosyal yapısı, halk inançları, davranış biçimleri, estetik değerleri, sosyal ve ruhsal idealleri birbirleriyle ilişkilidir. Bu unsurlar arasında parça bütün ilişkisi vardır; bu yüzden bunları birbirinden ayırmak mümkün değildir (Alper, 1954, s.

85). Şüphesiz gelenekçi Yahudiler bütün inanç, ritüel ve emirlerinin Tanrısal olduklarına inanırlar. Ancak modern tarih ve sosyal bilimin verilerinden yararlanan Kaplan, her toplumun kendi medeniyetinin dini yönünü kendisinin oluşturduğuna inanmaktadır. Yahudi medeniyetinin ayırt edici karakterlerden biri dinin, kültürün diğer unsurlarını şekillendirme niteliğidir. Din yiyecek, giyecek, dil, edebiyat, yasa ve hukuk gibi kültür unsurlarının oluşumunda etkindir. Yahudi toplumunun günlük aktiviteleri dinden ayrı düşünülemez. Ona göre bir dini medeniyet olarak Yahudilik insanlığa en büyük katkıyı dini termonoloji aracılığıyla yapmıştır. Örneğin Batı medeniyetine şekil veren sosyal kavramlar ve ahlaki değerlerin çoğu Tora, Talmud gibi Yahudi toplumunun dini literatüründe ortaya koyulmuştur. Dolayısıyla Yahudiliğin merkezinde dinin olduğunu ret etmek, Yahudilerin sahip olduğu kültürel mirasın ana unsurunu inkâr etmek anlamına gelmektedir (Alpert & Staub, 1988, s. 12-13).

Kaplan'a göre modern zamanlarda modern medeniyetler, dine mesafeli olmuşlardır. Ancak bu geçici bir durum olduğu için geçmişte olduğu gibi gelecekte de her medeniyet bir din ile özdeşleşecektir. Buna binaen Yahudilik medeniyetinde din görmezden gelinemez. Tüm medeniyetler arasında din unsurunun en ağır bastığı medeniyet Yahudiliktir. Din, Yahudiler üzerinde öyle bir derin etki bırakmıştır ki Yahudi toplumunun hayatından dini çıkarmak, hem Yahudi toplumu hem de Yahudi medeniyetini hayat damarlarından yoksun bırakmak anlamına gelir. Din çıkarılınca Yahudilik içi boş bir kabuk haline gelir. Eğer bir medeniyetin ihtişamı beşeri kültüre olan orijinal katkısından dolayı anlaşılıyorsa, o durumda din, Yahudilik medeniyetinin şan ve şerefidir (Kaplan, 1934, s. 305-306). Kaplan için Yahudilik ilahi olarak mucizevi yollarla vahyedilmiş bir din değildir. Yahudilerin zaman içinde Tanrı'yı arayışlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmış dini karakterli bir medeniyettir (Cohn-Sherbok, 2005, s. 466). Kaplan, dine dayalı bu medeniyetin modernite içinde gelişmesi gerektiğini savunmaktadır. Yahudilik bir dini medeniyettir ancak din, medeniyeti oluşturan boyutlardan sadece bir tanesidir. Bu yüzden Kaplan, sadece Yahudi dinini değil, içinde Yahudi sanatı, müziği, dili ve edebiyatının olduğu Yahudi medeniyetinin tüm unsurlarıyla bir bütün şeklinde yeniden yorumlanmasını tavsiye etmektedir (Weingberger, 1990, s. 15). Eğer Yahudiler gerçekten kendi farklılıklarını korumak istiyorlarsa, medeniyetlerinin tüm yönlerini geliştirmeye çalışmalıdırlar (Kaplan, 1934, s. 177-178). Bu yüzden paradoksal olarak görünür ki, Yahudi toplumun kendini yenilemesi, dinin onun tek meşguliyeti olmaktan çıkmasıyla olabilir (Kaplan, 1934, s. 345; Waxman, 2010, s. 8).

Kaplan, “Yahudilik” ile “Yahudi dini”nin birbirleriyle karıştırılmamasını, bunların eş anlamlı olmadığını, eş anlamlıymış gibi kullanılmaması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre din ile kültürel unsurlar arasında bir çelişki ya da aykırılık yoktur. Çünkü her ikisi de Yahudi medeniyetinin tüm kapsayıcı ruhsal-manevi değerlerinin şekillenmesinde rol alır (Kaplan, 1981, s. 47). “Yahudi medeniyeti” ile “Yahudi dini” arasındaki farklılığa özellikle dikkat çeken Kaplan’a göre Yahudilik bir medeniyettir ve Yahudi dininden daha kapsamlı bir kavram olup birçok unsurdan oluşmaktadır (Kaplan, 1934, s. 178). “Yahudi dini” ise bu unsurlardan sadece biridir ve Yahudiliğin en önemli parçasıdır. Yahudilerin yaşamında olduğu kadar hiçbir milletin yaşamında din ögesi böyle bir merkezi konum elde etmemiştir. Kaplan bu hususa şu cümlelerle işaret etmektedir: “Yahudi dinine bağlıyız. Bu bağlılığımız Yahudi dinini bütün dinler arasında en iyisi olarak seçtiğimizden dolayı değil; bu din bize ait olduğu, sahip olduğumuz tek din olduğu ve bir toplum olarak kolektif kişiliğimizin ayrılmaz bir parçası olduğu için bağlıyız. ...Yahudi dini Yahudi toplumundan ve onun manevi mirasından ayrı bir anlama sahip olamaz. Bu yüzden Yahudi dini ile Yahudiliği sanki birbirlerinin eş anlamlı terimleriymiş gibi ifade etmemeliyiz. Yahudilik Yahudi medeniyetinin tümünü kasteder. Yahudi dini ise Yahudi toplumunun kendi medeniyet değerlerini değerlendirmesi, Tanrı düşüncesini merkeze alan inanç ve pratikleri araştırma, onları uygulamaya koymayı ifade eder” (Kaplan, 1981, s. 47).

Yahudi kültüründeki kurtuluş öğretisi açısından da konuyu değerlendiren Kaplan’a göre din, Yahudiliği bir kurtuluş aracı haline getirmeye çalışan bir unsurdur. Bu hayatı değerli kılan şeyleri keşfetmek ve hayatı anlamlı hale getirmek için insan arayışının doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan bir beşeri kurumdur (Kaplan, 1960, s. 458). Kaplan’a göre modern dünyada ayrı bir grup olarak hayatta kalmak için Yahudiler kendilerini sadece dini kimlikle özdeşleştirmişlerdir (Caplan, 1998, s. 22). Bütün medeniyetler, dini bir unsur içermekle birlikte, kurtuluş arayışı Yahudilik’te çoğu kültürden daha belirgindir. Böylelikle bireyin dinden tamamen kendini soyutlayarak topluma bağlı kalması başka uluslar için mümkün iken, bu durum kimliğinde her zaman dini bir anlam olan ve hayatta kalmayı bu gerçeğe borçlu olan Yahudi için pek mümkün değildir (Kaplan, 1960, s. 468). Ancak dinin bu konumuna rağmen Yahudiliğin bekası söz konusu olduğunda, medeniyetin tüm unsurlarının önem arz ettiğini ifade etmek gerekmektedir. Yani Yahudi yaşamını korumak için Yahudi dinini korumak yetmez, aynı zamanda bir Yahudi bireyi Yahudi olmayandan ayıran Yahudiliğin farklılıklarını ve benzerliklerini de korumak gerekmektedir (Levy, 1997, s. 684).

2.3. İki Medeniyet İçinde Yahudilerin Yaşamı

Kaplan'ın ortaya koyduğu Yeniden Yapılanmacı yaklaşımın doğal sonuçlarından biri de Yahudiliğin bir medeniyet olarak Amerika başta olmak üzere yeryüzündeki diğer medeniyetlerle uyumlu olması gerekliliğidir. XX. yüzyılda Amerika'da yaşayan Kaplan, modernite karşısında Yahudilerin yaşadığı krize çare olarak “iki medeniyet içinde yaşama teorisini” ileri sürmüştür. Yahudilerin mevcut sorunlarının çözümü için Yahudilerin iki medeniyet içinde yaşamalarını öngören bu teorideki iki medeniyetten bir tanesi Yahudiliktir, diğeri de Yahudilerin içinde yaşadığı ülkelerin modern medeniyetidir. Buna göre “Bir dini medeniyet olan Yahudilik, Yahudilerin zaman içerisinde anavatan Eretz Yisrael’de (İsrail) ve diasporadaki tecrübelerinin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Birçok tarihsel aşamadan geçmiş ve günümüze kadar gelmiştir. Yahudilik bir medeniyet olarak bugünkü tarihsel süreçte dünyadaki değişiklere ayak uydurarak gelişebilir. Eretz Yisrael’in dışında, Yahudilik, Yahudi toplumunun yaşamında ikinci medeniyet olarak işlev görmelidir. Yahudilerin içinde yaşadıkları ve vatandaş oldukları ülkenin medeniyeti de birinci medeniyet olarak kabul edilmelidir. Böylece Eretz Yisrael dışında Yahudiler aynı anda iki medeniyet içinde yaşamak durumundadırlar. Eretz Yisrael’in dışında ikinci bir medeniyet olarak Yahudilik yalnızca yerel organik topluluklar, ahlaki temellere dayalı olarak işleyen Yahudi dini ve İsrail’deki Yahudi toplumuyla kurulan sosyal ve kültürel ilişkiler sayesinde gelişebilir” (Kaplan, 1985, s. 241).

İki medeniyet içinde yaşama anlayışına göre, Yahudiler yaşadıkları ülkelerin vatandaşlığını kabul ettiklerinde, o toplumun bir parçası olmayı ve Yahudi olmayan vatandaşlarla aynı sorumlulukları taşımayı kabul ederler. Amaç kültürel, düşünsel ve politik olarak Yahudi olmayan genel yaşamın bir öznesi olmaktır. Bunun toplumsal anlamı ve görünümü şöyle gerçekleşebilir: Yahudiler kamu ilişkilerinde artık kendilerine ait bir yerel dil veya şive ile konuşmazlar, seküler meselelerde Yahudi hukukuna ve kanunlarına tabii değildirler ve artık yalnızca Yahudi okullarında eğitim almazlar. Ancak bu durum, Yahudilerin geçmişleriyle bağlarını koparmaları veya diğer Yahudilerle birlik içinde davranmaktan vazgeçmeleri anlamına gelmemelidir. Yahudiler iki yoldan birini tercih etmek zorunda değildirler. Tam tersine her iki yolu da birlikte yürütebilirler. Yani Yahudiler uygun bir yöntem ile kendilerini hem yaşadıkları ülkelerin medeniyetine ve toplumuna entegre edebilir; hem de geçmişleriyle bağlarını koparmadan kendi Yahudi kimlikleriyle yaşayabilirler (Kaplan, 1981, s. 34). Kushner’in ifade ettiği gibi Kaplan'ın ortaya koyduğu yeniden yapılanma programının

Yahudiliğe en önemli katkılardan biri, modern yaşam şartlarında Yahudilerin nasıl özgürce düşüneceklerinin ve nasıl Yahudi kalabileceklerinin yolunu göstermesidir (Kushner, 2007, s. 102). Kaplan'ın yaptığı Yahudilik tanımı ve yorumu da bu amaca matuftur: “Eğer kendi tarihi yaşam şeklimizi ve komşularımızla paylaşmamız gereken yaşam şeklini birbirleriyle kaynaştıracaksak, inançlarımızı yeniden düşünmeliyiz, kurumlarımızı yeniden düzenlemeliyiz ve kendimizi Yahudi olarak ifade etmenin yeni yollarını geliştirmeliyiz” (Kaplan, 1981, s. 35-36).

Kaplan'ın “iki medeniyet içinde yaşama” teorisinin geleneksel Yahudilikteki “seçilmiş toplum” olma anlayışıyla ilgisi vardır. İki medeniyet içinde yaşamak Yahudi bireyleri diğer toplumdaki bireyler ile eşit konuma getirmektedir. Bundan hareketle Kaplan, Yahudi toplumunun üstünlüğünü esas alan “seçilmişlik inancından” vazgeçmeyi salık vermektedir. Eğer her grup ya da her bir toplum kendi üyeleri için kendini gerçekleştirme imkân ve kabiliyetini sağlarsa, o halde hiçbir grubun ya da topluluğun diğerinden üstün olduğu iddia edilemez. Dolayısıyla Yahudiler de Tanrı tarafından seçilen üstün bir topluluk olduklarını ileri sürmemelidir. Nitekim böyle bir iddia modern demokrasi teorisine de aykırıdır. Çünkü seçilmiş üstün bir birey ya da toplum olmak demokrasinin öngördüğü düzen ile çelişir. Dolayısıyla Yahudiler için iki medeniyet içinde yaşamak bir şartla mümkündür: Yahudiler bir medeniyeti diğer medeniyet ile çatıştırmamalı, onların çelişkilerine yoğunlaşmamalıdır (Rogers, 1985, s. 85). Yahudi toplumu diasporada iki medeniyet içinde yaşamalı ve her ikisine de katılarak iki medeniyetli yaşam şekline uyum sağlamalıdır (Kaplan, 1934, s. 344).

Yahudilerin içinde yaşadığı modern medeniyetten kasıt daha spesifik anlamıyla Amerikan medeniyetidir. Kaplan göre Amerika, Batı medeniyeti ve felsefesinin doruk noktası ve en somut sembolüdür. Onun Yahudilik için medeniyet terimini tercih etmesindeki temel saiklerden biri Amerika medeniyetindeki en yüksek değerleri, Yahudi medeniyetindeki temel değerlerle bağdaştırmaktır. Böylece Yahudi medeniyeti ile Amerikan medeniyetinin genel mefhumları özdeşleşebilir. Başka bir ifadeyle bu terimi, Yahudiliği Amerikan yaşamın entelektüel ve politik beklentilerine uygun olarak dönüştürme tasavvuru kapsamında düşünmek gerekmektedir. Bu bağlamıyla Amerika adeta bir medeniyet konsepti olarak demokrasi anlayışıyla, natüralist felsefesiyle ve pragmatik eğilimiyle Kaplan'ın “bir medeniyet olarak Yahudilik” tasavvuruna ilham olmuştur (Pianko, 2006, s. 40). Kaplan, Amerika'yı büyük bir medeniyet olarak değerlendirmekte ve onu bilhassa demokrasiyle özdeşleştirmektedir. Ona göre Amerika demokrasisi, insanın yaratıcı yaşamının en gerçekçi ve güvenilir yöntemidir (Kaplan, 1985, s. 161). Amerikan medeniyeti, dini yapıları ve etnik

kökenleri korumaya ve barındırmaya uygun bir ortam sunmaktadır. Dolayısıyla Amerikan vatandaşı olan Yahudiler, Amerika'nın kültürel, sosyal ve siyasal yaşamına katılarak Amerika tarihini, kültürünü, kahramanlarını ve ideallerini benimseyebilirler (Kaplan, 1981, s. 34; Caplan, 1998, s. 52). Bu yüzden onun programı Yahudilikle bağıntısından dolayı dini; Amerika ile bağıntısından dolayı da pragmatiktir (Prell, 2006, s. 164).

Bu noktada bir gerçeği daha ifade etmek gerekmektedir. Kaplan'ın Amerika değerlerine ve ideallerine olan bağlılığı onun fikirlerinin tek kaynağının Amerika olduğu gibi bir yanlış sonuca bizi götürmemelidir. Örneğin 1960 ile 1970 yıllarda özellikle Amerika'da güçlenen feminist Yahudi hareketinin de Kaplan'ı ciddi şekilde etkilediği ve bazı konularda itici bir güç olduğu ileri sürülebilir. Bilhassa Tevrat da dâhil olmak üzere Yahudiliğin normlarını oluşturan genel dini otoritelerin sorgulanmasını gündeme getiren Yahudi feministler, cinsiyet eşitliğini savunmuşlardır. Bunun önünde bir tür engel olarak gördükleri geleneksel otoriteyi eleştiren Yahudi feminizmi, hem dinsel boyutta hem de kurumsal ve toplumsal yapıyı, politik aktivizmi, sanat ve edebiyat alanını da kapsayacak şekilde Yahudi yaşamı etkilemiştir. Dolayısıyla Kaplan'ın böyle bir kaynaktan beslendiğini ve hatta feminist hareketten cesaret aldığını ifade edebiliriz (Aksel, 2021, s. 45-150). Bunun yanında Kaplan için Ahad Ha-Am (1856-1927)'in ileri sürdüğü "Manevi-Kültürel Siyonizm" mümbit bir fikir kaynağı olmuştur. Yeryüzünde yaşayan Yahudiler arasında ruhsal bir dirilişi ve manevi birliği sağlayacak "Kültürel Siyonizm" anlayışı milliyetçi temellere dayanmaktadır. Kaplan'a göre Siyonizm Yahudi dinselliğinin bir tür modern yorumu olarak anlaşılabilir. Bu bakımdan onun Amerika karakterli bir siyonist anlayışı benimsediği söylenebilir (Aydın, 2020, s. 67-75; Kaymaz, 2020, s. 47).

Kaplan'ın ortaya koyduğu yeniden yapılanma anlayışının ortaya çıkış gerekçesi, Amerika'da Yahudi yaşamının ve Yahudi toplumun yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu argümanına dayanır. Bu argümana göre Yahudi topluluğun kimliğini koruması, Yahudi yaşamının devam etmesi için Yahudilerin yaşadığı yerin ve zamanın şartlarına ayak uydurması gerekmektedir. Dolayısıyla Kaplan'ın ileri sürdüğü yeniden yapılanma konsepti bu yönüyle Yahudilerin içinde yaşadıkları iki medeniyetli anlayışa dayanır (Wenger, 2006, s. 56). O, Amerikan Yahudilerinin "Yahudilik" ve "Amerika" olmak üzere iki medeniyet içinde yaşadıklarını ileri sürmekte ve bu iki medeniyetin birbiriyle uyumlu olması gerektiğini savunmaktadır. Çünkü Yahudiliğin Amerika toplumu tarafından kabul görmesi ve Yahudilerin varlığını devam ettirmesi buna bağlıdır. Yahudiler kendilerini Amerika ile

bağdaştırmadıkça, var olma mücadelesini kaybedeceklerdir. Onlar, Amerika medeniyetini benimsedikçe ve bu medeniyetin şartlarına ayak uydurdukça ayakta kalacaktır (Kaplan, 1981, s. 96). Kaplan, Amerikan Yahudilerinin bu amaca hizmet ettiği sürece, Amerikan değerlerine uyumlu olabilen geleneği koruyabileceklerine inanmaktadır. Bu itibarla Yahudiliği yeniden ihya etmek için Kaplan'ın sunduğu geniş kapsamlı bir yeniden yapılanma programı, Yahudilerin modernite ile yüzleşmelerinde karşılaştıkları zorluklara en etkili çözümlerler getirdiğini söylemek yanlış olmaz (Diner, 2004, s. 254; Wenger, 2006, s. 56).

Kaplan, Yahudi geleneğine, Amerika felsefesine ve Amerikan Yahudilerinin tecrübelerine oldukça ehemmiyet veren bir entelektüeldir. O, Yahudiliği Amerika'daki Yahudi tecrübesi perspektifinden değerlendirmeye çalışmıştır. Buna binaen yeniden yapılanma tasavvurunu Amerika'nın sosyal, politik, kültürel, ekonomik koşullarına göre ortaya çıkan bir Yahudi yorumu olarak görmek mümkündür. Yeniden Yapılanma Hareketin üzerinde durduğu sosyolojik sorun ile Amerika Yahudiliğinin yaşadığı temel problematiğin özdeşleştiğini söylemek mümkündür. Her ikisinin de ortak meselesi Yahudi kimliğinin mahiyetidir. Kaplan'ın tüm çabası, Amerika Yahudileri için gerçekten Yahudiliğin ne anlama geldiğini ortaya koymaktır (Liebman, 1970, s. 3-4). Amerikan ferdiyetçiliği ile Yahudiliğin toplumsal kimliği arasında denge kurmaya çalışan Kaplan'a göre, Yahudiler özgün kimlikleriyle hem çoğulcu Amerika toplumuna hem de çok kültürlü Amerika medeniyetine hatırı sayılır bir zenginlik katacaktır (Kaplan, 1981, s. 102). O Yahudiliği, Yahudilerin paylaştığı sosyal ilişkilerin, kültürel özelliklerin ve dini davranışların tamamını kapsayacak şekilde dönüştürmeye çalışmıştır. Bu bağlamda onun her fırsatta medeniyet kelimesini kullanmasının temel sebebinin Yahudilik medeniyeti ile Amerika medeniyeti arasındaki güçlü pariteyi ilişkilendirmek olduğu ileri sürülebilir (Pianko, 2004: 80). Bu kapsamda Yahudiliği yeniden yapılandırma sürecinde, Yahudilerin etnik kimliklerini güçlü bir şekilde öne çıkarmayı gerekli görmektedir. Çünkü Amerika'da Yahudilerin dışlanma ya da tecrit edilme korkusu içinde kalacaklarını anlamıştır. Ona göre bu korku ile başa çıkmanın yolu, onu ortadan kaldırmak ya da onu fırsata dönüştürmektir. Bunun için yeni bir düşünce tarzı oluşturmak gerektiğini vurgulamaktadır (Kaplan, 1960, s. 454).

Yeniden Yapılanma Hareketinin ortaya çıktığı XX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Pozitivizm, Marksizm, Pragmatizm gibi felsefi eğilimlerin etkili olmaya başladığını görmekteyiz. Bu eğilimler arasından Kaplan'ın düşünce sistemi büyük ölçüde John Dewey'in (1859-1952) pragmatizmine dayandığı söylenebilir. Dewey, fikirleri, kavramları ve kurumları fonksiyonlarına göre tanımlar. Buna göre bir fikrin gerçek varlığı onun işlevselliği ile

ölçülebilir (Liebman, 1970, s. 51). Kaplan, pragmatik bir bakış açısıyla rasyonalizm ve modernizmin iddia ve güçlüklerine cevap verecek şekilde Yahudiliği yeniden yorumlamanın acil bir ihtiyaç olduğunu ileri sürmüştür. Bu ihtiyaç karşılanmazsa Amerika'daki Yahudilerin geleceğinin karanlık olacağını düşünmektedir (Rudavsky, 1979, s. 349). Ona göre Yahudi toplumunun varlığını ve geleceğini korumak için Amerika değerlerine pragmatik bir tavırla yaklaşılabilir. O, Yahudi bireyin Amerika'yı ve Amerikan değerlerini sevmesinin, aslında kendisini sevmeye anlamına geldiğini ifade etmektedir. Çünkü ona göre Amerika, Yahudi varlığının gelişimine katkı sunmuş, Yahudilerin kimliklerini korumasında destek sağlamıştır. Bu ülkenin Yahudilere bağışladığı şeylerden dolayı kutsanması gerektiğini belirten Kaplan, Amerika'nın Yahudilere sorunlarını tespit etme ve onları çözmede özgür ortamı sağladığını ifade etmektedir. Prell'in ifadesiyle Kaplan, Amerika medeniyetini ve değerlerini adeta özümsemiş, o değerlere göre kendisini ve Yahudiliği yeniden tanımlamıştır. O, Amerika'yı eleştirel bir akıl, demokratik bir toplum vizyonu ve yenilenmiş Yahudilik kavramlarıyla özdeşleştirmektedir. Bu yüzden de Kaplan için Amerika, değer verdiği fikirlerin yaratıcı kaynağı ve barınağıdır (Prell, 2006, s. 159).

Kaplan, Amerikan yaşam şartlarına göre bir Yahudilik felsefesini oluşturmaya çalışırken odak noktasına Amerika'daki Yahudi toplumunu koymaktadır. Birini Yahudi yapan şey onun Yahudi toplumuyla ne kadar özdeşleştiğidir. Yahudi toplumuna bağlılık temel düşüncedir. Bu ana merkezin etrafında bir sistem inşa etmeye çabalayan Kaplan'ın Yahudilik tanımı, Amerika medeniyetini kucaklayıcı bir nitelik taşımaktadır. O, Amerika medeniyetini yalnızca tasdik etmez; Yahudilerin hem Amerika hem de Yahudi medeniyetine bağlı kalmaları gerektiğine ısrar etmektedir (Liebman, 1970, s. 55). Ona göre din, bir medeniyetin temel değerlerinin canlı, meşru ve ahlaki faaliyetlerinin ifadesi, kısaca bir medeniyetin ruhudur (Kaplan, 1981, s. 45). Böyle bir dini anlayışla Yeniden Yapılanmacılığın asıl çabası, Yahudiliği Amerika'nın modern vaziyetine uyarlamaktır. Bunu yaparak ulaşılmak istenen hedef, dini mucizevi ve doğaüstücü kalıp ve önyargılardan kurtararak dini hayatı modern Yahudi birey için yaşanabilir hale getirmektir (Kaplan, 1967, s. 16). Böyle olduğuna göre, bir Yahudi'nin Amerika medeniyetinin bir parçası olmayı kabul etmemesi için hiçbir sebep yoktur. Doğüstü Tanrı'ya ve Tora'ya inanan geleneksel Yahudiler, yalnızca Yahudi toplumunun bir parçası olarak ve dini ayinlerine bağlı kalarak bu dünyada varlıklarını koruyabilmeyi ve öteki dünyada da bir yer edinmeyi umabilirler. Onlara göre başka bir ulusun kültürüne entegre olma ve o kültür içinde asimile olma, öteki dünya ile ilgili tüm umutların

kaybolması anlamına gelebilir. Dolayısıyla ev sahibi ülkenin değerlerini din olarak kabul etmek doğru değildir. Ancak Yahudiliğin çözülmesi açısından asimilasyona karşı olan Kaplan, Yahudiliğin doğaüstü Tanrı ve mucizevi Tora ile sınırlandırılmasına da karşıdır. Bu noktada Kaplan'ın Amerika kültür ve düşüncesine temel oluşturan Rasyonalist felsefeden etkilendiğini söylemek mümkündür. O, Yahudiliğin yalnızca doğaüstü Tanrı ve Tora'ya dayanarak varlığını koruyamayacağını düşünmektedir. Bu itibarla Yahudi toplumunun kutsal içinde gelişen ve sembolize edilen değerlerin Yahudi medeniyetinin ayakta kalması için ne kadar ehemmiyetli olduğuna işaret etmektedir. Söz konusu değerler, Yahudi dininin ürettiği kutsallardır. Yücelik değeri olan yerler, olaylar, zamanlar, kişiler, metinler ve nesnelere kutsallar arasında sayılabilir. Kutsallar olmadan Yahudiler köklerinden uzaklaşıp sosyal olarak güçsüz ve mutsuz olurlar. Dolayısıyla Amerika'da yaşayan bir Yahudi birey, Yahudi dinindeki Tora, sinagog, şabat günü, İbranice dili, Musa, peygamberler, patrikleri kutsal olarak kabul ettiği gibi Amerikan medeniyetinde önem arz eden George Washington (1722-1799), Abraham Lincoln (1809-1865), Amerika Anayasası, Amerikan Bağımsızlık Bildirisi, Şükran Günü, 4 Temmuz ve diğer ulusal bayramları da kutsal olarak görebilir (Kaplan, 1981, s. 46-47).

Kaplan'a göre Yahudi ve Amerikan medeniyetleri birbirleriyle son derece uyumludurlar ve bu yüzden biri diğerinin en iyi yönlerini alabilir. İki medeniyette yaşama fikri Amerika'ya göç eden insanların etnik ve kültürel kökenlerinden kopmalarını öneren eritme potası (the melting pot) fikrini de bir anlamda geçersiz kılmaktadır. Çünkü bu anlayışla Yahudilerin kendi etnik ve kültürel yapılarını inkâr etmeleri beklenmez. Bunun aksine Yahudiler kendi kimliklerinin tüm unsurlarını kaybetmeden çoğulcu topluma çeşitlilik ve zenginlik katarlar. Bir birey iki medeniyet arasında hiçbir kimlik bunalımı yaşamaksızın aynı anda hem Yahudi hem de Amerikalı olabilir (Alpert, 2005, s. 7635). Kaplan için ideal Amerikan Yahudi'si %50 Yahudi, %50 Amerikalı değil; her birini %100 kabullenmiş olmalıdır. Çünkü o, hem Yahudi hem de Amerikan medeniyetlerinde muteber olan her ne varsa, onları kendi kişiliğinde bir sentez haline getirmelidir (Kaplan, 1956, s. 452). Yahudi birey, bir çıkar meselesi olarak değil, her iki medeniyetin de kendi kişisel kurtuluşu için vazgeçilmez olduğuna inanarak, her iki medeniyette de yaşamalıdır (Caplan, 1998, s. 52). İyi bir Yahudi ve iyi bir Amerikalı olma arasında bir uyumsuzluk yoktur. Bir Yahudi için bir Yahudi ne kadar iyi ise Amerikalı da o kadar iyidir. Modern Yahudilerin geleneksel Yahudiliğin tüm ritüel ve pratiklerine uymaları beklenemez. Çünkü bu ritüeller, çağdaş Amerikalı Yahudi birey için uygun olmayabilirler. Bu bağlamda Yahudiler hem Amerika hem de Yahudi medeniyetinde yaşamayı öğrenmelidirler;

ancak önceliği Amerika medeniyetine vermelidirler (Kaplan, 1960, s. 453; Liebman, 1970, s. 68-70). Ona göre, iki medeniyette uyum içinde yaşama biçimi, ancak Yahudiliğin Amerika şartlarına uyum sağlamasıyla gerçekleşebilir. Amerikan değerleriyle çarpışmadıkça, geleneksel uygulamaların tamamen atılması gerekmez (Diner, 1999: 93). Amerika bütünüyle ve kucaklayıcı yaklaşımıyla dini grupları ve etnik kökenlere müsamaha göstermektedir. Dolayısıyla Yahudi medeniyetinin Amerikan medeniyetiyle uyuşmayacağına dair hiçbir argüman yoktur (Kaplan, 1981, s. 102).

Kaplan'a göre Yahudiler, Yahudi miraslarını Amerikan yaşam tarzıyla maksimum seviyede uyumlu olacak tarzda geliştirmeyi çabalamalıdır. Bu yüzden geleneksel pratikleri yeniden gözden geçirmeyi ve geleneksel inançları yeniden yorumlamayı bir gereklilik olarak görmektedir. Bunun için Kaplan başta olmak üzere Eugene Kohn (1887-1977), Milton Steinberg (1903-1950) ve Ira Eisenstein (1901-2001) gibi hareketin öncüleri, kurumsal bir değişim için yeni dua kitaplarını hazırlama ve ritüel rehberini oluşturma gibi iki temel çabanın içine girmişlerdir. Bazı ritüel değişiklikleri için 1941'de *The New Haggadah for Pesah Seder* ve 1945'de *Sabbath Prayer Book* adlarıyla dua kitaplarını yayınlamaları bu çabanın bir sonucudur. Bu dua kitaplarında geleneğin Tanrı, insan ve dünya hakkındaki temel öğretilerine bağlı kalmakla birlikte modern bilimin kabul ettiği doğrular ve çağın gerçekleri ile çelişen fikir ve inançların saf dışı bırakılmaları gerektiği vurgulanmıştır (Liebman, 1970, s. 14). Yeniden Yapılanma anlayışına göre gelenek ve yeni koşullar arasında çatışmalar ortaya çıktığında, hem Yahudi bilginler hem de normal Yahudiler, sorunları demokratik bir şekilde tartışmalı ve neyin korunacağına ve neyin değişeceğine birlikte karar vermelidirler. Amerika değerleriyle çarpışmadıkça geleneksel pratikler sürdürülür; Yahudi hukuku ve geleneği karar alma sürecinin bir parçası olabilir. Mesela Yahudilerin, şabatta araba sürme veya sürmeme kararı vermek için demokratik süreci kullanmaları gerekmektedir (Diner, 1999, s. 94).

Kaplan'ın Yahudi medeniyetini demokratik değerlere uyumlu bir şekilde yeniden yapılandırmaya kalkıştığını söylemek yanlış olmaz. Bu girişimlerinde birçok alanda modern Batı'dan faydalanabileceklerine inanmıştır. Onun inşa etmeye çalıştığı organik Yahudi toplum ideali de Batı'nın çoğulculuk hedefleriyle uyumludur. Bu anlamda Kaplan, Amerika'nın dini merasimlerinde de okunması için dualar oluşturmuştur (Staub, 2005, s. 2256). Onun *The Faith of America* adlı eseri bu duaları kapsamaktadır. Örneğin Şükran Günü ve 4 Temmuz Gününde okunmak üzere özel dualar geliştirilmiştir. Bu açıdan bakıldığında, Kaplan'ın Amerikan düşünce sisteminden almak istediği şey onun Amerika medeniyetinin bayramları, mitleri ve

adetleri gibi kutsal olarak adlandırdığı alanla ilgilidir. Yahudi geleneklerini Amerikan yaşamının demokratik kalıplarına dönüştürmek için çabalamıştır (Alpert, 2005, s. 7635). Kaplan'a göre bir ülkede çeşitli dini grupların varlığı, devletin sadece belli bir dini öne çıkarma tehlikesini önler ve devleti bir dinin yıkıcı etkilerden korur. Dini özgürlük ilkesi, bireyin kendi ulusal kültürünü geliştirme ehliyetini ifade eder. Yahudiler, Amerika demokrasisi içinde Yahudi medeniyetini geliştirme hakkını ileri sürerek, devlete bireyin özgürlüğünü savunma sorumluluğunu hatırlatabilirler. Yahudiler kendi kimliklerini ve geçmişlerini koruyacakları bir milliyetçilik anlayışını geliştirebilirler (Caplan, 1998, s. 51). Bu bağlamda Kaplan'ın medeniyet nazariyesi, Yahudiliği Amerika yaşamının entelektüel ve politik beklentileri ve değerleriyle uyumlu hale getirme projesi olarak yorumlanabilir.. Pianko'nun ifadesiyle Kaplan'ın 1934'te yayımlanan baş eserine (Bir Medeniyet olarak Yahudilik) medeniyet kelimesini seçmesi onun ABD'de iki savaş arası dönemi karakterize eden Amerika demokrasisi ve milliyetçiliğinin niteliğine ilişkin politik tartışmalara yaklaşımıyla bağlantılıdır. Bu ilişki Kaplan'ın düşüncesinin iki önemli boyutunu vurgulamaktadır. Bunlardan birincisi Kaplan'ın Yahudiliği yeniden yapılandırma anlayışındaki politik endişelerin ağırlığı, ikincisi de Amerika'nın entelektüel ve politik kabullerini benimsemesine eşlik eden Amerikalılaştırma paradigmasına itirazlardır. Görünürde Kaplan'ın zihninde medeniyet iki karşıt işlevi icra eder. Başlangıçta medeniyet terimiyle Amerika'nın genel fikirleriyle Yahudiliği canlandırmayı amaç edinmiş görünse de eserin basıldığı yıllarda yayılan Amerikan milliyetçiliğinin genel iddialarına ıslah edici unsur olarak Yahudi milliyetçiliğini öne sürmeyi tasarlamış olabilir (Pianko, 2006, s. 40-41).

SONUÇ

Yeniden Yapılanmacı Yahudilik, XX. Yüzyılın başlarından itibaren Amerika'da doğmuş ve gelişmiş bir dini harekettir. Günümüzde Amerika'daki dördüncü Yahudi mezhep olarak kabul edilen bu anlayış bir Yahudi haham ve düşünür olan Mordecai M. Kaplan'ın düşünce ve eylemleriyle vücut bulmuştur. Kaplan'ın hayatı boyunca en büyük endişesi Amerika'da yaşayan Yahudi toplumunun modern Amerikan yaşam tarzı karşısında yok olma tehlikesiyle karşılaşmasıdır. Bu yüzden Yahudiliği Amerika'nın yaşam şartlarına göre yeniden tanımlamaya ve yorumlamaya çalışmıştır. Onun Yahudiliği yeniden tanımlamasının odağında ise medeniyet kavramı vardır. Ona göre Amerika'da yaşayan Yahudilerin modernite karşısında yaşadıkları krizden çıkmalarının yolu Yahudiliği salt bir din olmaktan çıkarıp bir yaşam tarzı olarak kabul ederek, ona daha geniş bir anlam yüklemekten geçer. Kaplan, Yahudiliğin bir yaşam tarzı olarak her dönemde gelişen, değişen ve dönüşen bir medeniyet

olduğunu öne sürmektedir. Yahudiliğin ayakta kalması ve Yahudi toplumunun modern şartlarda varlığını koruması için Yahudi kültürüne ait bütün dinamiklerin Yahudi toplumu tarafından benimsenmesi ve Yahudi toplumsal hayatında yaşatılması gerektiğini ileri sürmektedir. Yahudi toplumu tarafından benimsenmeyen ve onların sosyal yaşamında yer almayan herhangi bir unsur, zaman içinde etkisini kaybetmeye ve yok olmaya mahkûmdur. Bu yüzden Kaplan, medeniyet konseptinin merkezine Tanrı'yı değil, Yahudi bireylerden müteşekkil Yahudi toplumunu koymaktadır. Daha açık bir ifade ile Kaplan'ın "Bir medeniyet olarak Yahudilik" anlayışı insan merkezli bir karaktere sahiptir. Bu yönüyle onun teist bir duruştan ziyade hümanist bir tavır içinde olduğu söylenebilir.

Kaplan, Yahudi geleneğini ve Yahudi mirasını göz ardı etmez; onlara saygı duyar. Ancak geçmişin yaşam şartlarıyla oluşan geleneğin modern dönem için bağlayıcı olmasına karşı çıkmaktadır. Geleneğin içinde günümüze uyarlanabilen faydalı şeyleri almayı, uymayan şeyleri ise atmayı tavsiye eder. Dolayısıyla onun Amerikan pragmatik metoduyla geleneğe yaklaştığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda yeniden yapılanma programı için bir metot oluşturmaya çalışan Kaplan, pragmatik bir yaklaşımla geçmişten gelen mirası geçmişin ölçüleriyle değil, modern dünyanın şartlarına ve modern Yahudi bireyin ihtiyaçlarına göre yeniden değerlendirmeyi uygun görmektedir. Geleneğin mirasını değiştirip değerlendirmek bir tür tekrar olduğu için gerçekçi ve faydalı bir çözüm metodu değildir. O halde esas olan o mirası günümüz insanının beklenti ve hassasiyetlerini dikkate alarak yeni bir değerlendirmeye tabii tutmaktır. Gelenek ile modernizmin çatışması veya çelişmesi durumunda modern bilimin rehberliğini esas almayı tavsiye etmektedir. Bu bir bakıma Yahudiliği akılla, dini bilim ile uzlaştırma çabası olarak görülebilir. Bu yönüyle onun modernist, akılcı ve realist olduğunu söylemek mümkündür. Bu itibarla Kaplan'ın Yeniden Yapılanma anlayışının modern akıl ve hayatın gerçeklerine göre şekillendiğini ifade edebiliriz.

Kaplan'ın Yahudiliği sadece din konseptiyle sınırlamayıp dininin de içinde olduğu medeniyet olarak tasavvur etmesindeki nihai hedef, başta Amerika olmak üzere modern dünyadaki Yahudilerin varlığını korumaktır. Ona göre Yahudi toplumunun fizyolojik veya biyolojik varlığı değil; ruhsal varlığı tehdit ve tehlike altındadır. Bu tehdit ve tehlikeyi bertaraf etmek için Kaplan'ın çözüm önerisi aslında basit bir formüle dayanır: Eğer Yahudilik bir medeniyet olarak kabul edilirse, Yahudiler Yahudi kültürünün ve Yahudi yaşamının her yönünü benimseyebilirler. Yahudilik böylece Yahudi sosyal yaşamı içinde Yahudi toplumu tarafından yaşanılan ve paylaşılan bir yaşam tarzına dönüşürse toplumda "Yahudilik" idraki oluşur.

Böyle bir anlayış ile hareket eden Yahudi bireyler kendi medeniyetleri ile diğer medeniyetler arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların farkına varırlar. Bu farkındalığa ulaşan Yahudilerde Yahudilik bilinci gelişir. Kendisini Yahudi olarak hissetme duygusu toplumun geneline yayılıp kolektif bir bilince dönüşürse, Yahudi toplumu hayatta kalabilir. Bu bilincin oluşması ve gelişmesinde en önemli unsur dindir. Özellikle sosyal yaşamda dine dayalı ortaya çıkan “kutsallar” vasıtasıyla Yahudi toplumu canlı ve diri kalabilir. Bu yüzden din, Yahudi medeniyetinin özü ve ruhudur. Dinin bir lokomotif güç olmasıyla Yahudilik bilincini kazanan bireylerin Amerika başta olmak üzere diğer medeniyetlere ait değerleri benimsemelerinde herhangi bir beis yoktur. Böylelikle bir medeniyet olarak Yahudilik, Amerika medeniyeti ile uzlaştırılabilir. Kaplan'ın zihninde hem Yahudi kültürünü özümsemiş hem de Amerika medeniyetine ait değerleri benimsemiş bir Yahudi prototipi ideali vardır. Onun Yahudiler için geliştirdiği Yeniden Yapılanmacı eğilimin en büyük amacı natüralist, rasyonalist ve pragmatik felsefenin temel ilkelerine dayanarak bu idealin gerçekleşmesini sağlamaktır. Bu yüzden Yeniden Yapılanmacı Hareketi, Yahudiliğin Amerikan yorumu olarak görmenin isabetli bir değerlendirme olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Aksel, H. S. (2021). Feminist perspektiften yahudilik: Bir yeniden inşa girişimi. *Hitit ilahiyat dergisi*, 20(1), 139-166.
- Alper, M. (1954). *Reconstruction and jewish education: The implications of reconstructionism for jewish education in the united states*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Columbia University.
- Alpert, R. T., & Staub, J. J. (1988). *Exploring judaism: A reconstructionist approach*. The Reconstructionist Pres.
- Alpert, R. T. (2005). Reconstructionist judaism. içinde *Encyclopedia of Religion* (Second Edition, Ed. Lindsay Jones, Vol. 11, 7635-7640). Thomson Gale Press.
- Aydın, İ. E. (2020). *Mordecai menahem kaplan ve yahudilikte yeniden yapılanma hareketi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Batnitzky, L. (2006). Mordecai kaplan as hermeneut: history, memory, and his god-idea. *Jewish social studies: history, culture, society*, 12(2), 88-98.
- Breslauer, S. D. (1994). *Mordecai kaplan's thought in a postmodern age*. Scholars Press.
- Caplan, E. (1998). *Reconstructionist prayer within the context of contemporary north american jewish life*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Montreal McGill University Department of Jewish Studies.
- Cohen, J., Scult, M., & Jospe, R. (2007). Kaplan mordecai menahem. içinde *Encyclopedia Judaica* (Second Edition, Vol. 11, 776-779) Jerusalem Keter Publishing.

- Cohn-Sherbok, D. (1996). *Modern judaism*. MacMillan Press Ltd.
- Cohn-Sherbok, D. (2005). *Judaism (history, belief, and practice)*. Roudledge Press.
- Diner, H. R. (1999). *Jews in america*. Oxford University Press.
- Diner, H. R. (2004). *The jews of the united states (1654 to 2000)*. California University Press.
- Goldsmith, E. S. (1985). Mordecai m. kaplan: his interpretation of judaism, içinde Emanuel S. Goldsmith and Mel Scult (Ed.) *Dynamic Judaism The Essential Writings of Mordecai M. Kaplan* (15-30). The Reconstructionist Press.
- Gurock, J. S. & Schaster, J. J. (1997). *A modern heretic and a traditional community: mordecai m. kaplan, orthodoxy, and amerikan judaism*. Columbia University Press.
- Kaplan, M. M. (1934). *Judaism as a civilization: toward a reconstruction of american-jewish life*. The Macmillan Company.
- Kaplan, M. M. (1956). *Questions jews ask:reconstructionist answers*. Reconstructionist Press.
- Kaplan, M. M. (1960). *The greater judaism in the making*. The Reconstructionist Press.
- Kaplan, M. M. (1967). *Judaism without supernaturalism*. The Reconstructionist Press.
- Kaplan, M. M. (1970). *The Religion of ethical nationhood*. The Macmillan Company.
- Kaplan, M. M. (1981). *The future of the american jew*, The Reconstructionist Press.
- Kaplan, M. M. (1985). *Dynamic judaism, the essential writings of mordecai m. Kaplan*. Edited by E. S. Goldsmith & M. Scult. The Reconstructionist Press.
- Kaplan, M. M.(1994). *The meaning of god in modern jewish religion*. Wayne UniversityPress.
- Kaplan, M. M. (2001). *Communings of the spirit I, The journals of mordecai m. kaplan volume I 1913-1934*. Ed. by Mel Scult. Wayne University Press.
- Kaplan, M. M. (2016). *Communings of the spirit II, the journals of mordecai m. kaplan volume II 1954-1941*. Ed. by Mel Scult. Wayne University Press.
- Kaymaz, Yunus. (2020). Yeniden yorumlanan medeniyet: mordecai m. kaplan ve yahudilik. *Sakarya üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi*, 22(41), 29-56.
- Kitab-ı mukaddes*. (2013). İstanbul Yeni Yaşam Yayınları.
- Kushner, H. (2007). On the legacy of mordecai kaplan. içinde Ed. by Edward Feinstein. *Jews and Judaism in the 21st Century* (99-105). Jewish Lights Publishing.
- Lazerwitz, B., Winter, J. A., Dashefsky, A., & Tabory, E. (1998). *Jewish choices*. State University of New York Press.
- Levy, Z. (1997). Jewish nationalism. İçinde Ed. by D. H. Frank & O. Leaman, *History of Jewish Philosophy* (675-688). Roudledge Publishing.
- Libowitz, R. (1983). *Mordecai m. kaplan and the development of reconstructionism*. The Edwin Mellen Press.

- Liebman, C. S. (1970). Reconstructionism in american jewish life. *American Jewish Year Book*, 3-99.
- Liebman, C. S. (2001). *The ambivalent american jew*. Varda Books.
- Magid, S. (2000). The spinozistic spirit in mordecai kaplan's revaluation of judaism. *Modern Judaism*, 20 (2), 159-180.
- Miracle Dictionary*. (2004). mira publishing.
- Moore, D. D. (2006). Judaism as a gendered civilization: the legacy of mordecai kaplan's magnum opus. *Jewish Social Studies: History, Culture, Society*, 12 (2), 172-186.
- Pianko, N. (2004). *Diaspora jewish nationalism and identity in america, 1914-1967*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Yale University The Faculty of the Graduate School.
- Pianko, N. (2006). Reconstructing judaism, reconstructing america: the sources and functions of mordecai kaplan's civilization. *Jewish Social Studies: History, Culture, Society*, 12(2), 39-55.
- Prell, R. E. (2006). America, mordecai kaplan, and the postwar jewish youth revolt. *Jewish Social Studies: History, Culture, Society*, 12(2), 158-171.
- Rogers, D. J. (1985). *The american empirical movement in theology*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Northwestern University Field of History of Literature and Religions.
- Rudavsky, D. (1979). *Modern jewish religious movements*. Behrman House Press.
- Scult, M. (1994). *Judaism faces the twentieth century: a biography of mordecai m. kaplan*. Wayne University Press.
- Scult, M.(2001). Mordecai M. Kaplan: His Life, içinde Ed. by M. Scult *Communings of the Spirit I, The Journals of Mordecai M. Kaplan Volume I 1913-1934 (45-55)*. Wayne University Press.
- Sommer, B. D. (2006). Functional interpretation and biblical theology: reflectionson judaism as a civilization in relation to scriptural hermeneutics, *Jewish Social Studies: History, Culture, Society* 12(2), 143-157.
- Staub, J. J. (2005). Reconstructionist judaism. içinde *The Encyclopaedia of Judaism* (Second Edition, ed. Jacob Neusner, Alan J.Avery-Peck & William Scott Green, Vol. IV, (2247-2260). Brill Press.
- Waxman, D. (2010). *Ethnicity and faith in american judaism: reconstructionism as ideology and institution, 1935-1959*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Temple University.
- Weingberger, T. (1990). *The art of the religious life: strategies for sustaining religious commitment*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Emorty University the Faculty of the Graduate School Theological Studies.
- Wenger, B. S. (2006). Making american civilization jewish: mordecai kaplan's civil religion. *Jewish Social Studies: History, Culture, Society*, 12(2), 56-63.

KADINLARIN İSLAM AİLE HUKUKUNDA MEHİR HAKKINA BAKIŞ AÇILARI VE TECRÜBELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Hatice BUDAK¹

Seda Nur ARSLANTAŞ²

Öz

Çalışmanın amacı, kadınların mehir hakkında ne tür bilgilere sahip olduklarını, nikâh akdi içinde mehrin nasıl belirlenip uygulandığını, kadınlar için ne anlam ifade ettiğini, mehrin pozitif hukuk açısından değerlendirilmesi ile ilgili fikirlerini anlamaktır. Çalışma grubu amaçlı örneklem yöntemlerinden biri olan maksimum çeşitlilik örnekleme yöntemi ile belirlenen Konya il merkezinde yaşayan 15 evli kadından oluşmaktadır. Çalışma nitel bir araştırma olup görüşme tekniği kullanılmış ve veriler yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak toplanılmıştır. Çalışma verileri içerik analizi tekniği ile çözümlenmiştir. Çalışma sonucunda kadınların resmi nikâhla birlikte dini nikâhı gerçekleştirdiği, mehrin konusu ve miktarının dini nikâh aşamasında belirlendiği, mehrin tespitinin taraflar arasında fikir alışverişi ile gerçekleştiği ancak nihai kararın kadınlardan daha çok ebeveynler tarafından verildiği, kadınların mehri İslam'ın kadına verdiği bir hak ve boşanma sürecinde elde edilen bir güvence olarak anlamlandırdıkları, kadınların mehre dair bilgilerinin daha çok birincil sosyalleşme kaynağı olan aileden aktarıldığı, sahip olunan bilgilerin yer yer örf-adetler ile karıştırıldığı, kadınların kendi tecrübelerinde mehrlerini aldıkları ancak sosyal çevreye ait gözlemlerine dayanarak erkekler tarafından bir şekilde verilmediğine tanık oldukları, kadına verilen değer ve kadın hakları bağlamında mehrin pozitif hukukta yasal olarak tanımlanmasına olumlu baktıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelime: Nikâh, Mehir, Mehrin Anlamı, Mehrin Yasalaşması

¹ Doç. Dr., KTO Karatay Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, E-posta: hatice.budak@karatay.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9815-9997.

² Yüksek Lisans Öğrencisi, KTO Karatay Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Disiplinlerarası Aile Danışmanlığı Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı, E-posta: sedanurarslantas@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6621-7710.

EVALUATION ON WOMEN'S PERSPECTIVES AND EXPERIENCES ON THE RIGHT OF MAHR IN ISLAMIC FAMILY LAW

Abstract

The purpose of the present study was to understand what kind of information women have on mahr, how it is determined and applied in the marriage contract, what it means for women, and women's ideas on the evaluation of mahr in terms of positive law. The study group consisted of 15 married women, who lived in the city center of Konya, who were determined with the maximum diversity sampling method, which is one of the purposeful sampling methods. The study had a qualitative research design, the interview technique was used in it, and the data were collected by using a semi-structured interview form. The study data were analyzed with the content analysis technique. As a result of the study, it was found that women perform religious marriage along with official marriage, the subject and amount of the mahr is determined at the stage of religious marriage, and its determination is realized with the exchange of ideas between parties, but the final decision is made by the parents more than women, women's mahr is a right given to women by Islam, and is obtained in the divorce process, women's knowledge on mahr is mostly transferred from the family, which is the primary source of socialization, the information they had was mixed with customs and traditions, women received their mahr in their own experience, but it is not given to women by men based on their observations of the social environment, women have a positive view of the legal definition of mahr in positive law in the context of the value given and women's rights.

Keywords: Marriage, Mahr, Meaning of Mahr, Legislation of Mahr

GİRİŞ

İslam dini insanın yaratıcı ile olan ilişkilerini düzenlemekle birlikte ferdi ve toplumsal yaşamla ilgili birçok düzenleme de getirmiştir. İslam dini gündelik yaşama dair birçok mevzuu Kur'an ve sünnet çerçevesinde zamana ve koşullara göre toplumsal iradeyi de devreye sokarak çözümlmeyi esas almıştır. İslam dininin bu yaklaşımı temel olmakla birlikte evlilik ve aileyi ilgilendiren meselelerin çoğunu Kur'an ayetleri ile hükme bağlamış ve bu hükümleri Hz. Peygamberin uygulaması ile pekiştirmiştir (Geçioğlu & Döner, 2019, s. 606). İslam dini gelmiş olduğu çağın ve toplumun nikâh, aile ilgili geleneklerini düzenlerken evlilik ve aile mefhumlarının merkezinde olan kadınlar ve onların hakları üzerinde de ehemmiyetle durmuştur.

Toplumun temel kurumu olan ailenin oluşması, hem bireysel hem de toplumsal işlevlerini sağlıklı bir şekilde yerine getirebilmesi şartları belirlenmiş uygun evlilik/nikâh akdine bağlıdır. Aile müessesesinin temelini teşkil eden nikâh kelimesi fıkıh terminolojisinde, şer'an aranan şartlar çerçevesinde aralarında evlenme engeli bulunmayan bir erkekle bir kadının hayatlarını geçici olmaksızın birleştirmelerini sağlayan akit olarak tanımlanmaktadır (Atar,

2007, s. 112). Nikâhın bireysel, sosyal, ahlaki yönleri bulunmakla birlikte nikâhın en temel karakteri hukuki bir sözleşme olmasıdır. Nikâhın hukuki bir akit olması eşler arasında karşılıklı görev ve hakların oluşmasını sağlamaktadır.

Ülkemizde evlenme töreninin şekli Türk Medeni Kanunu madde 142’de ifade edildiği üzere resmi nikâhtır. Pozitif hukukta evlenmenin geçerliliği resmi nikâh ile mümkündür. Ayrıca toplumumuzda yasal düzlemde evliliğin geçerliliğini sağlamamakla birlikte TMK m.143³’te ifade edilen “dini tören” Müslüman halk nezdinde alışlageldiği şekliyle “dini nikâh” olarak değerlendirilmekte ve uygulanmaktadır. Dini nikâh veya imam nikâhı terimleri aslen klasik fıkıh literatüründe yer almadığı gibi tarihsel tecrübede de bu anlamı çağrıştıracak bir uygulamanın bulunmadığı görülmektedir. Ayrıca nikâh akdinin şartları arasında nikâhın bir imam tarafından kıyılması gerekliliği de bulunmamaktadır. Bu halde ülkemizde dini nikâhın devam etmesini tarihsel olarak Osmanlı Devleti’nde kadının kontrolündeki nikâh tescil görevinin bir zaman sonra imamlara devredilmiş olmasının bir uzantısı olarak açıklayabiliriz (Apaydın, 2000, s. 375).

Çalışma konumuz olan mehir, İslam dininin nikâh ve kadınların mali hakları ile ilgili yapmış olduğu düzenlemelerin başında gelmektedir. İslam aile hukukunda hasta, mecnune, yaşlı, genç, bekâr, dul her kadın için geçerli bir hak olarak ele alınan (Akyüz, 2005, s. 223) mehir nikâh akdi esnasında erkek (koca) tarafından kadına verilen veya daha sonra verilmesi kararlaştırılan mal ya da paradır. Bu anlamda mehir, kadın için evlilik akdinden doğan ilk mali haktır. Fakihlerin çoğunluğu mehri nikâh akdinin geçerliliğinin bir rüknü olarak görmemekle birlikte kadına ait bir hak olduğu için verilmesi gerektiğinde görüş birliği içindedirler (Kahraman, 2002, s. 168).

İslam aile hukuku Osmanlı Devleti’nin aile hukuku ile ilgili yapılanmasında önemli bir etkiye sahiptir. Osmanlı aile hukuku İslam hukukunun temel kaynakları olan Kuranı Kerim, sünnet, icmâ, kıyas ve fukahânın eserleri merkezinde gelişmiş ve “ağırlıklı olarak Hanefi mezhebinin fıkıh esasları ile biçimlenen kanunlar çerçevesinde mahkemelerde kararlar verilmiştir” (Kabacık, 2013, s. 253). Mehir, Osmanlı hukuk sisteminde bir aile müessesesi olarak değerlendirilmiş, meşru düzenlemelere tabi tutulmuş ve nikâh işlemleri esnasında uygulanmasına dikkat edilmiştir.

³ “Evlenme töreni biter bitmez evlendirme memuru eşlere bir aile cüzdanı verir. Aile cüzdanı gösterilmeden evlenmenin dinî töreni yapılamaz. Evlenmenin geçerli olması dinî törenin yapılmasına bağlı değildir.” (TMK/M.143).

Osmanlı aile yapısının hukuki görünümü şer'iyeye sicil defterlerine müracaat edilerek ortaya çıkarılabilir. Şer'iyeye sicil defterlerine kadı tarafından nikâhın tarihinin, mehrin netleşen miktarının ve ödeme biçiminin yazılıp kayıt altına alınması (Yüksel, 2008, s. 8) kadınların mehir hakkı ile ilgili alacakları için mahkemelere müracaat etmelerinde ve açılan davanın seyrinde önemli bir dayanak olmuştur. Bu uygulama ile kadının mehir hakkından doğan mali kazanımları hukukun teminatı altına alınmış ve kadınların evlilik süresince ya da boşanma, ölüm gibi sebeplerle evliliğin sonlanması halinde mağduriyet yaşamalarının önüne geçilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Batı tarzı reform yapılanması sürecinde aile yapısı ile ilgili müesseselerde Hanefi mezhebi ile birlikte diğer mezheplerin içtihatlarından da faydalanılarak kanunlaştırma çabalarına gidilmiş ve aile hukuku hükümleri 25 Ekim 1917'de Hukuk-i Aile Kararnâmesi (HAK) adıyla kanunlaşmıştır. Hukuk-i Aile Kararnâmesinde savaş nedeniyle aile hukukuna dâhil bütün meseleler (nesep, evliliğin sona ermesi durumunda çocukların bakımı ve gözetimi, vesâyet, mal rejimi, akrabalığa ait nafaka vb.) düzenlenememiş ancak evlilik ve boşanma ile ilgili hükümler kanunlaştırılmıştır (Aydın, 1998, s. 316-317). Mehirle ilgili kanuni düzenlemelerde Hukuk-i Aile Kararnamesinde ele alınmış ancak bu kararname "19 Haziran 1919'da yürürlükten kaldırılmış ve yürürlükten önceki hükümler mer'î kılınmıştır" (Kalıpçı, 2016, s. 353).

4 Ekim 1926'da yürürlüğe giren 743 sayılı Türk Medeni Kanununun aile hukuku kitabında ve 1 Ocak 2002'de yürürlüğe giren 4721 sayılı Türk Medeni Kanununda mehire yer verilmemiş böylece mehir bir aile hukuku kurumu olmaktan çıkmıştır. Buna karşılık toplumumuzda mehir sözleşmeleri akdetme geleneği son bulmamış ve mehirlere ilgili uyuşmazlıklar mahkemelere intikal etmeye devam etmiştir. 2.12.1959 tarih ve E.14, K.30 sayılı Yargıtay İçtihadı Birleştirme Kararı bugün için Türk pozitif hukukunda mehir uyuşmazlıklarının çözümünde esas alınan tek düzenlemedir. Bu düzenleme ile Yargıtay mehirlere ilgili uyuşmazlıklara Türk Borçlar Kanununun "bağışlama sözleşmesi"⁴ bölümünde yer alan hükümler çerçevesinde çözüm bulmaya çalışmaktadır (Türkmen, 2020, s. 548-549). Yargıtay 1959'daki içtihadı birleştirme kararıyla İslam dininin kadın lehine getirdiği mehir kaynaklı alacakların kadın tarafından talep edilmesine pratikte imkân sağlamıştır (Kılınç & Kılınç, 2019, s.108).

⁴ Türk Borçlar Kanunu Üçüncü Bölüm/Bağışlama Sözleşmesi için ayrıntılı bilgi bakınız: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6098.pdf>

Türklerin İslamiyet’i kabulünden sonra yerleşik evlilik adetleri içinde kendine müşahhas bir yer edinen mehrin pozitif hukuktan neşet eden kanun hükümleri ile bir anda ve keskin bir şekilde ortadan kalkacağını düşünmek sosyolojik olarak da mümkün değildir. Bu nedenle Türk Medeni Kanunu’na uygun olmamakla birlikte gerek dini nikâhın gerekse mehrin devam etmesini sadece nüfusun büyük çoğunluğunun İslam dinine olan inancı ile değil Osmanlı aile hukuku ile ilgili düzenlemelerin tarihsel sürekliliği ile birlikte değerlendirmek isabetli olacaktır.

Türkiye’de resmi nikâhla birlikte dini nikâhın yaygın olarak yapılıyor olması -elimizde mehir yapan kişilerin sayıları hakkında istatistiki bir veri bulunmamakla birlikte- evlenecek çiftler arasında mehir uygulamasının da çoğunlukla yapıldığını düşündürmektedir. Bu durum sosyolojik olarak mehrin toplumsal bir karşılığı bulunduğu anlamına da gelmektedir. Mehrin çeşitli yönlerinin farklı disiplinler açısından araştırılması özellikle mehrin birincil öznesi olan kadınlar için önemlidir. Mehrin nikâh ve aile yapısındaki maslahatları, mehrin mahiyeti ve İslam hukukunda kadın için haklı bir alacak erkek için meşru bir borç olmasının dayanakları hakkında bilgi sahibi olmak hem mehrin alelade bir pratik olmasını önleyecek hem de eşlerin mehri ilahi maksatları ile anlayıp uygulamalarını sağlayacaktır.

Mehrin toplumumuzdaki yerini, nikâh ve aile yapısına pratikteki yansımaları, hukuki açıdan konumunu ve beklentileri görmek için bu çalışmada evli kadınların tecrübelerine, bilgi kaynaklarına, algılarına ve anlamlandırma dayanaklarına, taleplerine yönelmek tercih edilmiştir.

Çalışma, mehrin İslam hukukundaki teorik temellerinin verilmesi ile başlamaktadır. Çalışmanın bu kısmında zihni bir alt yapı oluşturmak için mehrin konusu, miktarı, ödenme zamanı, mehrin teslim şartları, mehrin düşmesi gibi oldukça teferruatlı olan fihhi bilgiler özet olarak verilmektedir. Çalışma sahadan elde edilen verilerin analizi ve yorumları ile devam etmektedir. Çalışma temalarının analizi aynı zamanda teorik bilgiler ile açıklanarak temellendirilmektedir. Çalışma araştırma bulgularından çıkarılan sonuç ve öneriler kısmı ile son bulmaktadır.

1. İSLAM HUKUKUNDA MEHİR

Sözlükte *mehir* (*mehr*) “ücret” mânâsına gelir. Kur’ân-ı Kerîm’de mehir anlamında *ecrin* çoğulu olarak *üçür*, *farîza* ve *saduka* (çoğulu *sadukât*) kelimeleri geçmektedir. Hadislerde bu mânâda daha çok mehir ve *sadak* terimlerine rastlanmaktadır. Bir fıkıh terimi olarak mehir

evlilik esnasında erkeğin kadına ödediği mal şeklinde tanımlanmaktadır. Hanefi mezhebi âlimlerinin bazıları ise mehri, “kadının nikâh akdi ve cinsel ilişki (zifaf) sebebiyle hak ettiği” şeklinde tarif etmektedirler (Aydın, 2003, s. 389; Zuhaylî, 1994, s. 198).

Mehrin İslam hukukunda ki temelleri Bakara 2/236-237, Nisa 4/4, 20-21, 24-25; Maide 5/5; Ahzâb 33/50 ve Mümtehine 60/10. ayetlerde yer alan naslara dayanmaktadır. Mehir ile ilgili söz konusu ayetlerde geçen “kadınlar için belirlediğiniz” (el-Bakara 2/236, 237) ve “kadınlara verdiğiniz” (el-Bakara 2/229; en-Nisâ 4/19, 20) ifadelerinden ve diğer açıklamalardan mehirin, evlilik akdi ile erkeğin doğrudan kadına verdiği ve ona borçlu olduğu, kadının rızası olmadan ne kocaya ne de bir başkasına hibe edilemeyen, kadının sahip olduğu diğer mallar gibi tasarruf yetkisi bulunan bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır.

İslam hukukunda mehirin temellendirilmesinde Hz. Peygamberin hadis ve uygulamaları da esas alınmıştır. Ahzâb suresi 50. ayette⁵, Allahuteala'nın Hz. Peygambere aile hayatı ile ilgili bahsettiği ruhsatlardan ve Peygambere mahsus olan bu ruhsatların kendisine güçlük çekmemesi için verildiğinden bahsedilmektedir. Ayette sadece Hz. Peygambere mahsus verilen ruhsatlardan biri de gönül rızası ve iradesi ile isteyen kadınlarla mehirsiz olarak evlenebilmesidir. Birçok kadın, peygamber eşi olabilmek için mehirsiz olarak onunla evlenmek istemiştir. Hz. Peygamber'in bu şartla evlenmesi ayete göre câiz olduğu halde kendisinin bu ruhsatı kullandığına dair bir örnek yoktur (Ebû Bekir İbn'ül-Arabî; aktaran Karaman vd., 2012, s. 395). Hz. Peygamberin bu ruhsatı kullanmaması, ayetin “mehirlerini verdiği eşlerini..” diye başlaması mehirin hukuki temelinin sünnetteki apaçık delilerinden biridir.

Hz. Peygamber'in kendi evliliklerinde mehire gösterdiği ihtimamı kızlarının evliliklerinde de gösterdiği böylece sahabeye örnek olmaya devam ettiği görülmektedir. Hz. Fatıma ve Hz. Ali'nin evliliklerinde nikâhtan sonra Hz. Fatıma'nın yanına gitmek isteyen Hz. Ali'ye Hz. Peygamber kızına zifaktan önce bir miktar mehir vermesini söylemiştir. Hz. Ali verecek bir şeyi olmadığını belirttiğinde “Hutamiyye zırhın nerede?” diye sorarak onu mehir olarak

⁵ “Ey Peygamber! Biz sana mehirlerini verdiği eşlerini, Allah'ın sana ganimet olarak verdiklerinden elinin altında bulunan kadınları; seninle beraber hicret eden, amcanın kızlarını, halalarının kızlarını, dayının kızlarını ve teyzelerinin kızlarını sana helâl kıldık. Ayrıca, diğer mü'minlere değil de, sana has olmak üzere, mehirsiz olarak kendini Peygamber'e bağışlayan, Peygamber'in de kendisini nikâhlamak istediği herhangi bir mü'min kadını da (sana helâl kıldık.) Mü'minlere eşleri ve sahip oldukları cariyeleri hakkında farz kıldığımız şeyleri elbette bilmekteyiz. Bütün bunlar, sana herhangi bir zorluk olmaması içindir. Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.” (Ahzâb 33/50).

vermesini istemiştir. Aynı zamanda Hz. Peygamber çeşitli ortamlarda sıklıkla mehir hakkında bilgilendirici ve hatırlatıcı sohbetlerde bulunmuştur. Ukbe bin Amir'den rivayet edilen “Ödemeniz en haklı olan şartlar, mehirlerdir.” hadisi de mehrin hukuki dayanaklarına sünnetten bir başka örnektir. Bu rivayetlerden anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber'in maddi imkân yeterli olmasa da erkeğin kendine uygun bir şeyi mutlaka mehir olarak vermesini istediği, mehirsiz evliliğe damadı bile olsa müsaade etmediği sonucuna ulaşılabılır (Algül, 2019, s. 22; Gümüşhanevî, 1982, s. 112).

Fıkıh âlimleri, kadının şerefini koruma gayesiyle mehrin erkek için şer'an vacip kılındığı konusunda ittifak halindedir (Acar, 2011, s. 373). Nikâh esnasında mehrin zikredilmemesi, unutulması, kasten terkedilmesi ve hatta tarafların mehrin verilmeyeceği hususunda kendi aralarında anlaşmış olmaları halinde bile bu hükmün ortadan kalkmayacağını ve kadının mehire hak kazandığını ifade etmektedirler. İslam hukukunda mehrin bir yönüyle Allah hakkı ve Allah'ın kadınlara bir armağanı ile ilişkilendirilmesi nedeniyle mehrin yok sayılamayacağı görüşü hâkimdir (Zuhaylî, 1994, s. 199-201).

İslam hukukunda mehrin çok teferruatlı bir şekilde ele alınması, mehrin hukuki niteliği konusunda mezhepler arasında farklı açıklamaların bulunması ve Türkiye'deki Müslüman nüfusun ağırlıklı olarak Sünni Hanefî⁶ olması nedeniyle çalışma da Hanefî mezhebinin öğretileri esas alınmıştır.

Hanefî mezhebine göre mehir, nikâhın rükünlerinden ve şartlarından değildir. Mehir, nikâhın bir sonucu ve akdin meydana gelmesi ile erkeğin zimmetinde bir borçtur. Mehrin erkek için ödenmesi zorunlu bir borç olması nedeniyle kadına teslimi esnasında taraflar arasında bir ihtilafın ortaya çıkmasını önlemek amacıyla mehrin önceden tespit edilmesi sünnettir (Acar, 2011, s. 372).

Hanefilere göre teslim edilebilen, bilinen ve değeri belirlenmiş olan, ikiye bölündüğünde mal özelliğini kaybetmeyen, belirsiz veya hileli bir nitelik taşımayan, İslam dininin alım satımında herhangi bir yasak koymadığı her türlü mal mehir olarak verilebilir. Bu bilgiyi somutlaştıracak olursak örneğin altın, gümüş, basılmış veya kalıba dökülmüş para, ziynet eşyaları, tartılan bir mal, kumaş, hayvan, arazi mehir olarak verilebilir. Hanefî mezhebi menkul ve gayrimenkullerden sağlanan menfaatin de kadına mehir olarak verilebileceğini

⁶ Optimar'ın 2019'da yaptığı ankette Türkiye nüfusunun %89,5'unun Müslüman olduğu, mezheplere göre bakılırsa %75,8'inin Sünni Hanefî, %5,55'inin ise Sünni Şafii olduğu sonucuna ulaşılmıştır (https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkiye%27de_%C4%B0slam).

kabul etmektedir. Ancak İslam dininin yasakladığı alkol, domuz, usulüne göre kesilmemiş veya ölü hayvan etleri, kan mehir olarak belirlenemez. Şayet bu mallar üzerinden bir mehir belirlenmiş ve zifaf gerçekleşmiş ise kadına bu malların karşılığı değil mehr-i misil verilmesi takdir edilir (Cin, 1974, s. 215; Zuhaylî, 1994, s. 205).

Mehir olarak Kuran-ı Kerim öğretme gibi menfaatlerin verilip verilemeyeceği hususu mezhepler tarafından tartışılmıştır. Hanefî mezhebinin ilk dönem âlimleri nikâh akdinde Kur'anı ya da İslam dininin emir ve yasaklarını öğretmenin mehir olarak belirlenemeyeceğini ifade etmişlerdir. Hanefî mezhebine bağlı âlimlerin bu görüşünde Nisa suresi 24. ayetinde⁷ geçen "...mallarınızla..." ifadesinin açıklığı esas alınmakta ve mehrin bir menfaat değil mal olması gerektiği vurgulanmaktadır. Ancak daha sonra gelen Hanefî mezhebi âlimleri Kur'an-ı Kerim ve dini ilimlerin bir ücret karşılığına öğretilebileceğine fetva vermişler ve bu fetva üzerine bu tarz menfaatlerin mehir olarak verilebileceğini caiz addetmişlerdir (Zuhaylî, 1994, s. 206).

Mehrin miktarının ne olacağı, mehre alt veya üst limit belirlenip belirlenemeyeceği hususunda fakihler arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Mehir miktarına üst limit belirlenemeyeceğine dair fakihler arasında ittifak⁸ bulunmakla birlikte alt limit hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Hanefî mezhebinde mehir miktarının alt limiti, Hz. Peygamber'in "On dirhemden az mehir yoktur" hadisine dayanarak on dirhem gümüş olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte Hanefî mezhebi bu miktardan daha az bir mehrin belirlenmesi halinde de nikâhın geçerli olacağını kabul etmektedir (Zuhaylî, 1994, s. 202-203).

Mehrin miktarı ile ilgili olarak Hz. Peygamberin kendi evliliklerine bakıldığında hanımlarına ortalama 480 ile 500 dirhem verdiği rivayet edilmektedir. Söz konusu mehir miktarının kaynağı ise Ebu Seleme'nin, Hz. Aişe'ye Hz. Peygamber'in mehrini sorduğunda, Hz. Aişe'nin, "on iki ukiyye ile bir neşş'dir" şeklinde cevap verdiği rivayetidir. İslam hukukunda mehrin üst sınırının belirlenemeyeceği hakkında âlimlerin ittifakı olmakla birlikte mehrin

⁷ "(Savaş esiri olarak) sahip olduklarımız hariç, evli kadınlar (da size) haram kılındı.(Bunlar) üzerinize Allah'ın emri olarak yazılmıştır. Bunların dışında kalanlar ise, iffetli yaşamak ve zina etmemek şartıyla mallarınızla (mehirlerini verip) istemeniz size helâl kılındı. Onlardan (nikâhlanıp) faydalanmanıza karşılık sabit bir hak olarak kendilerine mehirlerini verin. Mehir belirlendikten sonra, onunla ilgili olarak uzlaştığımız şeyler konusunda size günah yoktur. Şüphesiz ki Allah (her şeyi) hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir." (Nisa 4/24).

⁸ "Eğer bir eşin yerine başka bir eş almak isterseniz, öbürüne (mehir olarak) yüklerle mal vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın." (Nisa 4/20) ayetinde geçen "yüklerle mal" ifadesi farklı mezhep âlimlerinin mehrin miktarında üst limit olamayacağına dair ortak görüşlerinin temelini oluşturmaktadır.

evliliği zorlaştırıcı bir sebep haline gelmesini önlemek amacıyla Hz Peygamberin “Nikâhın en bereketlisi, külfet olarak en kolay olanıdır.” vd. şeklinde çeşitli tavsiyelerde bulunduğu da rivayet edilmektedir. Hz. Peygamberin tavsiyeleri tarafların şartlarına göre önemli bir rehber olmakla birlikte cimrilik göstererek mehrin miktarını düşürmeye kalkışmak “kadınlara mehirlerini cömertçe verin”(Nisa 4/4) ayetinin hükmünün göz ardı edilip uygulanmaması anlamına geleceği de unutulmalıdır (Dere, 2018, s. 69-70).

Mehir, miktarının kararlaştırılmasına ve ödeme şekline göre sınıflandırılmaktadır. Miktarına göre mehir çeşitleri *mehr-i müsemmâ* ve *mehr-i misil*'dir. Ödeme zamanına göre ise mehir çeşitleri *mehr-i muaccel* ve *mehr-i müeccel*'dir. Mehr-i müsemmâ, nikâh akdi esnasında veya sonrasında konusu ve miktarı kararlaştırılmış, belirli ve kesin olan mehir türüdür. Mehr-i misil, nikâh akdinde mehrin miktarı belirlenmemiş veya hiç mehir ödenmeyeceği kararlaştırılmış ise ayrıca nikâh akdinde belirlenen mehir İslami esaslara uygun değilse bu durumda kadına verilen mehirdir. Mehr-i misil miktarı çeşitli özellikler ve sosyal konum açısından denk olan başka bir kadına verilen mehir emsal alınarak belirlenir. Hanefi mezhebine göre mehr-i mislin tespitinde baba tarafından akraba olan, aynı yerde ve zamanda yaşayan, servet, güzellik, iffet, edep, bakirelik, dulluk, kısırlık veya doğurganlık, yaş, akıl ve dini hassasiyet gibi konularda benzer özelliklere sahip olan kadınların mehirleri ölçü alınır. Eğer babasının tarafından kendisiyle benzer olan bir kadın bulunmuyorsa sosyal seviye açısından babasının ailesine benzeyen bir kadının mehri emsal alınır. Kadının oturduğu yer ahalisinden de benzeri bulunmadığı takdirde, mehri tayin yetkisi yemin etmesi şartıyla kocaya ait olur (Cin, 1974, s. 221-223; Tunç, 2019, s. 27; Zuhaylî, 1994, s. 210-211).

Mehrin ödenme zamanına göre mehr-i muaccel, nikâh akdinde peşin olarak verilen mehirdir. Prensip olarak İslâm hukukunda mehrin tamamının peşin olarak ödenmesi zorunlu kılınmamıştır. Maliki mezhebi dışında kalan diğer mezheplere göre, mehrin tamamının evlenmenin sona ermesi halinde ödenmesi kararlaştırılabileceği gibi mehrin ödenme zamanı için muayyen bir vade de belirlenebilir. İslam hukukunda ödenmesi belirli bir vadeye bağlanmış mehre, mehr-i müeccel denmektedir. Mehr-i müeccelde belirlenen vade gelmeden önce kadın mehrini talep edemez. Müeccel mehir, karı ile kocanın birinin ölümü halinde ve boşanma anında kendiliğinden muacceliyet kazanır (Cin, 1974, s. 218; Dere, 2018, s. 46).

Nikâh akdi kadının hak kazandığı mehrin tamamının ödenmesi ve mehrin tamamının düşmesi konusunda da mezheplerin farklı açıklamaları mevcuttur. Hanefi mezhebine göre zıfaf, sahih halvet ve eşlerden birinin ölümü ile erkeğin mehir borcu kesinleşir ve mehrin tamamı kadına

iktisap ettirilir (Cin, 1974, s. 234). Hanefi mezhebine göre Bakara suresi 237. ayeti⁹ esas alınarak mehir nikâh akdinden önce veya nikâh akdi esnasında belirlenmiş (mehr-i müsemâmâ) ancak nikâh zifaf ya da sahih halvetten önce kocanın fiili ile sonlandırılmışsa kadın belirlenmiş mehrin yarısını hak eder. Mehir aslen akitte belirlenmezse veya eşlerin ikisi de mehirsiz evlenme konusunda anlaşılırsa veya belirleme sahih değilse ve eşlerin rızası veya hakim kararlarıyla ayrılma gerçekleşmişse ve ayrılma ilişkiden ve halvetten önce ise Hanefi mezhebine göre kadın için mehirden bir şey vacip olmaz ancak Bakara suresi 236. ayet¹⁰ esas alınarak kadına müt'a¹¹ verilmesi icap eder. Mehir nikâh akdi sonrasında karşılıklı rıza ile belirlenmiş ancak sahih halvet ve zifaf gerçekleşmemiş ise Hanefilere göre kadına yine müt'a verilmelidir. Hanefi mezhebine göre ise, müt'anın miktarı belirlenirken hem zevcenin hem de kocanın maddi durumu göz önünde bulundurulmalıdır. Mehrin tamamının kocanın üzerinden düşmesi ile ilgili olarak Hanefi mezhebi zifaf ve sahih halvet öncesi nikâh akdinin kim tarafından fesh edildiğine bakılmaksızın boşanma (talâk) dışında kalan ayrılmaların tamamında; zifaftan önce veya sonra mehir karşılığında hul'¹² yapılması; ilişkiden önce veya sonra mehrin tamamından ibra etmek ve zevcenin mehrin tamamını kocaya hibe etmesi durumlarında gerçekleşeceğini belirtmiştir (Yıldırım, 2018, s. 22; Zuhaylî, 1994, s. 232-234).

Mehir; bireysel, toplumsal ve evlilik yaşamına dair birçok hikmeti ve maslahatı bünyesinde taşıyan ilahi bir hediyedir. Mehrin faydalarını şu şekilde özetlemek mümkündür. Nikâhla birlikte erkeğe ekonomik yükümlülüklerini ilk aşamada getiren mehir, erkeğe evliliğin sorumluluk gerektiren ciddi bir müessese olduğunu gösterir, evliliğe psikolojik olarak hazırlanmasını veya henüz hazır olmadığını fark etmesini sağlar. Kadında da koca adayının aile hayatının sorumluluklarını yerine getirebilecek, kendisinin değerli olduğunu hissettirecek bir insan intibasını geliştirecektir. Böylece kadının onunla yeni bir hayatı paylaşmaya daha istekli olmasını sağlar. Mehrin çok basit sebeplerle, anlık duygusal kararlarla boşanmayı engelleme işlevi de söz konusudur. Buna rağmen, keyfi olarak ayrılmayı seçen taraf için bir

⁹ “Eğer onlara mehir tespit eder de kendilerine el sürmeden boşarsanız, tespit ettiğiniz mehrin yarısı onlarındır.” (Bakara 2/237).

¹⁰ “Kendilerine el sürmeden ya da mehir belirlemeden kadınları boşarsanız size bir günah yoktur. (Bu durumda) - eli geniş olan gücüne göre, eli dar olan da gücüne göre olmak üzere- onlara, aklın ve dinin gereklerine uygun olarak müt'a verin. Bu, iyi ve yararlı işleri en güzel şekilde yapanlar üzerinde bir borçtur.” (Bakara 2/236).

¹¹ Sözlükte “menfaat, faydalanma” anlamındaki müt'a (mit'a), fıkhî terim olarak boşanmış kadınlara ve özellikle mehir belirlenmeden yapılan bir nikâhı takiben temas olmadan boşanan kadına verilecek mal/ eşyaya işaret etmektedir (Dönmez, 2006, s. 174).

¹² Hul', fıkhî karşılıklı anlaşma ile kadının belli bir bedel vermesi karşılığında kocanın ayrılmaya razı olması üzerine evlilik bağından kurtulmasını ifade eder (Atar, 2005, s. 399).

ceza, terkedilen taraf için bir nevi tazminat sayılır. Ayrıca mehrini teslim alan kadının evlilik öncesi hazırlıklar için kullanabileceği bir mali kaynağının olması, mehri ile birikim veya yatırım yapabilmesi, mehrinden ihtiyacı olana borç vererek karz-ı hasen müessesesinin devam etmesine katkı sağlaması gibi maslahatları da bulunmaktadır. Mehir, maddi anlamda bir geliri olmayan kadına ekonomik bir kazanç kaynağı veya kötü günler için bir ihtiyaç akçesidir. Maddi bir gelire sahip çalışan kadın içinde bu faydalarına ek olarak hakkını teslim almanın psikolojik tatminine vesiledir (Algül, 2019, s. 112).

2. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Çalışmada nitel araştırma modeli kullanılmıştır. Nitel araştırmalar, ele aldığı problemi kendi bağlamında, yorumlayıcı bir yaklaşımla inceler; olay ve olguları yorumlarken insanların onlara atfettiği anlamlara odaklanır (Baltacı, 2019, s. 370).

2.1. Araştırmanın Amacı

Çalışmanın amacı, kadınların mehir hakkında ne tür bilgilere sahip olduklarını, nikâh akdi içinde mehrin nasıl belirlenip uygulandığını, kadınlar için ne anlam ifade ettiğini, mehrin pozitif hukuk açısından değerlendirilmesi ile ilgili fikirlerini anlamaktır.

2.2. Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma grubunu oluşturan kadınların belirlenmesinde amaçlı örnekleme yöntemlerinden biri olan maksimum çeşitlilik örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde temel amaç görece olarak küçük bir örneklem oluşturmak ve bu örnekleme çalışılan probleme taraf olabilecek bireylerin çeşitliliğini maksimum derecede yansıtmaktır (Yıldırım & Şimşek, 1999, s. 70). Bu çerçevede araştırmanın çalışma grubunu Konya il merkezinde yaşayan evli 15 kadın oluşturmaktadır.

Katılımcıların özellikleri Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcı	Yaş	Eğitim Durumu	Meslek	Evlilik Süresi	Evlilik Yaşı
K1	45	İlkokul	Ev Hanımı	25 yıl	21
K2	60	İlkokul	Ev Hanımı	43 yıl	17
K3	49	Ortaokul	Ev Hanımı	25 yıl	23
K4	51	Ön Lisans	Din Görevlisi	31 yıl	20
K5	41	Ortaokul	Ev Hanımı	20 yıl	20

K6	23	Lisans	Öğrenci	2 yıl	21
K7	24	Lisans	Sınıf Öğretmeni	1.5 yıl	23
K8	22	Lise	Hemşire	2 yıl	20
K9	32	Ön Lisans	Avukat Kâatibi	1 yıl	31
K10	25	Lisans	Öğretmen	1.5 yıl	23
K11	23	Ortaokul	Ev Hanımı	5 yıl	18
K12	24	Lisans	Ev Hanımı	1.5 yıl	22
K13	35	Lise	Ev Hanımı	15 yıl	19
K14	23	Lisans	Ev Hanımı	7 ay	23
K15	24	Ön Lisans	Ev Hanımı	3.5 yıl	21

2.3. Veri Toplama Aracı ve Verilerin Toplanması

Bu çalışmada veri toplama yöntemi olarak görüşme tercih edilmiştir. Veri toplama aracı olarak “yarı yapılandırılmış görüşme” formu kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formu araştırmacı tarafından literatürdeki bilgiler doğrultusunda ve uzman görüşü alınarak hazırlanmıştır. Görüşme formunda 5 kişisel bilgi ve çalışma amacına ulaşılmasını sağlayacak 10 açık uçlu soru olmak üzere toplam 15 adet soru bulunmaktadır. Görüşme formunda kadınların mehir tecrübelerini, bilgilerini ve anlam haritalarını anlamaya yönelik sorular yer almaktadır.

Çalışma KTO Karatay Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulundan 29.04.2021 tarihinde alınan izinden sonra başlamıştır. Görüşme öncesinde kadınlara araştırmanın amacı hakkında bilgi verilerek her bir katılımcıdan çalışmaya gönüllü katıldıklarına dair yazılı onam alınmıştır. Görüşmelerde ses kayıt cihazı kullanılmıştır. Yapılan her bireysel görüşme yazıya dökülmüştür. Görüşme yapılan kadınlara K harfi verilerek bir kod isim belirlenmiş ve çalışma süresince bu kod isimler kullanılmıştır.

2.4. Verilerin Analizi

Katılımcılardan elde edilen verilerin anlamlandırılabilmesi için gerekli olan analiz aşamasında içerik analizi kullanılmıştır. İçerik analizinde temel olarak yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri, belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır (Yıldırım & Şimşek, 1999, s. 162). İçerik analizinde, kadınların yarı yapılandırılmış görüşme formunda yer alan sorulara verdikleri yanıtlardan kodlar ve temalar oluşturulmuştur. Kodlama ve tema oluşturma süreçlerinde nitel araştırma konusunda iki uzmandan görüş alınarak verilerin geçerlik ve güvenilirliği sağlanmaya çalışılmıştır.

Verilerin analizinde oluşturulan tema ve kodlar frekans olarak verilmiştir. Her bir soruya verilen cevaplarda çeşitli bilgiler aktarıldığı için bir kadının söylemi birden fazla kodu temsil edebilmektedir. Dolayısıyla frekanslar, görüşülen toplam kadın sayısından fazla olarak bulunmuştur.

3. BULGULAR

Bu bölüm, çalışma örnekleminin görüşmede dini nikâh yaptırma, mehir hakkındaki bilgi düzeyleri, mehrin konusu ve miktarı, mehrin belirlenmesinde yaşanan işbirliği veya anlaşmazlıklar, mehrin teslim durumu, mehre yüklenen anlam ve mehrin pozitif hukukta tanınması ile ilgili sorulara verdikleri yanıtlarla oluşturulan temaları içermektedir.

Tablo 2. Dini Nikâh Yapma Durumu

Tema	Kod	f
Dini nikâhın yapılma durumu	Resmi nikâh ile birlikte yapılmış	15
Dini nikâhın yapılma zamanı	Düğünden birkaç gün önce	7
	Düğünden birkaç hafta önce	6
	Düğünden birkaç ay önce	2

Çalışma örnekleminde yer alan kadın katılımcıların hepsinin evliliklerinin resmi nikâh ve dini nikâhla birlikte ve dini nikâh merasiminin resmi nikâhtan (düğünden) önce gerçekleştiği görülmektedir.

Ülkemizde gerçekleşen evliliklerde resmi nikâhla birlikte dini nikâhın yaygın olarak yapıldığı konu ile ilgili yapılmış çalışmaların istatistikî verileri ile de örtüşmektedir. TÜİK tarafından 2012 yılında yapılan Aile İstatistikleri Raporuna göre hem resmi hem de dini nikâh ile evlenen çiftlerin oranı %93,7'dir (<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Aile-2012-13662>). Her beş yılda bir tekrarlanan Türkiye Aile Yapısı Araştırması'nın (TAYA) 2016 verilerine göre evli bireylerin %97'sinin hem resmi hem de dini nikâh yaptığı belirlenmiştir. Türkiye genelinde sadece resmi nikâhla evlenenlerin oranı %2, sadece dini nikâhla evlenenlerin oranı da %1'dir. (<https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/35811/taya-2016.pdf>). Yapılan çalışma aynı anda resmi ve dini nikâh yaptırma oranlarında belirli bir artışın olduğunu da göstermektedir.

Türk Medeni Kanununun evlenme sisteminde yer alan şartların İslam fıkıh doktrini ile ters olan bir yönünün bulunmadığı ve meşru/yasal bir evlilik olduğu hakkında çağdaş İslam hukukçuları arasında fikir birliği bulunmaktadır. Her iki nikâh töreninin birlikte yapılmasının

pozitif veya şeri hukukta problem olarak görülmemesi (Apaydın, 2000, s. 377-378), şart ve şekil benzerliklerinin bulunması K1 kodlu katılımcının ifadelerinde yansımaktadır.

“Önce dini nikâh sonra resmi nikâh oldu. O gün babamın arkadaşı hoca bizim eve geldi. Ondan sonra işte iki şahit oldu. Oturduk yan yana aldın kabul ettin mi diye karşılıklı konuşuldu. Resmi nikâhın dini versiyonu gibi oldu.”(K1)

Ülkemizde evlenmek isteyen kişilerin resmi nikâhla birlikte dini nikâhı da tercih etmelerinin çeşitli dini, kültürel, psikolojik gerekçeleri bulunmaktadır. Evlenecek çiftlerin nikâh akdinin sahihliği noktasında resmi nikâhı dinen tek başına yeterli görmemeleri, nikâh esnasında dua gibi birtakım dini ritüellerin yapılmasını istemeleri, Medeni Kanun’dan alınan yetki ile nikâhın akdedilmesini psikolojik olarak İslâmî hükümlerin reddedilmesi şeklinde algılamaları, nikâhın dini hususta bilgili kişilerin iştiraki ile gerçekleştirilmesinin kültürel bir örf haline gelmesi vb. faktörler dini nikâha yönelmenin sebepleri arasındadır (Liv, 2014, s. 165-175).

K10 kodlu katılımcı *“Hoca aynı şekilde aldın kabul ettin mi diye bana da sordu. Daha sonrasında da işte dua okuyarak ailelerle birlikte âmin deniliyor.”* ifadeleri ile nikâh akdi esnasında dua yapma geleneğinin varlığına işaret etmektedir.

İslam hukukunda nikâh ve nişan ayrı durumlardır. Nikâh akittir, nişan ise nikâhtan önceki süreç, vaadleşme, nikâha hazırlık aşamasıdır. Nişanlıların üçüncü kişilerin bulunduğu ortamlarda görüşmelerinde bir mahzur yoktur. Ancak nişanlılar daha rahat görüşebilmek, bir araya geldiklerinde günaha girmemek ve zina durumuna düşmemek için imam nikâhı yapma yoluna gitmektedirler. Bu ve benzeri niyetlerle nişanlılık döneminde gerçekleştirilen imam nikâhı, nişanın bozulması gibi durumlarda çeşitli mağduriyetlerin yaşanmasına da neden olmaktadır (Özay, 2020, s. 149,154). Çalışmamızda da karşılaşılan bu faktörün özellikle K13 kodlu katılımcının tecrübesinde belirleyici olduğu görülmektedir.

“Benim nişanlıyken kıyıldı imam nikâhım çünkü eşim Batman’dan Konya’ya gidip geliyor hemen gidip dönmesi mümkün değil hani kalıyordu öyle olunca hem kaynanasıgile karşı hem bana karşı o namahremlik kalksın diye benim erken kıyılmıştı.”(K13)

Çalışma örneklemimizde de görüldüğü üzere mehir sözleşmeleri ülkemizde genellikle dini nikâh aşamasında yapılmaktadır. Evlenecek çiftler, toplum nezdinde resmi nikâh gerçekleştirilirken mehir belirlenemediği için İslam hukuku açısından nikâhlarının sahih olmayacağı algısı (Liv, 2014, s. 185-186) veya mehirden kaynaklanan hak kayıplarını yaşamama nedeniyle dini nikâh esnasında mehire yönelmektedirler. Bu yöneltişte dini nikâhı gerçekleştirmek için törende hazır bulunan din görevlilerinin kadın lehine mehrin

belirlenmesini teşvik etmelerinin de etkilediği olduğunu söyleyebiliriz (Kılınç & Kılınç, 2019, s. 108).

“Bizim hocanın bir dosyası vardı mehirlle alakalı, işte orda böyle böyle dini nikâhları kıyılmıştır, işte altta şahitler işte nikâhı kıyılan karı kocanın imzaları, hocanın imzası. Bu şekilde hocanın kendi belgesiydi, kenarda da mehir ücreti yazıyordu.”(K8)

“Hoca, mehir kısmını soruyor hani mehir durumunu gerçekleştirdiniz mi gelin hanım istediğin ekstra bir şey var mı, gönlünden geçen ya da söyleyemediğin şu an söyleyebilirsin diyor. Hani bu şekilde mi konuşuldu diye benim rızamın olup olmadığına yönelik sorular yöneltti.”(K10).

Tablo 3. Kadınların Mehir Uygulamasını Bilme ve Sahip Olunan Bilgiler

Tema	Kod	f
Mehri bilme durumları	Evet	11
	Biraz	3
	Hayır	1
Mehre dair sahip olunan bilgiler	Boşanma durumunda güvence	7
	Kadının hakkı olması	5
	Nikâh için gerekli bir uygulama	4
	Maddi değeri olan bir uygulama	4
	Kadını korumaya yönelik uygulama	3
	İslam hukukunda var olan bir uygulama	3
	Gelenek ve görenek	3
	Erkek tarafına bir yaptırım	3
	İslam’ın ve peygamberin kadına verdiği değer	2
	Hediye	1
	Destek aracı	1

Tablo 3’e bakıldığında 11 katılımcının nikâh akdinden önce mehir uygulamasından haberdar olduklarını söyleyebiliriz. Mehre dair bilgilerin niteliklerine bakıldığında ise genellikle İslam hukukunda mehrin konumu ve maslahatları ile ilgili oldukları görülmektedir. Mehrin İslam dinine ait bir uygulama, kadınlara verilmiş bir hak ve değer olduğu bilgisi göze çarparken mehirle ilgili önceden bilgi sahibi olmayan ve nikâh esnasında imam tarafından bilgilendirilen tek katılımcının da aynı noktalar üzerinden bilgilendirildiği görülmektedir.

“Zaten dinen de kadının mehir hakkı var. Hukuken de var dinen de var.”(K9)

“Şöyle mehir aslında İslam’ın kadına verdiği değerdir yani benim gözümde de o şekildedir.”(K10)

“Önceden bir bilgiye sahip değildim. Hocanın söylediği konuşmalar doğrultusunda o anda öğrendim. Onun Allah tarafından kadınlara verilmiş bir hak olduğunu söyledi.”(K11)

Mehirle ilgili sahip olunan bilgilerin boşanma sonrası kadına verilen bir hak ve güvence kategorisinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bilgi yanlış olmamakla birlikte İslam hukukunun mehrin ödenme koşulları ile ilgili ayrıntıları temel alındığında eksik olduğunu söyleyebiliriz. Aynı zamanda mehrin gelenek, hediye, ailelerin evlenecek çiftlere maddi desteği ve nikâhın geçerliliği için gerekli olarak bilinmesi de toplumumuzda mehir bilincinin düzeyi açısından dikkat çekicidir.

“Ya işte etraf ne biliyorsa o kadarını biliyordum. Yani mehirle alakalı işte Allah korusun bir boşanma durumu olursa kadının güvencesi anlamına geliyor bildiğim kadarıyla. Yani bir eşin kocanın karısına boşanacağı zaman bunu ödemesi gerekiyor.”(K8)

“Kıza evlilik öncesinde verilen bir hediye olarak biliyordum.”(K1)

“Bizim yöremizde hani mehir var. Usül adet olarak biliyorduk yani.”(K13).

“Hani dini bir şey mehrin dinde olduğunu, mehirsiznikâhın geçerli olmayacağını, öyle o şekilde sahiptik.”(K15)

Mehrin konusu, miktarı, ödenme şekli ve zamanı, mehrin teslim şekilleri, düşmesi vb. konularda İslam hukukunun temel hükümlerine dair katılımcılar herhangi bir ifadeye bulunmamışlardır. Bu durumda kadınların mehir haklarına dair detaylı bilgiye sahip olmadıklarını ve toplumumuzda mehrin yetersiz bilgilerle çok dar kalıplar içinde uygulandığını ifade söyleyebiliriz.

Tablo 4. Mehir Hakkında Bilgilendirme Yapan Kişiler ve Paylaştıkları Bilgiler

Tema	Kod	f
Mehir hakkında sahip olunan bilginin kaynağı	Ebeveynler	6
	Aile Büyükleri	3
	Kendim zaten bilgi sahibiydim	2
	Kardeşler	2
	Evlenilecek Eş	1
	Öğretmenler	1
	Arkadaşlar	1
Paylaşılan bilgiler	İçerik olarak nelerin uygun olduğu konusu	5

Kadının hakkı olduğu konusu	4
Mehir senedi nasıl düzenlenir konusu	3
Boşanma durumunda kullanılma konusu	3
Peygamberin önem verdiği bir husus olduğu konusu	1
Erkek tarafını zorlamadan istemesi gerektiği	1
İleride eşe bağışlama durumu	1
Güvence	1

Çalışmaya katılan kadınlara, dini nikâh öncesinde mehir hakkında bilgilendirme yapan kişilerin daha çok ebeveynler, kardeşler ve diğer aile fertleri olduğu görülmektedir. Katılımcıların bilgi kaynaklarının paylaştıkları bilgilerin neler olduğu irdelendiğinde Tablo 3'te kadınların mehre dair sahip olduklarını ifade ettikleri bilgiler ile paralel olduğu anlaşılmaktadır. Tablo 4'te farklı olan kategoriler uygun mehir içeriğinin ne olacağı, mehir senedinin nasıl düzenleneceği ve eşe bağışlanacağı bilgileridir.

“Ablalarım ve arkadaşlarım bana evlenmeden önce mehir senedinin ne olduğunu ve nasıl yapıldığını anlattılar. Mehir senedinin bir güvence sağladığını ve maddi olarak ileride destek olacağını anlattılar.”(K3)

“Evet aile büyüklerimiz. Çok fazla konuşulmadı ama hani bu işte mehir boşanma davası olduğu zamanlarda karşılıklı sözleşme gibi bir şey diyerekten anlatıldı bana.”(K12)

Yukarıda paylaşılan ifadelerden kadın katılımcılar ile paylaşılan bilgilerin aile ve sosyal çevre aktörleri tarafından onların bilgi sermayeleri düzeyinde kaldığını, mehirle ilgili çok genel bilgilerin sosyalleşme süreci ile aktarıldığını ve kadınların kendilerine aktarılan bilgilerle yetindiklerini söyleyebiliriz. Kadınların ifadelerinden kendileri ile paylaşılan bilgilerin detaylı olmadığı, yetersiz kaldığı ve bu bilgi eksikliğinin farkında oldukları anlaşılmaktadır.

“Yani ekstra öyle bir yardımcı olan yoktu açıkçası. Ama bu zamana kadar hani duyduğumuz şeylerle öyle bir sadece verileceğini biliyordum ama ekstra öyle bir açıklanma yapılmadı.”(K14)

“Babam dedi ki işte mehir isteyeceğiz şöyle oldu dedi iş bitti yani. Kimse bize şöyle olacak mehir, hiç kimse bilgilendirme yapmadı.”(K5)

“Yok bende bilgi olmadı. Özellikle bir şey bana gelinip hani olsun mu olmasın mı sorulmadı. Maksat şeye uymak geleneğe.”(K13)

Mehir hakkındaki yeterli bilgiye sahip olamayı sadece kadınların değil genel olarak toplumsal bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam hukukunun asli kaynakları olan Kur’an ve sünnette mehrin nasıl ele alındığına dair bilgi ve farkındalık düzeyini geliştirmekle ilgili çözüm yollarından biri K6 kodlu kadın katılımcının ifadesinde yer almaktadır.

“Şöyle söyleyeyim ben ilahiyat okuduğum için öğrendim ama genel olarak kimse bilgilendirmiyor. Çoğu kadın bu konuda hakkını bildiğini düşünmüyorum. Bunu özellikle imamların yapması lazım aslında. Çünkü mehir İslam dinine ait bir şey nikâhı da hoca imam kıydığı için bu konuda bilgi sahibi olmalı ve taraflara da bilgi vermeli diye düşünüyorum. Genel olarak Konya’da mehir boşandıktan sonra ödenen maddi şey olarak biliniyor ya da dediğim gibi kıza sadece düğünde takılan altınlar ya da düğünde alınan eşyalar ev eşyası mehir edilebiliyor. Bu da mesela bilgisizlikten kaynaklanan bir şey bence.”(K6)

Tablo 5. Mehir Konusunun ve Miktarının Tespiti ile İlgili Karar Verme Durumu

Tema	Kod	f
Mehrin miktarında fikir alışverişi durumu	Gerçekleşti	14
	Gerçekleşmedi	1
Mehrin miktarına karar verenler	Kadın veya erkeğin ebeveynleri ve yakın akrabaları ile müzakere	7
	Kadın veya erkeğin ebeveynlerinin kararı	5
	Eşlerinin birlikte verdikleri karar	2
	Din görevlisinin yönlendirmesiyle	1

Mehrin miktarı ile ilgili Kuran-ı Kerim ve sünnette mutlak kesinlik içeren hükümler bulunmamakla birlikte genel bir çerçevenin çizildiği görülmektedir. Mehir kadının hakkı olduğu için mehir konusu, miktarı ve ödenme zamanı öncelikle kadının ihtiyaçları, isteği dikkate alınarak daha sonra da mehrin erkek üzerine bir borç olması nedeniyle erkeğin mali durumu gözetilerek karşılıklı rıza ile belirlenmelidir.

Tablo 5’in verilerine bakıldığında mehrin tespitinde fikir alışverişi olduğu, tarafların birbirlerine emri vaki yapmadıkları görülmektedir. Bununla birlikte mehrin tespitinde kadınların taleplerinin veya evlenecek olan çiftlerin ortak kararlarının çok fazla gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Mehrin tespitinde kadın veya erkeğin ebeveynlerin aralarındaki müzakerelerinin veya tek taraflı kararlarının belirleyici olduğu ve evlenecek olan kadının bu kararı kabul ettiği görülmektedir.

“Eşimle değil de kayınpederim ve eşimin kardeşiyle fikir alış verişi yaptılar. Anlaştılar.”(K1)

“Eşimgil babama sordular ne kadar belirlediniz diye. Babam da yüz gram dedi. Onlar da kabul ettiler.”(K15)

“Yani karşılıklı konuşma şeklinde olmadı. Hani bana sormadan bir kağıt, bir kağıda yazıldı mesela işte mehrine şudur diye. Bize de hani onaylıyor musunuz diye o şekilde soruldu.”(K7)

“Aileler arasında bu konuyla alakalı hiçbir konuşma sağlanmadı. Biz sadece eşimle kendi aramızda konuştuk, anlaştık. Kayınpederim de imzasıyla bir mehir senedi düzenlendi.”(K9)

K8 kodlu kadın katılımcının tecrübesinde, mehrin tespitinde kadının fikrinin sorulmadığı ve aile büyüklerinin de çekimser kaldığı durumlarda nikâh töreninde hazır bulunan hoca/imamın arabulucu rolünü ifa ettiği ile karşılaşmıştır.

“Hoca ne düşünüyorsunuz dedi. İki taraf da çok net bir şey söylemedikleri için hoca da hani isterseniz yüz gram yazalım dedi. İki taraf da onayladı.”(K8)

Tablo 6. Mehrin Konusu ve Miktarına Dair “Anlaşmazlık” Yaşanma Durumu

Tema	Kod	f
Anlaşmazlık durumu	Gerçekleşti	1
	Gerçekleşmedi	14
Anlaşmazlık nedeni	Belirlenen mehir içeriği	1
Çözüm yolu	Mehir alan kadının gönül rızası	1

Tablo 6’da mehrin ne olacağı ve miktarı konusunda bir katılımcı hariç diğer katılımcıların anlaşmazlık yaşamadığı görülmüştür. Bu sonuçta tarafların dini nikâh öncesinde veya esnasında mehrin tespitinde fikir alışverişinde bulunmaları ve uzlaşmaya varmalarının etkili olduğunu söyleyebiliriz.

“Yok yaşanmadı gayet orta yol buldular maşallah bizimkiler.”(K5)

“Yok hayır zaten benim beklentim daha düşüktü açıkçası hani çünkü bizim tarafımızda yüz gramı geçmez. Ama hani kayınpederim öyle düşündüğü için iki yüz gramda karar kılındı.”(K14)

Nikâh akdi öncesi, esnası ve sonrasında mehirle ilgili olarak taraflar arasında vuku bulması muhtemel anlaşmazlık konuları arasında “mehrın tayin edilip edilmediği, miktarının ne kadar olduğu, cinsi, değişim geçirmesi (artması, eksilmesi veya telef olması) halinde bu değişimin zevcenin mi yoksa kocanın mı lehinde veya aleyhinde olacağı, bir nikâh akdinde iki farklı

mehrin bulunması halinde hangisinin geçerli olacağı, mehrin teslim alınıp alınmadığı ve zevceye verilen bazı eşyaların/malların mehir sayılıp sayılmayacağı” sayılabilir (Yıldırım, 2018, s. 73). Bu tarz anlaşmazlıkların yaşanması durumunda uygun çözüm yollarından biri Nisa Suresi 24. ayetinde “uzlaşma” olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam hukukunda mehir miktarı belirlendikten sonra tarafların kendileri arasında indirim yapma, bağışta bulunma, ödeme zamanının belirlenmesi gibi seçeneklerle uzlaşmaya gitmeleri tavsiye edilmektedir.

Çalışmamızda bir katılımcının mehrin miktarının tespitinde anlaşmazlık yaşandığı ancak anlaşmazlığın kızın amcasının müdahalesi sonucunda ortaya çıktığı görülmüştür. K10 kodlu katılımcı yaşadığı bu durumu ve çözüm yolunu şöyle anlatmaktadır.

“Eşim dedi ki ben yüz gram yapabilirim hani altından kalkabileceğim şey budur dedi. Babam hiç sesini çıkarmadı ama amcam yüz elli olsun falan o şeye girdiğinde... Sonra mutfağa gelip eşimle ve benimle hatta o amcam konuştu babam değil. Ama ben amcama ben belirliyorsam benim rızam var, bu kadının rızasıyla olabilecek bir şey dememle amcam tamam o zaman dedi. Biraz da tepki gösterdi bana tabi ama bu şekilde çözüm bana bırakıldı, ben de gönlümün olduğunu söyleyince sıkıntı olmadı.”(K10)

Tablo 7. Mehrin Konusu ve Kayıt Altına Alınma Şekli

Tema	Kod	f
Belirlenen mehir konusu	Gram cinsinden altın	14
	Mobilya	9
	Beyaz eşya	7
	Kıyafet	3
	Ziynet eşyası	3
	Tarla	2
	Umre	2
	Düğünde takılan altınlar	1
	Düğün için yapılan harcamalar	1
Mehrin kayıt altına alınma şekli	Yazılı	11
	Sözlü	4

İslam Hukuku’na göre satışı veya kullanılması yasak olmayan ve ekonomik değeri olan her şey mehir olarak kararlaştırılabilir. Hz. Peygamber eşleri ile mehir belirlemeden nikâh akdini gerçekleştirmemiş ve kızlarını da mehirsiz evlendirmemiştir. Hz. Peygamberin bu sünnetine uymak aynı zamanda mehir konusunda taraflar arasında sonrasında çıkabilecek ihtilafları da önleyecektir (Bilmen, 1976, s. 116; Dere, 2018, s. 46-54). Çalışma örneğine bakıldığında İslam dininde satışı yasak olmayan ve ekonomik değeri bulunan malların mehir olarak tespit

edildiği ve mehir miktarının akit esnasında kararlaştırılarak Hz. Peygamber'in sünnetinin tatbik edildiği görülmektedir.

Mehrin konusu ve miktarı belirlenirken kadının erkek nazarında kıymetini azaltacak, nikâhı kolay gerçekleşen bir olguya indirgeyecek bir tavırdan uzak durulmalıdır. Bununla birlikte mehrin aşırı derecede yüksek tutulması da erkeğin ağır bir yük altına girmesi, aile birliğinin kurulamaması gibi birtakım sorunlara sebebiyet verebilir. Bu nedenlerle mehir belirlenirken erkek ve kadının menfaatlerine dikkat edilerek orta yol üzerine anlaşmak nikâhın anlamı ile de örtüşen bir yaklaşım olacaktır (Bilmen, 1976, s. 119).

“Mehir içeriği olarak altın ve ev eşyalarını belirledik. Eşimin maddi durumunu göz önüne alarak makul ölçüde belirlendi.”(K3)

Hz. Peygamber'in eşlerine vermiş olduğu mehrin miktarı İbn Sa'd'ın rivayeti esas alınarak 12 ukiye ve 1 neşş olarak kabul edilirse 500 dirhem, 50 miskal eder. 1 miskal 4.25 gr altına tekabül etmektedir. Bu durumda $50 \times 4,25 = 212,5$ gram altın eder. Hz. Peygamberin eşlerine verdiği mehir miktarı, içinde bulunan günün gram altın fiyatı ile hesaplanarak para cinsinden karşılığı belirlenebilir ve mehir olarak takdir edilebilir (Algül, 2019, s. 37).

Çalışmamızda mehrin konusunu gram altın olarak belirleyen kadınların mehir miktarlarına baktığımızda en düşüğünün 40 gram en yüksekisinin ise 400 gr altın olduğu görülmektedir. Kadınların mehir miktarlarının ortalaması ise 175,25 gramdır. Çalışmamızda Hz. Peygamber'in eşlerine verdiği mehir miktarının çok fazla altına düşülmediği anlaşılmaktadır.

Düğünde takılan takılar/ziynet eşyaları toplumumuzdaki örf üzere kadının şahsi mülkü sayılmakta ve kullanım tasarrufu kadına bırakılmaktadır. Düğünde takılan takıların kadının mülkiyetine girdiği ve ondan geri alınmayacağı Yargıtay tarafından da kabul edilmektedir. Dolayısıyla, ziynet eşyasının mehir olarak belirlenmesi mümkündür (Gezer, 2017, s. 69).

“Mehir yani düğünde takılan altınlar olarak konuştuk biz sadece.”(K7)

“Mehir içeriği olarak bir kere hep sayıyorum yani altın, mobilyalar da sayılıyor muhtemelen, Alınan kıyafetler de dâhil hani evlenirken hani bir alışveriş söz konusu oluyor hani tamamen dolabım dolduruluyor yani onlar da tabi ki mehirden sayılıyor diye biliyorum ama yanlış bilmiyorsam.”(K14)

K14'ün tecrübesinde görüldüğü üzere bazı kadınların tecrübelerinde mobilya, beyaz eşya, kıyafet ve düğün için yapılan harcamaların da mehir olarak belirlendiği görülmektedir. Türk toplumunun nişan ve düğün törenlerinde mevcut olan bu adetlerin mehirle karıştırıldığını ifade edebiliriz. Çünkü Kur'an-ı Kerimde mehirle ilgili ayetlerde ve Hz. Peygamberin uygulamalarında mehrin sadece kadına verilen şahsi mülk olduğu, tasarruf hakkının kadında bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda her nevi ev eşyası evlenmiş kadın ve erkeğin müşterek mülkü olmakta, birlikte kullanılmakta ve kadının ev eşyaları üzerinde eşinin izni olmadan tasarruf hakkı bulunmamaktadır. Bununla birlikte nişan veya düğün öncesi alışverişlerde alınan kıyafetler veya çeşitli harcamalarda hediye mukabilinden sayılmaktadır.

Bu tarz mehir içeriklerinin Hz. Peygamberin uyguladığı mehirle ilgili olmadığı, bilgi eksikliği nedeniyle örf ve adetlerin yönlendirici olduğunu söyleyebiliriz (Gezer, 2017, s. 67-68).

Mehir olarak ev eşyası, düğün için yapılan harcamalar vb. belirlenmesine K6 kodlu kadın katılımcı tarafından eleştirel bir söylem dile getirilmiştir.

“Özellikle Konya da ev eşyası ya da başka bir şey düğünde yapılan masraflar genellikle kadına şey olarak veriliyor mehir olarak yazdırılıyor. Aslında bu doğru bir şey değil çünkü düğünde yapılan harcamalar ya da mesela eve alınan eşyalar kızın mihiri olmamalı çünkü kıza alınmıyor sadece bu eşyalar. Bu eşya da benimle birlikte eşimde kalacak evlendikten sonra o da kullanacak bunu. Yani kadının şahsi olarak bir şey olmadığı için eşya kadına şöyle maddi değeri olan herhangi bir şey olsa da bunu mehir olarak yapılırsa çünkü mehrin amacına daha uygun oluyor.”(K6)

Mehrin konusu ve miktarı belirlendikten sonra 11 kadının halk arasında gelenek haline gelen ve bilinen ismiyle bir mehir senedi imzaladıkları 4 kadının ise sözlü olarak anlaştıkları görülmektedir. Mehir senedi evlenecek olan kişiler ve kefil aracılığıyla yapılan nispi nitelikli bir sözleşmedir (Türker, 2017, s. 11). Mehir senedi yazılı ve imzalı olması nedeniyle daha sonra taraflar arasında mehirle ilgili anlaşmazlıkların pozitif hukuk içinde çözümlenebilmesi için gereklidir zira sözlü bir mehir akdinin pozitif hukuk içinde değerlendirilmesi, ispat edilebilmesi mümkün olmamaktadır.

“Nikâhı kıyacak olan hoca resmi bir belgelendirmek amacıyla bir a4 kağıdına benim eşimin ismini soy ismini babalarımızın ismini ve şahitlerin ismini soy ismini, mehir miktarını yazdı 250 g altın olarak daha sonrasında nikâh kıyıldıktan sonra buraya aynı resmi nikâhtaki gibi imzalar atıldı.”(K6)

“İki tarafın da karşılıklı anlaşmasıyla sözlü bir şekilde oldu.”(K11)

Tablo 8. Mehrin Kadınlar İçin İfade Ettiği Anlam

Tema	Kod	f
Mehrin kadınlar için ifade ettiği anlam	Kadın için güvence	13
	Boşanma sonrasında kısa süreli yaşantı ödeneği	6
	İslam dininin kadına vermiş olduğu hak	3
	Kadın için bir hediye	3
	Boşanma sürecinde elde edilen bir hak	2
	İslam dininin kadına verdiği değer	2
	Bedel	2
	Kadınlar tarafından çok bilinmeyen uygulama	1
	Aileler tarafından talep edilen bir uygulama	1
	Evliliğe sıcak bakmak için bir araç	1
	Evliliği kolayca bitirememe adına bir caydırıcı unsur	1
	Aile büyüklerinin haneye katkısı	1
	Hakkıyla yerine getirilmeyen bir uygulama	1
	Kadının evlilik içerisinde bir yıpranma payı	1
	Erkek tarafının göz ardı ettiği uygulama	1
	Örf adet	1
	Kazanç	1

Tablo 8'e bakıldığında mehre yüklenen anlamların çoğunlukla mehrin aile yapısındaki işlevselliğine tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Bu minvalde kadınlar çoğunlukla mehri kadın için bir güvence özellikle boşanma sonrası kısa süreli bir yaşantı ödeneği olarak görmektedirler. Hâlbuki kadın, mehrini evin ortak ihtiyaçları içinde harcamak zorunda olmadığı gibi evlilik içi ve iddet süresince kadının nafakasının erkek tarafından karşılanması zorunluluğu bulunmaktadır (Dalgın, 2005, s. 51).

“Hiç kimse boşanmak için evlenmez ama yani hayat şartlarının ne göstereceğini bilmiyoruz. Boşanma aşamasına geldikten sonra alacağın para çok yüksek olmasa bile belki bir iş kuracaksın belki yatırım yapacaksın yani belki de o anki ihtiyaçlarını ondan karşılayacaksın çünkü süreç çok karışık bazen çok uzun da olabiliyor. O yüzden insanlar bence kendilerini biraz da güvence altında tutmak için mehir senedi imzalıyorlar.”(K9).

Evlilik birliğinin sağlıklı yürütülemediği boşanmanın kaçınılmaz olduğu durumlarda kadınlar bazen karşılaşılabilecekleri ekonomik sıkıntıları hesaplayarak ya mutsuz bir evliliği

sürdürmeye çalışmakta ya da boşanma kararı alsalar bile ekonomik baskıdan dolayı aşırı kaygı yaşamaktadırlar. Mehrin mevcudiyeti boşanma sonrasında kadınların mali kaygılarını bir nebze azaltarak yeni bir hayat kurmalarında bir fırsat sağlamaktadır (Algül, 2019, s. 85).

Mehrin hem kadınların boşanmasını kolaylaştırma hem de kocaların eşlerinden boşanmalarını zorlaştırma işlevi de bulunmaktadır (Erten, 2001, s. 52). Mehrin bu amacı K6 kodlu katılımcı tarafından şu şekilde aktarılmaktadır.

“Evliliği çok kolay şekilde bitirmemek adına caydırıcı bir sebep. O yüzden mesela mehri çok düşük tutmama konusunda uyarırlar. Evet kadın düşük miktarda mehirde isteyebilir. Kadın ne isterse onu isteyebilir ama dediğim gibi caydırıcı olması. Erkekler boşanmadan önce şunu demeli ben bu kadının mehrini verebilir miyim hani öyle zırt diye boşayamamalı. Bir bedeli olmalı her şeyde olduğu gibi.”(K6)

Mehir kadın için kendisine verilen değer in simgesi, erkek içinse ömür boyu eş ile birlikte yaşamaya kararlı olduğuna işaret eden bir teminat olarak da değerlendirilmiştir (Dalgın, 2005, s. 67).

“İslam’da kadının her zaman değeri çok yüksek olduğu için kadını güvence altına almak amacıyla olduğunu düşünüyorum ben.”(K7)

“Bence mehir kadının garantisinden daha çok erkeğin kadınla evlenirken ona adanmış olduğu bir hediye gibi olmalı. Bu anlamda ben mehrin evlilik için sıcak bakma gibi bir düşünce yaratacağını düşünüyorum.”(K6)

Mehir, özellikle aile yaşamında sosyal ve ekonomik bakımdan kadının statüsünü yükseltici bir işleve sahiptir (Cin, 1974, s. 233). Mehrin kadını satın alınan bir metaya indirgeyip aile içinde ve erkek karşısında statüsünü düşürdüğü anlayışı K10 kodlu kadın tarafından şöyle eleştirilmiştir.

“Kadını değersizleştirdiğini, kadını parayla alınan bir eşya gibi gösterildiğini düşünmüyorum. Ben aksine daha değerli olduğumuzu düşünüyorum yani kadınlar olarak.”(K10)

Tablo 9. Tespit Edilen Mehrin Kadına Teslim Edilmesi Durumu

Tema	Kod	f
Kendi tecrübeleri temel alındığında	Yerine getirildi	11
	Kısmen yerine getirildi	4
Sosyal çevreye dair gözlemleri temel	Yerine getirilmektedir	5

alındığında

Yerine getirilmemektedir

10

Allahuteala Nisa suresi 4. ayette “Kadınlara mehirlerini (bir görev olarak) gönül hoşluğuyla verin.” buyurmaktadır. İslam hukukunda nikâh akdinde mehrin içeriği ve ödenme biçimi nasıl kararlaştırılırsa kararlaştırılsın kadının hakkı olarak tanımlandığından kocası, kadının aile fertleri veya diğer üçüncü şahıslar mehir üzerinde talepte bulunamaz mehri sadece kadın alabilir. Ancak kadın ilgili ayette ifade edildiği üzere gönül rızası ile mehrini kocasına bağışlarsa koca karısının hibe ettiği mehri geri alabilir (Yargı, 2019, s. 248).

Tablo 9’a bakıldığında 11 kadın katılımcının kendi mehirlerini teslim aldıkları, kısmen yerine getirildi kategorisinde mehrin konusunda ekstra olarak umre isteyen iki kadının ve tarla için de akitleşen bir kadının haklarının henüz gerçekleştirilmediği görülmektedir.

“Evet getirildi hakeza yazılan gramın üstünde yani yazılandan çok oldu. Verdiler hepsini her şey bende yani. Herkesin söylediği o senin hakkındı, senin iznin olmadan kimse dokunamaz, bu helal bir şey değil diyerekten.”(K11)

“Görümcelerim mesela tarlanın tapusunu aldıktan sonra nikâh yapıyorlar evleniyorlar benimki yerine getirilmedi.”(K1)

S. Okur Gümrükçüoğlu’nun (2013, s. 238) yapmış olduğu saha çalışmasında katılımcıların %70’inin mehrini teslim almadığı, %29’unun teslim aldığı ve %1’inin kısmen teslim aldıkları tespit edilmiştir. Mehrini teslim almayan kadınların bir kısmının mehirlerini eşlerine hibe ettikleri görülmüştür.

Çalışmamıza katılan kadın katılımcılar arasında mehrini kocasına hibe eden bulunmamaktadır. Kadınlar tarafından sosyal ve ekonomik bir güvence olarak anlamlandırılan mehrin gelecekteki belirsizlikler nedeniyle kocalarına hibe etmemeleri gayet tabii ve haklı bir davranış olarak değerlendirilmelidir.

Çalışma örneğine dâhil olan kadın katılımcılarımızın çoğunluğu sosyal çevrelerinde mehrin kadına teslim edilmediğini gözlemlediklerini belirtmişlerdir.

“Veriliyor benim çevremde de verildi ama daha sonra erkekler kullanıyor mu verdikleri mehri, evet. Verdikleri gibi geri aldıkları da oluyor çevremde gördüğüm kadarıyla.”(K10)

“Yok maalesef bence genellikle verilmiyor dediğim gibi çeşitli bahanelerle işte şunu almıştık bunu etmiştik diyerek bu şekilde değişik metotlarla üstüne yatılmaya çalışılıyor.”(K4)

Kadının mehrini hibe etmesinin dışında İslam hukukunca belirlenmiş birtakım şartların oluşması halinde de erkek mehrin bir kısmını veya tamamını geriye alabilir. Bu şartların dışında sahih halvet ve zifaktan sonra kocanın karısına verdiği veya vermeyi taahhüt ettiği geri alması mümkün değildir. Kadına verdiği veya vermeyi taahhüt ettiği mehri geri almaya çalışan erkek, “Eğer bir eşin yerine başka bir eş almak isterseniz, öbürüne (mehir olarak) yüklerle mal vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın. İftira ederek ve açık günaha girerek mi verdiğinizizi geri alacaksınız? Hem, siz eşlerinizle birleşmiş ve onlar da sizden sağlam bir söz almış iken, onu nasıl (geri) alırsınız?” (Nisa 4/20-21) ayetleri ile ikaz edilmektedir.

Tablo 10. Mehrin Pozitif Hukukta Tanınması Konusunun Değerlendirilmesi

Tema	Kod	f
Mehrin yasal olarak tanınması	Yasal olmalı	15
	Boşanmalarda mağduriyet yaşanmaması için	8
	Kadın hakları için	7
Mehrin yasalaşması talebinin gerekçeleri	Kadının güvencesinin korunması için	6
	Kadına verilen değer gösterilmesi için	3
	Kadın farkındalığı için	1

İslam hukuku mehri, evlilik esnasında yapılması gereken nikâha bağlı bir işlem ve kanuni bir borç olarak ele almıştır. Benzer şekilde Osmanlı aile hukukunda da mehir anlaşması erkek aleyhine bir borç ve kadın lehine müktesep bir alacak hakkı olarak değerlendirilmiştir (Pürselim-Arning, 2013, s. 144-148). Bugün için de güncel yargı kararlarında eşler arasında “mehir senedinden kaynaklı alacak taleplerine” rastlanılmaktadır (Kılınç & Kılınç, 2019, s. 104). Mehrin hukukun gündemini oluşturması gerçeğinden hareketle çalışmamıza katılan kadınlara ülkemizde mehrin yasal olarak tanınması hakkındaki düşünceleri sorulmuş ve verdikleri cevaplardan Tablo 10 oluşturulmuştur. Tablo 10’a bakıldığında kadınların tamamının mehrin yasal olarak tanımlanmasını istedikleri görülmektedir. Çalışmamızla benzer bir sonuç S. Okur Gümrükçüoğlu’nun çalışmasında da tespit edilmiştir. Bu çalışmada katılımcıların %93’ü mehir hakkının kanunen güvence altına alınmasının gerekliliğini ifade etmişlerdir (2013, s. 243).

“Zaten dinen bizim hakkımızsa hukuken de bu hakkı almamız bunu talep etmemiz yani nasıl diyeyim çok doğal yani.”(K9)

“Şu zamanki duruma bakarsak bence kesinlikle mehirin gerçekten hani bir yürürlüğe girmesi nasıl diyeyim her evlilikte olacak en önemli kriter. Yani evlenirken yapıp sonra tekrar alan birçok insan olduğu için. Bana sorarsan bence kesinlikle bu kanunda geçmeli yani.”(K11)

“Bence iyi olur yani kadın hakları olarak olmalı. Yani sözlü olması hiçbir şey ifade etmiyor o zaman ben de burada herkese söyleyebilirim sana yatlar, katlar, villalar alacağım diye ama lafta kalır yani.”(K8)

Mehir, Medeni Kanunun kabulü ile eski hukuktaki kanundan doğan borç niteliğini kaybetmiştir. Günümüzde mehir yalnızca *sözleşmesel* temelde korunabilen bir *alacak hakkı* niteliği taşıyabilmektedir. Doktrinde mehir anlaşmalarının sözleşme özgürlüğü¹³ çerçevesinde geçerli olarak kurulabileceği genel olarak kabul görmekteyken mehir sözleşmelerinin hukuki niteliği hakkında bir görüş birliği yoktur. Bu durumda Yargıtay İçtihadı Birleştirme Kararındaki gerekçelere dayanarak mehir konusundaki uyuşmazlıkları ve mehri geri alınmasını *bağışlama sözleşmesine* ilişkin hükümler çerçevesinde çözmeye çalışmaktadır. Yargıtay peşin ödenen mehr-i muacceli *elden bağışlama*, ifası sözleşmenin kurulmasından sonraki bir tarihe ertelenen mehr-i müecceli ise *bağışlama sözü verme* olarak nitelendirmektedir (Türkmen,2020, s. 543). Eşler arasındaki mehir anlaşmazlıklarının pozitif hukukta çözümlenebilmesi için mehri taraflar arasında yazılı bir şekilde düzenlenmesi gerekmektedir (Akçaal, 2019, s. 279).

“Şimdi ben hani hukuk bürosunda çalışıyorum. Bir sürü boşanma davası görüyorum. Bunların çoğunda mehri olmayan, mehir senedi imzalamayan kadınların mağdur olduğuna çok şahit oldum. Mehir senedim olsaydı elimde bir miktar olacaktı, çocukları için kullanacaktım diyen insanları çok duydum.”(K9)

İslam hukukundaki mehir kuralları ile TBK'nın bağışlama sözleşmesinin hükümleri birbirleriyle tam olarak örtüşmemektedir. Örneğin İslâm hukukunda tarafların sözleşmeyle kararlaştırmaya bile kadının hak kazanacağı *mehr-i misile* pozitif hukukumuzda bir dayanak bulunmamaktadır. Bu ve benzeri durumlarda açılan davalarda tarafların iradelerinden ve İslam hukukundaki mehir kurumunun anlamından farklı sonuçlar doğabilmektedir (Türkmen, 2020, s. 549-572).

¹³ Türk Medeni Kanunu Madde 193: “Kanunda aksine hüküm bulunmadıkça, eşlerden her biri diğeri ve üçüncü kişilerle her türlü hukukî işlemi yapabilir”.

SONUÇ

İslam dininin esasları çerçevesinde mehir uygulamasının toplumda gerçekleşmesine ve mehir meselesinin öznesi olan kadın ve erkeklerin bilinç düzeylerinin müspet yönde gelişmesine katkı sağlayacağı düşünülen çalışmamızda ulaşılan sonuçlar şunlardır:

Kadınların tecrübelerinden resmi nikâhla birlikte dini nikâhı da tercih ettikleri ve mehir tespitinin dini nikâh esnasında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Kadınların dini nikâh töreni öncesinde mehirden haberdar oldukları ve birtakım bilgilere sahip oldukları görülmektedir. Kadınların mehirle ilgili sahip oldukları bilgilerin arasında İslam dininde kadının hakkı olarak verilen, nikâh için gerekli bir uygulama ve maddi değeri olup boşanma durumunda kadın için bir güvence kategorileri öne çıkmaktadır. Kadınların mehirle ilgili sahip oldukları bilgi kaynaklarının ise daha çok ebeveynler, aile büyükleri ve kardeşler olduğu tespit edilmiştir. Mehrin konusu ve miktarının tespitinde taraflar arasında fikir alışverişi olduğu ancak kararın kadınların kendileri veya evleneceği erkekler ile birlikte ortak alınmasından ziyade daha çok ebeveynler tarafından verildiği tespit edilmiştir. Mehrin konusu ve miktarının tespitinde nikâh akdinden önce tarafların aralarında konuşup anlaşmaları, kadınların ve eş adayının rıza göstermeleri nedeniyle bir anlaşmazlık yaşamadıkları anlaşılmaktadır. Çalışmada sadece bir kadın katılımcının mehir miktarına bir aile büyüğünün müdahale etmesi ve daha fazla talepte bulunması nedeniyle dini nikâh esnasında bir anlaşmazlık yaşandığı ancak kadının daha önce eşiyile konuştuğu mehir miktarına rıza gösterdiğini belirtmesi ile sorunun çözüldüğü görülmektedir.

Kadınların mehir içeriklerinin genellikle gram altın olarak belirlendiği bununla birlikte düğünde takılan takıların, ev eşyalarının, düğün için yapılan harcamaların, alınan kıyafetlerin de mehrin konusu olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca iki kadın katılımcının maddi değeri olan şeylere ilaveten umre ibadetini bir menfaat olarak mehir hakları olarak belirlemeyi tercih ettiklerine de rastlanılmıştır. Çalışmanın bu sonucu genel olarak değerlendirildiğinde İslam dini tarafından yasaklanan malların mehir olarak belirlenmemesine özen gösterdikleri görülmektedir. Belirlenen mehir miktarlarını değerlendirdiğimizde ortalama 175,25 gram altın şeklinde kararlaştırıldığı ve bu miktarın Hz. Peygamberin eşlerine verdikleri mehir miktarına yakın olduğunu ifade edebiliriz. Mehrin konusu ve miktarı üzerinde anlaşıldıktan sonra alınan kararın tarafların ve şahitlerin imzası ile yazılı hale getirildiği görülmektedir. Geçmişte olduğu üzere bugünde mehirle ilgili anlaşmazlıkların mahkemeye intikal etmesinde ve çözülebilmesinde evlenecek çiftlerin mehirle ilgili akitlerini yazılı hale getirmeleri önemlidir.

Çalışmanın sonucunda kadınlar tarafından mehrin İslam dini tarafından kadına verilen bir hak, erkek tarafından evliliğin kolayca sona erdirilmesini önleyici bir tedbir, evlilik içinde kadına verilen değeri gösterme, aile yapısında kadına yüksek bir statü sağlama, evlilik süresince maddi bir gelir kaynağı ve boşanma sonrasında maddi bir güvence olma şeklinde anlamlandırıldığı görülmektedir. Kadınların mehre yükledikleri bu anlamları değerlendirdiğimizde mehrin aile birliğinin kurulmasında ve sürdürülmesinde, eşlerin birbirlerine karşı olan hak ve sorumluluklarının dengelenmesinde, olası bir boşanmanın sadece kadını değil erkeği de mağdur etmeden adaletle gerçekleşmesinde önemli işlev üstlendiğini söyleyebiliriz.

Çalışmada kadınların çoğunluğunun nikâh akdinde belirlenen mehirlerini teslim aldıkları ancak mehre konu edinilen diğer hususları almakla birlikte eşlerinden umre sözü alan iki kadının ve tarla verilen bir kadının bu haklarının henüz teslim edilmediği anlaşılmaktadır. Kadınlar arasında mehrini eşine tamamıyla hibe eden bir katılımcıya rastlanılmamıştır. Kadınlar sosyal çevredeki gözlemlerine dayanarak günümüzde mehrin yeterince bilinmediğini, nikâh akdinde kararlaştırılmış olsa dahi çoğu kez erkek tarafından kadına teslim edilmediğini ifade etmişlerdir.

Çalışmamızda kadın katılımcıların hepsi mehrin Türk pozitif hukuku içinde yasal olarak düzenlenmesini kadınların lehine olarak değerlendirilmişlerdir. İslam hukuku mehir ödemeyi erkek için bir borç olarak hükme bağlasa da sosyolojik olarak hukuki yaptırıma konu olmayan kuralların toplum nezdinde işlerlik kazanmasını ve sürdürülebilirliğini sağlamak oldukça zordur. Hukuk ve toplum etkileşiminin karşılıklı ve sağlıklı kurulabilmesi için toplumsal taleplerin hukuk tarafından dikkate alınması oldukça önemlidir. Bugün için Yargıtay, mehirle ilgili anlaşmazlıkları Türk Borçlar Kanunundan hareketle verilen yerleşik içtihat kararları ile çözmeye çalışmaktadır. Ancak bu çaba İslam hukukunun mehri aile içi borçlanma ve bu borcun ödenmesi gerekliliği ile ilgili yaklaşımını ve mehrin türü, içeriği, ödenme zamanı, mehrin ödenmesi ve geri talep edilmesi ile ilgili şartları birebir karşılayamamaktadır. Bu durum ise hem İslam dini açısından mehrin anlam ve fonksiyonunun ifa edilememesine hem de tarafların haklarının korunamamasına neden olmaktadır. Türkiye’de mehrin dini, sosyolojik ve hukuki gerçekliğinden hareketle İslam fıkhnının mehirle ilgili hükümleri göz ardı

edilmeden bugünkü hukuk sistemimiz içinde yeniden değerlendirilmesinin toplumsal fayda adına önemli olduğu kanaatindeyiz. Bu süreçte hem fakihlerin hem de hukukçuların yapıcı bir diyalog içinde olmaları mehirle ilgili meşru dayanak sorununun ve toplumdaki zihin karışıklığının çözülmesinde önem arz etmektedir.

İslam hukukunda mehir sorumluluğunun erkeğe, hak sahipliğinin kadına ait olduğu ısrarla vurgulanmış olsa da günümüzde mehir anlam kaybına uğramaya ve gelenek kabilinden uygulanmaya başlanmıştır. Bu gerçeğin altında şüphesiz ki birçok faktör yatmaktadır. Kanaatimizce mehre gereken özenin gösterilmeyişinde öne çıkan sebeplerden biri yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi mehrin pozitif hukukta bir karşılığının olmamasıdır. Bir diğer önemli sebebi ise bilgi ve bilinç eksikliğidir. Toplumumuzun genel bir problemi olan bilgi ve bilinç eksikliği çalışmamızda da fark edilmiştir. Çalışmamıza katılan kadınların mehir hakkında sahip olduğu bilgiler arasında erkek tarafına yaptırım, gelenek ve görenek, boşanma durumunda bir güvence, hediye, destek aracı (Tablo 3) şeklinde paylaşımlara rastlanılmaktadır. Mehrin konusunun tespiti başlığında ev eşyası, kıyafet, düğün harcamaları (Tablo 7) gibi kalemlerin belirlendiği görülmektedir. Toplumumuzdaki çeşitli nişan ve düğün adetlerine ait ritüellerin mehirle ile karıştırılması mehir hakkında yeterli bilgiye sahip olmamanın bir neticesidir. Son olarak kadınların mehri bedel, kadının evlilik içinde yıpranma payı, kadına verilen hediye, aile büyüklerinin haneye katkısı, öf-adet, yerine getirilmeyen bir uygulama şeklinde anlamlandırması da günümüzde Müslümanların mehirle ilgili yeterli bilgi ve özene sahip olmadığını düşündürmektedir. Toplumumuzda mehrin öz kaynaklarına yaklaşması ve maksat-ı ilahinin gerçekleşmesi için sadece kadınların değil erkeklerinde İslam'ın aile ve evlilikle ilgili öğretilerini bilmesi gereklidir. Toplumun din eğitimi ihtiyacı ilgili kurumlarca planlanmalı ve hizmetlerin alanında uzman kişiler tarafından verilmesi sağlanmalıdır. Mehirle ilgili farkındalığı geliştirmek ve bilgi eksikliğini gidermek için kısa vadede dini nikâh töreninde bulunan din görevlilerin evlenecek taraflarla konuşması, İslam hukukunda tüm detayları ile ele alınan mehri anlatmaları, Kur'an ve sünnetteki delillerini paylaşmaları önerilebilir.

KAYNAKÇA

Acar, H. İ. (2011). Mehrin İslam hukuku açısından değerlendirilmesi. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (17), 367-388.

Akçaal, M. (2019). Düğünde takılan ziynet eşyasının iadesi. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14(2), 265-301.

- Akyüz, J. (2005). Evlenme sözleşmesinin önemli bir ögesi olan “mehir” hakkında bazı düşünceler. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(37), 213-230.
- Algül, A. B. (2019). *Hz. Peygamber döneminde mehir uygulamaları ve mehrin hikmetleri*[Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Karabük Üniversitesi.
- Apaydın, H. Y. (2000). Nikâh akdinin mahiyeti ve imam nikâhı uygulaması. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(9), 371-380.
- Atar, F. (2005). “Muhâlea”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, 30/399-402.
- Atar, F. (2007). “Nikâh”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, 33/112-117.
- Aydın, M. A. (1998). “Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları,18/314-318.
- Aydın, M. A. (2003). “Mehir”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, 28/389-391.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır?. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388.<https://doi.org/10.31592/aeusbed.598299>
- Bilmen, Ö. N. (1976). *Hukuk-ı İslamiye ve ıstılahat-ı fıkhiyye kamusu*(C. 2). Bilmen Yayınevi.
- Cin, H. (1974). *İslam ve Osmanlı hukukunda evlenme*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Dalgın, N. (2005). İslam hukuku açısından boşanmanın sonuçlarından maddi tazminat üzerine bir değerlendirme. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(18-19), 35-69.
- Dere, S. N. (2018). *Nikâhta mehir akit ilişkisi*[Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Çukurova Üniversitesi.
- Diyanet İşleri Başkanlığı(2011). *Kur'an-ı Kerim meâli*. Yenigün Matbaacılık.
- Dönmez, İ.K. (2006). “Müt'a”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, 32/174-180.
- Erten, H. (2001). *Konya şer'iyye sicilleri ışığında ailenin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı (XVIII. y.y. ilk yarısı)*.Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Geçioğlu, A. R. & Döner, E. (2019). İslâm'da evlilik ve aile bağlamında günümüzde tartışılan konular üzerine psiko-sosyal bir değerlendirme. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 603-627.<https://doi.org/10.30627/cuilah.621379>
- Gezer, A. (2017). Hz. Peygamber dönemi mehir uygulaması ile günümüz mehir uygulamasının karşılaştırılması. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(6), 55-72.

- Gümrükçüoğlu Okur, S. (2013). İslam aile hukukunda kadının mehir hakkına toplumun bakış açısı üzerine bir değerlendirme. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17(4), 223-256.
- Gümüşhanevî, A. Z. (1982). *Ramuz el-ehadis* (A. Bekkine, Çev.; C. 1). Milsan Basımevi.
- Kabacık, M. (2013). XVI. yüzyılın ikinci yarısında Halep'te boşanma davaları ve mehir. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(47), 252-274.
- Kahraman, H. (2002). Fikhî hadislerin değerlendirilmesi ve rivâyet değeri bağlamında "Mevhûbe hadisi"nin tahrîc ve tenkîdi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(1), 167-182.
- Kalıpçı, M. E. (2016). Hukuk-ı aile karamamesinin ilgası işlemi keenlemyekun sayıldı mı? İçinde F. Gedikli (Ed.), *II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri* (C. 1, s. 353-365).
- Karaman, H., Çağrıç, M., Dönmez, İ.K. &Gümüş, S. (2012). *Kur'an yolu Türkçe meâl ve tefsir* (C. 4).DİB Yayınları.
- Kılınç, A. N. & Kılınç, A. (2019). Mehrin Türk pozitif hukuku açısından yeniden değerlendirilmesi gerekliliği. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 10(1), 103-118. <https://doi.org/10.21492/inuhfd.497061>
- Liv, C. (2014). Günümüzde imam nikâhına yönelişlerin gerekçeleri ve resmi nikah ile imam nikahının fikhî açıdan karşılaştırılması. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2), 163-191. <https://doi.org/10.18498/amauid.75710>
- Özay, H. (2020). Nişanlılıkta yaptırılan imam nikâhının İslâm hukuku açısından değerlendirilmesi. *Tokat İlmîyat Dergisi*, 8(1), 131-159.
- Pürselim-Arning, H. S. (2013). Türk ve Alman milletlerarası özel hukuklarında mehir kavramının vasıflandırılması. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, 33(2), 137-151.
- Tunç, S. (2019). *Medeni Kanun'un kabulünden sonra imam nikahı, mehir ve poligami uygulamalarının hukuk sosyolojisi açısından incelenmesi*[Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. KTO Karatay Üniversitesi.
- Türk Borçlar Kanunu. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6098.pdf> adresinden 1 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Türk Medeni Kanunu. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4721.pdf> adresinden 1 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Türker, B. A. (2017). Yargıtay kararları ışığında mehir senedinin hukuki niteliği ve gayri resmi evlilik. *Hukuk Gündemi Dergisi*, 2,8-20.
- Türkiye Cumhuriyeti Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (2016). Türkiye aile yapısı araştırması. <https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/35811/taya-2016.pdf> adresinden 1 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.

- Türkiye İstatistik Kurumu. (2012). İstatistiklerle aile. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Aile-2012-13662> adresinden 1 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye'de İslam. (2021). İçinde *Wikipedia*. https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkiye%27de_%C4%B0slam adresinden 10 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Türkmen, A. (2020). Yargıtay'ın bağışlama yaklaşımı çerçevesinde mehir ve mehrin geri alınması. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 22(2), 541-576. <https://doi.org/10.33717/deuhfd.791399>
- Yargı, M. A. (2019). Suudi Arabistan'daki mehir uygulamalarına dair bir inceleme. *Kilitbahir*, (15), 229-294. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3445507>
- Yıldırım, N. (2018). İslam hukukunda mehir ve ev eşyasıyla ilgili anlaşmazlıklar ve bunların çözümü [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Dicle Üniversitesi.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (1999). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.
- Yüksel, A. (2008). *Tirebolu kazası nikâh kayıtları (1861-1906)*. Kitabevi Yayınları.
- Zuhaylî, V. (1994). *İslâm fikhî ansiklopedisi* (A. Efe, B. Eryarsoy, H. F. Ulus, Y. V. Yavuz, N. Yıldız, Çev.; C. 9). Risale Yayınevi.

19. YÜZYIL ORTALARINDA AYANLAR KAVGASINA BİR ÖRNEK: ABDÜLFETTAHZÂDELERLE KÖSE BEKİRZÂDELER ARASINDAKİ ÇATIŞMALAR

Osman KARLANGIÇ¹

Öz

Bulanık Nahiyesi, Anadolu'da önemli geçitler üzerinde bulunmaktadır. Bulanık İdarecileri Abdülfettahzâdelerle ilgili bilgiler 1709 yılına kadar uzanmaktadır. Küçük Alioğlu ile birlikte 1816'da eşkıyalık hareketlerine kalkışmaları nedeniyle devlet kuvvetleriyle çatışmışlardır. Sonrasında boy beyleri Ağca ve Ahmet beyler ele geçirilerek idam edilmiştir. Köse Bekiroğlu Ali ismine ise ilk olarak 1729'da bir eşkıyalık olayı dolayısıyla rastlanmaktadır. 1819'da Kılıçlı Aşiretiyle birlikte devlet yöneticilerine saldırmışlardır. 19. yüzyıl ortalarında liderleri Keferdiz Nahiyesi Müdürü Kel Mustafa idi.

Amik Ovasından Bulanık nahiyesine kadar uzanan sahada Reyhanlı, Ulaşlı, Okçu İzzeddünlü, Şeyhli ve Amiki aşiretleri yer alıyordu. Diğer taraftan Hacılar, Tiyek, Akbez, Keferdiz ve Bulanık nahiyeleri ise yerleşik hayata geçmiştir. Devlet otoritesinin ortadan kalktığı bu yörede yaşananlara bir de yönetim karmaşası eklenmiştir. Bu olumsuzluklar Abdülfettahzâdeler ile Köse Bekirzâdeler arasında çatışmalara sebebiyet vermiştir. Hatta bu çatışmalar, Bulanık Nahiyesi Müdürü İnce Bey'in ölümüyle sonuçlanmıştır. Kel Mustafa, Kayabaşı Köyüne kaçarak burada eşkıyalık faaliyetlerine devam etmiştir. Yaşananlardan sonra Köse Bekirzâdelerin hâkimiyeti altında bulunan Keferdiz, iki kez Abdülfettahzâdeler tarafından basılmıştır.

Anahtar Kelime: Ağca Bey, İnce Bey, Kel Mustafa, Bulanık, Keferdiz.

¹Dr. Öğretim Üyesi, Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, osman.karlangic@batman.edu.tr ORCID: 0000-0001-6022-1073

AN EXAMPLE OF THE WAR OF THE NOTABLES IN THE MID-19TH CENTURY: CONFLICTS BETWEEN ABDÜLFETTAHZÂDES AND KÖSE BEKİRZÂDES

Abstract

Bulanik Township is located on important passages in Anatolia. Information about Bulanik's administrators, Abdulfettazâdes, dates back to 1709. Together with Küçük Alioğlu, they clashed with the state forces in 1816 because of their attempts to commit banditry. Afterwards, the clan chiefs Ağca and Ahmet were captured and executed. The name Köse Bekiroğlu Ali was first encountered in 1729 due to a banditry incident. In 1819, they attacked the state administrators together with the Kılıçlı Tribe. In the mid-19th century, their leader was Kel Mustafa, the Director of Keferdiz Township.

Reyhanlı, Ulaşlı, Okçu İzzeddunlü, Seyhli and Amiki tribes were located in the area extending from the Amik Plain to the Bulanik sub-district. On the other hand, Hacılar, Tiyek, Akbez, Keferdiz and Bulanik sub-districts were settled. In this region, where the state authority has disappeared, administrative confusion has been added to the events. These negativities caused conflicts between Abdülfettahzâdes and Köse Bekirzâdes. In fact, these conflicts resulted in the death of İnce Bey, the Director of Bulanik Township. Kel Mustafa escaped to Kayabası Village and continued his banditry activities there. After the events, Keferdiz, which was under the rule of Köse Bekirzâdes, was raided twice by Abdülfettahzâdes.

Keywords: Ağca Bey, İnce Bey, Kel Mustafa, Bulanik, Keferdiz.

GİRİŞ

Ayan, Arapçada “göz” anlamına gelen “ayn” kelimesinin çoğulu olup “eşraf, vücûh ve “erkân” ile aynı anlama gelir (Mert, 1991, s. 195). Herhangi bir şehir, bir zümre veya devrin ileri gelenleri manasında kullanılır (Köprülü, 1979, s. 40). Halk nazarında soy, sop ve itibar kazanmış kişileri ifade etmektedir: “A’yân-ı Kureyş, a’yân-ı belde, a’yân-ı karye, a’yân-ı mahalle gibi”. İlk İslam devletlerinde var olan ayanlık, Türkiye Selçukluları vasıtasıyla Osmanlılara intikal etmiştir (Mert, 1991, s. 195). Akdağ, bu intikal sonrasında devşirme sisteminin hayata geçirilmesiyle büyük küçük şehirlerde bağımsız durumda olan ayan ve esnafın etkisizleştirilerek devlete bağlı hale getirildiği görüşündedir (Akdağ, 1995, s. 16). Ayan kelimesi voyvodalık, mütesellimlik, muhassıllık, mutasarrıflık ve valilik görevlerinde bulunan yerli hânedanları ifade etmekle birlikte; onlar için zaman zaman derebeyi, mütegalibe gibi ifadelerle de kullanılmaktadır (Mert, 1991, s. 195). Ayanların 18. yüzyıldan önce devlet üzerinde nüfuz ve etkilerinden söz edilemez. Buldukları yerdeki seçkin kişiler olmaları dolayısıyla ihtiyaç halinde devlet bunlardan yararlanırdı (Uzunçarşılı, 1971, s. 41).

18. yüzyılın ortalarında merkezi hükümet taşrada her geçen gün güç kaybediyor, kendi bölgelerinde sürekli idarecilik yapan ayan aileleri ise hanedana dönüşerek büyük aileler olarak

ortaya çıkıyorlardı. Ayanlar, merkezi otoritenin zafiyetini kendileri açısından iyi değerlendiriyor, hem görevlerini yürütüyor hem de kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için çoğu zaman haksızlıklar yapıyorlardı. Devletin bıraktığı boşluğu dolduran ayan, eşraf, hanedan ve bey aileleri buldukları yörelerde otoritelerini kabul ettiriyorlardı (Mert, 1991, s. 196). 1768-1774 yılları arasındaki Osmanlı Rus Savaşı'nda kazalardan asker toplanması için ayanlara başvurulması kazalar üzerindeki devlet otoritesine ağır bir darbe vurmuş ve ayanların şımarmasına neden olmuştur. Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) sonrası bunlarla ilgili bir ıslahat yapılamadığı gibi, savaştan kaynaklı olarak bozulan idari düzenin tesisi de mümkün olamamıştır. 1787 yılında başlayan yeni bir Osmanlı-Rus Savaşı, eyaletlerin ve kazaların idaresinde ayanların hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır. Onların hâkimiyeti zorbalığa dönüşmüş ve önü alınmaz bir hal almıştır. Yaşananlar II. Mahmut'un bunlarla etkili bir mücadeleye girişmesine kadar devam etmiştir (Uzunçarşılı, 1971, s. 42).

Tanzimat, ayanın vazifelerini yeni hayata geçirdiği kurumlara vermeye başlamış ve bu yöntemle onların nüfuzunu azaltma yoluna gitmişti. Ayrıca ölen ayanın yerine yenisini atamayarak ayanlık müessesesini sonlandırmıştır. Ayanlık kaldırılrsa da ayan ve eşraf denilen kimseler buldukları yerlerde varlıklarını ve nüfuzlarını devam ettirerek halka zulmetmekten geri durmamışlardır (Mert, 1991, s. 198).

Hanedan ise farsça kökenli olup (Pakalın, 2004, s. 727) "kökten asil ve büyük aile, ocak" anlamındadır (Devellioğlu, 1996, s. 325).

Aşiret, Arapçada kabile ifadesine karşılık gelmektedir. Kabilenin altında daha küçük bir topluluğu belirtmek için de kullanılmıştır. Türkçede daha çok göçebeleri ifade eder. Aşiretler genellikle hayvancılıkla uğraşırlar, onların yem ihtiyacını temin etmek için yaylaklarla kışlaklar arasında gider gelirlerdi. Merkezi otoritenin zaafa uğraması bunların başıboş telakki edilmelerine ve iskânlarına yönelik girişimlere neden olmuştur (Halaçoğlu, 1991, s. 9). Konargöçerler, boy olarak teşkilatlanırken zamanla aşiret, oba ve mahalle gibi daha küçük guruplara bölünmüşlerdir (Gündüz, 2002, s. 162). Osmanlı Devleti'nin kuruluşundaki rolleri önemli olan aşiretlerin Tanzimat öncesinde birçok soruna neden oldukları görülmüştür (Erdönmez, 1995, s. 17). Tanzimat Dönemi'nde merkezileştirme çabaları kapsamında 1842'de alınan bir kararla aşiretlerin buldukları kaza ve sancakların dışındaki yaylak ve kışlaklara gitmeleri yasaklanmış, yerleşik hayata geçip köyler kurma şartıyla onlara toprak verilmesi de kararlaştırılmıştır (Halaçoğlu, 1997, s. 7). Bu çalışmada; bazı ayan, aşiret ve hanedanların 19. yüzyıl ortalarında Antakya-Maraş güzergâhındaki durumuna ve bunlardan Abdülfettahzâdelerle Köse Bekirzâdeler arasındaki çatışmalara değinilecektir.

1. ANTAKYA-MARAŞ GÜZERGÂHINDA AYANLAR, HANEDANLAR VE AŞİRETLER

Antakya-Maraş güzergâhının olduğu saha eski tarihlerde Anadolu'ya hâkim devletlerle Suriye coğrafyasına hâkim olan devletler arasında sınır bölgesi olarak öne çıkmıştır. Dolayısıyla sürekli olarak çatışma alanları içerisinde kalmıştır (Söylemez, 2007, s. 70). Birçok medeniyetin hâkimiyetinde kalan bölgeye daha sonra Roma, Bizans ve Müslümanlar hâkim olmuştur. Zamanla bölgede etkin bir güç olan Memlûkluların siyasetinin bir sonucu olarak Boz-oklar Halep, Antep civarına ve Amik Ovasına iskân edilmişlerdir (Sümer, 1964, s. 23). Bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesine kadar Amik Ovasında yer alan Kırıkhan taraflarında Gündüzoğulları, Memlûklulara tabi olarak varlıklarını sürdürüyorlardı (Sümer, 1964, s. 64). Yöre, Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sırasında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

Anadolu, 16. yüzyıl sonları, 17. ve 18. yüzyıllarda sürekli ağırlaşan sorunlardan kaynaklı alt üst oluşlara sahne olmuştur. Asayiştten kaynaklı ağır sorunlar halkın, bulunduğu köy ve kasabalardan daha güvenli gördüğü şehirlere yönelmelerine neden olmuş, tarım üretiminde düşüş yaşanmıştır. Buhranın ağırlaşması tehlikesi devleti bazı tedbirler almak zorunda bırakmış, yerlerini terk edenleri yeniden eski yerlerine döndürmeyi, sorunlara neden olan aşiretlerin yaşam tarzlarını terk etmelerini amaçlamış, konargöçerlerin yerleşik hayata geçmeleri için çalışmıştır. Çabalar istenen sonucu vermemiş, karışıklıkların önü alınamamıştır (Eyicil, 1997, s. 69). 1748'de Kılıçlı, Tacirli, Bektaşlı, Tokuz cemaatleri Sivas, Maraş, Antep ve Kilis taraflarından geçen yolcu ve tüccarların yollarını keserek mallarını yağmalamışlardı (Çelikdemir, 2001, s. 157). 1829-1830'da benzer durum devam ediyordu. Eskiden etrafa daha az zarar veren aşiretlerin (Azaz, Kilis Kürtleri, dağlı Aleviler ve Amik Ovası Türkmen aşiretleri) saldırılarından köylere ve şehirlere giden kervanlar kurtulamamış, yağma ve gasp olaylarıyla sık sık karşılaşmışlardır (Masters, 2012, s. 219).

Antakya-Maraş güzergâhında bulunan aşiretler ve yerleşik unsurlar çeşitlilik göstermekteydi. Eylemleriyle birleştikleri nokta; eşkıyalık, hırsızlık, gasp ve isyandı. Kürd Dağı aşiretleri de yaptıklarıyla bunlardan kalır değildi (Sansar, 2003, s. 83). 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Okçu İzzeddünlü aşiretine bağlı guruplar Keferdiz bölgesini ve Gâvur Dağı'nda Bulanık (Bahçe) yakınlarından geçen yolu kontrollerinde tutuyorlardı. Dolayısıyla caddede yaşayan halkın eşkıyalık hareketleri yüzünden İskenderun veya Bulanık'tan geçen Adana-Halep ve Adana-Maraş yolları tamamen kapanmıştı. Maraş'ı Amik Ovasına bağlayan güzergâh sadece

aşiretlerce kullanılıyordu. Reyhanlı, Çelikhanlı ve Delikanlılar bu yolu kullanan konargöçerlere örnek olarak gösterilebilir (Dumont, 1981, s. 380-381). Özellikle Pazaryeri denilen mahalden başlayıp Kaypakoğlu Nahiyesi ve Bulanık arasından geçerek Nigoli Kalesine inen, oradan da Kilis'e giden cadde "hırsız yolu" haline gelmişti. Nigoli tarafları Çerçili eşkiyasının kontrolü altındaydı (Sansar, 2003, s. 85). Gâvur Dağı ve Kürd Dağı'nda yaşayanlar vergi ve askerlikten kurtulmakla yetinmiyor, itaatsizliklerini her geçen gün daha da artırıyorlardı. Büyük yol hatlarını kontrolleri altına almakta; devlet postalarını, kervanları, Mekke'ye giden hacıları soymakta, devletin düzenli birliklerinin dahi buradan geçmesine müsaade etmemekteydiler (Dumont, 1981, s. 380). Bölgenin sarp olması, zaman darlığı ve bölgede yaşanan sorunlar nedeniyle devlette burada düzeninin sağlanması arzusu öteden beri mevcuttu (Sansar, 2003, s. 70).

Daha önceki devirlerde Gâvur Dağı olarak isimlendirilen saha Tanzimat'tan sonra Cebel-i Bereket Dağı olarak anılmaya başlanmıştır. Bunun Islahat Fermanı'nın (1856) ilanından sonra gâvur adının kullanılmasının hoş karşılanamaması ile ilişkisi olabilir (Sansar, 2003, s. 80). 19. yüzyıl ortalarında Gâvur Dağları'nda yaşayan aşiretlerden asker istenmiş ancak, bölge aşiretleri devlet otoritesinin ortadan kalktığı ortamda buna yanaşmamışlardır. Böyle bir durumda İngiliz baş tercümanı Pizani'nin, Kozan Dağı ve Gâvur Dağları bölgesinde Osmanlı hâkimiyetini tesis etme teklifi bölgede devlet otoritesinin neredeyse hiç derecesine indiğinin göstergesidir (Halaçoğlu, 1973, s. 1-2).

Buralarda devlet otoritesinin, devletin gücünün zayıflamasıyla paralel olarak, azalması birçok yerde ayanların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Gâvur Dağları ve İskenderun, Antakya Maraş'ı birbirine bağlayan caddede de durum pek farklı değildir. Bu nedenle 19. yüzyıl ortalarında Amik Ovası, Gâvur Dağı, İslahiye Ovası ve Kürd Dağı aşiretlerinin durumlarına kısaca değinmek lazımdır. Keferdiz ve Bulanık (Şekerobası) beylerinin çatıştığı Antakya-Maraş Caddesinde en güçlü aşiret bir Türkmen aşireti olan Reyhanlı aşiretiydi. Bu aşiret Gâvur Dağı eteklerinden Kürd Dağı'na kadar olan bölgeyi içine alan Amik Ovasında bulunmaktaydı. Bölgedeki göçebe aşiretlerin en büyüklerinden olup yazın Uzunyayla denilen yaylağa giderlerdi (Halaçoğlu, 1973, s. 1-2). 3.000 kadar haneye sahip aşiretin 1777'de Rakka'ya iskânları hedeflenmiş, sıkıştırılarak yerleşik hayata geçmeye zorlanmıştır. Baskılar sonucunda 1780'de Amik Ovasına yerleşme talepleri ziraat ve evler yapmaları kaydıyla kabul edilmiştir (Halaçoğlu, 1997, s. 56). Bu aşiretin, yayla yolu güzergâhında bazı diğer aşiretlerle birlik olup başka aşiretlere saldırdıkları da olmuştur. 1817'de Maraş'ta bulunan Akçakoyunlu aşiretinden bir gurup yaylaya aşiretlerine katılmak için giderken Elbistan Yaylasında

Reyhanlı, Çelikanlu, Atmalı ve Kılıçlı aşiretlerinin ortak organizasyonun kurbanı olmuş, mal ve can kabı yaşamışlardı (Söylemez, 2007, s. 72). Reyhanlı aşiretinin Fırka-i İslahiye gelmeden önce de iskânları konusunda girişimler olmuş, boy beyleri Mürselzâde Ahmet Paşa'nın gayretleriyle bir kısmı iskân edilmiş, fakat ilgisizlik onların eski hallerine dönmelerine neden olmuş ve Halep caddesine yeniden hâkim olmuşlardı. Yine de bir kısmı ziraatla meşguldü (Halaçoğlu, 1973, s. 7-8). Bu aşiretten 1.500 hanenin daha önceden Amik Ovasında iskân edildiği, yerleşik hayata geçmeyenlerin de Halep ve Maraş'ta uygun yerlere iskânı, miri araziden toprak verilerek tapularının hazırlanması istenmiştir. Aşireti iskâna teşvik için, yerleşik hayata geçmek kayıyla, 1846'da bazı borçları silinmişti (Sansar, 2003, s. 52-53).

Girişimlerden istenilen netice alınamamıştı. 1855'te ecnebi memur ve tüccarlardan gasp edip yağmaladıkları mallar dolayısıyla Reyhanlı aşiretinden 30 kişi yakalanmıştır. Böyle uygunsuz hareketlerin tekrar vuku bulmaması için Reyhaniye aşireti reisi Mustafa Bey'e yeterince muhafız verilerek Reyhani caddesine muhafız tayin edilmiş ve böylece asayiş sağlanmıştır (Sansar, 2003, s. 42). Hükümete daha bağlı olan aşiret, bu yönüyle yöredeki diğer aşiretlerden ayrılmaktadır (Dumont, 1981, s. 381). Fırka-i İslâhiye'nin iskân faaliyetleri sırasında Reyhanlı aşiretinin, idaresi Mürselzâde Ahmet Paşa'nın oğlu Rikab-ı Şahane kapucubaşlarından Mustafa Bey'e verilmiş ve Halep caddesinde güvenlik tekrar temin edilmiştir (Halaçoğlu, 1973, s. 7-8). Bu tarihlerde 5.000 çadır oldukları belirtilmektedir (Sansar, 2003, s. 40).

Diğer taraftan Gâvur Dağı'nın doğusunda Reyhaniye aşiretinin kuzey taraflarında Hacılar, Tiyek ve Akbez nahiyeleri yer almaktaydı. Bunların ahalişi Türk'tü ve diğer aşiretlere göre daha itaatkâr olup sadece askerlik ve vergiye karşı çıkmakla yetiniyorlardı (Dumont, 1981, s. 381). Hacılar, Tiyek ve Akbez, Çobanoğulları beylerinin emrinde olup bunlara "Dağlı" denilirdi. Hacılar Nahiyesine bağlı Karafakılı aşireti hırsızlık ve yağma yapmaktaydı (Halaçoğlu, 1973, s. 7). Akbez, Tiyek ve Hacilar beyleri arasında çekişmeler eksik olmazdı. Hacilar Nahiyesi beyi Paşo Bey'le Tiyek Nahiyesi beyi Mehmet Bey arasında husumet vardı (Sansar, 2003, s. 82).

Gâvur Dağı ahalişi eskiden beri yörede bulunan Türklerdendi ve Osmanlı'ya aidiyet duygusu taşımıyor, kendilerine Osmanlı demiyorlardı. Gavur Dağı'nın doğusunda Keferdiz Nahiyesinin karşısında İlhamanlu Nahiyesine dâhil olan Hanağzı Köyünün yanı başında, bahsi geçen dağın içerisine sokulmuş Çerçili, Çerçili'yle aynı sırada ancak buranın güney

istikametinde Kerkütlü Nahiyesi bulunmaktaydı. Bunların ahalisi Kürt olsa da yaşadıkları saha dolayısıyla Türkçe konuşmaktaydılar. Kenar nahiyeleri olarak adlandırılan İlhamanlu Nahiyesi ve ona bağlı Eğintili Köyü, Çerçili ve Kerkütlü nahiyelerinde Kürd Dağı'nın hâkimi Deli Halil'in etkisi oldukça fazla olup hükümetin kararları geçmezdi. Kerkütlü'ye bağlı Kayabaşı Köyü, Gâvur Dağı'nın zirvelerine çıkış noktasındaydı. Hacı Ömeroğlu Deli Halil her zorda kaldığında soluğu burada alırdı (Ahmet Cevdet Paşa, 1991, s. 125). Başlı sıkıştığında Kayabaşı'na firar eden onun gibi pek çok kişi vardı. Zorda kalan bölge beyleri, aşiret liderleri ve ağalar kendilerini buraya atıyorlardı (MLV 257-72-8). Kanundan kaçanlar, diğer bey ve ağalarla kavgaya tutuşanlar, burada da sıkıştırılırsa kolaylıkla Gâvur Dağları'nın sarp kısımlarına kaçarak kurtuluyorlardı. Köyün korunaklı olmasından faydalananlardan biri de “yaradılışı gereği eşkıyalığa yatkın” Keferdiz'i elinde tutan ve bu nahiyenin müdürü olan Kel Mustafa Ağa'ydı. Burada da rahat durmayan Kel Mustafa, başına topladığı 80-90 eşkıyayla civar köylere zulmetmekteydi (MLV 257-72/4). Yine Kerkütlü'de 80-90 hane kadar “İdinlü (İdilli) ve Kökülü (Köklü)” köyleri bulunmaktaydı. Bu köyler ahalisi aslen Türk olup buradaki Kürtlerden etkilendiklerini gösteren emareler vardı (Ahmet Cevdet Paşa, 1991, s. 124-125). Arşiv belgelerine göre bahsi geçen iki köy, yörede nerdeyse alışkanlık haline gelmiş olan, eşkıyalık, hırsızlık, gasp ve yağma olaylarından uzak durmakta ve zirai faaliyetlerde bulunmaktaydı. Dolayısıyla “ırz ve namuslarıyla kendi hallerinde” hayatlarını idame ettiriyorlardı (Yavuz, 2004, s. 39). Bu köyler ahalilerinden tamamen farklı olarak Çerçili ise haydutluk ve eşkıyalık faaliyetleriyle ün kazanmış, her türlü yolla ele geçirilen (gasp, yağma, hırsızlık) mal ve hayvanların ticaretinin yapıldığı bir pazar olarak öne çıkmıştır. Eşkîya yatağı olan köyde Adana'dan aşırılan mallar ve hayvanlar satılır, Kilis ve Antep istikametine yollanırdı. Kilis ve Antep'ten aşırılanlar ise yine burada satılır ve Adana taraflarına yollanırdı. Böylece meşru yollardan elde etmedikleri mal ve hayvanların tekrar ellerinden alınması imkânını en aza indirirlerdi (Ahmet Cevdet Paşa, 1991, s. 125).

İlhamanlu, Çerçili ve Kerkütlü Nahiyeleri ile Keferdiz Nahiyesi arasında geniş ve bereketli bir ova yer almaktaydı. Dumdum Ovasında Delikanlu ve Çelikanlu aşiretleri bulunmakta ve buralarda kışlamaktaydılar. Ovada yerleşim yerlerinden bahsedilemezdi. (Ahmet Cevdet Paşa, 1991, s. 125). Gâvur Dağı'na paralel olan Kürd Dağı taraflarında yer alan Dumdum Ovasında 619 haneden ibaret Delikanlu ve ondan daha küçük olup 372 haneden ibaret Çelikanlu aşireti yaşamaktaydı (Halaçoğlu, 1973, s. 1-5). Bunlardan Çelikanlu aşireti Maraş'tan, Delikanlu aşireti Halep'ten idare olunduklarından idari karmaşa ortaya çıkmış, devlet düzeninin tesisi zorlaşmıştır (Sansar, 2003, s. 77). Reyhanlı ve Delikanlu aşiretleri Maraş dağlarında

yaylarken bölgedeki halkın mallarına zarar vermiş, hırsızlık ve yağma olaylarına karışmışlardır. 1846 yılına ait bir belgede bunların zararlarının önlenmesinin, Halep Eyaletine bağlı olmaları dolayısıyla, mümkün olmadığı belirtilmişti. Yine, yerleşik hayata geçirilmelerinin ve ziraata yönlendirilmelerinin önemi üzerinde durulmuştu. Reyhanlı aşiretinin iskânı gerçekleştirildikten sonra Delikanlı aşiretinin de Amik Ovasında iskânı kararlaştırılmıştı (Sansar, 2003, s. 52-53).

Çelikanlı aşiretinin eşkıyalık olayları da eksik olmuyordu. Diyarbakırlı bir zımmi tüccar 1838'de ticaret amacıyla Maraş'a geçerken bu aşiretten bir takım eşkıya 27.000 kuruşluk mal ve eşyasına el koymuşlardı. Maraş mutasarrıfı, tüccarın uğradığı zararı Çelikanlı boybeyine ödetmek istemişti. Mutasarrıf, 10.000 kuruşunu tahsil edebilmiş ancak, 17.000 kuruşun tahsili mümkün olmamıştır (Söylemez, 2007, s. 74). 1848'de Çelikanlı aşiretinden 100 hanenin Konya'da bulunduğu belgelere yansımıştır (Erdönmez, 1995, s. 37). Uzunyayla'yı yaylak, Bereket Dağı civarını kışlak olarak kullanan bu aşiret 1861 yılında 600-700 haneden ibaret olup, dokuz sene kadar önce Bozok Eyaletine katılmış, havası ve suyu iyi gelmediğinden ve bölge ahalisiyle de anlaşamadıklarından tekrar Maraş'a dönmüşlerdi. Yöneticiler, bunlara yerli ahali gözüyle bakmadıkları için iskânlarına yönelik bir girişim de olmamıştı. Gerektiği gibi kontrol altına alınmadıklarından bazıları bölgeden geçen yolculara zarar vermekteydiler. Keçimağara denilen mahalle iskânları ve Elbistan Kazasına bağlanmaları uygun görülüyordu. Bunların yerleşik hayata geçmeleriyle -ellerinde çok sayıda hayvan vardı- bu kadar hayvana ihtiyaç duymayacakları, dolayısıyla ihtiyaç fazlası olan hayvanlarının müzayedeye satılarak kendileri için yapılacak haneler karşılığında alınması istenmiştir (Sansar, 2003, s. 54-55).

Gâvur Dağı'nın doğu yönünde ve paralelinde Kürd Dağı yer alır. Buralar ahalisi genellikle Kürt olup Kürtçe konuşuyorlardı. Bu dağ, Kilis Kazası sınırlarına dâhildi ve Kilis Kasabası bahsi geçen dağın doğusundadır. Burada Hacı Ömeroğlu Deli Halil zorbalıkla tahakkümünü kurmuştu. Deli Halil'in Kilis'te konağı bulunmakta, kendi halinde durmayıp hükümet işlerine burnunu sokmakta ve istediği mahkûmun serbest kalmasını sağlamaktaydı. Kilis'te yönetimde iki başlılık vardı. Kaymakam, Kilis'i ve ovada bulunan köyleri hükmü altında tutmuş olsa da Deli Halil bu dağ kendi zorbalığıyla yönetmekteydi. Kilis adeta hükümetle Deli Halil tarafından ortak yönetiliyordu. Maraş istikametindeki Keferdiz Nahiyesi ağaları ona karşı tavır alarak bağımsız ve serbest hareket etmekteydiler. Ancak Deli Halil onlara da nüfuzunu kabul ettirmeyi başarmıştır (Ahmet Cevdet Paşa, 1991, s. 124-125).

Kürd Dağı yöresinde yaşayanlar Okçu İzzeddinlü, Şıhlar ve Amikî olmak üzere üç farklı aşiretten oluşmaktaydı. Okçu İzzeddinlü aşireti nüfus olarak diğerlerinden fazlaydı ve dağa hükmeden Deli Halil bu aşirettendi. Bahsi geçen dağın Maraş yönünde Keferdiz Nahiyesi vardı ve Okçu İzzeddinlü aşiretindendi. Keferdiz'in ilişkileri, bağlı olduğu Kilis'ten çok Maraş'laydı. Keferdiz'de ağalar Deli Halil'den hazzetmemekte ve ona karşı muhalif duruş sergilemekteydiler. Bu muhalefete rağmen Deli Halil onlara zorla üstünlüğünü kabul ettirmişti. Diğer nahiyeler ise itirazsız onun hükmü altındaydı. Bu dağdaki Şeyhlü (Şıhlar) ve Amiki aşiretleri ağaları müştereken hareket ederlerdi. Şeyhli aşireti ağası Kürd Dağı'nda "muteber bir adam" olarak saygı görmekteydi. Bu aşiret mensupları Kilis'e bağlıydılar ve bir kısmı İlhamanlu ve Çerçili nahiyelerinde ikamet ediyordu. Yine Kerkütlü, İlhamanlu, ve Çerçili nahiyeleri Okçu İzzeddinlü aşiretinin oturduğu yerleşim yerleriydi. Amiki aşireti bunlara nazaran daha küçüktür. Bu yöredeki aşiretlerin Fırka-i İslahiye'nin faaliyetlerinden önce de iskânları için girişimler olmuş, yaşanan zorluklar istenilen neticenin alınmasını engellemiştir (Halaçoğlu, 1973, s. 1-7). Kürd Dağı'ndaki ağalar içerisinde Okçu İzzeddinlü aşireti ağası Osman Ağa etrafa zararı dokunmayan bir şahıstı ve Deli Halil'in emirlerine itaat ederdi. Bu asi ağa hüküm sürdüğü dağı bırakıp kaçınca Osman Ağa da Reş Ağazâde'nin ikna etmesiyle Fırka-i İslahiye'ye gelmiş ve asi hareketlerde bulunmayacağına dair söz vermişti. Şeyhlü aşiretine mensup olup Meydanlı Nahiyesi ağası olan Sino, Deli Halil'i destekler bir tavır içerisinde olsa da onun Kayabaşı'na firar etmesi sonucu çaresiz kalmış, Şeyhlü aşireti reisi Mehmet Ağa'ya uyararak Fırka-i İslahiye'ye itaat etmek zorunda kalmıştır. İskân faaliyetleri kapsamında bölgede bulunan Fırka-i İslahiye, silahla sorunu çözmekten daha çok siyaseten Kürd Dağı'na hâkim olmayı başarmıştı. Böylece sağ tarafında emniyeti sağlamış, ordunun iki ateş arasında kalmasını önlemişti (Ahmet Cevdet Paşa, 1991, s. 144).

Gâvur Dağı'nın diğer tarafında olmakla birlikte Tecirlüer ve Ceritler Çukurova'da yaşarlar, yazları Gâvur Dağı ve Maraş'ı aşarak Uzunyayla'ya giderlerdi. Hatta Tecirlülerin bir kısmı Haruniye Kasabasında oturmaktaydılar. Yine Gâvur Dağı'ndaki Ulaşlı aşireti; Ali Bekir oğlu, Cend oğulları, Kelmen oğulları, Karayiğit oğulları ve Kaypak oğulları olmak üzere beş oymağa ayrılmıştı. Bunlardan en önemlisi Ali Bekir oğullarıydı. Yine Ulaşlı aşiretine bağlı Kapulu denilen bir oymak bulunmaktaydı (Halaçoğlu, 1973, s. 1-5).

Bulanık Kazası, Ceyhan Nehrinin Ulaşlı Dağlarına kadar olan bölümüdür. Kaza, çevresindeki asayiş meseleleri olan sahalara göre daha az sorun teşkil etmekteydi. Burada pek çok köy kurulmuştu ve Maraş sınırlarına dâhildi. Devlet düzeninin tesisini engelleyen sorunlar daha çok kazanın çevresindeki asayişsizliklerden kaynaklı idi. Batı tarafında Çukurova, güneyde

asayişsizliğin kol gezdiği Ulaşlı Dağları, güneydoğusunun bir tarafının Kürt nahiyeleriyle olan irtibatı dolayısıyla asayiş meselelerini tam anlamıyla halledememişti (Ahmet Cevdet Paşa, 1991, s. 127)

Yukarıda değinildiği gibi 19. yüzyıl ortalarında Amik Ovasında, Gâvur ve Kürd Dağları'nda durum devlet otoritesinin tesisi açısından acınacak haldedir. Fırka-i İslahiye'nin ıslah projesinin hedeflerinden biri de ulaşım yolları üzerine oturmuş, eşkıyalık yapmaktan geri durmayan bölgedeki hanedanları yok ederek, aşiretleri de yerleşik hayata geçirerek ulaşım yollarını açmak, bu sahayla diğer bölgeler arasındaki ticari hayatı canlandırmak ve zirai üretimi arttırmaktır (Dumont, 1981, s. 382).

2. ABDULFETTAHZÂDELER VE KÖSE BEKİRZÂDELER İLGİLİ ARŞİV BELGELERİNE YANSIYANLAR

2.1. Abdulfettahzâdeler

19. yüzyılda Çukurova ve Gâvur Dağı taraflarında birçok hanedan ve aşiret bulunmaktaydı. Devlet otoritesi etkin ise bunlar itaatkâr oluyor, aksi takdirde otorite tanımayarak eşkıyalık olaylarına karışıyorlardı. Küçük Alioğulları ve Kozanoğulları bunların en meşhurlarıdır. Bunlar kadar etkili olmasa da bölgede Bulanık (Şekerobası) ayanı denilen Abdulfettahzâdeler de bulunmaktaydı (Efe, 2012, s. 83). Osmanlı arşiv belgelerinde Abulfettahzâdelerin (Fettahlıoğulları, Fettahoğulları) faaliyetlerine dair bazı bilgilere ulaşılmaktadır. 1709 tarihli bir belgede "Fettahoğlu Cemaati" ifadesi geçmektedir (A. {DVNSMHHM.d./116-518}). 1712 tarihli bir belgede Fettahoğlu ve diğer boy beylerine Ekrad ve Türkman taifesinin defî için emir gönderilmiştir (A. {DVNSMHHM.d./119-592}). 1733 tarihli bir belgede Rafizi mezhepli Kılıçlı Ekradı'nın yol kesme, katl ve yağma olaylarına karşımaları nedeniyle Kıbrıs'a sürüldükleri ve büyüyen çocuklarının tekrar yöreye gelerek azgın işler yaptıkları belirtiliyor, bunların kadın ve çocuklarının Rakka'ya sürgünü isteniyordu. Eşkîyanın mallarının helal olduğu, asilerini kılıçtan geçirilmelerine yardım etmeleri Abdulfettahzâdelere emredilmiştir (A. {DVNSMHHM.d./139-1348}). 1800 yılında iki defa yenilen asi İsmail Paşa'nın Gâvur Dağı'nda bulunan Abdulfettahhoğlu'nun yanına kaçtığı, buralarda da cürümler işlediği, cezalandırılması konusunun Reyhanlı ve Kılıçlı aşireti boybeylerine yazıldığı görülmektedir (HAT/236-13140).

Bu ailenin diğer hanedan aileleriyle zaman zaman işbirliğine de rastlanır. Bulanık Kazası ayanı Ağca Bey, bölgenin en güçlü ayanlarından Küçük Alioğullarından Dede Bey'le

işbirliğine gitmişti. Dede Bey, Abdülfettahoğlu, Kelemenoglu ve Ulaşlılarla birlikte Karbeyaz'ı zabt etmiş ve Payas yolunu ele geçirme girişiminde bulunmuştu (Efe, 2012, s. 48). Yine o, kendisine sığınan asileri koruyup kollamaktaydı. Bunun üzerine 1816'da Halep valisi, Dede Bey üzerine gönderilmişti. Vali karşısında tutunamayan Dede Bey, sekiz saat süren şiddetli çarpışmadan sonra Ağca Bey ve biraderi Ahmet Bey'in yanına savuşmuştu. Dede Bey'in katılımıyla ayanlar faaliyetlerini daha geniş sahalara yayarak Payas yönünde talan hareketlerine girişmişlerdi. Eski alışkanlıklarının da etkisiyle kazançlı ve kolay bir iş olan hac yolu soygunculuğuna yönelmişlerdi. Devletin buna tepkisi sert olmuştur. Osmanlı Devleti, diğer aşiret beylerine ve Halep valisine emirler göndererek asilerin "idam ve izâlelerinin farz" olduğunu bildirmiştir (Şakiroğlu, 1990-1991, s. 132-133). Yaşanan gelişmeler üzerine devlet idarecileri Abdülfettahoğlu'nu da hedefe koymuş ve hakkından gelinmesi Belen muhafızı İbrahim Paşa'ya emredilmiştir. Ancak Dede Bey'in Payas ve Karbeyaz'dan kovulmasına rağmen Abdülfettahoğlu Ağca ve Ahmet Bey'den destek alarak tekrar hücum ettiği görülmektedir. Dede Bey, Payas'ı ele geçirmek için Abdülfettahoğlu ve Kara Bey'den yardım istemiş, bunların 400-500 kadar adamını getirtmiş ve Payas'ta misafir etmişti. Buraya getirilen asiler yakalanarak Kıbrıs'a sürülmüşlerdir. Sürülenlerin durumunun ne olacağı Dede Bey ve Abdülfettahoğlu meselesinin çözümü sonrasına bırakılmıştır (Efe, 2012, s. 48-52). Dede Bey, kendisinin yakalanmasıyla ilgili emrin uygulamaya konmasından önce Payas'ı ele geçirmek istemiş ama mağlup olmuştu. Savrun'da kuşatılan asiler teslim olmuşsa da bir süre daha yakalanmayan Dede Bey daha sonra öldürülmüştür (Şakiroğlu, 1990-1991, s. 132-133). Adana valisi Mustafa Paşa'nın kardeşi İsmail Bey, Savrun'u kuşattığında Dede Bey kadar şanslı olup kaçamayan "Bulanık ayâni" Ağca, Ahmet beyler 25 adamıyla birlikte ele geçirilmiş ve idam edilmiş, kesilen başları İstanbul'a gönderilmiştir (Efe, 2012, s. 50).

Olay sonrasında Dede Bey'in ve Abdülfettahoğullarının akrabalarının Rodos'a sürülmeleri yönünde ferman verilmiştir (Şakiroğlu, 1990-1991, s. 132-133). Bunların sayısı 30 kişi kadar olup çoğunun çocuk ve kadınlardan oluştuğu, üç kadının ise hamile olduğu belgelere yansımıştır. Maraş valisi ve Rodos Sancağı mutasarrıfına Dede Bey'in kardeşi ile Abdülfettahoğlu Fettah ve Ali'nin ele geçirildiği, Rodos'a nakledilecekleri 1817 Mart'ında bildirilmiştir. Şubat 1818 tarihli olup Maraş valisi Kalender Paşa'ya gönderilen bir hükümde ise Dede Bey'in ailesinden bir kısım kimselerin, etraftaki diğer beylerle işbirliği yaparak Üzeyr Sancağı ahalisini kışkırttıkları ifade edilmektedir. Abdülfettahoğullarından Ali, Fettah ve "diğer birader ve biraderzâdelerinin", Küçük Alioğullarının ve Kara Beyzâde Mustafa ile akrabalarının yakalanıp idamları istenmiştir. Kalender Paşa, Abdülfettahoğulları Fettah ve

Ali'nin tehlike arz eden kişiler olmadıklarını, çocuklarının ise küçük ve zararsız olduklarını dolayısıyla idam edilmemelerini hükümete bildirmişti. 3 Kasım 1818'de onun arzına verilen cevapta Küçük Alioğulları ve Abdülfettahzâdelerin cümlesinin affedildiği belirtilmiştir. Kalender Paşa, Rodos'a sürgün kararı verilenleri Maraş'a yerleştirmiş, bu arada Abdülfettahoğlu Ali'nin öldüğünü, Fettah'ın ise âmâ (kör) olduğunu belirterek Kara Beyzâde, Küçük Alioğlu ve Abdülfettahzâdelerin eşkıya takımından olmadıklarını beyan ederek uygun bir yere iskânları arzusunu dile getirmişti. Rodos'a sürülme emrinden onun isteğine uygun olarak vazgeçilmiştir (Efe, 2012, s. 54-56). Maraş valisi Kalender Bey'in bu girişimlerde bulunmasında Abdülfettahoğullarıyla akraba olmasının rolü büyüktür.

Daha sonra Bulanık Nahiyesinin müdürü aynı aileden başka bir Ağca Bey'dir. 9 Aralık 1847 tarihli bir belgeden Abdülfettahoğlu Ağca Bey ve yardımcısı İnce Bey'in Akka Kalesi'ne sürgün edildikleri, burada rahat durmadıkları ve bir yolunu bularak firar ettikleri anlaşılmaktadır. Sadaret, bunların hangi tarihte nasıl firar ettiklerini Akka valisinden sormuştu. Bahsi geçen beylerin kavga ve katl olaylarına karıştıkları belirtilmişti. Eşya ve mal gasp ettiklerinden dolayı Akka'da tutulmaları önemli görülmüştür. Bunların kimin memuriyeti zamanında, nasıl kaçtıklarının araştırılması istenmiştir. Bu beylerin sabunhanede ikamet ettikleri, Osman Paşa'nın memuriyeti zamanında "Akka Kal'ası'nın kapusundan savuşup firar ittikleri" tespit edilmiş ancak, hangi vesileyle firar etmiş olduklarının anlaşılamadığına dair Akka Meclisi tarafından bir mazbata düzenlenmiştir (MLV 20-57/3-4).

Ağca ve İnce Süleyman Bey Akka'dan kaçtıktan sonra Ulaşlı Nahiyesine firar etmişler, burada da kendi hallerinde durmamışlardı. Camustil Nahiyesi reayasıyla çatışmışlar, onlardan sayıca fazla olmalarına rağmen bir kişiyi yaralayarak, bir de kayıp vererek çekilmişlerdi. Gâvur Dağı'nda bazı kâhyaların bu beylerle buluştukları, fesat çıkarma eğilimleri olan kâhyalar tespit edilirse asilerle birlikte Maraş tarafına gönderilmeleri istenmiştir (MLV 26-14-2).

Ağca Bey'in "icra-yı terbiyesi için" Maraş valisi Tosun Paşa onun üzerine yürümüş ve kaçmasına neden olmuştu. Valinin üzerlerine geldiğini gören bu beyler korkup kaçmış, vali de "hânelerini yakub, mallarını zabt ile" yetinmişti. Tosun Paşa'nın hareketi uygun görülmemiş, böyle bir davranışın padişahın rızası hilafına olacağı belirtilerek bazı tembihatlar yapılmasının doğru olacağı bildirilmiştir. Hatta daha büyük fenalıklar yapmış olsalar da bunların hanelerine saldırılmasının doğru olmadığı belirtilmiş, bu nedenle valinin azli istenmiştir. Adana ve Maraş eyaletlerinin birleştirilmesinin uygun olacağı, bu sayede aşiretlerin iskânı, üretim ve vergilerin

toplanması gibi işlerin daha kolay başarılacağı, sahadaki işlerin tek elden yönteminin sağlanacağı ifade edilmiştir. Eyaletin, Adana valisi Osman Paşa'nın idaresine bırakılması ve 60.000 kuruş olan maaşına 7.500 kuruş daha ilave olunarak 67.500 kuruş verilmesi; Tosun Paşa'ya da 7.500 kuruş tahsis edilerek İstanbul'a yollanması emredilmiştir. Maraş kaymakamlığına da Osman Paşa'nın oradan veya başka yerden kimi isterse ataması ancak, bu kaymakamın maaşının emsalleriyle aynı olması bir "irade-i seniyyeyle" istenmiştir (MB. İ. 2-29).

1816 yılında Halep Valisi Ahmet Paşa, Ağca Bey ve kardeşi Ahmet Bey'den "Bulanık Kazasının ayânı" olarak bahsetmiştir. Üstelik bu aile Maraş valisi Kalender Paşa'yla akrabalık ilişkilerine de sahiptir (Efe, 2012, s. 50). Ağca ve Ahmet isimlerine bu şahısların idamından sonra da rastlanmıştır. Yine 1847 tarihli bir belgede Bulanık Nahiyesi "boybeyi" Ağca Bey'den bahsedilmiştir. 1848 tarihli başka bir belgede Ağca ve İnce Süleyman Bey "Bulanık Nahiyesi Ümerâsi" olarak gösterilmiştir (MLV 20-57/3-4). Ağca Bey'in Ahmet Ağa ve Ali (A} MKT. MHM. 395-61) adlı iki kardeşi vardır (MLV 257-72/1) ve Ağca Bey, İnce Bey'in amcasıdır. Dolayısıyla babasının adı Halil'dir. İnce Bey'in öldürülmesiyle tekrar Bulanık Nahiyesi müdürü olmuştur (A}MKT. UM. 134-28). 19 Ağustos 1877 tarihli bir belgede Ağca Bey için "müteveffa" tabiri kullanılmaktadır. Bu ifadeye bakılarak yukarıda belirtilen tarihten önce vefat ettiği sonucuna ulaşılır. Ağca Bey'in Mehmet Bey diye bir oğlunun varlığı da aynı belgede geçmektedir (A.} MKT. MHM. 395-61).

Bulanık Nahiyesi Müdürü Abdülfettahzâde (MLV 257-72/1; İ. MLV. 413-180.09-1) İnce Bey tabiri İnce Süleyman Bey'in ailesini ifade eder. İnce Bey'le ilgili olarak "Şekerobası Nahiyesi hanedanlarından" tabiri de kullanılmıştır (İ. MLV. 413-180.09-2). İnce Bey'in İbiş Ağa adlı bir kardeşi olduğu belgelere yansımıştır. Babasının adı Ali, dedesinin adı ise Halil'dir. Yine "Şekerobası Nâhiyesi kuralarından Karalar Karyesi ahâlisi iken bundan akdem fevt olan İnce Süleyman Bey ve karındaşı İbiş Ağa ibn Ali bin Halil" ifadesi bunu açıklamaktadır (A} MKT. MHM. 395-61). Süleyman Bey'in karısı Mehmet kızı Fatıma, annesi ise Mustafa kızı Sultan'dır. Büyük çocuklarının adı Ali ve Halil, küçük çocuğu ise Mehmet'tir. İbiş Ağa'nın karısı Ali kızı Server'dir. İnce Süleyman Bey'le öz kardeş oldukları görülmektedir. İbiş Ağa'nın buluğa ermemiş Mustafa adlı küçük bir çocuğu vardır (İ.MLV. 413-180.09-1).

2.2. Köse Bekirzâdeler

Köse Bekiroğulları ve Keferdiz'deki duruma da değinmek gerekir. 1729'da Rakka'ya iskân olunan grupların içerisinde yer alan Köse Bekiroğlu Ali kendisi gibi diğer Kilis eşkıyalarıyla Antep'e gelip çevreye zarar vermeye başlamıştı (Halaçoğlu, 1997, s. 55). Bahsi geçen yörede 1731'de Okçu İzzeddünlü aşiretinin taşkınlıklarının önlenerek hakkından gelinmesi için Maraş'a tabi Pazarcık'ta Ahmet Paşa girişimde bulunmuştu. Ancak, bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Paşa, Siverek'e konuşlanmış ve bu aşiretin Keferdiz'de yeni bir yağma hareketine girişmesine engel olacak tedbirler almıştır. Çünkü bir yıl önce Keferdiz ahalisinin hasadı yağmalanmıştı (Öğüt & Küçük, 2015, s. 60). Kılıçlı aşiretiyle Köse Bekirzâdelerin eşkıyalık faaliyetlerinde zaman zaman birlikte hareket ettikleri görülür. Kılıçlı aşireti, 1819'da bazı tımar ve zeametlere el koymuş, ehli örf-e karşı eşkıyalık hareketlerinde bulunmuştu. Aynı aşiretten Mustafa ve Keferdiz'den Köse Bekirzâde Ali Bey, zaim ve sipahilerin elde ettikleri ürün ve vergilerin yarısına el koymuşlardı (Söylemez, 2007, s. 75-76). Köse Bekirzâdelerden bahsedilirken "Halep Eyâletinde Keferdiz Nâhiyesi ümerâsından" ifadesine de rastlanmaktadır (İ. MLV. 413-18009/5). Keferdiz Nahiyesi Müdürü Köse Bekirzâde (MLV 753-51/2) Köse Bekiroğlu (MLV 257-72/3) ifadeleri Kel Mustafa için de kullanılmıştır. Kel Mustafa, Güllü ve Ali beyler kardeş olup, bunların en büyükleri Kel Mustafa'dır. Bu beylerin babaları Hüseyin, dedeleri ise Hasan'dır (İ.MLV. 413-180.09-1).

2.3. Abdülfettahzâdelerle Köse Bekirzâdeler Arasındaki Çatışmalar

Maraş'tan Amik Ovasına kadar olan saha Maraş Sancağı sınırlarına dâhil iken Şeyhlü, Okçu İzzeddünlü aşiretleri Kilis'e bağlıydı. Çelikanlu aşireti Maraş'tan, Delikanlu aşireti Halep'ten idare edilmekteydi. Bunun sonucunda idari yapıda sorunlar baş göstermiştir (Halaçoğlu, 1973, s. 7-8). Yönetim sorunu sadece Delikanlu ve Çelikanlu aşiretleri ile ilgili değildi. Keferdiz Nahiyesi ve Bulanık Nahiyesi ile ilgili de bir karmaşa mevcuttu. Yöredeki ikilikten yararlanan Kilis ileri gelenlerinden bazıları Okçu İzzeddünlü aşireti reisi Deli Halil'i, bazıları da Keferdiz Nahiyesi Müdürü Kel Mustafa'yı çıkarları için kullanmış, bölgede asayişsizliğin oluşmasına katkıda bulunmuşlardır (Sansar, 2003, s. 83). Yönetim karmaşası Keferdiz ağalarıyla Bulanık beylerini karşı karşıya getirmiş, öldürme ve yağma olaylarına da sahne olan gelişmeler yaşanmıştır. Aşarın toplanması meselesi Keferdiz Nahiyesi müdürü Kel Mustafa'yla Bulanık Nahiyesi müdürü İnce Süleyman Bey arasında 1852 yılı yazında çatışmalara neden olmuştur. Bundan sonraki süreçte İnce Bey'in mensup olduğu Abdülfettahzâdeler ile Kel Mustafa'nın ailesi Köse Bekirzâdeler arasında çatışmalar yaşanmış, öldürme ve yağma olayları

görülmüştür. Olayların büyümesinde intikam duygusu ve yörede var olan yağma kültürü de etkili olmuştur.

Keferdiz Nahiyesi hududunda Bulanık Nahiyesine bağlı Kemer Köyünün 1852 yılı aşarının iltizamı Bulanık müdürü İnce Bey ve kardeşi İbiş Ağa'nın uhdesine verilmişti (MLV 252-41). Kilis dâhilinde bulunan Keferdiz Nahiyesinin müdürü Kel Mustafa'yla Maraş dâhilinde bulunan Bulanık Nahiyesinin müdürü İnce Bey arasında 1852'de "iltizâm mukata'at maddesinden" kaynaklı gerginlikler çatışmaya dönüşmüştür. Mülazım Kel Mustafa, yanındaki "avânesiyle" İnce Bey'i ve kardeşi İbiş Ağa'yı "katl ve idam" etmiş, çatışmanın galibi olmuştu (MLV 257-72/1). Olay şöyle gelişmişti: Maraş'ta iltizamı üzerine alan İnce Bey, Maraş hududundaki Kemer Köyünde aşar toplamaktaydı. Kel Mustafa yanında 7-8 adamıyla gelerek bu köyün Keferdiz'e bağlı olduğu iddiasıyla vergi toplamaktan vazgeçmelerini, eğer ikna olmuyorlarsa buranın Keferdiz'e bağlı olduğunu ispat için "vukuf olan kesân" gönderme teklifinde bulunmuştur. Bunları söyledikten sonra oradan ayrılmış, 40-50 kadar adamıyla ertesi gün geri dönmüştü (MLV 252-41). 27 Haziran 1853 (20 Ramazan 1269) tarihinde gündüz saat tam beşte adı geçen mezrada aşar toplanırken Köse Bekirzâdeler, İnce Bey'in üzerine saldırmıştı. "Cebren ahz ve garât itmek kastiyle kutta-i tarik ve hayâdit" Ali ve Güllü beyler büyük karındaşları Kel Mustafa maiyetinde 150 kadar süvariyle İnce Süleyman Bey'in üzerine hücum etmişlerdi. Ali Bey tüfengini ateşleyerek İnce Bey'i kurşunla "sol memesi üzerinden", Güllü Bey ise tüfenginden çıkan kurşunla İbiş Ağa'yı sağ tarafından vurmuşlardı. Göğsünden yaralanan İnce Bey olay yerinde, İbiş Ağa ise üç gün sonra vefat etmişti (İ.MLV. 413-180.09/1-2). Ayrıca İnce Bey'in adamlarından 2 kişiyi de yaralamışlardı (MLV 252-41). Yukarıda verilen 27 Haziran 1853 tarihi daha sonradan kaleme alındığı için yanlış olmalıdır. Çünkü 16.08.1852 tarihli bir belgede olayın nasıl olduğu anlatılmaktadır. Abdülfettahzâdelerin 1858 tarihinde olayın yılını yanlış hatırlama ihtimalini göz önünde bulundurmak gerekir. Dolayısıyla yaşananların 27 Haziran 1852'de olduğu sonucuna ulaşılabilir. Yine Kel Mustafa'nın bazen 40-50 bazen de 150 kadar adamla saldırdığı belgelerde geçmektedir.

16 Ağustos 1852 tarihli bir belgede Keferdiz Nahiyesi Müdürü Kel Mustafa'nın Halep sınırları içerisinde olması dolayısıyla yakalanarak yargılanmasının yapılması için Maraş'a gönderilmesi Maraş Meclisi'nden Halep'e yazılmıştı (MLV 252-41). Kel Mustafa ele geçirilemediğinden mahkemesi yapılamamış, o da bundan sonra rahat durmayıp "cebren a'şarı zabt itmek ve ba'zı karyeleri basub emvâl ve hayvanât gasp ve yağma eylemek gibi güne gün icra-yı zulm ve te'diyâtta bulunduğu" Maraş Meclisi'nden merkeze yollanan 1858

tarihli bir belgeye yansımıştır. Yine Maraş'a bağlı Kılıçlar aşiretine bağlı Şatırhöyüğü Köyündeki bazı şahıslarla akrabalığı dolayısıyla ve onlardan aldığı destekle bu köyü adeta zapt etmişti. Bu nedenle köyün aşarı toplanamamıştı. Maraş Meclisi'nden Hacı Ahmet Bey ve Mülazım Osman Ağa, Kılıçlı aşireti köy ve oymaklarını dolaşmış, Şatırhöyüğü'ne gelmişlerdi. Bu sırada Ali ve Güllü beyler “on beşten mütecâviz te'balarıyla” köyde bulunuyorlardı. Memurları köye almamışlar, onları döverek köyden uzaklaştırmak istemişlerdi. Ancak Mülazım Osman Ağa bu tavra aldırılmamış, üzerlerine yürümüş, onlardan bazıları da silah göstermek suretiyle Osman Ağa'yı tehdit etmişlerdi. Vergi tahsildarının ve devletin nizami askerinin köyden kovulmasının devletin itibarı açısından sorun teşkil edeceği, bundan sonra yöre halkının burada yaşananlara bakarak vergiden yüz çevireceği Maraş mutasarrıfı tarafından merkeze bildirilmiştir. Mutasarrıf derhal tedbir almış, “bir bölük şeyhâne ve bir kıt'a dağ topu ile miktâr-ı kifâye zabtiye asâkîri” buraya sevk etmişti. Bunlar harekete geçince Ali ve Güllü beyler, tebaaları ve köy halkından 20 kadar kişi silahla karşı durmuş ancak, asker ve dağ topunu görünce devlet kuvvetlerinin karşısında tutunamamış ve firara yüz tutmuşlardır. Askerler bunların kaçmasına fırsat vermemiş, Ali ve Güllü beyler 18 adamıyla ele geçirilmiş ve yöre halkından vergilerin büyük kısmı tahsil edilmişti (İ. MLV. 413-180.09/2). Yaşanan çatışmada sorunun kaynağı yönetimdeki iki başlılıktır. Çünkü Keferdiz'in “hükümeti Kilis, arazisi Maraş olduğundan” aşarı Şekerobası'nın (Bulanık) aşarıyla birlikte sene başında Maraş'tan ihale olunmaktaydı. Kel Mustafa aşarın tahsilini 1852'den beri zorbalıkla engellemekte ve kendisi el koymaktaydı. “Biçare mültezimler” her sene onun yanına gider, dertlerini anlatırlarsa da “bir fa'ide göremeyüb” boş dönerlerdi. Yalnız bu mültezimlerden hediyelerle kapısına gelenlere bir borç senedi düzenlemekteydi. Bu nedenle hükmünün geçtiği yerlerde aşar ve verdiği diğer borç senetleri yüzünden Maraş'ta çok fazla davacısı bulunmaktaydı. Ali ve Güllü beylerin yakalanması sırasında ele geçirilen silah ve malların değerleri 15.300 kuruş tutmaktaydı. Bunların alacaklılara verilmesi için elde tutulması kararlaştırılmıştı (İ. MLV. 413-18009/2). Merkezden de bunlarla ilgili yapılan işlemin uygun olduğuna dair cevap gelmişti (İ. MLV. 413-18009/5)

Kel Mustafa ise rahat durmuyordu. Yanında bulunan adamlarından başka Karayığitoğlu vs. aşiret ve eşkıya reislerinden de destek sağlamış, bunlar üçer beşer yüz kişiyle Kel Mustafa'yı desteklemişler, böylece sayıları 2.000'e ulaşmıştı. Yine Kel Mustafa, İnce Bey'in bulunduğu köyü basmıştı. Bununla da yetinmeyerek Ağca Bey'in olduğu mahalle de saldırmaya niyetlenmişti. Yaptığı taşkınlıklar bununla kalmamış, Bulanık ahalisinden ticaretle uğraşan

ve Halep, Antep taraflarına gidip gelen tüccarların mal, eşya ve hayvanlarını gasp etmişti. Bulanık'a bağlı bazı köylere baskın vererek ahalinin mallarını yağma etmiş ve Kilis tarafına aşmıştı. Vaziyeti öğrenen Ağca Bey de gerekli hazırlıkları yaparak silahlanmış, Kel Mustafa'yla çatışmaya girmiş, her iki taraf da birbirine üstünlük kuramadığından etrafa dağılmışlardı. Çatışmaların etkisiyle o yıl Kuşçu Köyü ve diğer köylerden toplanması gereken vergiler tahsil edilememiş, iki senelik vergi borcu birikmişti. Yaşanan gelişmeler halkın vergi ödemekten yüz çevirmesine neden olmuştu (MLV 257-72/1).

Bulanık Nahiyesinin müdürü olan Ağca Bey'in intikam hamlesi çok sert olmuş, Keferdiz Nahiyesinde değirmenleri yakmış, ahaliyi mahallinden sürme gibi şiddetli tepkiler vermiştir. Ağca Bey Meclis-i Ahkam-ı Adliye'de, Adana'da, Halep Meclis-i Kebîri'nde veya Maraş Meclisi'nde Kel Mustafa Ağa'yla "muhâkemelerine müsa'ade buyrulmasını" istemiş ve iddiasında ısrarcı olmuştu. Maraş'a tabi "Bulanık ve Şekerobası hanedanından ve ümerâsından" Ağca Bey ve Kel Mustafa Ağa'ya -"su-i hareket ve uygunsuzluklarının" kendilerine gösterilmesi için- Halep'ten adamlar gönderilmişti. Maraş'tan da gerek görülen kişilere durumu anlatmaları için yazılmıştı. Çünkü bunların er geç çatışmaları kaçınılmaz görünmekteydi (MLV 257-72/1).

Olaydan sonra, İnce Bey'in amcası ve varisi olan Ağca Bey, Bulanık Nahiyesine müdür tayin olmuştu. Onun yazdığı arzuhal üzerine Kel Mustafa ısrarla mahkemeye çağrılmış, gönderilen yazılara rağmen o, buna yanaşmamıştı. Devlet görevlileri bahsi geçen iki müdürün er ya da geç birbirlerine "hücum idecekleri"ni fark etmiş, Adana valisinden bunların dağıtılması istenmişti. Ağca Bey mahkeme olunmasını, haklı olduğunu ve hukukun gereğinin yerine getirilmesini istemişti. Olayların gelişimine bakıldığında haklı da görüldüğü için Halep'e gelmesi ve gelirken de Kel Mustafa'yı getirmesi istenmiş, Ağca Bey gelmekten çekinmişti. Kilis kaymakamından Kel Mustafa'yı güzel bir üslupla ikna etmesi ve ele geçirmesi yazılmıştı. "Yaradılışı gereği eşkıyalığa yatkın" olan Kel Mustafa çareyi firar etmekte bulmuş, Hıdır (Davar, Gâvur) Dağı'nın sarp yerlerine kaçış noktasında olup her türlü suça karışanların sığınağı ve eşkıya yatağı (MLV, 257-72/8) Kayabaşı Köyüne kaçmıştı. Burada etrafına topladığı 80-90 kadar eşkıyaya reis olmuş (MLV 257-72/4), etraftaki köylere musallat olarak zulmetmekten geri durmamıştır. Yerine görevlendirilen yeni Müdür Ali Bey'i tehditlerle korkutmuş, çevreye de adamlar göndermiş, sarkıntılık hareketlerine girişmişti. Sorununun çözülerek bu eşkıyanın hakkından gelinmesi için bir an önce gereğinin yapılması Halep Meclisi'nden Kilis Kazasına emredilmiştir. Onu davet etmek için köy muhtarları, mollalar, ayanlardan oluşan bir heyet hazırlanması, çabalara rağmen gelmez, silahla karşılık vermeye

kalkarsa “bi’l-misil” karşılık verilmesi ve yakalanması için Ağca Bey’e yardımda bulunulması bildirilmiştir. Yardımın sağlanması için gerekli yerlere ve şahıslara yazılarak tembih edilmesi istenmişti (A}MKT. UM. 134-28).

Sabık Keferdiz Müdürü Kel Mustafa’nın Kayabaşı Köyüne firar ettiği Ağca Bey tarafından tespit edilmiş, üzerine yürümek istediğinde Kel Mustafa kaçmış, gelişmelerden Maraş kaymakamlığı haberdar edilmişti. Asi müdür burada Kayabaşı, Kerküt Nahiyesi ve Çerçili’nin atlılarını ve ileri gelenlerini etrafına toplamıştı. Ağca Bey “şukkasında”; Kel Mustafa’nın Ekbaz ve Tiyek müdürleri ve Kilis’e bağlı kenar karyelerini (İlhamanlu ve ona bağlı Eğintili köyü, Çerçili ve Kerkütlü nahiyelerine kenar nahiyeleri denirdi.) ve eşkıyasını kendi tarafına çekmek için propaganda yaptığını, üzerine gidilirse silahlı çatışmanın kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştır. Bu nedenle ateş açarsa “bi’l-misil” karşılık verilmesi için müsaade edilmesini istemişti. Kel Mustafa’ya fırsat verilmemesi için diğer nahiyelerin müdürlerine de emirname gönderilerek bu eşkıyanın üzerine yapılacak bir harekette yardım sağlanması yazılmıştı. Kayabaşı Köyünü basarak Kel Mustafa’nın ele geçirilmesi ile ilgili planlar yapılırken o, başına topladığı 50-60 eşkıyayla Keferdiz Nahiyesindeki İkizkuyu Köyüne gelerek ahaliyi tazyik etmiş, toplanan 800-900 kuruş kadar vergiye el koymuş ve Keferdiz boybeyi Ali’yi tehdit etmiş, durum Ali Bey tarafından gerekli mercilere bildirilmiştir. Ağca Bey’in uyarılarıyla yaşanan olaylar birleşince Kel Mustafa’nın üzerine asker gönderilip gönderilmeyeceği görüşülmüş, üzerine yürünmesi ile ilgili Kilis kaymakamlığından iki emir çıkarılması yazılmıştır (MLV 257-72/7).

Kel Mustafa’nın yakalanması için gerekli yerlere emirler yazılmıştı. Öldürme olayının nasıl vukuu bulduğunun herkesin malumu olduğu, Kel Mustafa’nın tutuklanması ve yargılanmasının yapılması Halep valisine yazılmış olsa da her nasılsa tutuklanamamıştı (İ.MLV. 413-18009-2). Ağca Bey de durumu anlatan bir arzuhal sunmuştu. Arzuhalinde yaşananları şu şekilde anlatmaktaydı: Kel Mustafa kendisinin Keferdiz’den kaçmasına Ağca Bey’in neden olduğunu, yerine Ali Bey’i müdür yaptığını, Kayabaşı denilen mahallin civarında bulunan Maraş Eyaletine bağlı Ekbâz ve Tiyek müdürü Mustafa Bey’e, Tiyek Nahiyesi Müdürü Sarı Beyzâde Mehmet Bey’e anlatmış ve onları yanına çekmeye çalışmıştı. Bununla yetinmeyerek Kilis’in Keferdiz Nahiyesine bağlı Çerçili ve Kerkütlü ahalisini de kışkırtmış, onlar da etkilenerek Kel Mustafa’ya yardım etmek için gayret etmişler ve yeniden görevinin başına dönmesi için toplanmışlardı. Sabık müdür, yine Keferdiz Nahiyesi ileri gelenleri ve ahalisini kışkırtmaya çalışmıştır. Bu propagandalarla dışarıda da “bi- akl”

kimseler onun sözlerine göre hareket etmekte ve inanmaktaydılar. Yine de devlet yöneticilerinin, yörede ona tabi olmayan önde gelen şahıslardan yardım istediği görülmektedir (MLV 257-72/5).

Bu yardımlar gerçekleşse de Kel Mustafa üzerine yürünürken çatışma ihtimalinin yüksek olması dolayısıyla Keferdiz ahâlilerinden ve bir takım köylerinden toplanan kişilerle Cafer Ağa'nın onu yakalaması için emir gönderilmişti. Kel Mustafa'ya tembihatta bulunulması istenmiş, on kişiden fazla süvari gönderilmesi ve memurlar tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Bunların Kel Mustafa'yı tutuklaması, tutuklamazlarsa haklarında “fena mu'amele” edileceği bildirilmiştir (MLV 257-72/5). Yine asi müdürün Keferdiz'e dönmesi halinde derhal tutuklanması emredilmişti. Devlet onunla ilgili çareler ararken Kel Mustafa, başına birtakım adamlar toplayıp Keferdiz'e müdür tayin olunan Ali Bey'i tehdit etmiş, Halep ve Kilis tarafındaki ahaliyi inandırıp etrafına toplamıştır. Çünkü Kel Mustafa'nın arandığını diğer kazalardaki ahali bilmediğinden söylediklerine itibar etmekteydi. Asi müdürün üzerine gidilmesi Kilis Kazasına yazılmış, durumun nezaketinin bir çatışmayı doğurması ihtimalinin yüksek olması nedeniyle herhangi bir ateş açılması durumunda misliyle karşılık verilmesine müsaade edilmesi istenmişti (MLV 257-72-6).

1853 tarihli bazı belgelerde Kel Mustafa'nın nahiye müdürü iken halka zulmettiği gerekçesiyle azledildiği yazılmaktadır. Diğer taraftan da katlettiği şahsın ailesinin acele mahkeme talep ettiği, Kel Mustafa'nın mahkemeye çıkarılması görevinin ise Maraş valisine havale edildiği ancak, mahkûmun hala mahkemeye çıkarılmadığı görülmektedir. Bu gelişmeler yaşanırken Kel Mustafa'nın Gâvur Dağı eşkıyasının desteğiyle köylere ve savunmasız kişilere saldırıp onlara zarar vererek mallarını yağmaladığı, yerine tayin olunan nahiye müdürünün ona karşı müdafaaya giriştiği, her karşı konuldukça firar etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bu süreçte başına yeni adamlar devşirerek gerek Keferdiz Nahiyesi ve gerek diğer mahallerde ahaliye saldırarak mallarını gasp ve onları katlettiği haber alınmaktadır. Bu esnada Maraş'a bağlı Haleblü (...) Höyükü Ahmet'in destek ve yardımıyla 250 süvari ve piyadeyle harekete geçerek 75 baş hayvanı gasp etmiş ve 150 kadar “hınta ve şair” (arpa ve buğday) harmanını ateşe vermişti. Kayabaşı'nda yakalanması için Kilis Kaymakamlığı ve nahiye muhtarları tarafından yazılmış; yaşananlar Maraş Meclisi'nde de görüşülmüştü. Eğer hakkından gelinmezse, zamanında gerekli müdahale yapılmazsa çevrede etkisinin hızla yayılacağı ve “şımaracağı”, bu nedenle ele geçirilmesinin daha da zorlaşacağı belirtilmişti. Böyle bir duruma müsaade etmemek için bir an önce cezalandırılması gerekmektedir. Bunun için Gâvur Dağı ahâlisinin bir kısmının devlet safına çekilmesi sağlanmalı, eğer bu

başarılamazsa kara askeri getirilerek müdahale edilmeliydi. Yine Kel Mustafa'nın yola getirilmesi için askere ve paraya ihtiyaç olduğu, olayın boyutlarının Maraş Meclisi'nin gücünü aştığı, bu nedenle hükümetten asker talep edilmesi gerektiği vurgulanmıştır (MLV 261-26/1-2).

Kel Mustafa azledilmiş ve belgelerde “şâki” (İ. MLV. 413-18009/2) “müdür-i sabık”, eşkıyalık yaptığından da “bağy ve şekâvete ibtidâr (MLV 261-26/1)” olan bir şahıs olarak ifade edilmiştir. Sabık müdürün “uygunsuz hareketleri”nden dolayı Halep'ten Miralay Kadri Bey üzerine gitmiş, Büyük bir olaya fırsat vermeden Kel Mustafa'nın etrafına toplanan eşkıyalar dağıtılmış, çevreden gasp ettiği eşyalar, mallar ve hayvanlar sahiplerine teslim edilmek üzere Reyhaniye Kaymakamı Mürselzâde Ahmet Bey'e teslim edilmiş (İ.DH. 281-17609), Kadri Bey'de 20 Ekim 1852'de tekrar Halep'e dönmüştür. Bu konudaki belge 2 Safer 1269 (15 Kasım 1852) tarihlidir. Dolayısıyla “mâh-ı hâlin altıncı günü” ifadesi olayın Muharrem ayında vuku bulduğuna işaret eder. Bu tarih de 20 Ekim'dir (İ. DH. 281-17609/3). Harekât sırasında destek çağrısına uyan Antep hanedanından Mehmet Battal Bey'e, çalınan eşya ve hayvanların sahiplerine teslimi ve orduya hayvan sevki hususlarında yaptığı yardımlar dolayısıyla, 1856 yılında “beşinci dereceden bir kıt'a mecidiye nişân-ı aliyyesi” verilmiştir (MKT. MHM, 82-93/1).

Kel Mustafa'nın adamları dağıtılsa da husumet sona ermemiştir. Ağca Bey ve akrabaları Keferdiz Nahiyesine iki defa baskın vermişler, baskınlarda diğer aşiret ve eşkıya gruplarının desteğini de temin etmişlerdi. Reyhaniye kaymakamı İzzet Bey, zimmetine para geçirmek gibi uygunsuzlukları dolayısıyla şikâyet edilince Maraş taraflarına kaçarak burada da rahat durmamıştır. Adana valisinden, asi kaymakamla ilgili gerekli tedbirleri alması istenmiştir. Sadareten 1855'te Halep ve Adana valilerine emir gönderilmiştir. İzzet Bey'in Ağca Bey'i de Kel Mustafa üzerine kışkırttığı, birlikte gerçekleştirilen baskında Kel Mustafa'nın bulunamadığı anlaşılmaktadır. Bunun üzerine hanesi yakılıp eşyaları ve malları gasp edilmiş, yedi sekiz yüz kadar koyununa el konulmuş ve ahalinin malları gasp, yağma edilmiş ve yakma olayları gerçekleşmiştir. Kilis Kaymakamı ve Kel Mustafa durumu merkeze şikâyet etmişti (Efe, 2012, s. 205).

Yörede etkin aşiretlerden olan Tecirlü aşireti, Kilis taraflarındaki eşkıyalar baskınlara iştirak etmişlerdi. Ağca Bey ve kardeşi Ahmet Ağa bir kez; öldürülen İnce Bey'in oğlu ile Ağca Bey'in oğlu bir kez olmak üzere nahiyeye baskın yapmışlar, yağmalama eylemlerinde bulunmuşlardı. Bu yağma hareketine Tecirlü aşiretinden Kadir Ağa ve Camusoğlu, Ali Ağa,

Kilis “haşeratıyla” birlikte dâhil olmuşlardı. Keferdiz Nahiyesinden 11 köy ve 1.000 kişinin (MLV 753-51/2) mallarını, eşyalarını ve hayvanlarını gasp ve yağmalamışlar, yakma olaylarına karışmışlardır. Baskınlarda 20 kişinin de öldürüldüğü görülmektedir. Yine dört değirmen, birçok konak ve saray² ateşe verilmiş, harabeye çevrilmişti. 1859 yılının Ekim ayında Kilis köyleri ahalisi, Hisar, İkizkuyusu, Kenisar, Kocalar, Sakçagözü, Türkan, Kartal, Eğmir Köse, Katrancı Sağır, Katrancı Kebir, Kesten köyleri ahalisi ve bölgenin ağası konumundaki Köse Bekirzâde (Kel Mustafa olmalı) durumlarının “perâkende ve perişân”lığından, nahiyelerinin harabeye döndüğünden ve vergi ödeyecek güçlerinin kalmadığından yakınmışlardır. Suçluların cezalandırılması için bir arzuhal yazmışlardı. Köylerin uğradığı zararlar ve katledilen şahıslar bahsi geçen arzuhalle birlikte deftere kaydedilmiştir (MLV 753-51/2-3).

² Keferdiz’de ağalara ait konaklar olup Milli Mücadele döneminde de bu konaklardan Kuva-yı Milliye’ye bağlı askerlerin ve hayvanların barınmasında yararlanmışlardır. E. Uzun, S. Zaman. (2020). Savaş alanları turizminin bir çekiciliği olarak Antep savunması mirası: potansiyeli ve Gaziantep turizmi açısından önemi üzerine coğrafi bir değerlendirme. *Uluslararası Türkçe edebiyat kültür eğitim dergisi*, 9/2, 931.

Tablo 1. Keferdiz Nahiyesinden Yağmalanan Mahsul, Hayvan, Mal ve Eşya Miktarı (MLV 753-51/2-3)³

KÖYLER	Yağmalanan mahsul miktarı										Yağmalanan hayvan adedi						Yağmalanan mal ve eşyalar															
	Saır (kile)	Hınta (kile)	Saır ve Hınta	Bulgur (kile)	Çeltik (kantar)	Beyaz Piriç (kantar)	Sadeyağ (kantar)	Küncü (kile)	Pekmez (kantar)	Asel (bas)	Soğan (kantar)	Öküz ve inek (adet)	Merkep (adet)	Arı (Kovan)	Koyun, Keçi ve ebişak (adet)	Bağır (adet)	Katır (adet)	Esbâh (adet)	Döşek (adet)	Yorgan (adet)	Yastık (adet)	Palas (adet)	Kilim (adet)	Çuval (adet)	Hat (adet)	Bakır (kantar)	Tüfenk (adet)	Tabanca (adet)	Çadır (adet)	Aba ve gömlek (adet)	Kozak (Kantar)	Kılıç
Keferdiz Nahiyesi	500	600	-	100	100	10	51.	50	15	200 Kovanın balı, 2 tulum	-	-	200	300	-	-	-	30	30	30	30	25	-	10	3	-	-	-	1 b. 1 k.	-	-	-
Sakpazözü	-	-	200	-	100	-	-	40	-	-	20	215	15	1000	2400	-	-	19	200	200	-	-	100	800	-	4	20	20 (gift)	-	-	20	-
İkizkuyusu	-	-	-	-	-	-	30	-	-	-	-	27	-	-	1560	3	6	25	88	88	25	160	180	350	-	3	-	-	-	-	-	-
Türkan	-	-	-	-	-	-	-	10	-	-	-	6	2	-	150	-	-	-	64	64	-	120	50	300	-	4	2	-	-	21 a. 31 g.	-	-
Kozalır	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	36	6	-	100	-	-	-	45	45	-	50	10	150	-	1,5	-	-	-	-	-	-
Hisar	-	-	510	150	-	-	2,5	-	-	-	-	200	30	-	810	10	-	-	150	-	-	300	150	500	-	5	-	-	-	15 a.	-	-
Kenisar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	15	-	-	-	-	-	30	30	30	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Katranca Sağır	-	150	-	80	-	-	50	-	-	-	-	124	10	-	-	-	-	-	30	30	-	50	10	150	-	1	-	-	-	-	-	-
Katranca Kebir	-	-	-	-	-	-	1,5	-	-	-	-	170	30	-	100	5	-	-	60	20	11	40	20	150	-	2	-	-	-	-	-	-
Höyük	200	300	-	50	-	-	-	-	-	-	-	18	-	-	-	-	-	-	45	45	-	50	20	200	-	1,5	-	-	-	-	-	-
Kesten	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	750	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sarı Kaya (Sarı Kaya)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kartal	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	870	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	10	2 (gift)	-	-	-	-
Ali ve Güllü beylerden alınan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	21	-	-	-	-	-	-	-	16	16	-	-	-	-	10
Toplam	700	1050	710	380	200	10	84, 51.	90	25	2 kb., 2 t.	20	793	112	1200	7040	18	11	95	742	552	66	800	565	2600	10	26	48	38	2	36 a. 31 g.	20	10

Ali ve Güllü Beyler ele geçirildiğinde yanlarında bulunan 16 adamına ait elbiseleri ve kırk çiftin ziraat eylediği hasılatı da el konulmuştu (MLV 753-51/2-3). Yine Keferdiz Nahiyesindeki iki yağmalama olayında 4 adet değirmen yakılarak harap edilmiş, birçok konak ve iki tane kara bina yakılmıştır. Öldürülenler arasında Uncu Halo adlı birinin varlığı değirmen baskınında değirmencinin öldürülmüş olabileceğine işaret etmektedir. İki baskında 20'nin üzerinde kişi öldürülmüş olup öldürülenlerden belgelerde tespit edilenler ve onların

³ Tablo 1'deki kısaltmaların açıklımı şöyledir: Sadeyağ sütununda t. tulum, asel ve kovan sütununda t. tulum, kb. kovan balı; çadır sütununda b. 7 direkli büyük çadır, k. 4 direkli küçük çadır, aba ve gömlek sütununda a. aba, g. gömlek.

katilleri olduğu iddia edilenler şunlardır: Ağca Bey tarafından katledilen Hasan Ağa ve Ağca Bey'in kardeşi Ahmet Ağa tarafından öldürülen Ahmet Ağa maktuller arasındadır. İbiş Ağa tarafından İzikuyusu'nda öldürülen kişiler ise Kör Mamo, Uncu Halo, İnce Bey'in oğlu tarafından öldürülen bir bakir kız ve Beşiközü Köyünde öldürülenler; köy muhtarı, Kerkütlü Papaklı, Benamlıoğlu Alo, Benamlıoğlu Uso, Ömero. Benamlıoğullarının 2.000 kadar küçükbaş hayvanlarının gasp edilmesine direnmiş olduklarından öldürüldükleri anlaşılmaktadır. Ömero'yu öldüren kişi Bulanık ileri gelenlerinden İmamoğlu'dur. Kartal Köyünde öldürülenler ise Ağca Bey'in adamlarından Kadir Ağa tarafından öldürülen İbrahim'in oğlu Mehmet, Ömer Ağa, Moroğlu Mehmet, Hacı'nın oğlu Mehmet'tir. Türkan Köyünde Cüçük'ün oğlu Sülo öldürülmüştür. Kocalar Köyünde de bir kişi öldürülmüştür. Yukarıda görüldüğü gibi öldürme olayına karıştıkları iddia edilenler Bulanık nahiyesinin bey ve ağa unvanıyla anılan ileri gelenleridir. Öldürülenler arasında ise bazıları Kel Mustafa'nın akrabası olan ağalar vardır (MLV 753-51/2-3).

Olaydan yıllar sonra husumetin ve yargılamanın devam ettiği anlaşılmaktadır (1859). Kel Mustafa ile İnce Bey arasındaki çatışmada Kel Mustafa'nın kardeşleri Ali ve Güllü beylerin de yer aldıklarına dair İnce Bey ve İbiş Ağa'nın varislerinin vekilleri tarafından Maraş mutasarrıfına ifade verilmişti (MLV 753-51/4). Ali ve Güllü beyler Keferdiz sakinlerinden olup İshakçalöz (Sakçagözü olmalı) Köyünde oturmaktaydılar. Kılıçlı aşiretin Şatırhöyüğü Köyünde tutuklanmışlar ve Maraş'ta hapse atılmışlardı. İnce Bey'in varisleri kısas talep etmişler, Ali ve Güllü beylere sorulduğunda onlar da suçlamaları "külliye inkâr" etmişlerdir. Bunun üzerine davacıların ve davalıların iddialarının doğruluğunun Müslümanların ileri gelenlerinden, Şekerobası ve Karalar Köyü ahalisine sorularak araştırılması istenmiştir. "Adil, emîn ve makbul" şahıslardan oldukları Müslümanların ileri gelenleri tarafından bildirilen Ebu Bekir bin Hüseyin ve Ali bin Halil şahitlik etmişler, müddeilerin iddialarını doğrulayacak ifadeler vermişlerdir. Varislerin isteğiyle kısaslarının hayata geçirilmesiyle ilgili hilafet makamından gelecek yazıya değin bu iki kardeşin "pranga bend" (zincire vurulması) olmasına, tutukluluk hallerinin devamına karar verilmişti (İ.MLV. 413-18009-1).

Beklenen fetva şu şekilde gelmişti: Ali ve Güllü beylerin şahitlerin şهادetleriyle de suçları sabit olup, eğer İnce Bey'in varislerinden biri onları affetmezse kısasları gerekir (İ.MLV. 413-18009). Çünkü bunların, İnce Bey ve İbiş Ağa'yı "mucîbleri kısas olan katl ile katl eyledikleri" şahitlerin şهادetiyle ve fetvahaneden alınan fetvayla sabittir (İ. MLV. 413-180089/6). 12 Şubat 1859 tarihli bir belgede bahsi geçen beylerin kısastan affedilmeleri veya sulh olunmaları durumunda hapsedilmeyerek İstanbul'a yollanmaları istenmiştir. Kel

Mustafa'nın da bir an önce yakalanarak mahkemeye çıkarılması Meclis-i Vala tarafından Maraş mutasarrıfına yazılmıştır (İ. MLV. 413-18009/5).

İnce Bey'in ölümüyle ilişkilendirilen Kel Mustafa'nın kardeşleri Ali ve Güllü beylerin kisaslarını İnce Bey ve İbiş Ağa'nın valideleri affetmişti. Yine de bu şahıslar suçlu olduklarından 1858 senesinin Eylül ayının 14. gününden itibaren onar sene müddetle tersanede kürek cezasına çarptırılmışlar; borçların ödenmesi maddesinin ise Kel Mustafa'nın mallarından ve eşyasından tahsil edilmesi kararlaştırılmıştı (MLV 753-51/4). İnce Bey'in annesi Sultan Hatun kısastan vazgeçmiş olduğundan ödenmesi gereken 20.000 dirhem gümüştan kendi payına 3.333 dirhem düşmüştü (A}MKT. MVL. 108-43/2) Ali ve Güllü Beyler İstanbul'a gönderilmiş, Tersane-i Amire'de onar sene kürek cezasına çarptırılmışlardı (A}MKT. MVL. 108-43/3).

Ancak Ali ve Güllü beylerin olay zamanında küçük yaşta olduklarından mücadeleye girişmeye güçlerinin yetmeyeceği yönünde itirazlar ortaya çıkmıştır. Bu itirazlar şöyle sıralanabilir: İnce Bey'in varisleri Halep eski valisi Süleyman Paşa zamanında Ağca Bey aracılığıyla başvuru yaparak İnce Bey'in, Kel Mustafa, Çelikanlıoğlu Mehmet ve Doğan tarafından öldürüldüğünü iddia etmişlerdi. Kel Mustafa ele geçirilemediğinden mahkemeleri icra olunamamıştı. Yedi sekiz sene sonra cinayet Ali ve Güllü beylere yıkılmaya çalışılmıştı. Bu kişilerin suçsuz oldukları Antep ve Kilis meclislerinden gönderilen bir mazbatayla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ali ve Güllü beylerin olayların yaşandığı dönemde çocuk yaşta olduklarına, çatışmada yer almadıklarına, evde olduklarına ve etraftaki köy ahalilerinin hepsinin bu durumu bildiğine dair bir mazbata sunulmuştu. Bahsi geçen beylerin çatışmada yer almadıklarına, bu işlere akli eremeyecek kadar küçük olduklarına, diğer çocuklar gibi evlerinde oynadıklarına dair farklı köylerden 11 kişi şahitlik etmiş ve mağduriyetin giderilmesini istemişlerdir (MLV 753-51/4).

Ali ve Güllü beyler yedi sekiz ay önce ortaya atılan bu iddia üzerine hüküm giymişlerdi. Bahsi geçen beylerin bu süreçte çocuk oldukları Keferdiz'de hatırı sayılır kişilerin ve halkın mazbatasıyla anlatılmış, üstelik daha önce İnce Bey'in varisleri öldürme olayından Kel Mustafa, Çelikanlı Mehmet ve Doğan'ı suçlamışlardı. Sonra suç Ali ve Güllü beyler üzerine isnat edilmiş ve hüküm giydirilmişti. Keferdiz Nahiyesinden Musa Bey, Menbiç Revandan Nahiyesi, Antep ve Maraş'a bağlı yerlerden olaya ait bilgisi olan 200'den fazla kişi Kilis Meclisinde şahitlik etmişti. Keyfiyet Maraş mutasarrıflığına yazılmış ancak, dikkate alınmamıştı. Bir de hemen mahkeme yapılmış, "güya" mahkemede İnce Bey'in varisleri bu

şahısları kısastan affetmişti. Oysa suçlama Kel Mustafa üzerine iken kardeşlerine yöneltilmişti. Durumun zıtlık arz ettiği anlatılmış ancak kulak verilmemiş, böylece Ali ve Güllü beyler mahkûm olmuştu. Yargılamanın “şer’i şerife” ve padişahın adaletine muhalif bir durum oluşturduğu bildirilmişti (MLV 753-51/2). Ancak başka bir belgede bunların yaşının küçük olmadığı, 1852-1853 (1269) birinin 20, diğerinin 18 yaşında oldukları iddiasının hallerine bakılarak doğru olmadığı ve fetvahaneden de olaylarla ilgileri olduklarına dair fetva alınarak mahkûm edildikleri belirtilmiştir (İ. MLV. 413-180.09-1).

Olayların yaşandığı Keferdiz ve Bulanık çevresinde yaşanan asayiş sorunları iki aile arasında yaşananlarla sınırlı kalmamış, her geçen gün sorunlar ağırlaşarak devam etmişti. Keferdiz’e bağlı yerlerde soygun, gasp, yağma, hırsızlık ve öldürme olayları nedeniyle yollar işlemez haldeydi. 1863’te Maraş ileri gelenleri şikâyetlerini üst makamlara sunmuşlardır. Halkın “hayâdit ve kuttai tarik” yüzünden çektiği sıkıntılar anlatılmış, sorunların büyük oranda Bereket Dağı ahalisinden, özellikle de Keferdiz’e bağlı yerlerden kaynaklandığı dile getirilmiştir. Keferdiz’e bağlı Çerçili, Keller, Bağçe, Sulumağara, Hanağzı ahalileri bu işlerde başı çekmekteydi. Devlet düzenini ortadan kaldıran, halkın huzurunu bozan bu durum padişah emrine muhalifti. Yöneticiler iyi niyetle sorunları çözmek istemişler ancak, hırsızlık olaylarının önünü alamamışlardır. Devlet, çalınan malları geri almak istese de başarısız olmuş, hatta yeni hırsızlık olayları vukua gelmişti. Yukarıda bahsi geçen köy ahalilerini çaldıkları mallar Keferdiz ileri gelenlerinin girişimiyle ellerinden alınmış ve Maraş’a getirilerek hükümete teslim edilmişti. Malları getiren şahıslar sekiz gün kadar Maraş’ta kalarak iltifat görmüşler, bir daha böyle bir olayın olmayacağına dair senet vermişlerdi. Hükümet de onlara bir şey yapılmayacağını garanti etmişti. Keferdiz ileri gelenleri bu yaşananlardan oldukça mutlu olarak geri dönmüşlerdi (A}MKT. UM. 508-19).

Asayişsizlik her geçen gün artınca Osmanlı Devleti Fırka-i İslahiye adlı bir birlik oluşturmuş, düzenin yeniden tesisi çabasına girişmişti (1865). Fırka-i İslahiye bölgede asayiş sağlınca hemen yeniden teşkilatlandırma çalışmalarına girişilmişti. Keferdiz ve Kürd Dağı müstakil bir kazaya dönüştürülmüş, bu kazaya Şehzade İzzettin Efendi’nin adına izafeten İzziye adı verilmişti. Bölgede asıl eşkıya Deli Halil olduğundan diğer ağaların iyi niyetleri görülerek gerek Okçu İzzeddünlü Ağası Osman Ağa ve Şıhlar aşireti Reisi Mehmet Ağa oluşturulan kaza meclisi azalığına getirilmiş, Kürd Dağı’nın iskânı onlar vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Bu dağda Hristiyan ve Yahudi yaşamadığından kaza meclisi tamamen Kürt ağalarından teşkil edilmiştir (Ahmet Cevdet Paşa, 1991, s. 145).

SONUÇ

18. yüzyıl ortalarından itibaren devletin taşrada güç kaybetmesine karşın bazı aileler yaşadıkları bölgelerde etkinliklerini arttırmış, devletin bıraktığı boşluğu doldurarak hüküm sürmüşlerdir. Tanzimat'la birlikte bunların nüfuzu kırılmaya çalışılmış, ayanlık kaldırılrsa da bahsi geçen aileler varlıklarını ve nüfuzlarını sürdürmeyi başarmışlardır. Bulanık'ta yönetimi elinde tutan Abdülfettahzâdeler ve Keferdiz'e hâkim olan Köse Bekirzâdeler bu tür ailelere örnektir. Her iki ailenin de bazen devletin yanında yer aldığı bazen de asi oldukları görülür. Zaman zaman bu aileler ve üyeleri ayan, ağa, boybeyi, ümera ve hanedan gibi ifadelerle anılırken bazen de eşkıya olarak nitelendirilmişlerdir. Bu tür olumlu ya da olumsuz değerlendirmelerin nedeni devletle olan münasebetlerinde yatar.

Her iki aile arasında çatışmaya neden olan sorunlar yönetimdeki çift başlılıkla ilgilidir. İdari yapıdaki çift başlılık iki aile arasında 1852'den itibaren kanlı çatışmalara neden olmuştur. Yaşanan çatışmalarda Abdülfettahzâdeler boy beylerini kaybetmişlerdi. Bunun intikamını almak için Keferdiz nahiyesi ve köylerini basmışlardır. Yapılan iki baskında 20 kişiyi katletmiş, köyleri yağmalamış ve yakmışlardır. Her iki taraf da saldırılarında çevredeki aşiretlerden destek almışlardır. Bu da bölgede zaman zaman aşiretler ve yerleşik hayata geçmiş unsurlar arasında koalisyonların olduğunu gösterir. Köse Bekirzâdeler durumlarının perişanlığını anlatarak şikâyetçi olmuşlardır. Kel Mustafa bu süreçte uzun süre yakalanamayarak mahkemeye çıkarılamamışsa da kardeşleri yakalanarak onar yıl kürek cezasına çarptırılmışlardır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BOA.A.{DVNSMHHM.d.}/116-518
- BOA.A.{DVNSMHHM.d.}/119-592
- BOA.A.{DVNSMHHM.d.}/139-1348
- BOA.A}MKT.MVL. 108-43/2-3
- BOA.A}MKT.UM. 134-28
- BOA.A}MKT.MHHM. 395-61
- BOA.A}MKT. UM. 508-19
- BOA.D.H.KMS. 42-41-1
- BOA.HAT/236-13140

BOA.HAT. 766-36302

BOA.HR.SYS 2543-4/9-12

BOA.İ.DH. 281-17609/1-3

BOA.İ.MLV. 413-180.09/1-2-5

BOA.MB.İ. 2-29

BOA.MKT.MHM 82-93/1

BOA.MLV 20-57/3-4

BOA.MLV 26-14-2

BOA.MLV 252-41

BOA.MLV 257-72/1-4-5-7-8

BOA.MLV 261-26/1-2

BOA.MLV 753-51/2-3-4

Telif Eserler

Akdağ, M. (1995). *Türkiye 'nin iktisadî ve içtimaî tarihi (1453-1559), II*, Cem Yayınevi.

Efe, A. (2012). *Antakya ve çevresi Türkmenleri: Küçük Alioğulları ve Reyhanlı aşireti (XIX. yüzyıl)*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.

Dumont, P. (1981). 1865 tarihinde güney-doğu Anadolu'nun ıslâhı. *Tarih enstitüsü dergisi*, (10-11), 370-394.

Çelikdemir, M. (2001). *Osmanlı döneminde aşiretlerin Rakka'ya iskânı (1680-1840)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ.

Devellioğlu, F. (1996). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. 13. Baskı. Aydın Kitabevi Yayınları.

Erdönmez, C. (1995). *Osmanlı imparatorluğu'nun iskan siyaseti, ve konar-göçer aşiretlerin yerleştirilmesi (1840-1876)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Samsun.

Gündüz, T. (2002). Konar göçer. *TDVİA*, 26, TDV Yayınları, 161-163.

Halaçoğlu, Y. (1973). Fırka-i ıslahiye ve yapmış olduğu iskan. *Tarih Dergisi*, (27), 1-20.

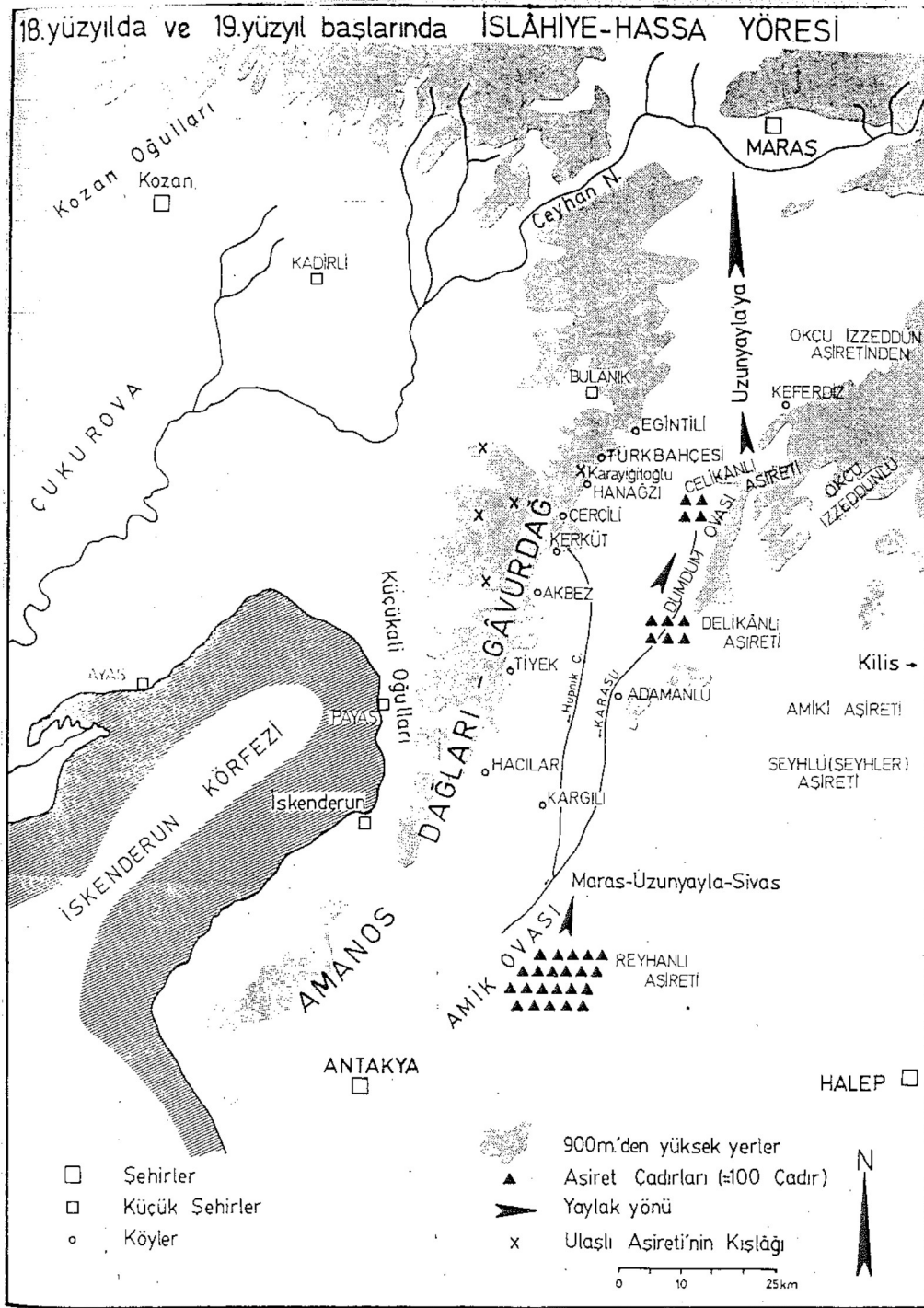
Halaçoğlu, Y. (1991). Aşiret. *TDVİA*, 4, TDV Yayınları, 9.

Halaçoğlu, Y. (1997). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı imparatorluğu'nun iskân siyaseti*. 3. Baskı, TTK Yayınları.

Köprülü, M. F. (1979). Ayan. *İslam ansiklopedisi*, 2, MEB Yayınları, 40-41.

- Masters, B. (2012). Halep: Osmanlı imparatorluğu'nun kervan kenti. *Doğu ile batı arasında Osmanlı kenti Halep, İzmir ve İstanbul*. A. Bertay (Ed.), (Çev. S. Yalçın). Türkiye İş Bankası Yayınları, 19-94.
- Mert, Ö. (1991). Ayan. *TDVİA*, 4, TDV Yayınları, 195.
- Pakalın, M. Z. *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, I, MEB. Yayınları.
- Sansar, M. F. (2003). *Tanzimat döneminde bir iskan modeli fırka-i ıslahiye ve güney Anadolu'nun iskanı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van.
- Söylemez, F. (2007). XVIII. Yüzyıl başlarından XIX. yüzyıl ortalarına kadar Maraş ve çevresinde eşkıyalık hareketleri. *Erciyes üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi*, 1(22), 69-85.
- Sümer, F. (1964). Çukur-ova tarihine dair araştırmalar (Fetihten XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar). *Tarih araştırmaları dergisi*, 1(1), 1-113.
- Şakiroğlu, M. H. (1990-1991). Çukurova tarihinden sayfalar 1. Payas ayanı Küçük Ali oğulları. *Ankara üniversitesi dil ve tarih-coğrafya fakültesi tarih bölümü tarih araştırmaları dergisi*, XV (26), 103-139.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1979). Ayan. *İslam ansiklopedisi*, 2, MEB Yayınları, 41-42.

Ek:1 (Karaboran, 1994, s. 173)

* Hilmi Karaboran, "Hatay-Maraş Çöküntü Hendeği"

TEXTUAL ELEMENTS AND GRAMMATICAL COHESION

IN *A CAT IN THE RAIN* BY HEMINGWAY

Ozan Deniz YALÇINKAYA¹

Abstract

This paper attempts to identify how “cohesion” as an integral component of textuality operates in the story of *A Cat in the Rain* by Hemingway. Despite the diversified works explored concerning grammatical cohesion, the studies related to cohesion with its all aspects is limited. To this end, it is clear that further investigation is needed in operation of grammatical devices with the variety of aspects of cohesion providing cohesion in the literary works. For this purpose, the literature related to the concept of cohesion has been addressed, and cohesive devices in this story have been analyzed where the focus will cover both the grammatical and lexical “wealth of cohesion”. The focus has been on microstructure which concentrates on grammatical and lexical aspects through the distribution/frequency of the cohesive devices. In this study, the criteria of textuality given by Dressler has been adressed, and then the concepts of cohesion and coherence have been discussed, finally Hemingway’s short story called *A Cat in The Rain*, has been analyzed from the point of grammatical cohesion in view of Dressler and Halliday. The results indicate that the short story under analysis complies with the textual elements.

Keywords: Textuality, cohesive relations, cohesion and coherence

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, ozandeniz.yalcinkaya@dicle.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4150-913X

METİNSELLİK UNSURLARI VE HEMİNGWAY'İN YAĞMURDAKİ KEDİ ADLI ESERİNDE BAĞDAŞIKLIK

Öz

Bu makalenin amacı, Hemingway'in *Yağmurdaki Kedi* adlı kısa öyküsünde metinselliğin ayrılmaz bir unsuru olan “bağdaşıklık”ın nasıl uygulandığını belirlemektir. Metinsellik ile ilgili çok sayıda çalışma olmasına rağmen yapısal bağdaşıklıkla ilgili çalışmalar asgari düzeydedir. Dolayısıyla bu alanda daha fazla inceleme ve araştırma yapılması gerekmektedir. Bu doğrultuda, makalede öncelikle bağdaşıklık kavramıyla ilgili literatür ele alınmış ve söz konusu öyküdeki bağdaşıklık yapıları incelenerek hem dilbilgisel hem de sözcüksel “bağdaşıklık zenginliği” üzerinde durulmuştur. Sonrasında yapısal unsurların dağılımı/sıklığı yoluyla dilbilgisel ve sözcüksel yönleri odaklanan mikro yapı incelenmiştir. Çalışmada Dressler'in metinsellik kriterleri, bağdaşıklık ve tutarlılık kavramları ele alındıktan sonra Hemingway'in *Yağmurdaki Kedi* adlı kısa öyküsü, kuramsal bağdaşıklık açısından yorumlanmıştır. Çalışmanın sonucunda, incelenen kısa öykünün metinsellik ölçütlerine uyduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Metinsellik, bütünsellik ilişkileri, bağdaşıklık ve tutarlılık

INTRODUCTION

The theory of grammatical cohesion has been widely addressed by various scholars such as Halliday and Hasan (1976), Beaugrande and Dressler (1981). Abundant works about grammatical cohesion has been written, but it would seem that further investigation is needed in the usage of grammatical cohesion appearing in the literary works.

This paper focuses on textuality with its internal and external aspects, focusing on grammatical cohesion. In order to do this, the outline will be as follows: First, it will be attempted to provide a definition concerning text and discourse. Then, a literature review related to the concept of cohesion will be given in the second part. Afterwards, the analysis of grammatical cohesive devices, i.e. grammatical and lexical cohesive devices, in the given text written by Hemingway will be explored. The scope of the research is 116 sentences in the text under analysis. The structure consists of an introduction, the theoretical part, the use of cohesive devices on the given story and the conclusion. Besides qualitative and descriptive methods, most of the practical part of the work under analysis is based on approaches of de Beaugrande and Dressler, (1981) and Halliday and Hasan (1976). Finally, the conclusion includes the consistency of application of these cohesive devices for this short story.

The study begins providing some general information on text linguistics by giving some definitions related to text and discourse, and afterwards the criteria used for the textuality of the

given text and its structure of will be addressed thoroughly from the linguistic perspective. The results indicate that the cohesion has been provided by using the cohesive devices. Here, cohesion is deemed as a text-building phenomenon as compared to coherence (Can cohesion exist without coherence? Can coherence exist without cohesive relations? The extent they contribute to textuality and further development of a text, so on) will be addressed.

Text linguistics emerged in the 1960s and onwards was inspired by first Chomsky's (1957) generative transformational grammar. Thus, the artificial boundary of the sentence was rejected and linguistic competence and its rules were also extended to textual structures beyond the sentence (van Dijk, 1972, 1977; de Beaugrande and Dressler, 1981). It was argued that many properties of syntax, and especially those of semantics, were not limited to one sentence but rather characterize sequences of clauses, sentences, or whole texts: pronouns; definite and indefinite articles; demonstratives; many adverbs; connectives of various types; and phenomena such as presupposition, coherence, and topicality. (van Dijk, 1988, p. 21). However, in modern sense, the conception of text linguistics is a broad one, including discourse analysis and pragmatics, as well as even influences from cognitive sciences.

Text linguistics or discourse analysis are intertwined and texts are accepted as both spoken and written form of the language. As Halliday and Hassan argued, the basic unit of this study will be 'text'. Halliday and Hasan (1976, p. 1) argue that text is "a unit of language in use" which can be "any passage, spoken or written, of whatever length, that does form a unified whole." They highlight semantic nature rather than structural-and grammatical interpretation of a text. They put forward the idea that it text is envisaged not as a grammatical unit, rather as a semantic one. (1976, p.1)

Aksan refers to the text as "A word or language that occurs during communication a set of utterances linked to external factors." and went on defining the text "... a phrase to be reduced to a word, "...it will be transformed into larger structures according to its place." (Aksan, 1999, p. 149).

A text can be defined as an actual use of language, as distinct from a sentence, which is an abstract unit of linguistic analysis. We identify a piece of language as a text as soon as we recognize that it has been produced for a communicative purpose (Widdowson, 2007, p. 4). Despite the varied approaches behind regarding the terms "text", and "discourse", the underlying aspect is drawing on the same cognitive principles.

1. LITERATURE REVIEW

Up to date text and its structure have been extensively studied from the period of the text linguistic establishment through the various perspectives. The scientific works by de Beaugrande, W. Dressler (1981), M. A. K. Halliday, R. Hasan (1976) and have formed the basis for further academic inquiry into the nature of text. The ongoing debate around the definition of what a text is tends to focus on three essential questions (Tincheva, 2012, p.11): “is text written or spoken? is text monologic or dialogic? is text a product or a process?” However, concerning the text-discourse distinction, it seems that all originate from the involvement of context elements into text analysis. As Longacre (1983, p. 337) puts it “what in America is called ‘discourse’ is called ‘text’ in Europe.” In Widdowson (1979, p. 90) text is also defined as “sentences in combination’ and discourse as the use of sentences in combination.”

According to Robert de Beaugrande and Wolfgang Dressler (1981) in their book *Introduction to Text Linguistics* argue that the seven basic standards, i.e. principles, are required for any linguistic manifestation to be accepted as a text. The idea to identify text through its standards has been implemented in the work by Halliday and Hasan, however they emphasize only the role of cohesion and coherence as the principal distinctive features of a text, yet it was W. Dressler and R. de Beaugrande, who determined a text as a certain communicative occurrence which meets seven standards of textuality: cohesion, coherence, intentionality, acceptability, informativity, situationality and intertextuality (1981, p. 11). Text is a communicative occurrence which meets seven standards of textuality. If any of these standards is considered not to have been satisfied, the text will not be communicative (p. 3). Cohesion “concerns the ways in which the components of the surface text, i.e. the actual words we hear or see, are mutually connected within a sequence.” (1981, p. 3) Surface components depend upon each other according to grammatical forms and conventions; therefore, they view cohesion as grammatical dependency. Coherence, on the other hand, “concerns the ways in which the components of the textual world, i.e. the configuration of concepts and relations which underline the surface text, are mutually accessible and relevant.” (1981, p. 4). According to van Dijk “Coherence is a semantic property of discourse, based on the interpretation of each individual sentence relative to the interpretation of other sentences.” (van Dijk, 1977, p. 96).

Beaugrande and Dressler maintain that “The cohesion of surface texts and the underlying coherence of textual worlds are the most obvious textual standards of textuality. They indicate how the component elements of the text fit together and make sense. However, they cannot

provide absolute borderlines between texts and non-texts in real communication.” (1981, p. 113).

2. TEXTUALITY STANDARTS

According Beaugrande and Dressler (1981, p. 7, 13) cohesion is the first criterion, i.e. grammatical and syntactic relations that provide links between various parts of a text. Cohesive devices are mostly explicit and implicit repetitions of phrases which can be performed as recurrences or repetitions of the same utterance in new sentences, substitutions or repetitions using content-linked utterances, pronominalization or repetition using content empty words, for example, personal, demonstrative or possessive pronouns, or adverbs, parallelism or repetition of a structure, ellipsis or omission of a structure, metacommunication, tense and aspect, and connectors.

Cohesion in the text is established through explicit repetition of an utterance or recurrence, lexical substitution such as synonymy, hyperonymy, paraphrase and pronouns, implicit repetition of utterances which do not have the same reference but are semantically similar, and connectors. It is a function of syntax in communication that imposes organizational patterns upon the surface text (the presented configuration of words) (Beaugrande & Dressler, 1992, p. 48). This principle is the most probably linguistic among the standards of textuality; it is a property of the linguistic surface of the text.

Intentionality (the fulfillment of the author’s intentions) is the following standard of which indicates the intention to organize the text coherently in order to achieve a specific communicative aim. Intentionality, in other words, includes the text producer’s intention to produce a cohesive and coherent text, and the text recipient’s readiness.

Acceptability (relevance to the text receiver) is another standard of which includes the text recipient’s recognition of a coherent text as a relevant communicative entity (De Beaugrande & Dressler, 1981), i.e. the recipient’s intention to understand the information and message which are transmitted and process them successfully. In other words, it is the text receivers’ attitude in communication. In the most immediate sense of the term, text receivers must accept a language configuration as a cohesive and coherent text capable of utilization (De Beaugrande & Dressler, 1992, p. 129).

The other standard is Informativity (information with regard to the reader, i.e. for the text recipient) which is concerned with the amount of new information in the text, and the

recognition of new information depends on the recipient's previous knowledge and world knowledge.

The next standard is situationality (location in a discrete socio-cultural context in a real time and place) which observes the extralinguistic context and evaluates the adaptability of the text to the extralinguistic context. This standard includes all elements in the text which determine text relevance in a given communicative situation.

Intertextuality (relationship with other texts which share characteristics with it), however, refers to the interdependence of production and reception of a text with the knowledge of communication participants about other texts. Intertextuality as a standard of textuality concerns "the ways in which the production and reception of a given text depend upon the participants' knowledge of other texts" (de Beaugrande & Dressler, 1981, p. 182). In other words, intertextuality subsumes the ways in which the production and reception of a given text depends upon the participants' knowledge of other texts (Beaugrande & Dressler, 1992, p. 182).

De Beaugrande and Dressler argue that standard of effectiveness, adding to the existing standards is described as making minimum efforts to establish adequate conditions in order to achieve the goal, as well as appropriateness or harmonization of the text with the standards it is based on (De Beaugrande & Dressler, 1981).

Beaugrande and Dressler maintain that "The cohesion of surface texts and the underlying coherence of textual worlds are the most obvious textual standards of textuality. They indicate how the component elements of the text fit together and make sense. (1981, p. 113).

3. ANALYSIS ON *A CAT IN THE RAIN*

Textlinguistics that appears as a result of beyond sentence studies in contemporary linguistic researches aims to handle texts with its formal, structural, semantic and functional dimensions. Textlinguistics determines standards and rules that make text all type of linguistic phenomenon. It identifies structural and functional characteristics of the text types. It studies relations between texts and real phenomena that they refer to and multilayers semantic structure of the texts. The insight into text's structural, grammatical, semantic, communicative and pragmatic characteristics and interpretation processes have been provided within the scope of text linguistics.

In the light of this information given above, Hemingway's *A Cat in the Rain* will be analyzed by means of cohesion (surface structure) standards of the textlinguistics from the perspectives

of Beaugrande and Dressler (1981), Halliday and Hasan (1976), Dijk-Kintsch (1983). In order for this analysis to be followed easily, the sentences that make up the text are numbered in the attachment. After the general features of the text are revealed, the structural features of the text (cohesion) will be investigated, by referring to examples from the given short story. Because of their structural, linguistic properties and shortness, short stories are appropriate for the study.

3.1. Overview of the Text

3.1.1. Thematic Structure of the Text

Hemingway, regarded as one of the Nobel and Pulitzer Prize-winning authors of world literature in the field of novels and short stories, influenced 20th century fiction novels. He first published "*Cat in the Rain*" in 1925 as part of a short story collection, *In Our Time*. "*Indian Camp*" and "*The Doctor and the Doctor's Wife*", "*The End of Something*", "*The Three-Day Blow*", "*The Battler*" were among the other stories. These short stories and memoirs in *In Our Time* explore themes such as loss, death, grief, separation, and alienation mainly attached to WWI.

The story of "*Cat in the Rain*" depicts the relationship between an American couple. It is about an American wife expressing her desire, indicating indifference of her husband to her. The end of the story can be interpreted in many ways: The wife wants to escape from everything and wants a change. The story gives so much insight into the couple in just two pages. Hemingway wrote the story while living in Paris, but the story's setting in the small Italian town was influenced by his time during World War I. As noticed in his "*Cat in the Rain*", dialogues are distinctive characteristics of Hemingway. In Hemingway's characters the way they speak is more important rather than what they say. Thus, inner conflicts of the characters are indicated throughout his dialogues.

The short story is mostly a conversation. The dialogue between the husband and the wife is the centre of the story. An American couple staying in a hotel in Italy for a short period of time, they see from the hotel room and hotel window in a rainy day, the heroine of the story wants to adopt a cat that took shelter under the table, and the events surrounding it. The theme of the text is the woman's being in two tides about attempting to overcome the monotony between hope and despair. The sentences in the story are short and language is simple. The short story of "*A Cat in the Rain*" consists of 681 words and 116 sentences and it is divided into introduction-narrative and conclusion parts. The sentences in the short story (text) given at the end of the paper are numbered to make the analysis systematically. The classification can be as follows:

Introduction:

1st-5th sentences can be accepted as the introduction.

Narrative:

6th-105th sentences can be evaluated as the narrative.

Conclusion:

106th-116th sentences, however, can be regarded as the conclusion part.

The three main sections and structures within the thematic structure of the text we have discussed can be identified as follows:

Introduction:

1st- 5th sentences are related to the room of the American couple staying in the hotel room and a brief description of this room

Narrative:

6th-15th sentences are related to the view of the park seen from the window of the hotel room and the depiction of the war memorial and the square.

16th-24th sentences are related to the cat seen outside is noticed by the American female tourist and wanted to be adopted, and then they argue over who will take the cat.

25th-39th sentences are related to the encounter of the hotel owner and the American tourist woman, the tourist woman's thoughts about the hotel owner and her expressions of appreciation.

40th-45th sentences are related to the encounter of an American woman and a hotel cleaner.

46th-67th sentences are related to the process of searching the cat with American tourist woman and cleaning lady.

68th-71st sentences are related to the encounter of owner of the hotel again and the feelings that this short moment evokes in the woman.

72nd-77th sentences are related to The American female tourist returning to the room, and the dialogue with her husband George over the cat.

78th-82nd sentences are related to the woman making sentences one after the other expressing her desires/wishes through herself.

83rd-94th sentences are related to the American woman's attempt to settle accounts about her own appearance and therefore her attempt to attract the attention of her husband.

95th-105th sentences are related to his wife's opposition to the comments made by the American woman about her appearance and her high-pitched expression of her.

Conclusion:

106th-116th sentences are related to the expression of disagreement and differences of the woman and her husband over the cat issue. In the middle of the conflict, the maid came out with the cat in her hand and stated that she had brought the cat at the request of the hotel owner.

After providing the general features of the short story, the following sections will examine the distribution/frequency of the cohesive devices in the story.

3.1.2. Cohesion (Microstructure)

It focuses on grammatical and lexical cohesion. As Beaugrande and Dressler's (1981, p. 3) put it, cohesion "concerns the way the components of the SURFACE TEXT, i.e. the actual words we hear or see, are mutually connected within sequence. The surface components depend upon each other according to grammatical forms and conventions, such that cohesion rests upon GRAMMATICAL DEPENDENCIES." There must be grammatical relations in the relations of the sentences with each other and the meaning must also complement each other in order for the text to convey the thought.

Halliday and Hasan define two general categories of cohesion: grammatical cohesion (substitution, ellipsis, conjunction, reference) and lexical cohesion. According to Aksan (1999, p. 150) "All of the grammatical elements that must exist between the parts of the text are called cohesion. The minor structure of the text is related to the coherence in the text, that is, to the formal and grammatical structure of the text."

3.1.2.1. Lexical Cohesion

It deals with connections based on the words used rather than grammatical or semantic connections and it based on the actual choice of words used in the text. From the perspective of Halliday and Hassan (1976) it includes "non-grammatical elements" and the cohesive effect is accomplished through the "selection of vocabulary". In this perspective, selection of vocabulary, using semantically close items is important. There are two types of lexical cohesion: reiteration and collocation (Halliday, 1976):

A) Reiteration

It is the repetition of words, phrases or sentences in a text. These devices, which are the important linguistic devices, are frequently encountered in this text, and in this way, they contribute to the coherent structure of the text. In Halliday (1976, p. 278) "... reiteration is a form of lexical cohesion which involves the repetition of a lexical item." As in the title of the text, the word "cat" is employed 14 times throughout the entire text.

The story consists of 116 sentences, and pivots around the words "cat" repeated 14 times with its co-references such as "her" and personal pronoun "it" (repeated 6 times), "she" (2 times) "kitty" (7 times) "American wife", "the maid" (7 times) with its co-references such as personal pronoun "she" (30 times), "rain" (14 times), "American girl", "war monument", "hotel" (7 times), "room" (5 times).

a) Repetition of the Same Word

Repeating the same lexical elements several times highlights its importance. For example, the words *the rain*, *kitty*, *maid*, *park*, *want*, *like* in the story have cohesive functions as in the following examples:

It was made of bronze and glistened *in the rain* (9). It was *raining* (10). *The rain* dripped from the palm trees (11). Water stood in pools on the gravel paths (12). The sea broke in a long line *in the rain* and slipped back down the beach to come up and break again in a long line in the rain (13). I *wanted* that poor kitty (81). It isn't any fun to be a poor kitty out *in the rain*.' (82). *The maid* laughed (57). When she talked English *the maid's* face tightened (62). *The maid* stayed outside to close the umbrella (67). It also faced the *public garden* and the war monument (4). There were big palms and green benches in the *public garden* (5). 'I *want* to pull my hair back tight and smooth and make a big knot at the back that I can feel,' she said (96). 'I want to have a *kitty* to sit on my lap and purr when I stroke her (97).'

'And I *want* to eat at a table with my own silver and I *want* candles (99). And I *want* it to be spring and I *want* to brush my hair out in front of a mirror and I *want a kitty* and I *want* some new clothes (100).' The wife *liked* him (33). She *liked* the deadly serious way he received any complaints (34). She *liked* his dignity (35). She *liked* the way he wanted to serve her (36). She *liked* the way he felt about being a hotel-keeper (37). She *liked* his old, heavy face and big hands (38).

b) Synonyms/Near Synonyms or Antonyms

According to Halliday and Hasan (1976, p. 278), Lexical reiteration is “the repetition of a lexical item, at one end of the scale; the use of a general word to refer back to a lexical item, at the other end of the scale; and a number of things in between - the use of a synonym, or superordinate” As Günay points out (2007, p. 75) Some linguistic structures, people, things, and so on. Concepts are repeated as necessary to ensure the connection between sentences.” In other words, it is the repetition of the synonym/near synonym or antonym of the words as in the following examples:

In the following sentences *Raining, Water, The sea, the beach* can be given as examples:

It was *raining* (10). The rain dripped from the palm trees (11). *Water* stood in pools on the gravel paths (12). *The sea* broke in a long line *in the rain* and slipped back down *the beach* to come up and break again in a long line *in the rain* (13)

Here the words in the following *the war monument, bronze and glistened, the gravel paths, the square, the empty square* can be given as near synonym examples:

Italians came from a long way off to look up at *the war monument* (8). It was made of *bronze and glistened* in the rain (9). The rain dripped from the palm trees (11). Water stood in pools on *the gravel paths* (12). The sea broke in a long line in the rain and slipped back down the beach to come up and break again in a long line in the rain (13). The motor cars were gone from *the square* by the war monument (14). Across *the square* in the doorway of the café a waiter stood looking out at *the empty square* (15).

In the following examples “*the American girl*” is used instead of “*The American wife*.”

The American wife stood at the window looking out (16). I suppose so,’ said *the American girl*. (65)

In terms of antonym in the following examples: “*her feel very small*”, and “*really important*” can be given as examples. The padrone made *her feel very small* and at the same time *really important* (70). She had a momentary *feeling of being of supreme importance* (71).

c) Superordinate - Subordinate Terms

The repetition of the words, associated each other by way of superordinate and subordinate terms provides cohesion, using other words that can meet those words semantically and

structurally instead of some words in the unity of the text. According to Halliday and Hasan (1976, p. 280), a superordinate is “any item that dominates the earlier one in the lexical taxonomy” as in the following sentence: “*The dressing table*” is the superordinate of “*the hand glass*” and “*my hair*” is the superordinate of “*a big knot*” (96)

She went over and sat in front of the mirror of the *dressing table* looking at herself with *the hand glass* (84).

‘I want to pull “*my hair*” back tight and smooth and make “*a big knot*” at the back that I can feel,’ she said (96).

“*The cat*” is the superordinate of “*that kitty*” in the following sentence: *The cat* was trying to make herself so compact that she would not be dripped on (18). ‘I’m going down and get *that kitty*,’ the American wife said (19).

d) General Words

These are the important sources of cohesion. In the following sentences the general word “*the war monument*” in the 8th sentence, is a general expression of “*bronze and glistened*” in 9th sentence and “*gravel paths*” in the 12nd sentence is the general expression for “*the square*” in the 14th sentence.

Italians came from a long way off to look up at *the war monument* (8). It was made of *bronze and glistened* in the rain (9).

e) Partial Repetition

Beaugrande and Dressler argue that partial recurrence requires using the same basic word-components but shifting them to a different word class (1981, p. 56). In other words, they are different in form but with certain similar semantic elements such as synonymy, antonymy, hyponymy, meronymy and general nouns. In the following sentences the verb “*rain*” is repeated partially in the form of noun “*raining*.” The verb “*liked*” is used as a participle “*liking*” in the next sentence.

The rain dripped from the palm trees (11). It *was raining* (10). She *liked* his old, heavy face and big hands. (38) *Liking* him she opened the door and looked out. (39)

B) Collocation

As Halliday and Hasan, (1976) point out, collocation is a kind of lexical cohesion which provides cohesion with the association of lexical items co-occurring regularly. This is

accomplished through the association of regularly co-occurring lexical items.” It contributes to cohesion by providing semantic ties, as seen in the following example where the collocational tie between “*smoking*” and “*pipe*” contributes to the cohesion of the text:

A little fat man of Bombay

Was smoking one very hot day.

But a bird called a snipe Flew away with his pipe,

Which vexed the fat man of Bombay. (Halliday & Matthiessen, 2004, p. 577)

3.1.2.2. Grammatical Cohesion

It is realized by grammatical units, which are limited in number and form a closed system of the language, i.e. It is formed through grammatical connections between words, word phrases, verb tenses and sentences.

A) Reference

According to Halliday and Hasan (1976, p. 31), it is “as a case where the information to be retrieved is the referential meaning, the identity of the particular thing or class of things that is being referred to. As Thompson argues (2004, p. 181), “Most cohesive, endophoric, reference is anaphoric (pointing backwards). Less often reference may be cataphoric (pointing forwards): this signals that the meaning of the reference item will not be specified until further on in the text.”

The cohesion lies "in the continuity of reference, whereby the same thing enters into the discourse a second time." It plays a role for achieving continuity. In other words, reference deals with semantic relationship. It is either anaphoric, referring to preceding text; or cataphoric, referring to text that follows. Halliday and Hasan (1976) point out the following types of reference: personal reference: nouns, pronouns, determiners that refer to the speaker, the addressee, other persons or objects, or an object or unit of text; demonstrative reference: determiners or adverbs that refer to locative or temporal proximity or distance, or that are neutral; comparative reference: adjectives or verbs expressing a general comparison based on identity, or difference, or a difference, or express a particular comparison.

a) Exophoric Reference (Exophora)

Reference can be accomplished by exophoric reference, which signals that reference must be made to the context of the situation, in other words, Exophoric reference is a reference that is contained outside the text. The reference of exophoric is not cohesive, as it does not bind two elements into text.

b) Endophoric Reference (Endophora)

Its reference is cohesive. This type of reference falls in two subtypes: reference must be made to the text of the discourse itself; it is either anaphoric, referring to preceding text; or cataphoric, referring to text that follows.

1. Cataphoric Reference (Cataphora)

As Halliday and Hasan (1976, p. 293) argue “Some sentences may also contain a cataphoric connection, which connects it with what follows, forward reference; but cataphoric references are very much rare, and are not necessary to the creation of the text.” As Halliday and Hasan (1976, p. 293) point out “... but cataphoric references are very much rare, and are not necessary to the creation of the text. As in the 2nd sentence third person plural pronoun “*they*” is a cataphoric reference of the nouns “*The American wife*” in the 16th sentence. This cataphoric reference helps to identify the character.

They did not know any of the people they passed on the stairs on their way to and from their room (2). *The American wife* stood at the window looking out (16)

‘I’ll do it,’ *her husband* offered from the bed (20). ‘I’m going down and get that kitty,’ the American wife said (19). In these sentences, cataphoric reference between “*I*” and the “*American wife*” can be noticed.

2. Anaphoric Reference (Anaphora)

For cohesion purposes, anaphoric referencing is the most relevant as it “provides a link with a preceding portion of the text” (Halliday and Hassan, 1976, p. 51). Anaphoric references are most common in the texts and thus the text under analysis is mostly anaphoric.

As Halliday and Hasan (1976) indicate, reference can also be addressed from the perspectives of the linguistic structures and devices shown as follows:

Anaphoric Reference with Personal Pronouns

It relies on nouns, pronouns and determiners which direct one to specific or general persons or objects. Considering the text, third person pronouns is commonly used. The reader of the text

stand as the observer of the story. In this text, anaphoric references with personal pronouns are established as the repetition of the signifier. As in the following examples:

The wife liked him (33). She liked the deadly serious way he received any complaints (34). *She* liked his dignity (35). *She* liked the way he wanted to serve her (36). *She* liked the way he felt about being a hotel-keeper (37). *She* liked his old, heavy face and big hands (38).

The pronoun “*she*” in the 34th sentence refers back to the noun “*The wife*” used in the previous sentence. The pronoun used in the 35th sentence, refers to the noun “*The wife*” used in the first sentence and similarly, it refers to the pronoun used in the previous sentence. As can be noticed in the subsequent sentences, the pronouns refer back to the first noun. Thus, cohesive devices are realized through pronouns.

In the following sentences: In 4th sentence third person singular pronoun “*it*” is the anaphora of the word “*their room*” in 3rd sentence and in the 9th sentence third person singular pronoun “*it*” is the anaphora of the word “*the war monument*” in the 8th sentence. Similarly, in the 71st sentence third person singular pronoun “*she*” is the anaphora of the word “*the American girl*” in the 68th sentence. One more example, in the 113rd sentence the third singular pronoun “*he*” is the anaphora of the word “*George*” in the previous sentence. In the 116th sentence “*she*”, and ‘*the padrone*’ are the examples.

Their room was on the second floor facing the sea (3). *It* also faced the public garden and the *war monument* (4). Italians came from a long way off to look up at the war monument (8). *It* was made of bronze and glistened in the rain (9). As *the American girl* passed the office, the padrone bowed from *his* desk (68). *She* had a momentary feeling of being of supreme importance (71). *She* went on up the stairs (72). Avanti,’ *George* said. *He* looked up from his book (113). ‘Excuse me,’ *she* said, ‘*the padrone* asked me to bring this for the Signora (116).’

Anaphoric Reference with Demonstrative Pronouns

It is associated with adverbs and determiners to locate an object, person, event, and so on. These are realized by: a) the adverbial groups here, there, now and then which refer to the place and time of a process. b) The demonstrative pronouns/adjectives like this, these, that, those, which refer to the location of somebody or something. c) By the definite article the. In the following sentence: “*this*” is used for “*the cat*”. In the 96th sentence demonstrative pronoun “*that*” is the anaphora of the word phrase “*a big knot at the back*” in the same sentence.

‘Excuse me,’ she said, ‘the padrone asked me to bring *this* for the Signora (116).’

‘I want to pull *my hair* back tight and smooth and make *a big knot at the back* that I can feel,’ she said (96).

This example indicates that the information is given by using indefinite article a/an as in “*a cat*” demonstrates that information is new and unknown. “*The cat*” in the 18th sentence refers back to the first mention of noun “*a cat*” Outside right under their window *a cat* was crouched under one of the dripping green tables (17). *The cat* was trying to make herself so compact that she would not be dripped on (18).

In this example, the demonstrative “*this*” in 116th sentence is referent “*tortoiseshell cat.*” She held *a big tortoiseshell* cat pressed tight against her and swung down against her body (115). ‘Excuse me,’ she said, ‘the padrone asked me to bring *this* for the Signora (116).’

In the following sentence, “*then*” as anaphoric refers to the immediately preceding sentence. She studied her profile, first one side and then the other (85). *Then* she studied the back of her head and her neck (86).

Anaphoric Reference with Reflexive Pronouns

In 18th sentence reflexive pronoun “*herself*” is an anaphora to the pronoun “*the cat*” in the same sentence, and “*herself*” in the 84th sentence is an anaphora to the pronoun “*she*” in the same sentence.

The cat was trying to make *herself* so compact that she would not be dripped on (18). *She* went over and sat in front of the mirror of the dressing table looking at herself with the hand glass (84).

Anaphoric Reference with Possessive Pronouns

By referring to the possessive pronouns here, the text is saved from unnecessary repetitions and thus the cohesion of the text is established. However, there is not an anaphoric possessive pronoun in the given text.

Anaphoric Reference with Demonstrative Adjectives

In the following example, “*that kitty*” is an anaphoric structure in the form of “demonstrative adjective + noun” that refers to “*the cat*” in 18th sentence.

The cat was trying to make herself so compact that she would not be dripped on (18). ‘I’m going down and get *that kitty*,’ the American wife said (19).

Anaphoric Reference with Possessive Adjectives

In 88th sentence “*her neck*” is an anaphoric structure in the form of “possessive adjective + noun” that refers to “*she*” in previous sentence. On the other hand, in 86 sentence “*her head*” and “*her neck*” is an anaphoric structure of “*she*” in the same sentence. Moreover, in 76th sentence “*his book*” is an anaphoric reference of “*George*” in the previous sentence. “*His wife*” in the 111st sentence is the anaphoric reference of “*George*” in the 109th sentence.

Don’t you think it would be a good idea if I let my hair grow out?’ *she* asked, looking at her profile again (87). George looked up and saw the back of *her neck*, clipped close like a boy’s (88). She studied her profile, first one side and then the other (85). Then she studied the back of *her head* and *her neck* (86). *George* was on the bed, reading (74). Wonder where it went to,’ he said, resting his eyes from reading (78). *George* was not listening (109). He was reading *his book* (110). *His wife* looked out of the window where the light had come on in the square (111).

B) Ellipsis

It is the omission of an item, i.e. it is simply leaving something out. As a cohesive device, it refers to an intentional omission of a word, phrase or clause from a text. As Crystal (1991) argues it can be defined as "for reasons of economy, emphasis or style, a part of the structure has been omitted, which is recoverable from a scrutiny of the context" in other words, Ellipsis is used to avoid redundancy and achieve cohesion. In the following sentences, *there was* and *reading a book* and *George* or *he* are left out to provide style and economy.

‘There was *a cat*,’ said the American girl. (53) (There was) ‘*A cat?*’ (54)

George was on the bed, *reading* (74) (reading a book) (George or he) Wonder where it went to,’ he said, resting his eyes from reading.(78)

C) Substitution

One type of grammatical cohesion is substitution, which takes two forms: a) substitution per se, which is "the replacement of one item by another", and b) ellipsis, in which "the item is

replaced by nothing" (Halliday and Hasan, 1976, p. 88). There are three types of substitution: nominal, verbal and clausal. (a) substitution per se, (b) ellipsis (zero-replacement). It involves using words such as *do* and *so* and *not* instead of a clause. Reference, substitution and ellipsis play an essential role for grammatical cohesion. In the following example the sentence using "*so*" in place of "*You will be wet*" in previous sentence is a substitution based on clausal substitution. In the other clausal example, "*the other*" is used in place of "*side*." In 20th example, a verbal substitution is realized. "*do*" is used to replace "*I'm going down and get that kitty*."

You will be wet (64). 'I suppose *so*,' said the American girl. (65)

She studied her profile, first *one side* and then *the other* (85).

I'm going down and get that kitty,' the American wife said (19). 'I'll *do it*,' her husband offered from the bed (20). 'I like it the way it is.' 'I get so tired of it,'

D) Connective (Junctive) Elements

These devices help establish formal and semantic connections between sentences, clauses and paragraphs. Despite the variety of conjunctions, according to Halliday and Hasan (1976) the main types of conjunction are additive, adversative, causal and temporal. These are additives: "and, also, too, furthermore, additionally", "nor, and ... not, either, neither", adversatives: "yet, though, only, but, in fact, rather", and so on, causal: "so, then, for, because, for this reason, as a result, in this respect, and so on, Temporal: then, next, after that, next day, until then, at the same time, at this point", and so on. In the following sentences "*and*" is used as additive conjunction.

She went over and sat in front of the mirror of the dressing table looking at herself with the hand glass (84). She studied her profile, first *one side* *and* then the other (85). *Then* she studied the back of her head and her neck (86). "*Then*" is employed as one of the temporal conjunctive indicators. It also faced the public garden and the war monument. (4) *Also* is used as additive. 86)

The table was there, washed bright green in the rain, *but* the cat was gone (49). Here, "*but*" is used as an adversative conjunction.

E) Parallelism

As De Beaugrande (1984, p. 170) puts it as the “reusing surface formats but filling them with different expressions.” i.e. it is the repetition of a structure. In the following sentences, “*small and tight*” and “*old, heavy face and big*” are the examples.

She liked *his old, heavy face and big hands* (38).

Something felt very *small and tight* inside the girl (69).

F) Tense, Aspect

In this text as grammatical tenses, present, continuous, future tenses are used and especially past continuous tense is used for the continuity in the past and simple past when describing past events.

Hemingway’s style in his short stories and novels can clearly be seen in this short story with its spare, clear prose, using short sentences and plain dialogue. The focus is on Hemingway's "Theory of omission” or in other words, iceberg theory technique which was coined by Hemingway. Through this technique, he concentrates on surface elements without explicitly discussing underlying themes. The story can be taken at face value, or it can be investigated for subtle hidden meanings in the very plain, direct style.

G) Functional Sentence Structure

Devices for highlighting new and important information exists in every language. These are grammatical, lexical, stylistic, and punctuation and so on. Unlike other languages which have a different canonical orders from English, English is considered to be a canonical Subject-Verb-Object (SVO) language.

Accordingly, English does not have a free word order, and new or unexpected message(s) is provided for the latter part of the sentence. In other words, word order is relatively fixed in English. According to Halliday (1976) a unit of information consists of two elements: Given and New. The former refers to what part of the message is known, or predictable. The latter, however, refers to what part of the message is unknown, or unpredictable.

Halliday and Matthiessen (2004) also maintain that units of information are realized through syntactic devices, such as punctuation, cleft-structures, emphasis, recoverability, predictability. The new information is provided by the indefinite article, particles, time adverbs, determiners, and words like “one” or “some.”

In light of this, in 8th sentence “*the war monument*” and in 49th sentence, “*the cat*”, “*A cat*” in the 58th sentence is given as the new and important message.

Italians came from a long way off to look up at *the war monument* (8)

“The table was there, washed bright green in the rain, but *the cat* was gone.” (49)

A cat in the rain?’ (58)

H) Implicit Expression

The cat in text is not just a cat: it clearly symbolizes something more to the wife, who wishes to rescue her from the rain and, in doing so, rescue a part of herself. In order for the woman to add color to her own life and even to accelerate her marriage life, the cat was chosen as a symbol and all the implicit meanings sought were tried to be interpreted in this parallel. As in the following sentences, it can be interpreted that desires and wishes are demanded with the symbol of “*cat*” in the text.

‘And I want to eat at a table with my own silver and I want candles (99). And I want it to be spring and I want to brush my hair out in front of a mirror and I want a kitty and I want some new clothes (100). Anyway, I want *a cat*,’ she said, ‘I want *a cat* (106). I want *a cat* now (107). If I can’t have long hair or any fun, I can have *a cat* (108).’

While evaluating the concepts of pattern and theme and their relations with each other in the context of the text, Günay makes the following determinations: Both pattern and theme are determinations related to the lexical, semantic, conceptual field or lexical network in the context of the text. (...) Each pattern is a subunit of a theme. (Günay, 2007, p. 90).

CONCLUSION

In this study the work of *A Cat in the Rain* by Hemingway has been investigated from the perspective of Grammatical cohesion. The principles of textuality by Beaugrande and Halliday such as intentionality, acceptability, informativity, situationality, and intertextuality, which were considered as the constitutive principles of textual communication were addressed. In this text, elements of grammatical cohesion substitution, ellipsis, conjunction, reference and lexical cohesion has been taken into consideration. Given grammatical cohesion, it is indicated cohesive devices of the work under analysis are grammatically and lexically connected. This is

formed through grammatical connections between words, word phrases, verb tenses and sentences.

It is obvious that in order for a literary text to be perceived as a meaningful whole by readers, the text must contain some textuality criteria. The concepts of cohesion and coherence, which we discussed in this paper, are crucial in terms of indicating that the units of the text, which sometimes seem to be unrelated to each other, actually come together in a way to reveal a meaningful unity. The association between sentences and paragraphs of the short story are provided through cohesive devices given above. These can be performed as recurrences or repetitions of the same utterance in new sentences, substitutions or repetitions, pronominalization or personal, demonstrative or possessive pronouns, or adverbs, parallelism or ellipsis or omission of a structure, tense and aspect, and connectors as well. As a result, the short story of Heminway's *A Cat in the Rain* complies with the criteria of cohesion and coherence and consistency that constitute its semantic integrity.

In this analysis Microstructural analysis has been used for the surface structures. In order to reach the general meaning of the text, Macro structural analysis is also required. Yet this will be the study of another paper.

REFERENCES

- Beaugrande, R. de, and Dressler, W. U. (1981). *Introduction to text linguistics*. Longman.
- Beaugrande, R. de (1984). *Introduction to text linguistics*. Longman.
- Beaugrande, R. de. & Dressler, W.U. (1992). *Introduction to text linguistics*. Longman.
- Chomsky, N. (1957). *Syntactic structures*. The Hague Mouton.
- Crystal, D. (1991). *A dictionary of linguistics and phonetics*. Blackwell Publishing.
- Doğan, A. (1999). *Anlambilim-anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi*. Engin Yayınevi.
- Günay, D. (2007). *Metin bilgisi*. Multilingual.
- Halliday, M. A. K & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. Longman.
- Halliday, M. A. K. & Matthiessen, C. (2004). *An introduction to functional grammar*. Edward Arnold.
- Kösemen, Z. (2013). Ernest Hemingway'in "Satılık Bebek Patikleri: Hiç Giyilmemiş" adlı kısa kısa öyküsünde çok anlamlılık. *A. Ü. sosyal bilimler enstitüsü dergisi*, 17 (3), 1-10.
- Longacre, R. E. (1983). *The grammar of discourse*, Plenum Press.

- Tincheva, N. (2012). *Halliday or de Beaugrande and Dressler: FAQs*. Direct Services Publication.
- Thompson, G. (2004). *Introducing functional grammar*. Arnold Publication.
- van Dijk, T. A. (1972). *Some aspects of text grammars*. The Hague Mouton.
- van Dijk, T. A. (1977). *Text and context*. Longman.
- van Dijk, T. A. (1988). *News as discourse*. Lawrence Erlbaum Associates Inc.
- Widdowson, H.G. (1979). *Explorations in applied linguistics*. Oxford University Press.
- Widdowson, H. G. (2007). *Discourse analysis*. Oxford University Press.

TEXT

Ernest Hemingway – ‘Cat in the Rain’

There were only two Americans stopping at the hotel (1). They did not know any of the people they passed on the stairs on their way to and from their room (2). Their room was on the second floor facing the sea (3). It also faced the public garden and the war monument (4). There were big palms and green benches in the public garden (5). In the good weather there was always an artist with his easel (6). Artists liked the way the palms grew and the bright colors of the hotels facing the gardens and the sea (7). Italians came from a long way off to look up at the war monument (8). It was made of bronze and glistened in the rain (9). It was raining (10). The rain dripped from the palm trees (11). Water stood in pools on the gravel paths (12). The sea broke in a long line in the rain and slipped back down the beach to come up and break again in a long line in the rain (13). The motor cars were gone from the square by the war monument (14). Across the square in the doorway of the café a waiter stood looking out at the empty square (15). The American wife stood at the window looking out (16). Outside right under their window a cat was crouched under one of the dripping green tables (17). The cat was trying to make herself so compact that she would not be dripped on (18). ‘I’m going down and get that kitty,’ the American wife said (19). ‘I’ll do it,’ her husband offered from the bed (20). ‘No, I’ll get it (21). The poor kitty out trying to keep dry under a table.’ (22) The husband went on reading, lying propped up with the two pillows at the foot of the bed (23). ‘Don’t get wet,’ he said (24). The wife went downstairs and the hotel owner stood up and bowed to her as she passed the office (25). His desk was at the far end of the office (26). He was an old man and very tall (27). ‘Il piove,1 ’the wife said (28). She liked the hotel-keeper (29). ‘Si, Si, Signora, brutto tempo2. (30) It is very bad weather.’ (31) He stood behind his desk in the far end of the dim room (32). The wife liked him (33). She liked the deadly serious way he received any complaints (34). She liked his dignity (35). She liked

the way he wanted to serve her (36). She liked the way he felt about being a hotel-keeper (37). She liked his old, heavy face and big hands (38). Liking him she opened the door and looked out (39). It was raining harder (40). A man in a rubber cape was crossing the empty square to the café (41). The cat would be around to the right (42). Perhaps she could go along under the eaves (43). As she stood in the doorway an umbrella opened behind her (44). It was the maid who looked after their room (45). ‘You must not get wet,’ she smiled, speaking Italian (46). Of course, the hotel-keeper had sent her (47). With the maid holding the umbrella over her, she walked along the gravel path until she was under their window (48). The table was there, washed bright green in the rain, but the cat was gone (49). She was suddenly disappointed (50). The maid looked up at her (51). ‘Ha perduto qualche cosa, Signora?’ (52) ‘There was a cat,’ said the American girl (53). ‘A cat?’ (54) ‘Si, il gatto.’ (55) ‘A cat?’ (56) the maid laughed (57). ‘A cat in the rain?’ (58) ‘Yes, –’ she said, ‘under the table.’ (59) Then, ‘Oh, I wanted it so much (60). I wanted a kitty (61).’ When she talked English the maid’s face tightened (62). ‘Come, Signora,’ she said ‘We must get back inside (63). You will be wet (64).’ ‘I suppose so,’ said the American girl. (65) They went back along the gravel path and passed in the door (66). The maid stayed outside to close the umbrella (67). As the American girl passed the office, the padrone bowed from his desk (68). Something felt very small and tight inside the girl (69). The padrone made her feel very small and at the same time really important (70). She had a momentary feeling of being of supreme importance (71). She went on up the stairs (72). She opened the door of the room (73). George was on the bed, reading (74). ‘Did you get the cat?’ he asked, putting the book down (75). ‘It was gone.’ (76) ‘Wonder where it went to,’ he said, resting his eyes from reading (78). She sat down on the bed (78). ‘I wanted it so much,’ she said (79). ‘I don’t know why I wanted it so much (80). I wanted that poor kitty (81). It isn’t any fun to be a poor kitty out in the rain.’ (82) George was reading again (83). She went over and sat in front of the mirror of the dressing table looking at herself with the hand glass (84). She studied her profile, first one side and then the other (85). Then she studied the back of her head and her neck (86). ‘Don’t you think it would be a good idea if I let my hair grow out?’ she asked, looking at her profile again (87). George looked up and saw the back of her neck, clipped close like a boy’s (88). ‘I like it the way it is.’ (89) ‘I get so tired of it,’ she said ‘I get so tired of looking like a boy.’ (90) George shifted his position in the bed (91). He hadn’t looked away from her since she started to speak (92). ‘You look pretty darn nice,’ he said (93). She laid the mirror down on

the dresser and went over to the window and looked out (94). It was getting dark (95). ‘I want to pull my hair back tight and smooth and make a big knot at the back that I can feel,’ she said (96). ‘I want to have a kitty to sit on my lap and purr when I stroke her (97).’ ‘Yeah?’ George said from the bed (98). ‘And I want to eat at a table with my own silver and I want candles (99). And I want it to be spring and I want to brush my hair out in front of a mirror and I want a kitty and I want some new clothes (100).’ ‘Oh, shut up (101) and get something to read,’ George said (102). He was reading again (103). His wife was looking out of the window (104). It was quite dark now and still raining in the palm trees (105). ‘Anyway, I want a cat,’ she said, ‘I want a cat (106). I want a cat now (107). If I can’t have long hair or anyfun, I can have a cat (108).’ George was not listening (109). He was reading his book (110). His wife looked out of the window where the light had come on in the square (111). Someone knocked at the door (112). ‘Avanti,’ George said. He looked up from his book (113). In the doorway stood the maid (114). She held a big tortoiseshell cat pressed tight against her and swung down against her body (115). ‘Excuse me,’ she said, ‘the padrone asked me to bring this for the Signora (116).’ ‘It’s raining.’ ‘Yes, yes Madam. Awful weather.’ 3 ‘Have you lost something, Madam?’

EKONOMİK, SİYASİ FAKTÖRLER VE COVID-19'UN TURİZM FİRMALARININ FİNANSAL PERFORMANSLARINA ETKİSİ

Hacı Yusuf GÜNGÖR¹

İbrahim ÇEMBERLİTAŞ²

Öz

Turizm firmalarının finansal performanslarının konu ile ilgili genel kabul gören oran ve veriler kullanılarak incelendiği bu çalışmada Borsa İstanbul Turizm endeksinde işlem gören firmaların 2015-2020 yıllarına ait verileri kullanılmıştır. Çalışma bazı ekonomik ve siyasi olaylar ile COVID-19 salgınının ortaya çıktığı ve en yıkıcı etkiyi yarattığı dönemi kapsamaktadır. Seçilen dönem salgının etkisini tam olarak ölçmemekle beraber firmalar üzerindeki ilk etkisi ve piyasalardaki ilk tepkiler ölçülmüştür. Finansal başarıyı gösteren ve literatürde yoğun kullanılan oranlar ve veriler kriter olarak kullanılarak çok kriterli karar verme yöntemleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Kriter ağırlıklarının belirlenmesinde objektif ağırlıklandırma yöntemlerinden birisi olan Entropi yöntemi, en başarılı alternatifin belirlenmesinde ise COPRAS yöntemi kullanılmıştır. Çalışma sonucunda firmaların salgından etkilendikleri ortaya çıkmıştır. Salgından en yoğun etkilenen firmaların cari oranı düşük olan firmalar olduğu sonucu tespit edilmiştir. Yeterli çalışma sermayesine sahip olan, güçlü holdinglere bağlı olan firmaların diğer firmalara göre krizden daha düşük düzeyde etkilendikleri sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler; COVID-19, Finansal Başarı, COPRAS, Entropi.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, E-posta: yusufhay@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6783-1552.

²Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, E-posta: dremberlitas@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2489-9060

THE IMPACT OF ECONOMIC, POLITICAL FACTORS AND COVID-19 ON FINANCIAL PERFORMANCE OF TOURISM COMPANIES

Abstract

In the study, the financial performance of the companies was examined using the widely accepted ratios and data on this subject. In the study, the annual data of the companies listed in the Borsa Istanbul Tourism index for the years 2015-2020 were used. The study covers some economic and political cases and the time when the COVID-19 epidemic occurred and created the most devastating effect. Although the selected period was not sufficient to fully measure the impact of the epidemic, the initial impact on firms and the initial reactions in the markets were measured. Analysis was carried out using multi-criteria decision-making methods using ratios and data that indicate financial success and are widely used in the literature as criteria. The Entropy method, which is one of the objective weighting methods, was used to determine the criterion weights, and the COPRAS method was used to determine the most successful alternative. As a result of the study, it was found that firms were affected by the epidemic. It has been determined that the companies with the lowest current ratio heavily affected by the epidemic. It has been concluded that companies with sufficient working capital and dependent on strong holdings are less affected by the crisis than other companies.

Keywords: COVID-19, Financial Success, COPRAS, Entropy.

GİRİŞ

Turizm sektörünün, gelir ve istihdam yaratıcı etkisi, ödemeler dengesine katkısı, bölgesel gelişmişlik farklarını önlemek gibi birçok olumlu etkisi göz önüne alındığında ülke ekonomileri için hayati öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Türkiye gibi ihracatı ithalatını finanse edemeyen ülkeler açısından görünmeyen bir ihracat kalemi olarak turizm önemli miktarda döviz girdisi sağlamaktadır. Turizm temelli ülke büyümesine katkı konusunda incoming ve ingoing turizm tiplerinin geliştirilmesi, ekonomik büyüme konusunda turizmi stratejik bir faktör durumuna getirebilmektedir (Brida, Carrera, & Risso, 2008, s.1). Turizmin uzun vadede ülkelerin ekonomik büyümeleri üzerinde olumlu etkisi vardır (Balaguer & Cantavella-Jorda, 2002, s.3). (WTTC, 2021, s.1). Türkiye'de 2,6 milyon iş ile istihdamın %9,3'ünü, 77,6 milyar dolar ile gayri safi hasılanın %11'ini, 38,8 milyar dolar ile ihracatın%16,9'unu oluşturmaktadır (WTTC, 2021, s.1). Turizm sektörünün sürdürülebilir şekilde büyümesinin sağlanması için sektörde güçlü aktörlerin varlığına ihtiyacı vardır. Aktörlerin güçlenmesinin yolu ise firmaların finansal olarak güçlü olmaları ve hizmet kalitesini artırarak finansal performans, firmaların varlıkları, yükümlülükleri, öz kaynakları, gelirleri ve genel karlılık gibi çeşitli kriterler açısından değerlendirilmesine bağlıdır. Finansal performans firmaların mevcut ve potansiyel durumlarının bilinmesinde bilgi talep edenlere çeşitli bilgiler sağlar.

Firmaların finansal performanslarının iyi olmasının üç nedenden dolayı istenmektedir (Neely, Gregory, & Platts, 1995, s.101);

- ✓ Finansal olarak güçlü olmayan firmaların kısa ve uzun vadede amaç ve hedeflere odaklanması zordur ve rekabet gücü düşmektedir. Firmaların finansal performansının düşük olması firmanın finansal ve ekonomik başarısızlığa uğramasına sebep olabilmektedir.
- ✓ Firmaların finansal performanslarının düşük olması bu firmaların kurum itibarlarının düşük olmasına sebep olabilmekte ve piyasada bazı ek maliyetlere katlanmasını gerektirebilmektedir.
- ✓ Düşük performanslı firmaların para ve sermaye piyasalarından kaynak bulmaları zorlaşmaktadır.

Kredi verenler ve yatırımcılar firmalara yabancı kaynak temin etme veya ortak olma aşamasında firmanın finansal performansını bilmek istemektedir. Bu durum finansal performans ölçümünü önemli hale getirmektedir.

Finansal performansın ölçülmesi amacıyla çeşitli teknikler geliştirilmiştir. Bu tekniklerin artması da bu tekniklerin geleneksel ve modern teknikler olarak ayrılmasına sebep olmuştur. Geleneksel yöntemler muhasebe temelli yöntemler iken, modern yöntemler değer temelli yöntemlerdir (Şenol & Ulutaş, 2018, s.84). Geleneksel yöntemler firmanın karlılığına odaklanıp öz kaynakları maliyetsiz kabul etmelerinden dolayı performans ölçümünde hatalı sonuçlar doğurmaktadır. Dolayısıyla modern yöntemler öz kaynakların artmasına yani firmadaki değer artışına odaklanmaktadır. Bu değer artışını sektöre uğratan birçok iç ve dış faktör vardır. Küresel anlamda ortaya çıkan veya bir ülkede meydana gelen ekonomik, siyasi ve salgınlar gibi durumlar tüm sektörleri etkiler. Bu durumların en çok etkilediği sektör de turizm sektörüdür. Türkiye’de son yıllarda ekonomik ve siyasi bazı problemler yaşanmıştır. Bununla birlikte 2019 yılının sonlarında ortaya çıkan Covid-19 ise küresel bir salgına dönüşmüş ve tüm dünyayı etkilemiştir. Türkiye’de son dönemde ülkeyi en çok etkileyen durumlar; 2016 yılındaki darbe girişimi ve 2018 yılındaki Amerika Birleşik Devletleri ile Türkiye arasında meydana gelen siyasi olaylar örnek olarak gösterilebilir.

2016 yılında Türkiye’de ordu içerisindeki bir yapılanma ülkede yönetimi ele geçirme amacıyla darbe yapmaya çalışmıştır. Darbenin emir komuta zinciri dışında olması ve insanların darbe karşıtı eylem yapmaları nedeniyle bu darbe girişimi başarıya ulaşamamıştır

(Haugom, 2016, s. 1). Başarıya ulaşamayan darbe girişiminin ekonomik olarak bazı etkileri olmuştur. Darbe girişimi ile bazı ekonomik olaylar arasında anlamlı bir ilişki vardır (Akkaya & Kanar, 2017, s. 123).

2018 yılı başından itibaren bazı gelişmiş ülkelerin merkez bankalarının politikalarında yaptıkları değişiklikler gelişmekte olan ülkelerin olumsuz etkilenmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte ABD (Amerika Birleşik Devletleri)'nin Türkiye'ye yönelik yaptırım açıklamaları, Türkiye ekonomi politikalarına yönelik uluslararası piyasalarda son zamanlarda meydana gelen güvensizlik ve ABD'de güçlü bir cemaate mensup Rahip Andrew Craig Brunson'ın ABD'nin isteğinin hilafına olarak tutukluluk halinin devamına karar verilmesi bu olumsuz etkilerin şiddetlenmesine sebep olmuştur. Türkiye'de bu olayın etkisi Ağustos ayında döviz kurunda ciddi dalgalanma ile ortaya çıkmıştır (Sezal, 2020, s. 26).

Covid-19 salgını 2019 yılının son döneminde Çin'de ortaya çıkmış ve hem yeni yılın hem de yeni yıl etkinlikleri için yapılan seyahatlerle hızlıca yayılmıştır. Zira dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşayan Çinli bireylerin yoğun seyahatleri sonucu (özellikle Çin diasporasının yoğun olduğu ve Çinli iş gören sayısının fazla olduğu bölgelerde) salgın ciddi bir yayılma göstermiştir. Bu hareketlenmeler neticesinde salgın dünyaya yayılmıştır.

Piyasalar küresel ölçekte salgından etkilenmiştir. Özellikle hisse fiyatlarında yoğun düşüşler meydana gelmiştir. New York Borsası Dow Jones ve S&P endeksleri %20 civarında düşüş göstermiştir (Sansa, 2020, s. 29). Diğer ülke piyasalarında da benzer düşüşler gözlenmiştir. İki büyük savaş ve büyük buhran dışında dünyada ekonomik büyümeyi negatif şekilde en çok etkileyen dördüncü durum Covid-19 salgını olmuştur (Yeyati & Filippini, 2021, s.31).

Turizm sektörü her türlü krizden en yoğun etkilenen sektör durumundadır. Tüm sektörleri etkilemiş olsa da Hadiwardoyo (2020) turizm ve turizmle ilgili sektörlerin salgından daha fazla etkilendiğini ortaya çıkarmıştır.

Covid-19 öncesi dönemde turizm dünya genelinde;

- ✓ İstihdamın 334 milyon iş ile %10,6'sını,
- ✓ Global gayri safi hasılanın 9,2 trilyon dolar ile %10,4'ünü,
- ✓ Global ihracatın 1,7 trilyon dolar ile %6,8'ini

oluşturmakla birlikte bu değerlerde Covid-19 sürecinde neredeyse %45'lik bir düşüş meydana gelmiştir.

İnsanların finansal durumlarında herhangi bir negatif değişim olduğunda ilk vazgeçtikleri eylem turizm faaliyetleri olmaktadır. Bahar ve Çelik İlal (2020) yaptıkları çalışmada Covid-19 sürecinde e-ticarette satışı en çok düşen ürünün bavul veya valiz olduğu sonucuna varmıştır.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Çalışmanın bu bölümünde finansal performans ve turizm sektöründe finansal performans ile ilgili ve COPRAS yöntemi kullanılarak yapılan çalışmalar incelenecektir. Bu çalışmalarda benzer ve ayrışan yönler vurgulanarak sonuç kısmında bulunan bulgular literatürle karşılaştırılacaktır.

Finansal performans ile ilgili çalışmalar incelendiğinde;

Alsaifi vd. (2019) karbon salınımı açıklamalarının finansal performans ile ilişkisini inceledikleri çalışmalarında karbon salınımı ile ilgili firmaların yaptıkları resmi açıklamalar ile firma performans ilişkisinin pozitif olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Awaysheh vd. (2020) kurumsal sosyal sorumluluk ile işletmelerin finansal performans ilişkisini inceledikleri çalışmalarında kurumsal sosyal sorumluluk konusunda sınıfında en iyi olan firmaların yüksek piyasa değerine sahip firmalar olduğu sonucuna varmıştır.

Dong vd. (2020) tedarik bazlı inovasyon faaliyetleri ile firma performansını inceledikleri çalışmalarında, yoğun ar-ge faaliyetlerini gerçekleştiren firmaların tedarik üssü ile finansal performansları arasında olumlu anlamda bir ilişki bulunduğunu tespit etmişlerdir.

Karamoy ve Tulung (2020) banka dışı finansal kurumların finansal performans ve kurumsal yönetim uygulamalarının hisse fiyatları üzerindeki etkilerini inceledikleri çalışmalarında kurumsal yönetim uygulamaları ve finansal performansın hisse fiyatı üzerinde etkisi olmadığı sonucuna varmışlardır.

Franco vd. (2020) ağırlama sektöründe kurumsal sosyal sorumluluk, kalite yönetimi ile finansal performans arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında kurumsal sosyal sorumluluk ve çevreye duyarlılık faaliyetlerinin finansal performansı iyileştirmede ciddi bir rolünün olmadığını belirlemişlerdir.

Xie vd. (2020) kadın yönetim kurulu üyelerinin çevresel stratejilerdeki rolünün finansal performans ile ilişkisini inceledikleri çalışmalarında yönetim kurulunda kadın varlığının finansal performanstan çok firma değeri üzerinde olumlu etkisi olduğunu görmüşlerdir.

Abdel-Basset vd. (2020) imalat firmalarının finansal performanslarını çok kriterli karar verme yöntemleri ile inceledikleri çalışmalarında kullanılan yöntemlerin değişik sonuçlar doğurduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Agyabeng-Mensah vd. (2020) çevreci lojistik uygulamalarının finansal performans ile ilişkisini inceledikleri çalışmalarında çevreci lojistik uygulamalarının finansal performansa dair önemsiz düzeyde pozitif bir etkisi olduğu sonucuna varmışlardır.

Seiler vd. (2020) firmaların tedarik zinciri ağındaki pozisyonu ile finansal başarı arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında, tedarik zincirine bağlantı ve pazar payının finansal performanslar üzerinde olumlu etkileri olduğunu tespit etmişlerdir.

Pekovic ve Vogt (2021) kurumsal sosyal sorumluluk ve kurumsal yönetimin finansal performans ile ilişkisini inceledikleri çalışmalarında yönetim kurulunun nicel büyüklüğü ve cinsiyet açısından çeşitliliği ile finansal performans arasında olumlu ilişki olduğu sonucuna varmışlardır.

2016'daki darbe girişiminin finansal etkisini ölçen çalışmalar incelendiğinde;

Kaya, vd. (2017) darbe girişiminin BİST 30 ve BİST 100 endekslerinde faaliyet gösteren firmaların hisse senetlerinin piyasa fiyatı üzerindeki etkisini ölçtükleri çalışmalarında, darbe girişiminin piyasaların kapalı olduğu dönemde olması ve sonraki günlerin hafta sonu olmasından dolayı piyasanın o anda bu olaya tepki vermediği ama daha sonra düzenleyici kuruluşların açıklamalarının büyük dalgalanmaları önlediğini iddia etmişlerdir. Öte yandan darbe ihtimalinin bazı çevrelerce bilindiği ve bunun uluslararası piyasalarda olumlu karşılanacağı tahminiyle bu çevrelerce darbe girişiminden önceki hafta borsa yatırımı yaptıklarını iddia etmişlerdir.

Günay (2020) turizm sektörü yatırımcılarının terör, politik ve askeri olaylara tepkisini ölçtüğü çalışmada darbe girişimi ile ilgili girişimin olduğu gün ve takip eden ikinci ve üçüncü iş gününde negatif anormal getiri, birinci, dördüncü ve beşinci günlerde anormal getirilerin pozitif olduğu sonucuna varmıştır. Bu durum piyasadaki aktörlerin olaya farklı yaklaştıkları sonucunu doğurmaktadır.

Rahip Brunson olayının finansal sisteme etkileri

Somuncu (2021) yerli ve yabancı yatırımcıların BİST-100 endeksi üzerine etkilerini incelediği çalışmada Rahip Brunson krizi döneminde ve sonrasında yabancı yatırımcıların yerli yatırımcılara nazaran daha fazla hisse senedi alım satımı yaptıkları sonucuna varmıştır.

Burada kriz dönemlerinde yabancı yatırımcıların yüksek riskli ortamlardan uzaklaşmaları sebep olmuştur.

Altemur ve Karaca (2021) Türkiye için bir finansal belirsizlik endeksi önerdikleri çalışmalarında, Rahip Brunson krizinin son yıllarda ciddi bir belirsizliğe neden olan birkaç olaydan birisi olduğunu önerdikleri endeksle iddia etmişlerdir.

Covid-19'un turizm sektörü üzerine etkileri ile ilgili çalışmalar incelendiğinde;

İnce ve Sürme (2020) Covid-19'un havayolu firmalarına yansımaları üzerine yaptıkları çalışmalarında Türkiye merkezli havayolu firmalarının Covid-19'a karşı aldıkları önlemlerin yeterli düzeyde olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Grech vd. (2020) Covid-19 sürecinde turizm sektöründe risk dengeleme sürecini inceledikleri çalışmalarında turizm faaliyetlerinin bazı kısıtlamalara tabi tutulması gerektiği ve tedrici bir açılma ile hasarın en düşük düzeyde tutulabileceği sonucuna ulaşmışlardır.

Mwamwaja ve Mlozi (2020) Covid-19 salgınının Tanzanya turizm sektörüne etkilerini inceledikleri çalışmalarında Covid-19'un gelir kaybı ve istihdamda azalma gibi olumsuz etkilerinin yanında iç turizmin geliştirilmesi gibi olumlu sonuçlar doğurduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Fialova ve Vasenska (2020) Covid-19 salgınının turizmde paylaşım ekonomisine etkisinin Çekya'da Airbnb uygulaması üzerine yaptıkları araştırmalarında Airbnb hizmet sağlayıcıların gelirlerini önemli ölçüde kaybettikleri sonucuna varmışlardır.

Dube vd. (2020) Covid-19'un konaklama ve yeme-içme sektörüne etkilerini inceledikleri çalışmalarında sektörün salgın sürecinde sektör tarihindeki en yüksek gelir ve istihdam kaybına uğradığını tespit etmişlerdir.

Liew (2020) yeni koronavirüs salgınının seçilen üç çevrimiçi seyahat hizmet sağlayıcı firmanın hisse fiyatlarına etkisini incelediği çalışmasında salgının direkt ve indirekt etkilerinden sektörün kilitlenme düzeyinde etkilendiği ve hisse fiyatlarının ciddi oranda bir düşüş yaşadığı sonucuna ulaşmıştır.

Gössling (2020) Covid-19 şartlarında havacılığa yönelik riskler ve sektörün dayanıklılığını incelediği çalışmasında salgın dönemlerinde havacılık firmalarının küçülme, destinasyon sayısını azaltma ve filo sayısını düşürme gibi durumları gerçekleştirebilecekleri sonucuna ulaşmıştır.

Beh ve Lin (2021) Covid-19 salgınının (ASEAN) Güneydoğu Asya Ulusları Birliği üye ülkelerinin turizm sektörüne etkisini inceledikleri çalışmalarında ilgili ülkelere giden turist sayısının neredeyse % 95 oranında etkilendiği sonucuna varmışlardır.

Zhang vd. (2021) Covid-19 sırasında turizm sektörünün geleceğe dönük iyileşme ihtimallerini inceledikleri çalışmalarında Covid-19'un sosyal, ekonomik ve sağlık krizi olduğu ve Hong Kong özelinde krize çeşitli yöntemler kullanılarak çözümler bulunabileceğini tespit etmişlerdir.

Şengel ve Erkan (2021) Covid-19 sürecinde Avrupa Birliği ülkelerinin turizm sektörüne yönelik mali politikalarını inceledikleri çalışmalarında özellikle mikro, küçük ve orta ölçekli firmaların devletler tarafından desteklendiği sonucuna varmışlardır.

Wu vd. (2021) Covid-19 salgınının Çin'deki halka açık turizm firmaları üzerindeki etkisini ölçtükleri çalışmalarında Covid-19'un firmaların salgından negatif etkilenmiş oldukları fakat devlet müdahalesiyle bu negatif etkinin düşürüldüğü sonucuna ulaşmışlardır.

Pan vd. (2021) salgın sürecinde turizm firmalarının hisse durumlarını etkileyen faktörlerini derin öğrenme metotlarıyla inceledikleri çalışmalarında bazı metotların diğerlerine göre değişik sonuçlar gösterdikleri sonucuna varmışlardır.

Hanafiah vd. (2021) Covid-19 salgınının Malezya'daki turizm firmaları üzerindeki etkilerini inceledikleri çalışmalarında salgının ağırlığının iç turizmi geliştirmek yoluyla azaltılabileceği ve salgının bu konularda inovatif çözümlerin bulunmasına yardımcı olabileceğini tespit etmişlerdir.

Carter vd. (2021) turizm, havacılık ve konaklama endüstrisi hisselerinin Covid-19'a reaksiyonlarını inceledikleri çalışmalarında yüksek nakit pozisyonuna sahip ve daha yüksek piyasa değeri/defter değeri oranına sahip firmaların daha az, yüksek kaldıraç oranına sahip firmaların ise daha ciddi şekilde krizden negatif etkilendikleri sonucuna ulaşmışlardır.

COPRAS yöntemini,

- ✓ Sarıçalı ve Kundakçı (2016) yöntemi otel alternatiflerinin değerlendirilmesinde,
- ✓ Uygurtürk ve Soylu (2016) yöntemi girişim sermayeleri yatırım ortaklığının likidite ve karlılık performansları analizinde,
- ✓ Ömürbek ve Balcı (2017) Türkiye Avrupa Birliği ülkelerinin havayolu taşımacılığının değerlendirilmesinde,

- ✓ Ömürbek ve Urmak Akçakaya (2018) Forbes 2000’de bulunan havacılık sektöründe faaliyet gösteren firmaları değerlendirmede
- ✓ Bayrakçı ve Aksoy (2019) bireysel emeklilik şirketlerine ilişkin performanslarını değerlendirmede,
- ✓ Topak ve Çanakçıoğlu (2019) Türkiye’deki bankacılık sektöründe yer alan bankaların performansının değerlendirilmesinde,
- ✓ Ayçin ve Çakın (2019) KOBİ’lerin finansal performansının değerlendirilmesinde başarıyla uygulamışlardır.

2. YÖNTEM

2.1. Çalışmanın Amacı

Çalışmanın amacı Türkiye’de son yıllarda meydana gelen ekonomik, siyasi olayların ve küresel salgının turizm sektöründe faaliyet gösteren firmaların performans göstergelerine etkilerinin incelenmesidir. Çalışma turizm sektöründe faaliyet gösteren firmaların siyasi ve ekonomik olaylardan finansal açıdan etkilenme düzeyini ve bu olayların hangisinin sektörde faaliyet gösteren firmalara en çok etkiyi gösterdiğini ölçmek suretiyle literatüre katkı sağlayacaktır. Turizm sektörü her türlü sosyal, politik ve ekonomik olaydan ciddi şekilde etkilenen bir sektördür. Dolayısıyla herhangi bir olayın ekonomik etkisinin ölçülmesinde başarılı sonuçlar verebilmektedir.

Çalışmada iki yöntem ile veriler analiz edilecektir. Kriterlerin ağırlıkları entropi yöntemi ile hesaplanacak ve kriter ağırlıkları hesaplandıktan sonra bu ağırlıklar ile kriterler ağırlıklandırılacak ve COPRAS yöntemi kullanılarak en yüksek performansı gösteren alternatif belirlenecektir.

2.2. Entropi Yöntemi

Rudolph Clausius tarafından literatüre kazandırılan entropi yöntemi bir sistemde bulunan düzensizlik ve belirsizlik ölçüsü olarak tanımlanmıştır (Zhang, Gu, Gu, & Yan, 2011, s.444). Sonraki dönemlerde mühendislik ve matematik alanlarında sıkça kullanıldığı görülen entropi yöntemi Shannon tarafından enformasyon teorisine uyarlanmıştır (Bayrakçı & Aksoy, 2019, s.418). Entropi yöntemi verilerin sağladığı yararlı bilginin miktarını ölçme esasına dayanmaktadır (Wu, Sun, Liang, & Zha, 2011, s.5163). Yöntem genel olarak 5 adımda uygulanmaktadır. Kriterlerden herhangi birinde negatif veriler bulunduğu durumlarda

verilerin pozitifte çevrilmesi gerekmektedir. Bu adımlar aşağıdaki sıra ile uygulanmaktadır (Li, vd, 2011, s.2087 ; Wang ve Lee, 2009, s.8982):

1. Adım: farklı ölçüm birimlerindeki aykırılıkların giderilmesi amacıyla standartlaştırma işlemi yapılmaktadır. Kriterlerin fayda yönlü olanlar eşitlik (1) maliyet yönlü olanlar ise eşitlik (2) yardımıyla standardize edilmektedir.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij}}{\max_{ij}} \quad (i = 1 \dots \dots, m; j = 1, \dots \dots, n) \quad (1)$$

$$r_{ij} = \frac{\min_{ij}}{x_{ij}} \quad (i = 1 \dots \dots, m; j = 1, \dots \dots, n) \quad (2)$$

2. Adım: Farklı ölçü birimlerindeki aykırılıkların giderilmesi amacıyla normalizasyon işlemi yapılarak P_{ij} hesaplanır.

$$P_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^m a_{ij}}; \forall j \quad (3)$$

i : alternatifler

j : kriterler

P_{ij} : normalize edilmiş değerler

a_{ij} : verilen fayda değeri

3. Adım: Bu adımda E_j 'nin entropi eşitliği (4) yardımıyla hesaplanır.

Bu adımda logaritma işlemi olduğundan ve negatif verilere ait logaritma hesaplanması mümkün olmadığı için öncelikle verilerin pozitifte çevrilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada Zhang vd. (2011) ve Ayçin ve Çakın'ın (2019) kullandığı Z Skoru kullanılan entropi metodu ile negatif veriler pozitifte dönüştürülmüştür.

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - \bar{x}_j}{\sigma_j} \quad (4)$$

Daha sonra (5) numaralı eşitlik kullanılarak veriler karar matrisindeki veriler pozitif hale getirilmektedir.

$$z'_{ij} = z_{ij} + A; \quad A > |\min z_{ij}| \quad (5)$$

Negatif veriler düzeltildikten sonra (6) nolu denklemlerle entropi hesaplanır.

$$E_j = -k \sum_{i=1}^m [P_{ij} \ln P_{ij}]; \forall j \quad (6)$$

k : $(\ln(n))^{-1}$

k : entropi katsayısı

E_j : entropi değeri

P_{ij} : normalize edilmiş değerler

4. Adım: 4.adımda d_j belirsizliği eşitlik (7) yardımıyla hesaplanır.

$$d_j = 1 - E_j; \forall_j \quad (7)$$

Adım 5: Eşitlik (8) kullanılarak j kriterinin önem derecesi olan w_j ağırlıkları hesaplanır.

$$w_j = \frac{d_j}{\sum_{j=1}^n d_j}; \forall_j \quad (8)$$

2.3. COPRAS Yöntemi

COPRAS yöntemi (Complex Proportional Assesment) 1996 yılında Vilnius Gediminas Teknik Üniversitesi tarafından geliştirilmiş çok kriterli karar verme yöntemidir. Minimum ve maksimum yönlü kriterler için kullanılabilmesi, karmaşık kriterlerin kullanılabilmesi, aynı zamanda fazla sayıda alternatif için kullanılabilmesi yöntemin birçok alana uygulanabilmesini sağlamaktadır (Sarıçalı & Kundakçı, 2016, s.50).

COPRAS (Complex Proportional Assesment – Karmaşık Nisbi Değerlendirme) alternatifleri sıralamada bu alternatiflerin önem ve fayda düzeylerini kullanmaktadır (Özdağaoğlu, 2013, s.235). Yöntem (9), (16) arası eşitlikler kullanılarak uygulanmaktadır. (Das, vd., 2012, s.233; Chatterjee, Athawale, & Chakraborty, 2011, s.852-853 ; Kaklauskas, vd., 2010, s.329):

Modelin başlangıcındaki değişkenler;

A_i : alternatif $i= 1,2,\dots,m$

C_j : j. değerlendirme kriteri $j= 1,2,\dots,n$

w_j : j.değerlendirme kriterinin önem düzeyi $j=1,2,\dots,n$

x_{ij} : j.değerlendirme kriteri düzeyi $j= 1,2,\dots,n$

$$D = \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ A_3 \\ \vdots \\ A_m \end{matrix} \begin{bmatrix} X_{11} & X_{12} & X_{13} & \cdot & X_{1n} \\ X_{21} & X_{22} & X_{23} & \cdot & X_{2n} \\ X_{31} & X_{32} & X_{33} & \cdot & X_{3n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ X_{m1} & X_{m2} & X_{m3} & \cdot & X_{mn} \end{bmatrix} \quad (9)$$

Adım 2. Karar matrisi (10) numaralı eşitlik kullanılarak normalize edilen karar matrisine çevrilir.

$$x_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m x_{ij}} \forall j = 1, 2, \dots, n \quad (10)$$

Adım 3. Kriterlerin ağırlık değerleri w_j normalize edilmiş karar matrisindeki değerler çarpılmak suretiyle D' şeklinde ifade edilen d_{ij} olarak da ifade edilen ağırlıklı normalize karar matrisi oluşturulmuş olur. Ağırlıklı normalize karar matrisi de eşitlik (11) kullanılarak yapılır.

$$D' = d_{ij} = x_{ij}^* \cdot w_j \quad (11)$$

Adım 4. Faydalı kriterlerin yüksek değerde olmaları olumlu sonuç doğururken faydasız kriterlerin düşük değerde olmaları olumlu sonuç doğurmaktadır. Faydalı kriterler ve faydasız kriterler ayrı bir şekilde tüm kriterlerin ağırlıklı normalize edilen karar matrisindeki değerlerin toplamı hesaplanır. Faydalı kriterler S_{i+} , faydasız kriterler S_{i-} şeklinde ifade edilir. S_{i+} ve S_{i-} 'nin hesaplanması sırasıyla (12) ve (13) numaralı eşitlikler kullanılarak yapılır.

$$S_{i+} = \sum_{j=1}^k d_{ij} \quad j = 1, 2, \dots, k \text{ faydalı ölçekler} \quad (12)$$

$$S_{i-} = \sum_{j=k+1}^n d_{ij} \quad j = k + 1, k + 2, \dots, n \text{ faydasız ölçekler} \quad (13)$$

Adım 5. Her alternatif için Q_i olarak simgelenen nisbi önem değeri (14) numaralı eşitlik kullanılarak hesaplanır.

$$Q_i = S_{i+} + \frac{\sum_{i=1}^m S_{i-}}{S_{i+} - \sum_{i=1}^m S_{i-}} \quad (14)$$

Adım 6. En yüksek göreceli öncelik değeri (15) numaralı eşitlik ile bulunur.

$$Q_{max} = \text{En büyük } \{Q_i\} \forall i = 1, 2, \dots, n \quad (15)$$

Adım 7. Her bir alternatif için P_i olarak simgelenen performans indeksi (16) numaralı eşitlik kullanılarak hesaplanır.

$$P_i = \frac{Q_i}{Q_{max}} \cdot \%100 \quad (16)$$

P_i olarak simgelenen performans indeksi 100 ise bu en iyi alternatiftir. Alternatiflerin tercih sıralamalarında yer alan performans indeks değerleri büyükten küçüğe sıralanmıştır.

Çalışmada incelenen firmalar ve kullanılan değişkenler Tablo 1’de verilmiştir. Çalışmada Borsa İstanbul Turizm Endeksi’nde yer alan firmaların 2015-2020 yıllarına ait yıllık verileri kullanılmıştır. Ulaşlar Turizm firmasının bazı verilerine ulaşılamadığından çalışma dışında bırakılmıştır. Çalışmada literatürde en çok kullanılan ve sektörün performansını en iyi yansıtacak oranlar kullanılmıştır.

Tablo 1. Alternatif Listesi

A1	Çeşme Turistik Tesisler A.Ş.	A5	Petrokent Turizm A.Ş.
A2	Avrasya Petrol ve Turistik Tesisler Yatırımlar A.Ş	A6	Tek-Art Turizm Zigana A.Ş.
A3	Marmaris Altinyunus Altinyunus	A7	Utopya Turizm İnşaat İşletmecilik A.Ş.
A4	Martı Otel İşletmeleri A.Ş.		

Tablo 2. Kriter Listesi

C1	Cari Oran (+)	C6	Faaliyet Giderleri/Net Satışlar (-)
C2	Kısa Vadeli Borçlar/Dönen Varlıklar (-)	C7	Net Kar/Özkaynaklar (+)
C3	Finansal Kaldıraç (-)	C8	Hisse Başına Kar (+)
C4	Çalışma Sermayesi Devir Hızı (+)	C9	Tobin's Q Oranı (+)
C5	Duran Varlıklar Devir Hızı (+)		

3. BULGULAR

Çalışmada Borsa İstanbul Turizm endeksinde yer alan firmaların performans analizi yapılmıştır. Performans analizi COPRAS yöntemi ile yapılmıştır. Öncelikle kriterlerin ağırlıkları hesaplanmış ve COPRAS yöntemiyle alternatifler sıralanmıştır.

Entropi yönteminin ilk adımı, fayda ve maliyet’e dair yapıların göz önüne alınmasıyla karar matrisinin normalizasyonu elde edilmiştir. Bu aşamada elde edilen sonuçlar Ek 1’de yer almaktadır.

Yöntemin ikinci adımında, Eji değeri ve k değeri hesaplarının yapılması için Ek 1 tablosunda bulunan kriter değerlerinin (Rij), doğal logaritması alınmış (lnij) ve bulunan değer kendi değeri çarpılmıştır (Rijxlnij). Ek 2’de Rijxlnij değerleri yer almaktadır.

Tablo 3’te entropi kriter ağırlığı değerlerine göre 2015, 2018-2020 yılları arasında firmaların cari oranının 2016 ve 2017 yıllarında ise duran varlık devir hızının en yüksek ağırlığa sahip kriter olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Turizm sektörü yüksek çalışma sermayesine ihtiyaç duyan bir sektör durumundadır. Dolayısıyla cari oran firmalarda yüksek öneme sahiptir.

Tablo 3. Kriterlere Ait Ağırlıklar

Dönemler	Değerler	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9
2015	E	0,6271	0,7435	0,9087	0,9974	0,7345	0,9803	0,9985	0,9986	0,9464
	d	0,3729	0,2565	0,0913	0,0026	0,2655	0,0197	0,0015	0,0014	0,0536
	w	0,3502	0,2408	0,0857	0,0025	0,2493	0,0185	0,0014	0,0013	0,0503
2016	E	0,7497	0,8318	0,9306	0,9999	0,6973	0,9974	0,9527	0,9236	0,9561
	d	0,2503	0,1682	0,0694	0,0001	0,3027	0,0026	0,0473	0,0764	0,0439
	W	0,2605	0,1751	0,0722	0,0001	0,3150	0,0027	0,0492	0,0795	0,0457
2017	E	0,7765	0,8222	0,9409	0,9998	0,6713	0,9908	0,9783	0,9979	0,9641
	d	0,2235	0,1778	0,0591	0,0002	0,3287	0,0092	0,0217	0,0021	0,0359
	w	0,2605	0,2072	0,0689	0,0002	0,3830	0,0107	0,0253	0,0025	0,0418
2018	E	0,5416	0,7648	0,9550	0,9411	0,5719	0,9757	0,9954	0,9505	0,9634
	d	0,4584	0,2352	0,0450	0,0589	0,4281	0,0243	0,0046	0,0495	0,0366
	w	0,3419	0,1754	0,0336	0,0440	0,3193	0,0181	0,0035	0,0369	0,0273
2019	E	0,5357	0,5965	0,9391	0,9961	0,6100	0,9950	0,9904	0,9678	0,9246
	d	0,4643	0,4035	0,0609	0,0039	0,3900	0,0050	0,0096	0,0322	0,0754
	w	0,3214	0,2793	0,0421	0,0027	0,2700	0,0034	0,0066	0,0223	0,0522
2020	E	0,5500	0,6190	0,9375	0,9989	0,6863	0,9905	0,9352	0,9944	0,7720
	d	0,4500	0,3810	0,0625	0,0011	0,3137	0,0095	0,0648	0,0056	0,2280
	w	0,2968	0,2513	0,0412	0,0007	0,2069	0,0063	0,0427	0,0037	0,1504

Tablo 3'te entropi kriter ağırlığı değerlerine göre 2015, 2018-2020 yılları arasında firmaların cari oranının 2016 ve 2017 yıllarında ise duran varlık devir hızının en yüksek ağırlığa sahip kriter olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Turizm sektörü yüksek çalışma sermayesine ihtiyaç duyan bir sektör durumundadır. Dolayısıyla cari oran firmalarda yüksek öneme sahiptir.

3.1. COPRAS Yöntemi

Kriter ağırlıklarının entropi yöntemi ile belirlenmesinden sonra COPRAS yöntemi kullanılarak alternatifler değerlendirilmiştir. Değişkenler kullanılarak karar matrisi oluşturulmuştur. Tablo 4'te örnek olması amacıyla 2015 yılına ait karar matrisi verilmiştir.

Tablo 4. Karar Matrisi (2015)

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9
AYCES	0,6400	1,5539	15,3000	5,2340	0,1500	0,7040	3,4867	3,4663	0,5000
AVTUR	0,8000	0,0259	53,0100	7,0401	0,0300	0,8296	4,3970	3,5179	0,8400
MAALT	10,1800	0,0982	4,0600	7,2764	0,4500	0,3343	4,4242	3,7170	1,0400
MARTI	0,2600	3,8094	65,3600	7,1669	0,1100	0,8620	4,0457	3,0534	0,7000
PKENT	0,5600	1,7724	54,6900	6,8099	1,1300	0,7728	4,4100	3,7907	1,8900
TEKTU	4,3600	0,2292	35,4800	7,2652	0,1300	0,5361	4,3857	3,5068	0,6200
UTPYA	0,6600	1,5242	53,0100	6,9928	0,1700	0,8510	4,2007	3,1529	0,6300

Firmalara ait finansal tablolardan elde edilen veriler kullanılarak alternatiflere ait kriter değerlerinden oluşan karar matrisi oluşturulmuştur

Tablo 5. Normalize Karar Matrisi (2015)

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9
AYCES	0,03666	0,17240	0,05447	0,10953	0,06912	0,14397	0,11880	0,14321	0,08039
AVTUR	0,04582	0,00287	0,18871	0,14733	0,01382	0,16966	0,14981	0,14534	0,13505
MAALT	0,58305	0,01090	0,01445	0,15227	0,20737	0,06837	0,15074	0,15356	0,16720
MARTI	0,01489	0,42265	0,23267	0,14998	0,05069	0,17629	0,13784	0,12615	0,11254
PKENT	0,03207	0,19664	0,19469	0,14251	0,52074	0,15804	0,15026	0,15661	0,30386
TEKTU	0,24971	0,02543	0,12630	0,15204	0,05991	0,10964	0,14943	0,14488	0,09968
UTPYA	0,03780	0,16911	0,18871	0,14634	0,07834	0,17404	0,14312	0,13026	0,10129

Karar matrisinde var olan anormalliklerin giderilmesi amacıyla karar matrisinin normalleştirilmesi işlemi yapılmıştır. Bu aşamada her bir kriter için sütunda bulunan değerlerin kareleri toplamının karekökleri alınarak normalleştirilmesi istenen değere bölünerek normalleştirilmiş değeri bulunur (Koyuncu & Özcan, 2014, s.208).

Tablo 6. Ağırlıklı Normalize Karar Matrisi (2015)

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9
AYCES	0,0128	0,0415	0,0047	0,0003	0,0172	0,0027	0,0002	0,0002	0,0040
AVTUR	0,0160	0,0007	0,0162	0,0004	0,0034	0,0031	0,0002	0,0002	0,0068
MAALT	0,2042	0,0026	0,0012	0,0004	0,0517	0,0013	0,0002	0,0002	0,0084
MARTI	0,0052	0,1018	0,0199	0,0004	0,0126	0,0033	0,0002	0,0002	0,0057
PKENT	0,0112	0,0474	0,0167	0,0004	0,1298	0,0029	0,0002	0,0002	0,0153
TEKTU	0,0874	0,0061	0,0108	0,0004	0,0149	0,0020	0,0002	0,0002	0,0050
UTPYA	0,0132	0,0407	0,0162	0,0004	0,0195	0,0032	0,0002	0,0002	0,0051

Normalize edilmiş karar matrisinin oluşturulmasından sonra kriterlere ait entropi yöntemiyle hesaplanan kriter ağırlıkları kullanılarak ağırlıklı normalize karar matrisi oluşturulmuştur. Burada kriter ağırlıkları karar matrisindeki değerler ile çarpılarak ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi oluşturulur. Ağırlıklı normalize karar matrisi Tablo 6'da gösterilmektedir.

Tablo 7. Alternatiflerin S_i^+ , S_i^- , Q_i ve P_i Değerleri (2015)

Alternatifler	Q_i	P_i	S_i^+	S_i^-	SIRA
Ayces	0,0545	12,0211	0,0347	0,0488	6
Avtur	0,0753	16,6059	0,0271	0,0200	4
Maalt	0,4532	100,0000	0,2651	0,0051	1
MArtı	0,0320	7,0521	0,0242	0,1250	7
Pkent	0,1715	37,8485	0,1571	0,0670	2
Tektu	0,1590	35,0809	0,1082	0,0190	3
Utpya	0,0546	12,0563	0,0386	0,0601	5

Ağırlıklı normalize karar matrisi elemanlarının kullanılması suretiyle her bir alternatif için eşitlik (11) yardımıyla s^+ değerleri ve s^- değerleri hesaplanmıştır. Bu değerlerin de dikkate alınmasıyla eşitlik (14) yardımıyla her bir alternatif için Q_i şeklinde ifade edilen izafi önem dereceleri hesaplanmıştır. Bu işlemlerin akabinde her bir alternatif için P_i şeklinde gösterilen

performans indeksi eşitliğin (7) kullanılmasıyla tespit edilmiştir. Analiz kapsamındaki tüm alternatiflerin 2013 yılı için COPRAS analizi ile belirlenen Si^+ , Si^- , Qi ve Pi değerleri Tablo 7'de yer almaktadır.

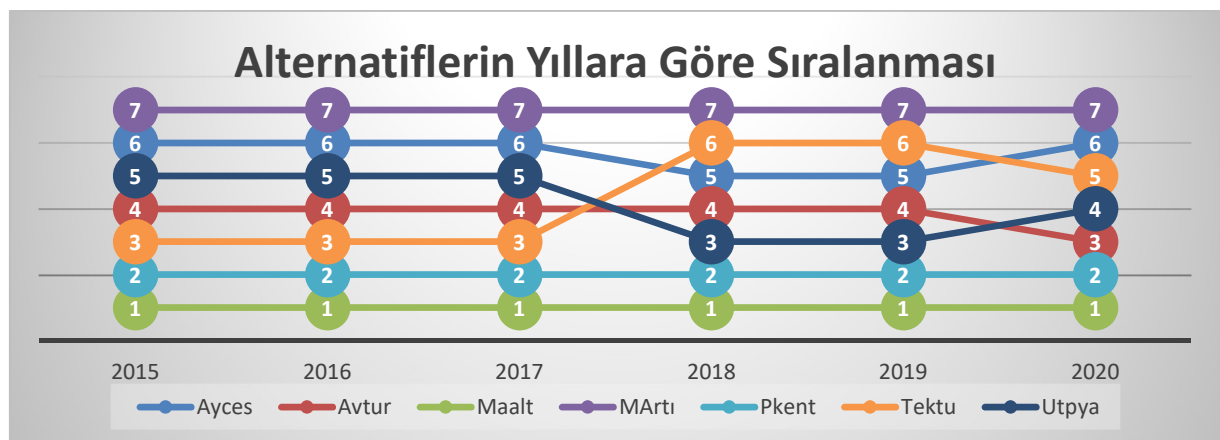
2015-2020 dönemlerine ait göreceli önemlilik düzeyleri ve alternatiflerin sıralanması tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8. Alternatiflerin Pi Değerleri ve Sıralamaları (2015-2020 dönemi)

Alternatifler	2015		2016		2017		2018		2019		2020	
	Pi	Sıra	Pi	Sıra	Pi	Sıra	Pi	Sıra	Pi	Sıra	Pi	Sıra
Ayces	12,0211	6	26,3275	6	15,6108	6	12,4280	5	12,4280	5	12,0862	6
Avtur	16,6059	4	31,5138	4	31,9111	4	32,5546	4	32,5546	4	41,7693	3
Maalt	100,0000	1	100,0000	1	100,0000	1	100,0000	1	100,0000	1	100,0000	1
Martı	7,0521	7	21,4154	7	14,0326	7	5,7818	7	5,7818	7	6,1327	7
Pkent	37,8485	2	70,5428	2	81,2461	2	60,2448	2	60,2448	2	62,4363	2
Tektu	35,0809	3	45,1072	3	32,2500	3	11,9546	6	11,9546	6	16,1305	5
Utpya	12,0563	5	30,5085	5	24,5941	5	34,4570	3	34,4570	3	32,6459	4

Tablo 8'de alternatiflerin 2015-2020 dönemlerine ait izafi önemlilik düzeyleri ve firmaların sıralamasına göre Marmaris Altinyunus tüm yıllarda en yüksek önemlilik düzeyine sahip olmuştur. Finansal tablolar ve seçilen değişkenler açısından bakıldığında firmanın cari oranının yüksek olması (ve cari oranın en yüksek ağırlığa sahip kriter olması sebebiyle) bu firma tüm dönemlerde en seçilebilir alternatif olmuştur. Martı ise tüm alternatifler içinde en düşük önemlilik düzeyine sahiptir. Martı'nın finansal tabloları incelendiğinde negatif çalışma sermayesi, kronik zarar firmanın sürekli olarak son sırada yer almasına sebep olmuştur. Diğer firmalar yıllara göre kendi aralarında değişim göstermelerine rağmen ortalama performans göstermişlerdir.

Şekil 1. Alternatiflerin Yıllara Göre Sıralamaları

Şekil 1 incelendiğinde Marmaris Altinyunus firmasının tüm yıllar itibariyle en yüksek performans gösteren alternatif olduğu, Martı firmasının ise tüm yıllarda en düşük performans gösteren firma olduğu, Pkent firması tüm yıllar itibarıyla en yüksek performanslı ikinci firma olmuştur. Diğer dört firma kendi aralarında özellikle 2016 yılından sonra değişiklik göstermişlerdir. Firma sıralamaları 2018 ve 2020 yıllarında yoğunlukla değişim göstermiştir. Rahip Brunson olayı ve Covid-19'un firma performansında ciddi bir etki gösterdiği söylenebilir. 2016'daki darbe girişiminin etkilerinin sınırlı kaldığı söylenebilir.

SONUÇ

Çalışmada Borsa İstanbul'da XTRZM endeksinde işlem gören ve verileri uygun olan turizm firmalarının verileri kullanılarak entropi tabanlı COPRAS metodu ile performans ölçümü yapılmıştır. Sonuç olarak entropi hesaplanmasında ağırlığı en yüksek kriter cari oran olarak gerçekleşmiş ve cari oranı çalışma sermayesi devir hızı izlemiştir.

Cari oranın optimal düzeyde olması turizm firmaları açısından önemlidir ve firmaların çalışma sermayesi yeterliğinin firma performansında etkisinin yüksek olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla firmaların, başarı düzeylerini artırmak ve yatırımcılar tarafından tercih edilme düzeyini artırmaları için yeterli çalışma sermayesine sahip olmaları gereklidir. Turizm firmalarının faaliyetlerinin mevsimsel dalgalanmalardan etkilenmeleri söz konusu olduğundan dönem içerisinde değişken bir çalışma sermayesi ihtiyacı söz konusudur. Özellikle konaklama işletmelerinin tur operatörlerine blok satış yapmaları ve ödemelerin zaman açısından geriden gelmesi konaklama işletmelerinin yoğun şekilde dönen varlıklara ihtiyaç duymasına sebep olmaktadır. Firmaların faaliyetlerini sağlıklı şekilde sürdürebilmeleri için yeterli kaynak bulundurmaları gerekmektedir.

Elde edilen bulgular ekonomik ve siyasi olayların firma performansına etkisinin olduğunu göstermektedir. Halka açık turizm firmaları kriz dönemlerinde hem yatırımcıların riski minimize etmek amacıyla yatırımları çekmeleri hem de turizm faaliyetine katılan bireylerin bu faaliyete katılmak için isteksiz olmaları sebebiyle krizlerden daha fazla etkilenirler. Ayrıca mevsimsel etkiden dolayı faaliyetler yılın belli dönemlerine yoğunlaştığından bu dönemde herhangi bir olumsuzluk olduğunda turizm firmaları yılın tamamını gelir elde etmeden geçirebilmektedir. Dolayısıyla firmaların güçlü bir varlık yapısına sahip olması gerekmektedir. Kriter ağırlıkları incelendiğinde en yüksek ağırlığa sahip kriterin cari oran

olduğu görünmektedir. Yani kısa vadeli yükümlülüklerin karşılanmasında sıkıntı yaşanmaması önem kazanmaktadır.

Ekonomik – siyasi faktörler ve Covid-19 gibi küresel salgınlardan en fazla etkilenen sektör hizmet sektörü olmaktadır. Hizmet sektöründe de en yoğun etkilenen sektör konaklama sektörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda hizmet sektöründeki firmaların bu dönemlerde faaliyetlerini sağlıklı şekilde yürütmeleri ve finansal başarısızlığa uğramamaları için mutlak şekilde yeterli kaynak bulundurmaları gerekmektedir. Özellikle çalışma sermayesi konusunda bir sıkıntı yaşanmayacak şekilde planlama yapılmalıdır. Kısa vadeli yükümlülüklerin karşılanmasında ortaya çıkacak muhtemel sorunlar için de önlem alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abdel-Basset, M., Ding, W., Mohamed, R., & Metawa, N. (2020). An integrated plithogenic mcdm approach for financial performance evaluation of manufacturing industries. *Risk Management*, 192-218.
- Agyabeng-Mensah, Y., Afum, E., & Ahenkorah, E. (2020). Exploring financial performance and green logistics management practices: examining the mediating influences of market, environmental and social performances. *Journal of Cleaner Production*, 1-13.
- Akkaya, M., & Kanar, S. (2017). Sosyal ve toplumsal olayların finansal yapıya etkisi Türkiye-Rusya krizi ve 15 Temmuz olayı. *International congress on management economics and business proceedings book* (s. 119-124). Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi.
- Alsaifi, K., Elnahass, M., & Salama, A. (2019). Carbon disclosure and financial performance: UK environmental policy. *Business Strategy and the Environment*, 711-726.
- Altemur, N., & Karaca, S. S. (2021). Türkiye için finansal belirsizlik endeksi önerisi. *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives*, 9(1), 64-77.
- Awaysheh, A., Heron, R. A., Perry, T., & Wilson, J. I. (2020). On the relation between corporate social responsibility and financial performance. *Strategic Management Journal*, 965-987.
- Ayçin, E., & Çakın, E. (2019). KOBİ'lerin finansal performansının MACBETH-COPRAS bütünleşik yaklaşımıyla değerlendirilmesi. *Journal of Yasar University*, 251-265.

- Bahar, O., & Çelik İlal, N. (2020). Coronavirüsün (Covid-19) turizm sektörü üzerindeki ekonomik etkileri. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6(1), 125-139.
- Balaguera, J., & Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: the spanish case. *Applied Economics*, 7(34), 877-884.
- Bayrakçı, E., & Aksoy, E. (2019). Bireysel emeklilik şirketlerinin entropi ağırlıklı ARAS ve COPRAS Yöntemleri ile karşılaştırmalı performans değerlendirmesi. *Business and Economics Research Journal*, 415-433.
- Beh, L.-S., & Lin, W. L. (2021). Impact of COVID-19 on ASEAN tourism industry. *Journal of Asian Public Policy*, 1-21.
- Brida, J. B., Carrera, E. J., & Risso, W. A. (2008). Tourism's impact on ong-run Mexican economic growth. *Economics Bulletin*, 21(3), 1-8.
- Carter, D., Mazumder, S., Simkins, B., & Sisneros, E. (2021). The stock price reaction of the COVID-19 pandemic on the airline, hotel, and tourism industries. *Finance Research Letters*, 1-15.
- Chatterjee, P., Athawale, V., & Chakraborty, S. (2011). Materials selection using complex proportional assessment and evaluation of mixed data methods. *Materials and Design*, 851-860.
- Das, M. C., Sarkar, B., & Ray, S. (2012). A framework to measure relative performance of Indian technical institutions using integrated fuzzy AHP and COPRAS methodology. *Socio-Economic Planning Sciences*(46), 230-241.
- Dong, Y., Skowronski, K., Song, S., Venkataraman, S., & Zou, F. (2020). Supply base innovation and firm financial performance. *Journal of Operational Management*, 768-796.
- Dube, K., Nhamo, G., & Chikdozi, D. (2020). COVID-19 cripples global restaurant and hospitality industry. *Current Issues in Tourism*, 1487-1490.
- Fialova, V., & Vasenska, I. (2020). Implications of the COVID-19 crisis for the sharing economy in tourism: the case of airbnb in the czech republic. *Ekonomicko-manazerske Spektrum*, 78-89.
- Franco, S., Caroli, M. G., Cappa, F., & Del Chiappa, G. (2020). Are you good enough? csr, quality management and corporate financial performance in the hospitality industry. *International Journal of Hospitality Management*, 1-12.
- Gössling, S. (2020). Risks, resilience and pathways to sustainable aviation: a COVID-19 perspective. *Journal of Air Transport Management*, 1-17.
- Grech, V., Grech, P., & Fabri, S. (2020). A risk balancing act – tourism competition using health leverage in the COVID-19 era. *International Journal of Risk & Safety in Medicine*, 121-130.

- Günay, F. (2020). Terör, politik ve askeri olaylara borsa istanbul turizm sektörü yatırımcı tepkisi. *İzmir Journal of Economics*, 35(4), 839-856.
- Hadiwardoyo, W. (2020). Kerugian ekonomi nasional akibat pandemi COVID-19. *Baskara Journal of Business & Entrepreneurship*, 2(2), 83-92.
- Hanafiah, M. H., Balasingam, A. S., Nair, V., Jamaluddin, M. R., & Zahari, M. S. (2021). Implications of COVID-19 on tourism businesses in malaysia: evidence from a preliminary industry survey. *Asia-Pacific Journal of Innovation in Hospitality and Tourism*, 81-94.
- Haugom, L. (2016). Turkey after the coup attempt. *Norwegian Institute for Studies Insight*, 1-8.
- İnce, E., & Sürme, M. (2020). COVID-19 Salgınının havayolu şirketlerine yansımalarına yönelik nitel bir araştırma. *Gaziantep university journal of social sciences*, 571-585.
- Kaklauskas, A., Zavadskas, E., Naimaviciene, J., Krutinis, M., Plakys, V., & Venskus, D. (2010). Model for a complex analysis of intelligent built environment. *Automation in construction*, 326-340.
- Karamoy, H., & Tulung, J. E. (2020). The effect of financial performance and corporate governance to stock price in non-bank financial industry. *Corporate ownership & control*, 7(2), 97-103.
- Kaya, İ., Keskin Köylü, M., & Günay, B. (2017). 15 temmuz darbe girişiminin Bist 30/100 endeksleri üzerine etkisinin olay çalışması (event study) yöntemi ile analizi. *Uluslararası iktisadi ve idari bilimler dergisi*, 3(2), 54-67.
- Koyuncu, O., & Özcan, M. (2014). Personel seçim sürecinde analitik hiyerarşi süreci ve topsis yöntemlerinin karşılaştırılması: otomotiv sektöründe bir uygulama. *H.Ü. iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi*, 32(2), 195-212.
- Li, X., Wang, K., Liu, L., Xin, J., Yang, H., & Gao, C. (2011). Application of the entropy weight and topsis method in safety evaluation of coal mines. *Procedia engineering*, 2085-2091.
- Liew, V. K.-S. (2020). The effect of novel coronavirus pandemic on tourism share prices. *Journal of tourism future*, 1-16.
- Mwamwaja, E. E., & Mlozi, S. (2020). An assessment of the impact of COVID-19 pandemic in the tourism sector in Tanzania. *International tourism and hospitality journal*, 1-15.
- Neely, A., Gregory, M., & Platts, K. (1995). Performance measurement system design: a literature review and research agenda. *International Journal of Operations & Production Management*, 15(4), 80-116.
- Ömürbek, N., & Balcı, F. (2017). Entropi temelli copras yöntemi ile Avrupa Birliği ülkeleri ve Türkiye'nin havayolu taşımacılığının değerlendirilmesi. *Süleyman demirel üniversitesi vizyoner dergisi*, 13-25.

- Ömürbek, N., & Urmak Akçakaya, E. D. (2018). Forbes 2000 yer alan havacılık sektöründeki şirketlerin entropi, maut, copras, ve saw yöntemleri ile analizi. *Süleyman demirel üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi* , 257-278.
- Özdağaoğlu, A. (2013). Çok ölçütlü karar verme modellerinde normalizasyon tekniklerinin sonuçlara etkisi: COPRAS örneği . *Eskişehir osmangazi üniversitesi iktisadi ve idari bilimler dergisi* , 229-255.
- Pan, W.-T., Huang, Q.-Y., Yang, Z.-Y., Zhu, F.-Y., Pang, Y.-N., & Zhuang, M.-E. (2021). Determinants of tourism stocks during the COVID-19: evidence from the deep learning models. *Frontier in public health*, 1-12.
- Pekovic, S., & Vogt, S. (2021). The fit between corporate social responsibility and corporate governance: the impact on a firm's financial performance. *Review of managerial science*, 1095-1125.
- Sansa, N. A. (2020). The impact of the COVID - 19 on the financial markets: evidence from China and USA. *Electronic research journal of social sciences and humanities*, 2(2), 29-39.
- Sarıçalı, G., & Kundakçı, N. (2016). AHP ve COPRAS yöntemleri ile otel alternatiflerinin değerlendirilmesi. *International review of economics and management*, 4(1), 45-66.
- Seiler, A., Papanagnou, C., & Scarf, P. (2020). On the relationship between financial performance and position of businesses in supply chain networks. *International journal of production economics*, 1-14.
- Sezal, L. (2020). 2018 ağustos krizinin türk bankacılık sektörüne etkisi. *Journal of economics and research*, 1(1), 17-32.
- Somuncu , K. (2021). Yerli ve yabancı yatırımcıların bıst-100 endeksi üzerine etkilerinin incelenmesi. *İşletme araştırmaları dergisi*, 13(4), 2962-2975.
- Şengel, Ü., & Erkan, M. K. (2021). Financial policies of european union countries regarding the tourism industry in COVID-19 process. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 123-135.
- Şenol, Z., & Ulutaş, A. (2018). Muhasebe temelli performans ölçümleri ile piyasa temelli performans ölçümlerinin CRITIC ve ARAS yöntemleriyle değerlendirilmesi. *Finans politik & ekonomik yorumlar*(641), 83-102.
- Topak, M. S., & Çanakçıoğlu, M. (2019). Banka performansının entropi ve copras yöntemi ile değerlendirilmesi: türk bankacılık sektörü üzerine bir araştırma. *İSMMMÖ mali çözüm*, 107-132.
- Uygurtürk, H., & Soylu, N. (2016). Girişim sermayesi yatırım ortaklıklarının likidite ve karlılık performanslarının COPRAS yöntemi ile analizi. *Hitit üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi* , 637-650.
- Wang, T.-C., & Lee, H.-D. (2009). Developing a fuzzy TOPSIS approach based on subjective weights and objective weights. *Expert systems with applications*, 8980-9885.

-
- WTTC. (2021). *Economic Impact Reports*. 06 08, 2021 tarihinde World Travel&Tourism Council: <https://wttc.org/Research/Economic-Impact#:~:text=The%20Travel%20%26%20Tourism%20sector%20suffered,the%20global%20economy%20in%202020>. adresinden alındı
- WTTC. (2021). *TURKEY 2021 Annual Research: Key Highlights* . Londra: WTTC.
- Wu, J., Sun, J., Liang, L., & Zha, Y. (2011). Determination of weights for ultimate cross efficiency using Shannon entropy. *Expert systems with applications*, 38(5), 5162-5165.
- Wu, W., Lee, C.-C., Xing, W., & Ho, S.-J. (2021). The impact of the COVID-19 outbreak on Chinese-listed tourism stocks. *Financial innovation*, 1-18.
- Xie, J., Nozawa, W., & Managi, S. (2020). The role of women on boards in corporate environmental strategy and financial performance: a global outlook. *Corporate social responsibility and environmental management*, 2044-2059.
- Yeyati, E. L., & Filippini, F. (2021, 06). *Social and economic impact of COVID-19. brookings global working paper*. Washington D.C.: Brookings Institution.
- Zhang, H., Gu, C.-l., Gu, L.-w., & Yan, Z. (2011). The evaluation of tourism destination competitiveness by TOPSIS & information entropy – A case in the Yangtze River Delta of China. *Tourism management*, 32, 443-451.
- Zhang, H., Song, H., Wen, L., & Liu, C. (2021). Forecasting tourism recovery amid COVID-19. *Annals of tourism research*, 1-16.

INVESTIGATION OF DAILY STEP COUNTS WITH PEDOMETER PROGRAMS INSTALLED ON THE SMART MOBILE PHONES OF HEALTHY YOUNG ADULTS*

Mehmet Emin YILDIZ¹

Abdulkadir TEMİZ²

Abstract

It is aimed to determine the average daily step counts of young adults with the pedometer programs installed on the smart mobile phones and to investigate the relationship between the step counts and various variables. The data of a total of 182 the participants, 52 (28.6%) male and 130 (71.4%) female, were evaluated. Participants were provided to install SHealth, iPhone Health or Pedometer pedometer program on their phones. The data were collected in May 2018 with the data form prepared by the researcher. Since the data did not show a normal distribution, analysis was performed with the Mann-Whitney U test for comparisons between independent groups and the Chi-Square test for cross-table comparisons. As a result of the research; The mean daily step counts were recorded as 7598 (Sd:±3092) for all participants, 9445 (Sd:±2909) for men and 6860 (Sd:±2853) for women. Men's step counts was statistically higher than women's ($p<.001$). It was determined that 9.6% of male and 41.5% of female had an average daily step count below 6000. 38.5% of males and 13.1% of females had at least 10000 steps recommended by the World Health Organization. The most active period of the day was determined as 12.00-17.59 hours with 61.3% of the students. No relationship was found between the frequency of follow-up the pedometer program and the average daily step count ($p>.05$). Due to the widespread use of smart mobile phones, objective data about the physical activity levels of groups or individuals can be obtained by using the installed pedometer programs.

Keywords: Physical Activity, Smart Cell Phone, Step Count, Young Adult.

*This study is the extended version of the paper presented at the 17th International Sports Sciences Congress held in Antalya between 13-16 November 2019.

¹Dr, Faculty of Sport Sciences, Uşak University, toriemini@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8144-1139

² Batman Atatürk Ortaokulu, a.kadir.temizz@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1519-8297

SAĞLIKLI GENÇ YETİŞKİNLERİN AKILLI MOBİL TELEFONLARINDA YÜKLÜ ADIMSAYAR PROGRAMLARI İLE GÜNLÜK ADIM SAYILARININ İNCELENMESİ

Öz

Akıllı mobil telefonlarda yüklü adımsayar programları ile genç yetişkin ortalama günlük adım sayılarının belirlenmesi ve adım sayısının çeşitli değişkenlerle ilişkisinin araştırılması amaçlandı. Katılımcıların 52'si (%28.6) erkek ve 130'u (%71.4) kadın olmak üzere toplam 182 kişinin verisi değerlendirildi. Katılımcıların telefonlarına SHealth, iPhone Sağlık veya Pedometre adımsayar programı yüklemeleri sağlandı. Araştırmacılar tarafından hazırlanan veri formu ile veriler Mayıs 2018'de toplandı. Veriler normal dağılım göstermediğinden bağımsız gruplar arası karşılaştırmalarda Mann-Whitney U testi ve çapraz tablo karşılaştırmalarında Chi-Square testi ile analiz yapıldı. Araştırma sonucunda; ortalama günlük adım sayıları, tüm katılımcılarda 7598 (Sd:±3092), erkeklerde 9445 (Sd:±2909) ve kadınlarda 6860 (Sd:±2853) olarak kaydedildi. Erkeklerin adım sayısı istatistiksel olarak kadınlardan fazla bulundu ($p<.01$). Erkeklerin %9,6'sı ve kadınların %41,5'i ortalama günlük adım sayısı 6000'in altında olduğu tespit edildi. Erkeklerin %38,5'i ve kadınların %13,1' ise Dünya Sağlık Örgütü'nün önerdiği günlük en az 10000 adım sayısına sahip olduğu görüldü. Öğrencilerin en aktif oldukları gün içi saat periyodu %61,3 ile 12.00-17.59 saat aralığı olarak tespit edildi. Adımsayar programını takip sıklığı ile ortalama günlük adım sayısı arasında herhangi bir ilişki bulunamadı ($p>.05$). Yaygınlaşan akıllı mobil telefon kullanımı dolayısıyla yüklü adımsayar programları ile bireylerin veya grupların fiziksel aktivite düzeyleri hakkında objektif veriler elde edilebilir.

Anahtar Kelime: Adım Sayısı, Akıllı Cep Telefonu, Fiziksel Aktivite, Genç Yetişkin.

INTRODUCTION

It is known that physical activity plays an important role in protecting against obesity, metabolic diseases and chronic diseases (Baker et al., 2015; Pruijboom et al., 2015). With this, physical inactivity is quite common and emerges as the fourth largest risk factor affecting 6% of the global death rate (Kirwan et al., 2012, p. 55). Accurate measurement of physical activity is important to identify and monitor physical activity recommendations and to implement public health interventions (Bort-Roig et al., 2014, p. 671). It is often difficult to collect epidemiological data with limited reliable means. Collecting data with smart mobile phones may be more useful than collecting data using pen and paper. With the development of technologies, the usage area of communication tools in daily life has expanded and usage practices have become widespread. One of them is smart mobile phones. Smartphones, which measure many features of people in daily life such as walking, stopping, running, climbing stairs, managed to enter our lives in a short time. With the rapid development of wearable or portable mobile technological devices such as smart phones and smart watches, it is possible to obtain many different data from the environment of the individual by making use of the

sensors integrated into these devices. In addition to the step count of the individual, the calories burned and the heart rate during exercise activities can also be recorded (Klasnja & Pratt, 2012, p. 184; Leong & Wong, 2017, p. 14). While taking advantage to measure and encourage physical activity from smart mobile phones, the existence of programs that show the number of steps on these devices shows that the concept of "step count" is popular. While walking is accepted can be an easily practiced as physical activity by everyone, the number of steps is also important in terms of showing the level of physical activity (Can, 2019, p. 71). Many of the popular health and pedometer apps have been developed for use by the general public and are aimed at promoting health and wellness as well as disease prevention (Fitzgerald & McClelland, 2017, p. 373). There are more than 250 pedometer applications for different platforms (Leong & Wong, 2017, p. 14). These apps can be downloaded for free or for a fee to measure steps, distance and track physical activity. Mobile phones with pedometer apps are useful as people often carry these devices with them throughout the day.

In many research studies, it has been reported that pedometers installed on smart mobile phones perform accurate step count at different walking speeds, different walking distances and different phone carrying methods (Funk et al., 2018, p. 22; Thomson et al., 2019, p. 372). Thomson et al. (2019) evaluated the validity of a smartphone for counting steps and estimating energy expenditure during physical activity in a study investigating the accuracy of a smartphone for measuring physical activity in the laboratory and in free daily life. The mobile phone estimated the number of manually counted 700 steps as 703 and only 3 steps were wrong. At the end of the study, they reported that the smartphone accurately measured the step count during a controlled laboratory walking trial. Yıldız & Kara (2020) investigated how close to the truth the user's step counts were estimated by the S Health pedometer program of widely used (personal) different brands of smart mobile phones, and whether these counts changed with three different transportation methods. They stated that the step count did not differ between smart mobile phones of different brands. They found the mean step count as 103.80 ± 8.02 with the S Health pedometer program. They emphasized that this average value obtained is higher than the real number by 3.8%, and that this situation can provide us with an idea about the average daily step count of individuals and groups.

In this context, our aim is to determine the average daily step count of healthy young adult university students with the pedometer programs installed on smart mobile phones and to investigate the relationship between the step count and various variables. Despite the

widespread use of smart mobile phones and pedometer applications, few studies have been conducted on the step count and attitudes of the groups towards the use of pedometers. This study is also important in terms of obtaining the step count data of individuals and groups, providing the opportunity to compare with the worldwide step count data recorded in smartphone applications and similar researches to be made from now on.

1. MATERIAL AND METHOD

1.1. Participants

Randomly selected volunteer participants who were studying at Batman University Health Services Vocational School in March 2018 and who had mobile phones of 2014 and later models were included in the study. Excluding the erroneous or incomplete data of 26 participants, a total of 182 participants, 52 (28.6%) men and 130 (71.4%) women. The total number of students studying at the Vocational School of Health Services in the 2017-2018 academic year is 1286, and the number of female students is higher than the number of male students. The number of volunteers included in the study corresponds to 14.2% of the total number of students who are the study universe. 4 weeks before data collection, participants were asked to install one of the following three pedometer software applications on their smart mobile phones and to keep the program active. One of these programs was already pre-installed on the smart mobile phones of 45 (24.7%) students. It was stated to the participants that they should carry their phones with them during their daily activities outside the home. Participants who forgot to take their phone with them while leaving the house and whose phones were turned off due to other reasons such as phone malfunction were excluded from the study. No suggestions were made to the participants about the pedometer program for 4 weeks. During the research process, research ethics approval was obtained with the decision of Batman University Ethics Committee numbered 2018/2-3.

1.2. Data Collecting

A personal information form and case report were created by the researcher and the collected data were processed into this form. The step count data of the participants were obtained from the pedometer programs installed on their smart mobile phones. Only the average daily step counts from 12 to 18 March 2018 were recorded for evaluation 4 weeks after the study. Readings for subjects' height were taken to the nearest 0.1 cm using a stadiometer and later converted to meter. Weight defined as the force the matter in the body exerts in a standard gravitational field was taken using weighing scales. The subjects were asked to stand on the

centre of the scale without support, with their arms loosely by their sides, head facing forward and with their weight distributed evenly on both feet and reading to the nearest 0.1 kg was recorded for each subject. Body mass index (BMI) is defined as a person's weight in kilograms divided by the square of the person's height in metres (kg/m^2). The following criteria was used for defining weight status using BMI: BMI $<18.5 \text{ kg/m}^2$ –Underweight, BMI 18.5- 24.9 kg/m^2 Normal weight, BMI 25.0-29.9 kg/m^2 Overweight and BMI $\geq 30 \text{ kg/m}^2$ Obese (WHO, 2004).

1.3. Pedometer Programs Installed on Participants' Mobile Phones

Participants were provided to install the updated iHealth program on their iPhone mobile phones (the updated version iOS 11.2.5, for iPhone 5s and later, Jan 23, 2018). Samsung and other mobile phone owners were provided to install the updated S Health program on their phones (the updated version is 5.16.0.043, Android Samsung Electronics Co., Ltd.). Participants who could not install S Health for various reasons were provided to install the 'Pedometer' program to their phones (the updated version is 1.0.49, Leap Fitness Group, Hong Kong.). It was detected that the pedometer programs installed on the phones were actively working. According to the brand distribution of the 2014 and above smart mobile phones owned by the students; Samsung 45.6% (n:83), Iphone 15.9% (n:29), LG 15.9% (n:29), HTC 11.5% (n:21), Huawei 2.7% (n:5) and other brands had 8.2% (n:15).

1.3.1. Samsung Health App (S Health)

S Health program by Samsung Electronics CO.LTD was launched in 2013 with the Samsung S4 model. However, S Health service can be used in all Galaxy models released after August 2016. Supported Galaxy and non-Galaxy devices require Android™ 4.4 (KitKat) or higher. While running or walking, S Health automatically detects movements and follows them with devices (Samsung, 2021).

S Health app can be downloaded from the Galaxy Apps, Google Play or Apple Apps store. The number of downloads of S Health program on GooglePlay has exceeded 1 billion (Google Play, 2021; Apple Apps, 2021).

1.3.2. Apple Health App (Health)

There are four categories highlighted in apple Health app: Activity, Sleep, Awareness, and Nutrition. In addition to automatically counting your steps, the Health app also calculates the

walking and running distance you have covered. Health app available on iPhone 4s or later and iPod touch (Apple, 2021).

1.3.3. Pedometer App (Pedometer)

Launched by Leap Fitness Group (Hong Kong), this pedometer program uses the built-in sensor to count steps. It also monitors calories burned, walking distance and time, etc. (Leap, 2021).

1.4. Data analysis

All data analysis was done using the IBM SPSS® V24.0 software for windows (IBM Corporation, Armonk, New York, United States). The data did not show normal distribution. (Kolmogorov-Smirnov Statistic: .074 df: 182 Sig.: .000). Comparisons of the median values of the independent groups were made with the Mann-Whitney U test. Analysis was performed with the Chi-Square test in cross tables. Spearman's correlation coefficient was used to determine the relationship between continuous variables. Statistical significance level was accepted as $p < .05$ in the analyzes made in the study.

2. FINDINGS

The data of a total of 182 students, 52 (28.6%) male and 130 (71.4%) female, were evaluated.

According to age groups; 93.4% of the students are 18-24 years old and 6.6% of them are 25-30 years old.

Table 1. Averages of Students' Height, Body Weight and Average Daily Step Count by Gender

Groups	Male Mean± Sd	Female Mean ± Sd	Total Mean ± Sd
N	52	130	182
Length (m)	1.75±.0	1.61±.1	1.65±.1
Body weight (kg)	71.2±11.0	56.6±8.1	60.8±11.1
BMI (kg/m ²)	23.3±3.1	21.9±2.9	22.3±3.0
Average step count per day	9445±2909	6860±2853	7598±3092

As shown in Table 1, the mean daily step counts of male students was recorded as 9445±2909 and 6860±2853 for females.

Table 2. Comparison of the Daily Average Step Counts of the Students According to Their Gender

Groups	N	Mean Rank	Sum of Ranks	U	Z	p
--------	---	-----------	--------------	---	---	---

Male	52	125.47	6524.50			
Female	130	77.91	10128.50	1613.500	-5,502	.000
Total	182					

According to Table 2, the fact that the average daily step counts for males was higher than the step counts for females was founded to be statistically significant in the Mann-Whitney U test analysis ($p < .001$).

Table 3. Comparison of the Students by Gender and Phone Carrying Method

Groups		In trouser pocket	In shoulder bag	In hand	In jacket pocket etc.	Total
Male	N	50	0	1	1	52
	%	96.2%	0.0%	1.9%	1.9%	100%
Female	N	30	44	54	2	130
	%	23.1%	33.8%	41.5%	1.5%	100%
Total	N	80	44	55	3	182
	%	44.0%	24.2%	30.2%	1.6%	100%

Chi-Square test was not applied.

Table 3 shows the distribution of the students according to the way they carry their smart mobile phone devices. Accordingly; 44.0% is in trouser pocket, 30.2% is in hand, 24.2% is in shoulder bag and 1.6% is jacket pocket and other carrying methods.

Table 4. Distribution of Students According to Gender and BMI

Groups		Underweight	Normal	Overweight	Obese	Total
Male	N	2	33	16	1	52
	%	3.8%	63.5%	30.8%	1.9%	100%
Female	n	6	107	16	1	130
	%	4.6%	82.3%	12.3%	0.8%	100%
Total	n	8	140	32	2	182
	%	4.4%	76.9%	17.6%	1.1%	100%

When the variables are combined as underweight + normal and overweight + obese; Pearson Chi-Square Value: 8.161 df: 1 Asymptotic Significance (2-sided): .004

When the BMI distributions of the students according to their genders are analyzed in Table 4, there is a statistical difference between the genders. Accordingly, while the ratio of underweight or normal males was 67.3%, this ratio was higher in females as 86.9% ($p < .05$). In addition, while the rate of overweight or obesity in males was 32.7%, this rate was lower in females as 13.1% ($p < .05$).

Table 5. Comparison of Students According to BMI Groups and Average Daily Step Groups

Groups		<6000 steps	6000-9999 steps	10000 or more steps	Total
Underweight + Normal	N	54	69	25	148
	%	36.5%	46.6%	16.9%	100%

Overweight + Obese	N	5	17	12	34
	%	14.7%	50.0%	35.3%	100%
Total	N	59	86	37	182
	%	32.4%	47.3%	20.3%	100%

Pearson Chi-Square Value: 8.718 df: 2 Asymptotic Significance (2-sided): .013

When Table 5 is examined, It is seen that overweight or obese students (35.3%) are more in the group of 10000 or more daily steps than underweight or normal weight students (16.9%). It is seen that underweight or normal weight students (36.5%) are more in the group with less than 6000 daily steps than overweight or obese students (14.7%) ($p < .05$). Contrary to expectations, it can be stated that the daily average number of steps of 10000 and above does not decrease the BMI value.

Table 6. Comparison of Students by Gender and Frequency of Follow-Up the Pedometer Program

Groups		Everyday	A few times per week	A few times per month or never	Total
Male	n	30	13	9	52
	%	57.7%	25.0%	17.3%	100%
Female	n	88	25	17	130
	%	67.7%	19.2%	13.1%	100%
Total	n	118	38	26	182
	%	64.8%	20.9%	14.3%	100%

Pearson Chi-Square Value: 1.630 df: 2 Asymptotic Significance (2-sided): .443

As shown in Table 6, 64.8% of the students followed the pedometer program daily, 20.9% followed a few times per week, and 14.3% followed a few times per month or never or never. The frequency of following the pedometer program was not statistically different between male and female students ($p > .05$).

Table 7. Comparison of the Students by Their Gender and the Average Daily Step Counts on Weekdays.

Groups		<6000 steps	6000-9999 steps	10000 or more steps	Total
Male	N	3	28	21	52
	%	5.8%	53.8%	40.4%	100%
Female	N	41	67	22	130
	%	31.5%	51.5%	16.9%	100%
Total	N	44	95	43	182
	%	24.2%	52.2%	23.6%	100%

Pearson Chi-Square Value: 18.894 df:2 Asymptotic Significance (2-sided): .000

As shown in Table 7, the rate of males (40.4%) with an average daily step count of 10000 and above on weekdays was found to be higher than the rate of females (16.9%) ($p < .001$). A significant portion of women (31.5%) have an average of less than 6000 steps per day.

Table 8. Comparison of Students According to Their Gender and Average Daily Steps at the Weekend

Groups		<6000 steps	6000-9999 steps	10000 or more steps	Total
Male	N	15	21	16	52
	%	28.8%	40.4%	30.8%	100%
Female	N	83	33	14	130
	%	63.8%	25.4%	10.8%	100%
Total	N	98	54	30	182
	%	53.8%	29.7%	16.5%	100%

Pearson Chi-Square Value: 20.280 df: 2 Asymptotic Significance (2-sided): .000

As shown in Table 8, the rate of males (30.8%) with an average daily step count of 10000 or more on the weekend was found to be higher than the rate of females (10.8%) ($p < .001$). A significant portion of females (63.8%) have an average of less than 6000 steps per day. When Tables 6 and 7 are examined together, the rate of students with an average daily step count of 10000 and above is 16.5% on weekends, while this rate increases to 23.6% during the week.

Table 9. Comparison of the Students According to Their Gender and the Average Daily Step Counts Per Week

Groups		<6000 steps	6000-9999 steps	10000 or more steps	Total
Male	N	5	27	20	52
	%	9.6%	51.9%	38.5%	100%
Female	N	54	59	17	130
	%	41.5%	45.4%	13.1%	100%
Total	N	59	86	37	182
	%	32.4%	47.3%	20.3%	100%

Pearson Chi-Square Value: 23.785 df: 2 Asymptotic Significance (2-sided): .000

As shown in Table 9, the rate of men (38.5%) with an average daily step count of 10000 and above per week was found to be higher than the rate of women (3.1%) ($p < .001$). A significant portion of women (41.5%) have an average of less than 6000 steps per day.

Table 10. Comparison of the Students According to Their Gender and the Time of Day They Take the Most Steps

Groups		00. ⁰⁰ -05. ⁵⁹	06. ⁰⁰ -11. ⁵⁹	12. ⁰⁰ -17. ⁵⁹	18.00- ²³ . ⁵⁹	Total
Male	N	5	40	217	102	364
	%	1.4%	11.0%	59.6%	28.0%	100%
Female	N	20	118	564	208	910
	%	2.2%	13.0%	62.0%	22.9%	100%
Total	N	25	158	781	310	1274*
	%	2.0%	12.4%	61.3%	24.3%	100%

*: The total number of preferences for the time period with the most steps taken on each day of the the week (182x7). Pearson Chi-Square Value: 5.137 df: 3 Asymptotic Significance (2-sided): .162

When Table 10 is examined, it was seen that there was no significant difference between the genders according to the time period of the day in which the students took the most steps ($p > .05$). The time period in which both men and women take the most steps is 12.⁰⁰-17.⁵⁹. Evening hours (18.⁰⁰-23.⁵⁹) as the most active time period were not different between males and females ($p > .05$). It can be said that female students also actively participate in life outside the home, just like men, during night hours.

Table 11. The Relationship Between the Frequency of Students' Pedometer Follow-Up and the Average Daily Step Counts.

Continuous Variables	Frequency of follow-up the pedometer	
Average daily step count	rho	-.049
	p	.510
	N	182

According to Table 11, the relationship between the frequency of pedometer follow-up and the average daily step count in students was not found statistically significant ($p > .05$).

DISCUSSIONS

It is known that the use of pedometer programs in smart mobile phones, which have become widespread with the development of technology, has increased. These widely used applications provide invaluable data such as measuring the step count, physical activity time during stepping, circulation distance (Leong & Wong, 2017, p. 14; Samsung, 2021). According to the statistical data included in the S Health program, the average daily step count of all men using SHealth worldwide was 5423 from 12 to 18 March 2018, and the average daily step count of all women was 4763.

In this study, some statistical analyzes were made by sharing the female and male pedometer data separately. According to these results, the mean daily step count was found to be 9445 (Sd: ± 2909) for men and 6860 (Sd: ± 2853) for women. It can be said that both male and female students have higher step counts than the overall average of people using S Health worldwide.

Inoue et al. (2011) found that men are more active than women in all age groups in their study comparing the daily step counts in men and women according to age groups. In addition, they stated that the 20-29 age group reached the highest daily step count, while the 60-69 age group reached the minimum step count. In a study conducted with 193 teachers, examining the pedometer program data of 2019 on their smart mobile phones, the average daily step

counts in a year was 16% higher for male teachers ($6728 \pm 2408_{\text{steps/day}}$) than female teachers ($5793 \pm 2435_{\text{steps/day}}$) (Savdi & Yıldız, 2020, p. 45).

In this study, the mean daily step count of men ($9445 \pm 2909_{\text{steps/day}}$) was found to be higher than that of women ($6860 \pm 2853_{\text{steps/day}}$), which is consistent with the literature. This difference (37%) may be due to the greater involvement of men in active social areas and business life.

As walking was seen as the most easily applicable physical activity, step counts of the people and the adequacy of the step counts have been a matter of curiosity. Studies show that most adults take 4000-6000 steps in their regular daily activities, and the number of additional steps to be gained from other moderate-vigorous activities should be between 3000-6000. This means about 10000 steps in total (Choi et al., 2007, p. 141). Some studies have also suggested that the step counts per day for healthy adults ranges from 6000 to 7000 steps. However, this falls short of the recommended 10,000-day step guideline (Tudor-Locke et al., 2001, p. 91). According to Statista (2017) data, Hong Kong ranks first with 6880 steps in average daily steps, while China ranks second with 6189 steps and Russia ranks third with 5969 steps. Turkey took place above Australia and the United States with 5057 steps.

In this study, although the mean daily step count of men was 9445 (Sd: ± 2909) and close to 10000 steps, the proportion of men with an average daily step count of 10000 and above was 38.5% and the rate of women was only 13.1%. A significant portion of women (41.5%) take less than 6000 steps per day on average.

Smith et al. (2015) found in their study on office workers that the average number of steps people take on weekdays is higher than the number of steps taken on weekends. They claimed that the reason for this was that they walked to and from their workplaces on weekdays. Because the hours with the highest number of steps coincided with commuting hours.

According to the findings of this study, male students had more steps than female students during the week and at the weekend. It has been noted that university students are more active on weekdays than on weekends. This may be because of the lack of active participation in the university or the social life of the city at the weekend. Solution proposals can be developed by relevant institutions and organizations to ensure that students are more physically active on the weekend.

While being physically active is important in preventing weight gain, it is an important paradox that physical activity alone does not cause weight loss. Physical activity is just one

factor in the complicated picture of weight management. Diet, genetics, and behavioral factors all have an impact on body composition. But even without a reduction in weight, physical activity provides metabolic adaptations that benefit health (US Health, 2008). Previous studies have shown that overweight and obese people are less physically active than their normal-weight peers (Bar-Or, 2000, p. 51). Savdi & Yıldız (2020) noted in their study on teachers that there is no relationship between the average daily step counts per year and BMI values.

In this study, it was found that overweight/obese students had a higher step counts than normal/underweight students. It is thought that the reason for this is that overweight people try to be more active than others in order to achieve weight loss. One week of step count data may not be sufficient to show a weight loss relationship. In addition, the fact that most of the students had normal BMI values may have caused these students not to need more walking action.

Brooke et al. (2014) examined time-specific differences in objectively measured physical activity in children aged 4-18 years and compared the difference between time periods of total physical activity and moderate and vigorous exercise. Ultimately, there were significant differences in both total physical activity and moderate-to-vigorous exercise of the children throughout the school day. In conclusion, there were significant differences in both total physical activity and moderate-to-vigorous exercise of children throughout school.

In this study, it was concluded that most of the university students were more active during school hours. In addition, there was no difference between males and females according to the preference rate of the hour period in which they were most active during the day. The time period in which males and females take the most steps is 12:00-17.59. There was no difference between males and females according to the rate of being most active in the evening (18.00-23.59). It can be said that female students participate actively in social life outside the home, just like men, at night.

The sharpest decline in Physical Activity occurs during adolescence and early adulthood (Wallace et al., 2000, p. 494). The World Health Organization (WHO) guidelines suggests that inactive adults will gain additional health benefits with only minor behavioral changes, such as a transition from lack of activity to some activity level. In a 5-week follow-up study conducted in young adults, it was emphasized that simply using the pedometer application or participating in the study may be sufficient to increase the number of steps or affect motivation (Walsh et al., 2016, p. 109). However, an 8-week study found that the control

group showed an initial increase in step count and then decreased back to baseline (Glynn et al., 2014).

Normand et al. (2008) stated that the attraction of pedometers to monitor physical activity objectively stems from their ability to make an easily understood measurement during walking and running. They reported that Pedometers provide behavioral feedback and are an important tool for motivation. In the study conducted by Savdi & Yıldız (2020) with 193 teachers, they examined the data of one-year pedometer program on teachers' smartphones and found a moderately positive relationship between the frequency of pedometer follow-up pedometer program.

In this study, among young adult students, 64.8% followed the pedometer program daily, 20.9% followed it a few times per week, and 14.3% followed it a few times per month or never. The frequency of following the pedometer program by male and female students was not statistically different. No relationship was found between the frequency of following the pedometer program by young adult students and the average daily step counts. In this study, the relationship between the use of a pedometer (self-monitoring) and the step counts in a natural process was a matter of curiosity, as motivation processes such as suggestion, advice, and suggestion were not used. However, it is thought that the one-week step count data of the students is insufficient to show this relationship.

CONCLUSION

All men worldwide using S Health had an average daily step count of 5423 and an average daily step count of all women from 12 to 18 March 2018 was 4763.

In this study, the average daily step count was found to be 9445 in young adult males and 6860 in females.

The proportion of male students with an average daily step count of 10000 or more was 38.5%, and the ratio of female students was only 13.1%.

No correlation was found between mean daily steps and BMI values in young adults.

Considering the school education during the weekdays, it can be said that the students lead a more passive life physically on the weekends.

The time period in which males and females take the most steps is 12.⁰⁰-17.⁵⁹.

No correlation was found between the frequency of follow-up the pedometer program and the average number of daily steps.

The determination of the step counts provides valuable data for the physical activity levels of individuals and groups.

SUGGESTIONS

Average daily step count data in studies should include wider date ranges.

Physical activity recommendations and opportunities should be developed for females whose average step counts is lower than that of young adult males.

Solution suggestions should be developed for students in order to enable them to be more physically active at the weekend.

REFERENCES

- Baker, P.R.A., Dobbins, M., Soares, J., Francis, D.P., Weightman, A.L. & Costello, J.T. (2015). Public health interventions for increasing physical activity in children, adolescents and adults: An overview of systematic reviews. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, Issue 1. Art. No: CD011454. <https://doi.org/10.1002/14651858.CD011454>
- Pruimboom, L., Raison, C. L., & Muskiet, F.A. (2015). Physical Activity Protects the Human Brain against Metabolic Stress Induced by a Postprandial and Chronic Inflammation. *Behavioural Neurology*, 2015, ID 569869. <https://doi.org/10.1155/2015/569869>
- Kirwan, M., Duncan, M.J., Vandelanotte, C., & Mummery, W.K. (2012). Using smartphone technology to monitor physical activity in the 10,000 steps program: A matched case-control trial. *Journal of Medical Internet Research*, 14(2), e55. <https://doi.org/10.2196/jmir.1950>
- Bort-Roig, J., Gilson, N.D., Puig-Ribera, A., Contreras, R.S., & Trost, S.G. (2014). Measuring and influencing physical activity with smartphone technology: a systematic review. *Sports Medicine*, 44(5), 671–686. <https://doi.org/10.1007/s40279-014-0142-5>
- Fitzgerald, M., & McClelland, T. (2017). What makes a mobile app successful in supporting health behaviour change? *Health Education Journal*, 76(3), 373–381. <https://doi.org/10.1177/0017896916681179>
- Klasnja, P., & Pratt, W. (2012). Healthcare in the pocket: Mapping the space of mobile-phone health interventions. *Journal of Biomedical Informatics*, 45(1), 184–198. <https://doi.org/10.1016/j.jbi.2011.08.017>
- Leong, J.Y., & Wong, J.E. (2017). Accuracy of three android-based pedometer applications in laboratory and free-living settings. *Journal of Sports Sciences*, 35(1), 14–21. <https://doi.org/10.1080/02640414.2016.1154592>

- Tudor-Locke, C.E., & Myers, A.M. (2001). Challenges and opportunities for measuring physical activity in sedentary adults. *Sports Medicine*, 31, 91–100. <https://doi.org/10.2165/00007256-200131020-00002>
- Samsung, (2021). [cited 2021.08.27]; Retrieved from: <https://www.samsung.com/us/support/owners/app/samsung-health>
- Google Play, (2021). [cited 2021.08.27]; Retrieved from: <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sec.android.app.shealth&rdid=com.sec.android.app.shealth>
- Apple Apps, (2021). [cited 2021.08.27]; Retrieved from: <https://apps.apple.com/app/samsunghealth/id1224541484>
- Apple, (2021). [cited. 2021.08.27]; Retrieved from: <https://www.apple.com/tr/>
- Leap, (2021). [cited 2021.08.27]; Retrieved from: <https://leap.app/>
- Smith, L., Hamer, M., Ucci, M. et al. (2015). Weekday and weekend patterns of objectively measured sitting, standing, and stepping in a sample of office-based workers: The active buildings study. *BMC Public Health*, 15, 9. <https://doi.org/10.1186/s12889-014-1338-1>
- WHO Expert Consultation, (2004). *Appropriate body-mass index for Asian populations and its implications for policy and intervention strategies*. Lancet (London, England), 363(9403), 157–163. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(03\)15268-3](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(03)15268-3)
- Yıldız, M.E., & Kara, E. (2020). Testing the step count with S Health pedometer program installed on smart mobile phones, *Journal of Physical Education and Sport Sciences*, 22(1), 13-23. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunibesyo/issue/53142/616000>
- Can, S. (2019). Sedentary behavior, number of steps and health, *Turk J Sports Med*, 54(1), 71-82. <http://dx.doi.org/10.5152/tjism.2019.118>
- Walsh, J.C., Corbett, T., Hogan, M., Duggan, J., & McNamara, A. (2016). An mHealth intervention using a smartphone app to increase walking behavior in young adults: A pilot study. *JMIR mHealth and uHealth*, 4(3), e109. <https://doi.org/10.2196/mhealth.5227>
- Glynn L.G, Hayes, P.S., Casey, M., Glynn, F., Alvarez-Iglesias A., Newell, J., et al. (2014). Effectiveness of a smartphone application to promote physical activity in primary care: the SMART MOVE randomised controlled trial. *Br J Gen Pract*, Jul;64(624):e384-e391 <https://doi.org/10.3399/bjgp14X680461>
- Thomson, N. K., McMichan, L., Macrae, E., Baker, J., Muggeridge, D., & Easton, C. (2019). The accuracy of a smartphone to measure laboratory and free-living physical activity. *Medicine & Science in Sports & Exercise*, 51(6), 372-373. <https://doi.org/10.1249/01.mss.0000561617.46894.ed>

- Funk, M.D., Salazar, M.L., Martinez, M., Gonzalez, J., Leyva, P., Bassett D., & Karabulut, M. (2018). Validity of smartphone applications at measuring steps does wear location matter. *Journal for the Measurement of Physical Behaviour*, 2(1): 22-28. <https://doi.org/10.1123/jmpb.2018-0025>
- Statista, (2017). *Average number of steps people in select countries worldwide took per day as of 2017*. [cited 2021.08.27]; Retrieved from: <https://www.statista.com/statistics/747380/daily-step-averages-select-countries-worldwide/>
- Choi, B.C., Pak, A.W., Choi, J.C., & Choi, E.C. (2007). Daily step goal of 10,000 steps: A literature review. *Clinical and investigative medicine. Medecine Clinique et Experimentale*, 30(3), 146–151. <https://doi.org/10.25011/cim.v30i3.1083>
- Wallace, L.S., Buckworth, J., Kirby, T.E., & Sherman, W.M. (2000). Characteristics of exercise behavior among college students: application of social cognitive theory to predicting stage of change. *Preventive Medicine*, 31(5), 494–505. <https://doi.org/10.1006/pmed.2000.0736>
- Savdi, M.S., & Yıldız, M.E. (2020) . Examination of the relationship between the teachers' average daily Step counts and some variables. Ö. Karatay (Eds.), *Academic Studies in Sports Sciences-2*. (1), p. 45-66, First Edition, June 2020 Turkey / Ankara, ISBN: 978-625-7884-74-7
- Inoue, S., Ohya, Y., Tudor-Locke, C., Tanaka, S., Yoshiike, N., & Shimomitsu, T. (2011). Time trends for step-determined physical activity among Japanese adults. *Medicine and Science in Sports and Exercise*, 43(10), 1913–1919. <https://doi.org/10.1249/MSS.0b013e31821a5225>
- US Health, (2008). *Department of Health and Human Services, Physical activity guidelines for Americans 2008*. Washington, DC. Retrieved from: <https://health.gov/sites/default/files/2019-09/paguide.pdf>
- Bar-Or, O. (2000). Juvenile obesity, physical activity, and lifestyle changes, *The Physician and Sportsmedicine*, 28:11, 51-58. <https://doi.org/10.3810/psm.2000.11.1290>
- Brooke, H.L., Corder, K., Atkin, A.J., & van Sluijs, E.M. (2014). A systematic literature review with meta-analyses of within- and between-day differences in objectively measured physical activity in school-aged children. *Sports Medicine*, 44, 1427 - 1438. <https://doi.org/10.1007/s40279-014-0215-5>
- Normand, M.P. (2008). Increasing physical activity through self-monitoring, goal setting, and feedback. *Behavioral Interventions*, 23(4): p. 227-236. <https://doi.org/10.1002/bin.267>

ÖRGÜTSEL SESSİZLİK İLE ÖRGÜTSEL SİNİZM ARASINDAKİ İLİŞKİDE DUYGUSAL ZEKÂNIN DÜZENLEYİCİ ETKİSİ: TURİZM SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ

Ayşegül DÜZGÜN¹

Öz

Çalışmanın amacını turizm çalışanlarının örgütsel sinizm düzeyleri ile örgütsel sessizlik düzeyleri arasındaki ilişkiyi incelemek ve bu iki değişken arasındaki ilişkide duygusal zekâ düzeylerinin düzenleyici etkisi olup olmadığını belirlemek oluşturmaktadır. Araştırmanın evrenini turizm sektörü çalışanları, örneklemini ise 2019 yılında Muğla ilinde bulunan otellerde çalışan 245 işgören oluşturmaktadır. Araştırmada değişkenler arasındaki ilişkiler regresyon analizi ve hiyerarşik regresyon analiz yöntemi ile test edilmiştir. Araştırma sonucunda örgütsel sessizlik ile örgütsel sinizmin boyutları ve duygusal zekâ ile örgütsel sinizm boyutları arasında anlamlı ilişkiler elde edilmiştir. Bununla birlikte çalışmanın sonucunda örgütsel sessizlik ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkide duygusal zekânın düzenleyici etkisine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelime: Örgütsel sinizm, Örgütsel sessizlik, Duygusal zekâ

¹Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, E-posta: duzgunaysegul29@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5716-671X.

THE MODERATING ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE ON THE RELATIONSHIP BETWEEN ORGANIZATIONAL SILENCE AND ORGANIZATIONAL CYNICISM: EXAMPLE OF TOURISM SECTOR

Abstract

The aim of the study is to examine the relationship between organizational cynicism levels and organizational silence levels of tourism employees and to determine whether emotional intelligence levels have a moderator effect on the relationship between these two variables. The population of the research consists of tourism sector employees, and the sample consists of 245 employees working in hotels in Muğla province in 2019. In the study, the relationships between the variables were tested with multiple linear regression and hierarchical regression analysis methods. As a result of the research, significant relationships were obtained between organizational silence and dimensions of organizational cynicism, and between emotional intelligence and organizational cynicism dimensions. In addition, as a result of the study, the moderating effect of emotional intelligence on the relationship between organizational silence and organizational cynicism has been reached.

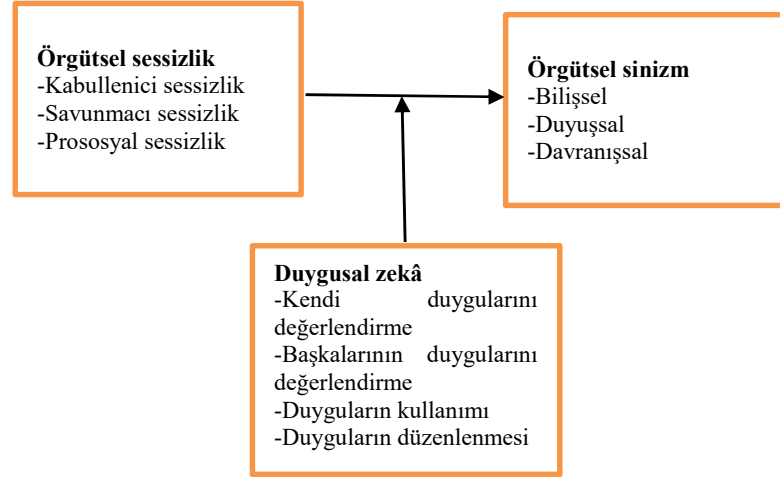
Keywords: Organizational silence, Organizational cynicism, Emotional intelligence

GİRİŞ

Çalışma hayatında birbirinden farklı durumlarla karşı karşıya kalmak çalışanların örgütlerine yönelik farklı tutumlar geliştirmelerine neden olmaktadır. Çalışanların karşı karşıya kaldığı bu durumların bazıları olumlu bazıları ise olumsuz olabilmekte dolayısıyla çalışanların örgütlerine karşı olan tutum ve davranışlarını da olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Olumsuz durumlardan birisi çalışanların işletmelerine karşı gerek korku kaynaklı gerekse yetersizlik hissi nedeniyle bir takım olumsuz duygular beslemeleri sonucu ortaya çıkan örgütsel sessizliktir. Çalışanların karşılaşmış oldukları bu olumsuz durumlar onların örgütlerine karşı sinik duygular beslemesine yol açmaktadır. İnsanlar rasyonel olacak şekilde bir davranış sergilemek isteseler de duygusal oldukları için bu istek her zaman mümkün olmamaktadır. Duygusal zekâ gerek kişinin iş dışı hayatında gerekse iş hayatında göstereceği tutum ve davranışlarında etkili olabilmektedir. Kavram, önemini anlaşılmasıyla birlikte ilgili literatürde kendine yer bulmaya başlamıştır.

İlgili literatür incelendiğinde örgütsel sessizlik ile örgütsel sinizm (Örn, Nartgün & Kartal, 2013) ve duygusal zeka ile örgütsel sinizm (Örn; Ferres & Connell, 2004) kavramlarının incelendiği çalışmalara rastlanılmaktadır. Ancak bununla birlikte iş hayatında birçok davranışın şekillenmesinde temel olan duygusal zekânın düzenleyici etkisini araştıran bir çalışmanın varlığına rastlanılmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın önemini hem önemli bir kavram ile birlikte bu değişkenleri ele almak yoluyla üst düzey yöneticilere iş hayatında

duygusal zekânın önemi ile ilgili bilgi vermek hem de ilgili literatürdeki boşluğu doldurmak oluşturmaktadır. Değişkenlerle ilgili yapılan literatür incelemesi sonucu araştırmacı tarafından aşağıdaki model geliştirilmiştir.

Şekil 1. Araştırma Modeli

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Örgütsel Sinizm

Dürüstlük, içtenlik ve adalet ilkelerinin kişisel çıkarlara değiştirildiği düşüncesi sinizme dayanak oluşturan temel düşüncedir. Kuşku, inançsızlık, güvensizlik, olumsuzluk ve kötümserlik kelimeleriyle ifade edilen sinizmin güncel yorumu, kişinin zor beğenen, kusurlu gören, eleştiren olduğu yönündedir (Erdost vd., 2007). Üst yönetimi ve özel iş örgütleri birimlerini çalışan sinizmine sebep olan etkenler olarak değerlendiren Andersson (1996), örgütsel sinizm kavramını, yönetimin sadece örgütsel çıkarları için hareket ettiği, işlerin çıkarıcı yönetimce gerçekleştirildiği ve bu çıkar içeren koşulların değişmeyeceği düşüncesiyle şekillenen bir davranış olarak tanımlamaktadır.

Brandes ve diğerleri (1999)'ne göre örgütsel sinizm adalet, dürüstlük, samimiyet vb. çalışanların temel beklentilerinin örgütlerce karşılanamadığı zamanlarda ortaya çıkmakta ve kişinin çalıştığı örgütüne karşı olumsuz tutumu olarak tanımlanmaktadır. Yazarlara göre örgütsel sinizm çalışanın örgütüne yönelik olumsuz tutumdur ve üç alt boyutu bulunmaktadır. Bunlar; örgütte dürüstlük duygusunun olmadığı inancı, çalışanın örgütüne negatif bir etkide bulunması ve çalışanın örgütüne yönelik eleştirel bir tutum içine girmesidir.

Anderson (1996)'a göre örgütsel sinizmin gelişmesinde sosyal sorumluluk, işten çıkarma gibi iş ortamı ile ilgili faktörler, kaba davranma, sesli ifade sınırlılığı gibi örgütsel faktörler ve aşırı iş yükü ve rol belirsizliği gibi işin kendisinden ve rolden kaynaklanan faktörler olmak üzere üç faktör grubu etkili olmaktadır.

1.1.1. Örgütsel Sinizmin Boyutları

Örgütsel sinizmin bilişsel, duyuşsal ve davranışsal olmak üzere üç boyutu bulunmaktadır ve bu her boyut iş performansı ile örgütsel bağlılık üzerinde etkilidir (Dean vd., 1998: 341-348). Örgütsel sinizmin ilk boyutunu oluşturan bilişsel boyut, çalışanın çalıştığı kurumun uygulamalarının dürüstlükten yoksun olduğu ile ilgili düşüncelerini kapsamaktadır (Brandes, 1997, s.30; Dean vd., 1998, s.345). Bu boyuta göre sinik bir tutum sergileyen çalışanlar, çalıştıkları kurumun uygulamalarının dürüstlük, adalet ve samimiyet ilkelerinin olmadığını, bu konuların örgütün amaçlarına feda edildiğine ve vicdansız davranışların norm olabildiğine inanmaktadırlar. Ayrıca sinikler çoğunlukla hareketlerin gizli sebepleri olduğu inancındadırlar; bu nedenle, açık sözlülükten ziyade aldatmayı görmeyi beklerler ve örgütsel kararların resmi gerekçesini görünüşte kabul etmeleri pek mümkün değildir (Dean vd., 1998, s.345-346).

Duyuşsal boyut, çalışanların sadece örgütüne yönelik inançları olan bireyler değil de aynı zamanda örgütlerinde duygular yaşayan bireyler olduğu inancını oluşturmaktadır. Bu boyut çalışanların örgütlerine karşı küçümseme, saygısızlık, öfke, sıkıntı, utanç, iğrenme gibi güçlü duygusal tepkilerini kapsamaktadır (Dean vd., 1998, s.346; Abraham, 2000, s.269). Bununla birlikte, ironik bir şekilde, sinikler, standartlarına göre yargıladıkları ve yetersiz buldukları organizasyona üstünlüklerinden gizli bir zevk alabilirler. Bu nedenle, örgütsel sinizm çalışanların yalnızca örgütleri hakkında belirli inançlara sahip olmaları değil aynı zamanda örgütleri ile ilgili bir dizi duyguyu deneyimlemelerinden oluşmaktadır (Brandes, 1997, s.31; Dean vd., 1998, s.346).

Örgütsel sinizmin son boyutu davranışsal boyut olumsuz ve çoğunlukla aşağılayıcı davranışlarla ilişkili eğilimleri kapsamaktadır. Bu sinizm türünde en belirgin davranışsal eğilim, örgüte karşı güçlü eleştirilerin ifadesi şeklindedir. Bu çeşitli şekillerde olabilir. En doğrudan olanı ise örgütün dürüstlük, samimiyet vb. eksiklikleri ile ilgili ifadelerden oluşmaktadır (Brandes, 1997, s.31; Dean vd., 1998, s.346). Ayrıca iftira atma, liderlere duyulan inanç kaybı ya da örgüte duyulan güvensizlik de davranışsal boyut kapsamına girmektedir (Naus, 2007, s.25). Örgütsel sinikler, örgütte gelecekteki hareket tarzı hakkında

karamsar tahminlerde bulunma eğiliminde olabilmektedirler. Bununla birlikte çalışanlar, alaycı tutumları sergilemek için mizahı, özellikle de alaycı mizahı kullanabilirler. Bu, "bilen" bakışları ve yuvarlanan gözleri, ayrıca siniklerin uzun süredir bilinen sırıtişları ve alayları içermektedir (Dean vd.,1998, s.346).

Abraham (2000)'a göre örgütsel sinizmin kaynağını çalışanların kişisel değerleri ile örgütün sahip olduğu değerler arasındaki uyumsuzluk oluşturmaktadır. Örgütsel değerler ile kişisel değerler farklı olduğunda çalışan davranışı bu değerlerden biri ile uyumsuzluk yaşayacaktır. Örgüt değerleri daha baskın olma eğilimine sahip olduğundan ve genellikle de bu değerlere öncelik verilmektedir.

1.2. Örgütsel Sessizlik

Örgütsel sessizlik, bir örgütün karşılaştığı önemli problemlere cevap olarak çok az şey söyleme ya da yapma konusunda kolektif düzeyde bir fenomeni ifade etmektedir (Henriksen & Dayton, 2006, s.1539). Van Dyne ve diğerleri (2003), sessizlik davranışına sebep olan üç unsurdan söz etmiştir. Bunlar: bağlanamama, kendini ve diğerlerini korumadır. Bu unsurlar sonucu kabullenici, savunmacı ve prososyal sessizlik türleri ortaya çıkmaktadır.

Kabullenici sessizlik, işletme çalışanının bir konu, bir durum ya da bir sorunla alakalı meydana gelen gelişmelere rıza göstermesi ve bu rıza sonucu da, ortaya çıkan durum, konu ya da sorun ile ilgili bilgilerini dile getirmemesi iken *savunmacı sessizlik*, farkındalığı ve seçeneklerin değerlendirilmesi sonucu o anki durum için en iyi olabilecek kişisel strateji olarak bilgilerin ve görüşlerin dile getirilmemesidir (Van Dyne vd., 2003, s.1367). Çalışanın kendini korumak amacıyla fikir, bilgi ve düşüncelerini saklaması anlamına gelen (Morrison ve Milliken, 2000, s.1367) bu sessizlik türünde çalışanın kişisel manada riskli gördüğü konularda korkuya dayalı olarak bilgilerini saklaması söz konusudur (Van Dyne vd., 2003, s.1366-1367).

Örgütsel vatandaşlık davranışı olarak değerlendirilen *prososyal sessizlik* ise çalışanın kendi isteği ile örgütü ya da örgütteki bir kişi ile ilgili özel olan bilgileri ilgili olmayan kişilerle paylaşmaması söz konusudur. Çalışan dışarıya karşı kurumunu korumak için sessiz kalmaktadır. Burada kişinin kendi adına korku duyması sonucu sahip olduğu bilgilerini paylaşmaması söz konusu değildir. Burada çalışanın sessiz kalma sebebi başkaları için duyduğu endişe kaynaklıdır (Van Dyne vd., 2003, s.1367-1368). Bu sessizlik, işbirliği ve

özveriye bağlı olarak iş ile ilgili bilgi, fikir ve düşüncelerin örgütün veya diğer çalışanların fayda görmesi için saklanmasıdır (Podsakoff vd., 2000: 517).

Örgütsel sessizliğe yol açan faktörler (Brinsfield, 2009; Dabbagh vd., 2012; Morrison & Milliken, 2000; Milliken vd., 2003; Pinder & Harlos, 2001):

- Yöneticilerin astlarından olumsuz geribildirim alma konusunda duydukları korku,
- Yöneticilerin örtük inançları,
- Örgütsel bağlamla ilgili adaletsizlik algısı,
- Yöneticilerin sahip olduğu kültürel değerler,
- Çalışanların sorun çıkarıcı biri olarak etiketlenme korkuları,
- Çalışma yaşamındaki ilişkilerin bozulması korkusu,
- Örgütsel süreçlerle ya da amaçlarla ilgili ümitsizlik duygusuna kapılma,
- Hiçbir şeyi değiştiremeyeceğine yönelik inanç.

1.3. Duygusal Zekâ

İnsan doğasını duyguların gücünden soyutlamak yoluyla anlamaya çalışmak, üzücü bir dar görüşlülüktür. Karar ve hareketlerimizi biçimlendirirken hislerimiz çoğunlukla düşüncelerimize baskın çıkmaktadır (Goleman, 1998, s.18). Duygusal zekâ kavramı ilk kez 1990 yılında Peter Salovey ve John Mayer tarafından kullanılmıştır (Yeşilyaprak, 2001, s.139). Salovey ve Mayer (1990) duygusal zekâyı “kişinin kendisinin ve başkalarının duygularını izleme ve bu hisleri düşünce ve davranışları yönlendirmek için kullanmak” şeklinde tanımlamışlardır. Law ve diğerleri (2004), duygusal zekâyı duyguları doğru anlatıp ifade edebilme, duygular ile bilişsel süreçleri bütünleştirebilme ve duyguların farklı durumlar ile ilişkilerini anlayabilme yeteneği olarak tanımlamaktadırlar. Artech ve diğerleri (2008) duygusal zekâyı bireyin kendisinin olduğu kadar başka insanların da duygularının farkında olması ve söz konusu duyguları yönetebilme yeteneği olarak tanımlamışlardır. Bradberry ve Greaves (2009) ise duygusal zekâyı kendimizin ve başkalarının duygularını tanımlayıp anlama yeteneği ve davranışlarımızı ve ilişkilerimizi yönetmek için bu farkındalığı kullanma yeteneği olarak tanımlamıştır.

Shaffer ve Shaffer (2005) duygusal zekâyı, işgörenlerin performansları üzerinde etkili olan sosyal bir yetenek olarak tanımlamaktadır. Kişinin duygularını akıllı, duyarlı, faydalı ve bilge bir şekilde kullanma yetisi olan duygusal zekâ özbilinç, kişinin duygularını idare edebilmesi,

kişinin başkalarının duygularını anlayabilmesi, kişinin kendini hareket geçirebilmesi ve sosyal beceriler olmak üzere beş alandaki yetenekleri içermektedir (Yeşilyaprak, 2001, s.139). Duyguların farkında olma, kişinin sahip olduğu duygularını doğru bir biçimde değerlendirebilmesi ile iç dünyasını, sezgilerini, tercihlerini, güçlü yönlerini, potansiyelini ve sınırlarını bilmesine olanak tanıyarak kişinin özgüvenini geliştirmesini sağlamaktadır (Goleman, 2000, s.21). Şahin ve diğerleri (2009)'ne göre duygusal zekâ düzeyi yüksek olanlar kendi duyguları ile başkalarının duygularını anlayabilmektedir. Bu anlayışla da zorlu durumlara uyum sağlayabilmekte ve sorunlarını daha etkin bir şekilde çözebilmektedirler.

1.4. Örgütsel Sessizlik, Örgütsel Sinizm ve Duygusal Zekâ Arasındaki İlişkiler

Örgütsel sessizlik ile örgütsel sinizm kavramları Türkçe literatürde 2000'li yılların ortalarından beri çalışılmaya başlanan, göreceli olarak yeni düşünülebilecek araştırma konuları arasında yer almaktadır (Karacaoğlu & Küçükköylü, 2015, s.401). Örgütsel sessizlik ile örgütsel sinizm kavramları birbirlerini etkileyen birbirleri ile ilişkili kavramlardır. Örgütsel sessizliğin yoğun bir şekilde yaşandığı örgütlerde, çalışanlar arasındaki ilişkilerde önyargı oluşmakta; bu önyargı sonucu da örgütlerde sinik tutumların gelişmesine yol açmaktadır (Nartgün & Kartal, 2013, s.51).

Çalışanlar kurumlarının iyileştirilmesi yönünde fikirlerini dile getirmeye istekli olabilirler ancak bu isteklilik yönetim tarafından desteklenmezse örgütsel sessizlik örgütsel sinizme sebep olabilir (Donaghey vd., 2011, s.56). İş hayatında düşüncelerini yeterli düzeyde dile getiremeyen çalışanlar zamanla iş tatminsizliği, iletişim kopukluğu ve kendini değersiz hissetme vb. duygular içerisinde çalıştığı kuruma ve yöneticilerine yönelik kızgınlık, öfke, önem vermeme, sinizm gibi duygular yaşamaya başlamaktadırlar (Vakola & Bouradas, 2005; Özdemir & Sarioğlu Uğur, 2013). Andersson (1996)'a göre iletişimin zayıf olması, sesli ifade sınırlılığı ve personele kötü davranılması işletmelerde örgütsel sinizme sebep olmaktadır. Benzer şekilde Tamuz (2001) da işgörenlerin sessizlik davranışlarının örgütsel sinizme neden olabileceğini ileri sürmektedir. İlgili literatür incelendiğinde örgütsel sessizlik ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkileri incelemek amacıyla yapılan araştırmalarda söz konusu iki değişken arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişkiler elde edilmiştir (Örneğin, Çaylak, 2014; Kalay, vd., 2014; Nartgün & Kartal, 2013).

Kabullenici sessizlik davranışı, çalışanların kendilerini örgütleri için fark yaratma noktasında yetersiz görmesi ve istifaya dayalı düşüncelerin saklanması gibi nedenlerle örgütte oluşan

durumlara sessiz kalması ve rıza göstermesi; savunmacı sessizlik ise çalışanların seçenekleri değerlendirmeleri sonucu kendilerini korumak için korkuya dayalı sessizliği tercih etmeleridir. Bunlara karşı prososyal sessizlik davranışı ise çalışanların kurumuna fayda sağlamak amacıyla sessizliği tercih etmesidir (Van Dyne, 2003, s.1363). Örgütün yararına olacak şekilde çalışanların sessizliği tercih etmesi anlamına gelen prososyal sessizlikte çalışanlar örgütleri ile ilgili özel bilgileri alakaları olmayan kimselerle paylaşmamakta ve bu davranışta örgütsel vatandaşlık davranışı ile ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla kendi düşüncelerini dile getirmelerinin önüne geçilen çalışanların ve kendilerini korumak amaçlı sessizliği tercih eden çalışanların örgütlerine karşı sinik duygular besleyeceği düşünülmektedir. Öte yandan, örgütü yararına sessizliği tercih eden çalışanların ise örgütlerinin faydalarını düşünmelerinden dolayı sessizliği tercih etmeleri durumunun sinizm gibi olumsuz duygulara sebep olmayacağı düşünülmektedir. Bu düşüncelerden hareketle aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

H1: Örgütsel sessizlik ile örgütsel sinizm arasında anlamlı ve pozitif/negatif yönlü bir ilişki vardır.

H1a: Kabullenici sessizlik ile bilişsel sinizm arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki vardır.

H1b: Kabullenici sessizlik ile duyuşsal sinizm arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki vardır.

H1c: Kabullenici sessizlik ile davranışsal sinizm arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki vardır.

H1d: Savunmacı sessizlik ile bilişsel sinizm arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki vardır.

H1e: Savunmacı sessizlik ile duyuşsal sinizm arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki vardır.

H1f: Savunmacı sessizlik ile davranışsal sinizm arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki vardır.

H1g: Prososyal sessizlik ile bilişsel sinizm arasında anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki vardır.

H1ı: Prososyal sessizlik ile duyuşsal sinizm arasında anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki vardır.

H1i: Prososyal sessizlik ile davranışsal sinizm arasında anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki vardır.

Bazı durumlarda işletmeler çalışanları için faydalar yaratsalar dahi örgütsel sinizmin önüne geçemezler. Çünkü böyle durumlarda örgütsel sinizmin nedeni çalışanların tutum ve davranışlarıdır. Çalışanların bu olumsuz tutum ve davranışlarını değiştirmenin ya da en aza indirmenin yolu ise onların duygusal algılarını yönlendirme yoluyla değiştirebilmektir (Pelit & Ayana, 2016, s.52). İş hayatında çalışanların sergiledikleri davranışlarının altında, kişisel ve örgütün özellikleri dışında yaşadığı duygusal olayların da etkisi bulunmaktadır (Özdevecioğlu, 2004, s.183). İş hayatında görülen örgütsel sinizm davranışının sebeplerinden biri çalışanların duygularıdır. Bu kapsamda duygusal zekâ aracılığıyla çalışanın kendini diğerlerinin yerine koyabilme yeteneği ile çalışan zihninde yöneticisine ya da kurumuna olan düşüncelerinin olumluya çevrilmesi ya da buna yönelik olarak tedbirler alabilmesi mümkün olacaktır (Pelit & Ayana, 2016, s.53).

Goleman'ın "Duygusal zekâ neden IQ'dan daha önemlidir?" adlı kitabında ifade ettiği üzere belirli bir program dahilinde duygusal zekanın geliştirilebilir oluşu işletmelerdeki örgütsel sinizm düzeylerinin düşük düzeylere indirilebileceğinin işaretidir (Pelit & Ayana, 2016, s.68).

Robbins ve Judge (2015)'ye göre duyguların doğru bir şekilde yönetilmesi doğru kararların alınmasını sağlamakta ve söz konusu doğru kararlar da işletmelerde örgütsel sinizm düzeylerinin azalmasına katkıda bulunmaktadır. Ferres ve Connell (2004) çalışmalarının sonucunda yüksek duygusal zekâ düzeyine sahip olan yöneticilerin örgütsel sinizme karşı olduğunu ve sinizmi azaltma konusunda etkili olduklarını ifade etmişlerdir. Pelit ve Ayana (2016) otel işletmeleri işgörenleri üzerinde duygusal zekânın örgütsel sinizme etkilerini araştırdıkları çalışmanın sonucunda duygusal zekâ ile örgütsel sinizm arasında anlamlı negatif yönlü bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur.

Abraham (2000)'a göre örgütsel sinizm hayal kırıklığı, karamsarlık ve güvensizlik gibi duygulara sebep olmakta ve bu duygular da örgüt içerisindeki iyi oluş halini azaltmaktadır. Oysaki duygusal zekâsı yüksek olan kişiler hem kendi hem de karşısındaki kişinin duygularının farkında olan, duygularının kontrolünü yapabilen diğer bir ifade ile negatif olan duygularını doğru bir biçimde yönetebilen ve bu olumsuz duygularını azaltabilen kişilerdir. Bu açıdan bakıldığında kişiler duygusal zekâları aracılığıyla örgütsel sinizmin sebep olduğu olumsuz duygularını olumluya dönüştürebilecektir. Bu yolla da çalışanın örgütüne duyduğu olumsuz duygular olumluya dönebilecektir.

İlgili literatür çerçevesinde yukarıda sunulan bilgiler ve daha önceden yapılan araştırma bulguları çerçevesinde duygusal zeka ile örgütsel sinizm arasındaki ilişki ile ilgili olarak aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H2: Duygusal zekâ ile örgütsel sinizm arasında anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki vardır.

H2a: Kendi duygularını değerlendirme bilişsel sinizm boyutunu negatif yönde etkiler.

H2b: Kendi duygularını değerlendirme duyuşsal sinizm boyutunu negatif yönde etkiler.

H2c: Kendi duygularını değerlendirme davranışsal sinizm boyutunu negatif yönde etkiler.

H2d: Başkalarının duygularını değerlendirme bilişsel sinizm boyutunu negatif yönde etkiler.

H2e: Başkalarının duygularını değerlendirme duyuşsal sinizm boyutunu negatif yönde etkiler.

H2f: Başkalarının duygularını değerlendirme davranışsal sinizm boyutunu negatif yönde etkiler.

H2g: Duyguların kullanımı bilişsel sinizm boyutunu negatif yönde etkiler.

H2h: Duyguların kullanımı duyuşsal sinizm boyutunu negatif yönde etkiler.

H2i: Duyguların kullanımı davranışsal sinizm boyutunu negatif yönde etkiler.

H2j: Duyguların düzenlenmesi bilişsel sinizm boyutunu negatif yönde etkiler.

H2k: Duyguların düzenlenmesi duyuşsal sinizm boyutunu negatif yönde etkiler.

H2l: Duyguların düzenlenmesi davranışsal sinizm boyutunu negatif yönde etkiler.

Örgüt yöneticileri tarafından sessizliğe itilen çalışanların yukarıda da belirtildiği üzere örgütüne dair bir takım olumsuz duygular beslemesi beklenmektedir. Bununla birlikte duygusal zekâsı yüksek olan çalışanların kırgınlık, hayal kırıklığı, öfke vb. olumsuz duygularını kontrol edebilmesi yoluyla örgütüne yönelik beslemiş olduğu sinik duygularını azaltabileceği düşünülmektedir. Öyle ki duygusal zekâ kişilere duygularını kontrol edebilme ve aniden değişen şartlara göre kullanabilme yeteneği vermekte bu şekilde de kişinin en zor durumlarda dahi en doğru kararı alabilmesini sağlamaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı örgütsel sessizlik ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkide duygusal zekânın düzenleyici etkisinin olup olmadığını belirlemektir. İlgili yazın taraması sonucu örgütsel sessizlik ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkide duygusal zekânın düzenleyici etkiye sahip olması beklenmektedir. Bu bağlamda hipotez 3, 4 ve 5 geliştirilmiştir:

H3: Örgütsel sessizlik algılarının bilişsel sinizm algılarına etkisinde duygusal zekâ düzenleyici rol oynamaktadır.

H3a: Kendi duygularını değerlendirme, örgütsel sessizlik ile bilişsel sinizm arasındaki ilişkiyi etkilemektedir.

H3b: Başkalarının duygularını değerlendirme, örgütsel sessizlik ile bilişsel sinizm arasındaki ilişkiyi etkilemektedir.

H3c: Duyguların kullanımı, örgütsel sessizlik ile bilişsel sinizm arasındaki ilişkiyi etkilemektedir.

H3d: Duyguların düzenlenmesi, örgütsel sessizlik ile bilişsel sinizm arasındaki ilişkiyi etkilemektedir.

H4: Örgütsel sessizlik algılarının duyuşsal sinizm algılarına etkisinde duygusal zekâ düzenleyici rol oynamaktadır.

H4a: Kendi duygularını değerlendirme, örgütsel sessizlik ile duyuşsal sinizm arasındaki ilişkiyi etkilemektedir.

H4b: Başkalarının duygularını değerlendirme, örgütsel sessizlik ile duyuşsal sinizm arasındaki ilişkiyi etkilemektedir.

H4c: Duyguların kullanımı, örgütsel sessizlik ile duyuşsal sinizm arasındaki ilişkiyi etkilemektedir.

H4d: Duyguların düzenlenmesi, örgütsel sessizlik ile duyuşsal sinizm arasındaki ilişkiyi etkilemektedir.

H5: Örgütsel sessizlik algılarının davranışsal sinizm algılarına etkisinde duygusal zekâ düzenleyici rol oynamaktadır.

H5a: Kendi duygularını değerlendirme, örgütsel sessizlik ile davranışsal sinizm arasındaki ilişkiyi etkilemektedir.

H5b: Başkalarının duygularını değerlendirme, örgütsel sessizlik ile davranışsal sinizm arasındaki ilişkiyi etkilemektedir.

H5c: Duyguların kullanımı, örgütsel sessizlik ile davranışsal sinizm arasındaki ilişkiyi etkilemektedir.

H5d: Duyguların düzenlenmesi, örgütsel sessizlik ile davranışsal sinizm arasındaki ilişkiyi etkilemektedir.

2. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

2.1. Araştırmanın Amacı

Çalışmanın amacı turizm çalışanlarının örgütsel sinizm düzeyleri ile örgütsel sessizlik düzeyleri arasındaki ilişkiyi incelemek ve bu iki değişken arasındaki ilişkide duygusal zekânın düzenleyici etkisinin olup olmadığını belirlemektir.

2.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini turizm sektörü çalışanları, örneklemini ise 2019 yılında Muğla ilinde faaliyette bulunan otellerde çalışan 245 işgören oluşturmaktadır. Araştırma örneklemini kolayda örnekleme yöntemi ile seçilmiştir. Katılımcıların 145'i erkek, 100'ü ise kadındır. Toplamda 245 katılımcı bulunmaktadır.

2.3. Ölçekler, Güvenilirlik ve Geçerlilik Analizleri

Araştırmada örgütsel sinizm ölçeği olarak Brandes ve diğerleri (1999) tarafından geliştirilen ve Türkçe geçerlilik ve güvenilirlik çalışması Karacaoğlu ve İnce (2012) tarafından yapılan ölçek kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan ikinci ölçek ise Linn Van Dyne, Soon Ang ve Isabel C. Botero tarafından literatüre kazandırılmış olan ve Türkçeye uyarlaması Erdoğan (2011) tarafından yapılmış olan örgütsel sessizlik ölçeğidir. Örgütsel sessizlik ölçeği toplam 15 sorudan oluşmakta ve ölçekte üç boyut bulunmaktadır. Kabullenici sessizlik, savunmacı sessizlik ve prososyal (örgüt yararına) sessizlik ölçekte yer alan boyutlardır. Araştırmada kullanılan son ölçek ise Wong ve Law (2002) tarafından geliştirilen, Türkçe uyarlaması ise Özbezek ve Paksoy (2017) tarafından yapılan duygusal zekâ ölçeğidir. Duygusal zekâ ölçeğinde dört boyut bulunmaktadır. Her boyutu ise dört ifade oluşturmaktadır. Ölçekte yer alan boyutlar kendi duygularını değerlendirme, başkalarının duygularını değerlendirme, duyguların kullanılması ve duyguların düzenlenmesidir.

Araştırmada açımlayıcı faktör analizi yapılmadan önce sağlanması gereken koşullardan biri olan örneklem yeterliliği belirlenmeye çalışılmıştır. Örneklem yeterliliğini belirleyebilmek üzere Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) testi yapılmış olup örgütsel sinizm ölçeği için test sonucu 0,87 çıkmıştır. Açımlayıcı faktör analizi yapılmadan önce sağlanması gereken ikinci koşul ise küresellik derecesinin yeterli olmasıdır. Örgütsel sinizm ölçeği için Barlett's Test of Sphercity değeri 0,000 çıkmıştır. Aynı işlemler sırası ile örgütsel sessizlik ve duygusal zekâ

için de uygulanmış olup örgütsel sessizlik KMO değeri 0,83; Barlett's Test of Sphercity değeri 0,000 çıkmıştır. Duygusal zekâ ölçeği için test sonucu 0,78; Barlett's Test of Sphercity değeri ise 0,000 çıkmıştır. (Leech vd., 2005, s.82; Lamm & Lewis 1999: 13). Durmuş ve diğerleri (2016)'ne göre örneklem yeterliliğinin kabul edilebilir olması için en alt sınır 0,50'dir. Dolayısıyla çalışmada örneklemin yeterli olduğu görülmüştür. Araştırmada hipotez 1 ve 2 korelasyon ve regresyon analizinden faydalanılarak test edilirken hipotez 3, 4 ve 5 ise hiyerarşik regresyon analizi ile test edilmiştir. Hiyerarşik regresyonundan faydalanabilmek için değişkenlerin normal dağılıma uygun olması gerekmekte ve çoklu doğrusallık probleminin bulunup bulunmadığının test edilmesi gerekmektedir (Leech, vd., 2005, s.28). Çoklu doğrusallık probleminin olup olmadığına bakmak için Variance infilation factor (VIF) değeri hesaplanmış olup bu değerlerin hiç birinin 5'in üzerine çıkmadığı saptanmıştır. Bu değerlerin 5'in üzerinde olmaması çoklu doğrusallık probleminin olmadığını göstermektedir (Hair, vd., 2011). Araştırmada uygulanacak test türünü belirleyebilmek için normallik analizi yapılmıştır. Normal dağılıma uygunluğu test edebilmek için çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerleri incelenmiş olup her üç ölçeğin de çarpıklık ve basıklık değerleri aşağıdaki tabloda sunulmuştur (tablo 1).

Tablo 1. Çarpıklık ve Basıklık Değerleri

Değişkenler	Çarpıklık (skewness)	Basıklık (kurtosis)
Örgütsel sinizm ölçeği	0,530	0,452
Duygusal zekâ ölçeği	0,111	-0,504
Örgütsel sessizlik ölçeği	0,839	0,568

Tablo 1 incelendiğinde, verilerin normal dağıldığı görülmektedir. Tabashnick ve Fidell (2013)'e göre verilerin normal dağılıma uygun olması için basıklık ve çarpıklık değerlerinin +1,5 ile -1,5 arasında yer alması gerekmektedir.

2.3.1. Örgütsel Sinizm Ölçeğinin Faktör ve Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Tablo 2'de örgütsel sinizm ölçeğinin faktör analizi ile güvenilirlik analizi sonuçları verilmektedir.

Tablo 2. Örgütsel Sinizm Ölçeğinin Faktör ve Güvenilirlik Analizi Sonuçları

	Bilişsel	Duyuşsal	Davranışsal
Sinizm1	0,578		
Sinizm2	0,761		
Sinizm3	0,818		
Sinizm4	0,873		
Sinizm5	0,878		

Sinizm6	0,841			
Sinizm7	0,870			
Sinizm8	0,871			
Sinizm9	0,877			
Sinizm10				0,712
Sinizm11				0,784
Sinizm12				0,857
KMO: ,868				
Açıklanan Varyans (%)	31,474	31,030		18,578
Toplam Varyans (%)		81,082		
Cronbach Alpha	0,912	0,972		0,783

Yapılan faktör analizi sonucunda örgütsel sinizmin davranışsal boyutu ile ilgili olan 4. ifadenin değeri 0,50'den düşük bulunmuş (0,488) bu nedenle de 4. ifade ölçekten çıkarılarak analiz tekrarlanmıştır. Bununla birlikte örgütsel sinizm ölçeği için elde edilen üç boyutlu bu faktör yapısı (Tablo 2) kuramsal beklentileri karşılamakta ve elde edilen faktörler toplam varyansın %81'ini açıklamaktadır.

2.3.2. Örgütsel Sessizlik Ölçeğinin Faktör ve Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Tablo 3'de örgütsel sessizlik ölçeğinin faktör analizi ile güvenilirlik analizi sonuçları verilmektedir.

Tablo 3. Örgütsel Sessizlik Ölçeğinin Faktör ve Güvenilirlik Analizi Sonuçları

	Kabullenici	Savunmacı	Prososyal
Sessizlik1	0,509		
Sessizlik3	0,801		
Sessizlik4	0,894		
Sessizlik5	0,848		
Sessizlik6		0,896	
Sessizlik7		0,866	
Sessizlik8		0,799	
Sessizlik9		0,902	
Sessizlik10		0,799	
Sessizlik11			0,884
Sessizlik12			0,896
Sessizlik13			0,604
Sessizlik14			0,880
Sessizlik15			0,633
KMO: ,828			
Açıklanan Varyans (%)	43,057	23,944	9,194
Toplam Varyans (%)		76,196	
Cronbach Alpha	0,841	0,920	0,896

Yapılan faktör analizi sonucunda örgütsel sessizliğin kabullenici sessizlik ile ilgili olan 2. ifade değeri 0,50'den düşük bulunmuş (0,498) bu nedenle de 2. ifade ölçekten çıkarılarak analiz tekrarlanmıştır. Bununla birlikte örgütsel sessizlik ölçeği için elde edilen 3 boyutlu

faktör yapısı (Tablo 3) kuramsal beklentileri karşılamakta ve elde edilen faktörler toplam varyansın %76'sını açıklamaktadır.

2.3.3. Duygusal Zekâ Ölçeğinin Faktör ve Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Tablo 4'te duygusal zekâ ölçeğinin faktör analizi ile güvenilirlik analizi sonuçları verilmektedir.

Tablo 4. Duygusal Zekâ Ölçeğinin Faktör ve Güvenilirlik Analizi Sonuçları

	Kendi duygularımı değerlendirme	Başkalarının duygularını değerlendirme	Duyguların kullanımı	Duyguların düzenlenmesi
DZ1	0,800			
DZ2	0,782			
DZ3	0,711			
DZ4	0,793			
DZ5		0,627		
DZ6		0,782		
DZ7		0,726		
DZ9			0,737	
DZ10			0,512	
DZ11			0,685	
DZ12			0,769	
DZ13				0,546
DZ14				0,729
DZ15				0,677
DZ16				0,708
KMO: ,828				
Açıklanan Varyans (%)	19,529	14,820	14,609	12,365
Toplam Varyans (%)		61,324		
Cronbach Alpha	0,831	0,722	0,703	0,733

Yapılan faktör analizi sonucunda duygusal zekânın başkalarının duygularını değerlendirme ile ilgili olan 4. ifade değeri 0,50'den düşük bulunmuş (0,347) bu nedenle de 4. ifade ölçekten çıkarılarak analiz tekrarlanmıştır. Bununla birlikte örgütsel sessizlik ölçeği için elde edilen 3 boyutlu faktör yapısı (Tablo 4) kuramsal beklentileri karşılamakta ve elde edilen faktörler toplam varyansın %61'ini açıklamaktadır.

3. BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde araştırma sonuçları ile ilgili elde edilen bulgulara yer verilmektedir.

Tablo 5. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Standart sapma
Bilişsel boyut	3,104	0,935
Duyuşsal boyut	2,265	1,043

Davranışsal boyut	2,834	0,843
Kendi duygularını değerlendirme	4,167	0,559
Başkalarının duygularını değerlendirme	3,766	0,530
Duyguların kullanımı	4,036	0,586
Duyguların düzenlenmesi	3,643	0,613
Kabullenici sessizlik	2,500	0,822
Savunma amaçlı sessizlik	2,449	1,018
Prososyal sessizlik	3,809	0,993

Tablo 5'ten görüldüğü üzere, örgütsel sinizm ölçeğine göre bilişsel boyut (3,10); duygusal zekâ ölçeğine göre kendi duygularını değerlendirme (4,16), duyguların kullanımı (4,03); örgütsel sessizlik ölçeğine göre ise prososyal sessizlik (3,80) en yüksek değerlere sahiptir.

Tablo 6. Örgütsel Sessizlik, Örgütsel Sinizm ve Duygusal Zekâ Arasındaki İlişkide Korelasyon Matrisi

Değişkenler	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Bilişsel boyut	1									
2. Duyuşsal boyut	0,693**	1								
3. Davranışsal boyut	0,520**	0,627**	1							
4. Kendi duygularını değerlendirme	0,299**	0,102	0,230**	1						
5. Başkalarının duygularını değerlendirme	0,199**	-0,103	0,126*	,464**	1					
6. Duyguların kullanımı	0,126*	0,081	0,095	,457**	0,380**	1				
7. Duyguların düzenlenmesi	0,187**	0,129*	0,225**	,386**	0,278**	0,309**	1			
8. Kabullenici sessizlik	0,544**	0,578**	0,371**	-	-0,040	-	0,067	1		
9. Savunma amaçlı sessizlik	0,529**	0,590**	0,442**	0,084	-0,133*	0,208**	0,063	0,809**	1	
10. Prososyal sessizlik	0,051	0,062	-0,097	0,076	0,137*	-0,045	-	0,218**	0,125*	1
							0,027			

N=245, *p<.05, **pp<.01

Değişkenler arasındaki ilişkiler incelendikten sonra ilişkileri daha ayrıntılı görebilmek için aşağıda sunulan regresyon analizleri yapılmıştır.

Tablo 7. Örgütsel Sessizliğin Bilişsel Sinizm Üzerindeki Etkisi

Model	Standardize olmayan katsayılar		Standardize katsayılar	T	Sig	Tolerans	VIF
	B	Standart hata	Beta				
Sabit	1,742	0,227		0,7685	0,000		
Kabullenici	0,403	0,105	0,354	3,843	0,000	0,331	3,017
Savunmacı	0,229	0,083	0,250	2,754	0,006	0,343	2,919
Prososyal	-0,54	0,051	-0,058	-1,057	0,292	0,945	1,059

Adjusted R² = ,31; F=38,081; P= 0,00; P<,05

Tablo 7’de yer alan regresyon modelinde bilişsel sinizm boyutu bağımlı, örgütsel sessizlik ise bağımsız değişkeni göstermektedir. Model incelendiğinde, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki varyansın %31’ini açıklamakta olduğu ve Durbin Watson test sonucu (DW=1,385) ile modelde oto korelasyon problemi olmadığı görülmektedir. Tablo 7’deki her açıklayıcı değişkenin analiz sonuçlarını incelersek, bilişsel sinizm boyutu üzerinde kabullenici sessizlik ($\beta=,354$; $p<0,05$) ve savunmacı sessizlik ($\beta=,250$; $p<0,05$) boyutlarının anlamlı ve pozitif yönlü ilişkilere sahip olduğu görülmektedir. Bu kapsamda H1a, H1d kabul edilirken H1g reddedilmiştir.

Tablo 8. Örgütsel Sessizliğin Örgütsel Sinizmin Duyuşsal Boyutu Üzerindeki Etkisi

Model	Standardize olmayan katsayılar		Standardize katsayılar	T	Sig	Tolerans	VIF
	B	Standart hata	Beta				
Sabit	0,611	0,242		2,527	0,012		
Kabullenici	0,392	0,112	0,309	3,506	0,001	0,331	3,017
Savunmacı	0,355	0,089	0,346	3,996	0,000	0,343	2,919
Prososyal	-0,051	0,055	-0,49	-0,931	0,353	0,945	1,059
Adjusted R ² =,37; F=49,225; P= 0,00; P<,05							

Tablo 8’de duyuşsal sinizm boyutu bağımlı, örgütsel sessizlik ise bağımsız değişkeni göstermektedir. Model incelendiğinde, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki varyansın %37’sini açıklamakta olduğu ve Durbin Watson test sonucu (DW=1,777) ile modelde oto korelasyon problemi olmadığı görülmektedir. Tablo 8’de yer alan modeli incelediğimizde, duyuşsal sinizm boyutu üzerinde kabullenici sessizlik ($\beta=,309$; $p<0,05$) ve savunmacı sessizlik ($\beta=,346$; $p<0,05$) boyutlarının anlamlı ve pozitif yönlü ilişkilere sahip olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda H1b, H1e kabul edilirken H1i reddedilmiştir.

Tablo 9. Örgütsel Sessizliğin Örgütsel Sinizmin Davranışsal Boyutu Üzerindeki Etkisi

Model	Standardize olmayan katsayılar		Standardize katsayılar	T	Sig	Tolerans	VIF
	B	Standart hata	Beta				
Sabit	2,344	0,219		10,710	0,000		
Kabullenici	0,098	0,101	0,096	0,970	0,333	0,331	3,017
Savunmacı	0,319	0,080	0,385	3,969	0,000	0,343	2,919
Prososyal	-0,141	0,050	-0,166	-2,840	0,005	0,945	1,059
Adjusted R ² =,21; F=22,914; P= 0,00; P<,05							

Tablo 9’da davranışsal sinizm boyutu bağımlı, örgütsel sessizlik ise bağımsız değişkendir. Model incelendiğinde, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki varyansın %21’ini açıklamakta olduğu ve Durbin Watson test sonucu (DW=1,422) ile modelde oto korelasyon

problemi olmadığı görülmektedir. Tablo 9'a göre, davranışsal sinizm boyutu üzerinde savunmacı sessizlik ($\beta=,385$; $p<0,05$) boyutunun pozitif yönlü ve anlamlı; prososyal sessizlik ($\beta=-,166$; $p<0,05$) boyutunun ise anlamlı ve negatif yönlü ilişkilere sahip olduğu görülmektedir. Bu kapsamda H1f ve H1i kabul edilirken H1c reddedilmiştir.

Tablo 10. Duygusal Zekânın Örgütsel Sinizmin Bilişsel Boyutu Üzerindeki Etkisi

Model	Standardize olmayan katsayılar		Standardize katsayılar	T	Sig	Tolerans	VIF
	B	Standart hata	Beta				
Sabit	0,669	0,541		1,238	0,217		
Kendi duyg. Değ.	0,422	0,127	0,252	3,327	0,001	0,651	1,535
Başk. Duy. Değ.	0,133	0,125	0,076	1,063	0,289	0,743	1,345
Duyg. Kull.	-0,070	0,114	-0,044	-0,615	0,539	0,741	1,350
Duyg. Düz.	0,125	0,103	0,082	1,217	0,225	0,822	1,217
Adjusted R ² = ,23; F=6,693; P= 0,00; P<,05							

Tablo 10'da bilişsel sinizm boyutu bağımlı, duygusal zekâ ise bağımsız değişkendir. Model incelendiğinde, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki varyansın %23'ünü açıklamakta olduğu ve Durbin Watson test sonucu (DW=1,852) ile modelde oto korelasyon problemi olmadığı görülmektedir. Tablo 10 incelendiğinde, bilişsel sinizm boyutu üzerinde yalnızca kendi duygularını değerlendirme ($\beta=,252$; $p<0,05$) boyutunun pozitif yönlü ve anlamlı ilişkilere sahip olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda H2a, H2d, H2g reddedilmiştir.

Tablo 11. Duygusal Zekânın Örgütsel Sinizmin Duyuşsal Sinizm Üzerindeki Etkisi

Model	Standardize olmayan katsayılar		Standardize katsayılar	T	Sig	Tolerans	VIF
	B	Standart hata	Beta				
Sabit	1,678	0,617		2,719	0,007		
Kendi duyg. Değ.	0,237	0,145	0,127	1,633	0,104	0,651	1,535
Başk. Duy. Değ.	-0,436	0,143	-0,222	-3,051	0,003	0,743	1,345
Duyg. Kull.	0,125	0,130	0,070	0,960	0,338	0,741	1,350
Duyg. Düz.	0,204	0,118	0,120	1,731	0,085	0,822	1,217
Adjusted R ² = ,23; F=3,618; P= 0,00; P<,05							

Tablo 11'de görüldüğü üzere, duyuşsal sinizm boyutu bağımlı, duygusal zekâ ise bağımsız değişkendir. Model incelendiğinde, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki varyansın %23'ünü açıklamakta olduğu ve Durbin Watson test sonucu (DW=1,764) ile modelde oto korelasyon problemi olmadığı görülmektedir. Tablo 11 incelendiğinde, duyuşsal sinizm boyutu üzerinde yalnızca başkalarının duygularını değerlendirme ($\beta=-,222$; $p<0,05$) boyutunun negatif yönlü ve anlamlı ilişkilere sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla H2e kabul edilirken H2b, H2h, H2j reddedilmiştir.

Tablo 12. Duygusal Zekânın Örgütsel Sinizmin Davranışsal Boyutu Üzerindeki Etkisi

Model	Standardize olmayan katsayılar		Standardize katsayılar	T	Sig	Tolerans	VIF
	B	Standart hata	Beta				
Sabit	1,048	0,494		2,122	0,035		
Kendi duyg. Değ.	0,272	0,116	0,180	2,344	0,020	0,651	1,535
Başk. Duy. Değ.	0,021	0,114	0,013	0,182	0,855	0,743	1,345
Duyg. Kull.	-0,062	0,104	-0,043	-0,598	0,551	0,741	1,350
Duyg. Düz.	0,227	0,094	0,165	2,407	0,017	0,822	1,217

Adjusted R²=,27; F=4,939; P= 0,00; P<,05

Tablo 12 incelendiğinde davranışsal sinizm boyutu bağımlı, duygusal zekâ ise bağımsız değişkeni oluşturmaktadır. Model incelendiğinde, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki varyansın %27'sini açıklamakta olduğu ve Durbin Watson test sonucu (DW=1,538) ile modelde oto korelasyon problemi olmadığı görülmektedir. Tablo 12 incelendiğinde, davranışsal sinizm boyutu üzerinde kendi duygularını değerlendirme ($\beta=,180$; $p<0,05$) ve duyguların düzenlenmesi ($\beta=,165$; $p<0,05$) boyutlarının pozitif yönlü ve anlamlı ilişkilere sahip olduğu görülmektedir. Bu bakımdan H2c, H2f, H2ı ve H2k reddedilmiştir. Bu doğrultuda H2 kısmen desteklenmiştir.

Tablo 13. Örgütsel Sessizliğin Bilişsel Sinizme Etkisinde Duygusal Zekânın Düzenleyici Rolü

Faktörler	Bağımlı değişken: Bilişsel sinizm					
	Model 1			Model 2		
	B	t	Sig.	β	t	Sig.
Örgütsel sessizlik	0,480	8,523	0,000	0,502	9,416	0,000
Örg.ses*kend.duy.değ.	-	-	-	0,266	4,091	0,000
Örg.ses*başk.duy.değ.	-	-	-	0,054	0,895	0,372
Örg.ses*duy.kull.	-	-	-	0,053	0,857	0,393
Örg.ses*duy.düz.	-	-	-	0,031	0,540	0,590
R ²		0,230			0,344	
Düzeltilmiş R ²		0,227			0,330	
F		72,640			10,347	
ΔR^2		0,230			0,114	

Hiyerarşik regresyon analizinde bilişsel sinizm bağımlı değişken iken örgütsel sessizlik ve örgütsel sessizlik ile duygusal zekâ boyutlarının (kendi duygularını değerlendirme, başkalarının duygularını değerlendirme, duyguların kullanımı ve duyguların düzenlenmesi) merkezi değerlerinin çarpımı sonucu oluşan etkileşim faktörleri bağımsız değişkeni oluşturmaktadır. Tablo 13'de görüldüğü üzere, hiyerarşik regresyon analizinin birinci adımında bilişsel sinizm ile örgütsel sessizlik arasındaki ilişkinin anlamlı sonuç verdiği görülmektedir (F=72,640 ve p=0,000). Modele göre örgütsel sessizlik, bilişsel sinizmin

%23'ünü açıklamaktadır. İkinci adımda örgütsel sessizliğin duygusal zeka faktörleriyle etkileşimi analize dahil edilmiştir. Örgütsel sessizliğin bilişsel sinizm üzerinde direkt ve endirekt etkilerini içeren model anlamlı sonuçlar vermiştir ($F=10,347$; $p=0,000$). İkinci model bilişsel sinizmin %34'ünü açıklamaktadır. Modelde örgütsel sessizliğin bilişsel sinizme etkisinde kendi duygularını değerlendirmenin düzenleyici etkisi olduğu söylenebilmektedir ($\beta=0,266$; $p=0,000$). Bu doğrultuda H3 kısmen desteklenmiştir. H3a kabul edilirken H3b, H3c ve H3d reddedilmiştir.

Tablo 14. Örgütsel Sessizliğin Duyuşsal Sinizme Etkisinde Duygusal Zekânın Düzenleyici Rolü

Bağımlı değişken: Duyuşsal Sinizm						
Faktörler	Model 1			Model 2		
	B	t	Sig.	β	T	Sig.
Örgütsel sessizlik	0,527	9,667	0,000	0,556	10,521	0,000
Örg.ses*kend.duy.değ.	-	-	-	0,142	2,200	0,029
Örg.ses*başk.duy.değ.	-	-	-	-0,245	-4,068	0,000
Örg.ses*duy.kull.	-	-	-	0,177	2,892	0,004
Örg.ses*duy.düz.	-	-	-	0,063	1,102	0,272
R ²		0,278			0,355	
Düzeltilmiş R ²		0,275			0,342	
F		93,454			7,197	
ΔR^2		0,278			0,077	

Tablo 14 incelendiğinde, hiyerarşik regresyon analizinin ilk adımında duyuşsal sinizm ile örgütsel sessizlik arasındaki ilişkiye bakıldığı görülmektedir (Model 1). Bu modelde regresyon eşitliği anlamlı sonuç vermiştir ($F=93,454$; $P=0,000$). Bu modelde örgütsel sessizlik, duyuşsal sinizmin %28'ini açıklamaktadır. Hiyerarşik regresyon analizinin ikinci adımında örgütsel sessizliğin duygusal zeka faktörleri ile etkileşimini yansıtan değişkenler analize dahil edilmiş ve bu model anlamlı sonuç vermiştir ($F=7,197$; $P=0,000$). Model 2 duyuşsal sinizmin %35'ini açıklamaktadır. Bu modelde kendi duygularını değerlendirmenin ($\beta=0,142$; $P=0,029$); başkalarının duygularını değerlendirmenin ($\beta=-0,245$; $P=0,000$) ve duyguların kullanımının ($\beta=0,177$; $P=0,004$) duyuşsal sinizm üzerindeki etkileri anlamlı bulunmuştur. Bu kapsamda H4'ün kısmen desteklendiğini söylemek mümkündür. H4a, H4b ve H4c desteklenirken H4d reddedilmiştir.

Tablo 15. Örgütsel Sessizliğin Davranışsal Sinizme Etkisinde Duygusal Zekânın Düzenleyici Rolü

Bağımlı değişken: Davranışsal Sinizm						
Faktörler	Model 1			Model 2		
	B	t	Sig.	β	T	Sig.
Örgütsel sessizlik	0,305	4,995	0,000	0,313	5,211	0,000
Örg.ses*kend.duy.değ.	-	-	-	0,188	2,581	0,010

Örg.ses*başk.duy.değ.	-	-	-	0,019	0,262	0,450
Örg.ses*duy.kull.	-	-	-	0,017	0,246	0,806
Örg.ses*duy.düz.	-	-	-	0,133	2,039	0,043
R ²		0,093			0,170	
Düzeltilmiş R ²		0,089			0,153	
F		24,592			5,560	
Δ R ²		0,093			0,077	

Tablo 15'e göre, hiyerarşik regresyon analizinin ilk adımında davranışsal sinizm ile örgütsel sessizlik arasındaki ilişkiye bakıldığı görülmektedir (Model 1). Bu modelde regresyon eşitliği anlamlı sonuç vermiştir (F=24,592; P=0,000). Bu modelde örgütsel sessizlik, duyuşsal sinizmin %9'unu açıklamaktadır. Hiyerarşik regresyon analizinin ikinci adımında örgütsel sessizliğin duygusal zeka faktörleri ile etkileşimini yansıtan değişkenler analize dahil edilmiştir. Model 2'de anlamlı sonuç vermiştir (F=5,560; P=0,000). Model 2 davranışsal sinizmin %17'sini açıklamaktadır. Model 2 incelendiğinde, kendi duygularını değerlendirmenin ($\beta=0,188$; P=0,010); ve duyguların düzenlenmesinin ($\beta=0,133$; P=0,043) davranışsal sinizm üzerindeki etkileri anlamlı bulunmuştur. Dolayısıyla H5 kısmen desteklenmiştir. H5a ve H5d kabul edilmiş ancak H5b ve H5c reddedilmiştir.

SONUÇ

Bu araştırmada örgütsel sessizlik ve örgütsel sinizm ile ilgili elde edilen sonuçlar örgütsel sessizliğin kabullenici ve savunmacı sessizlik boyutlarının hem bilişsel sinizm hem de duyuşsal sinizm üzerinde etkiye sahip olduğudur. Bununla birlikte davranışsal sinizm üzerinde etkiye sahip olan değişkenlerden biri savunmacı sessizlik iken diğeri prososyal sessizliktir. Bu bulgular çerçevesinde kişinin fark yaratmada düşük özyeterlik duygusu ile işletmede meydana gelen herhangi bir konu, durum veya sorun ile ilgili ortaya çıkan gelişmelere rıza göstermesi anlamına gelen kabullenici sessizlik davranışının hem bilişsel hem de duyuşsal sinizme sebep olduğu söylenebilmektedir. Ayrıca kişinin korkuya dayalı olarak kendini koruma amaçlı sessiz kalmasına sebep olan savunmacı sessizlik davranışının ise bilişsel, duyuşsal ve davranışsal sinizme sebep olduğu söylenebilmektedir. Öte yandan örgütsel vatandaşlık davranışı ile ilişkilendirilen ve örgütün çıkarı için tercih edilen prososyal sessizlik davranışının davranışsal sinizme yol açmadığı sonucu elde edilmiştir. Öyle ki örgütü yararına sessizliği tercih eden çalışanın örgütüne karşı olumsuz duygular beslememesi beklenmektedir. Altınöz ve diğerleri (2017) yapmış oldukları bir çalışmada örgütsel sessizliğin örgütsel sinizm üzerindeki anlamlı etkilerini ortaya koymuşlardır. Karacaoğlu ve Küçükköylü (2015) ise iki değişken arasında pozitif ancak zayıf ilişkilere rastlamıştır.

Çalışmada elde edilen bir diğer sonuç duygusal zekâ ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkilere yöneliktir. Duygusal zekâ boyutlarının genel olarak sinizm boyutlarını pozitif yönde etkilediği ve sadece başkalarının duygularını değerlendirme boyutunun duyusal sinizm üzerinde negatif etkilere sahip olduğu görülmektedir. Bu bulgulardan hareketle çalışanların başkalarının duygularını değerlendirme düzeyini artırmak ile yöneticilerine ya da örgütlerine duydukları duyusal sinizm davranışlarının azalacağı öngörülmektedir. Bununla birlikte katılımcıların örgütsel sinizm düzeylerinin ortalaması incelendiğinde 2,26 ile 3,10 arasında yer aldığı görülmektedir (Tablo 5). Dolayısıyla, çalışanların örgütüne yönelik sinizm düzeylerinin az olduğunu söylemek mümkündür. Bu sonuç çalışanların iş ortamlarından veya yöneticilerinden memnun olduklarını, sinizmin ortaya çıkmasına engel olabilecek farklı değişkenlerin de mevcut olabileceğini göstermektedir. Bu nedenle de, çalışmada elde edilen sonucun diğer bir ifade ile duygusal zekâ boyutları ile örgütsel sinizm boyutları arasında sadece başkalarının duygularını değerlendirme boyutunun duyusal sinizm üzerinde negatif etkiye sahip olmasının sebeplerinden birinin çalışanların sinizm düzeylerinin düşük olması olabileceği düşünülmektedir. Pelit ve Ayana (2016) otel işletmeleri çalışanlarının duygusal zekâ düzeyleri ile örgütsel sinizm düzeyleri arasında ters yönlü ilişkiler elde etmiştir. Elvanesentürk ve Tetik (2019) duygusal zekâ ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkide anlamlı bir ilişki elde edememiş olmakla birlikte duygusal zekânın kendi duygularını yönetme ile sosyal beceriler boyutunun sinizm üzerindeki negatif yönlü ilişkilerine rastlamışlardır.

Çalışmada ulaşılan son sonuç ise duygusal zekânın örgütsel sessizlik ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkideki düzenleyicilik rolüne ilişkindir. Örgütsel sessizlik ile bilişsel sinizm arasındaki ilişkide sadece kendi duygularını değerlendirme boyutunun; örgütsel sessizlik ile duyusal sinizm arasındaki ilişkide kendi duygularını değerlendirme, başkalarının duygularını değerlendirme ve duyguların kullanımı boyutlarının; örgütsel sessizlik ile davranışsal sinizm arasındaki ilişkide ise kendi duygularını değerlendirme ve duyguların düzenlenmesi boyutlarının düzenleyici etkilerinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuca göre çalışanların sergilemiş oldukları sessizlik davranışının son bulmasını sağlayacak olan davranışların yanı sıra duygusal zekâsı yüksek olan çalışanların işletmelerde istihdam edilmesi ya da işletmede çalışanların duygusal zekâlarını geliştirmelerine yönelik bir takım çabaların geliştirilmesi ile örgütsel sessizlik kaynaklı örgütsel sinizmin azalacağı ön görülmektedir.

Araştırmanın kısıtı çalışmanın sadece turizm sektörünü kapsamasıdır. Bu çalışma ile ulaşılan sonuçların geneli kapsayabilmesi için farklı sektörlerde de yapılması önemli görülmektedir. Araştırma sonuçlarının gerek örgütsel sessizlik ile örgütsel sinizm ve duygusal zekâ ile

örgütsel sinizm ilişkilerini ele alan sınırlı sayıda çalışmadan biri olması nedeniyle gerekse de örgütsel sessizlik ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkide duygusal zekânın düzenleyici rolünün belirlenmeye çalışıldığı tek çalışma olması nedeniyle literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abraham, R. (2000). Organizational cynicism: Bases and consequences. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 126(3), 269.
- Altınöz, M., Çakıroğlu, D., Çöp, S. & Kahraman, E. (2017). Örgütsel sessizliğin örgütsel sinizm üzerine etkisi: Bir alan araştırması. *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 7(2), 73-76.
- Andersson, L. M. (1996). Employee cynicism: an examination using a contract violation framework. *Human Relations*, 49(11), 1395–418.
- Arteche, A., Chamorro-Premuzic, T., Furnham, A. & Crump, J. (2008), The relationship of trait e1 with personality, iq and sex in a uk sample of employees. *International Journal of Selection and Assessment*, 16(4), 421-426.
- Bradberry, T. & Greaves, J. (2009). *Emotional intelligence 2.0*. Talent Smart.
- Brandes, P. (1997), Organizational cynicism: Its nature, antecedents, and consequences [Unpublished doctoral dissertation]. University of Cincinnati.
- Brandes, P., Dharwadkar, R. & Dean, J. W. (1999). Does organizational cynicism matter?: employee and supervisor perspectives on work outcomes, [Oral presentation]. Paper 36th Annual Meeting of the Eastern Academy of Management, Philadelphia PA.
- Brinsfield, C. T. (2009). Employee silence: investigation of dimensionality, development of measures, and examination of related factors [Unpublished doctoral dissertation]. Ohio State University.
- Çaylak, E. (2014). Hemşirelerde Örgütsel sessizlik ile örgütsel sinizm ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Dabbagh, P., Esfahani, A.N. & Shahin, A. (2012). Studying relationship between perceived organizational justice and organizational salience, *Institute of Interdisciplinary Business Research*, 3(10), 468- 478.
- Dean Jr. JW., Brandes P & Dharwadkar R. (1998). Organizational cynicism. *Academy of Management Review*, 23(2), 341-352.
- Donaghey, J., Cullinane, N., Dundon, T. & Wilkinson, A. (2011). Reconceptualising employee silence: problems and prognosis. *Work, Employment and Society*, 25(1), 51-67.

-
- Durmuş, B., Yurtkoru, E. S. & Çinko, M. (2016). *Sosyal bilimlerde spss'le veri analizi*. Beta Yayınları.
- Elvanesentürk, S., & Tetik, S. (2019). Algılanan duygusal zekâ ve örgütsel sinizm ilişkisi: bankacılık sektöründe çalışanlara yönelik bir araştırma. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 8(4), 131-145.
- Erdoğan E. (2011). Örgütsel sessizlik ve performans ilişkisi [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Gebze İleri teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erdost, H.E., Karacaoğlu, K. & Rehanoglu, M. (2007), Örgütsel sinizm kavramı ve ilgili ölçeklerin Türkiye'deki bir firmada test edilmesi. XV. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi, Sakarya, Türkiye.
- Ferres, N. & Connell, J. (2004), Emotional intelligence in leaders: an antidote for cynicism towards change? *Strategic Change*, 13, 61-71.
- Goleman, D. (1998). Duygusal zekâ. (Çev. B. Seçkin Yüksel). Varlık Yayınları.
- Gujarati, D. N., & Porter, D. C. (2018). Temel ekonometri (Çev. Ü. Şenesen ve G. G. Şenesen). Literatür Yayıncılık.
- Goleman, D. (2000). Duygusal yeterlilik. *Executive Excellence*.
- Hair J., E., Ringle C., M. & Sarstedt M., (2011). PLS-SEM: Indeed a silver bullet. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 19(2), 139-151.
- Henriksen, K. & Dayton, E. (2006). Organizational silence and hidden threats to patient safety. *Health Services Research*, 41(4p2), 1539-1554.
- Kalay, F., Oğrak, A., Bal, V. & Nişancı, Z. N. (2014). Mobbing, örgütsel sessizlik ve örgütsel sinizm ilişkisi: örnek bir uygulama, *Sakarya İktisat Dergisi*, 4(2), 127-143.
- Karacaoğlu K. & İnce F. (2012). Brandes, Dharwadkar ve Dean'in (1999) örgütsel sinizm ölçeği Türkçe formunun geçerlilik ve güvenilirlik çalışması: Kayseri Organize Sanayi Bölgesi Örneği. *Business & Economics Research Journal*, 3(3), 77-92.
- Karacaoğlu, K. & Küçükköylü, C. (2015). İşgören sessizliğinin örgütsel sinizme etkisi: kamu çalışanları üzerine bir araştırma. *Ege Akademik Bakış*, 15(3), 401-408.
- Lamm, R. & R. Lewis (1999). The interpersonal relationship in doctoral supervision [Oral presentation]. Aare-Nzare Conference, Melbourne.
- Law, K. S., Wong, C. S. & Song, L. J. (2004). The construct and criterion validity of emotional intelligence and its potential utility for management studies. *Journal of Applied Psychology*, 89(3), 483.
- Leech, N. L., Barrett, K. C. & Morgan, C. A. (2005). *SPSS for intermediate statistics: Use and Interpretation*. Lawrance Erlbaum Associates.

- Milliken, F. J., Morrison, E. W. & Hewlin, P. F. (2003). An exploratory study of employee silence: issues that employees don't communicate upward and why. *Journal of Management Studies*, 40(6), 1453-1476.
- Morrison, E. W. & Milliken, F. J. (2000). Organizational silence: A barrier to change and development in a pluralistic world. *Academy of Management Review*, 25(4), 706-725.
- Nartgün, Ş. S. & Kartal, V. (2013). Öğretmenlerin örgütsel sinizm ve örgütsel sessizlik hakkındaki görüşleri. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(2), s.47-67.
- Naus, A. (2007). Organizational cynicism: On the nature, antecedents, and consequences of employee cynicism toward the employing organization [Unpublished doctoral dissertation]. Maastricht University.
- Özbezek, B. D. & Paksoy, H. M. (2017). Liderlik etme motivasyonu ve duygusal zekâ arasındaki ilişkide öz yeterliliğin rolü üzerine bir araştırma. *International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies*, 3(4), 248-269.
- Özdemir, L. & Uğur, S. S. (2013). Çalışanların örgütsel ses ve sessizlik algılamalarının demografik nitelikler açısından değerlendirilmesi: Kamu ve özel sektörde bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(1), 257-281.
- Özdevecioğlu, M. (2004), Duygusal olaylar teorisi çerçevesinde pozitif ve negatif duygusallık, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 59(3),182-202.
- Pelit, E. & Ayana, Ç. (2016). Duygusal zekânın örgütsel sinizme etkisi: otel işletmeleri işgörenleri üzerinde bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 45-76.
- Pinder, C. C. & Harlos, K. P. (2001). Employee silence: quiescence and acquiescence as responses to perceived injustice. In K. Harlos (Eds). *Research in personnel and human resources management*. Emerald Group Publishing Limited.
- Podsakoff, P. M., MacKenzie S. B., Paine J. B., & Bachrach D. G. (2000). Organizational citizenship behaviors: A critical review of the theoretical and empirical literature and suggestions for future research. *Journal of Management*. 26(3):513-563.
- Robbins, S. P. & Judge, T. A. (2015). *Organizational behavior*. Pearson.
- Salovey, P. & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 9(3), 185-211.
- Shaffer, R.D. & Shaffer, M.A. (2005). Emotional intelligence abilities, personality and work place performance [Oral presentation]. Hong Kong Baptist University Academy of Management Best Conference Paper, HR: M 1.
- Şahin, N. H., Güler, M. & Basim, H. N. (2009). The relationship between cognitive intelligence, emotional intelligence, coping and stress symptoms in the context of type a personality pattern. *Turkish Journal of Psychiatry*, 20(3).
- Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics*. Pearson Education Limited.

-
- Tamuz, M. (2001). Learning disabilities for regulators: the perils of organizational learning in the air transportation industry. *Administration and Society*, 3(3), 276–302.
- Vakola, M. & Bouradas, D. (2005), Antecedents and consequences of organisational silence: An empirical investigation, *Emerald Research*, 27(5), 441-458.
- Van Dyne, Linn, Ang, Soon, & Botero, Isabel C. (2003), Conceptualizing employee silence and employee voice as multidimensional constructs, *Journal of Management Studies*, 40(6),1359-1392.
- Wong, C.S. & Law, K.S. (2002). Development of an emotional intelligence instrument and an investigation of its relationship with leader and follower performance and attitudes, *The Leadership Quarterly*, 13, 1–32.
- Yeşilyaprak, B. (2001). Duygusal zekâ ve eğitim açısından doğurguları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 25(25), 139-146.

1929 DÜNYA EKONOMİK KRİZİ DÖNEMİNDE İZMİR LİMANI'NDA DIŞ TİCARET*

Erdem MERAĞLI¹

Öz

Bu çalışmanın amacı, 1929 Dünya Ekonomik Krizi (Büyük Buhan) döneminde İzmir Limanı üzerinden yapılan dış ticareti etkileyen faktörleri incelemek ve değerlendirmektir. Böylece Büyük Buhan'ın Türkiye üzerindeki yansımalarına dair araştırmalara katkı sağlanacaktır. Çalışma ile elde edilen bulgulardan biri, İzmir Limanı'ndaki dış ticaret faaliyetlerinin 1929-1933 yılları arasında hızla azaldığıdır. Araştırmada, Büyük Buhan'ın ve Türkiye'nin dış ticaret politikalarının, limandaki dış ticaret faaliyetlerini azaltan temel etkenler oldukları tespit edilmiştir. 1929 Krizi'nin etkisiyle Batılı ülkelerde; sınai üretim azalmış, alım gücü düşmüş ve tarımsal ürün fiyatları gerilemişti. Bu gelişmeler, İzmir Limanı'ndaki dış ticarete olumsuz yansımıştı. Zira 1920'li ve 1930'lu yıllar itibariyle liman üzerinden çoğunlukla sanayi ürünleri ithal ediliyordu. Ayrıca limandan ihraç edilen mallar yoğun bir şekilde tarım ürünlerinden oluşuyordu. Dolayısıyla Batılı ülkelerde yaşanan ekonomik gelişmeler İzmir Limanı üzerinden yapılan dış ticareti de etkilemişti. Fakat bu noktada, İzmir Limanı'ndaki ithalatın 1929-1933 yılları arasında ihracattan daha hızlı bir şekilde düştüğü görülmektedir. Çalışmada, bunun arka planında, Türkiye'nin 1929'dan itibaren izlediği ithalatı kısıtlamaya yönelik dış ticaret politikalarının bulunduğu sonucuna varılmıştır. Diğer yandan araştırma ile, İzmir Limanı üzerinden yapılan dış ticaretin azalmasında, limanın fiziki ve hukuki durumunun da etkili olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelime: 1929 Dünya Ekonomik Krizi, Büyük Buhan, Batı Anadolu, İzmir Limanı, Dış Ticaret.

* Bu çalışma, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Bige SÜKAN danışmanlığında hazırlanan "1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve İzmir Limanı" başlıklı Yüksek Lisans tezinin ilgili bölümünden üretilmiştir.

¹Arş. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, erdemmerakli@artuklu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2435-9926.

THE FOREIGN TRADE AT THE PORT OF İZMİR DURING THE 1929 WORLD ECONOMIC CRISIS PERIOD

Abstract

The aim of this study is to examine and evaluate the factors affecting the exports and imports made through the Port of İzmir during the 1929 World Economic Crisis (The Great Depression). In this way, it will contribute to the researches on the reflections of the Great Depression on Turkey. One of the findings obtained from the research is that the foreign trade activities in the Port of İzmir declined rapidly between 1929-1933. With the research, it has been determined that the Great Depression and Turkey's foreign trade policies are the main factors in the decrease of foreign trade activities at the port. Namely, as an effect of the 1929 Crisis; industrial production, purchasing power and agricultural product prices decreased in the Western countries. These had a negative impact on exports and imports at the Port of İzmir. Because mostly industrial products were imported through the port in the 1920s and 1930s. In addition, the goods exported from the port consisted of agricultural products intensively. Therefore, the economic events in the Western countries also affected the foreign trade made through the Port of İzmir. However, a striking point at this point is that between 1929 and 1933, imports from the Port of İzmir decreased faster than exports. With the study, it has been concluded that the reason for this is that there are foreign trade policies aimed at restricting imports that Turkey has followed since 1929. On the other hand, with the research, it has been determined that the physical and legal situation of the port also played a role in the decrease of the foreign trade made through the Port of İzmir.

Keywords: 1929 World Economic Crisis, the Great Depression, Western Anatolia, the Port of İzmir, Foreign Trade.

GİRİŞ

1929 Dünya Ekonomik Krizi, 1929 yılının ekim ayında ABD'de New York Borsası'nın çökmesiyle başlamış ve sonraki yıllarda ABD'yi ve Avrupa ülkelerini derinden etkilemişti. Büyük Buhran olarak da anılan bu ekonomik krizin ABD'de ve Avrupa'da görülen yansımaları; sanayi üretiminin düşmesi, işsizliğin yükselmesi, tarım ürünlerinin fiyatlarının gerilemesi ve dış ticaret faaliyetlerinin azalması olmuştu. Türkiye ise Cumhuriyet'in ilk yılları itibariyle, tıpkı Osmanlı'nın son döneminde olduğu gibi, Batılı sanayileşmiş ülkelere tarım ürünü ihraç eden ve onlardan sınai ürün ithal eden bir ülkeydi. Dolayısıyla kriz döneminde Batılı ülkelerde yaşanan ekonomik gelişmeler, Türkiye'nin dış ticaret ve tarım sektörlerine olumsuz yansımıştı. Türkiye özelinde ise, Cumhuriyet'in ilk yılları itibariyle Batı Anadolu, hem tarımsal üretimin hem de dış ticari ilişkilerin yoğun olduğu bir bölgeydi. Bu noktada İzmir Limanı, Batı Anadolu'nun dünya ticaretine açılan kapısı konumundaydı ve Türkiye'nin dış ticaretinde -özellikle ihracatta- yüksek bir paya sahipti. Ayrıca limandan ihraç edilen malların büyük çoğunluğu tarımsal ürünlerden oluşmaktaydı. Dolayısıyla 1929 Dünya

Ekonomik Krizi döneminde İzmir Limanı'ndaki dış ticaret faaliyetlerinin incelenmesi, iktisadi buhranın Türkiye üzerindeki etkilerinin daha iyi ortaya konmasına katkı sağlayacaktır.

İzmir Limanı'nın tarihsel gelişim sürecine ilişkin daha önce yapılmış olan çalışmalara bakıldığında, limanın 19. yüzyıldaki ve 20. yüzyıl başlarındaki ticari durumuna dair çeşitli araştırmalara rastlanmaktadır. Örneğin, Mübahat Kütükoğlu'nun "İzmir Tarihinden Kesitler" (2000b) başlıklı kitabında, İzmir Limanı'nda 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında yaşanan fiziki ve ticari gelişmeler ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Limanın Cumhuriyet dönemindeki durumu ile ilgili ise, Umut Karabulut'un "Ticari Açından İzmir Limanı (1923-1929)" (Karabulut, 2003) başlıklı Yüksek Lisans tezi göze çarpmaktadır. Karabulut bu çalışmasında, limandaki ticari faaliyetlerin yanı sıra fiziki ve hukuki gelişmeleri de ele almış fakat konunun zamanını 1929 yılı ile sınırlandırmıştır. İzmir Limanı'nı konu alan bir başka çalışma ise, Umut Uysal'ın "II. Dünya Savaşı Yıllarında İzmir Limanı ve Limanın Kente Sosyo-Ekonomik Etkisi" (Uysal, 2017) isimli Yüksek Lisans tezidir. Tezde, limanın savaş yıllarındaki durumu ayrıntılı bir şekilde ele alınmış fakat limanın savaş öncesindeki durumuna kısaca değinilmiştir. Adı geçen bu çalışmalardan farklı olarak bu makalede, İzmir Limanı'ndaki ticari faaliyetlerin 1929-1933 yılları arasındaki gelişimi, tarih metodolojisi kullanılarak neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde ele alınacaktır. Böylece, limandaki ihracat ve ithalat faaliyetlerinin dünyadaki ve Türkiye'deki hangi olayların etkisi altında oldukları ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Araştırma ile ayrıca, limanın fiziki ve hukuki durumunun, limandaki ticari faaliyetleri ne yönde etkilediği de ortaya konacaktır. Böylece 1929 Krizi döneminde Türkiye'de limanlardaki ticari faaliyetlerin ne durumda olduğuna İzmir Limanı örneğiyle katkı sağlanacaktır.

Çalışmanın birinci bölümünde, Osmanlı hakimiyetine girişinden Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar geçen sürede İzmir Limanı'nın ticari açıdan gelişimi genel hatlarıyla ele alınacaktır. Ardından ikinci bölümde, 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin dünyadaki ve Türkiye'deki yansımaları açıklanacaktır. Son olarak üçüncü bölümde ise, 1929-1933 yılları arasında İzmir Limanı'ndaki dış ticaret faaliyetlerine dair ulaşılan veriler sıralanacak ve rakamlarda yaşanan değişimlerin nedenleri ortaya konacaktır. Çalışmanın hazırlanmasında; devlet arşivlerinden, yerel ve ulusal istatistik yıllıklarından, İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası'ndan, İzmir'in yerel gazetelerinden, ulusal basından ve İzmir şehrini, 1929 Krizi'ni ve Cumhuriyet'in ilk yıllarının iktisadi tarihini konu alan çeşitli araştırma eserlerden yararlanılmıştır.

1. OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E İZMİR LİMANI'NDA DIŞ TİCARET

İzmir Limanı'nın ortaya çıkışı, İzmir şehrinin M.Ö. 3000'lerde kurulmasına (Ünal, 2015b, s. 27) kadar götürülebilse de limanın bir ticaret merkezine dönüşmesi şehrin 15. yüzyıl başlarında Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonraki asırlarda gerçekleşmişti. Bunda, 15. yüzyıldan sonra hem dünya ticaretinde yaşanan gelişmelerin hem de İzmir şehrinde siyasi istikrarın² sağlanmasının rol oynadığı söylenebilir. Zira bir bölgede ticari faaliyetlerinin gelişmesinde güvenlik ve siyasi istikrar önemli etkenlerdir.

İzmir Limanı'ndaki ticari faaliyetler Osmanlı hakimiyeti altında hızlı bir şekilde gelişti. Fakat başlangıçta İzmir Limanı, dış ticaretten ziyade Osmanlı limanları arasındaki iç ticarete ön plana çıkıyordu (Kütükoğlu, 2000a, s. 22). İzmir Limanı'nın Osmanlı dış ticaretinde de öne çıkmaya başlaması ise, 17. yüzyıl başlarında gerçekleşti. Liman, 17. yüzyılda Batı Anadolu'da en çok gümrük vergisi toplanan yer oldu. İzmir Limanı'nın bu ilk yükseliş döneminin başlamasında; İngiltere, Fransa ve Hollanda'nın Doğu Akdeniz ticaretine olan ilgilerinin artması etkiliydi (Goffman, 1995, s. 125-126). Ayrıca 1623'te Osmanlı Devleti'nin pamuk ihracatı yasağını kaldırması sonrasında, pamuğa yoğun bir talebin olduğu Avrupa ülkeleri ile İzmir Limanı arasındaki ticaret hızla büyüdü (Ünal, 2015a, s. 80). Öte yandan İzmir Limanı'nın bir ticaret merkezi olarak yükselmesinde, konumu itibarıyla açık denizlerin şiddetli rüzgâr ve yüksek dalgalar gibi olumsuz etkilerinden uzakta oluşu da etkiliydi (Kütükoğlu, 2000b, s. 285).

İzmir Limanı'ndaki ticari faaliyetlerin bir sonraki hızlı gelişmesi, 18. yüzyılın ortalarında başlayıp 19. yüzyıl sonlarına kadar sürdü. Bunda, 18. yüzyılda yaşanan; İngiltere'nin Hindistan'a yerleşmesi sonrasında Osmanlı topraklarının öneminin artması ve ABD'nin İngiltere'den bağımsızlık kazanmasından dolayı İngiltere'nin yeni ham madde kaynakları arayışına girmesi önemli rol oynadı. Bu noktada Batı Anadolu, Avrupa'ya yakın konumu ve yüksek pamuk üretimi ile dikkat çekmeye başladı. Bu da İzmir Limanı'nın gelişmesinde bir başka dönüm noktasını ortaya çıkardı (Kasaba, 1994, s. 8-9). Ayrıca 18. yüzyıl sonlarında İngiltere'de başlayan ve 19. yüzyıl boyunca diğer Avrupa ülkelerine yayılan Sanayi Devrimi

² İzmir şehri M.Ö. 3000'lerde kurulduktan sonra uzun bir süre kent devleti niteliği taşımış ve ardından M.Ö. 800'lerde İonlar, M.Ö. 600'lerde Lidyalılar, M.Ö. 500'lerde Persler ve M.Ö. 300'lerde Büyük İskender tarafından ele geçirilmişti. İskender'in ölümünden sonra bir süre onun ardılları tarafından yönetilen şehir, M.Ö. 190'da Roma İmparatorluğu hakimiyetine girmişti. İzmir, M.S. 4. yüzyıl sonlarında Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra -11. yüzyıl sonlarındaki kısa süreli Çaka Bey ve 13. yüzyıl başlarındaki İznik İmparatorluğu egemenlikleri haricinde- 14. yüzyılın başlarına kadar Doğu Roma İmparatorluğu hakimiyeti altında kalmıştı. 1329 yılında ise şehir, Aydınoğulları tarafından ele geçirilmiş fakat 15. yüzyıla kadar Türkler, Latinler ve Doğu Roma İmparatorluğu arasında sık sık el değiştirmeye devam etmişti (Ünal, 2015b, s. 27-36). Dolayısıyla İzmir şehrinin Osmanlı hakimiyetine girmeden önce siyasi açıdan istikrarlı olmadığı söylenebilir.

de İzmir Limanı'ndaki ticari faaliyetlerin artmasında başlıca etkenlerden biriydi. Zira Sanayi Devrimi ile İngiltere ve Fransa gibi Batılı ülkelerin sınai üretimleri ve ham madde ihtiyaçları hızla artmaya başladı. Diğer yandan bu ülkeler ürettikleri sınai malları ihraç edebilecekleri yeni pazar arayışlarına da girdiler. Tüm bu etkenler Osmanlı Devleti gibi ekonomisi tarıma dayalı ülkeler ile Batı Avrupa arasındaki ticareti hızla geliştirdi (Pamuk, 1988, s. 186).

Osmanlı ile Batı Avrupa arasındaki ticari faaliyetlerin büyümesinde, Sanayi Devrimi'nin yanı sıra 19. yüzyılda imzalanan serbest ticaret anlaşmaları da etkili olmuştur. Osmanlı Devleti önce 1838-1846 yılları arasında İngiltere, Fransa ve Rusya ile; ardından 1861-1862 senelerinde İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yanı sıra ABD, İtalya, İspanya, Prusya ve Hollanda ile serbest ticaret anlaşmaları imzalamıştı. Bu anlaşmalar ile ihracattan alınan gümrük vergileri düşürülmüştü (Sükan, 2014, s. 198). Serbest ticaret anlaşmalarının etkisi ile Osmanlı Devleti'nin ve Batı Anadolu'nun bir ihracat merkezi olan İzmir Limanı'ndaki dış ticaret faaliyetleri artmıştı. 1850-1900 yılları arasında İzmir Limanı üzerinden yapılan ihracat 1.449.080 sterlinden 4.157.405 sterline, ithalat ise 1.241.240 sterlinden 2.538.000 sterline yükselmışti (Tatar, 2012, s. 204-205). 19. yüzyıl ortalarında İzmir Limanı'nın Osmanlı dış ticaretindeki payı %7,5 civarındayken bu oran 19. yüzyılın sonlarına doğru yaklaşık %30 olmuştur (Ünal, 2015a, s. 138). 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın başlarında İzmir Limanı'ndan en çok; pamuk, üzüm, incir ve afyon gibi tarım ürünleri ihraç edilmekteydi. Ayrıca en çok ihracat yapılan ülkeler İngiltere, Avusturya ve Fransa idi. İzmir Limanı üzerinden ithal edilen ürünlerin başında ise; pamuk ipliği, ipekli ürünler, şeker ve kahve gelmekteydi. En çok ithalat yapılan ülkeler sırasıyla İngiltere, Avusturya, Fransa ve İtalya idi (Kütükoğlu, 2000b, s. 303-309).

İzmir Limanı'ndaki ticari faaliyetlerin yükselişi 20. yüzyıl başlarına kadar devam etse de 1906-1907 yıllarından sonra liman üzerinden yapılan dış ticaret azalmaya başladı. Bunda, ABD'de yaşanan ekonomik sorunların Avrupa'ya yansımalarının yanı sıra 1908'de Bosna-Hersek'i ilhak etmesi nedeniyle Avusturya-Macaristan'a ve sonraki senelerde Balkan Savaşları'ndan dolayı Yunanistan'a karşı uygulanan boykotlar rol oynadı (Kütükoğlu, 2000b, s. 316-317). Ancak her ne kadar Birinci Dünya Savaşı öncesinde dış ticaret faaliyetlerinde gerileme yaşansa da İzmir Limanı ülkenin önde gelen ticaret merkezlerinden biri olmaya devam etti. Bunda, limanı besleyen hinterlandın geniş ve tarımsal açıdan zengin olmasının etkili olduğu söylenebilir. Savaş öncesindeki yıllar itibarıyla İzmir Limanı'nın hinterlandı Ege Bölgesi'nin yanı sıra Balıkesir, Konya ve On İki Adayı da kapsıyordu (BCA,

30.10.0.0.27.153.2). 1914'e gelindiğinde ise Birinci Dünya Savaşı başlamış ve bundan dolayı İzmir Limanı'ndaki ticari işlemler durduruldu. Limandaki ticari faaliyetlerin tekrar başlaması Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra gerçekleşti (Koçak, 2013, s. 139). Fakat daha sonra İzmir, 15 Mayıs 1919-9 Eylül 1922 tarihleri arasında Yunanistan işgali altında kaldı ve ardından şehir yeniden Türk hakimiyetine girdi. Uzun süren savaş dönemi İzmir Limanı'ndaki ticareti olumsuz etkiledi. 1913'te İzmir Limanı üzerinden 330.000 ton ihracat ve 310.000 ton ithalat yapılırken bu rakamlar 1923'te ihracatta 113.000 tona ve ithalatta 70.000 tona geriledi (Ünal, 2015a, s. 140-141). Cumhuriyet'in ilk yıllarında ise, savaşların sona ermesinin etkisiyle İzmir Limanı'nın dış ticaret faaliyetleri hızla arttı. 1929'a gelindiğinde liman üzerinden yapılan ithalat 166.996 tona (T.C. İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, 1931, s. 175), ihracat ise 193.285 tona çıktı (T.C. İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1930, s. 341).

2. 1929 DÜNYA EKONOMİK KRİZİ VE TÜRKİYE'YE ETKİLERİ

1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin ortaya çıkmasında Birinci Dünya Savaşı sonrasında ABD'de yaşanan ekonomik gelişmeler etkiliydi. 1920'li yılların sonlarına gelindiğinde Amerikan piyasasındaki toplam talep, toplam arzın gerisinde kaldı. Bu da üreticilerin satışlarını düşürdü ve üretimin azaltılmasına yol açtı. Üreticilerin üretimlerini azaltmaları ise işsizliğin artmasıyla sonuçlandı ve işsizliğin artması ülkedeki toplam talebi daha da düşürdü. Öte yandan satış yapamayan ve gelirleri azalan üreticiler, bankalara olan borçlarını ödeyebilmek amacıyla hisse senetlerini satışa çıkardılar. Fakat bu satış hareketi New York Borsası'nda paniğe neden oldu ve hisse senedi fiyatlarını hızla düşürdü (Gözcü, 2013, s. 96-97). New York Borsası'nda 24 Ekim 1929 tarihinde 13 milyon ve 29 Ekim 1929'da 16,5 milyon adet hisse senedi değerinden çok daha düşük bir fiyata satıldı (Néré, 1980, s. 58). Hisse senedi fiyatlarındaki düşüşler %50 ile %90 arasında değişiyordu. Bankalar krizi önlemek amacıyla hisse senetlerini yüksek fiyatlardan almaya çalıştılar ancak bu müdahale bankaların iflas etmesine neden olarak krizin derinleşmesiyle sonuçlandı (Gözcü, 2013, s. 96-97). Krizin etkisiyle ABD'de 1930'da 1.345 ve 1931'de 2.298 banka iflas etti. Yaşanan bu iflaslar, sanayi ve ticaret kuruluşlarına açılan kredileri azalttı. Bu da mali dengelerini, aldıkları krediler ile sağlayan bu kuruluşların da iflasa sürüklenmelerine yol açtı. 1930 yılında 26.355 ve 1931'de 28.285 adet sınai ve ticari işletme iflasını açıkladı (Néré, 1980, s. 63). İflaslar ABD'nin ekonomik verilerine de yansdı. 1929-1932 yılları arasında; ABD'de sınai üretim endeksi³ 100'den 55'e

³ Endeks, bir olgunun değerinde yaşanan değişimin, baz alınan bir döneme göre ifade edilmesidir (İktisat Terimleri Çalışma Grubu, 2011, s. 112).

geriledi (Işık & Duman, 2012, s. 245) ve işsizlik oranı %3,2'den %23,6'ya çıktı (Amadeo, 2021). Ayrıca üretimin azalması ve işsizliğin artması ABD'nin kişi başına düşen milli gelirini de azalttı. Ülkede kişi başına düşen milli gelir 1929'da 6.899 dolar iken 1932'de 4.908 dolar oldu (Maddison, 2010).

1929 Krizi'nin başlamasından sonra ABD ekonomisinde yaşanan bu olumsuz gelişmeler, Avrupa'ya da yansdı. Zira Avrupa ülkeleri, Birinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkilerinden sonra iktisadi dengelerini Amerikan piyasasından aldıkları borçlar aracılığıyla sağlıyorlardı. Ancak 1929 Krizi ile ABD'den Avrupa'ya para akışı hızla azaldı. Bu gelişme Büyük Buhran'ın Avrupa ülkelerine yayılmasına neden oldu (Tekeli & İlkin, 1977, s. 13). ABD'den Avrupa'ya açılan kredilerin azaldığının bir göstergesi, Almanya merkez bankası Reichsbank'ın altın ve döviz rezerviydi. 1920'li yıllar itibariyle Reichsbank, ABD'den Avrupa'ya gelen paranın merkezi konumundaydı (Néré, 1980, s. 77-78). Reichsbank'ın altın ve döviz rezervi, 1929'un Eylül-Ekim aylarında 2,6 milyar mark civarında iken 1931'in Haziran-Temmuz aylarına gelindiğinde 1,8 milyar marka geriledi (Balderston, 1995, s. 159). Büyük Buhran ile Avrupa ülkelerinde üretim azaldı ve işsizlik arttı. Örneğin, 1929-1932 yılları arasında sanayi üretim endeksi, İngiltere'de 100'den 89'a ve Almanya'da 100'den 59'a düştü. Aynı yıllar arasında işsizlik oranları ise İngiltere'de %10,4'ten %22,1'e ve Almanya'da %13,3'ten %43,8'e çıktı (Işık & Duman, 2012, s. 245-247). Ayrıca kişi başına düşen milli gelir, 1929-1932 yılları arasında İngiltere'de 5.503 dolardan 5.148 dolara ve Almanya'da 4.051 dolardan 3.362 dolara geriledi (Maddison, 2010).

1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin ABD ve Avrupa'da görülen bir başka etkisi ihracat ve ithalat değerlerinin azalması oldu. 1929-1932 yılları arasındaki ihracat değerleri; ABD'de 5,2 milyar dolardan 1,5 milyar dolara, İngiltere'de 3,5 milyar dolardan 1,3 milyar dolara ve Almanya'da 3,2 milyar dolardan 1,3 milyar dolara düştü. Aynı yıllar arasında ithalat değerleri ise; ABD'de 4,4 milyar dolardan 1,3 milyar dolara, İngiltere'de 5,4 milyar dolardan 2,3 milyar dolara ve Almanya'da 3,2 milyar dolardan 1,1 milyar dolara geriledi (United Nations Statistics Division, 1962, tablo 12, 22, 23). Büyük Buhran'ın ABD, İngiltere ve Almanya üzerindeki yansımaları bu şekildeyken, 1933 yılından itibaren bu üç ülkede sanayi üretimi artmaya, işsizlik azalmaya ve dış ticaret canlanmaya başladı (Işık & Duman, 2012, s. 245-248). Krizin olumsuz etkilerinin geçmeye başlaması Batılı ülkelerin milli gelir rakamlarına da yansdı. 1933-1934 yılları arasında kişi başına düşen milli gelir; ABD'de 4.777 dolardan

5.114 dolara, İngiltere'de 5.277 dolardan 5.608 dolara ve Almanya'da 3.556 dolardan 3.858 dolara çıktı (Maddison, 2010).

1929 Krizi'nin Batılı ülkelerdeki gelişimi böyleyken, buhranın Türkiye'yi yakından ilgilendiren etkilerinden bir tanesi, talep azlığı nedeniyle dünyada tarımsal ürün fiyatlarının düşmesiydi. Bu da tarım ürünleri ihracatçısı bir ülke olan Türkiye'yi olumsuz etkiledi (Tokgöz, 2007, s. 60). Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere, ekonomik kriz döneminde Türkiye'de tarımsal ürün fiyatları hızla düştü.

Tablo 1. 1927-1933 Yılları Arasında Bazı Tarım Ürünlerinin Fiyat Endeksi⁴

	1929	1930	1931	1932	1933
Afyon	104,6	70	35,3	35,2	31,2
Arpa	108,6	60,5	45,7	43,2	29,6
Buğday	103,5	55,5	29,9	29,2	29,2
İncir	116,9	85,6	84,6	50,8	46,1
Pamuk	109,4	77,9	58,5	47,4	45,8
Tütün	55,9	59,6	41,6	33,3	-
Üzüm	83,3	76	93,3	76,5	36,8

(Kaynak; Afyon, arpa, buğday ve üzüm maddelerine ait veriler için: Varlık, 1981, s. 89. İncir, pamuk ve tütün maddeleri için: Varlık, 1980, s. 114.)

Bu noktada tarım ürünleri fiyatlarının düşmesinin Türkiye'nin ihracat gelirlerini olumsuz etkilediğini söylemek mümkündür. Zira tıpkı Osmanlı Devleti'nin son döneminde olduğu gibi Cumhuriyet'in ilk yıllarında da Türkiye'nin öne çıkan ihracat ürünleri, tarımsal ürünlerdi. Dolayısıyla bunların fiyatlarının düşmesi, aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere, Türkiye'nin ihracat gelirlerine olumsuz yansıdı. Ayrıca ihracat gelirlerinin azalmasının, ülkenin ithalat kapasitesini sınırladığı da söylenebilir.

Tablo 2. 1929-1933 Yılları Arasında Türkiye'nin Dış Ticareti (TL)

	1929	1930	1931	1932	1933
İhracat	155.214.071	151.454.371	127.274.807	101.301.355	96.161.855
İthalat	256.296.379	147.550.516	126.659.613	85.983.723	74.675.881

(Kaynak; T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, 1940, s. 265.)

Ekonomik kriz yıllarında tarım ve dış ticaret sektörlerinde yaşanan gelişmeler böyleyken, diğer yandan aynı dönemde ülkedeki sanayi sektöründe hızlı bir büyüme söz konusuydu. Örneğin, sanayi üretiminin milli gelir içerisindeki payı 1929'da %11 iken 1933'te %16,7'ye yükselmişti. Aynı yıllar arasında sanayi üretim miktarları; pamuklu dokumada 1.475 tondan 3.804 tona, şekerde 8.050 tondan 65.285 tona ve çimentoda 72.800 tondan 145.000 tona

⁴ Endeks değerleri 1927 yılı için 100 kabul edilmiştir.

çıkmişti (Tekeli & İlkin, 2009, s. 8-19). Sanayi sektöründe yaşanan bu gelişmede, 1929 Krizi nedeniyle dünyadaki dış ticaret faaliyetlerinin azalması ve buna bağlı olarak Türkiye'nin ithalatının düşmesi rol oynamıştı. Ayrıca yine 1929 Krizi'nin etkisiyle dünyada tarımsal ürün fiyatlarının düşmesi, sanayi sektörünün ham madde maliyetini azaltmış ve bu da sanayi kesimine olumlu yansımıştı (Oran, 2009, s. 46). Sanayi sektöründeki büyümenin etkisiyle Türkiye'de kişi başına düşen milli gelir de ekonomik krize rağmen yükselmışti. Ülkede kişi başına düşen milli gelir 1929 yılında 1.213 dolar iken 1933 yılında 1.342 dolar olmuştu (Maddison, 2010). Sanayi sektöründe yaşanan gelişmede Türkiye'nin yerli sanayiye korumaya ve geliştirmeye yönelik politikaları etkili olmuştu. 1929'dan itibaren ithalattan alınan gümrük vergileri arttırılmaya başlanmıştı. Örneğin, 1933 yılına gelindiğinde ithal ürünlerdeki gümrük vergileri dokuma ürünler için %80 ve şeker için %200'e çıkmıştı (Pamuk, 2017, s. 186-194).

Yukarıda ele alındığı gibi, 1929 Krizi'nin Türkiye üzerindeki başlıca olumsuz etkileri tarımsal ürün fiyatlarının düşmesi ve dış ticaret hacminin daralmasıydı. Tarımsal ürün fiyatları, 1933'ten sonra bazı ürünlerde yükselmeye başladı fakat bazılarında düşüşler devam etti. Örneğin, 1933-1934 yılları arasında; pamuk fiyatı endeksi 1933'te 45,8'den 54,8'e (Varlık, 1980, s. 114), afyon fiyatı endeksi 31,2'den 38,8'e ve arpa fiyatı endeksi 29,6'dan 36,8'e çıktı. Öte yandan buğday fiyatı endeksi 1933'te 29,2 iken 1934'te 27,9'a düştü fakat 1935'te 39'a yükseldi (Varlık, 1981, s. 89). Öte yandan 1933-1934 yılları arasında dış ticarete ithalat arttı ancak ihracatta düşüş devam etti. Bu yıllar arasında ithalat 74,6 milyon TL'den 86,7 milyon TL'ye çıkarken ihracat ise 96,1 milyon TL'den 92,1 milyon TL'ye indi. 1935 yılında ise ihracat gelirleri artarak 95,8 milyon TL'ye yükseldi (T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, 1940, s. 265). Dolayısıyla tarım ve dış ticaret sektöründe yaşanan bu düzelmelerden yola çıkılarak, ekonomik krizin Türkiye üzerindeki olumsuz yansımalarının - Batılı ülkelerdeki iyileşmenin de katkısıyla- 1934-1935 yıllarından itibaren geçmeye başladığı yorumu yapılabilir.

Büyük Buhran'ın Türkiye'ye iktisadi açıdan yansımaları böyleyken, değinilmesi gereken bir başka husus -her ne kadar kısa ömürlü olsa da- bu dönemde gerçekleşen çok partili hayata geçiş denemesidir. 1930 senesi, Büyük Buhran'ın dünyada ve Türkiye'de yoğun bir şekilde yaşandığı bir yıldır ve dış piyasalara yönelik üretim yapan bölgeler, tarım ürünü fiyatlarında yaşanan hızlı düşüşlerden kötü etkilenmişti. Ayrıca ticaret merkezi şehirlerde kriz nedeniyle iflas eden tüccarlar olmuş ve işçilerin çalışma şartları kötüleşmişti. Tüm bu ekonomik sorunlar, ülkede toplumsal bir hoşnutsuzluğun doğmasına yol açmıştı. Bunun üzerine

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, halk arasındaki muhalefetin yeni bir siyasi parti aracılığıyla meclise taşınması kararını almıştı. 1930 yılında, Fransa Büyükelçisi görevini yürütmekte olan Ali Fethi Bey (Okyar) ile Mustafa Kemal ile arasında bir görüşme olmuş ve bu görüşmeden kısa bir süre sonra Ağustos 1930'da SCF kurulmuştu. Serbest Fırka, Ekim 1930'da yapılan belediye seçimlerinde beklenenden daha başarılı sonuçlar elde etmişti. Partiye özellikle Batı Anadolu bölgesinden önemli destek gelmişti. SCF seçimler sonucunda, 26'sı Batı Anadolu'da olmak üzere ülke genelinde toplam 50 belediye başkanlığı kazanmıştı (Emrence, 2006, s. 62-77). İzmir şehir merkezindeki seçimlerde CHF 14.624 oy alırken Serbest Cumhuriyet Fırkası ise 9.960 oy almıştı (Pınar, 2019, s. 339).

Ekonomik krizin Türkiye'de tarım ve dış ticaret sektörlerine etkileri göz önünde bulundurulduğunda, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın -henüz yeni kurulmuş ve teşkilatlanmasını tamamlamamış olmasına rağmen- Batı Anadolu'da ve İzmir'de beklenenden daha başarılı olması şaşırtıcı değildir. Zira tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu Batı Anadolu bölgesi ve ülkenin önde gelen bir ticaret merkezi olan İzmir şehri 1929 Krizi'nden derinden etkilenmişti. Bu da doğal olarak bölgede hükümete karşı bir tepki meydana getirmiş ve halk muhalefet partisine yönelmişti. Krizin bölgedeki ve şehirdeki etkileri, aşağıda ele alınacağı üzere İzmir Limanı üzerinden yapılan ihracat ve ithalat rakamlarına da yansımıştı.

3. 1929 DÜNYA EKONOMİK KRİZİ DÖNEMİNDE İZMİR LİMANI'NDA DIŞ TİCARET

Çalışmanın ikinci bölümünde ele alındığı üzere, 1929 Krizi döneminde Türkiye'nin izlediği dış ticaret politikaları, ülkenin sanayileşmesine olumlu yansımıştı. Türkiye'nin dış ticareti özelinde ise, bu dönemde İzmir Limanı bir dış ticaret merkezi olması bakımından öne çıkmaktaydı. Fakat aşağıda ele alınacağı gibi, İzmir Limanı'ndaki ticari faaliyetler 1929 Krizi'nden olumsuz etkilenmişti.

Tablo 3. 1929 Krizi Döneminde Ükelere Göre İzmir Limanı Üzerinden Yapılan İthalat (TL)

	1929	1930	1931	1932	1933
ABD	1.884.635	1.003.694	463.380	320.125	203.287
Almanya	3.423.636	1.890.778	1.640.864	1.342.043	1.138.375
Belçika	1.953.594	1.387.729	1.153.814	1.099.508	564.668
Fransa	3.297.762	1.471.752	1.362.314	858.128	524.222
İngiltere	5.576.249	2.807.224	2.516.412	2.543.547	2.028.608
İtalya	5.637.960	4.220.438	3.684.567	2.304.021	1.750.424
SSCB	1.915.699	912.453	1.002.513	537.693	200.874

Diğer	14.005.155	7.977.170	6.545.581	3.888.386	4.148.825
Toplam	37.694.690	21.671.238	18.369.445	12.893.451	10.559.283

(Kaynak; T.C. İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, 1936, s. 108-109.)

Tablo 4. 1929 Krizi Döneminde Ürünlere Göre İzmir Limanı Üzerinden Yapılan İthalat (TL)

	1930	1931	1932	1933
Dokuma Ürünler⁵	6.299.602	6.592.215	5.014.646	4.455.338
Gıda Maddeleri⁶	3.869.944	2.202.455	1.462.977	923.449
Kimyasal ve Tıbbi Ürünler⁷	1.094.481	1.053.991	975.586	733.404
Madenler ve Maden Ürünleri⁸	2.128.770	1.525.335	1.235.336	898.132
Makineler⁹	2.265.926	1.397.834	1.352.924	826.844
Diğer	6.012.515	5.597.615	2.851.982	2.722.116

(Kaynak; 1930-1931 yıllarına ait veriler için: T.C. İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, 1934, s. 92-93. 1932-

1933 yıllarının verileri için: T.C. İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, 1936, s. 110-111.)

Tablo 3'te görüldüğü gibi, İzmir Limanı üzerinden yapılan ithalatta 1929-1933 seneleri arasında sürekli bir düşüş yaşandı. Bu yıllar arasında ithalatın değeri %75,3 oranında geriledi. Gerçekleşen bu düşüşte, bir dış neden olarak Büyük Buhran'ın etkili olduğunu söylemek mümkündür. Zira ekonomik kriz ile Batılı ülkelerin sanayi üretimleri ve buna bağlı olarak ihracatları azalmıştı. Bu da Batılı ülkelere mamul ürün ithal edilen İzmir Limanı'nın dış ticaret istatistiklerine yansımıştı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında İzmir Limanı üzerinden yapılan ithalatta; ABD, Almanya, Fransa, İngiltere ve İtalya gibi Batılı sanayileşmiş ülkeler öne çıkıyordu. Ayrıca Tablo 4'te verildiği gibi, İzmir Limanı üzerinden çoğunlukla mamul ürün ithalatı yapıyordu. Dolayısıyla İzmir Limanı'ndaki ithalat faaliyetlerinin, ABD ve Avrupa'da yaşanan ekonomik gelişmelerden güçlü bir şekilde etkilendiği yorumu yapılabilir.

Diğer yandan İzmir Limanı aracılığıyla yapılan ithalatın azalmasında rol oynayan iç faktörler de bulunuyordu. Bunlardan biri, Aralık 1929'dan itibaren ülkede ithal mal yerine yerli malı tüketiminin teşvik edilmesine yönelik politikaların başlamasıydı. Bu politika doğrultusunda

⁵ Dokuma Ürünler kategorisinde pamuklu, yünlü, ipekli ve keten dokuma ürünler yer almaktadır (T.C. İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, 1933, s. 110-111).

⁶ Gıda Maddeleri kategorisinde buğday, şeker, pirinç, kahve, çay, çikolata, nişasta ve patates gibi maddeler yer almaktadır (T.C. İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, 1930, s. 353).

⁷ Kimyasal ve Tıbbi Ürünler kategorisinde kimyevi gübreler, tıbbi sargılar, sinek ilacı, sabun ve kolonya gibi ürünler yer almaktadır (T.C. İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, 1930, s. 353).

⁸ Madenler ve Maden Ürünleri kategorisinde demir, çelik, demir boru, çivi, kilit ve menteşe gibi maddeler yer almaktadır (T.C. İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, 1933, s. 111-113).

⁹ Makineler kategorisinde traktör, pulluk, orak makinesi, değirmen makinesi, dikiş makinesi, dokuma makinesi, ispiro makinesi, otomobil ve lokomotif gibi ürünler yer almaktadır (T.C. İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, 1933, s. 113-115).

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurulmuş ve Türkiye genelinde yerli malların kullanımı özendirilmişti (Duman, 1992, s. 130-131). Dolayısıyla bu politikanın limandaki ithalat faaliyetlerini sınırlayıcı bir etki ortaya çıkardığı düşünülebilir. Türkiye ayrıca 1929'dan sonra tüketim malı ithalatının azaltılmasına yönelik bir dış ticaret politikası izlemeye başlamıştı. Bu doğrultuda 1929'da ithalattan alınan gümrük vergileri arttırılmıştı (Pamuk, 2017, s. 194). Öte yandan 1931-1932 yıllarında çimento gibi bazı malların ithalatı sınırlanmış ve mamul gıda, elbise, ayakkabı ve alkollü içecek gibi tüketim ürünlerinin de ithalatına yasak getirilmişti (Tezel, 2015, s. 205-206). Bu kısıtlamalar, ithalatı yapılan maddelerin yurtiçinde üretilmesine dayanan ithal ikameci sanayileşme politikası çerçevesinde uygulanmaktaydı. Bu noktada yerli sanayinin gelişmesine elverişli bir ortam oluşturulması için tüketim malı ithalatına sınırlamalar getirilmişti (Boratav, 2019, s. 67-68). Bu sınırlamalar doğal olarak İzmir Limanı'ndaki ticari faaliyetleri etkilemişti.

Büyük Buhran'ın İzmir Limanı üzerinden yapılan ithalata etkileri bu şekildeyken, limandaki ihracat faaliyetleri de krizden olumsuz etkilendi. Tablo 6 ve Tablo 7'de 1929-1933 yılları arasında İzmir Limanı üzerinden yapılan ihracatın TL cinsinden değerleri, ülkelere ve ürünlere göre verilmiştir:

Tablo 6. 1929 Krizi Döneminde Ünelere Göre İzmir Limanı Üzerinden Yapılan İhracat (TL)

	1929	1930	1931	1932	1933
ABD	9.834.755	12.475.121	7.921.014	8.782.683	6.158.395
Almanya	19.764.921	13.281.368	7.564.292	8.515.920	9.137.363
Belçika	1.957.867	1.808.305	1.267.927	1.696.477	1.542.378
Fransa	5.507.213	4.195.633	2.832.532	2.400.306	2.208.154
Hollanda	4.999.113	4.243.376	2.576.749	3.499.888	1.635.506
İngiltere	10.676.693	6.950.807	6.207.264	6.912.128	4.464.545
İtalya	18.006.836	12.716.012	8.656.509	4.158.322	2.807.866
Yunanistan	4.299.440	2.635.028	2.627.873	1.184.534	896.745
Diğer	5.807.085	3.881.611	3.614.424	3.467.904	3.499.740
Toplam	80.853.923	62.187.261	43.268.584	40.618.162	32.350.692

(Kaynak; T.C. İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, 1936, s. 108-109.)

Tablo 7. 1929 Krizi Döneminde Ürünlere Göre İzmir Limanı Üzerinden Yapılan İhracat (TL)

	1929	1930	1931	1932	1933
Afyon	4.973.953	2.380.215	1.682.675	1.103.435	1.992.933
Halı	4.670.884	3.121.997	2.075.326	815.955	503.476
İncir	8.161.592	5.486.074	5.247.303	3.571.011	3.776.389
Palamut	3.067.278	1.458.460	1.022.703	1.458.880	1.539.984

Pamuk	2.704.908	2.672.660	965.317	473.145	563.345
Tütün	26.114.085	26.103.105	12.688.946	16.463.995	10.557.086
Üzüm	17.445.744	10.999.119	8.895.901	10.169.053	6.857.445
Zeytinyağı	4.587.684	1.197.472	2.165.600	145.920	728.670
Diğer	9.127.795	8.768.159	8.524.813	6.416.768	5.831.364

(Kaynak; 1929 yılına ait veriler için: T.C. İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1930, s. 337-338. 1930-1931 yıllarına ait veriler için: T.C. İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, 1934, s. 94. 1932-1933 yıllarına ait veriler için: T.C. İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, 1936, s. 112.)

Tablo 6’da görüldüğü üzere İzmir Limanı üzerinden yapılan toplam ihracat değeri 1929-1933 yılları boyunca azalma gösterdi. Bunda, daha önce değinildiği gibi 1929 Krizi nedeniyle tarımsal ürün fiyatlarının düşmesinin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca yine ekonomik kriz nedeniyle Batılı ülkelerdeki alım gücünün düşmüş olmasının da ihracat faaliyetlerini azaltıcı bir etki ortaya çıkardığı yorumu yapılabilir. Zira Tablo 6 ve Tablo 7’de verildiği üzere, İzmir Limanı’ndan ihraç edilen ürünler çoğunlukla tarımsal ürünlerden oluşuyor ve yoğun bir şekilde Batılı ülkelere gönderiliyordu. Dolayısıyla İzmir Limanı’ndaki ihracat faaliyetlerinin, Batılı devletlerde yaşanan ekonomik gelişmelerin ve tarımsal ürün fiyatlarında gerçekleşen düşüşlerin etkisi altında olduğu anlaşılmaktadır.

1929’dan sonra İzmir Limanı’nda hem ihracat hem de ithalat faaliyetlerinde hızlı bir düşüş yaşanmasının arka planında, 1929 Krizi ve Türkiye’nin dış ticaret politikaları gibi etkenlerin yanı sıra, limanın fiziki durumu ile ilgili faktörler de bulunuyordu. İzmir’in yerel gazetelerine yansıdığı üzere, liman fiziki açıdan çağının gerisindeydi. Örneğin, Yunanistan’ın Pire Limanı’ndaki modern tesisat ile karşılaştırıldığında, İzmir Limanı’ndaki tahmil-tahliye işlemlerinin yapılışı modern olmaktan uzaktı. Malların gemiler ile rıhtım ve depolar arasında taşınması Pire Limanı’nda vinçler yardımıyla, (Anadolu, 28 Mayıs 1930) İzmir Limanı’nda ise mavnalar¹⁰ ve hamallar aracılığıyla gerçekleşiyordu. Hükümete bağlı bir çeşit danışma kurumu olan Âli İktisat Meclisi’nin 1932 yılında Türkiye’deki limanlara yönelik hazırlanmış olduğu rapora yansıdığı üzere, limandaki yükleme-boşaltma işlerinin vinçler yardımıyla doğrudan yapılmaması nedeniyle limandaki ticari faaliyetler aksıyordu. Raporda ayrıca, İzmir Limanı’nın deniz sahasının dar olmasından ve rıhtım önündeki su derinliğinin düşük olmasından da bahsedilmişti. Su derinliğinin yüksek olmaması, gemilerin rıhtıma yanaşamamasına yol açıyordu ve bu nedenle malların tahmil ve tahliyesinde gemiler ile rıhtım

¹⁰ Mavna, kıyılarda ve limanlarda, ticaret gemiler ile rıhtım arasında yük taşımacılığında kullanılan bir çeşit teknedir (Mavna, t.y.).

arasında çalışan mavnalar kullanılıyordu (BCA, 30.10.0.0.27.153.2). Ayrıca, İzmir Limanı'nı hinterlandına, Batı Anadolu'ya bağlayan İzmir-Aydın demiryolu hattı, limanın bulunduğu Konak'ın kuzeyinde, Alsancak'ta bitiyordu. Demiryolu ile Alsancak'a getirilen mallar, atlı tramvay ile rıhtıma taşınıyor ve bu da ihracatın maliyetini arttırıyordu. Diğer yandan limandaki depolar da ticari faaliyetleri karşılama konusunda yetersiz kalıyordu. Depoların yetersizliği ihracatın yanı sıra ithalatı da olumsuz etkileyen bir unsurdur (Karabulut, 2003, s. 102-106).

İzmir Limanı'nın fiziki durumuyla ilgili tüm bu sorunlara çözüm olarak, 1928 yılında limanın Alsancak'ta modern bir tesisatla yeniden inşa edilmesi planlanmıştı. Fakat bu proje 40 milyon TL kadar yüksek bir maliyete sahip olması nedeniyle hayata geçirilmemişti (Karabulut, 2003, s. 102-103). Daha sonra aynı proje 1929 Krizi döneminde tekrar gündeme geldi. İktisat Vekâleti, İzmir Ticaret ve Sanayi Odası'ndan yeni limanın inşası ile ilgili inceleme yapılmasını ve bir rapor hazırlanmasını istedi (Anadolu, 29 Mart 1931). Ancak bu raporun hazırlanması sürekli geciktirildi. İzmir'in yerel gazetelerinden Anadolu Gazetesi'ne göre bunun nedeni Konak'ta, liman çevresinde gayrimenkulleri bulunan şahısların kendi çıkarlarını gözetmeleri ve Alsancak'ta yeni bir liman inşa edilmesine karşı olmaları bulunuyordu (Anadolu, 4 Mayıs 1931). Alsancak'ta inşa edilmesi planlanan yeni limanın tartışmaları 1932'de de devam etti. İzmir'de yerel basın konuyu yakından takip ediyordu. Örneğin, Zeynel Besim Bey (Sun), Hizmet Gazetesi'nde yayımladığı bir köşe yazısında; ekonomik krizin etkisi altında olan bir ülkede ihracat faaliyetlerinin arttırılmasına öncelik verilmesi ve ihracat gelirlerinin yükseltilmesi için nakliye masraflarının azaltılması gerektiğinden bahsediyordu. Zeynel Besim Bey'e göre taşıma maliyetlerinin düşürülmesi ancak Alsancak'ta modern bir limanın inşa edilmesi ile gerçekleşebilirdi (Hizmet, 11 Temmuz 1932). Fakat tüccarın ve basının bütün şikayetlerine rağmen liman projesi bu dönemde hayata geçirilemedi. Alsancak'ta yeni bir limanın inşaatı ancak 1955'te başlayabildi ve 1959'da tamamlandı (Baran ve Atay, 2010, s. 73).

İzmir Limanı'ndaki ticari faaliyetleri olumsuz etkileyen fiziki unsurlar bu şekildeyken, limanın hukuki durumuyla ilgili olup bu dönemde ticarete zarar veren etkenler de bulunuyordu. Bu faktörler 1929 yılı itibarıyla limanda faaliyet gösteren Fransız sermayeli İzmir Rıhtımı Anonim Şirketi ve Türk sermayeli İzmir Liman ve Körfez Şirketi ile ilgiliydi. 1867'de İngilizler tarafından kurulan ve daha sonra 1869'da Fransızlar tarafından satın alınan İzmir Rıhtımı Anonim Şirketi, kuruluşundan beri İzmir Limanı'ndaki rıhtımı işletme imtiyazına sahipti (Kütükoğlu, 2000b, s. 208-212). Şirket, rıhtıma yanaşan ticaret

gemilerinden %0,05 oranında rıhtım vergisi alıyordu (Kurt, 2012, s. 120). Başlangıçta, toplanan rıhtım vergisinin %12'si devlete veriliyordu ve imtiyazın süresi 30 yıl olarak belirlenmişti. Fakat sonradan hükümet ile şirket arasında 1878'de yapılan anlaşma ile imtiyaz süresi önce 1912'ye, ardından 1891'de imzalanan yeni sözleşme ile 1952'ye kadar uzatılmıştı. Ayrıca 1891'de yapılan anlaşmaya göre, şirketin rıhtım vergisi gelirlerinin yarısı devlete verilecek ve Osmanlı hükümeti 1913 yılından sonra rıhtımı dilediği zaman satın alabilecekti (Kütükoğlu, 2000b, s. 208-234).

İzmir Rıhtımı Anonim Şirketi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da limanda faaliyet göstermeye devam ediyordu. 1929 Krizi dönemine gelindiğinde, İzmir'in yerel basınına yansıdığı üzere ticaret kesimi, şirketin uyguladığı rıhtım vergisinden memnun değildi. Şirket basın tarafından "kıskanç ve tamahkâr" olmakla itham ediliyordu. Basına göre, şirketin topladığı rıhtım vergisi, tüccarın maliyetini yükseltiyor ve limandaki ticari faaliyetleri olumsuz etkiliyordu (Hizmet, 30 Aralık 1930). İzmir Rıhtımı Anonim Şirketi, her ne kadar rıhtım vergisi nedeniyle eleştirilere maruz kalıyorsa da şirketin sonunda devlet tarafından satın alınmasına yol açacak gelişme, 1931-1932'de ortaya çıkan yolsuzluk meselesiydi. Aralık 1931'de Maliye Vekâleti tarafından şirket defterlerinde başlayan inceleme (Cumhuriyet, 23 Aralık 1931) sonunda şirketin rıhtım vergisi gelirlerini düşük gösterdiği ve böylece devlete devretmesi gereken miktarı azalttığı tespit edildi (BCA, 30.18.1.2.25.3.10). Bunun üzerine Ocak 1932'de Fransız şirkete el konuldu (İzmir rıhtım şirketinin, 1933) ve şirket Haziran 1933'te devlet tarafından satın alındı (TBMM Kanunlar Dergisi, 1933, s. 1019). Daha sonra İzmir Limanı'ndaki rıhtımın yönetimi, Şubat 1934'te Türk sermayeli İzmir Liman ve Körfez Şirketi'ne devredildi. Bu devir işlemi gerçekleştirilirken, rıhtım vergisi tarifeleri de yeniden düzenlendi. Buna göre rıhtım vergisi, ithalat ürünlerinden %1 oranında alınacak fakat ihracat malları bu vergiden muaf tutulacaktı (İzmir rıhtım tesisatının, 1934). Böylece Fransız şirket ile ilgili olan rıhtım vergisi sorunu, her ne kadar 1934 gibi geç bir tarihte de olsa çözüme kavuştu.

1929 Krizi döneminde limandaki ticari faaliyetleri olumsuz etkileyen bir başka unsur ise, Türk sermayeli İzmir Liman ve Körfez Şirketi'nin uyguladığı yükleme-boşaltma tarifeleri ile ilgiliydi. Daha önce 1925 yılında kurulan şirkete, aynı yıl verilen imtiyaz ile, İzmir Limanı'nda gemilerden malların boşaltılması ve gemilere malların yüklenmesi hakları verilmişti (Demirbilek, 2011, s. 104). 1930 yılına gelindiğinde, İzmir'in yerel basınına yansıdığı üzere, İzmir Limanı eski ticari önemini giderek kaybediyordu ve bunda, dünyadaki

genel ekonomik durum kadar İzmir Liman ve Körfez Şirketi de pay sahibiydi. Zira Türk şirket, yükleme-boşaltma ücretlerini yüksek tutuyor ve bu da tüccarın maliyetini arttırıyordu (Anadolu, 30 Nisan 1930). Örneğin, İzmir Limanı'nın öne çıkan ihracat ürünlerinden üzüm ve incirin yükleme-boşaltma ücreti 1925 öncesinde 60 kuruş/ton iken bu miktar 1930'da ton başına 70 kuruş olmuştu (Anadolu, 1 Mayıs 1930). Bu ücretler, tüccarın maliyetini yükseltiyor ve ticaretin başka limanlara yönelmesine neden oluyordu. Batı Anadolu ile benzer tarım ürünlerinin yetiştiği Yunanistan'da, bir ihracat limanı olan Pire Limanı'nda yükleme-boşaltma ücretleri 1930 yılı itibariyle ton başına 22,5 kuruştur. Bundan dolayı deniz ticareti İzmir yerine Yunanistan'a yöneliyordu (Anadolu, 29 Mayıs 1930). İncir ve üzümün ton başına alınan yükleme-boşaltma ücreti, basına yansıyan şikayetlere rağmen sonraki yıllarda düşürülmek yerine yükseltilmiş ve 1933 yılına gelindiğinde bu iki ürünün yükleme-boşaltma tarifesi ton başına 75 kuruş olmuştu (Yeni Asır, 9 Eylül 1933).

Bu noktada belirtmekte fayda var ki, İzmir Limanı'ndaki yükleme-boşaltma ücretlerini, 1925-1933 yılları arasında karşılaştırırken bu dönemdeki enflasyonu veya deflasyonu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Fiyat değişimlerinin göstergelerinden bir tanesi ise ülkedeki emisyon hacmidir. 1925'te dolaşımdaki para miktarı 165 milyon TL iken bu rakam 1933'te 161 milyon TL'ye düşürülmüştü. Cumhuriyet'in ilk yıllarında izlenen bu para politikası, ülkede enflasyon yaşanmasının aksine deflasyonun ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. Fiyatlar 1923-1930 yılları arasında %4 ve 1930-1938 döneminde %2 oranında geriledi (Bahar, 2004, s. 161-162). Bu noktada görülmektedir ki Türkiye'de genel fiyatlar düşerken, İzmir Liman ve Körfez Şirketi yükleme-boşaltma tarifelerini yükseltiyordu. Dolayısıyla şirketin izlediği bu ücret politikasının, 1929 Krizi döneminde limandaki ticari faaliyetlere zarar veren bir unsur olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

SONUÇ

Araştırma sonunda elde edilen verilerde görüldüğü üzere, 1929-1933 yılları arasında İzmir Limanı'ndaki ticari faaliyetler hızla azalmıştı. Bu yıllar arasında İzmir Limanı üzerinden yapılan ihracat %59,9, ithalat ise %71,9 oranında gerilemişti. Çalışma ile ulaşılan sonuçlardan biri, limandaki ticari faaliyetlerde yaşanan bu düşüşte, 1929 Krizi'nin ve Türkiye'nin dış ticaret politikalarının temel etkenler oldukları yönündedir. Şöyle ki, 1929 Krizi nedeniyle Batılı ülkelerde hem sanayi üretimi hem de alım gücü azalmış ve dünyada tarımsal ürün fiyatları da düşmüştü. Bu gelişmeler, İzmir Limanı üzerinden yapılan ithalatın ve ihracatın hızla düşmesine neden olmuştu. Zira Cumhuriyet'in ilk yılları itibariyle İzmir Limanı üzerinden ithal edilen mallar ağırlıklı olarak Batılı ülkelere gelen sınai ürünlerden, ihraç

edilen mallar ise çoğunlukla Batılı ülkelere gönderilen tarımsal ürünlerden oluşuyordu. Bu noktada dikkati çeken bir husus ise, ithalatın ihracattan daha hızlı düşmüş olmasıdır. Bunun arka planında, 1929 Krizi'nin Batılı ülkelerdeki endüstriyel üretimi hızla azaltmasının yanı sıra Türkiye'nin ithalatı kısıtlayan dış ticaret politikaları izlemesi de bulunmaktadır. Türkiye, 1929 sonlarında ithalattan alınan gümrük vergilerini yükseltmiş ve sonraki yıllarda ithalata yeni sınırlamalar getirmişti. Bu politika da doğal olarak liman üzerinden yapılan ithalat rakamlarına yansımıştı.

Öte yandan, limandaki ticari faaliyetlerin 1929-1933 yılları arasında sürekli bir düşüş göstermesinin sadece 1929 Krizi ve Türkiye'nin dış ticaret politikaları faktörlerine bağlanması, eksik bir değerlendirme olacaktır. Zira bu dönemde İzmir Limanı'nın fiziki ve hukuki durumu ele alındığında, limandaki ticari faaliyetlerin bunlardan da etkilendiği görülmektedir. Örneğin bu dönemde liman fiziki açıdan çağının gerisindeydi. Malların yükleme-boşaltma işlemleri, vinçler yerine mavna ve hamallar aracılığıyla yapılıyordu. Ayrıca Batı Anadolu ile liman arasındaki bağlantıyı sağlayan demiryolu hattı, limanın kuzeyinde son buluyor ve bundan dolayı demiryoluyla getirilen mallar trenlerden indirildikten sonra atlı tramvay aracılığıyla rıhtıma taşınıyordu. Tüm bunlar, tüccarın maliyetini yükseltiyor ve bu da İzmir Limanı'nın ticari cazibesini azaltıyordu. Limandaki ticari faaliyetlere zarar veren bir başka unsur ise, limanı yöneten Fransız sermayeli İzmir Rıhtımı Anonim Şirketi'nin uyguladığı rıhtım vergisinin ve Türk sermayeli İzmir Liman ve Körfez Şirketi'nin yükleme-boşaltma tarifelerinin yüksek olmasıydı. Bu iki faktör de tüccarın maliyetini yükseltiyor ve limandaki ticari faaliyetleri olumsuz etkiliyordu. Dolayısıyla çalışma ile ulaşılan bir diğer sonuç; 1929-1933 yılları arasında İzmir Limanı'ndaki dış ticaret faaliyetlerinin azalmasında; 1929 Krizi ve Türkiye'nin dış ticaret politikaları gibi temel etkenlerin yanı sıra, limanın fiziki açıdan yetersiz olması ve limanı yöneten şirketlerin yüksek ücret politikaları gibi yan etkenlerin de rol oynadığı yönündedir.

Son olarak İzmir Limanı'ndaki ticari faaliyetlerin Türkiye'nin dış ticaretindeki yeri hakkında bir değerlendirme yapmak gerekirse, İzmir Limanı'nın Türkiye'nin toplam ihracatındaki payı 1929'da %52 iken bu oran 1933'te %33,6'ya düşmüştü. Limanın Türkiye'nin toplam ithalatındaki payı ise 1929'da %14,7 oranındayken 1933'te %14,1 oranına gerilemişti. Bu verilerden hareketle, İzmir Limanı'nın Türkiye'nin ithalatındaki öneminde büyük bir değişim olmadığı söylenebilir. Fakat limanın Türkiye'nin ihracatındaki yeri hakkında aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Zira %52'den %33,6'ya doğru hızlı bir düşüş yaşanmıştır.

Dolayısıyla bu noktada, İzmir Limanı'nın Türkiye'nin ihracatındaki öneminin azaldığı yorumu yapılabilir. Bu olumsuz gelişmede ise, tarımsal ürün fiyatlarında yaşanan düşüşün etkili olduğu düşünülebilir zira liman üzerinden ihraç edilen malların büyük bir çoğunluğu bu ürünlerden oluşuyordu. Ayrıca limanı yöneten şirketlerin uyguladıkları tarifelerin yüksek ve limanın fiziki açıdan yetersiz olmasının da İzmir Limanı'nın Türkiye'nin ihracatındaki öneminin azalmasında rol oynadığını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

(1930, 1 Mayıs). Liman inhisarı. *Anadolu*.

(1930, 28 Mayıs). Bindiğimiz dalı kesiyoruz. *Anadolu*.

(1930, 29 Mayıs). Liman işleri mes'elesi. *Anadolu*.

(1930, 30 Aralık). İzmir rıhtımı hükümet tarafından satın alınacaktır. *Hizmet*.

(1930, 30 Nisan). Liman inhisarı. *Anadolu*.

(1930). *T.C. İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, 5(6).

(1931, 4 Mayıs). Ne yapılacaksa biran evel yapılmalıdır. *Anadolu*.

(1931, 23 Aralık). İzmir rıhtım şirketinde teftişat. *Cumhuriyet*.

(1931, 29 Mart). İzmir Limanı. *Anadolu*.

(1932, 11 Temmuz). Liman gidebilseydi. *Hizmet*.

(1933, 9 Eylül). *Yeni Asır*.

(1933). *TBMM Kanunlar Dergisi*, 12, 1019-1024.

Amadeo K. (2021, 16 Mart). Unemployment rate by year since 1929 compared to inflation and GDP. Erişim adresi: <https://www.thebalance.com/unemployment-rate-by-year-3305506>.

Bahar, O. (2004). Türkiye'de Atatürk Dönemi'nde (1923-1938) uygulanan para politikaları. *Yönetim ve Ekonomi*, 11(1), 155-166. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/145861>.

Balderston, T. (1995). German and British monetary policy. İçinde C. H. Feinstein (Ed.), *Banking, Currency and Finance in Europe Between the Wars*, (s. 151-186). Clarendon Press.

Baran, H. & Atay, Ç. (2010). İzmir Alsancak Limanı'nın etki alanı ve İzmir kentinin ekonomik yapısı ile bağı. *Dokuz Eylül Üniversitesi Denizcilik Fakültesi Dergisi*, 2(2), 67-81. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/53088>.

BCA (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi). *İzmir rıhtım şirketinde yapılan yolsuzluk sebebiyle devletin idareyi ele alması ve soruşturmanın sürdürülmesi* (30.18.1.2.25.3.10).

- BCA (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi). *Türkiye'nin liman hizmetleri ve limanlarımızın inkişafını temin edecek tedbirlere dair teklifler hakkında Ali İktisat Meclisi tarafından hazırlanan rapor* (30.10.0.0.27.153.2).
- Boratav, K. (2019). *Türkiye iktisat tarihi: 1908-2015*. İmge Kitabevi Yayınları.
- Demirbilek, S. (2011). *Tek Parti Döneminde inhisarlar* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.
- Duman, D. (1992). Milli iktisat ve tasarruf cemiyeti. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 127-141. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/235659>.
- Emrence, C. (2006). *90 Günlük muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*. İletişim Yayıncılık.
- Goffman, D. (1995). *İzmir ve Levanten dünya (1550-1650)* (Çev. A. Anadol & N. Kalaycıoğlu). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gözcü, A. (2013). *1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye*. Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Işık, N. & Duman, E. (2012). Reel ve finansal göstergeler açısından 1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve 2008 Küresel Krizi: Karşılaştırmalı bir analiz. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 19(2), 239-260. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/146103>.
- İktisat Terimleri Çalışma Grubu (2011). *İktisat terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İzmir rıhtım tesisatının İzmir Liman ve Körfez Şirketine devrine ait talimatname. (1934, 28 Şubat). *T.C. Resmi Gazete* (Sayı: 2641). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2641.pdf>.
- İzmir rıhtım şirketinin imtiyazı ile tesisatının satın alınmasına dair kanun. (1933, 25 Haziran). *T.C. Resmi Gazete* (Sayı: 2436). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2436.pdf>.
- Karabulut, U. (2011). *Ticari açıdan İzmir Limanı (1923-1929)* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.
- Kasaba, R. (1994). İzmir. İçinde Ç. Keyder & E. Özveren & D. Quataert (Ed.). *Doğu Akdeniz'de liman kentleri* (Çev. G. Ç. Güven), (s. 1-22). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Koçak, F. (2013). *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete İzmir şehrinde üretim ve dış ticaret (1908-1923)*. İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.
- Kurt, S. (2012). *İzmir'de kamusal hizmetler 1850-1950*. İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.
- Kütükoğlu, M. (2000a). *XV. ve XVI. asırlarda İzmir kazasının sosyal ve iktisadi yapısı*. İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.
- Kütükoğlu, M. (2000b). *İzmir tarihinden kesitler*. İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.

- Maddison, A. (2010). Statistics on world population, GDP and per capita GDP, 1-2008 AD. Erişim adresi: <http://www.ggdc.net/maddison/content.shtml>.
- Mavna. (t.y.). *Türk Dil Kurumu güncel Türkçe sözlük* içinde. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr>.
- Néré, J. (1980). *1929 Krizi* (Çev. V. Toprak). Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları.
- Oran, T. (2009). *1929 ekonomik krizinin İstanbul, İzmir ve Ankara üzerindeki etkileri* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.
- Pamuk, Ş. (1988). *100 soruda Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi 1500-1914*. Gerçek Yayınevi.
- Pamuk, Ş. (2017). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pınar, M. (2019). Cumhurbaşkanlığı arşiv belgeleri ışığında İzmir'de 1930 belediye seçimleri. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (44), 325-345. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/749506>
- Sükan, B. (2014). İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de yabancı sermaye anlayışı. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 14(54), 195-222. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/618739>.
- T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü (1940). *İstatistik Yıllığı 1939-1940*. Ankara.
- T.C. İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü (1930). *İstatistik Yıllığı 1929-1930*. İzmir.
- T.C. İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü (1931). *İstatistik Yıllığı 1930-1931*. İzmir.
- T.C. İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü (1933). *İstatistik Yıllığı 1931-1932*. İzmir.
- T.C. İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü (1934). *İstatistik Yıllığı 1932-1933*. İzmir.
- T.C. İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü (1936). *İstatistik Yıllığı 1933-1934*. İzmir.
- Tatar, T. (2012). *Osmanlı İmparatorluğunun sömürgeleşme sürecinde Levanten bir kent: İzmir* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.
- Tekeli, İ. & İlkin, S. (1977). *1929 dünya buhranında Türkiye'nin iktisadi politika arayışları*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Tekeli, İ. & İlkin, S. (2009). *Uygulamaya geçerken Türkiye'de devletçiliğin oluşumu*. Bilge Kültür Sanat.
- Tezel, Y. S. (2015). *Cumhuriyet Dönemi'nin iktisadi tarihi (1923-1950)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tokgöz, E. (2007). *Türkiye'nin iktisadi gelişme tarihi (1914-2007)*. İmaj Yayınevi.
- United Nations Statistics Division (1962). *International trade statistics 1900-1960*. Erişim adresi: <https://unstats.un.org/unsd/trade/imts/Historical%20data%201900-1960.pdf>.
- Uysal, U. (2017). *II. Dünya Savaşı yıllarında İzmir Limanı ve limanın kente sosyo-ekonomik etkisi* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.

- Ünal, N. (2015a). *İki Osmanlı liman kenti İzmir ve Selanik*. İmge Kitabevi Yayınları.
- Ünal, N. (2015b). *Sorularla İzmir tarihi*. İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.
- Varlık, B. (1980). 1930-1940 yılları arasında Türkiye’de tarımsal kooperatifler üzerine bir deneme. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 1(3), 101-133. doi: 10.5455/ey.10025.
- Varlık, B. (1981). Ahmet Hamdi Başar’da buğday meselesi. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 2(6), 85-105. doi: 10.5455/ey.10112.

EBÛ AHMED TALHÂ EL-MUVAFFAK-BİLLÂH'IN (Ö. 278/891) ABBÂSÎLER TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Mutlu SAYLIK¹

Öz

Ebû Ahmed Talhâ el-Muvaffak-Billâh, Abbâsî halifesi Mütevekkil-Alallâh'ın oğludur. Babasının ordu mensupları tarafından öldürülmesinden sonra özellikle kardeşi Mu'tez-Billâh'ın hilafete çıkma mücadelesinde çok gayret göstermiş ve askerî başarılarıyla ön plana çıkmıştır. Mu'tez-Billâh'ın bir darbe ile devrilerek öldürülmesinden sonra Muhtedî-Billâh hilafete çıkarılmış, bunun üzerine Muvaffak gözetim altına alınarak Mekke'ye sürülmüştür. Halife Muhtedî-Billâh'ın da bir askerî müdahaleyle devrilmesi sonucunda Mu'temid-Alallâh hilafete çıkarılmıştır. Bu süreçte Abbâsîler'de istikrarsızlık hâkim olmuş, isyanların önü alınamamıştır. Bunun üzerine Muvaffak-Billâh halife olan kardeşi Mu'temid-Alallâh tarafından bir kurtarıcı olarak çok geniş yetkilerle başkumandanlık görevine getirilmiş ve çok zor bir süreçte hem siyasî hem de askerî alanda başarılı icraatlar yapmıştır. Bu çerçevede zenci kölelerin isyanını bastırması ve Yakup b. Leys sorununu çözmüştür. Onun gayretli çabaları sonucu ülkede istikrar sağlanmış, merkezi otorite güçlenmiş ve Abbâsî başkentinin Sâmerrâ'dan Bağdat'a taşınmasına zemin hazırlanmıştır. Muvaffak-Billâh, siyasî ve askerî alanda Abbâsî tarihinde çok önemli başarılarla imza atmıştır. Ancak böylesi önemli ve etkili bir şahsiyetle ilgili alanda yeteri kadar araştırma bulunmamaktadır. Bundan dolayı Muvaffak-Billâh'ın Abbâsî tarihindeki yeri ve önemi ile ilgili bütüncül, müstakil bir çalışmayla konunun aydınlatılıp alana katkı sunulması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, Velihtlık, Muvaffak-Billâh, Zenci İsyanı, Ya'küb b. Leys

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, E-posta: mutlu.saylik@dicle.edu.tr, ORCID:0000-0002-1344-9398

THE PLACE AND IMPORTANCE OF ABU AHMAD TALHA AL-MUVAFFAK-BİLLAH İN THE HİSTORY OF ABBASİDS

Abstract

Abu Ahmed Talha al-Muwaffak-Billah is the son of Abbasid caliph Mutawakkil-Alallâh. After his father was killed by members of the army, he showed great effort especially in the struggle for the caliphate of his brother Mu'tez-Billah and came to the fore with his military successes. After the caliph Mu'tez-Billah was overthrown and killed because of staging a coup, Muwaffak-Billâh was taken into custody and exiled to Mecca and the Muhtedi-Billah was appointed as the caliphate. Likewise, Mühtedi-Billah was also encounter a coup resulted in his overthrown and leaded Mu'temid-Alallâh to became new caliph. In this process, instability prevailed, and rebellions could not be prevented. Therefore, he was seen as a saviour by his brother Mu'temid-Alallâh, who was the successful caliph, and was appointed as the commander-in-chief with very wide powers, and he performed successful actions both in the political and military fields in a very difficult process. In this context, he suppressed the rebellion of the black slaves, and Yakup b. Leys He solved the problem of. As a result of his diligent efforts, stability was achieved in the country, the central authority was strengthened, and the groundwork was prepared for the Abbasid capital to be moved from Samarra to Baghdad. The political and military achievements of Muwaffak-Billâh were very important in the history of Abbasids. However, the studies about such an important figure are sparse in the field. Particularly, the scarcity of studies on the subject in our country lead us to work on this subject. In the current study, we aim to contribute to the field by revealing the place and importance of Muwaffak-Billâh in the history of Abbasids in detail.

Keywords: Abbasids, Crown Prince, Muwaffak-Billâh, Black Rebellion, Ya'küb b. Leys

GİRİŞ

Abbâsîler (132-656/750-1258), uzun yıllar süren bir davet sürecinden sonra 132/750 yılında bir ihtilâl neticesinde kurulmuştur. Abbâsî hilafeti birinci halife Ebû'l Abbâs es-Seffâh (750-754)'tan sonra başa geçen Ebû Cafer el-Mansûr (136-158/754-775) ile birlikte kurumsallaşarak sağlam temellere oturmuştur. Halife Mansûr ile birlikte Abbâsîler yükseliş dönemine girmiş ve Halife Mehdî (158/775-169/785), Hadî (169/785-170/786) ve Hârûnürreşîd (170/786-193/809) dönemlerinde de bu yükseliş trendi artarak devam etmiştir. Ancak Hârûnürreşîd'in vefatından sonra hilafete geçen Emîn (193/809-198/813) döneminde istikrar bozulmaya başlamış ve ikinci veliaht Me'mûn'un (198/813-218/833) başlattığı iktidar mücadelesiyle Abbâsîler bir iç savaşın içine düşmüştür. Me'mûn girdiği hilafet mücadelesinden galip çıkmış, yeni siyasî ve dinî politikalarla devleti toparlamaya çalışmıştır. Onun devreye koyduğu politikaların sonuçlarını göremeden vefatı üzerine yerine Mu'tasım-Billâh geçmiştir. Mu'tasım-Billâh zamanında Sâmerâ şehrinin kurulmasıyla birlikte Abbâsîler yeni bir döneme girmiştir. Sâmerâ Dönemi (221/836-279/892) olarak tarihe geçen bu süreçte, halifeler ordu kumandanlarının gölgesinde

devleti yönetmeye çalışmış ancak pek başarılı olamamıştır. Zira bu dönem ordu kumandanları hilafet kurumunu vesayet altına almış, halifeler de bu vesayeti kırmak için çok çaba sarf etmiştir. Başkent Sâmerrâ'da yaşanan iktidar mücadelesinde kumandanların başını çektiği birçok askerî darbe yaşanmıştır. Bu müdahaleler esnasında birçok halife azledilerek öldürülmüştür (Saylık, 2021, s. 23 vd.). Bu süreçte ülkenin birçok yerinde isyanlar ortaya çıkmış ve akabinde merkezi yönetimden kopmalar hızlanmıştır. Böylece Abbâsîler gerileme sürecine girmiştir.

Çalışmamızda ele aldığımız Ebû Ahmed Talhâ el-Muvaffak-Billâh'ın (ö. 278/891) çocukluk ve gençlik yılları Abbâsîler'in bu zorlu sürecinde geçmiştir. Hem babası Mütevekkil-Alallâh (232/847-247/861) hem de kardeşi Mu'tez-Billâh'ın (252/866-255/869) askerî müdahalelerle öldürülmelerine şahit olmuştur. Kendisi de uzun yıllar gözetim altında tutulmuş ve sürgün hayatı yaşamıştır. Daha sonra kardeşi Mu'temid-Alallâh'ın (256/870-279/892) hilafete çıkması üzerine onun çağrısıyla başkumandanlık görevini üstlenerek dağılma ve çöküş sürecine giren ülkeyi mücadele azmiyle toparlamış ve bu kötü gidişatı kısmen de olsa durdurmuştur.

Abbâsî tarihinde ikinci kurucu lider görülecek kadar etkili olan Muvaffak-Billâh hakkında yeterli ve kapsamlı çalışmaların azlığı bu çalışmayı önemli kılmıştır. Konuyla alakalı literatüre bakıldığında biyografik eserler dışında kaynaklar ve araştırmalar genel anlamda yaşadığı dönemdeki gelişmeleri verirken hadise eksenli bir şekilde kendisinden bahsetmiştir (Bekkâr, 1996; İbn Miskeveyh, 2000; İbnü'l-Esîr, 1997; İbn Hallikân, 1900; Demirci, 2017). Bu tür eserler dışında Muvaffak ile ilgili kapsamlı müstakil bir çalışmalara rastlanılmamıştır. Bundan dolayı Muvaffak'ın Abbâsî tarihindeki yeri ve önemiyle ilgili müstakil bir çalışmayla konunun aydınlatılıp alana katkı sunulması hedeflenmiştir. Ebû Ahmed Talhâ el-Muvaffak-Billâh ele alınırken kaynaklarda en çok kullanılan ve Zenc İsyanı'nı bastırmasındaki başarısından dolayı halife tarafından kendisine verilen meşhur lakabı "*Muvaffak-Billâh*" (Allah'ın muvaffak kıldığı kişi) kullanılmış ve çalışma onunla ilişkilendirilen gelişmelerle sınırlandırılmıştır. Araştırmada İslam Tarihi temel kaynaklarına öncelik verilmiş, konu ele alınırken bilgi ve rivayetlerden, vakıalar üzerine gidilmiş, doğru neticelere ulaşmak için bilgiler bir plan dâhilinde ele alınarak olay ve gelişmeler kronolojik bir sıraya tabi tutularak verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca konu ile alakalı araştırmalardan da istifade edilmiştir.

1. DOĞUMU, ÇOCUKLUK VE GENÇLİK YILLARI

Muvaffak-Billâh, 2 Rebûlevvel 229/29 Kasım 843 tarihinde Sâmerrâ'da dünyaya geldi (Bağdâdî, 1996, II, s. 125.). Babası Ca'fer b. Muhammed el-Mu'tasım (ö. 247/861), annesi ise Ümmü İshak lakaplı Rum asıllı bir câriye olan Eshar'dır. Muvaffak-Billâh, dünyaya geldiğinde ailesi sıkıntılı bir süreç yaşıyordu. Baba Ca'fer b. Muhammed (ö. 247/861) abisi olan Halife Vâsiq-Billâh'ın (ö. 232/847) baskı ve gözetimi altındaydı (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 124). Muvaffak-Billâh 4 yaşlarında iken Halife Vâsiq-Billâh vefat etti. Bunun üzerine devlet erkânı 24 Zilhicce 232 / 11 Ağustos 847'de toplandı ve Ca'fer b. Muhammed'i "*Mütevekkil-Alellâh*" lakabıyla halife ilan etti (Ya'kûbî, 2010, II, s. 446-447; Taberî, 1967, IX, s. 154-155; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 109-110). Böylece Muvaffak-Billâh ve kardeşleri babalarının hilafete çıkmasıyla birlikte sıkıntılardan kurtuldular, ferahlığa ve bolluğa kavuştular.

Mütevekkil-Alellâh çocuklarının eğitimine büyük önem veriyordu. Kaynakların aktardığına göre halife zamanın en önemli isimlerini hoca olarak tutar ve hemen her alanda çocuklarının iyi bir eğitim almalarını sağlardı (Ebû Nuaym el-İsfehânî, 1998, IX, s. 209-210; İbnü'l-Cevzî, 1979, s. 447-448; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 166; Zehebî, 1985, XI, s. 165 vd.). Bu çerçevede tuttuğu hocalardan biri de dönemin meşhur âlimlerinden biri olan Zübeyr b. Bekkâr'dı (ö. 256/870). Muvaffak-Billâh, Zübeyr b. Bekkâr'dan Medine fikhını, dil, tarih, hadis ve ensâb ilmini öğrendi. Zübeyr b. Bekkâr, öğrencisi Muvaffak-Billâh'ı sevip sayardı. Zenci İsyanı'ndaki başarılarından dolayı ona "*el-Ahbârü'l-muvaffakıyyât*"² adlı kitabını ithaf etti (Fayda, 2013, s. 524-526; Varol, 2003, s. 189-206). Bu rivayetler Muvaffak-Billâh'ın çocukluk ve gençlik yıllarında devrin önemli âlimlerden dersler alarak iyi bir eğitim aldığını, âlimler tarafından da sevildiğini göstermektedir.

Mütevekkil-Alellâh 235/849 yılında oğullarından Müntasır-Billâh (247-248/861-862), Mu'tez-Billâh (ö. 255/869) ve Müeyyed'i (ö. 252/266) sırasıyla veliaht ilan etti. Ancak Muvaffak-Billâh bunlar arasında yoktu (Taberî, 1967, IX, s. 175-181; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 298; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 124-125). Bunun sebebiyle ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak veliaht seçilmese de Muvaffak-Billâh, babasının çok yakınında bulunmaktadır. Nitekim Mütevekkil-Alellâh'ın maruz kaldığı askerî darbe sırasında hilafet sarayında babasını korumaya çalışmış ve bu sırada saldırıya uğrayarak yaralanmıştır.

² Zübeyr b. Bekkâr (1996). *El-Ahbârü'l-muvaffakıyyât*. Lübnan: Alemu'l Kutub.

Kaynakların aktardığına göre Mütevekkil-Alellâh, 247/861 yılında mutat düzenlediği bir sohbet meclisinde oğlu Muntasır-Billâh'ı hilafete çıkmak için acelecilik yapmakla itham eder. Çünkü halife karşıtı olan ordu kumandanları hilafet meselesinde Muntasır-Billâh'ı destekleyip onu ön plana çıkarmaya çalışmaktadır. Halife buradaki sohbet meclisinde oğlu Muntasır-Billâh'a ağır ifadelerle hakaret edince o da meclisi terk eder. Ancak halifenin meclisi devam eder. Gece olduğunda halifenin yanında Fetih b. Hakan, halifenin oğlu Muvaffak-Billâh, nedimlerinden As'as ve onlara hizmet eden dört tane hizmetçi kalır. Gece ortalık sakinleşince darbeciler harekete geçerek Mütevekkil-Alellâh'ın bulunduğu mekâna doğru hareket eder. Bu sırada halifenin oğlu Muvaffak-Billâh, silahlı ve donanımlı askerleri fark edince, telaşla nöbetçi kumandan Boğa es-Sağır'e (ö. 254/868) bunların kim olduğunu sorar. Bunun üzerine suikastçılar telaşlanıp geri çekilirler ve başka bir yöne gidip saklanırlar. Boğa, Muvaffak-Billâh'ın dikkatini dağıtmak için, ona bunların gece nöbetçileri olduğunu ifade eder. Bunun üzerine Muvaffak-Billâh odasına çekilir. Bundan sonra darbeciler tekrar gelip halifenin bulunduğu mekânı basarlar. Seçkin bazı askerler Halife Mütevekkil-Alellâh ve Feth b. Hakan'ı kılıç darbeleriyle vurmaya başlarlar. Feryat ve yardım çığlıkları üzerine halifenin oğlu Muvaffak-Billâh odasından çıkıp babasının yardımına koşar. Bunu gören suikastçılar ona da saldırırlar. Aldığı kılıç darbeleriyle yaralanan Muvaffak-Billâh kaçıp saklanmak zorunda kalır (Ya'kûbî, 2010, II, s. 457; Taberî, 1967, IX, s. 226-228; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 308-312; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 173-173). Görüldüğü gibi Muvaffak-Billâh, gençlik çağında babasının yanı başında bulunmakta ve en zor zamanında onun yardımına koşmaktadır.

2. HALİFE MU'TEZ DÖNEMİNDEKİ ROLÜ

Muvaffak-Billâh'ın yaşamındaki ilk etkin ve belirleyici rolü Halife Müstaîn-Billâh (248-862/252-866) ile Mu'tez-Billâh'ın (252-866/255-869) arasında meydana gelen hilafet mücadelesinde ortaya çıkmaktadır (İbnu'l-Verdî, 1417, I, s. 222; Özeydın, 2006, s. 112-113; Aktan, 2006a, s. 390-391; Şimşir, 2020, s. 52-57). Halife Müstaîn-Billâh, bir kısım ordu kumandanıyla sorun yaşayınca Sâmerâ'yı terk edip gizlice Bağdat'a gitmek zorunda kaldı (İbnü'l-Esîr, 1997, IV, s. 207 vd.; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 334 vd.; Taberî, 1967, IX, s. 278 vd.) Sâmerâ'da bulunan Türk kumandanlar, halifenin Sâmerâ'ya geri dönmesi için girişimlerde bulundular. Halife geri dönmeyince 5 Muharrem 251/6 Şubat 865 yılında Sâmerâ'da Mu'tez-Billâh'ı halife ilân ettiler (Taberî, 1967, IX, s. 282-284; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 337-339; Suyûtî, 2015, s. 370). Bu durum ülkeyi bir iç savaşa sürükledi. Zira aynı anda iki halifenin varlığı söz konusu oldu. Bundan sonra Mu'tez-Billâh ve Müstaîn-Billâh arasında hilafet mücadelesi başladı. Kaynaklar bu hilafet mücadelesinden bahsederken

Muvaffak-Billâh'tan ve onun bu mücadeledeki etkin rolünden ayrıntılı bir şekilde söz ederler. Zira bu mücadelede Mu'tez-Billâh kardeşi Muvaffak-Billâh'ı başkumandan tayin etmiştir. Muvaffak-Billâh çoğunluğu Türk unsurlarından oluşan büyük bir orduyla yola çıkarak zorlu bir mücadele ile engelleri bir bir aşarak sonunda Bağdat'ı kuşatmayı başarmıştır (İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 342 vd.; Taberî, 1967, IX, s. 290 vd.). Muvaffak-Billâh, bir yandan Bağdat'ı kuşatıp ambargo uygulayarak askerî alanda büyük bir çaba sarf etmiş, diğer yandan Bağdat halkını ve yöneticilerini ikna etmek için siyasî alanda kritik görüşmeler yapmıştır (Ya'kûbî, 2010, II, s. 464; Taberî, 1967, IX, s. 343 vd.; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 363 vd.; Suyûtî, 2015, s. 371). Sonunda büyük bir başarıya imza atarak Bağdat valisi olan Muhammed b. Abdullah ile Müstaîn-Billâh'ın halifelikten azli ve halifeliğin Mu'tez-Billâh'a devri konusunda anlaşmaya varmıştır. Bu anlaşma çerçevesinde 4 Muharrem 252/25 Ocak 866'da ülke genelinde halife olarak Mu'tez-Billâh adına hutbe okunmuştur (Ya'kûbî, 2010, II, s. 465; İbnü'l-İmrânî, 1421, s. 126; Saylık, 2021, s. 84-92).

Muvaffak-Billâh, bu başarısına rağmen bir süre sonra Halife Mu'tez-Billâh'ın gazabına uğramış ve tutuklanarak hapsedildi. Aslında onun herhangi bir suç ve kabahati yoktu. Bu duruma sebep olan mesele tamamen ana bir kardeşi Müeyyed (ö. 253/867) ile ilgiliydi. Müeyyed, Mu'tez-Billâh'tan sonra hilafete geçme hakkına sahip olan veliahttı. İrmîniye (Ermeniye) valisi ihtiyaçlarını karşılaması için Müeyyed'e bir miktar para göndermişti. Ancak ordunun etkin kumandanlarından İsa Ferhânşâh bu paraya el koyarak ona vermemişti. Bunun üzerine Müeyyed, bazı Türk kumandan ve askerlerden yardım istemiş, bu durum ordu içinde gruplaşmaya paralel olarak gerginliğin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Ordu içindeki bazı etkin kumandanların da İsa Ferhânşâh'a destek vermesiyle çatışmalar ortaya çıkmıştı.

Bu olaylar üzerine Halife Mu'tez-Billâh bazı ordu kumandanlarının da kışkırtmasıyla öz kardeş olan Müeyyed ve Muvaffak-Billâh'ı hapsedirdi. Ancak bir süre sonra taraftarları olan bazı ordu mensupları hapishaneye saldırarak onları buradan çıkarmaya kalkıştılar. Bunun üzerine ordu kumandanları halifeye, Müeyyed'in hapisten çıkarılmaya çalışıldığını, haber verdiler. Bu sırada dönemin en önemli ordu kumandanlarından Mûsâ b. Boğa da halifeye, "*Türk askerlerinin Muvaffak-Billâh'ı hapisten çıkarmaya çalıştığını zira onun Bağdat kuşatmasında Türk askerlerden çok taraftar topladığını*" söyledi. Mûsâ b. Boğa'nın bu söylemi aslında halife için bir ikazdı. Halife Mu'tez-Billâh kendisinden sonra hilafet hakkı olan Müeyyed'den korkmaya başladı. Bağdat kuşatmasında nam salmış Muvaffak-Billâh ve taraftarlarının Müeyyed'e destek verdikleri takdirde kendisine karşı ciddi bir tehdidin ortaya çıkabileceğine kani oldu. Bunun

üzerine Müeyyed öldürülürken Muvaffak-Billâh ise daha güvenli bir hapishaneye nakledildi (Taberî, 1967, IX, s. 361-366; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 236-237). Kaynakların benzer ifadelerle aktardığı bu rivayetlere bakıldığında etkin bazı ordu kumandanlarının etkisi veya baskısıyla halifenin kardeşlerine karşı harekete geçtiğini görmekteyiz. Ordu kumandanları halife ve kardeşlerinin birlikte hareket ettikleri takdirde istedikleri gibi hareket edemeyeceklerini anlamıştır. Zira ordu içindeki kargaşa Müeyyed'in İsâ Ferhânşâh'a karşı gelmesinden kaynaklanmaktadır. Hâlbuki işin başında halife ve çevresi ordu kumandanlarının buyrukları dışına çıkamaz durumundaydılar. Ordu kumandanları bu olayda halife ve kardeşlerini birbirlerine düşürerek güçlenmelerini engellemişlerdir.

253/867 yılı içinde Muvaffak-Billâh tutuklu bulunduğu yerden alınarak Basra'ya sürgün edildi. Bir süre sonra oradan da Bağdat'a nakledilerek şehrin doğu tarafındaki Kasr-ı Dînâr'da gözetim altına alındı (Taberî, 1967, IX, s. 377; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 246).

3. HALİFE ADAYI OLARAK HALKTAN TEVECCÜH GÖRMESİ

Halife Mu'tez-Billâh, kardeşlerinden birini öldürüp diğerini hapsedince ciddi bir destek kaybına uğradı. Çünkü onun halife olmasının siyasî ve askerî mimarı kardeşi Muvaffak-Billâh idi. Mu'tez-Billâh uzun ve zorlu hilafet mücadelesinde ordu mensuplarına kumandanlık yaptığından dolayı askerler üzerinde büyük bir etkisi vardı. Halife bazı ordu kumandanlarının kıskırtması üzerine iktidar hırsıyla hareket ederek kardeşlerini etkisiz hale getirince aslında en önemli yardımcılarını da kaybetmiş oldu. Nitekim Şâban 255/Temmuz 869 yılında ordu kumandanları kendi aralarında anlaşarak Halife Mu'tez-Billâh'a karşı harekete geçtiler ve onu savunmasız bir şekilde yakalayıp eziyetler ederek öldürdüler (Taberî, 1967, IX, s. 389-390; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 387-388; İbnü'l-İmrânî, 1421, s. 131; İbnü'l-Cevzî, 1992, XII, s. 79 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 256-258.; Suyûtî, 2015, s. 372).

Halife Mu'tez-Billâh'tan sonra darbeciler tarafından Mühtedî-Billâh hilafete çıkarıldı (Ya'kûbî, 2010, II, s. 471; Taberî, 1967, IX, s. 391-392; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 389-390; Bağdâdî, 1996, IV, s. 117 vd.; Suyûtî, 2015, s. 373). Mühtedî-Billâh hilafete çıkar çıkmaz Tahirîlerden³ olup Bağdat valiliğini yapan Süleyman b. Abdullah'a gizlice haber göndererek adına biat alınmasını ve Muvaffak-Billâh'ı yanına alarak kontrol altında tutmasını istedi. Bunun üzerine Süleyman hemen adamlarını gönderip Muvaffak-Billâh'ı evinden alıp sarayına getirterek gözetim altına aldı. Bağdat'taki bazı kumandanlar ve halk Mühtedî-Billâh'ın hilafete

³ Horasan ve Mâverâünnehir'de 821-873 yıllarında hüküm süren Abbâsilere bağlı bir hanedandır. Geniş bilgi için bkz. Hasan Kurt, Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları, Araştırma yayınları, Ankara 2002.

çıkarıldığını haber alınca bu durumu kabullenmeyerek ayaklandılar ve Bağdat'ta Muvaffak-Billâh'ı halife ilan etmek istediler. Kalabalık kitle onu aradı ancak bulamadı. Bunun üzerine tepkiler arttı ve Bağdatlılar Süleyman b. Abdullah'ın bulunduğu bölgeye saldırdılar. Zira kalabalık valinin Muvaffak-Billâh'ı öldürdüğünü zannediyordu. Süleyman, onun sağ ve yanında güvende olduğunu söyleyerek kalabalığa gösterince çatışmalar durdu ve kalabalık dağıldı. Süleyman siyasî manevralarla kumandanlarla halkı birkaç gün oyaladıktan sonra Bağdat'tan gelen yardımları onlara dağıttı. Bundan sonra ortam sakinleşti ve Bağdatlılar Mühtedî-Billâh'a biat ettiler (Taberî, 1967, IX, s. 399 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 258-259). Kaynakların aktardığı rivayetlere baktığımızda dikkat çeken husus hem yeni halifenin cephesinde hem de onun muhalifi olan Bağdatlılar cephesinde Muvaffak-Billâh'ın hilafete namzet olma durumudur. Nitekim Mühtedî-Billâh bu tehlikeyi görmüş ve tedbirini almıştır. Bağdat valisinin tavrı da yeni halife Mühtedî-Billâh'tan yana olmuştur. Muvaffak-Billâh bütün bu gelişmelere şahit olunca hilafet mücadelesine girmekten kaçınmıştır. Burada Bağdatlıların Muvaffak-Billâh'a olan teveccühleri de dikkat çekicidir. Bu teveccüh nedeniyle daha sonra Mühtedî-Billâh, Muvaffak-Billâh'ı Mekke'ye sürgün etti ve onu hilafeti boyunca burada gözetim altında tuttu. Mu'temid-Alellâh hilafete çıktıktan sonra onun isteği üzerine ancak Muvaffak-Billâh Mekke'den Sâmerrâ'ya dönebildi (Taberî, 1967, IX, s. 476; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 294).

4. ABBÂSÎ ORDULARININ BAŞKUMANDANI OLARAK ATANMASI

Mühtedî-Billâh bir yıla yakın kısa süren hilafetinde, ordu kumandanlarının vesayetini kırmak için ciddi bir mücadeleye girişti. Darbelerin ve çatışmaların eksik olmadığı bu mücadele sonunda yönetim ordu kumandanlarının eline geçti ve 15 Receb 256/18 Haziran 870'te Mühtedî-Billâh hilâfetten uzaklaştırılarak öldürüldü. Hemen akabinde Mu'temid-Alellâh halife ilan edildi (Ya'kûbî, 2010, II, s. 473-474; Taberî, 1967, IX, s. 447 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 279 vd.; İbnü't-Tiktaka, s. 183). Burada dikkat çeken hususlardan biri Abbâsî halifelerine yapılan darbeler sırasında halifeler azledilip öldürüldükten sonra kumandanlar yine aynı aileden Abbâsî olan bir şahsiyeti hilafete çıkarmalarıdır. Kumandanların burada dikkat ettikleri en önemli husus iktidarlarına karışmayacak isimleri seçip hilafete çıkarmalarıdır. Muvaffak-Billâh gibi siyasî ve askerî kabiliyetleriyle ön plana çıkan ve halk tarafından sevilen bir şahsiyet dururken Mu'temid-Alellâh gibi kendi halinde şiirle uğraşan bir şahsiyeti seçip hilafete çıkarmaları bunu açık bir şekilde göstermektedir.

Mu'temid-Alellâh hilafete çıkarıldığında Muvaffak-Billâh Mekke'de gözetim altında tutulmaktaydı. Devrilen Halife Mühtedî-Billâh kendi ordu birlikleri tarafından öldürülmüş merkezi yönetim darmadağınık olmuştu (Aktan, 2006, s. 387-388). Abbâsîler dâhili ve harici birçok sorunla karşı karşıya bulunmaktaydı. Sistân (Sicistân) ve Afganistan bölgesinde Ya'kûb b. Leys es-Saffâr'ın (ö. 265/879), Taberistân bölgesinde Hasan b. Zeyd'in (ö. 270/884), Basra ve çevresinde Ali b. Muhammed ez-Zencî'nin (ö. 270/883) önderlik ettiği isyanlar ülkeyi ciddi bir şekilde tehdit ediyordu (Taberî, 1967, IX, s. 476, 508; Makdisî, ts, VI, s. 125; İbnü't-Tiktaka, 2016, s. 183; İbn Hallikân, 1900, VI, s. 402). Mısır ve çevresinin yöneticisi olan Ahmed b. Tolun (ö. 270/884) da hilafet merkezini dikkate almadan hareket ediyordu (Mes'ûdî, 1989, IV, s. 169-170; Makdisî, ts, VI, s. 125) Görüldüğü gibi Mu'temid-Alellâh dönemi başladığında Abbâsîler dört bir yandan çok büyük sorunlarla kuşatılmış durumdaydı. Bunun üzerine halife bazı girişimlerde bulundu. Ancak müspet neticeler alamayınca 257/871 yılında Mekke'de sürgünde bulunan kardeşi Muvaffak-Billâh'ı Sâmerâ'ya çağırarak ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılı süreci görüştü ve sorunlu bölgelerin idaresini kardeşi Muvaffak-Billâh'a vererek onu başkumandan tayin etti. (Taberî, 1967, IX, s. 476). Bu aşamadan sonra Muvaffak-Billâh sahneye çıkarak adım adım kontrolü ele alarak sorunları çözmeye başladı. Abbâsîler'in bu sıkıntılı sürecinde Muvaffak-Billâh'ın üstlendiği görev ve dönemin sorunlarının çözümünde gösterdiği gayreti daha iyi anlamak için söz konusu bu sorunları teker teker ele almaya çalışalım.

4.1. Zenci Kölelerin İsyanyla Mücadelesi

Muvaffak-Billâh göreve getirildiğinde Abbâsîler'de ülkenin birçok noktasında olaylar ve isyanlar vardı. Ancak bunların en önemlisi zenci kölelerin isyanıydı. Bu isyanın tarihi arka planı vardı. Zenci köleler İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren arazilerde çalıştırılmak üzere toprak sahipleri tarafında satın alınıyor ve Fırat Nehri ile Basra arasındaki bataklık bölgeye yerleştiriliyordu. Arazi sahiplerinin satın aldığı köleler zamanla çoğalarak bu bölgede kitle haline geldi. Bunlar, kötü şartlardan ve diğer bazı nedenlerden dolayı zaman zaman isyan etmeye kalkışarlardı. (İbnü'l-Esîr, 1997, III, s. 431-432; Demirci, 2013, s. 249-251). Bu isyanların ilki 71/691 senesinde Mus'ab b. Zübeyr'in kontrolünde olan Basra'da ortaya çıkan az sayıdaki zenci kölelerin çıkardığı isyandı. İkinci isyan 75/695 yılında yine Basra'da Şîr Zencî lakabıyla meşhur olan Abdullah b. Cârûd er-Rebâh'ın liderlik ettiği zenci kölelerin isyanıydı. Basra'da zenci kölelerin çıkardığı üçüncü isyan (143/760-61) ise Abbâsî Halifesi Mansûr döneminde meydana geldi. Bütün bu isyanlar zamanında yapılan müdahalelerle çok büyümeden bastırıldı (Demirci, 2013, s. 249-251).

255/869 yılında ortaya çıkan zenci kölelerin isyanı ise gittikçe büyüyen ve uzun yıllara yayılan yıkıcı büyük bir kalkışma olmasıyla diğerlerinden ayrılıyordu (Taberî, 1967, IX, s. 410 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 263 vd.). Bu sırada hilafette olan Muhtedî-Billâh, devlet merkezinde hiç durmadan devam eden iktidar kavgası ve hilafet merkezine yapılan müdahalelerden dolayı bu ciddi isyan ile yeterince ilgilenemedi (Taberî, 1967, IX, s. 408 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 261 vd.; Suyûtî, 2015, s. 374). Zira kendisi de bu askeri müdahalelerden birinde hayatını kaybetti (Taberî, 1967: 9/458; İbnü'l-Cevzî, 1992, XII, s. 100-102; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 284-285). Merkezdeki iktidar kavgası ve halifenin öldürülmesiyle birlikte bu isyan daha da yayıldı.

Sâhibüzzenc olarak ünlenen Ali b. Muhammed, Hz. Ali soyundan geldiğini iddia ediyordu. O çevresindekilere soyunun, Ali b. Muhammed b. Ahmed b. İsâ b. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib üzerinden Hz. Ali'ye dayandırıyor (Taberî, 1967, IX, s. 410; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 263). Ali b. Muhammed her ne kadar kendisini Hz. Ali'nin soyundan geldiğini ilan etse de Arap nesep âlimlerinin onun soy kütüğünü doğrulamadığı belirtilmektedir (İbnü't-Tiktaka, t.y, s. 183). Burada Ali b. Muhammed'in nesebi ile ilgili tartışmalar üzerinde durmayacağız. Ancak bu dönemde Hz. Ali'nin soyu üzerinden Hz. Muhammed (s.a.v.) ile akrabalık kurmanın önemli bir meşruiyet kaynağı olduğunu göz ardı etmememiz gerekir. Muhtemelen Ali b. Muhammed'de bu durumun farkındaydı. Bundan dolayı halkın ve zencilerin teveccühünü kazanmak için böyle bir stratejiyi benimsedi.

Ali b. Muhammed, Aşağı Mezopotamya'da Vasıt, Basra ve çevredeki bataklık bölgede ağır şartlar altında efendilerinin yanında çalışan zenci köleleri potansiyel destekçileri olarak seçti. Bunların zor şartlar altında yaşıyor olmaları nedeniyle vaatlere daha açık bir konumda bulunuyorlardı. Ali b. Muhammed kendini Hz. Ali'nin soyuna dayandırmakla kalmadı aynı zamanda dönemin ezilen ve özgürlüğü elinden alınan zenci köleleri muhatap aldı ve kendisine tabi oldukları takdirde özgürlüklerine kavuşacaklarını vadetti. Ali b. Muhammed'in söylem ve vaatleri kısa sürede karşılık buldu ve zenci köleler etrafında toplanmaya başladılar. Bir süre sonra zenci köleler efendilerine saldırıp mallarına el koydular ve çevrede taşkınlıklar çıkarmaya başladılar. Daha sonra Dicle Nehri kıyısında bulunan köyleri yağmalayıp buradaki köle sahiplerinin mallarına el koydular. İsyân yayıldığında merkezi yönetim sıkıntı içindeydi. Başkentte ordu kumandanları mal, makam derdine düşüp halifelere darbe yapmakla uğraşıyorlardı. Durdurulamayan bu isyan her geçen gün katılımlarla daha da büyüdü. Bu süreçte isyancıların Abbâsî birliklerini mağlûp etmeleri, özgürlükleriyle birlikte mal ve makama sahip

olup saygınlık kazanmalarını sağladı ve hareketlerine daha fazla kişinin katılmasına yol açtı. (Taberî, 1967, IX, s. 410 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 263 vd.). Bundan sonra isyan yayılarak çevre yerleşim yerlerine sıçradı. Özellikle Basra ve çevresindeki yerleşim yerlerinde yoğunlaşan saldırılarda çok sayıda insan katledildi. (Taberî, 1967, IX, s. 471-472 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 289 vd.).

Mu'temid-Alellâh dâhili sorunların çözümü için değişik isimleri kumandan olarak görevlendirdi. Ancak ne zenci kölelerin kalkışması durdurulabildi ne de mevcut diğer sorunların önüne geçilebildi. Bu süreçte isyancıların sayısı gittikçe artıp Basra ve çevresinde katliamlar yapınca halife ve kumandanlar çaresiz kaldılar. Askeri birliklerin toparlanması ve bu sorunla ciddi bir mücadelenin verilmesi gerektiğini anladılar. Halife sorunların çözümü noktasında arayışlara girdi ve çevresindeki kumandan ve bürokratlarla istişare yapmaya başladı. İstişareler sonucunda ordu birliklerinin kontrolsüz dağınık durumunu ancak tecrübesi ve saygınlığıyla ön plana çıkan halifenin kardeşi Muvaffak-Billâh'ın düzeltip toparlayabileceği kanaati hâsıl oldu. Bunun üzerine halife 257/871 yılında Mekke'de sürgünde bulunan kardeşini Sâmerrâ'ya çağırdı. Halife, ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılı süreci onunla değerlendirdi. Görüşmeler sonunda halife, ona Kûfe, Haremeyn, Yemen, Bağdat, Sevâd, Vâsıt, Basra, Ahvâz ve Fars gibi zencilerin tehdidi altında bulunan önemli merkezleri iktâ etti (Taberî, 1967, IX, s. 476). Bu görevlendirme Muvaffak-Billâh'a hem buraların güvenliğinin sağlanması sorumluluğunu veriyor hem de Abbâsî ordularının kumandanlığı yanında iktâ edilen bölgelerden hem insan gücü hem de para ve ihtiyaç desteği alma yetkisi veriyordu.

Muvaffak-Billâh'a iktâ edilen yerlerin bir kısmı zenci kölelerin isyan alanlarıydı. Buralarda daha önce görevlendirilen kumandanlar tarafından zencilerle mücadele devam ettiriliyordu. Halifenin Basra valiliğine görevlendirdiği kumandanlardan Said b. Hâcib bu süreçte zencilerle girdiği mücadelede baskına uğradı ve maiyetindeki birçok kimse öldürüldü. Bunun üzerine Said merkeze halifenin yanına geri döndü. Bunun üzerine halife Ahvâz Valisi Mansûr b. Cafer'e (ö. 258/872) ek olarak Basra valiliğini de verdi (Taberî, 1967, IX, s. 476-477). Mansûr burada isyancılara karşı harekete geçerek onlarla çarpışmalara girişirken diğer taraftan Ahvâz bölgesinde de İbrahîm b. Simâ zenci isyancılarla mücadele ediyordu (Taberî, 1967, IX, s. 479-480; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 295-296). İsyancılara karşı bazı cephelerde başarılar elde edilse de genel anlamda yaygın bir zafiyet havasının oluşmasından kaynaklı bölge halkında ciddi bir korku ve ümitsizlik hâkimdi. Basra Valisi Mansûr b. Cafer, Basra'da kervan ve gemilerin korunması noktasında bazı tedbirler almasına rağmen Basralıların savaşmaya istekli olmaması ve kendi aralarında ihtilaflar yaşamasından dolayı Basra merkezinde iyi bir hazırlık yapamadı.

Muhtemelen isyancıların kumandanlarından Ali b. Ebân ve Yahyâ b. Muhammed bundan haberdar olmuş olacaklar ki hemen birlikleriyle Basra'ya şiddetli bir saldırı başlattılar. Günlerce süren çatışmalardan sonra ilk önce Ali b. Ebân şehir merkezine girmeyi başardı ve önüne çıkanları öldürüp etrafı yakıp yıktı. Daha sonra Yahyâ b. Muhammed kumandasındaki isyancılar da şehre girmeye muvaffak oldu. Şiddetli çatışmalar sonrasında Basra eşrafından İbrahim b. Yahya el-Muhellebî kendisi ve Basralılar için Yahyâ b. Muhammed'den emân diledi. Yahya onlara emân verince tellallar İbrahim'in evinde toplananlara emân verilmiştir diye seslenmeye başladı. Bunun üzerine çok sayıda Basralı onun evinin çevresinde toplanınca Yahya, bunu bir fırsat gibi görüp emân sözüne ihanet ederek ordusuyla kalabalığa saldırdı ve burada toplananların tamamına yakını kılıçtan geçirerek öldürdü. (Taberî, 1967, IX, s. 481; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 427 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 296-298). Bunun üzerine halife Basralıların yardımına Ahmed b. Muvelled kumandasında bir ordu gönderdi, bu ordu isyancılarla günlerce savaştıysa da başarılı olamadı ve birlikleri yenilip dağıldı (Taberî, 1967, IX, s. 488-489).

Muvaffak-Billâh aldığı görev üzerine ciddi bir savaş hazırlığı yaparken Basra'yı ellerinde bulunduran isyancılar 258/872 yılı içerisinde Ahvâz bölgesine de yönelerek bu bölgedeki çatışmaları şiddetlendirdiler. Ali b. Ebân kumandasındaki isyancılar ile Ahvâz Valisi Mansûr b. Cafer'in kumanda ettiği birlikler arasında meydana gelen bir çatışmada Mansûr'un birlikleri mağlup oldu. Mansûr ve kardeşi yakalanıp öldürüldü (Taberî, 1967, IX, s. 481 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 296-298).

Abbâsî birliklerinin Basra'dan sonra Ahvâz'da da yenilmeleri üzerine hilafet merkezinde endişeler arttı. Bunun üzerine halife, muhtemelen maddi ve insan gücüne doyulan ihtiyacı karşılaması ve savaş hazırlıklarını biran önce tamamlaması için Muvaffak-Billâh'a Mısır, Kinnestrîn,⁴ Avâsım⁵ ve Diyârımudar'⁶da iktâ ederek ordunun başına bizzat geçip bu isyanı halletmesini istedi (Taberî, 1967, IX, s. 481 vd.). Muvaffak-Billâh, idaresine bırakılan yeni bölgelerle birlikte Abbâsî yönetiminde Abbâsî halifesinden sonraki en yetkili kişi oldu. Ülkenin

⁴ Kuzey Suriye'de bulunan tarihî bir yerleşim yeridir (Yiğit, 2002: 419-420).

⁵ İslâm devletleriyle Bizans İmparatorluğu arasındaki sınır bölgelerindeki şehir ve kaleleri içine alan müstahkem yerlerdir (Yıldız, 1991, ss. 111-112).

⁶ el-Cezîre bölgesine yerleşen Arap kabilelerine göre burası Diyârımudar, Diyârrebîa ve Diyâribekir adıyla üç kısma ayrıldı. Bunlardan Diyârımudar, Urfa, Harran, Rakka, Samsat, Karkisiyâ, Suruç ve Re'sül'ayn gibi merkezlerin yer aldığı kısımdır (Küçükaşçı, 2005, ss. 358-359).

bütün gelirleri, askeri gücü onun tasarrufu altına girdi. Ülkenin bütün askerî ve siyasî kararlarını da artık o vermeye başladı.

Muvaffak-Billâh, savaş hazırlıklarını tamamladıktan sonra yanına dönemin en önemli kumandanlarından bir olan Müflih'i (ö. 258/872) de alarak zenci kölelerin üzerine sefere çıktı. Muvaffak-Billâh'ın kumandasındaki kalabalık Abbâsî ordusunun üzerlerine geldiğini duyan isyancılar korkup telaşlanmaya başladılar. Abbâsî ordusu ile isyancılar arasında şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Müflih, çarpışmalar esnasında nereden geldiği belli olmayan kör bir okla yaralanınca geri çekildi. Bunu fırsat bilen zenciler saldırıp Müflih'in askerlerini kılıçtan geçirdiler. Müflih de bu çarpışmalar sırasında hayatını kaybetti (Taberî, 1967, IX, s. 492-495; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 303-304). Muvaffak-Billâh, Müflih'in ölümünden sonra geri çekilerek ordusunu toparlamaya çalıştı. Hazırlıklarını tamamlayan Muvaffak-Billâh tekrar isyancılar üzerine sefere çıktı. Meydana gelen çarpışmalarda çok sayıda isyancı öldürüldü ve onlara ait bazı gemilere el konuldu. Ayrıca zenci kumandanlarından Yahyâ b. Muhammed de esir alındı ve Sâmerâ'ya gönderildi. Burada Yahyâ b. Muhammed'in elleri ve ayakları kesilerek öldürüldü (Taberî, 1967, IX, s. 495-499; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 304-305).

Daha öncede bahsettiğimiz üzere Muvaffak-Billâh hemen her kesim tarafından tanınan siyasî ve askerî kabiliyeti bilinen bir şahsiyetti. Onun bizzat sefere çıktığını duyan zencilerin endişelenmeye başladığını görüyoruz. Nitekim ilk çatışmalarda her ne kadar Müflih'in ölümüyle Abbâsî ordusunda bazı zafiyetler yaşandıysa da Muvaffak-Billâh'ın kararlı ve gayretli çabalarıyla zenci isyancılar darbe yemeye başlamış ve Basra'da yapılan zenci katliamının faillerinden biri olan Yahyâ b. Muhammed esir edilerek öldürülmüştür. Bu olay Abbâsî cephesinde büyük bir moral ve motivasyona kapı aralarken zenci isyancıların cephesinde ise korku ve ümitsizliğe neden olmuştur.

İsyancılarla mücadele edilirken Muvaffak-Billâh'ın ordusu da çok büyük sıkıntılar çekiyor ve kayıplar veriyordu. Buna rağmen merkezden pek bir destek alamıyordu. Hatta bir ara çatışmalarda çok zayıf verince toparlamak için ordusuyla Vasıt'a çekildi. Burada yangın ve diğer bazı tabii afetlere de maruz kalınca ordusunu istediği şekilde hazırlayamadı. Burada yerine vekil olarak Muhammed b. Müvelled'i bırakarak Başkent Sâmerâ'ya döndü (Taberî, 1967, IX, s. 499-500; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 305-306). Muhtemelen Muvaffak-Billâh merkezden takviye ve destek alamadığı için merkeze dönmek zorunda kalmıştır. Kaynaklar bu süreçte halife ile Muvaffak-Billâh arasında neler yaşandığından pek bahsetmezler ancak bundan sonra başka önemli kumandanların alana sürüldüğünü görmekteyiz. Bu durum Muvaffak-Billâh'ın isteklerinin karşılanmadığı ve göz ardı edildiği izlenimi vermektedir. Nitekim 259/873 yılında

Zenciler Ahvâz'a büyük bir saldırı başlattıklarında Ahvâz Valisi Asa'cûr (ö. 259/873) mağlup oldu ve kaçarken suda boğuldu. Valinin askerleri kılıçtan geçirildi, şehir yağmalandı. Bunun üzerine halife Mûsâ b. Boğa ve bazı önemli kumandanları zenci isyancılarla mücadele etmek için bu bölgeye gönderdi. Burada birçok noktada çarpışmalar meydana gelmesine rağmen taraflar birbirlerine ciddi bir üstünlük sağlayamadı (Taberî, 1967, IX, s. 503-506; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 308-310). 260/874 yılında da bölgede bulunan Abbâsî birlikleriyle isyancılar arasında yer yer çatışmalar devam etti. Bu süreçte Kûfe hâkimi Ali b. Zeyd de isyancılar tarafından öldürüldü (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 319).

Halife Mu'temid-Alellâh 261/875 yılında Abbâsî ordusunun en güçlü kumandanlarından Mûsâ b. Boğa'ya Fars bölgesini iktâ etti. Ayrıca buraya ek olarak Ahvâz, Basra, Bahreyn ve Yemâme şehirlerinin idaresini de ona bırakarak buradaki sorunlarla mücadele etmesini istedi. Mûsâ, emrindeki kumandan ve askerlerle bölgeye hareket etti. Fars bölgesinde güçlenip hâkimiyet kuran şahıslardan biri Muhammed b. Vâsıl idi. İbn Vâsıl, Mûsâ'nın adamlarıyla çetin bir mücadelenin içine girerek onun birliklerini mağlup etti. Bunun üzerine Mûsâ b. Boğa bölgede acze düştü ve sorunlarla mücadele edemez duruma geldi. Bölgede aynı zamanda zenci isyancıların saldırıları da sürüyordu. Diğer yandan Sîcistân'ı merkez edinen Ya'kûb b. Leys de hâkimiyet alanını genişletmeye başlamıştı. Mûsâ b. Boğa bölgedeki bütün bu sorunlarla baş edemeyeceğini anladı ve halifeye buralardaki görevlerinden affedilmesini istedi. Bunun üzerine halife bu isteğini kabul etti (Taberî, 1967, IX, s. 512-515; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 321-322). Görüldüğü gibi ülkenin her tarafında karışıklıklar ve sorunlar devam ediyordu. Mûsâ b. Boğa gibi en meşhur kumandanlar bile artık görevden kaçmıyorlar veya üstlendikleri görevden affedilmelerini istiyorlardı.

Halife Mu'temid-Alellâh durumun vahametini görmüş olacak ki 12 Şevval 261/20 Temmuz 875'te oğlu Ca'fer'i birinci veliaht, kardeşi Ebû Ahmed Talhâ el-Muvaffak-Billâh'ı da ikinci veliaht ilan edip meşhur "*Muvaffak-Billâh*" lakabını ona bu sırada verdi. Ayrıca onu Meşrik valiliğine tayin ederek Bağdat, Kûfe, Medine, Yemen, Ahvâz, Fars, İsfahan, Kum, Dinever, Rey ve Sind'in de (Pakistan) içinde olduğu çok önemli yerleşim yerlerini iktâ etti. Halife, Muvaffak-Billâh'a biri beyaz diğeri de siyah olan iki sancak vererek, kendisinin oğlu Ca'fer'in ergenlik çağına gelmesinden önce ölümü halinde yerine onun geçeceğini ve oğlunun onun veliahtı olacağını ilan etti (Taberî, 1967, IX, s. 514; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 440-441; Makdisî, ts, VI, s. 125; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 323). Öyle anlaşılıyor ki Halife Mu'temid-Alellâh ve çevresindeki kumandanlar, isyanlara karşı çaresiz kalınca mevcut sorunlarının

çözümünü tamamen Muvaffak-Billâh'a havale ettiler. Muvaffak-Billâh da muazzam yetkilerinin yanında hilafet yolunun da kendisine açılmasıyla istediğini almış olacak ki, bundan sonra cesaret ve kararlılıkla tekrar savaş meydanına indi. Halife hemen hemen tüm yetkilerini kardeşine devrettikten sonra sarayına çekildi. Kaynaklar bundan sonra Mu'temid-Alellâh'ın hutbe ve sikkelerde isminin zikredilmesinden başka ülke yönetiminde pek bir yetki ve otoritesinin kalmadığını belirtmektedir (Mes'ûdî, 1989, IV, s. 169; İbnü't-Tiktaka, t.y, s. 250; İbn Hallikân, 1900, VI, s. 413).

Muazzam bir güce ve itibara ulaşan Muvaffak-Billâh zenci isyancıların elindeki Basra'ya büyük bir sefere çıkmak için hazırlıklara başladı (Yıldız, 1980, s. 197-201). Yola çıkmadan evvel Mesrûr el-Belhî'yi Ahvâz, Basra ve Dicle yöresine tayin etti ve emrine verdiği öncü birliklerin isyancılara saldırmasını istedi. Amaç Zencileri oyalayıp dikkatlerini dağıtmaktı. Mesrûr'dan hemen sonra Muvaffak da yola çıkacaktı ki bu esnada Ya'kûb b. Leys'in Ahvâz'a doğru sefere çıktığı haberi geldi. Bunun üzerine Muvaffak-Billâh yola çıkmaktan vazgeçti ve bu mesele ile uğraşmak zorunda kaldı (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 323-324). Muvaffak-Billâh'ın Ya'kûb b. Leys sorunuyla uğraştığını öğrenen zenci isyancılar, saldırılarını artırarak bazı yerleşim yerlerini daha ele geçirdiler (Taberî, 1967, IX, s. 520-521; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 335).

262-265/877-879 yıllarında Abbâsî güçleriyle zenciler arasında şiddetli çarpışmalar devam etti. Ancak hilafet birlikleri bazı başarılar elde ettiyse de zencilerle baş edecek ciddi bir başarı elde edemediler (Taberî, 1967, IX, s. 527-529, 530-531, 534-540, 542-543, 546). Muvaffak-Billâh'ın kumandasındaki Abbâsî ordusu Ya'kûb b. Leys ile girdiği savaşı kazanması ve sonrasında 265/879 yılında Ya'kûb b. Leys'in vefat etmesiyle kardeşi Amr'ın yerine geçerek Abbâsî halifesine itaati arz etmesi bu cepheyi sorun olmaktan çıkardı (Taberî, 1967, IX, s. 544; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 360-361). Muvaffak-Billâh 266/879 yılında Ya'kûb b. Leys sorununu halletmenin verdiği güvenle Zenci İsyanı'na yöneldi. İsyancılarla mücadele için oğlu Ebü'l-Abbas'ı Vasıt'a gönderdi. 266/880 yılına girildiğinde zenci kumandan Ali b. Ebân ile Muhammed b. Ubeydullah arasında meydana gelen anlaşmazlık ve mücadeleden yararlanmak için Mesrûr el-Belhî kumandasındaki Abbâsî birliklerini de zencilerin üzerine sevk etti.

267/881 yılına gelindiğinde Ebü'l-Abbas bütün Dicle çevresini zencilerden alarak burada hâkimiyet sağladı (Taberî, 1967, IX, s. 554 vd.; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 453 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 367, 373 vd.). Muvaffak-Billâh da oluşturduğu birliklerle hemen bölgeye hareket etti (İbn Miskeveyh, 2000, IV, 459 vd.). Bir ay sonra Vâsıt'ta oğlu Ebü'l-Abbas tarafından karşılandı. Muvaffak-Billâh, burada son hazırlıklarını yaparken zencilerin lideri Ali

b. Muhammed'e bir mektup göndererek tövbe edip teslim olursa kendisine emân verebileceğini ilettili. Ali b. Muhammed mektuba cevap vermeyince Muvaffak-Billâh kararlılıkla isyancılardan üzerine gitti (İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 464). İki taraf arasında yaşanan şiddetli çatışmalardan sonra isyancılar ağır bir yenilgiye uğradı ve Basra gibi önemli bazı şehirler kurtarıldı (Taberî, 1967, IX, s. 557 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 373 vd.). Bu moral ve motivasyonla isyancılarla mücadeleye devam eden Abbâsî güçleri isyancıların elinde bulunan yerleşim yerlerini kurtarmaya devam ettiler (Taberî, 1967, IX, s. 571 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 378-380). Basra ve çevresinde hâkimiyet sağlandıktan sonra Muvaffak-Billâh, ordusunu bir süre dinlendirip takviye ettikten sonra Ahvâz'a doğru harekete geçti ve burayı da zenci isyancılardan geri aldı (Taberî, 1967, IX, s. 574). Muvaffak-Billâh, iyi bir strateji izleyerek zenci kumandanlara emân verip yanına çekmeye çalışıyor, tarafına geçenlere de ikramda bulunarak saflarına katmaya çabalıyordu. Sonunda Abbâsî güçleri Ali b. Muhammed'in merkez şehri olan Muhtâre'ye yaklaştı ve burada karargâh kurmayı başardı. Burada ciddi hazırlıklara başlayan Muvaffak-Billâh, karargâhını kurduğu yeri her türlü ihtiyaca cevap verebilecek bir merkez haline getirerek buraya "Muvaffakiye" adını verdi. Bundan sonra saldırılarının dozunu gittikçe arttırdı ve zenci isyancılara nefes aldırmadı. Sonunda hilafet ordusu Ali b. Muhammed'in karargâhının bulunduğu Muhtâre şehrini kuşattı. Muvaffak-Billâh, zencilere baskıyı artırmak ve onlardan kaçmak isteyenlerin işini kolaylaştırmak için oğlu Ebû'l-Abbâs kumandasında bir birliği bu çevredeki el-Garbî nehri bölgesini koruyan Ali b. Ebân üzerine gönderdi. Burada meydana gelen şiddetli çatışmalarda ilkin Ebû'l-Abbâs üstün geldiyse de daha sonra Ali b. Ebân galip geldi. Bu zafer isyancılara büyük bir moral kazandırdı. Bunun üzerine Muvaffak-Billâh, isyancı güçlerin bir yerde toplanmasını engellemek için Muhtâre şehrini her taraftan kuşattı. Şiddetli çarpışmalardan sonra şehrin bazı noktaları ele geçirildi ve buralara Abbâsî bayrakları asıldı. Bir süre sonra Ebû'l-Abbâs da başka bir noktadan şehre girmeyi başardı. Bunun üzerine isyancıların bir kısmı direnmek için iç taraflara doğru çekilirken bazı zenci kumandan ve askerler de emân dileyip teslim oldu (Taberî, 1967, IX, s. 574 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 384 vd.). Muvaffak-Billâh, teslim olan zencilere iyi davranıyor ve bu şekilde zenci güçlerinin çözülmesini hızlandırmak istiyordu. Ancak şehirde çok çetin bir direniş yaşandığından şehrin tamamı ele geçirilemiyordu. 268/881-882'de Muvaffak-Billâh, şehir kuşatmasını daraltmaya başladı. Muhasara uzayınca şehirde açlık da baş gösterdi. Ancak yine de isyancılar direnip çatışmaya devam etti. Burada yaşanan şiddetli çatışmalarda Muvaffak-Billâh'ın oğlu Ebû'l-Abbâs da yaralandı ama yine de muhasara çemberi her geçen gün daraltılarak mücadeleye devam edildi. (Taberî, 1967, IX, s. 601 vd.).

269/882-883'te Muvaffak-Billâh, köprüleri ve önemli mevzileri ele geçirerek durumunu güçlendirmişken, bu çarpışmalarda göğsüne aldığı bir ok ile yaralandı. Muvaffak-Billâh iyileşene kadar geri çekilerek bekledi ve ordusunu takviye etmeye devam etti (Taberî, 1967, IX, s. 614 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 401-403.). Zilhicce 269 /Haziran 883'te uzun ve meşakkatli çarpışmalar sonunda zenci isyancıların merkezi olan Muhtâre şehrinin önemli bir kısmı ele geçirildi. Ancak Ali b. Muhammed pes etmedi ve adamlarıyla geri çekilerek direnişe devam etti. Muvaffak-Billâh, isyancılara son darbeyi indirmek için hazırlıklar yaptığı sırada Mısır hükümdarının Suriye bölge valisi Lü'lü kumandasında muazzam bir birlik de destek için yardıma geldi. Yeni gelen takviye birliklerle güçlenen Abbâsî ordusu şiddetli çarpışmalar sonucunda şehrin doğu ve batı yakasını kontrol altına alarak Ali b. Muhammed'in köşkünü ele geçirdi. Muvaffak-Billâh burada durarak birliklerini topladı ve zenci isyancılara son darbeyi vurmak için yeni hazırlıklara başladı (Taberî, 1967, IX, s. 602 vd.; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 474 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 403 vd.) 3 Muharrem 270/13 Temmuz 883'te saldırıya geçen Abbâsî ordusu şiddetli çatışmalar sonunda Ali b. Muhammed'in son savunma karargahını da ele geçirdi. Bu esnada Ali b. Muhammed ile birlikte birçok zenci isyancı öldürülürken, kalanlarda ya teslim oldu ya da kaçıp saklanmak zorunda kaldı (Taberî, 1967, IX, s. 654 vd.; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 478; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 420 vd.). Böylece Abbâsî Devleti'ni 255/869 yılından itibaren meşgul eden zenci kölelerin isyanı 270/883 yılında Muvaffak-Billâh'ın üstün çabalarıyla bastırılmış oldu (Demirci, 2017, s. 25 vd.). Kaynaklar bu isyanın İslâm tarihindeki en kanlı ve yıkıcı isyanlarından biri olduğunu belirtmektedir (İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 478 vd.; İbnü'l-Cevzî, 1992, XII, s. 228-229; İbnü't-Tiktaka, t.y, s. 250). Muvaffak-Billâh'ın bu tehlikeli isyanı ortadan kaldırma başarısı halk nazarında çok büyük teveccüh gördü. Bu başarısıyla Abbâsîler'in ikinci kurucusu sayılan Muvaffak-Billâh, "es-Seffâhu's-Sânî" diye anılmaya başlandı. Halife de bu zafer üzerine Muvaffak-Billâh'a "Nâsır-Lidînillâh" lakabını vererek onu taltif etti (İbnü'l-İmrânî, 1421, s. :137; Demirci, 2013, s. 249-251).

4.2. Ya'kûb b. Leys Sorunuyla Mücadele

Saffâr, Saffârîler Devleti'nin (247-265/861-879) kurucusu ve ilk hükümdarı sayılan Ya'kûb b. Leys es-Saffâr, Doğu İran'da Sîstan eyaletinin merkezi olan Zerenc yakınındaki bir köyde doğdu. Babası Zerenc'te bakırcılıkla (saffârlıkla) uğraşıyordu. Kendisi de bakırcı dükkânında çalışırken Fütüvvet⁷ teşkilatına katıldı. Burada zâhidlik ve cömertliğiyle tanındı ve taraftar

⁷ Kelime olarak Fetâ kökünden gelen fütüvvet; gençlik, cömertlik, kahramanlık, anlamlarına gelmektedir. Başlangıçta tasavvufî bir kavram olarak ortaya çıkmış, daha sonra ise özellikle XIII. yüzyıldan itibaren kurumsallaşarak siyasi, içtimaî ve iktisadî bir teşkilata dönüşmüştür (Uludağ, 1996, s. 259-261).

buldu. Sîstan'da Tâhîrîler'e karşı Sâlih b. Nasr el-Kinânî isyan edince gidip ona katıldı. Sâlih, onu birliklerinin başına kumandan tayin etti. 238/852 yılında Salih ve Ya'kûb bölgedeki Büst şehrini ele geçirdikten bir süre sonra anlaşmazlığa düştüler. Yakup bir süre sonra Salih ve ailesini etkisiz hale getirerek Sîstan'a tek başına hâkim oldu. (İbn Hallikân, 1900, VI, s. 402 vd.; Meçil, 2008, s. 463). Ya'kûb b. Leys, Sîstan bölgesinde hâkimiyet kurduktan sonra uzun ve zorlu bir mücadeleyle adım adım hâkimiyet alanını genişletti. 257/871 yılında Abbâsîler'in içine düştüğü kötü durumdan faydalanarak Fars bölgesine hareket etti. Bunun üzerine halife ona mektup göndererek bu davranışını kınadı. Ancak Ya'kûb ilerleyişine devam etti. Bunun üzerine Muvaffak, Belh, Tohâristân, Sicistan ve çevredeki diğer bazı yerleşim yerlerinin idaresini kendisine bıraktığına dair bir ferman gönderdi. Ya'kûb, teklifi kabul edip söz konusu yerlere doğru harekete geçti ve kısa sürede idaresine bırakılan yerlerde hâkimiyet kurdu (Taberî, 1967, IX, s. 476; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 298-299). Ya'kûb b. Leys Sîstan merkezli geniş bir alanı ele geçirip bölgesel bir güç olduktan sonra halife tarafından hâkimiyetinin tanınmasını istediği görülmektedir. Zira bu dönemde halifenin bir gücü tanınması ona meşruiyet kazandırmaktaydı. Ancak onun hâkimiyet kurduğu alan Abbâsîler'e bağlı hüküm süren Tâhîrîler'in elindeydi. Daha önce değindiğimiz gibi Ya'kûb b. Leys burayı isyan ederek ele geçirmişti. Bundan dolayı Abbâsî hilafet merkezi onu tanımaktan kaçınıyordu. Bunun üzerine Ya'kûb b. Leys zenci kölelerin isyanını fırsat görerek Fars bölgesine saldırı girişiminde bulundu ve böylece zorla da olsa Abbâsî halifesi onun hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Ya'kûb b. Leys meşruiyet sorununu hallettikten sonra bölgede daha rahat hareket ederek rakiplerini birer birer saf dışı bırakarak hâkimiyet alanını genişletmeye devam etti.

259/873 yılında Ya'kûb b. Leys Horasan'a hareket etti, Nişâbur'u ele geçirerek Abbâsîler adına burada hüküm süren Muhammed b. Tahir'i bütün aile fertleriyle birlikte yakaladı ve onları Sîstan'a göndererek hapsedirdi. Böylece Horasan bölgesine hâkimiyet kuran Ya'kûb b. Leys Tâhîrîler hanedanını ortadan kaldırmış oldu (Taberî, 1967, IX, s. 507; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 436-437). 260/874 yılında Ya'kûb b. el-Leys Taberistân'a yönelerek Hasan b. Zeyd ile çarpışmalara girerek onu mağlup etti. Ancak bir türlü Hasan b. Zeydi yakalayamadı. Bu süreçte çok sayıda adamı öldürülünce sonunda Taberistân'dan ayrılmak zorunda kaldı (Taberî, 1967, IX, s. 508-510; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 437-438).

261/875 yılında Ya'kûb b. Leys Fars bölgesine tekrar sefer düzenleyerek Muhammed b. Vâsıl'ın güçlerini yenerek buraya ele geçirdiği gibi burada çok sayıda mal ve paraya da el koydu. Bununla yetinmeyen Ya'kûb b. Leys hemen Ahvâz bölgesini ele geçirmek için

hazırlıklara başladı (Taberî, 1967, IX, s. 514; İbnü'l-Esîr, 1997: 6/322-323). Bir süre sonra hazırladığı büyük bir orduyla Ahvâz bölgesine hareket eden Ya'kûb b. Leys 262/876 yılında burayı ele geçirmeyi başardı ve halifeye bir elçi göndererek ele geçirdiği bölgelerle birlikte diğer bazı bölgelerin de kendi idaresine verilmesini istedi. Zenci köleleri isyanıyla uğraşan Muvaffak-Billâh hemen başkente dönerek halife ve diğer yetkililerle acil bir toplantı yaptı. Ya'kûb b. Leys'in elçisinin de katıldığı bu toplantıda kendisine Horasan, Cürcân, Taberistan, Rey ve Fars bölgesine ek olarak Bağdat valiliği de verildi. Ancak bulunduğu bölgede kalması ve diğer bölgelere artık saldırmaması istendi. Hilafet merkezinin acziyet içinde olduğunu, bundan dolayı ele geçireceği her yerin hâkimiyetini tanımak zorunda kalacağını düşünen Ya'kûb b. Leys, umduğunu bulamadı. Zira halife bulunduğu yerde kalıp diğer bölgelere saldırmaması emrini vermişti. Ya'kûb b. Leys bu haberi alınca durmadı ve halifenin sarayına girmedikçe hiçbir teklifi kabul etmeyeceğini bildirdi (İbn Hallikân, 1900, VI, s. 413). Ya'kûb b. Leys söylediği gibi hareket ederek önce Vâsît'a, oradan Bağdat'a yöneldi. Bunun üzerine savaş hazırlıkları yapıldı Halife, Muvaffak-Billâh'ın başkumandanlığında harekete geçen orduyu Bağdat'ın dışına kadar yolcu etti. Muvaffak-Billâh, Ya'kûb b. Leys'in geliş güzergâhına karargâhını kurdu. Ordusunun sağ kanadında Mûsâ b. Boğa, sol kanadında Mesrûr el-Belhî, merkezde ise kendisi vardı. İki ordu arasında başlayan İstabrad⁸ Savaşı'nda meydana gelen şiddetli çatışmalarda ilkin Ya'kûb b. Leys'in birlikleri hilafet ordusuna üstün geldiyse de Muvaffak-Billâh'ın korkusuzca meydana atılıp çarpışmasıyla Abbâsî birlikleri gayrete gelerek direndi ve savaş Ya'kûb'un ordusunun ağır yenilgisiyle sonuçlandı (Taberî, 1967, IX, s. 516-518; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 441-442; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 333-335).

Bu kritik süreçte Ya'kûb b. Leys gibi ciddi bir gücün tehdit olmaktan çıkarılması Abbâsîler için çok büyük bir önem arz etmektedir. Zira bu başarıyla hem büyük bir tehdit bertaraf edilerek önemli bir cephede sükûnet sağlandı, hem de Zenci İsyânı'nın bastırılması noktasında orduya büyük bir umut ve güven geldi. Nitekim yukarıda da geçtiği üzere bu başarıdan sonra Zenci İsyân'ı cephesinden başarılı sonuçlar alınmaya başlanmış ve sonunda bu isyana da son verilmiştir.

Ya'kûb 14 Şevval 265/9 Haziran 879 yılında öldü. Bunu üzerine yerine kardeşi Amr b. Leys geçti. Amr, Halife Mu'temid-Alallâh'a itaati arz edince Muvaffak-Billâh, Horasan, Fars, İsfahan, Sîstan, Sind ve Kirman'ın idaresini ona bıraktı (Taberî, 1967, IX, s. 544; İbnü'l-Esîr,

⁸ Medâin ile Vâsît arasında Orta Nevrevân'da Deyru'l- Âkûl çevresinde bir yerleşim yeridir (İbn Hallikân, 1900, s. 6/414)

1997, VI, s. 360-361; İbn Hallikân, 1900, VI, s. 419 vd.). Böylece Ya'kûb b. Leys ve Saffâriler sorunu da Muvaffak-Billâh'ın büyük gayretleriyle çözülmüş oldu.

4.3. Tolunoğulları ile Mücadelesi

Abbâsîler'in içinde bulunduğu sıkıntılardan istifade edenlerden biri de Mısır'da hâkimiyet kuran Ahmed b. Tolun idi (İbnü'l-Cevzî, 1992, XII, s. 230-234). Yarcuh et-Türkî (ö. 258/872) adına Mısır'ı idare eden Ahmed, onun ölümü üzerine buraya tam hâkim oldu (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 306). Zenci İsyanı'nın yol açtığı tahribattan ve yaşanan otorite boşluğundan yararlanan Ahmed b. Tolun burada hâkimiyet alanını genişletmeye ve sağlamlaştırmaya çalıştı. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Halife Mu'temid-Alallâh Mısır dâhil birçok bölgenin iktâsını Muvaffak-Billâh'a vererek onu Zenci İsyanı'nı bastırmakla görevlendirmişti. Muvaffak-Billâh, Ahmed b. Tolun'un yayılmacı ve müstakil davranma politikasının farkında olmakla birlikte devletin içinde bulunduğu zor şartlar ve zenci kölelerin isyanına karşı askerî ve malî yardım ihtiyacından dolayı ona müdahale etmekten kaçınıyordu. Muvaffak-Billâh, Ahmed b. Tolun'un zencilerle mücadele için gönderdiği yardımları yeterli bulmadığı için 262/876 yılında ona tehditkâr bir mektup göndererek uyardı. Ahmed b. Tolun da ona tehditkâr ve hakaret içeren bir mektupla karşılık verince araları bozuldu. Ahmed b. Tolun, bundan sonra Muvaffak-Billâh'ı dikkate almadan Halife Mu'temid-Alallâh ile iyi ilişkilerini sürdürerek onu etkilemeye çalıştı. Bunun üzerine Muvaffak-Billâh, Mûsâ b. Boğa kumandasındaki büyük bir orduyu Mısır'a doğru yola çıkardı. Amaç Ahmed b. Tolun'a gözdağı vermektir. Mûsâ ordusuyla Rakka'ya kadar giderek burada karargâhını kurdu. Ancak bir süre sonra ödenemeyen maaşlar ve erzak yetersizliğinden dolayı orduda huzursuzluklar baş gösterince Mûsâ geri dönmek zorunda kaldı (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 344-345).

264/878 yılında Ahmed b. Tolun Şam ve çevresinde ortaya çıkan istikrarsızlığa son vermek için ordusuyla buraya hareket etti. Ancak kendisi Şam'da iken Mısır'da yerine vekil bıraktığı oğlu Abbâs isyan etti. Bunun üzerine Ahmed b. Tolun hemen Mısır'a dönüp oğlunun çıkardığı isyanla uğraşmak zorunda kaldı (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 354). Mısır'daki bu isyan Muvaffak-Billâh ile Ahmed b. Tolun arasındaki çekişmenin bir sonucu olarak görülebilir. Çünkü Ahmed b. Tolun Abbâsî halifesiyle iyi ilişkiler kurarak Şam bölgesine müdahale etmekte muhtemelen Muvaffak-Billâh'da karşı bir hamlede bulunmaktadır. Muvaffak-Billâh, bir süre sonra Ahmed b. Tolun'un Suriye bölgesindeki valisi Lü'lü'yü kendi safına çekmeye çalıştı. 269/883 yılında bu çabası sonuç verdi ve Suriye valisi Lü'lü ile Ahmed b. Tolun'un arası bozuldu. Bundan sonra Lü'lü, Muvaffak-Billâh ile anlaştı. Daha sonra zenci kölelerle olan mücadelesinde de ona

yardıma gitti (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 415). Ahmed b. Tolun, bu hamleye karşılık Halife Mu'temid-Alallâh'ı Muvaffak-Billâh'ın nüfuzundan kurtarıp Mısır'a götürme planını devreye soktu. Halife Mu'temid-Alallâh da Muvaffak-Billâh'ın güç ve otoritesinden rahatsız olmaya başlamıştı. Ahmed b. Tolun halifenin bu rahatsızlığından haberdar olduğu için hemen harekete geçti ve bir mektupla halifeyi Mısır'a davet etti. Mektubunda, Muvaffak-Billâh'ın Bağdat'ta gücü eline aldığını, gölge bir halife gibi davranarak halifenin otoritesini yok saydığını, halifenin Mısır'a gelmesi halinde Muvaffak-Billâh'ın baskısından kurtulacağını, bildirdi. Muhtemelen Ahmed b. Tolun bu hamleyle halifeyi Mısır'a çekecek bu şekilde kendisi meşruiyet kazanırken Muvaffak-Billâh meşruiyetini kaybedecekti. Bundan sonra Muvaffak-Billâh'a karşı Mısır merkezli meşru bir mücadele başlatacağı. Halife Ahmed b. Tolun'un çağrısına olumlu cevap verdi ve hazırlıklarını tamamlayınca kendisine yakın kumandan ve bürokratlarla gizlice yola çıktı. Muvaffak-Billâh'ın bu durumu haber aldığı Zenci İsyanı ile uğraşıyordu. Buradan ayrılması bu cepheyi zafiyete düşürecekti. Bundan dolayı Musul valisi İshak b. Kundacık'a haber göndererek halifenin Mısır'a gitmesini engellemesini istedi. Halife Musul sınırına girince Vali İshak b. Kundacık onu karşıladı, ikramda bulundu, Zenci İsyanı'nın tehlikeli bir boyuta ulaştığı bir dönemde halifenin bu hareketinin doğru olmayacağını belirtti. Daha sonra halifeyi yanına alıp Sâmerâ'ya götürdü (İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 476 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 415-416). Ahmed b. Tolun'un bu hamlesi başarılı olmayınca bu sefer Müslümanlar için çok önemli bir mekân olan kutsal topraklara yöneldi ve Mekke'ye hâkim olmak için uğraşmaya başladı. Bunun için buraya bazı kuvvetler sevk etti. Muvaffak-Billâh bu durumu fark edince hemen askerî önlemler almaya başladı. Bir süre sonra Mekke'de Muvaffak-Billâh'ın adamları ile Ahmed b. Tolun'un adamları arasında çatışmalar baş gösterdi. Mısır birlikleri Abbâsî ordusu karşısında mağlup olunca geri dönmek zorunda kaldılar (İbnü'l-Esîr, 1997: 6/416.). Bu gelişmelerden sonra Muvaffak-Billâh, Ahmed b. Tolun'u Mısır valiliğinden azlettiğini ilan etti. Ancak bu emir fiilen gerçekleşmedi. Bunun üzerine Ahmed b. Tolun, paralardan ve tırazdan Muvaffak-Billâh'ın ismini çıkardı ve onun veliahtlığının geçersiz olduğunu iddia etti. Buna karşı Muvaffak-Billâh da Halife Mu'temid-Alallâh'a başvurarak Ahmed b. Tolun'un hutbelerde lanetlenmesini (tel'in) sağladı. (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 418).

Ahmed b. Tolun'un 270/884 yılında ölümü üzerine yerine oğlu Humâreveyh (ö. 282/896) geçti. Bu dönemde de Mısır ile sorunlar bir süre devam etse de sonra Muvaffak-Billâh ile Humâreveyh arasında müspet ilişkiler gelişti ve dostane ilişkilerle bazı antlaşmalar yapılarak aradaki sorunlar giderilmeye çalışıldı (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 427). Görüldüğü gibi Ahmed b. Tolun'un ölümüne kadar Muvaffak-Billâh ile karşılıklı mücadele ve restleşmesi devam etmiştir.

Ancak onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Humâreveyh zamanında Mısır cephesi sükûnete kavuşmuştur.

4.4. Zeydîlerle Mücadele

Taberistan ve Deylem çevresinde hüküm süren Zeydîler'in (250-933/864-1526) kurucusu Hasan b. Zeyd'dir. (ö. 270/884) Abbâsî Halifesi Müstaîn-Billâh, Taberistan ve Deylem'deki bazı yerleri Tâhirîler'e iktâ edince bundan rahatsızlık duyan bölge Tâhirî yönetimine karşı Hasan b. Zeyd'e biat etti. Hasan b. Zeyd, Yahyâ b. Ömer'in isyanına katıldıktan sonra Kûfe'den kaçıp bu bölgeye sığınmıştı. Abbâsîler'in baskısından kaçan ehl-i Beyt mensuplarının sığındığı bu bölge merkezden uzaktı ve zamanla ehl-i Beyt'in burada ciddi bir taraftar kitlesi oluşmuştu.

Hasan b. Zeyd, bölge halkının desteğini alınca Tâhirî yönetimine karşı mücadeleye girişerek Taberistan'a hâkim oldu. Abbâsîler'in isyanlarla boğuştuğunu görünce bunu fırsata çevirerek Cürcân'a saldırdı. Bu sırada burayı Abbasîler adına yöneten Tâhirîlerden Muhammed b. Tahir idi. Ancak onun hazırladığı birlikler ciddi bir direniş sergileyemedi ve çoğu kılıçtan geçirilerek öldürüldü. Böylece Cürcân şehri, Hasan b. Zeyd'in eline geçti. Bundan sonra Muhammed b. Abdullah'ın otoritesi zayıfladı ve Horasan'ın birçok bölgesi hâkimiyetinden çıktı (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 299; Yaşaroğlu, 2013, s. 324-326). Daha sonra bölgenin yeni gücü olarak ortaya çıkan Ya'kûb b. Leys Taberistân'a yönelerek bölgeyi Hasan b. Zeyd'den almak istedi. Bunun üzerine şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Bu çatışmalar sonucunda Hasan b. Zeyd yenildiği gibi, çok sayıda adamı da öldürüldü. Ancak bu bölgede devam eden karşılıklı saldırılarda bu sefer Ya'kûb b. Leys çok kayıp verince Taberistân'dan çekilmek zorunda kaldı. (Taberî, 1967, IX, s. 508-510; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 437-438). Muvaffak-Billâh, bu bölgede güçlenen şahısların hâkimiyetini tanıyarak ya da bölgeye bazı kumandanlar göndererek dolaylı olarak Hasan b. Zeyd ile mücadele etme stratejisi yürüttü (Taberî, 1967, IX, s. 501, 506, 512). Daha önce değindiğimiz gibi Muvaffak-Billâh zamanında Hasan b. Zeyd önce Abbâsîler adına burada hüküm süren Tâhirîler'le daha sonra da Abbâsîler'in hâkimiyetini tanıdığı Saffârîler'le mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu mücadele Hasan b. Zeyd'in Abbâsîler için bir tehdit olmasını engellemiş ve Zeydîler bölgesel bir güç olmanın ötesine gidememiştir. Hasan'ın vefatıyla birlikte Zeydîler, artık Abbâsîler için tehdit olma potansiyellerini de kaybetmiştir. (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 426).

5. HALİFE İLE ARASININ BOZULMASI

Abbâsî devletinin sıkıntılı bir döneminde halifenin, Muvaffak-Billâh'ı bir kurtarıcı olarak göreve getirerek ona çok büyük yetkiler verdiğine daha önce değinmiştik. Hatta diyebiliriz ki halife yetkilerinin tamamına yakınına ona devretmişti. Muvaffak-Billâh, bütün gücüyle sorunlarla mücadele ederken, halife de sarayına çekilip burada vakit geçirmeye başlamıştı. Muvaffak-Billâh sorunları hallettikçe otoritesi ve saygınlığı artmış buna karşın halifenin otoritesi ve saygınlığı da gittikçe azalmıştı. Abbâsî ordusu ve ülkenin bütün gelirleri Muvaffak-Billâh'ın emrine girmişti. Ayrıca yaptığı idari atamalarla merkezi otoriteyi de güçlendirmişti (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 353). Bütün bunlara ek olarak sorunlarla mücadele ve kararlılığıyla elde ettiği başarılar halkın ve ordu mensuplarının teveccühüne mazhar olmuştu. Bu durum tartışmasız olarak onu Abbâsî yönetiminin en etkili şahsiyeti yapmıştı. Muhtemelen bu durum hilafet otoritesini kaybetmek istemeyen Halife Mu'temid-Alellâh'ı ciddi endişelere sevk etmişti. Kanaatimizce Halife ile Muvaffak-Billâh'ın arasını bozan en önemli etken bu olmalıdır. Çünkü ülkede istikrar sağlanmaya başlayınca halife otorite ve yetki alma arayışına girdi hatta ülkeyi terk etmek istedi. Buna karşın Muvaffak-Billâh'da zorlu süreçte elde ettiği yetkileri geri vermemek için elinden gelen çabayı sarf etti.

Halife dışında Muvaffak-Billâh'ın etkin şahsiyetinden rahatsız olan kumandan ve idareciler de vardı. Bunlar maslahatları için halifeyi ona karşı kışkırtıyordu. Zira Muvaffak-Billâh'ın merkeziyetçi otoriter anlayışı onları rahatsız ediyor ve Abbâsî merkezi yönetimindeki etkinlikleri yavaş yavaş son buluyordu. Bu çerçevede Abbâsî merkezi yönetimi üstünde hesap yapanlardan biri Ahmed b. Tolun idi. O müstakil hareket ediyor, aynı zamanda da Muvaffak-Billâh ile rekabet ediyordu. Çünkü Muvaffak-Billâh, otoriter biriydi ve itaat istiyordu. Mücadeleden mücadeleye koşuyor, oğlu bile olsa otoriteden asla taviz vermiyordu. Mesela 276/889 yılında Muvaffak-Billâh oğlu Ebû'l-Abbâs'ı bazı yerlere seferle görevlendirdi. Ancak oğlu, görevlendirildiği Şam bölgesi dışında hiçbir yere gitmeyeceğini ilettili. Bunun üzerine Muvaffak-Billâh adamlarını gönderip onu tutuklayıp hapsedirdi. Kumandanların bir kısmı başkaldırıp şehirde taşkınlık çıkarınca bizzat kendisi atına binip meydana çıktı ve bu kumandanların dağılmasını sağladı (İbnü'l-Esîr, 1997: 6/449-450; Yılmaz, 2006: 31 vd.) Görüldüğü gibi Muvaffak-Billâh devlet yönetiminde oğluna bile müsamaha göstermiyordu. Muvaffak'ın bu durumu Ahmed b. Tolun'un işine gelmiyordu. Onun için Ahmed b. Tolun Muvaffak-Billâh'a karşı halifeyle yakınlaşıp onu Mısır'a davet etti. Bu olay Muvaffak-Billâh'ı çok üzdü. Çünkü Muvaffak-Billâh zencilerle çok çetin bir mücadelenin içindeydi ve bu isyanı bastırmak üzereydi. Her ne kadar Muvaffak halifenin Mısır'a gidişini engellese de bu olay

onunla halifenin arasını ciddi manada germiş oldu (İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 476; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 415-416). Bu olaydan sonra halife ile Muvaffak-Billâh'ın arasının tamamen bozulduğu, halifenin bundan sonra sarayında devlet işlerine pek karışmadan gözetim altında hayatını sürdürmek zorunda kaldığı belirtilmektedir (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 418).

Mu'temid-Alellâh'ın güç ve otoriteden yoksun bir halife olması ve ülke içinde büyüyen isyanların ciddi boyutlara ulaşmasıyla Abbâsî yönetimde Muvaffak-Billâh'ın önü açılmış, onun icraatları ve sorunları çözme başarısı da onu Abbâsîler'in en etkili şahsiyetlerinden bir haline getirmiştir. Dolayısıyla bu durum yönetimde de bir güç mücadelesini ortaya çıkarmıştır.

6. VEFATI

Muvaffak-Billâh, Abbâsî devletinin içinde bulunduğu bu zorlu dönemde birçok başarıya imza attıktan sonra nikris (gut) hastalığına yakalandı. Yine bir seferde bulunduğu sırada ayakları şişmeye başladı ve gittikçe rahatsızlığı arttı. Tedaviye rağmen Muvaffak-Billâh'ın rahatsızlığı düzelmedi. Bir süre sonra ata binemez hale gelince bir sedye üzerine konularak Bağdat'a nakledildi. Burada da uygulanan tedaviye cevap vermedi ve gittikçe hastalığı ağırlaştı. Bunu üzerine emirlerine karşı çıktığından dolayı hapsedtiği oğlu Ebü'l-Abbâs'ı serbest bıraktı. 22 Safer 278/5 Haziran 891'de Bağdat'a vefat etti (Taberî, 1967, X, s. 20-22; Mes'ûdî, 1989, IV, s. 181-183; Bağdâdî, 1996, II, s. 127; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 458-460).

Muvaffak-Billâh, siyasî ve askerî yönünün yanında ilmi, cesareti, adaleti ve güzel ahlâkıyla da ön planda oldu. Ulema ve halk tarafından sevilen Muvaffak-Billâh için övücü şiirler ve kasideler yazıldı (Taberî, 1967, IX, s. 663-665). İbn Keysân, Ebü'l-Abbas Sa'leb eş-Şeybânî ve Zübeyr b. Bekkâr gibi âlimler eserlerini Muvaffak-Billâh'a ithaf etti (Özaydın, 2019, s. 326-328). Başarılı icraatlarıyla Abbâsî tarihine damgasını vurdu. Kendisi halife olamadıysa da vefatından sonra oğlu Mu'tazid-Billâh ve torunları Müktefi-Billâh, Muktedir-Billâh ve Kâhir-Billâh peyderpey Abbasi devletinin önemli halifelerinden oldular (Yılmaz, 2006; Arslan, 2014; Karan, 2020; Koçyiğit, 2020).

SONUÇ

Muvaffak-Billâh, Abbâsîler'de siyasî ve askerî alanda çok önemli görevler ifa eden ender şahsiyetlerden biridir. Çocukluk ve gençlik yıllarında iyi bir eğitim alan Muvaffak-Billâh, babası Halife Mütevekkil-Alallâh'ın himayesinde büyümüştür. Babası tarafından veliaht seçilmemiştir ama cesaret ve kabiliyetiyle önemli sorunların çözümünde rol alarak Abbâsî tarihinde bir halife kadar kendinden söz ettirmeyi başarmıştır. Halife Mütevekkil-Alellâh'ın

darbe girişimiyle devrilerek öldürülmesine şahit olup darbecilere müdahale ettiği için yaralanmıştır. Kardeşi olan Halife Mu'tez-Billâh'ın hilafet mücadelesine destek olmuş, siyasî ve askerî dehasıyla hilafetin kardeşi Mu'tez-Billâh'a devredilmesinde rol oynamıştır. Halife Mu'tez-Billâh'ın bir darbe ile devrilip öldürülmesinden sonra Bağdat halkı ve bir kısım ordu mensubu tarafından hilafete çıkarılmaya çalışılmış ancak gözetim altında tutulduğu için bu gerçekleşmemiştir. Ordu mensupları kontrol altında tutabilecekleri ve iktidarı için tehlikeli olmayacağını bildikleri Mu'temid-Alellâh'ı hilafete çıkarmıştır. Ancak bir süre sonra ülke sınırları içinde baş gösteren sorunlar ve isyanlar büyüyünce ne halife ne de halifeyi kontrol altında bulunduran kumandanlar bir çözüm bulamamıştır. Bu aşamadan sonra Mu'temid-Alellâh, şahsiyeti, siyasî ve askerî kabiliyetiyle bilinen kardeşi Muvaffak-Billâh'ı geniş yetkilerle göreve getirmiştir. Muvaffak-Billâh, uzun ve meşakkatli bir mücadele sonunda zenci kölelerin isyanı ile Ya'kûb b. el-Leys sorunu gibi çok önemli meseleleri ortadan kaldırmıştır. Tolunoğlu Ahmet gibi etkili bir şahsiyetin merkezi yönetime müdahalesine izin vermemiş ve onu itaat altına almaya çalışmıştır. Kumandanların halifelik üzerindeki vesayetlerine son vererek Abbâsî devletinin başkentinin Sâmerâ'dan Bağdat'a taşınmasına zemin hazırlamıştır.

Başlangıçta Muvaffak-Billâh'a yetki vermekten kaçınmayan halife istikrar sağlanmaya başlanınca yetkilerini geri almaya çalışmıştır. Halife ile Muvaffak-Billâh'ın karşı karşıya gelmesinde halifenin otoritesini kaybetme kaygısı yanında halifeyi olumsuz etkileyen bazı etkin şahsiyetlerin faaliyetleri etkili olmuştur. Muvaffak-Billâh da elde ettiği güç ve otoriteyi kaybetmemek için ciddi bir mücadeleye girişmiştir. Muvaffak-Billâh kendisi olmadığı ordu kumandanlarının Abbâsî yönetimini baskı altına alacağını ve merkezi yönetimin bozulacağını fark etmiş olmalıdır. Çünkü Muvaffak-Billâh hiçbir zaman halifeyi azletme ve onun yerine geçme teşebbüsünde bulunmamış, etkinliğine rağmen ikinci veliaht olarak yaşamını sürdürmüştür. O halk ve ordu nazarında da ölene dek gücünü ve saygınlığını korumuştur.

Muvaffak-Billâh, feraset ve gayretiyle siyasî tehlike ve tehditlerle beraber ordu kumandanlarının da vesayetini bertaraf etmiş, Abbâsî devletini yeniden muktedir hale getirerek kendisinden sonrası için sağlam bir siyasî ve askerî zemin oluşturmuştur. Bundan dolayı o Abbâsîler'in ikinci kurucusu olarak görülmüştür. Nitekim onun ölümünden bir süre sonra oğlu Mu'tazid-Billâh daha sonra da torunları hilafete geçmiştir. İlmi, cesareti, adaleti ve güzel ahlâkıyla da ön plana çıkan Muvaffak-Billâh, ulema ve halk tarafından da çok sevilmiştir.

KAYNAKÇA

Aktan, A. (2006a). Mu'temid-alellâh. İçinde *DİA* (C. XXXI, ss. 387-388). TDV Yayınları.

Aktan, A. (2006b). Mu'tez-billâh. İçinde *DİA*: C. XXXI (ss. 390-391). TDV Yayınları.

- Arslan, İ. (2014). *Muktedir-billâh döneminde abbâsîler*. Okur Akademi Yayınları.
- Bağdâdî, E. B. A. (1996). *Târîhu bağdâd ve zuyûluhu* (M. A. Ata, Ed.; C. I-XXI). Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Bekkâr, Z. (1996). *El-ağbârü'l-muvaffakiyyât*. Alemu'l Kutub.
- Demirci, M. (2013). Zenc. İçinde *DİA* (C. XLIV, ss. 249-251). TDV Yayınları.
- Demirci, M. (2017). *Siyah öfke: ortaçağ islâm dünyasında zenci kölelerin isyanı (869-883)*. Çizgi Kaitabevi.
- Fayda, M. (2013). Zübeyr b. Bekkâr. İçinde *DİA* (C. XLIV, ss. 524-526). TDV Yayınları.
- İbn Hallikân, E. (1900). *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân* (İ. Abbâs, Ed.; C. I-VII). Dâru Sâdır.
- İbnu'l-Verdî, Ö. (1417). *Târîhu ibnu'l-verdî* (C. I-II). Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cevzî, C. E. (1979). *Menâkıbü'l-imâm ahmed b. hanbel* (C. I-XIX). Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cevzî, C. E. (1992). *El-muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (M. A. Ata, Ed.; C. I-XIX). Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr, İ. E. (1997). *El-kâmil fi't-târîh* (Ö. A. Tedmirî, Ed.; C. I-X). Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- İbnü'l-İmrânî, M. (1421). *El-inbâ fi târihi'l-hulefâ*. Dâru'l-Âfâki'l-Arabî.
- İbnü't-Tiktaka, E. C. S. M. (2016). *El-fahrî* (R. Şeşen, Çev.). Bilge Kültür Sanat.
- İsfehânî, E. N. A. (1998). *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ* (C. I-IX). Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Karan, C. (2020). Muktedir-billâh. İçinde M. Azimli (Ed.), *Zirveden Dramatik Sona Müslüman Sultanlar* (1. bs). Mana Yayınları
- Koçyiğit, T. (2020). Kâhir-billâh. İçinde M. Azimli (Ed.), *Zirveden Dramatik Sona Müslüman Sultanlar* (1. bs). Mana Yayınları
- Küçükaşçı, M. S. (2005). Mudar. İçinde *DİA* (C. XXX, ss. 358-359). TDV Yayınları.
- Makdisî, M. (ts). *El-bed ve't-târîh* (C. I-VI). Mektebetü's-Sikâfetü'd-Dînîyye.
- Meçil, E. (2008). Saffâr, ya'küb b. leys. İçinde *DİA* (C. XXXV, ss. 463-464). TDV Yayınları.
- Mes'ûdî, E.-H. A. (1989). *Mürücü'z-zeheb ve'l-meâdinu'l-cevher* (E. Dağır, Ed.; C. I-IV). Dâru'l-Hicre.
- İbn Miskeveyh, E. A. A. (2000). *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem* (2. bs, C. I-VII). Suruş.
- Özaydın, A. (2006). Müstâin-billâh. İçinde *DİA* (C. XXXII, ss. 112-113). TDV Yayınları.
- Özaydın, A. (2019). Muvaffak el-abbâsî. İçinde *DİA* (C. Ek:II, ss. 326-328). TDV Yayınları.
- Saylık, M. (2021). *Abbâsîler'de darbeler* (1. bs). İlâhiyât Yayınları

-
- Suyûtî, E. (2015). *Halifeler tarihi* (O. Özatağ, Çev.). Ötüken Neşriyat.
- Şimşir, M. (2020). Mu'tezz-billâh (869). İçinde M. Azimli (Ed.), *Zirveden Dramatik Sona Müslüman Sultanlar*. Mana Yayınları
- Taberî, E. C. M. (1967). *Târîhu'l-ümemi ve'l-mülûk* (C. I-XI). Dâru'l-Turasi.
- Uludağ, S. (1996). Fütüvvet. İçinde *DİA* (C. XIII, ss. 259-261). TDV Yayınları.
- Varol, M. B. (2003). Zübeyr b. bekkâr (172-256/789-870): Hayatı, eserleri ve islam tarihçiliğindeki yeri. *SÜ ilâhiyat fakültesi dergisi*, 15 (15), 189-206.
- Ya'kûbî, A. (2010). *Târîhu'l-ya'kûbî* (A. Muhna, Ed.; C. I-II). Şirketü'l-A'lemi'l-Matbûat.
- Yaşaroğlu, H. (2013). Zeydîler. İçinde *DİA* (C. XLIV, ss. 324-326). TDV Yayınları.
- Yıldız, H. D. (1980). *İslâmiyet ve türkler* (1. bs). Kuşak Ofset.
- Yıldız, H. D. (1991). Avâsım. İçinde *DİA* (C. IV, ss. 111-112). TDV Yayınları.
- Yılmaz, S. (2006). *Mu'tazîd ve müktefî döneminde (279-295 / 829-908) abbâsîler*. Kayıhan Yayınları.
- Yiğit, İ. (2002). Kınnesrîn. İçinde *DİA* (C. XXV, ss. 419-420). TDV Yayınları.
- Zehebî, Ş. E. (1985). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Ş. Ş. Arnâût, Ed.; C. I-XXV). Müessesetü'r-Risâle.

ÜNİVERSİTE - SANAYİ İŞBİRLİĞİ GELİŞTİRME ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA (DİYARBAKIR ÖRNEĞİ)

Mustafa BULUT¹

Öz

Ekonomik büyümeyi gerçekleştirerek gelişmek ve kalkınmak isteyen ülkeler, rekabet üstünlüğünü elde edebilmek için küresel ölçekte düşünmek, bilgi yoğun teknolojiler kullanarak mal ve hizmet üretmek zorundadırlar. Bunu gerçekleştirmek için de üniversite - sanayi işbirliğine ihtiyaç duymaktadırlar. Üniversite – Sanayi işbirliği gerçekleştiğinde, üniversitedeki bilimsel potansiyelin ve üretilen bilimsel bilginin sanayiye aktararak paylaşılmasıyla daha fazla katma değer yaratılmakta, işletmeler ar-ge, inovasyon faaliyetlerinde bulunmaya teşvik edilerek sürdürülebilir işbirliği sağlanmaktadır. Bu çalışma ile Diyarbakır İli Organize Sanayi Bölgesinde sanayi sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin, üniversite ile işbirliği düzeylerinin ve içeriğinin tespit edilerek, üniversite sanayi işbirliğinin geliştirilmesi, üniversite sanayi işbirliği içinde ar-ge, inovasyon faaliyetleriyle rekabetçi ve yenilikçi bir yapı kazanmalarının ve mevcut kaynakların etkin şekilde kullanılmasının sağlanması amaçlanmıştır. İşletmeler, üniversite – sanayi işbirliğinin gerekliliği konusunda olumsuz görüş belirtmemiş, ancak işbirliğinin istenilen düzeyde olmadığını belirtmişlerdir. Üniversite-sanayi işbirliğinin artırılması ve işletmelerin memnuniyetinin artması için neler yapılması gerektiği hususunda, işletmelerin karşılıklı güven ortamının sağlanması yani işbirliği süreciyle ilgili olarak gizliliğe önem verilmesinin gerekliliğini seçenekler arasında ilk sıraya koymaları kayda değerdir. İşletmelerin büyük çoğunluğunun üniversite - sanayi işbirliklerinde yaşanan sorunların işletmelerden kaynaklandığını belirtmeleri bir diğer önemli bulgudur. Bu çalışma, ilin sanayisine ve üniversite – sanayi işbirliğine yönelik yapılacak olan bilimsel araştırma ve projelere içerik ve veri açısından başvurulabilecek bir kaynak olma niteliğini taşımaktadır.

Anahtar Kelime: Üniversite - Sanayi, İşbirliği, Diyarbakır, Ar-Ge, İnovasyon

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi Diyarbakır Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Yönetim ve Organizasyon Bölümü, mbulut@dicle.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3747-7887.

A RESEARCH ON DEVELOPMENT OF UNIVERSITY - INDUSTRY COOPERATION (DIYARBAKIR CASE)

Abstract

Countries that want to develop by realizing economic growth have to think on a global scale and produce goods and services using information-intensive technologies in order to gain competitive advantage. In order to achieve this, they need university-industry cooperation. When university-industry cooperation is realized, added value is created by transferring the scientific potential and the scientific knowledge produced in the university to the industry, and sustainable cooperation is ensured by encouraging businesses to engage in R&D and innovation activities. With this study, it is aimed to determine the level and content of cooperation of the enterprises operating in the industrial sector in Diyarbakır Organized Industrial Zone with the university, to develop university-industry cooperation, to gain a competitive and innovative structure with R&D and innovation activities in university-industry cooperation and to use existing resources effectively intended to be provided. According to the results of the research, none of the enterprises expressed a negative opinion about the necessity of university-industry cooperation, but it was observed that they stated that the cooperation was not at the desired level. It is noteworthy that, in terms of what should be done to increase university-industry cooperation and to increase the satisfaction of enterprises, it is noteworthy that enterprises put the issue of providing an environment of mutual trust, that is, giving importance to confidentiality regarding the cooperation process, among the options. Another important finding is that the majority of businesses state that the problems experienced in university-industry cooperation are caused by businesses. This study acts as a reference source in terms of content and data for scientific research and projects to be carried out for the industry of the province and university-industry cooperation.

Keywords: University - Industry, Cooperation, Diyarbakır, R&D, Innovation

GİRİŞ

Küreselleşmeyle birlikte, teknolojiye yaşanan her gelişmeden, gelişmiş ülkeler başta olmak üzere bütün ülkeler, ekonomik ve sosyal açıdan doğrudan ya da dolaylı bir şekilde etkilenmektedirler. Teknolojinin ekonomik ve sosyal açıdan yarattığı katma değer farkında olan ülkeler, bilim ve teknolojiye özel ilgi göstermekte, kayda değer kaynaklarını bu kulvarlara kanalize etmektedirler. Ülkelerin bilim ve teknoloji alanında dünyada söz sahibi olmasını sağlayan üç temel unsur vardır; (Erdil vd., 2013, s. 7);

- Milli gelirden araştırma-geliştirme giderlerine ayrılan pay,
- Yayımlanan makalelerin uluslararası akademik dünyadaki sayısı,
- Ülkede geliştirilen ve patentleri alınan ürün sayıları.

Söz konusu unsurların oluşturulması, geliştirilmesi ve sürekli kılınabilir olması için üniversite - sanayi işbirliği (ÜSİ)'ne ihtiyaç duyulmaktadır.

Araştırma yapmak, üst düzey eğitim vermek, bilgi üretmek ve yaymak şeklinde sıralanan olgular, üniversitelerin evrensel amaçlarıdır. Bu amaçlar doğrultusunda, üniversitelerin üç temel görevi vardır. Bunlar; araştırma, eğitim ve kamusal hizmet olarak sıralanmaktadır (Yükseköğretim Kanunu (YK), Resmî Gazete 17506 (6 Kasım 1981), Kanun No. 2547, md. 3).

Üniversitelerin işlevleri hakkında birtakım belirlemeler yapılmıştır. Üniversitelerin işlevleri olarak (UNESCO, 1991, s. 32), (EUA, 2003);

- Öğretim ve araştırmayı birleştiren bir anlayışa sahip,
- Mesleki eğitimi sağlayan,
- Araştırmalar yapan, çeşitli disiplinlerin işbirliği için gerekli ortamları hazırlayan,
- Bölgesel gelişmeler ve uluslararası ilişkilerde rol oynayan,
- Toplumun sosyal ve entelektüel açıdan gelişmesini sağlama rolünü üstlenen kurumlar olarak, işlevlerine vurgu yapılmıştır.

OECD ise üniversitelerin işlevlerini şöyle sıralamıştır (OECD, 2005, s. 12-14);

- Yerli ve yabancı öğrenciler için lisans eğitimi sağlamak ve yükseköğretim/yetişkin eğitimi uygulamak,
- Toplumsal kültürün yanında bilimsel araştırmayı geliştirmek,
- Toplumunun her anlamda ihtiyacı olan işgücünü yetiştirmek ve işgücüne yönelik yüksek lisans ve doktora programlarıyla da eğitim vermek,
- Yüksek düzeyde öğrenim ile özelleştirilmiş ve uzmanlaştırılmış bir eğitim sağlamak,
- Rekabetçi bir ekonomi ve refah için, piyasa aktörleri olan iş dünyası ve endüstri ile işbirliği içinde olmak,
- Belli alanlarda entelektüel kapasitede olanları belirlemeye ve eğitmeye yönelik özenli davranış sergilemek,
- Her sınıf öğrenci açısından sosyal hareketliliği, seçme ve derece verme işlevleriyle birleşik olarak sağlamak,
- Ortak kültür anlayışı ve medeni ilkeler eşliğinde fırsat eşitliği, belli ulusal politikaların yaşama geçirilmesi için rol model üstlenmek,

- Bireyleri, gelecekte toplumun ihtiyaç duyacağı donanım ve kapasitede yetiştirme yükümlülüğünü yerine getirmek.

Özellikle bilişim teknolojilerinde geline nokta, mal ve hizmet sunumunda rekabet olgusunu uluslararası boyuta taşımıştır. Bu yüzden, vizyonu olan işletmeler, rekabet stratejileri oluşturmak, kaynakları rasyonel şekilde kullanmak, paydaş memnuniyetini beklentilerin de ötesine taşımak vb. hedefler için en yeni teknolojilerden yararlanmak zorundadırlar. Rekabet olgusu göz ardı edilerek, en yeni teknolojilerden yararlanılmadan üretilen mal ve hizmetlerin gerek iç piyasada, gerekse dış piyasada yeterli talep görmesi, pazar payını artırması mümkün değildir.

Organize Sanayi Bölgelerinde faaliyet gösteren işletmeler açısından teknoloji demek, bilimsel potansiyelin ürettiği bilginin sanayiye aktarılmasıdır. Bu nedenle ülkeler, üniversite - sanayi işbirliğini geliştirmek, bu işbirliğini süreklilik arz eden bir duruma yani sürdürülebilir bir hale getirmek çabası içindedirler. Bilim ve teknolojiye iyi bir düzeye gelmek, bununla birlikte, bilim ve teknolojiyi ekonomik ve toplumsal faydaya dönüştürme yetisini kazanmak, Türkiye için göz ardı edilemeyecek bir seçenektir (TÜBİTAK 1995; 1997). Bu yalın gerçek, üniversite - sanayi işbirliğinin Türkiye için de ne kadar önemli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Araştırma konusunun “Üniversite - Sanayi İşbirliği Geliştirme Üzerine Bir Araştırma (Diyarbakır Örneği)” olarak seçilmesinin temel nedenleri; Organize Sanayi Bölgelerinin imalat sanayinin merkezi olması, imalat sanayinin de, yarattığı katma değer ile istihdam ve ihracata katkılarının büyüklüğüyle ülke ekonomisinin dinamosu olmasıdır. Bu dinamunun en verimli performansı gösterecek şekilde çalışmasına katkı sağlayacak olanın da üniversite ile işbirliği olması gerçeğinden hareketle, “Diyarbakır İlinde Üniversite – Sanayi İşbirliği ne durumdadır?” sorusuna yanıt bulmaktır.

Organize Sanayi Bölgesinde aktif şekilde faaliyetlerini sürdüren işletme sayısı 208’dir (OSB, 2021). Farklı alanlarda faaliyet gösteren bu işletmelerden 135’i ankete katılıp, soruları yanıtlamışlardır.

Tablo 1. Diyarbakır Organize Sanayi Bölgesinde Faaliyet Gösteren İşletmeler (Aktif)

Faaliyet Alanı	İşletme Sayısı	Toplam İşletme İçinde Oranı (%)	Ankete Katılması Planlanan İşletme Sayısı
Gıda	36	0,17	23
Ağaç İşleri ve Mobilya	23	0,11	15
Tekstil	20	0,10	13

Metal işleme	18	0,09	12
İnşaat ve İnş. Malzemeleri	15	0,07	10
Mermer	15	0,07	10
Elektrik	14	0,07	9
Plastik ve Kauçuk	10	0,05	6
Araç - Tarım Ekipmanları	7	0,03	5
Yapı Kimyasalları	5	0,02	3
Ambalaj	3	0,01	2
Kozmetik	3	0,01	2
Cam ve Cam Ürünleri	2	0,01	1
Seramik	2	0,01	1
Tıbbi Malzeme	1	0,00	1
Diğer	34	0,16	22
Toplam	208	1,00	135

Kaynak: Diyarbakır Organize Sanayi Bölge Müdürlüğü (OSB), Faaliyette Olan İşletmeler - 2021, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası (DTSO), Kayıtlı İşletmeler - 2021, Diyarbakır Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü Kapasite Kullanım Raporu Olan İşletmeler – 2021.

Araştırmada elde edilen bulguların ve bulgular ışığında oluşturulacak önerilerin, üniversite - sanayi işbirliğinin geliştirilmesine katkı sağlaması hedeflenmektedir. Ayrıca, bu araştırmanın, üniversite - sanayi işbirliği ile ilgili yapılacak çalışmalara örnek olması amaçlanmaktadır.

Üniversite - sanayi işbirliği, Türkiye'nin bazı bölgelerinde iyi düzeyde olsa da, tüm illerimizde üniversite olmasına rağmen, bazı bölgelerde olması gereken düzeyde değildir. Bu açıdan araştırmanın temel amacı, Diyarbakır İlinde üniversite - sanayi işbirliğinin mevcut durumunun ortaya çıkarılması, üniversite - sanayi işbirliğinin istenilen düzeyde olmamasının nedenlerinin tespit edilmesidir. İşletmelerin, üniversite ile işbirliğine bakış açılarının, yeni teknolojilere, Ar-ge'ye, inovasyona yaklaşımlarının tespit edilmesi gibi hususlar alt amaçlar olarak incelenmektedir.

Araştırmanın literatür bölümünde, konuyla ilgili daha önce yapılmış çalışmalardan ve bu çalışmaların sonuçlarından bahsedilmektedir. Çalışmanın kuramsal çerçeve bölümünde, üniversite - sanayi işbirliği ile ilgili genel bilgiler, işletmelerin faaliyet alanları, işletmelerin hukuki statüleri, işletmelerin faaliyete başlama yılları ile ilgili bilgiler verilmiştir. Çalışmanın yöntem bölümünde ise, araştırmanın evren ve örnekleme, veri toplanması, araştırmanın yöntemi, istatistiksel bulgular ve karşılaştırma sonuçları belirtilmiştir. Çalışmada elde edilen sonuçlar, tablolar şeklinde yorumlanarak bulgular kısmında gösterilmiştir.

Araştırmada elde edilen bulgularla, diğer çalışmaların bulguları karşılaştırıldığında anlamlı bir farklılığa ulaşılamamış olsa da, bu araştırmada ankete katılan bütün işletmelerin üniversite - sanayi işbirliğinin gerekliliğine vurgu yapması kayda değerdir. Çalışma, içerik ve veri açısından gelecekte konuyla ilgili yapılacak çalışmalar için referans kaynağı olma özelliğini taşımaktadır.

1. LİTERATÜR

Üniversite - Sanayi işbirliğine yönelik yapılan literatür incelemelerinde, ulusal ve uluslararası düzeyde çok sayıda çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Çalışmaların ağırlıklı olarak mevcut durumun tespiti, işbirliğinin nasıl oluşturulabileceği ve geliştirilebileceği, işbirliğini engelleyen ya da zorlaştıran etkenlerin neler olduğu gibi hususlarda tanımlayıcı çalışmalar oldukları gözlenmiştir.

İspanya Ulusal Ajanslarına kayıtlı işletme ve üniversitelerin araştırma birimlerinden veri toplanarak yürütülen bir araştırmada, işletmelerin üniversitelerle işbirliğine girme nedenlerinin Ar – Ge projeleri ve inovasyon yapma, danışmanlık hizmeti alma, yeni yatırım alanları bulma gibi konular olduğu, üniversitelerin ise bilimsel potansiyelin sanayiye aktarılması, Ar-Ge projeleri geliştirme, sanayinin ihtiyaç duyduğu nitelikte eleman yetiştirmek gibi konularda işbirliğine gittikleri sonucuna ulaşılmıştır (Vielba vd., 2010).

Üniversite - Sanayi İşbirliğine yönelik çalışmaların; üniversite sanayi işbirliğinde bilimsel potansiyelin katılımının ticari katılımdan nasıl farklılaştığı (Perkman vd., 2013), yükselen pazarlar açısından işbirliğinin getirdiği başarı ve üniversite-sanayi işbirliğinde başarı faktörlerinin neler olduğu (Schofield, 2013), işbirliğinin aktörleri olan sanayi ve üniversite kesiminin işbirliğinin oluşturulmasındaki motivasyonları (Ankrah & AL-Tabbaa, 2015) gibi konularda yoğunlaştığı görülmektedir.

Son yıllarda yapılan çalışmaların ise daha çok işbirliğine yönelik tematik alanları belirlemeye odaklanan literatür taramaları ya da bibliyografik çalışmalar olduğu gözlenmektedir (Skute vd., 2019).

Türkiye’de de üniversite - sanayi işbirliğinin gerek ülke bazında gerekse iller bazında hangi durumda olduğunun ortaya çıkarılması ve işbirliğinin geliştirilmesi için neler yapılması gerektiğine dair çalışmaların son yıllarda arttığı görülmektedir.

Bölgesel kalkınmada üniversite-sanayi işbirliğinin, ülkemizde ve Konya ilinde mevcut politika ve uygulama biçimlerinin, sanayinin Konya’daki sanayi sektörü çalışanları ile Konya’da bulunan dört üniversitedeki akademisyenlerin algı ve beklentilerinin etkili bir

biçimde nasıl kurulabileceğini belirlemeyi amaçlayan, “Bölgesel Kalkınmada Üniversite - Sanayi İşbirliği: Konya Örneği” adlı bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada, bölgesel kalkınma ve üniversite-sanayi işbirliği kavramları, akademik bakış açısı çerçevesinde bütün yönleri ve tarihsel arka planı ile birlikte ele alınmıştır. Sanayi sektörü çalışanları ile akademisyenlerin, Bölgesel kalkınmada, üniversite-sanayi işbirliğinin yararları, işbirliğinde devletin rolü, mevcut işbirliği yöntemleri ve işbirliğindeki başarı faktörleri konularındaki düşünceleri ortaya konulmuştur. Akademisyenler, sanayicilerin gelişmiş teknoloji ile çok fazla ilgilenmediklerini, ayrıca ar – ge ve inovasyon faaliyetlerinde, bazı maliyetleri üniversitelerin üstlenmesi ile sanayi sektörü için tasarruf sağlanmasının işbirliği için önemli olduğunu ifade etmişlerdir. Üniversitelerin fayda yaratma potansiyeli yüksek akademisyenlerine/öğrencilerine kolay ulaşma olanağı nedeniyle, sanayicilerin, inovasyon ve Ar-Ge konularında yaşadıkları sorunların çözülmesi için üniversiteleri önemli bir paydaş olarak değerlendirdikleri gözlenmiştir (Telli & Karaçor, 2014, s. 167-183).

Samsun ilinde üniversite-sanayi işbirliğinin geliştirilebilmesi adına sanayi kesiminin üniversite algısını belirlemek ve beklentilerini ölçmek amacıyla yapılan, “Samsun’da Üniversite-Sanayi İş Birliğine Yönelik Sanayi Kesiminin Algıları ve Beklentileri” adlı çalışmada, sanayiciler, işbirliği konusunda kendilerinin üniversiteye yeterli destek sunmadıklarını, iyi bir işbirliği sağlamadıkları için de üniversitenin kendilerine sunabileceği katkılar hususunda yeterli bilgilerinin olmadığını belirtmişlerdir. Sanayicilerin, üniversiteyi görece olarak olumlu niteliklere sahip olan ama şehirden ve sanayi sektöründen kopuk bir kurum olarak algıladıkları, üniversite ile sanayi sektörü arasındaki ilişkilerin geliştirilmeye muhtaç olduğu, beklentilerinin ise üniversitenin aktif rol alması yönünde olduğu görülmüştür (Mutlu vd., 2019, s. 73- 90).

İzmir ve Manisa illerinde Ar-Ge ve Tasarım Merkezine sahip 21 işletme yöneticisiyle görüşmeler gerçekleştirilerek yapılan, “İşletmelerin Yenilik Performansının Artırılmasında Üniversite-Sanayi İşbirliğinin Rolü” adlı çalışmada elde edilen bulgularla, üniversite-sanayi işbirliği ile işletmelerin yenilik performansı arasında olumlu bir ilişki olduğu görülmüştür.

Ar-Ge proje sayısı, patent ve faydalı model sayısı, yeni ürün sayısı, yeni fikir sayısı, bilimsel yayın sayısı ve verimlilik kriterlerindeki artış ile birlikte işletmelerin yenilik performanslarında artış yaşandığı gözlenmiştir. Araştırmaya katılan işletmeler, üniversite-sanayi işbirliği kapsamında yürüttükleri projeler ile genel performanslarını doğrudan etkileyecek şekilde pazar performansı, üretim performansı, finansal performans ve çalışan

performansı konularında da önemli faydalar elde etmişlerdir. İşletmelerin üniversite-sanayi işbirliğine yönelik tatmin seviyesinin yüksek olmasının, işbirliği projelerinin de artmasını beraberinde getirdiği sonucuna ulaşılmıştır (Yücel & Özgül, 2021, s. 404-434).

Gelişmiş ülkelerde, teknoloji ve sanayi üretimi boyutuyla kalkınmanın biricik anahtarı olarak görülen Üniversite-Sanayi İşbirliğini geliştirmek amacıyla YÖK bünyesinde 2019 yılında Üniversite-Sanayi İşbirliği Komisyonu (YÖK ÜSİ) kurulmuştur. Komisyonun, 2021 yılı Üniversite Sanayi İşbirliğinin Geliştirilmesi Eylem Planı'nda hayata geçirmeyi hedeflediği konuların başında şu hususlar yer almaktadır; araştırma altyapılarının verimli kullanımı, bu altyapıların ekonomiye kazandırılması, öncelikli sektörler başta olmak üzere sanayi ile ulusal ve bölgesel düzeyde işbirliği yapılmasına imkân verecek Ar-Ge platformlarının oluşturulması ile sanayicilerin özellikle üretim konularının üniversitelere tez havuzu halinde sunulması (YÖK, 2021).”

Diyarbakır'da da üniversite-sanayi işbirliğini geliştirmek kapsamında birtakım çalışmalar yapılmış, etkinlikler düzenlenmiştir. 2010 yılında Uluslararası Katılımlı Kamu-Üniversite-Sanayi İşbirliği Sempozyumu (24-26 Mayıs 2010 Diyarbakır) düzenlemiştir.

2014 yılında Dicle Üniversitesi Kariyer Planlama, Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından "Üniversite-Sanayi İşbirliği ile Bir Kariyer Merkezi Modeli Çalıştayı" düzenlenmiştir. Ülkelerin gündeminde birinci sırada yer alan istihdam sorunu ve kalifiye eleman temini konularının, üniversitelerin öncelikleri arasına girdiği belirtilen çalıştayda, istihdam olanaklarının geliştirilmesinde de bilimden ve bilimsel metotlardan yararlanılmasının topluma daha çok artı değer katacağı ifade edilmiştir. Bu alanda yürütülen çalışmaların, kariyer planlaması olarak bilinen bilimsel yaklaşımın şemsiyesi altında toplandığı belirtilmiştir.

Çalıştayda, “Yeni Ekonomilerde Kariyer Planlamanın Rolü, Önemi ve Çerçevesi”, “Sektörel Bazda Kariyer Planlaması”, “İş Dünyasının Yeni Mezunlardan Beklentisi”, “İnovasyon ve Kariyer Yönetimi” olmak üzere 4 ana başlığın ele alınmıştır. Bu çalıştayın sonuç bildirgesinde, üniversite-sanayi işbirliğinde teknoparklar, toplumsal fayda sağlama açısından yeniliği ve gelişmeyi kariyer planlaması yapacak olan gençlere tanıtılabileceği, her zaman doğrudan istihdam yolu ile değil, bilim insanının aracılığıyla inovasyonun uygulanarak başarıya ulaşması konusunda toplumun bilinçlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

2018 yılının Ekim ayında Diyarbakır'da üniversite-sanayi işbirliğinde ilk adım vurgusuyla Diyarbakır'da sanayinin bilimsel ve nitelikli gelişimi için Dicle Üniversitesi ile Diyarbakır Organize Sanayi Bölgesi yönetimleri arasında toplantı düzenlenmiştir. Teknokent

öncülüğünde Diyarbakır Organize sanayi Bölgesi (OSB) ile üniversitenin ortak çalışma yürütebileceği, işbirliğini geliştirmek konusunda gerekenin yapılacağı, sanayinin gelişimi için yürütülen çalışmaların olduğu, bu çalışmaların yansımalarının gelecek dönemde görüleceği ifade edilmiştir. Öğrencilerin eğitimlerini sanayide görecekları, ara eleman olarak sanayiye katkı sunacakları, sanayicilerin 1 yıllık eğitim sürecinde memnun kalmaları durumunda bu öğrencileri istihdamlarını sağlayarak, onlardan istifade edebilecekleri belirtilmiştir.

2021 yılının Ağustos ayında Dicle Üniversitesi Kariyer Merkezi ile Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası (DTSO) Diyarbakır Sanayi Mektebi arasında 5 yıllık işbirliği protokolü imzalanmıştır. Amaçlanan işbirliğinin, kentnin ihtiyaçları ve teknolojik gelişmeler gibi olgular göz önünde bulundurularak eğitim önerileri geliştirmek olduğu belirtilmiştir. İşbirliği kapsamında; girişimcilik eğitimleri, teknoloji girişim desteği, sosyal girişimcilik, E -ticaret, dış ticaret, finansal okuryazarlık gibi yerelin ihtiyaç duyduğu eğitim programları ile animasyon, photoshop, autocad, solidworks, 3D max farklı tasarım ve yazılım programlarında ve birçok alanda öğrencilerin mesleki yeterliliklerini artıran eğitimler verileceği, bu eğitimlerden, işletmelerin ileride ara elemanı olarak yararlanabilecekleri üniversite öğrencileri ve mezunlarının yararlanacağı kayıt altına alınmıştır.

“Diyarbakır İli İmalat Sanayinin Mevcut Durum Analizi” adlı araştırmada, Diyarbakır ilinde imalat sanayinde faaliyet işletmelerin sayısı, yapısı, üretimi, kapasitesi, istihdamı, ihracatı ve vizyonu ile ilgili güncel veriler elde edilmiştir. Elde edilen bulgularda, işletmelerin iş ve güç birliği yapmadıkları için sinerji yaratamadıkları, üretimde mevcut teknolojiyle yetinildiği ve yurtdışı pazar ağını genişletemedikleri için ihracatın düşük rakamlarda seyrettiği gözlenmiştir. Ayrıca, devletin verdiği teşvik ve desteklerden yararlanma oranının düşüklüğü ve üniversite-sanayi işbirliğinin yetersizliği, ar-ge faaliyetlerinin de yetersiz olmasıyla ve inovatif fikirlerin üretilmemesiyle sonuçlandığı gözlenmiştir (Bulut vd., 2021, s. 3119-3135).

Yapılan çalışmalara, düzenlenen etkinliklere ve gösterilen çabalara rağmen üniversite-sanayi işbirliği bir türlü istenen düzeye gelememiştir. Araştırmanın bulgularında da bu durum açık bir şekilde görülmektedir.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Amacı, Modeli ve Önemi

İmalat sanayi, ülke ekonomilerinin dinamosudur. Ekonomik anlamda en fazla katma değer yaratan sektördür. Yaratılan katma değeri daha da artırmanın yolu, bilgi yoğun teknolojiyle

mal ve hizmet üreterek iç ve dış piyasaya sunmaktan geçer. Bilgi yoğun teknolojiyle mal ve hizmet üretmek için de bilimsel potansiyele yani üniversite - sanayi işbirliğine ihtiyaç vardır. Ülkemizin her bölgesinde büyüme ve gelişim nasıl farklılıklar gösteriyorsa, imalat sanayinde faaliyet gösteren işletmelerle üniversiteler arasındaki işbirliğinde de bölgelere göre farklılıklar, yetersizlikler mevcuttur. Bu çalışma ile amaçlanan, Diyarbakır İli Organize Sanayi Bölgesinde faaliyet gösteren işletmelerin, üniversite - sanayi işbirliği kapsamında mevcut durumlarını tespit ederek, işbirliğine yönelik ihtiyaç alanlarını belirlemek, işbirliğini engelleyen problemleri ortaya çıkarmak ve Diyarbakır İli Organize Sanayi Bölgesinde faaliyet gösteren işletmelerle üniversite işbirliğinin daha iyiye gitmesi konusunda önerilerde bulunmaktır.

Bu araştırma, betimleyici ve keşfedici türde bir çalışmadır. Bu çalışmanın amaçlarından biri de, daha sonra yapılacak kapsamlı araştırmalar için gerekli ön bilgiyi toplamaya yöneliktir. Bu yüzden, çalışmada hipotez testleri kurulmamaktadır.

2.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evreni, Diyarbakır İli Organize Sanayi Bölgesidir. Diyarbakır İli Organize Sanayi Bölgesi Müdürlüğünün kayıtlarının yanı sıra, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası kayıtları ile Diyarbakır Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğünün İşletme Kapasite Rapor Kayıtları esas alınarak, Diyarbakır İli Organize sanayi Bölgesinde imalat sanayinde faaliyet gösteren 208 işletme araştırmaya konu olmuştur. Diyarbakır Organize Sanayi Bölgesinde imalat sanayinde farklı sektörlerde faaliyet gösteren işletmelerin olması nedeniyle heterojen bir kitle mevcuttur. Bu nedenle, imalat sanayinin farklı sektörlerinde faaliyet gösteren işletmelerin, üniversite - sanayi işbirliğine yönelik yaklaşımlarının yanı sıra ar - ge ve inovasyon faaliyetlerinin düzeyini, bu faaliyetler için ayırdıkları bütçenin miktarını, üniversite bünyesinde faaliyet gösteren Teknokent ile Organize Sanayi Bölgesindeki İrtibat Ofisinin sunduğu hizmetler ve sağladığı avantajlar konusunda bilgi düzeylerini, üniversiteden beklentilerinin neler olduğunu tespit etmek için basit tabakalı örnekleme yöntemi kullanılmıştır.

Örnekleme miktarını aşağıdaki formülü kullanarak belirlersek;

$$n = \frac{Z^2 * N * P * Q}{(N * D^2 + Z^2 * P * Q)}$$

Burada ;

n= Örnekleme büyüklüğü,

Z= Güven katsayısı (% 95'lik güven için bu katsayı 1.96 alınmaktadır),

N= Ana kütle büyüklüğü,

P= Ölçmek istediğimiz özelliğin ana kütlede bulunma ihtimali (Çalışmanın çok amaçlı olmasından dolayı bu oran % 50 alınır),

Q= 1-P,

D= Kabul edilen örnekleme hatası (Çalışma için % 5'lik bir örnekleme hatası alınmıştır, farklı da olabilir, her çalışmaya göre değişebilir),

208 İşletme için hesaplanan örneklem büyüklüğü, formül kullanılarak;

$$n=1.96^2*208*0.5*0.5/(208*0.05*0.05+1.96^2*0.5*0.5) = 134.93 = 135$$

olarak hesaplanmıştır. İşletme sayısı az olan sektörlerdeki örneklem hacmi fazla alınmıştır.

Tabakalı örnekleme yönteminde her bir sektörden alınacak örneklem sayısı, n/N oranı kullanılarak belirlenmiştir. Bu durumda, gıda sektöründen 27 işletme, ağaç işleri ve mobilya sektöründen 17 işletme, tekstil sektöründen 15 işletme, metal işleme sektöründen 13 işletme, inşaat ve inşaat malzemeleri sektöründen 11 işletme dâhil edilmiştir. Taş ve toprak sanayi sektöründen 9 işletme, elektrikten 8 işletme, plastik ve kauçuk sektöründen 7 işletme araç ve tarım ekipmanlarından 4 işletme, yapı kimyasallarından 2, ambalaj sektöründe 1 ve diğer sektörlerden toplam 21 işletme alınarak, örneklem sayısı 135'e tamamlanmıştır.

2.3. Araştırmanın Yöntemi ve Kullanılan Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada, imalat sanayinde faaliyet gösteren işletmelerin, üniversite - sanayi işbirliğine yönelik yaklaşımlarının yanı sıra ar – ge ve inovasyon faaliyetlerinin düzeyini, bu faaliyetler için ayırdıkları bütçenin miktarını, üniversite bünyesinde faaliyet gösteren Teknokentin sunduğu hizmetler ve sağladığı avantajlar konusunda bilgi düzeylerini, üniversiteden beklentilerinin neler olduğunu tespit etmek amacıyla anket türünde veri toplama tekniği kullanılmıştır.

Nicel betimleyici türde bir araştırma yöntemi olan anket çalışmasında, daha önceki literatür taramalarından elde edilen bilgiler ışığında 30 soru hazırlanmıştır. Anket sorularının bir bölümü ile imalat sanayinde faaliyet gösteren şirketlerin yapısı, faaliyet alanı, faaliyete başlama yılı gibi profil belirleyici sorular mevcutken bir bölümünde ise üniversite - sanayi işbirliği kapsamında yapısal ve bilgisel anlamda yetersiz kaldıkları konuları belirleyici sorular

mevcuttur. Anketler, öğretim elemanı aracılığı ile yüz yüze yöntemle doldurulmuş, böylece sorulan her soruda işletmelerin görüşleri atlanmadan alınabilmektedir.

Tanımlayıcı istatistik olarak sayısal değişkenler için ortalama \pm standart sapma, kategorik değişkenler için ise sayı ve % değerleri verilerek sonuçlar açıklanmıştır. Kategorik değişkenler arasındaki ilişki (farklılık) testi için ki-kare test istatistiği kullanılmıştır. Test anlamlılığı $\alpha \leq 0,05$ ile karşılaştırılmıştır.

3. BULGULAR

Araştırmaya, Diyarbakır ili organize sanayi bölgesinde faaliyet gösteren 208 işletmeden (DOSB, 2021) 135 tanesi katılmıştır. Araştırmaya katılan işletmelerde anketi dolduranların eğitim düzeyi ve işletmedeki pozisyonları Tablo 2.'de görüldüğü gibidir;

Tablo 2. Eğitim Düzeyi ve İşletmedeki Pozisyonu

Değişken (n=135)	Sayı (n)	Yüzde (%)
Eğitim Düzeyi		
Lise ve Altı	38	28,1
Ön Lisans	58	43,0
Lisans	33	24,4
Yüksek Lisans	6	4,4
İşletmedeki Pozisyon		
İşletme Sahibi	34	25,2
İşletme Müdürü	64	47,4
Ar-ge Elemanı	13	9,6
Yetkili Personel	24	17,8
Toplam	135	100,0

Çalıştıkları işletme adına anketi dolduranların %28,1'i lise ve altı eğitim düzeyine sahiptir. %43'ü ön lisans mezunu çalışan, %24,4'ü lisans düzeyi eğitimi olan ve %4,4'ü yüksek lisans mezunudur. Bunların işletme içindeki pozisyonlarına baktığımızda, %25,2'si işletme sahibi, %47,4'ü işletme müdürü, %9,6'sı ar-ge elemanı ve %17,8'i yetkili personel olarak görülmektedir.

Araştırmaya dâhil olan işletmelerin hukuki statüleri incelendiğinde, %36,3'ü şahıs işletmesi, %49,6'sı limitet şirketi ve %14,1'i anonim şirket olarak faaliyet göstermektedir. İşletmelerin %20'si gıda sektöründe, %12,6'sı ağaç işleri ve mobilya sektöründe, %11,1'i tekstil sektöründe faaliyet göstermektedir. %9,6'sı metal işleme sektöründe, %8,1'i inşaat ve inşaat malzemeleri sektöründe, %6,7'si mermer sektöründe yer almaktadır. İşletmelerin %5,9'u

elektrik sektöründe, %5,2'si plastik ve kauçuk sektöründe, %3'ü araç-tarım ekipmanlarında, %1,5'i yapı kimyasallarında ve %0,7'si ise ambalaj sektöründe faaliyet göstermektedir.

Araştırma, üniversite-sanayi işbirliğinin düzeyini tespit etmek amaçlı olduğu için araştırmanın örnekleme her sektörde faaliyet gösteren işletmelere yer verilmesi amaçlanmıştır. Bu yüzden araştırmaya katılan işletmelerin %15,6'sı diğer sektörler kategorisinde değerlendirmeye alınmıştır. Diğer kategorisinde fabrikasyon metal ürünleri, makine ve ekipman kurulumu ve onarımı, eczacılık ürünleri, kimya, kâğıt ve kâğıt ürünleri, metalik olmayan mineraller üretiminde faaliyet gösteren işletmeler yer almaktadır.

Tablo 3. İşletmenin Hukuki Statüsü, Faaliyet Alanı, Faaliyet Süresi

Değişken (n=135)	Sayı (n)	Yüzde (%)
İşletmenin Hukuki Statüsü		
Şahıs İşletmesi	49	36,3
Limitet Şirket	67	49,6
Anonim Şirket	19	14,1
İşletmenin Faaliyet Alanı		
Gıda	27	20,0
Ağaç İşleri ve Mobilya	17	12,6
Tekstil	15	11,1
Metal İşleme	13	9,6
İnşaat ve İnşaat Malzemeleri	11	8,1
Mermer	9	6,7
Elektrik	8	5,9
Plastik ve Kauçuk	7	5,2
Araç-Tarım Ekipmanları	4	3,0
Yapı Kimyasalları	2	1,5
Ambalaj	1	0,7
Diğer	21	15,6
İşletmenin Faaliyet Süresi		
1-4 Yıl Arası	14	10,4
5-9 Yıl arası	24	17,8
10-14 Yıl Arası	39	28,9
15-19 Yıl Arası	34	25,2
20 Yıl ve Üstü	24	17,8
Toplam	135	100,0

Araştırmada yer alan işletmelerin %10,4'ü 1-4 yıldır faaliyet göstermektedir. İşletmelerin %17,8'i 5-9 yıl arası, %28,9'u 10-14 yıl arası bir süredir faaliyettedir. %25,2'si 15-19 yıl arası faaliyette iken %17,8'i 20 yıl ve üstü bir süredir Diyarbakır ili Organize Sanayi Bölgesinde faaliyettedir. Araştırmaya katılan işletmelerin %71,8'i 10 yıl ve üzeri süredir faaliyette bulunmaktadır. Bu da, üniversite sanayi işbirliği konusunda köklü firmaların bilgisini, deneyimini ve görüşlerini içerdiğinden, bu araştırma açısından daha güvenilir sonuçların çıkmasını sağlayacaktır.

Tablo 4. İşbirliği Konusunda Bilgi, İşbirliği Gerekliliği ve Düzeyi

Değişken (n=135)	Sayı (n)	Yüzde (%)
Üniversite-Sanayi İşbirliği Konusundaki Bilgi Düzeyiniz		
Çok İyi Düzeyde Bilgim Var	14	10,4
İyi Düzeyde Bilgim Var	27	20,0
Bilgim Var	36	26,7
Kısmen Bilgim Var	39	28,9
Bilgim Yok	19	14,1
Üniversite-Sanayi İşbirliğinin Gerekliliğine İnanıyor musunuz?		
Kesinlikle Evet	40	29,6
Evet	68	50,4
Kararsızım	27	20,0
Üniversite-Sanayi İşbirliğinin Hangi Düzeyde Olduğunu Düşünüyorsunuz?		
Çok İyi	15	11,1
İyi Düzeyde	58	43,0
Başlangıç Aşamasında	49	36,3
Henüz Yok	13	9,6
Toplam	135	100,0

İşletmelerin üniversite-sanayi işbirliği konusundaki bilgi düzeylerine bakıldığında, %10,4'ünün çok iyi düzeyde bilgisi varken, %20'sinin iyi düzeyde bilgisi vardır. İşletmelerin %26,7'si üniversite-sanayi işbirliği konusunda bilgim var derken, %28,9'unun kısmen bilgisi mevcuttur. Araştırmaya katılan işletmelerin sadece %14,1'inin üniversite-sanayi işbirliği konusunda bilgisinin olmadığı gözlenmiştir.

İşletmelerin %29,4'ü kesinlikle evet şeklinde, %50,4'ü ise evet diyerek üniversite-sanayi işbirliğinin gerekliliğine inandıklarını belirtmiştir. İşletmelerin %20'si kararsız kaldıklarını dile getirirken, ankete katılan hiçbir işletme üniversite-sanayi işbirliğinin gerekliliği noktasında olumsuz bir görüş belirtmemiştir.

İşletmelere üniversite-sanayi işbirliğinin hangi düzeyde olduğu, bunu nasıl değerlendirdikleri sorusuna, %11,1'i işbirliğini çok iyi düzeyde, %43'ü iyi düzeyde olduğu yanıtını vermiştir. %36,3'ü üniversite-sanayi işbirliğinin başlangıç aşamasında olduğunu vurgulamış, % 9,6'sı ise henüz yeterince işbirliği olmadığını söylemiştir.

Üniversite-sanayi işbirliğinin artırılması ve işletmelerin memnuniyetinin artması için neler yapılması gerektiği sorusunu, puanlama yaparak değerlendirmeleri istenmiştir. Bu değerlendirme sonucunda toplam 156 puanla sanayiye rekabetçi, yenilikçi bir yapı kazandırılması seçeneği son sırada yer almaktadır. Toplam 168 puanla, sanayi yeniliklere açık hale getirilmelidir seçeneği dördüncü sırada yer almaktadır. Toplam 177 puanla üniversite öğretim elemanları endüstriyel uygulamalar konusunda bilgilendirilmelidir seçeneği üçüncü sırada gözden geçirilmesi gereken bir konu olmuştur. Üniversite-sanayi işbirliğinin artırılması konusunda toplam 405 puanla iletişim olanaklarının artırılması ikinci derece de önem içeren bir konu olmuştur. İşletmelerle üniversite arasında karşılıklı güvenin sağlanması seçeneği toplamda 445 puan almıştır. Bu durum, işletmelerin üniversite-sanayi işbirliğinin artırılması konusunda en önemli gördükleri hususun, işbirliği süreciyle ilgili olarak karşılıklı güvenin sağlanması olduğunu göstermektedir.

Tablo 5. Üniversite - Sanayi İşbirliğinin Artırılması

Üniversite-Sanayi İşbirliğinin Artırılması İçin Neler Yapılabilir?		
	Toplam Puan	Ortalama± St. Sapma
Sanayi Yeniliklere Açık Hale Getirilmelidir.	168	1,24±1,10
Sanayiye Rekabetçi Bir Yapı Kazandırılmalıdır.	156	1,16±0,90
Üniversite Öğretim Elemanları Endüstriyel Uygulamalar Konusunda Bilgilendirilmelidir	177	1,31±1,27
İletişim Olanakları Artırılmalıdır.	405	3,00±1,16
Karşılıklı Güven Sağlanmalıdır.	445	3,30±0,76

Dicle üniversitesi bünyesinde faaliyet gösteren Teknokent hakkında bilgi düzeyleri sorulduğunda, işletmelerin %9,6'sının çok iyi düzeyde bilgisi, %20'sinin iyi düzeyde bilgisi, %25,2'sinin bilgisi olduğu gözlenirken, işletmelerin %28,9'unun Teknokent konusunda kısmen bilgisinin olduğu, %16,3'ünün ise Teknokent konusunda hiç bilgilerinin olmadığı gözlenmiştir.

Tablo 6. Teknokent Hakkında Bilgi Düzeyi

Değişken (n=135)	Sayı (n)	Yüzde (%)
Dicle Üniversitesi Bünyesinde Faaliyet Gösteren Teknokent Hakkında Bilgi Düzeyiniz		
Çok İyi Düzeyde Bilgim Var	13	9,6
İyi Düzeyde Bilgim Var	27	20,0
Bilgim Var	34	25,2
Kısmen Bilgim Var	39	28,9
Bilgim Yok	22	16,3
Teknokentlerin Sunduğu Hizmet ve Sağladığı Avantajlar Hakkında Bilgi Düzeyiniz		
Çok İyi Düzeyde Bilgim Var	15	11,1
İyi Düzeyde Bilgim Var	25	18,5
Bilgim Var	30	22,2
Kısmen Bilgim Var	38	28,1
Bilgim Yok	27	20,0
Toplam	135	100,0

Teknokentlerin sunduğu hizmet ve sağladığı avantajlar hakkında bilgi düzeyleri sorulduğunda, işletmelerin %11,1'i çok iyi düzeyde bilgisi olduğunu, %18,5'i iyi düzeyde bilgisi olduğunu, %22,2'si bilgisi olduğunu belirtmiştir. İşletmelerin %28,1'i kısmen bilgisi olduğunu ve %20'si ise bilgilerinin olmadığı yanıtını vermiştir.

Tablo 7. İrtibat Bürosu Hakkında Bilgi, Laboratuvarlardan Yararlanma ve Bilgi/Haber Kaynakları

Değişken (n=135)	Sayı (n)	Yüzde (%)
Organize Sanayi Bölgesinde Açılan Dicle Üniversitesi İrtibat Bürosundan Haberiniz Var mı?		
Evet	39	28,9
Hayır	96	71,1
Üniversitenin Laboratuvarlarından Yararlanma Olanığınız Olduğunu Biliyor Musunuz?		
Evet	42	31,1
Hayır	93	68,9
Üniversite Faaliyetleri Hakkında Edindiğiniz Bilgi/Haber Kaynakları Nelerdir?		
Üniversitenin Web Sayfası	11	8,1
Yerel Medya	48	35,6
Sosyal Medya	22	16,3
Tandıklar	41	30,4
Sivil Toplum Kuruluşları	13	9,6
Toplam	135	100,0

Organize Sanayi Bölgesinde açılan Dicle Üniversitesi İrtibat Bürosundan haberiniz var mı? sorusuna verilen yanıtlara göre, işletmelerin %28,9'unun organize sanayi bölgesinde açılan Dicle üniversitesi irtibat bürosundan haberi varken, %71,1'inin irtibat bürosunun varlığından haberi yoktur. İşletmelerin %31,1'inin üniversitenin laboratuvarlarından yararlanma olanağı olduğunu biliyorken, %68,9'unun böyle bir olanakla ilgili bilgisi yoktur.

İşletmelere Dicle üniversitesinin faaliyetleri hakkında bilgi edindiği ya da haber aldıkları kaynaklar sorulduğunda, işletmelerin %8,1'inden üniversitenin web sayfasını takip ettikleri, %35,6'sından yerel medyadan bilgi aldıkları, %16,3'ünden sosyal medya sayesinde haberdar oldukları yanıtı alınmıştır. İşletmelerin %30,4'ü tanıdıkları aracılığı ile Dicle üniversitesinin faaliyetlerinden haberdar olduğunu belirtirken, %9,6'sı sivil toplum kuruluşları tarafından bilgilendirildiklerini belirtmiştir.

İşletmelerin %51,9'unun meslek yüksekokullarından stajyer öğrenci kabul ettiği, %48,1'inin yani yarıya yakınının ise stajyer öğrenci kabul etmediği gözlenmiştir. İşletmelerin %60'ında meslek yüksekokulu mezunu eleman istihdam edilmezken, %40'ında meslek yüksekokulu mezunu eleman çalışmaktadır. Bünyesinde 1-3 arası meslek yüksekokulu eleman çalıştıran işletme %31,9 iken, %8,1 işletmede 4-7 arası meslek yüksekokulu mezunu eleman çalışmaktadır.

Tablo 8. Stajyer Öğrenci Alımı, Çalışan MYO Mezun Sayısı, Memnuniyet Düzeyi

Değişken (n=135)	Sayı (n)	Yüzde (%)
İşletmenize Meslek Yüksekokullarından Stajyer Öğrenci Alıyor musunuz?		
Evet	70	51,9
Hayır	65	48,1
İşletmenizde Çalışan Meslek Yüksekokulu Mezun Personel Sayısı		
Meslek Yüksek Okulu Mezun Yok	81	60,0
1-3 Arası Personel	43	31,9
4-7 Arası Personel	11	8,1
Stajyer Öğrencilerden Memnuniyet Düzeyiniz		
Stajyer Yok	65	48,1
Memnun Değilim	17	12,6
Kısmen Memnunum	24	17,8
Memnunum	29	21,5
Toplam	135	100,0

Stajyer öğrenci kabul eden işletmeler, stajyer öğrencilerden memnuniyet düzeylerinin ne olduğu sorusuna, %12,6'sından öğrencilerden memnun olmadıkları, %17,8'inden öğrencilerden kısmen memnun olduğu ve %21,5'inden öğrencilerden memnun oldukları yanıtı alınmıştır.

Ankete katılan işletmelerin genel yapıları ile ilgili sorulara verdikleri yanıtlardan aşağıdaki tablo ortaya çıkmıştır. İşletmelerin %27,4'ü bünyelerinde ar-ge faaliyetleri yaptıklarını belirtmişken, %72,6'sı bünyelerinde herhangi bir ar-ge faaliyeti yapmadıklarını söylemiştir.

Ar-ge faaliyetinde bulunan işletmelere yıllık ar-ge harcamaları sorulduğunda, %3,7'sinin 10.000TL'den az, %11,9'unun 10.000-50.000TL arası, %5,9'unun 50.000-100.000 TL arası, %5,9'unun ise 100.000-500.000TL arası harcama yaptıkları yanıtı alınmıştır. İşletmelere üniversite ile işbirliği yapmalarının firmalarına sağlayacağı katma değerler konusunda bilgileri olup olmadığı sorulduğunda, %23,7'si bilgisi olduğunu, %48,1'i kısmen bilgisi olduğunu ve %28,1'i bilgisi olmadığını belirtmiştir.

Tablo 9. Ar-Ge Faaliyetleri, Ar-Ge Harcama Miktarı, Katma Değer ve Yardım Konuları

Değişken (n=135)	Sayı (n)	Yüzde (%)
İşletmenizde Ar-Ge Faaliyetleri Yapılıyor mu?		
Evet	37	27,4
Hayır	98	72,6
İşletmenizin Yıllık Ar-Ge Harcama Miktarı		
10.000 TL'den Az	5	3,7
10.000-50.000 TL Arası	16	11,9
50.000-100.000TL Arası	8	5,9
100.000-500.000TL Arası	8	5,9
Üniversite ile İşbirliğinin Firmanıza Sağlayacağı Katma Değerler Konusunda Bilginiz Var mı?		
Evet	32	23,7
Kısmen	65	48,1
Hayır	38	28,1
İşletmenizin Üniversite İle İşbirliğine İhtiyaç Duyuyor Musunuz?		
Kesinlikle Evet	36	26,7
Evet	63	46,7
Karasızım	23	17,0
Hayır	13	9,6
Üniversitemiz Aşağıdaki Hangi Konularda İşletmenize Yardımcı Olabilir?		
	Toplam Puan	Ortalama± St. Sapma

Nitelikli Eleman Temini	164	1,21±1,16
İl Dışından Sağlanan Hizmetlerin Temini	160	1,19±0,87
Üretim Prosesinin İyileştirilmesi	176	1,30±1,22
Ürün Kalite ve Standartların İyileştirilmesi	393	2,91±1,17
Yeni Ürün Geliştirilmesi	458	3,39±0,71

Üniversite ile işbirliğine ihtiyaç duyup duymadıkları sorusuna, ankete katılan işletmelerin %26,7'si kesinlikle evet, %46,7'si evet, %17'si kararsız olduğunu ve %9,6'sı hayır yanıtını vermiştir.

İşletmelerden “Üniversitemiz aşağıdaki hangi konularda işletmenize yardımcı olabilir?” sorusunu, verilen seçenekleri puanlayarak yanıtlamaları istenmiştir. İşletmeler toplam 458 puanla, yeni ürün geliştirilmesi konusunda kendilerine yardımcı olunması gerektiğini ilk sırada dile getirmiştir. 393 puanla ikinci sırada, ürün kalite ve standartlarının iyileştirilmesi konusunda üniversitenin yardımcı olmasını istemişlerdir. 176 puanla üçüncü sırada, üretim prosesinin iyileştirilmesinin üniversite tarafından yardım edilecek konu olduğu belirtilirken, 164 puanla dördüncü sırada, il dışından sağlanan hizmetlerin temininin üniversite tarafından yardım edilecek konu olduğu, 160 puanla yani en son sırada nitelikli eleman temininin üniversite tarafından yardım edilecek konu olduğu belirtilmiştir.

İşletmelerin üniversite sanayi işbirliği kapsamında yararlandığı/katıldığı etkinliklerin neler olduğuna verdikleri yanıtlara bakıldığında, %11,9'unun toplantı ve sempozyumlara katıldıkları görülmektedir. İşletmelerin %7,4'ü danışmanlık hizmeti, %5,2'si ar-ge konusunda ve %1,5'i ürün geliştirmede üniversite sanayi işbirliğinden yararlandıklarını belirtmiştir.

Tablo 10. Etkinlikler, Akademik Bilginin uygulanabilirliği, İletişim, Çözüm Katkı Potansiyeli, Nitelikli Eleman Yetiştirme, Sanayiye Yönelik Çalışma Memnuniyeti

Değişken (n=135)	Sayı (n)	Yüzde (%)
Üniversite-Sanayi İşbirliği Kapsamında Yararlandığımız/Katıldığımız Etkinlik Nedir?		
Ar-Ge	7	5,2
Ürün Geliştirme	2	1,5
Danışmanlık Hizmeti	10	7,4
Toplantı-Sempozyum	16	11,9
Üniversitenin Sunduğu Akademik Bilginin Sahada Uygulanabilir Olmadığına Katılıyor musunuz?		
Kesinlikle Katılıyorum	28	20,7

Katılıyorum	47	34,8
Kararsızım	20	14,8
Katılmıyorum	30	22,2
Kesinlikle Katılmıyorum	10	7,4
Üniversite Personeli İle İletişimde Zorluk Yaşıyor Musunuz?		
Evet	26	19,3
Kararsızım	19	14,1
Hayır	76	56,3
Kesinlikle Hayır	14	10,4
Üniversitenin Sanayinin Sorunlarını Çözmeye Katkı Sağlayacak Potansiyeli Var Mıdır?		
Evet	49	36,3
Kısmen	52	38,5
Hayır	34	25,2
Üniversitenin Sanayinin İhtiyacını Karşılacak Nitelikli Eleman Yetiştirdiğini Düşünüyor Musunuz?		
Evet	50	37,0
Kısmen	60	44,4
Hayır	25	18,5
Üniversitenin Sanayiye Yönelik Çalışmalarından Memnuniyet Dereceniz		
Memnun Değilim	41	30,4
Memnunum	57	42,2
Çok Memnunum	16	11,9
Kısmen Memnunum	11	8,1
Kararsızım	10	7,4
Toplam	135	100

İşletmelerin %55,3'ü üniversitenin sunduğu akademik bilginin sahada uygulanabilir olmadığı fikrini desteklerken, %14,8'i kararsız olduklarını belirtmiştir. %29,6'sı ise üniversitenin sunduğu akademik bilginin sahada uygulanabilir olmadığı fikrine katılmadıklarını dile getirmiştir. Bu sonuca göre, üniversitedeki teorik bilgilerin sanayi bölgesindeki işletmelerin alanlarında daha çok uygulanabilir hale getirilmeleri gerekmektedir.

İşletmelerin %66,7'si üniversitenin personeli ile iletişimde sorun yaşamadıklarını söylemiştir. Bu durum, üniversite sanayi işbirliğinin gelişmesindeki en önemli kısıtlardan biri olarak üniversite açısından olumlu bir etkidir. İşletmelerin %14,1'i üniversite personeli ile iletişimde zorluk yaşama konusunda kararsız kalmışken, %19,3'ü iletişimde zorluk yaşadığını belirtmiştir.

İşletmelerin üniversiteye yönelik bakış açısını ve inancını araştırdığımızda, işletmelerin %36,3'ünde üniversitenin sanayinin sorunlarını çözmeye katkı sağlayacak potansiyeli olduğu

düşüncesi vardır. %38,5 oranında ise üniversitenin sorun çözme potansiyelinde kararsız oldukları görülmüştür. Bu durumun temelinde, üniversitenin gerçekleştirdiği faaliyetleri yeterince duyuramaması ve teorik bilgilerini sahaya uygulanabilir hale getirmemesi yer alıyor olabilir. İşletmelerin %25,2'si yani her dört işletmeden biri ise üniversitenin sorun çözme potansiyelinin olmadığını belirtmiştir. Bu hususun ayrı bir araştırma konusu olması gerektiği açıktır.

İşletmelerin %37'si üniversitenin sanayinin ihtiyacını karşılayacak nitelikte eleman yetiştirdiğini düşünürken, %44,4'ü kısmen nitelikli eleman yetiştirdiğini ve %18,5'i ise üniversitenin sanayinin ihtiyacını karşılayacak nitelikte eleman yetiştirmediklerini düşündüklerini söylemişlerdir.

İşletmelerin %30,4'ü üniversitenin sanayiye yönelik çalışmalarından memnun olmadığını, %42,2'si memnun olduğunu, %11,9'u çok memnun olduğunu, %8,1'i kısmen memnun olduğunu ve %7,4'ü ise kararsız olduğunu belirtmiştir.

Üniversitenin Diyarbakır ilinin kalkınmasına yönelik çalışmalarından memnuniyet dereceleri sorulduğunda işletmelerin %36,3'ü memnun olmadığını, %9,6'sı kısmen memnun olduğunu, %4,4'ü kararsız olduğunu, %42,2'si memnun olduğunu ve %7,4'ü çok memnun olduğunu söylemiştir.

İşletmelerin Dicle üniversitesinden beklentilerinin neler olduğuna bakıldığında 434 puanla en yüksek derecede beklenti içinde oldukları konu üniversite altyapısının sanayinin ihtiyaçlarına göre şekillendirilmesidir. 404 puanla ikinci sırada sektörü ilgilendiren konularda edinilen bilgilerin sanayicilerle paylaşılması gerektiği beklentisi gelmektedir. 204 puanla üniversite-sanayi işbirliğini artıracak modellerin geliştirilmesi, üniversitenin yerine getirmesi beklenen üçüncü sıradaki konudur.

Danışmanlık yapacak nitelikte yeterli sayıda eleman istihdamının yapılması 158 puanla dördüncü sıradaki beklentidir. 151 puanla en son sırada yer alan beklenti ise öğrenci staj mekanizmasını daha verimli hale getirecek düzenlemelerin yapılmasıdır.

Bu beklentilere baktığımızda sanayinin üniversiteden temel beklentisi, üniversite altyapısının sanayinin ihtiyaçlarına göre şekillendirilmesidir. Sektörü ilgilendiren konularda edinilen bilgilerin sanayicilerle paylaşılması ile Üniversite-sanayi işbirliğini artıracak modellerin geliştirilmesi, işletmelerin üniversiteden yerine getirmesini istedikleri diğer kayda değer beklentilerdir.

Tablo 11. Kalkınmaya Yönelik Çalışmalar - Beklentiler

Değişken (n=135)	Sayı (n)	Yüzde (%)
Üniversitenin Diyarbakır'ın Kalkınmasına Yönelik Çalışmalarından Memnuniyet Dereceniz		
Memnun Değilim	49	36,3
Memnunum	57	42,2
Çok Memnunum	10	7,4
Kısmen Memnunum	13	9,6
Kararsızım	6	4,4
Dicle Üniversitesinden Beklentileriniz Nelerdir?		
	Toplam Puan	Ortalama± St. Sapma
Öğrenci staj mekanizmasını daha verimli hale getirecek düzenlemelerin yapılması	151	1,12±1,24
Danışmanlık yapacak nitelikte yeterli sayıda eleman istihdamı	158	1,17±0,91
Üniversite Sanayi işbirliğini artıracak modellerin geliştirilmesi	204	1,51±1,26
Sektörü ilgilendiren konularda edinilen bilgilerin sanayicilerle paylaşılması	404	2,99±1,14
Üniversite altyapısının sanayinin ihtiyaçlarına göre şekillendirilmesi	434	3,21±0,77

Üniversite-sanayi işbirliği konusunda bağlı bulunduğunuz oda ve ya borsanın üyelerine yeterli bilgilendirme yaptığını düşünüyor musunuz sorusuna, işletmelerin %24,4'ü evet, %35,6'sı kısmen ve %40'ı hayır yanıtını vermiştir. İşletmelerin %65,2'si üniversite-sanayi işbirliklerinde yaşanan sorunların daha çok işletmeden kaynaklandığını düşündüklerini dile getirirken %15,6'sı kararsız olduklarını ve %19,3'ü bu düşünceye katılmadıklarını söylemişlerdir.

İşletmelerin %44,5'i üniversite-sanayi işbirliklerinde yaşanan sorunların daha çok üniversiteden kaynaklandığını düşündüklerini belirtirken, %15,5'si kararsız olduklarını ve %40'ı ise bu düşünceye katılmadıklarını belirtmişlerdir.

Tablo 12. İşbirliğinde Sonuç Elde Etme, Bilgilendirme, Sorunun Kaynağı ve Ağ İçinde Yer Alma

Değişken (n=135)	Sayı (n)	Yüzde (%)
Üniversite-Sanayi İşbirliğinde Sonuç Elde Edileceği Düşüncesine Katılıyor Musunuz?		
Kesinlikle Katılıyorum	31	23,0
Katılıyorum	54	40,0
Kararsızım	24	17,8
Katılmıyorum	20	14,8

Kesinlikle Katılmıyorum	6	4,4
Üniversite-Sanayi İşbirliği Konusunda Bağlı Bulduğunuz Oda ve ya Borsanın Üyelerine Yeterli Bilgilendirme Yaptığını Düşünüyor musunuz?		
Evet	33	24,4
Kısmen	48	35,6
Hayır	54	40,0
Üniversite-Sanayi İşbirliklerinde Yaşanan Sorunların Daha Çok İşletmeden Kaynaklandığı Düşüncesine Katılıyor musunuz?		
Kesinlikle Katılıyorum	30	22,2
Katılıyorum	58	43,0
Kararsızım	21	15,6
Katılmıyorum	19	14,1
Kesinlikle Katılmıyorum	7	5,2
Üniversite-Sanayi İşbirliklerinde Yaşanan Sorunların Daha Çok Üniversiteden Kaynaklandığı Düşüncesine Katılıyor musunuz?		
Kesinlikle Katılıyorum	17	12,6
Katılıyorum	43	31,9
Kararsızım	21	15,5
Katılmıyorum	42	31,1
Kesinlikle Katılmıyorum	12	8,9
Üniversite-Sanayi Arasında Kurulacak Bir Ağ İçinde Yer Almayı Düşünür Müsünüz?		
Evet	62	45,9
Kararsızım	59	43,7
Hayır	14	10,4

İşletmelerin %63'ü üniversite sanayi işbirliğinde sonuç elde edileceği düşüncesine katıldıkları yönünde düşünce paylaşıırken %17,8'i bu konuda kararsız kaldıklarını söylemiş ve %19,2'si üniversite sanayi işbirliğinde sonuç elde edilemeyeceğini söylemiştir.

İşletmelerin çoğunluğu üniversite sanayi işbirliğini destekler düşünceler paylaştığı halde sadece %45,9'u üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer almayı düşündüğünü söylemiştir. %43,7'si kurulacak bir ağda yer alma konusunda kararsız olduğunu ve %10,4'ü kurulacak bir ağda yer almayı düşünmediğini söylemiştir.

Tablo 13. Üniversitenin Sorun Çözme potansiyeli ve ÜSİ Ağına Katılım*

Üniversitenin Sorun Çözme Potansiyeli		ÜSİ Ağına Katılım			
	Var Mı?	Evet	Kararsızım	Hayır	Toplam
Evet	Sayı	49	0	0	49
	Potansiyel İçindeki %	100,0	0,0	0,0	100,0

Kısmen	Sayı	3	49	0	52
	Potansiyel İçindeki %	5,8	94,2	0,0	100,0
Hayır	Sayı	10	10	14	34
	Potansiyel İçindeki %	29,4	29,4	41,2	100,0
$\chi^2=146,443$		$p<0,000^*$			

*Ki-Kare Analizi İstatistiksel Anlamlılık

Üniversitenin sanayinin sorunlarını çözmeye katkı sağlayacak potansiyelinin olup olmaması düşüncesi ile üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer alma düşüncesi arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır ($p<\alpha=0,05$).

Üniversitenin sorun çözmeye potansiyeli olduğunu düşünenlerin %100'ü üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer almayı istemektedir. Üniversitenin sorun çözmeye potansiyelinin kısmen olduğunu düşünenlerin %94,2'si üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer alma konusunda kararsızdır. Üniversitenin sorun çözmeye potansiyeli olmadığını düşünenlerin %41,2'si üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer almayı istememektedir.

Tablo 14. Üniversitenin Sanayiye Yönelik Çalışmalarından Duyulan Memnuniyet ve ÜSİ Ağına Katılım*

Üniversitenin Sanayiye Yönelik Çalışmalarından Memnuniyet		ÜSİ Ağına Katılım			Toplam
		Evet	Kararsızım	Hayır	
Memnun	Sayı	14	25	2	41
Değilim	Memnuniyet içindeki %	34,1	61,0	4,9	100,0
Memnunum	Sayı	31	15	11	57
	Memnuniyet içindeki %	54,4	26,3	19,3	100,0
Çok	Sayı	5	11	0	16
Memnunum	Memnuniyet içindeki %	31,2	68,8	0,0	100,0
Kısmen	Sayı	8	3	0	11
Memnunum	Memnuniyet içindeki %	72,7	27,3	0,0	100,0
Kararsızım	Sayı	4	5	1	10
	Memnuniyet içindeki %	40,0	50,0	10,0	100,0
$\chi^2=22,858$		$p=0,004^*$			

*Ki-Kare Analizi İstatistiksel Anlamlılık

Üniversitenin sanayiye yönelik çalışmalarından memnuniyet derecesi ile üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer alma düşüncesi arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır ($p<\alpha=0,05$).

Üniversitenin sanayiye yönelik çalışmalarından memnun olmayanların %61'i üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer alma konusunda kararsızdır. Üniversitenin sanayiye yönelik çalışmalarından memnun olanların %54,4'ü üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer almayı istemektedir. Üniversitenin sanayiye yönelik çalışmalarından çok memnun olanların %68,8'i üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer alma konusunda kararsızdır.

Üniversitenin sanayiye yönelik çalışmalarından kısmen memnun olanların %72,7'si üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer almak istemektedir.

Tablo 15. İlin Kalkınmasına Yönelik Çalışmalarda Memnuniyet ve ÜSİ Ağına Katılım*

Üniversitenin İlin Kalkınmasına Yönelik Çalışmalarından Memnuniyet		ÜSİ Ağına Katılım			Toplam
		Evet	Kararsızım	Hayır	
Memnun	Sayı	15	32	2	49
Değilim	Memnuniyet içindeki %	30,6	65,3	4,1	100,0
Memnunum	Sayı	33	13	11	57
	Memnuniyet içindeki %	57,9	22,8	19,3	100,0
Çok	Sayı	3	7	0	10
Memnunum	Memnuniyet içindeki %	30,0	70,0	0,0	100,0
Kısmen	Sayı	9	4	0	13
Memnunum	Memnuniyet içindeki %	69,2	30,8	0,0	100,0
Kararsızım	Sayı	2	3	1	6
	Memnuniyet içindeki %	33,3	50,0	16,7	100,0
$\chi^2=28,503$	$p<0,000^*$				

*Ki-Kare Analizi İstatistiksel Anlamlılık

Üniversitenin Diyarbakır ili kalkınmasına yönelik çalışmalarından memnuniyet derecesi ile üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer alma düşüncesi arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır ($p<\alpha=0,05$).

Üniversitenin Diyarbakır ili kalkınmasına yönelik çalışmalarından memnun olmayanların %65,3'ü üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer alma konusunda kararsızdır. Üniversitenin Diyarbakır ili kalkınmasına yönelik çalışmalarından memnun olanların %57,9'u üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer almak istemektedir. Üniversitenin Diyarbakır ili kalkınmasına yönelik çalışmalarından çok memnun olanların %70'i üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer alma konusunda kararsızdır.

Üniversitenin Diyarbakır ili kalkınmasına yönelik çalışmalarından kısmen memnun olanların %69,2'si üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer almak istemektedir. Üniversitenin Diyarbakır ili kalkınmasına yönelik çalışmalarından kararsız olanların %50'si üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer alma konusunda kararsızdır.

Tablo 16. Teknokent Hakkında Bilgi Düzeyi ve ÜSİ Ağına Katılım*

Üniversite Bünyesindeki Teknokent Hakkında		ÜSİ Ağına Katılım			
Bilgi Düzeyi		Evet	Kararsızım	Hayır	Toplam
Çok İyi Düzeyde	Sayı	10	3	2	15
Bilgim Var	Bilgi Düzeyi içindeki %	66,7	20,0	13,3	100,0
İyi Düzeyde	Sayı	15	10	0	25
Bilgim Var	Bilgi Düzeyi içindeki %	60,0	40,0	0,0	100,0
Bilgim Var	Sayı	13	12	5	30
	Bilgi Düzeyi içindeki %	43,3	40,0	16,7	100,0
Kısmen Bilgim Var	Sayı	13	23	2	38
	Bilgi Düzeyi içindeki %	34,2	60,5	5,3	100,0
Bilgim Yok	Sayı	11	11	5	27
	Bilgi Düzeyi içindeki %	40,7	40,7	18,5	100,0
$\chi^2=24,988$ $p=0,049^*$					

*Ki-Kare Analizi İstatistiksel Anlamlılık

Üniversitenin bünyesinde faaliyet gösteren Teknokent hakkında bilgi düzeyi ile üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer alma düşüncesi arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır ($p<\alpha=0,05$).

Üniversitenin bünyesinde faaliyet gösteren Teknokent hakkında çok iyi düzeyde bilgisi olanların %66,7'si üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer almak istemektedir. Üniversitenin bünyesinde faaliyet gösteren Teknokent hakkında iyi düzeyde bilgisi olanların %60'ı üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer almak istemektedir. Üniversitenin bünyesinde faaliyet gösteren Teknokent hakkında bilgisi olanların %43,3'ü üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer almak istemektedir.

Üniversitenin bünyesinde faaliyet gösteren Teknokent hakkında kısmen bilgisi olanların %60,5'i üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer alma konusunda kararsızdır. Üniversitenin bünyesinde faaliyet gösteren Teknokent hakkında bilgisi olmayanların %40,7'si üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer alma konusunda kararsızdır.

Üniversitenin çalışmalarından ve işletmeye sağlayacakları olanakları hakkında bilgi seviyesi azaldıkça, işletmelerin üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer alma konusunda kararsızlıkları ve olumsuz düşünceleri artmaktadır.

Tablo 17. ÜSİ'nin İşletmeye Katacağı Katma Değer Bilgisi ve ÜSİ Ağına Katılım*

ÜSİ'nin Firmaya Sağlayacağı Katma Değer ve		ÜSİ Ağına Katılım			
Avantajlar Hakkında Bilgi		Evet	Kararsızım	Hayır	Toplam
Evet	Sayı	32	0	0	32
	Katma Değer Bilgisi içindeki %	100,0	0,0	0,0	100,0
Kısmen	Sayı	10	55	0	65
	Katma Değer Bilgisi içindeki %	15,4	84,6	0,0	100,0
Hayır	Sayı	20	4	14	38
	Katma Değer Bilgisi içindeki %	52,6	10,5	36,8	100,0
$\chi^2=118,134$ $p<0,000^*$					

*Ki-Kare Analizi İstatistiksel Anlamlılık

Üniversite - sanayi işbirliğinin firmaya sağlayacağı katma değer ve avantajlar hakkında bilgi düzeyi ile üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer alma düşüncesi arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır ($p<\alpha=0,05$).

Üniversite - sanayi işbirliğinin firmaya sağlayacağı katma değer ve avantajlar hakkında bilgisi olanların %100'ü üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer almak istemektedir. Üniversite - sanayi işbirliğinin firmaya sağlayacağı katma değer ve avantajlar hakkında kısmen bilgisi olanların %84,6'sı üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer alma konusunda kararsızdır.

Üniversite - sanayi işbirliğinin firmaya sağlayacağı katma değer ve avantajlar hakkında bilgisi olmayanların %36,8'i üniversite sanayi arasında kurulacak bir ağ içinde yer almak istememektedir.

Tablo 18. ÜSİ konusunda Bilgi Düzeyi ve ÜSİ Ağına Katılım*

ÜSİ Konusundaki Bilgi Düzeyi		Anketi Doldurmanın Eğitim Düzeyi				
		Lise ve Altı	Ön Lisans	Lisans	Yüksek Lisans	Toplam
Çok İyi Düzeyde	Sayı	1	5	8	0	14
Bilgim Var	Bilgi Düzeyi içindeki %	7,1	35,7	57,1	0,0	100,0
İyi Düzeyde	Sayı	1	11	9	6	27
Bilgim Var	Bilgi Düzeyi içindeki %	3,7	40,7	33,3	22,2	100,0

Bilgim Var	Sayı	8	19	9	0	36
	Bilgi Düzeyi içindeki %	22,2	52,8	25,0	0,0	100,0
Kısmen Bilgim Var	Sayı	16	20	3	0	39
	Bilgi Düzeyi içindeki %	41,0	51,3	7,7	0,0	100,0
Bilgim Yok	Sayı	12	3	4	0	19
	Bilgi Düzeyi içindeki %	63,2	15,8	21,1	0,0	100,0
$\chi^2=59,417$ $p<0,000^*$						

*Ki-Kare Analizi İstatistiksel Anlamlılık

Araştırmaya katılanların, üniversite - sanayi işbirliği konusundaki bilgi düzeyleri ile eğitim düzeyleri arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır ($p<\alpha=0,05$).

Üniversite - sanayi işbirliği konusunda çok iyi düzeyde bilgisi olanların %57,1'i lisans düzeyinde eğitim seviyesine sahiptir. Üniversite - sanayi işbirliği konusunda iyi düzeyde bilgisi olanların %40,7'si ön lisans düzeyinde eğitim seviyesine sahiptir. Üniversite - sanayi işbirliği konusunda bilgisi olanların %52,8'i ön lisans düzeyinde eğitim seviyesine sahiptir. Üniversite - sanayi işbirliği konusunda kısmen bilgisi olanların %51,3'ü ön lisans düzeyinde eğitim seviyesine sahiptir. Üniversite - sanayi işbirliği konusunda bilgisi olmayanların %63,2'si lise ve altı düzeyinde eğitim seviyesine sahiptir. Eğitim seviyesi azaldıkça üniversite - sanayi işbirliği konusundaki bilgi düzeyi de azalmaktadır.

Tablo 19. ÜSİ'nin Gerekliliğine İnanma ve Anketi Dolduranın Eğitim Düzeyi*

ÜSİ İşbirliğinin Gerekliliğine İnanıyor		Anketi Dolduranın Eğitim Düzeyi				
		Musunuz?	Lise ve Altı	Ön Lisans	Lisans	Yüksek Lisans
Kesinlikle Evet	Sayı	19	6	12	3	40
	ÜSİ Gerekliliği içindeki %	47,5	15,0	30,0	7,5	100,0
Evet	Sayı	7	46	13	2	68
	ÜSİ Gerekliliği içindeki %	10,3	67,6	19,1	2,9	100,0
Kararsızım	Sayı	12	6	8	1	27
	ÜSİ Gerekliliği içindeki %	44,4	22,2	29,6	3,7	100,0
$\chi^2=38,008$ $p<0,000^*$						

*Ki-Kare Analizi İstatistiksel Anlamlılık

Araştırmaya katılanların, üniversite - sanayi işbirliğinin gerekliliği hakkındaki düşünceleri ile eğitim düzeyleri arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır ($p<\alpha=0,05$).

Üniversite - sanayi işbirliğinin gerektiği düşüncesine kesinlikle katılanların %47,5'i lise ve altı düzeyinde eğitim seviyesine sahiptir. Üniversite - sanayi işbirliğinin gerektiği düşüncesine katılanların %67,6'sı ön lisans düzeyinde eğitim seviyesine sahiptir. Üniversite - sanayi

işbirliğinin gerektiği düşüncesinde kararsız kalanların %44,4'ü lise ve altı düzeyinde eğitim seviyesine sahiptir.

Tablo 20. Teknokent Hakkında Bilgi Düzeyi ve Anketi Dolduranın Eğitim Düzeyi*

Teknokentlerin Sağladığı Avantajlar Konusundaki Bilgi Düzeyi		Anketi Dolduranın Eğitim Düzeyi				
		Lise ve Altı	Ön Lisans	Lisans	Yüksek Lisans	Toplam
Çok İyi Düzeyde	Sayı	1	5	8	1	15
Bilgim Var	Bilgi Düzeyi içindeki %	6,7	33,3	53,3	6,7	100,0
İyi Düzeyde	Sayı	1	10	9	5	25
Bilgim Var	Bilgi Düzeyi içindeki %	4,0	40,0	36,0	20,0	100,0
Bilgim Var	Sayı	5	18	7	0	30
	Bilgi Düzeyi içindeki %	16,7	60,0	23,3	0,0	100,0
Kısmen Bilgim	Sayı	15	18	5	0	38
Var	Bilgi Düzeyi içindeki %	39,5	47,4	13,2	0,0	100,0
Bilgim Yok	Sayı	16	7	4	0	27
	Bilgi Düzeyi içindeki %	59,3	25,9	14,8	0,0	100,0
$\chi^2=51,963$ $p<0,000^*$						

*Ki-Kare Analizi İstatistiksel Anlamlılık

Araştırmaya katılanların, üniversite bünyesinde faaliyet gösteren Teknokentlerin firmaya sağladığı avantajlar hakkındaki bilgi düzeyleri ile eğitim düzeyleri arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır ($p<\alpha=0,05$).

Üniversite bünyesinde faaliyet gösteren Teknokentlerin firmaya sağladığı avantajlar hakkında çok iyi düzeyde bilgisi olanların %53,3'ü lisans düzeyinde eğitim seviyesine sahiptir. Üniversite bünyesinde faaliyet gösteren Teknokentlerin firmaya sağladığı avantajlar hakkında iyi düzeyde bilgisi olanların %40'ı ön lisans düzeyinde eğitim seviyesine sahiptir. Üniversite bünyesinde faaliyet gösteren Teknokentlerin firmaya sağladığı avantajlar hakkında bilgisi olanların %60'ı ön lisans düzeyinde eğitim seviyesine sahiptir. Üniversite bünyesinde faaliyet gösteren Teknokentlerin firmaya sağladığı avantajlar hakkında kısmen bilgisi olanların %47,4'ü ön lisans düzeyinde eğitim seviyesine sahiptir. Üniversite bünyesinde faaliyet gösteren Teknokentlerin firmaya sağladığı avantajlar hakkında bilgisi olmayanların %59,3'ü lise ve altı düzeyinde eğitim seviyesine sahiptir.

Eğitim düzeyi azaldıkça, üniversite faaliyetleri hakkındaki bilgi düzeylerinde de azalma görülmektedir.

Tablo 21. İşletmede Ar-Ge Faaliyeti ve İşletmenin Hukuki Statüsü*

İşletmede Ar-ge Faaliyeti Gerçekleşme Durumu		İşletmenin Hukuki Statüsü			
		Şahıs İşletmesi	Limitet Şirket	Anonim Şirket	Toplam
Evet	Sayı	6	13	18	37
	Faaliyet Durumu İçindeki %	16,2	35,1	48,6	100,0
Hayır	Sayı	43	54	1	98
	Faaliyet Durumu İçindeki %	43,9	55,1	1,0	100,0
$\chi^2=51,111$ $p<0,000^*$					

*Ki-Kare Analizi İstatistiksel Anlamlılık

Araştırmaya katılan işletmelerin hukuki statüleri ile ar-ge faaliyetleri arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır ($p<\alpha=0,05$).

Ar- ge faaliyeti yapan işletmelerin %48,6'sı anonim şirket yapısına, %35,1'i limitet şirket yapısına sahiptir. Ar- ge faaliyeti yapmayan işletmelerin %43,9'u şahıs işletmesi yapısına, %55,1'i limitet şirket yapısına sahiptir. Şirket yapısı büyüdükçe ar-ge faaliyetlerinde de artış gerçekleşmektedir.

Tablo 22. ÜSİ'nin Gerekliliğine İnanma ve İşletmenin Hukuki Statüsü*

Üniversite Sanayi İşbirliğinin Gerekliliğine İnanma Durumu		İşletmenin Hukuki Statüsü			
		Şahıs İşletmesi	Limitet Şirket	Anonim Şirket	Toplam
Kesinlikle Evet	Sayı	20	15	5	40
	ÜSİ Gerekliliği İçindeki %	50,0	37,5	12,5	100,0
Evet	Sayı	16	39	13	68
	ÜSİ Gerekliliği İçindeki %	23,5	57,4	19,1	100,0
Kararsızım	Sayı	13	13	1	27
	ÜSİ Gerekliliği İçindeki %	48,1	48,1	3,7	100,0
$\chi^2=11,546$ $p=0,021^*$					

*Ki-Kare Analizi İstatistiksel Anlamlılık

Araştırmaya katılan işletmelerin hukuki statüsü ile üniversite-sanayi işbirliğinin gerekliği konusuna olan bakış açısı arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır ($p<\alpha=0,05$).

Üniversite-sanayi işbirliğinin kesinlikle gerektiğini söyleyenlerin %50'si şahıs işletmesi yapısına, %37,5'i limitet şirket yapısına sahiptir. Üniversite-sanayi işbirliğinin gerektiğini söyleyenlerin %57,4'ü limitet şirket yapısına sahiptir. Üniversite-sanayi işbirliğinin gerekliğinde kararsız olanların %48,1'i şahıs işletmesi yapısına, %48,1'i limitet şirket yapısına sahiptir.

Tablo 23. ÜSİ'ye Duyulan İhtiyaç ve İşletmenin Hukuki Statüsü*

Üniversite Sanayi İşbirliğine İhtiyaç Duyuyor		İşletmenin Hukuki Statüsü			
Musunuz?		Şahıs	Limitet	Anonim	Toplam
		İşletmesi	Şirket	Şirket	
Kesinlikle	Sayı	18	12	6	36
Evet	İhtiyaç Duyumu İçindeki %	50,0	33,3	16,7	100,0
Evet	Sayı	14	37	12	63
	İhtiyaç Duyumu İçindeki %	22,2	58,7	19,0	100,0
Kararsızım	Sayı	9	13	1	23
	İhtiyaç Duyumu İçindeki %	39,1	56,5	4,3	100,0
Hayır	Sayı	8	5	0	13
	İhtiyaç Duyumu İçindeki %	61,5	38,5	0,0	100,0
$\chi^2=15,813$	$p=0,015^*$				

*Ki-Kare Analizi İstatistiksel Anlamlılık

Araştırmaya katılan işletmelerin hukuki statüsü ile üniversite-sanayi işbirliğine ihtiyaç duyma durumu arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır ($p<\alpha=0,05$).

Üniversite-sanayi işbirliğine kesinlikle ihtiyaç duyduklarını söyleyenlerin %50'si şahıs işletmesi yapısına, %33,3'ü limitet şirket yapısına sahiptir. Üniversite-sanayi işbirliğine ihtiyaç duyduklarını söyleyenlerin %22,2'si şahıs işletmesi yapısına, %58,7'si limitet şirket yapısına sahiptir. Üniversite-sanayi işbirliğine ihtiyaç duyma konusunda kararsız olanların %39,1'i şahıs işletmesi yapısına, %56,5'i limitet şirket yapısına sahiptir.

Üniversite-sanayi işbirliğine ihtiyaç duymadıklarını söyleyenlerin %61,5'i şahıs işletmesi yapısına, %38,5'i limitet şirket yapısına sahiptir.

Tablo 24. İşletmede Çalışan MYO Mezunu Sayısı ve İşletmenin Hukuki Statüsü*

İşletmede Çalışan Meslek Yüksekokulu Mezunu		İşletmenin Hukuki Statüsü			
Personel Durumu		Şahıs	Limitet	Anonim	Toplam
		İşletmesi	Şirket	Şirket	
Personel	Sayı	35	46	0	81
Yok	Personel Durumu İçindeki %	43,2	56,8	0,0	100,0
1-3 Arası	Sayı	11	18	13	43
Personel	Personel Durumu İçindeki %	25,6	44,2	30,2	100,0
4-7 Arası	Sayı	3	2	6	11
Personel	Personel Durumu İçindeki %	27,3	18,2	54,5	100,0
$\chi^2=38,138$	$p<0,000^*$				

*Ki-Kare Analizi İstatistiksel Anlamlılık

İşletmelerin hukuki statüsü ile işletmelerinde meslek yüksekokulu mezunu personel çalıştırma durumu arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır ($p < \alpha = 0,05$).

İşletmelerinde meslek yüksekokulu mezunu personel çalıştırmayanların %43,2'si şahıs işletmesi yapısına, %56,8'i limitet şirket yapısına sahiptir. İşletmelerinde 1-3 arası sayıda meslek yüksekokulu mezunu personel çalıştıranların %56,8'i limitet şirket yapısına, %30,2'si anonim şirket yapısını sahiptir. İşletmelerinde 4-7 arası sayıda meslek yüksekokulu mezunu personel çalıştıranların %18,2'si limitet şirket yapısına, %54,5'i anonim şirket yapısına sahiptir.

SONUÇ

Üniversite - Sanayi İşbirliklerinin, ülke ekonomilerinin büyümesi için hayati derecede önemli olduğunun farkında olan ülkeler, bu işbirliklerinin geliştirilmesi için birtakım programlar, destekler ve teşvikler uygulamaktadır. Türkiye de bu doğrultuda uygulamalar yapan ülkelerden biridir.

Bu araştırma, imalat sanayinin farklı sektörlerinde faaliyet gösteren işletmelerin, üniversite - sanayi işbirliğine yönelik yaklaşımlarının yanı sıra ar - ge ve inovasyon faaliyetlerinin düzeyini, bu faaliyetler için ayırdıkları bütçenin miktarını, üniversite bünyesinde faaliyet gösteren Teknokent ile İrtibat Ofisinin sunduğu hizmetler ve sağladığı avantajlar konusunda bilgi düzeylerini, üniversiteden beklentilerinin neler olduğunu tespit etmek amacıyla yapılmıştır.

Araştırmada elde edilen verilere göre, üniversite ile işbirliği yapmalarının işletmelerine sağlayacağı katma değerler konusunda yeterli bilgileri olduğunu söyleyen işletmelerin oranı % 23 dolayındadır. Bunun anlamı, ankete katılan işletmelerin % 75'inden fazlasının sağlayabilecekleri katma değerler konusunda ya kısmen ya da hiç bilgilerinin olmamasıdır.

Üniversitenin, işletmelere yardımcı olabileceği konuların önem sırasına göre; yeni ürün geliştirilmesi, ürün kalite ve standartların iyileştirilmesi, üretim prosesinin iyileştirilmesi, il dışından sağlanan hizmetlerin temini ile nitelikli eleman temini olduğu tespit edilmiştir.

İşletmelerin % 72'sinin Ar-Ge faaliyeti yapmadıkları, yapanların da çok düşük miktarda kaynak ayırdıkları tespit edilmiştir. Ar - Ge ve inovasyonun işletmelere sağlayacağı katma değerler konusunda bilgilendirme toplantıları yapılmalıdır.

İşletmelerin yarıya yakınının, meslek yüksekokullarından stajyer öğrenci kabul etmediği, kabul edenlerin de memnuniyet düzeylerinin düşük olduğu gözlenmiştir. Bu tabloyu iç açıcı bir duruma getirmek için sanayicilerin görüş ve önerileri doğrultusunda yeni düzenlemeler yapılmalıdır.

Araştırma bulguları incelendiğinde, işletmelerin, üniversitenin faaliyetleri hakkında bilgi edindikleri ya da haber aldıkları kaynakların başında tanıdıkların, ardından yerel medya ve sosyal medyanın gelmesi, üniversitenin web sayfasının ise en son sırada olması dikkati çeken bir bulgudur. Üniversite, faaliyetlerini sanayicilere doğrudan aktarmanın yolunu bulmalıdır. Bu amaçla, sanayicilerin üniversitenin web sayfasını düzenli bir şekilde takip etmelerini sağlayacak çalışmalar yapılmalıdır.

Üniversite - Sanayi İşbirliği kapsamında öncelikle yapılması gerekenler önem sırasına göre şöyle sıralanmıştır: Üniversite ile sanayi işletmeleri arasında karşılıklı güvenin tesis edilmesi sağlanmalıdır. Sanayiciler ile akademisyenler arasında iletişim olanakları artırılmalıdır. Üniversite öğretim elemanları, endüstriyel uygulamalar konusunda bilgilendirilmelidir. Sanayiye rekabetçi bir yapı kazandırılmalıdır ve sanayi yeniliklere açık hale getirilmelidir.

Bu çalışmada elde edilen bulgularla, diğer çalışmaların bulguları karşılaştırıldığında anlamlı bir farklılığa ulaşılamamış olsa da, gerek anketler sonucu elde edilen bulguların gerekse işletme sahipleri ve yöneticileri ile yapılan yüz yüze görüşmelerden ortaya çıkan sonuçlar, çalışmaya özgün bir nitelik kazandırmakta, içerik ve veri açısından da ileride yapılacak çalışmalar için referans kaynağı olma özelliğini taşımaktadır.

Üniversite altyapısının sanayinin ihtiyaçlarına göre şekillendirilmesi, sektörü ilgilendiren konularda edinilen bilgilerin sanayicilerle paylaşılması, üniversite sanayi işbirliğini artıracak modellerin geliştirilmesi, danışmanlık yapacak nitelikte yeterli sayıda eleman istihdamı öğrenci staj mekanizmasını daha verimli hale getirecek düzenlemelerin yapılması gibi uygulamalar üniversite - sanayi işbirliğini daha ileri düzeylere götürecektir.

KAYNAKÇA

Bulut, M., Yücelen, A. M., Bayındır, H. & Saka, A. (2021). Diyarbakır ili imalat sanayinin mevcut durum analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13 (4), 3119-3135.

Diyarbakır Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü. (2021). *İşletmelerin kapasite kullanım oranları*.

Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası (DTSO). (2021). *Diyarbakır ili 2021 yılı sanayi verileri*.

- Diyarbakır Organize Sanayi Bölge Müdürlüğü (OSB). (2021). *Organize sanayi bölgesinde faaliyet gösteren firmalar*. <https://www.diyarbakirosb.org.tr/firmalar>
- Erdil, E., Pamukçu, M.T., Akçomak, İ.S., & Erden, Y. (2013). Değişen üniversite-sanayi işbirliğinde üniversite örgütlenmesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 2, 95-127.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2005). *Programme on Institutional Management in Higher Education (IMHE), The Role Of Higher Education Institutions In Regional Development*. Report on an international seminar held at Karlstad University, Sweden on 4 and 5 October 2005
- European University Association (EUA). (2003). *Graz Declaration*. 28-30 May, 2003, Pub. 7 July 2003.
- Mutlu, A., Eren, M., Yıldırım, C., Paşaoğlu, M. T. & Mertek, S. (2019). Samsun'da üniversite-sanayi işbirliğine yönelik sanayi kesiminin algıları ve beklentileri. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(1), 73-90,
- Telli Üçler, Y. & Karaçor, Z. (2014). Bölgesel kalkınmada üniversite - sanayi işbirliği: Konya örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, 167-183. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/susbed/issue/61811/924734>
- Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK). (1995). *Yüksek Planlama Kurulu'nca VII. Beş Yıllık Plan Döneminde öncelikle ele alınması öngörülen temel yapısal değişim projeleri kapsamındaki bilim ve teknolojide atılım projesi*. Çalışma Komitesi Raporu (24 Şubat 1995) ve Ekleri: *TÜBİTAK'ın VII. Beş Yıllık Plan Stratejisine ilişkin Görüşleri; TÜBİTAK'ın Eğitim ve Öğretim Reformu Konusundaki Yaklaşım Çerçevesi ve Görüşleri*. TÜBİTAK BTP 95/02, Nisan 1995.
- Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK). (1997). *Türkiye'nin Bilim ve Teknoloji Politikası*, TÜBİTAK BTP 97/04, Ağustos 1997.
- United Nations Educational Scientific and Cultural Organization (UNESCO). (1991). *The Role of Higher Education in Society: Quality and Pertinance, 2nd UNESCO-Non-Governmental Organizations Collective Consultation on Higher Education*, Paris, 8-11 April 1991.
- Yücel, E. & Özgül E. (2020). İşletmelerin yenilik performansının artırılmasında üniversite-sanayi işbirliğinin rolü. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 5 (2): 404-434.
- Yükseköğretim Kanunu (Kanun No. 2547). Resmî Gazete 17506 (6 Kasım 1981). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2547.pdf>
- Yükseköğretim Kurulu (YÖK). (2021). *Üniversite-Sanayi İşbirliğinin Geliştirilmesi Eylem Planı*. Mehmet Çelik (Ed.). <https://www.yok.gov.tr/Documents/Yayinlar/Yayinlarimiz/2021/universite-sanayi-isbirliginin-gelistirilmesi-eylem-planı.pdf>

XVIII. YÜZYILDA OSMANLI'DA BİR EĞİTİM KURUMU: DİYARBAKIR MESUDİYE MEDRESESİ

Mehtap NASIROĞLU AYDIN¹

Öz

Artuklular döneminde inşa edilen Mesudiye Medresesi, eskiden olduğu gibi Osmanlılar döneminde de bir eğitim kurumu olarak faaliyetlerine devam etmiş ve Osmanlı vakıf sistemi içerisinde yüzyıllar boyunca hizmet etmeyi sürdürmüştür. Medrese, Diyarbakır Ulu Camii'nin kuzeyinde yer almakta ve bu camiye bağlı yapılar içerisinde değerlendirilmektedir. İnşa edildiği tarihten itibaren şehrin eğitim ihtiyacına büyük katkı sunduğu bilinen Mesudiye Medresesi'nde XVIII. yüzyılda çalışan personel; eğitim, idari, mali, bakım, onarım ve dini görevler gibi farklı alanlarda hizmet vermektedir.

Bu çalışmada, Mesudiye Medresesi'nin tarihçesi ve genel durumu ile ilgili bilgi verildikten sonra, çeşitli arşiv belgeleri ışığında 18. yüzyılda medrese vakfında kaç personelin görev yaptığı, bunların atama biçimlerinin hangi kriterlere göre yapıldığı, personelin görev çeşitliliği ve aldıkları ücretler, önceki dönemlerle de kıyaslanarak ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelime: Diyarbakır, Medrese, Osmanlı, Vakıf.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, E-posta: mehtapnasiroglu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4411-0784.

AN EDUCATIONAL INSTITUTION IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE 18th CENTURY: THE MESUDİYE MADRASAH OF DİYARBAKIR

Abstract

The Mesudiye Madrasah which was built during the period of the Artuqids has continued its activities as an educational institution during the Ottoman Period as this was the case in the past and it has continued to provide services for centuries in the Ottoman foundation system. The Madrasah is located in the northern section of the Ulu Mosque of Diyarbakır and it is evaluated within the buildings that are associated with this mosque. In the 18th century, the personnel working in the Mesudiye Madrasah, which is known to have made a significant contribution to the educational needs of the city since the date of its construction, have served in various areas such as education, administration, finance, maintenance, repairs and religious duties.

In this study, after providing information regarding the historical background and the general condition of the Mesudiye Madrasah, the number of personnel serving in the foundation of the Madrasah in the 18th century, the criteria of their manner of appointment, the variety of their duties and wages are examined in detail in the light of various archival documents by making comparisons with the previous periods.

Keywords: Diyarbakır, Madrasah, Ottoman, Foundation.

GİRİŞ

Diyarbakır, Mezopotamya-Kafkasya ve İran-Anadolu yollarını birbirine bağlayan bir kavşak olma özelliğiyle tarih boyunca farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış, önemli bir savunma ve ticaret merkezi olarak sürekli bir çekim noktası olmuştur (Boran & Aykaç, 2019, s. 274). VII. yüzyılda Müslümanların eline geçen Diyarbakır, Osmanlılar dönemine kadar sırasıyla Emevi, Abbasi, Mervani, Büyük Selçuklu, İnalogulları, Artuklular, Eyyubiler, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar, Timurlu ve Akkoyunlu devletlerinin yönetimine girmiştir (Göyünç, 1994, s. 464-469). Antik dönemde “Amida” ismini taşıyan Diyarbakır, Osmanlı idaresine geçinceye kadarki süreç içerisinde daima önemli bir merkez konumunda olmuş ve 1515 yılında Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra da merkezi Amid olan bir beylerbeylik halini almıştır (Göyünç, 1994, s. 468).

Diyarbakır'da bulunan mimari eserlere bakıldığında zaman, farklı kültür çevrelerinin bir bileşeni olarak ortaya çıktıkları anlaşılmaktadır. Buradaki eserleri oluşturan kaynaklar; Irak, Suriye ve İran gibi kültürlerin sanat anlayışından azami ölçüde beslenmişlerdir. Diyarbakır'da bulunan yapıların farklı ve zengin görünüşü, bu coğrafyanın yüzlerce yıldır oluşturduğu köklü geleneğin yarattığı ortamdır. Şehirdeki Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı eserleri incelendiğinde farklı kültürlerin etkileşimi net bir biçimde görülebilmektedir. Özellikle şehirdeki Artuklu eserlerine bakıldığında, Suriye, Irak ve Mısır'daki Eyyubi, Zengi ve Memlük dönemi eserleriyle bağlantılı bir etki kendisini göstermektedir (Sözen, 1971, s. 15-16).

Diyarbakır'da daha önce kurulmuş ve Osmanlı döneminde de faaliyetleri devam eden birçok eser mevcuttur. Bu eserlerden bir tanesi de çalışmamızın konusunu oluşturan ve Artuklular döneminde bir eğitim kurumu olarak inşa edilen Mesudiye Medresesidir. XIII. yüzyılda Artuklular tarafından inşa edilen medrese, Osmanlılar döneminde de bir eğitim kurumu olarak faaliyetlerine devam etmiş ve Osmanlı vakıf sistemi içerisinde XX. yüzyıla kadar hizmet etmeyi sürdürmüştür.

Mesudiye Medresesi, daha önce yapılan birçok çalışmada yer almakla beraber, bu çalışmaların bir bölümü sanat tarihi ve mimarlık alanındaki çalışmalardan, diğer bir bölümü ise Diyarbakır tarihini ve vakıf eserlerini konu alan genel eserlerden oluşmaktadır. Bahsedilen çalışmalar, Mesudiye Medresesi'nin XVIII. yüzyıldaki durumuna dair herhangi bir malumat vermemekle birlikte yapının tarihsel süreç içerisinde geçirdiği evreleri anlamamız açısından önem arz etmektedirler. Bunlardan Şevket Beysanoğlu'nun *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi* isimli 2 ciltten oluşan eseri, Diyarbakır'ın hem mimari hem de tarihi yapısının anlaşılması açısından önemli bir eserdir. Bu eserin ilk cildinde Diyarbakır'ın kuruluşundan Akkoyunlular dönemine kadarki siyasi tarih ve mimari eserler konu edilmiş, ikinci cildinde ise Akkoyunlular döneminden Cumhuriyet dönemine kadarki tarihsel süreç ve yapılar hakkında ayrıntılı malumat verilmiştir. Eserin ilk cildinde Artukluların anlatıldığı bölümde Mesudiye Medresesinden de bahsedilmiş, yapının yapı özellikleri ve kitabeleri hakkında bilgi verildikten sonra mimari açıdan değerlendirilmiştir (Beysanoğlu, 2003.) Bu kitapta Mesudiye Medresesi'nin XVIII. yüzyıldaki durumuna dair herhangi bir malumat verilmemiştir. Medrese ile ilgili bilgilerin yer aldığı bir diğer çalışma, Metin Sözen'in *Diyarbakır'da Türk Mimarisi* isimli eseridir. Bu eser, Diyarbakır'da inşa edilen yapıları mimari açıdan değerlendiren önemli bir eser olup Mesudiye Medresesinin de yapı özellikleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır (Sözen, 1971). Kitap her ne kadar medresenin incelediğimiz dönemle ilgili bilgi vermese de mimari özelliklerini anlamamız ve buna bağlı olarak yorum yapmamız açısından önem arz etmektedir. Mesudiye Medresesi'ni mimari açıdan değerlendiren bir diğer önemli çalışma da Ara Altun'un *Anadolu'da Artuklu Devri Medreselerinin Plan Şemaları Üzerine Notlar* isimli çalışmasıdır (Altun, 2006). Bu çalışmada da Mesudiye Medresesi bir Artuklu dönemi yapısı olarak mimari açıdan değerlendirilmiştir. Başka bir çalışma Orhan Cezmi Tuncer tarafından yazılan ve *Vakıflar Dergisinde* yayınlanan *Diyarbakır Vakıf Yapıları, Mahalleleri ve Dinsel Haritası (1511-1950)* isimli makaledir. Bu çalışma bir Diyarbakır anıtlar monografisi özelliği taşıyıp şehrin sosyal, ekonomik ve kültürel gelişiminin yanı sıra dinsel haritasını ortaya koymaktadır

(Tuncer, 2008). Çalışmada Mesudiye Medresesiyle ilgili ayrıntılı bir bilgi verilmemiştir. Burada zikretmemiz gereken diğer bir çalışma da Alpay Bizbirlik'e ait *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar* isimli eseridir. Bu kitap, Diyarbakır Eyaleti'nde 16. yüzyılda var olan bütün vakıfların ayrıntılı bir panoramasını, Tahrir ve Evkaf Defterleri başta olmak üzere çeşitli arşiv vesikalarına dayanarak sunmaktadır. Bu çerçevede Diyarbakır şehrinde yer alan medrese vakıflarının 16. Yüzyıl ortalarındaki genel durumu, gelir-gider ve personel bilgilerini de vermektedir (Bizbirlik, 2002). Mesudiye Medresesinin anılan tarihteki genel durumu hakkında da bilgi veren çalışmada medresenin XVIII. yüzyıldaki durumu ve personel bilgileriyle ilgili herhangi bir malumat sunmamaktadır. Ancak çalışmamızın sınırlarını oluşturan, medresenin XVIII. yüzyıldaki durumu ile ilgili bilgiyi daha net kavrayabilmek ve mukayese edebilmek açısından önemli bir eser konumundadır. Bu eserlerin dışında Diyarbakır Mesudiye Medresesi'ni mimari açıdan ele alan birçok çalışma mevcuttur². Ancak bu eserlerin tamamı çalışmamızda medresenin sadece yapısal özellikleri açısından değerlendirilmesinde işlevsel olmuşlardır.

Görüldüğü üzere yapılan bu çalışmalar Mesudiye Medresesi ile ilgili genel bilgiler vermekle beraber incelediğimiz vakfın çalışmamıza konu olan sınırından uzak olan çalışmalardır. Zira bu çalışma Mesudiye Medresesi vakfının Osmanlı dönemindeki genel durumuyla ilgilenmekle beraber, daha ziyade 18. yüzyıldaki yapısı ve işleyişini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu nedenle çalışmada kullanılan arşiv vesikaları çoğunlukla Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 18. yüzyılı kapsayan belgelerdir. Çalışmamızın konusunu oluşturan Mesudiye Medresesi Vakfının 18. yüzyıldaki durumuna ilişkin kapsamlı bilgiyi Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan *Hurufat Defterleri*'nden öğrenmekteyiz. Vakıflara yapılan her türlü görev tevcihatının yer aldığı bu defterler Osmanlı şehirlerindeki sosyal ve ekonomik yapıyı çözümlenmemiz açısından son derece önemli kaynaklardır. Mesudiye Medresesi ile ilgili kayıtların yer aldığı toplam 6 Hurufat Defteri bulunmaktadır. Bunların en eskisi Şevval 1107- Muharrem 1111 (M. 1696-1699) tarihlerini kapsayan atama kayıtlarından oluşmaktadır ve 1140 numara ile kayıtlıdır. Sonuncusu ise 1072 numarayla kayıtlı olan ve Safer 1183 – Rebiülevvel 1184 (M. 1769- 1770) tarihleri arasındaki atamaları ihtiva eden defterdir. Bu çalışmada kaynak olarak kullanılan diğer arşiv vesikaları içerisinde şer'iyeye sicilleri de yer almaktadır. Şer'iyeye sicilleri, Osmanlı mahkemelerinde görülen her türlü davanın yanı sıra merkezden gelen emirleri de içeren, kadı veya naib tarafından tutulan vesikalardır. (Uğur, 2010,

² Mesudiye Medresesini sanatsal ve mimari açıdan değerlendiren bazı çalışmalar için bkz; (İlter, 1969), (Kuran, 1969), (Karaca, 2011), (Özkurt, 2011), (Top, 2011).

s. 8). Bu çalışmada Mesudiye Medresesi ile ilgili bazı hükümlerin yer aldığı 3754 numaralı ve H.1151-1154, Miladi 1738-1741 tarihli Diyarbakir Şer'iyeye Sicili de çalışmamız açısından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Burada özellikle Divan-ı Hümâyün'a yansıyan bazı atama biçimleri ayrıntılarıyla sunulduğu için medresenin XVIII. yüzyıldaki durumuna dair daha net yorum yapma şansı elde edebilmekteyiz. Bu belgelerin dışında Cumhurbaşkanlığı Osmanlı arşivinde muhtelif tasniflerde çalışmamıza konu olan medreseye dair bilgiler içeren vesikalardan da istifade edilmiştir.

Anılan kaynaklardaki bilgiler ışığında, medresenin tarihçesi ve genel durumu ile ilgili bilgi verildikten sonra 18. yüzyılda Mesudiye Medresesi vakfında kaç personelin görev yaptığı, bunların atama biçimlerinin hangi kriterlere göre yapıldığı, personelin görev çeşitliliği ve aldıkları ücretler, önceki dönemlerle de kıyaslanarak ayrıntılı olarak incelenmiştir.

1. OSMANLI MEDRESE SİSTEMİ VE MESUDIYE MEDRESESİ'NİN TARİHÇESİ

İslam eğitim düzeninin temel müessesesi olan medrese, Osmanlılar devrinde mimari özellikleri, fiziki olanakları, programı ve sembolize ettiği zihniyetle önemli ilerlemeler göstermiştir. Medrese, Osmanlılar döneminde sıbyan mektebinden sonraki yükseköğretimine tekabül eden ve İslami kimliği nedeniyle yalnızca Müslümanların devam ettiği bir eğitim müessesesi özelliği taşımaktadır (İpşirli, 2003, s. 327).

İslam eğitim anlayışında Büyük Selçuklu Devleti veziri Nizamülmülk tarafından Bağdat'ta kurulan Nizamiye medresesi, kurumsal ilerleme anlamında önemli bir eşik olarak kabul edilmektedir (Özaydın, 1990, s. 7). Selçuklular tesis ettikleri medreseler vasıtasıyla hem ilmin gelişmesini sağlıyorlar, hem burada görev yapan ilmiye mensuplarına maaş bağlayarak onları merkezi devletin yanında tutmaya çalışıyorlar, hem de Şiilik propagandası yapan Fatimilere karşı Sünniliğin savunmasını yapıyorlardı (Baltacı, 2005, s. 64). Osmanlı döneminde ilk medrese Orhan Bey tarafından 1330 yılında İznik'te inşa edilmiş, daha sonra Bursa'nın fethiyle beraber burada da Orhan Gazi Medresesi adıyla bir medrese daha kurulmuştur (Uzunçarşılı, 1988, s. 2). Sonraki dönemlerde I. Murat, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed, II. Murat ve bunların devlet erkânının yaptırdığı 21 medrese ile Bursa önemli bir ilim merkezi konumuna gelmiştir. 1361 yılında Edirne'nin fethiyle beraber medrese tarihinde yeni bir dönem başlamış ve Edirne'de Çelebi Mehmed döneminde 2, II. Murat döneminde ise 9 yeni medrese inşa edilmiştir. Burada özellikle II. Murat'ın yaptırdığı Darülhadis Medresesi, Sahn-ı Seman

medreseleri kuruluncaya kadar Osmanlı Devleti'nin en yüksek medresesi olarak faaliyet sürdürmüştür (İpşirli, 2003, s. 327).

1470 yılında Sahnı Semân medreselerinin kurulmasıyla beraber, Osmanlı medreseleri yeni bir şekillendirmeye tekrar revize edilmiştir. Bunlar derece bakımından aşağıdan yukarıya doğru Yirmili (Haşiye-i Tecrid), Otuzlu (Miftah), Kırklı, Hâric Ellili, Dâhil Ellili, Sahn-ı Semân ve Altmışlı medreseler olarak sınıflandırılmışlardır. Bu isimlendirme biçimi medreselerde görev yapan müderrislerin aldıkları günlük ücretlere göre şekillenmiştir. Mesela, müderrisi günlük 30 akçe alan bir medrese, Otuzlu medrese olarak adlandırılmıştır. Dâhil Ellili medreseler, Osmanlı Padişahları, padişah oğulları, padişah kızları ve hanım sultanların yaptırdığı medreseler olup, Kırklı ve Haric Ellili medreseler ise Osmanlılardan önceki dönemlerde Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri tarafından yaptırılan medreselerdir (İzgi, 1997, s. 36).

Osmanlı Devleti, eğitim sisteminde XVI. yüzyıl ortalarında kurulan Süleymaniye Medreseleriyle en yüksek noktaya ulaşmıştır. İçerisinde dört medrese, bir darülhadis, bir tıp medresesi ve darüşşifâ barındıran Süleymaniye Külliyesi Sahn-ı Semân medreselerinden bir asır sonra kurulmuştur. Bu gelişmeyle beraber, Osmanlı medrese sistemi, dersler, dereceler, yönetim ve gelir kaynakları açısından önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Daha sonraki süreçlerde de devlet sürekli olarak yeni medreselerin kurulmasını teşvik etmiştir (İpşirli, 2003, s. 328).

Osmanlı medreselerinde belli dereceleri tamamlayarak öğrenimlerini başarıyla bitiren talebeler, icazet alıp müderris veya kadı olarak atanmak için matlab ismi verilen defterlere isimleri kaydedilmek suretiyle sıra beklemeye başlardı. Mülazemet adı verilen bu sisteme göre başlangıçta herhangi bir süre beklemek gerekmezken Ebusuud Efendi ile beraber yedi yıl bekleme zorunluluğu getirilmiştir XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı medrese yapısında bozulmalar meydana gelmeye başlamış ve bu bozulmalar ilerleyen süreç boyunca artarak devam etmiştir (Uzunçarşılı, 1988, s. 45-46, 67-71).

Çalışmamızın konusunu oluşturan Diyarbakır Mesudiye Medresesi de Osmanlılardan önce kurulmuş ancak Diyarbakır'ın Osmanlı idaresine geçmesiyle birlikte devletin ilmiye teşkilatına eklenerek Osmanlı medrese kültürünün hâkim olmaya başladığı bir yapı haline gelmiştir. Medrese, Diyarbakır Ulu Cami'nin kuzeyinde yer almakta ve bu camiye bağlı yapılar içerisinde değerlendirilmektedir. Medresede yer alan kitabelere göre, inşasına 1198-1199 yılında Ebu Muzaffer Sökmen II döneminde başlanmış ve 1223 yılında Mevdud zamanında tamamlanmıştır (Sözen, 1971, s. 141; Beysanoğlu, 2003, s. 335; İlter, 1969, s. 199). Güneydeki mihrabın sağında bulunan pencerelerden birinin üzerinde yer alan kitabede, yapının planını Halepli usta Cafer İbni Mahmud'un çizdiği, yapımını ise Mesut'un yürüttüğü bilgisi yer almaktadır (Sözen,

1971, s. 141). Kesme taşlardan iki katlı olarak inşa edilen Mesudiye Medresesi'nin kitabelerinin birinde yer alan bilgiye göre; Sökmen II'nin bu yapıyı dört Sünni mezhebin öğrenim görmesi için yaptırdığı anlaşılmaktadır (Gabriel, 1940, s. 334; Yınanç, 1945, s. 611). Mesudiye Medresesi'nin güneyinde yer alan revak, aynı zamanda Ulu Cami avlusunun kuzey revakını meydana getirdiği için Ulu Cami külliyesinin içerisinde ve bunu şekillendiren son yapılardan biri olarak değerlendirilmektedir (Altun, 2006, s. 230). Medresenin iç kapısının üzerinde yer alan kitabelere göre Osmanlı döneminde yapı, 1811 ve 1910 yıllarında çeşitli onarım ve eklemelere tabi tutulmuştur (Top, 2011, s. 188). Mesudiye Medresesi, XIX. yüzyıl boyunca da Diyarbakır medreseleri içerisinde önemli bir yere sahiptir (Yılmazçelik, 1995, s. 75).

Dört Sünni mezhebin öğrenim görmesi için inşa edilen medreseyle ilgili en dikkat çekici özellik ise planında yer alan odaların yetersizliğidir. İki katlı olarak inşa edilen medresede yeteri kadar odanın bulunmayışı, burada öğrenim gören öğrencilerin nerede kaldıkları sorusunu gündeme getirmiştir. Yaz aylarında sıcak iklimin etkisiyle öğrencilerin üst katta açıkta yatmış olmaları varsayılsa bile kış aylarında soğuk hava koşullarında böyle bir durum söz konusu olamayacağı için medresede öğrenim gören talebelerin başka bir yerde konaklamış olma ihtimali güçlenmektedir. Muhtemelen öğrenciler, Mesudiye Medresesi'nde gündüz dört mezhebin fıkıh bilgilerini öğreniyor, akşam ise konaklamak için başka bir yapı kullanıyorlardı. Konaklama için avlunun kuzeyinde yer alan Şafiiler Camisi'nin kullanılmış olma ihtimali vardır (Beysanoğlu, 2003, s. 338).

XVI. yüzyılın başlarında Mesudiye Medresesi vakfının küçük bir vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1518 yılı tahririne göre vakıfta biri müderris olmak üzere sadece üç personel çalışmaktaydı. Vakfın bir köyün malikâne hissesi ve gayrimenkul kiralardan oluşan 8.281 akçelik gelirin 1 akçesi hariç, tamamı bu üç personelin maaşına harcanmaktaydı. 1540'ta medresenin personel sayısı 9'a, geliri ise 42.542 akçeye yükselmiştir. 1564'te ise vakfın geliri büyük bir ilerleme göstererek 1518 yılına göre 8 kat artarak 63.308 akçe olmuştur. Medrese vakfının gelir artışı yüzyılın son çeyreğinde 78.480 akçeye kadar çıkmıştır (Bizbirlik, 2002, s. 294-295). Bu tablo Diyarbakır'ın Osmanlı idaresine geçmesiyle beraber, Mesudiye Medresesi'nin Osmanlı vakıf sistemi içerisinde tedricen bir ilerleme ve canlanma gösterdiğini ortaya koymaktadır.

2. MESUDİYE MEDRESESİ GÖREVLİLERİ, ATANMA BİÇİMLERİ VE ÜCRETLERİ

Medresenin XVIII. yüzyıldaki gelir ve gider tablosunu net bir şekilde ortaya koyacak arşiv vesikaları ne yazık ki mevcut değildir. Ancak, personel ücretleri ile ilgili bilgiler vakfın XVI. yüzyıldaki durumuyla mukayese yapma ve buradan da medresenin genel durumuyla ilgili tahminlerde bulunma fırsatı sunmaktadır. Bunun yanı sıra 1736 yılına ait bir fermanla Diyarbakır valisi ve kadısına hitaben geliri Mesudiye Medresesi vakfına ait olan Sabun Hanı'nın tüccarın malını satabileceği yegâne yer olarak tahsis edilmesi isteği, Sabun Hanı gelirlerinin tıpkı XVI. yüzyılda olduğu gibi XVIII. yüzyılda da medreseye ait olduğunu göstermektedir. Fermanla ticaret erbabının Sabun Hanı dışındaki mahallerde mallarını satmalarına izin verilmemesi hususunda emir verilmiştir (AE. SMHD.I., 148/11008).

XVIII. yüzyılda Mesudiye Medresesi'nde görev yapan personel dört başlık altında sınıflandırılabilir. Bunlardan ilki Medrese vakfının kuruluş amacına uygun olarak eğitim-öğretim hizmetini yerine getirmekle sorumlu olan ve ilmiye sınıfına mensup personeldi. Diyarbakır Mesudiye Medresesinde eğitim hizmetini vermekle ve ilmi faaliyetleri yürütmekle görevli olan personel; müderris, muid ve hâfız-ı kütüb gibi vazifelilerdi. İkinci kategoriyi vakfın idari ve mali işlerini yürütmekle mükellef olan mütevellî, kâtip, mutemed, câbi, nâzır, muhâsib, vekil-i harc ve mutasarrıf gibi görevliler oluşturmaktaydı. Üçüncü sınıf; medresenin bakım, onarım ve güvenliğinden sorumlu olan saraydar, loğkeş, neccâr ve bevvâb gibi görevlilerden müteşekkildi. Dördüncü ve son sınıfı ise; medresede XVIII. yüzyılda sayıları oldukça fazla olan duâgûlar oluşturmaktaydı.

Mesudiye Medresesi'ne yapılan atamalar genellikle kadı (VGMA, HD. 1068, s. 74, 75,76, 83, 87) veya mütevellî (VGMA, HD. 1068, s. 76, 82, 87; VGMA, HD. 1061, s. 46, 65, 67, 68, 78; VGMA, HD. 1056, s. 35; VGMA, HD. 1057, s. 134) arzlariyla yapılırken, şer'iyeye sicillerine yansıyan bazı örneklerde de şahısların Divân-ı Hümâyün'a başvurarak Şeyhülislam'ın işareti sonucu Padişah beratıyla atamaları gerçekleşmekteydi. Bu durum, mahalli kayıtları Anadolu Muhasebesinde tutulan Mesudiye Medresesi'ne 5 Şubat 1740 tarihinde yapılan bevvâblık ataması örneğinde en açık haliyle görülmektedir:

"...işbu râfi '-i tevki '-i refi 'ü 'ş-şân-ı hâkânî Halil zîde salâhuhû Dîvân-ı Hümâyûnuma arzuhâl edip Diyarbekir'de vâki ' Mesudiye Medresesi 'nin hâlâ bevvâbı olmayıp berât-ı âlişân ile bir bevvâb nasbı lâzım olmağla vâkıf-ı merhumun vakfından almak üzere yevmi altı akçe vazife ile bevvâblık hizmeti hücresi ile ma 'an zabt olunmak üzere müceddeden kendiye tevcîh ve yedine berât-ı şerîf-i âlişânım verilmek bâbında inâyet ricâ ve vakf-ı mezbûrun mahalli kaydı Anadolu

Muhâsebesi 'nde mastûr ve mukayyed olup zikr olunan bevvâblık hizmetinin kaydı bulunmadığı derkenâr olmağın mücebince tevcîh ve müceddeden mahalline kayd ve berât verilmek üzere a'lemü'l-ulemâi'l-mütebahhirîn bilfi'l Şeyhülislam Mevlânâ es- Seyyid Mustafa edâmallahu te'âlâ fezâilehû işâret etmekle işâreti mücebince tevcîh ve Anadolu Muhâsebesi 'ne kayd ve müceddeden berât verilmek fermânım olmağın hakkında mezîd-i inâyet-i pâdişâhânem zuhura getirip mevlânâ-yı müşârunileyhin işareti ve bin yüz elli iki senesi Zilkadesi 'nin yedinci günü tarihiyle müverrah verilen ruûs-ı humâyûnum mücebince bu berât-ı hümâyûnu verdim ve buyurdum ki, mezbûr Halil Halîfe zîde salâhuhû varıp medrese-i merkûmede hücre-i ile ma'an bevvâb olup icrâ-yı hizmet eyledikten sonra ta'yîn olunan yevmi altı akçe vazifesin evkâf-ı mezbûr mahsûlünden mütevellisi olanlar yedinden alıp mutasarrıf ola. Şöyle bileler, alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar." (DŞS, 3754: 34b-2).

Mesudiye Medresesi vakfının görevli tevcihlerinde izlenen resmi işlemlerde bazen de İstanbul kadısına başvurulmakta ve kadı tarafından verilen arz ile divân-ı hümâyûn kalemlerinden Ruus tezkeresi çıkarıldıktan sonra berât-ı hümâyûn alınmaktaydı. Örneğin 31 Mart 1733 tarihli bir şeri'yye sicili kaydında Mesudiye medresesinde duâgûy olan Halil Halife'nin kendi isteğiyle görevini oğlu Seyyid Ahmed'e bırakması sonucu İstanbul kadısına başvurulmuş, kadının arzı üzerine Seyyid Ahmed'e berât-ı hümâyûn verilmiştir:

"Amid'de vâki' Mesudiye Medresesi Vakfı'ndan almak üzere yevmi sekiz akçe du'âgûy vazifesine mutasarrıf olan Halil Halîfe kendi hüsn-i rızasıyla sulbî oğlu işbu râfi'-i tevki'-i refi'ü'ş-şân-ı hâkânî es-Seyyid Ahmed veledese zîde şerefu siyâdetihî kasr-ı yed ve ferâgat etmekle kasr-ı yedinden tevcîh olunup yedine berât-ı âlişân verilmek ricasına akzâ kuzâti'l-müslimîn İstanbul Kadısı Mevlânâ es-Seyyid Abdullah zîdet fezâiluhû arz etmeğın hakkında mezîd-i inâyet-i Padişâhânem vücuda getirip mevlânâ-yı mûmâileyhin arzı ve bin yüz kırk beş senesi Şevvali 'nin on beşinci günü târihiyle müverrah verilen ruûs-ı hümâyûnum mücebince kasr-ı yedinden bu berât-ı hümâyûnu verdim..." (DŞS, 3754: 73a-3).

Yukarıdaki hükümde de görüldüğü üzere medreseye yapılan atamaların önemli bir kısmında görevler babadan oğula (VGMA, HD. 1140, s. 12; VGMA, HD. 1068, s. 47, 48, 75; VGMA, HD. 1061, s. 47) veya aile üyelerinden herhangi birine (VGMA, HD. 1061, s. 46, 52) aktarılabilmekteydi. Vakıf görevlisi babanın, görevini kimi durumlarda kız evladına bıraktığı da söz konusu olabilmekteydi. Mesela; Temmuz 1759 tarihli bir atamada medresede 5 akçe ile duâgû olan Derviş İsmail, kendi isteğiyle görevini kızı Suadiye'ye devretmiştir (VGMA, HD. 1056, s. 56). Bazı durumlarda ölen vakıf görevlisinin yerine atanacak evladının olmaması

üzerine aile dışından kimselerin atandığı da söz konusu olabilmekteydi (VGMA, HD. 1056, s. 35).

Yukarıda da değinildiği gibi Mesudiye Medresesi'nin eğitim öğretim faaliyetlerini yürütmekle sorumlu olan personel; müderris, muid ve hâfız-ı kütüb idi. Müderris, Osmanlı medreselerinde çeşitli dersler vermekle mükellef olan hocalar için kullanılan bir tabirdir. Osmanlı eğitim sisteminde belli bir medrese tahsili yaptıktan sonra icazet alanlar müderris olabilirlerdi. Müderrisler yüksek rütbeli medrese hocaları statüsünde oldukları için bunların atamaları kazaskerler veya şeyhülislamın teklifiyle gerçekleşirdi (İpşirli, 2006, s. 468). 1518 yılında Mesudiye medresesinde çalışan bir müderris 20 akçe yevmiye alırken 1564 yılında bu miktar 50 akçeye yükselmiştir. Bu durum, medresenin XVI. yüzyılın başında Yirmili statüdeyken daha sonra Ellili medrese statüsüne yükseltildiğini göstermektedir (Bizirlik, 2002, s. 294-295). Osmanlılar döneminde Hâric ve Dâhil olmak üzere iki tür ellili medrese bulunmaktaydı. Bunlardan Hâric-i Ellili medreseler, Osmanlı döneminden önce; Anadolu Selçukluları veya Anadolu Beylikleri döneminde inşa edilen medreseler olup, Dâhil-i Ellili medreseler ise Osmanlı padişahları, eşleri, şehzâdeler ve padişah kızları tarafından yaptırılan medreselerdir (İzgi, 1997, s. 36). Bu durumda Mesudiye medresesinin Osmanlılardan önce, Artuklular devrinde inşa edilen bir medrese olması hasebiyle Hâric-i Ellili medrese statüsünde olduğunu söylemek gerekir. Hâric-i Ellili medreselerde okutulan kitaplar; fıkıh için Hidâye, hadis için Mesabih ve kelâm için de Şerh-i Mevâkıftı (Yıldırım & Kılıç, 2018 s. 608).

Mesudiye Medresesinin Ellili medrese statüsünün XVIII. yüzyılda da devam edip etmediği bu çalışmanın önemli sorularından biridir. Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerde medreseye yapılan müderrislik atamalarında doğrudan 50 akçeyle gerçekleştirilen bir görev tevcihi yer almamaktadır. 1766 yılında 25 akçeyle medresenin "*nısf-ı tedrisine*" bir müderrislik ataması gerçekleşmiştir. Buna göre; Kasım 1766 tarihinde Mesudiye Medresesinde günlük 25 akçe ile müderrislik kadrosunun yarısını tasarruf eden Seyyid Mustafa Efendi vefat etmiş ve kendisinden boşalan kadroya Hüseyin Efendi atanmıştır (AE. SMST.III., 4/242). Aralık 1766 tarihli başka bir belgede medresenin eğitim kadrosunun diğer yarısını tasarruf eden Seyyid Abdullah'ın da vefat ettiği ve boşalan kadroya merkezden bir atama gerçekleştirilmesi talep edildiği anlaşılmaktadır. (C. MF., 179/8915). Osmanlı vakıflarında bir kadroyu birden fazla kişinin tasarruf etmesi oldukça sık rastlanan bir durumdur. Bu durum, medresenin eğitim öğretim faaliyetlerinde yoğunluk olduğunu ve birden fazla kişinin bu görev için istihdam edilmesi gerektiğini göstermektedir. Yüzyılın sonlarına doğru müderris ücretlerinde yaşanan düşüş, hem mali durum hem de medresenin derecesi konusunda daha açık yorum yapma şansı

vermektedir. Örneğin; 31 Temmuz 1786 tarihli bir kayıta Seyyid Mehmed Efendi'nin ölümü üzerine tasarruf ettiği 20 akçelik kadroya uygun birinin atanması için merkeze yazı yollanmıştır. Bu durum Mesudiye medresesinin XVIII. yüzyılın son çeyreğinde 1518 yılında olduğu gibi tekrar Yirmili medrese statüsüne dönüştürüldüğünü göstermektedir (C. MF., 120/5954).

Yüzyılın sonlarına doğru yaşanan bazı toplumsal olayların Mesudiye Medresesi'nin düzenini bozduğu ve yaşanan olaylara dahil bulunan müderris ve öğrencilerin de var olduğunun anlaşılması üzerine bir takım tasarruflarda bulunulduğu anlaşılmaktadır. Mesela 1798 yılına ait bir belgede Diyarbakır'daki medreselerin düzenini bozan ve halkın arasına fesat karıştıran bazı gruplardan söz edilmiş, bunların Mesudiye, Hüsreviye ve Behram Paşa medreselerinde müderrislik yapan şahıslar oldukları açıklanmıştır. Bu müderrislerin özellikle anılan medreselerde faaliyetlerde buldukları ve öğrencileri de kendi taraflarına çekerek daha büyük gruplar halinde halkı kışkırtmaya çalıştıkları belirtilmiştir. Merkezden bu olaylara karışan dört müderrisin sürgün edilmesi ve öğrencilerin de medreselerden ihraç edilmesi emredilmiş, kadının vereceği karara karşı çıkan medreselerin varsa payelerinin alınması bildirilmiştir (C. MF., 16/781).

Mesudiye medresesinin eğitim kadrosu içerisinde müderrislerin dışında muidler de yer almaktaydı. Müderrisin yardımcısı olarak da değerlendirilebilecek muidin vazifesi müderrisin öğrettiği dersi talebelere tekrar ettirmek ve müderrisin bulunmadığı zamanlarda onun işlerini yapmaktı. Aynı zamanda medresedeki talebelerin gözetimiyle de ilgilenen muid, genellikle kabiliyetli ve arkadaşlarının içinde en iyi yetişmiş olanlardan seçilirdi. Kanunnamelerde görevi değişen veya vefat eden müderrislerin muidlerinin ellerindeki beratla mülâzemetle kaydedileceği belirtilmiştir (Sakkâr, 2006, s. 86). 1564 yılında Mesudiye medresesinde çalışan muid 5 akçe alırken (Bizbirlik, 2002, s. 295), 1697 yılında da bu ücret aynı kalmış ancak 1732 yılında medresede çalışan muidlerin aldıkları ücret değişmiş ve 8 akçeye yükselmiştir. Buna göre 1697 yılında 5 akçe ile medresede muid olan Mustafa görevinden feragat etmiş ve yerine aynı ücretle oğlu Abdulkadir bu göreve getirilmiştir (VGMA, HD. 1140, s. 12). Medreseye 1732 yılında yapılan atamada ise 8 akçe ile muid olan Osman'dan boşalan kadroya aynı ücretle Seyyid Ebubekir atanmıştır (VGMA, HD. 1068, s. 61). Muidlik atamalarında da diğer kadrolarda olduğu gibi babadan evlada intikal eden bir yapının var olduğu anlaşılmaktadır.

Mesudiye medresesinin eğitim kadrosu içerisinde sayabileceğimiz diğer görevliler ise hâfız-ı kütüblerdi. Hâzin-i kütüb, hâzin veya emin-i kütüb olarak da adlandırılan hâfız-ı kütüb, Osmanlı vakıf kütüphanelerinde vazifelendirilen kimseler için kullanılan bir tabirdir. Hâfız-ı

kütüb olarak atanacak kişilerin müderris ve müderrislerin ihtiyaçları olan kitapların tafsilini yapabilecek yetkinlikte olmaları gerekmektedir (Erünsal, 1997, s. 94). Mesudiye medresesinde 1751 yılında bir hâfız-ı kütübe ihtiyaç duyulmuş ve vakfın mütevellisi Seyyid Abdulvhab'ın arzıyla bu görev, günlük 3 akçe karşılığında Seyyid Ahmed'e tevcih edilmiştir (VGMA, HD. 1061, s. 68; VGMA, HD. 1056, s. 10). Seyyid Ahmed, 1759 yılında aynı ücretle hâfız-ı kütüb olarak medreseye yeniden atanmıştır (VGMA, HD. 1056, s. 56).

Mesudiye Medresesi vakfının idari ve mali işlerini yürütmek üzere atanan personel; mütevellinin yanı sıra yukarıda da zikredildiği üzere; câbi, kâtip, nâzır, mutemed, muhâsib, vekil-i harc ve mutasarrıf gibi görevlilerdi. Osmanlı'da her vakıf, farklı birer birim şeklinde bir erkek veya kadın nazırın denetiminde, müteveli ya da mütevelliler tarafından yönetilmekteydi (Yediyıldız, 2012, s. 485). Mesudiye Medresesi Vakfı'ndaki idari işler de çoğunlukla mütevelliler tarafından yürütülmekte, bu nedenle de atamaların büyük kısmı bunların izin ve onayıyla gerçekleşmekteydi (VGMA, HD. 1068, s. 76, 82, 87; VGMA, HD. 1061, s. 46, 65, 67, 68, 78; VGMA, HD. 1056, s. 35; VGMA, HD. 1057, s. 134). 1803 yılında 20 akçe ile medresenin mütevellisi olan Seyyid Abdurrahman evladı olamadan vefat ettiği için yerine bu göreve uygun olduğu düşünülen ve aile dışından olduğu anlaşılan Seyyid Mehmed atanmıştır (C. MF., 89/4427).

En önemli görevlerinden biri vakıfların gelirlerini toplamak olan câbiler, vakfın iş yüküne ve büyüklüğüne göre günlük 1 ile 10 akçe arasında değişen ücret alan görevlilerdi (İpşirli, 1992, s. 529). Mesudiye medresesinde "câbi" tabirinin yanı sıra bir de "kurâ câbisi" tabirinin kullanıldığı ve "kurâ câbisi" olarak atanan görevlilerin "câbi"ye göre daha az ücret aldıkları görülmektedir (VGMA, HD. 1068, s. 93; VGMA, HD. 1061, s. 78; VGMA, HD. 1056, s. 10). Muhtemelen "kurâ câbisi" olarak atanan görevlilerin vazifesi sadece geliri medreseye tahsis edilmiş köylerin gelirlerini toplamaktı. Vakfın gelirlerini toplamak için câbiler arasında bir sınıflandırmaya gidilmesi, medrese gelirlerinin XVIII. yüzyılda da iyi bir düzeyde olduğunu göstermektedir. Medresede 1750 yılında çalışan bir câbi günlük 10 akçe alırken (VGMA, HD. 1056, s. 10), 1754 yılında atanan bir kurâ câbisi günlük 4 akçe kazanıyordu (VGMA, HD. 1061, s. 78).

Medresenin idari ve mali personeli arasında sayılabilecek kâtibler de bulunmaktaydı ve XVI. yüzyıla göre ücretlerinde 2 akçelik bir artış söz konusuydu. 1564 yılında bir personel 6 akçe ile medresenin kitâbet cihetini tasarruf ederken (Bizirlik, 2002, s. 295), 1696 yılında 8 akçe ile çalışmaktaydı. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki bir kayıta 22 Mart 1696 tarihinde 8 akçe ile Mesudiye Medresesi'nde kâtip olan Mehmed'in, Padişahın cülûsu münasebetiyle görev

beratının yenilendiği bilgisi yer almaktadır (TS. MA.e, 1290/3). 1759 yılına gelindiğinde medresede çalışan kâtiplerin ücretlerinde herhangi bir değişiklik yaşanmamış ve 8 akçe ile atanmaya devam etmişleridir. Örneğin, 9 Eylül 1759 tarihinde medresede 8 akçe ile çalışan İbrahim'in kadrosuna bazı müdahaleler söz konusu olmuş ancak bu müdahaleler merkezden çözümlenerek görevine devam etmiştir (AE. SMST.III., 233/18410).

Mesudiye Medresesi'nin idari ve mali işlerini yürütmekle mükellef olan mutemed ve muhasibler genel olarak vakfın para işleriyle ilgilenmekte, muhasip vakfın hesap işlerini yürütürken, mutemed ise yeri geldiğinde yüklü miktarda nakdi muhafaza etmekle görevlendirilmiştir. 1738 yılında medrese vakfında 8 akçe ile mutemed olan Seyyid Ebubekir, görevinden feragat edince, yerine Kadı Abdullah'ın arzıyla Seyyid Hasan atanmıştır (VGMA, HD. 1068, s. 83). 1743 yılında Seyyid Hasan vefat edince yerine oğlu Seyyid Abdurrahim yine 8 akçe ile atanmıştır (VGMA, HD. 1061, s. 47). 1770 yılında Seyyid Abdurrahim mutemed olarak aynı ücrete yeniden atanmıştır (VGMA, HD. 1072, s. 42). Medresede görev yapan muhasiplerle ilgili kayıtlar incelendiğinde bu görevin bazı kayıtlarda “muhasibeci” olarak da zikredildiği görülmektedir (VGMA, HD. 1056, s. 48). Muhasibler, medrese vakfına genellikle “ba muayyene”³ atanmışlar ve bunların ne kadar ücret aldıklarıyla ilgili bilgi verilmemiştir (VGMA, HD. 1068, s. 47).

Medresede idari ve mali işlerden sorumlu personel arasında yer alan vekil-i harc ise vakfın iaa ve alışverişiyle ilgilenmektedir. Vekil-i harc genel anlamda devlet ve kamu kurumlarında alınan bir hizmetin veya bir şeyin bedelini ödemekle sorumlu satın alma, alışveriş ve harcama görevlisidir (Canatar, 2013, s. 10). Mesudiye Mesresesi'ne vekil-i harc olarak atanan görevlilerin de tıpkı muhasibler gibi ne kadar ücret aldıkları kayıtlarda bulunmamakta ve “ba muayyene” çalıştıkları bilgisi yer almaktadır. Örneğin, medresede 1731 yılında “ba muayyene” vekil-i harc ve muhasib olan Ömer görevinden feragat etmiş ve yerine oğlu Mehmed bu görevlere atanmıştır (VGMA, HD. 1068, s. 47). Medrese vakfının idari personeli arasında bir de mutasarrıf bulunmakta ve 1755 yılında vakıfta bu görevi yapan Seyyid Ahmed günlük 5 akçe ile çalışmaktadır (VGMA, HD. 1056, s. 15).

Tablo 1. XVIII. Yüzyılda Mesudiye Medresesi'nde Çalışan İdari Personel

³ Hurufat Defterlerinde yer alan bu ifade, önceden belirlenmiş ücretin geçerliliğini koruduğunu belirtmek üzere kullanılan bir ifadedir.

Görevi	Adı	Aldığı Ücret	Atandığı Tarih
Kâtib	Mehmed	8 akçe	1696
Câbi	Ahmed	5 akçe	1731
Kâtib Vekil-i Harc muhâsib	Mehmed	-	1731
Kâtib Vekil-i Harc muhâsib	Mustafa Halife	-	1736
Câbi	Seyyid Abdulvahab	5 akçe	1738
Mutemed	Seyyid Hasan	8 akçe	1738
Kurâ Câbisi	Seyyid Halil	4 akçe	1741
Mutemed	Seyyid Abdurrahim	8 akçe	1743
Câbi	Seyyid Hafız Halil	5 akçe	1750
Câbi	Seyyid Abdulvahab	10 akçe	1750
Kurâ Câbisi	Seyyid Abdulvahab	-	1754
Mutasarrıf	Seyyid Ahmed	5 akçe	1755
Kâtib	İbrahim	8 akçe	1759
Vekil-i Harc Muhasebeci	Seyyid Abdurrahman	-	1765
Mütevelli	Seyyid Mehmed	20 akçe	1803

Kaynak: TS. MA.e, 1290/3; C. MF., 89/4427; VGMA, HD. 1068, s. 47, 54, 75, 83, 84; VGMA, HD. 1061, s. 47, 67; VGMA, HD. 1056, s. 10, 15; VGMA, HD. 1057, s. 134.

Tablodan da anlaşılacağı üzere idari ve mali işleri yürütmekle görevli personel içerisinde en yüksek ücreti alan personel mütevellidir. Câbiler yüzyılın ilk yarısında 5 akçe ücret alırken 1750 yılından itibaren yevmiyeleri artmış ve 10 akçe ile atanmışlardır. Vekil-i harc ve muhâsiblerin günlük ne kadar ücret aldıkları belli olmamakla beraber atanma tarihleri anılmıştır.

Her vakfın idari personeli dışında bakım, onarım ve güvenlik işlerini yürütmek üzere atanan personeli de bulunmaktadır. Mesudiye Medresesi'nde bu işleri yukarıda da anıldığı üzere saraydar, loğkeş, neccâr ve bevvâb gibi görevliler yerine getirmektedirler. Medresedeki küçük işlerle ilgilenen saraydâr ve loğkeşler genellikle vakıf mütevellisinin arzıyla atanmışlardır (VGMA, HD. 1068, s. 82). Ancak Diyarbakır Şer'iyeye Sicillerine yansıyan bazı örneklerde de kadının arzıyla merkezden ataması gerçekleştirilen saraydarlar da bulunmaktadır (DŞS, 3754: 90a-1). Mesudiye medresesinde çalışan saraydar ve loğkeşler genellikle gayrimüslim nüfus arasından atanmakla beraber bunun istisnai durumları da söz konusu olmuştur. Örneğin, 1735 yılında medresenin saraydarı olan Yusuf ölünce yerine 4 akçe ile Mehmed atanmıştır (VGMA, HD. 1068, s. 74). 1736 yılında medrese vakfında iki loğkeş ve bir saraydara daha ihtiyaç duyulduğu düşünülmüş bunu üzerine; “Adiye veled-i Kiyö” ve “Kirekos veled-i Amırhan” bu görevlere atanmışlardır. Aynı yıl bir saraydara daha ihtiyaç duyulmuş ve bunun için “Dona veled-i Serkis” atanmıştır (VGMA, HD. 1068, s. 76). Dona'nın ölümü üzerine yerine 1740

yılında kardeşi Haço, kadı arzı ve merkezin onayıyla atanmıştır (DŞS, 3754: 90a-1, VGMA, HD. 1068, s. 87).

Medrese’de marangozluk işlerini yapmak üzere atanan neccârlar da bulunmaktaydı. 1743 yılına ait bir kayıttta Mesudiye Medresesi’nde bir neccâra ihtiyaç duyulduğu ve bu nedenle gayrimüslim nüfustan Mülkon isimli şahsın vakfın mütevellisinin arzıyla atandığı bilgisi yer almaktadır (VGMA, HD. 1061, s. 46).

Mesudiye Medresesi’nde güvenlikten sorumlu personel “bevvâb” adı verilen kapıcılarıdır. Osmanlı Devleti’nde kapıcılar; teşrifatçılık, saray muhafızlığı ve rikâb-ı hümâyun gibi çeşitli hizmetlerde çalışmışlardır (Özcan, 2001, s. 345). Osmanlı vakıf sisteminde de imaretlerin güvenliği ve muhafazasından sorumlu olmak üzere ataması gerçekleştirilen bevvâblar bulunmaktadır. Yukarıda da anıldığı üzere; Mesudiye Medresesi’ne 5 Şubat 1740 tarihinde yapılan bevvâblık ataması Şeyhülislam’ın işareti ve Divân-ı Hümâyunun onayıyla gerçekleşmiştir. Buna göre; anılan tarihte Halil Halife, 6 akçe yevmiye ile medreseye bevvâb olarak atanmıştır (DŞS, 3754: 34b-2).

Tablo 2. XVIII. Yüzyılda Mesudiye Medresesi’nde Bakım, Onarım ve Güvenlikten Sorumlu Personel

Görevi	Adı	Aldığı Ücret	Atandığı Tarih
Saraydar	Mehmed Halife	4 akçe	1735
Loğkeş Saraydar	Adiye Veled-i Kiyö Kirekos Veled-i Amırhan	-	1736
Saraydar	Dona Veled-i Serkes	-	1736
Saraydar ve Loğkeş	Ohra	-	1738
Saraydar	Haço Veled-i Serkes	-	1740
Bevvâb	Halil Halife	6 akçe	1740
Saraydar ve Loğkeş	Resmo	-	1742
Saraydar ve Loğkeş	Tav (?) Veled-i Avdos	-	1743
Neccar	Mülkon	-	1743

Kaynak: DŞS, 3754: 90a-1; DŞS, 3754: 34b-2; VGMA, HD. 1068, s. 74, 76, 82, 87; VGMA, HD. 1061, s. 44, 46.

Tablo incelendiğinde Mesudiye Medresesi’ne bakım, onarım ve güvenlik işlerini yürütmek üzere atanan personelin ücretleri ile ilgili net bir veri bulunmadığı anlaşılmaktadır. Yaptıkları hizmetin karşılığında aldıkları günlük ücretin miktarı net olan iki personelin ikisi de Müslüman’dır. Bu durumda gayrimüslim personelin ücreti ile ilgili bir müphemlik söz konusu olduğu söylenebilir.

Medrese vakfı görevlileri arasında en kalabalık sayıyı duâgûlar oluşturmaktaydı. “Dua eden, duacı” anlamına gelen bu kavram Osmanlı Devleti'nde devlet teşkilatında ve tarikat hiyerarşisinde dua ile ilgili sorumlulukları yürüten kimseler için kullanılan resmi bir unvandı. Bazı kayıtlarda “duâhân” tabiriyle anılan bu görevliler, belirli tören ve merasimlerde duruma uygun olarak dualar okurlardı. Duâgûluk tarikat hiyerarşisi içerisinde de üst rütbeleri ifade etmekteydi. Zamanla merasimlerde yapılan duaların yanı sıra devletin sürekliliği için hayır temennisinde bulunan şahıslara belli bir ücret karşılığında görev verilmesi kararlaştırılmış ve bu hedefle de “duâgûluk ciheti” tahsis edilmiştir (İpşirli, 1994, s. 541).

Tablo 3. XVIII. Yüzyıl'da Mesudiye Medresesi'nde Çalışan Duâgûlar

Adı	Aldığı Ücret	Atandığı Tarih
Mehmed Salih	5 akçe	1731
Seyyid Hüseyin	6 akçe	1731
Seyyid Ali	10 akçe	1731-1752
Seyyid Ahmed	8 akçe	1733
Abdulvahab	9 akçe	1738
Ali	5 akçe	1741
Derviş İsmail	5 akçe	1743
Hafız Halil	5 akçe	1744
Abdürrezzâk	6 akçe	1745
Seyyid Abdüllatif	3 akçe	1746
Abdurrahman	4 akçe	1750
Seyyid Abdüllatif	5 akçe	1750
Seyyid Ahmed	5 akçe	1750-1755
Seyyid Mehmed	3 akçe	1752
Seyyid Ömer	5 akçe	1752
Zeynep Hatun	3 akçe	1753
Mehmed	5 akçe	1753
Seyyid Abdülkerim	8 akçe	1754
Ömer	10 akçe	1755
Abdurrahman	4 akçe	1757
Suadiye	5 akçe	1759

Kaynak: DŞS, 3754: 73a-3; VGMA, HD. 1068, s. 47, 48, 81, 87; VGMA, HD. 1061, s. 48, 52, 57, 65, 66, 67, 73, 78; VGMA, HD. 1056, s. 9, 12, 15, 16, 18, 35, 56.

Tablo incelendiğinde vakıfta çalışan duâgûların aldıkları ücretlerde bir standardın olmadığı görülmektedir. 3 – 10 akçe arasında değişen ücretlerle çalışan duâgûlar genelde babadan evlada geçen bir yöntemle atanmışlardır. Bu atanma biçiminde görev sadece erkek çocuğa değil kız çocuğa da geçmiştir. Mesela; 1752 yılında 3 akçe ile duâgû olan Seyyid Mehmed, 1753 yılında görevinden feragat ederek bu görevi kızı Zeyneb'e bırakmıştır (VGMA, HD. 1061, s. 73). Benzer biçimde 1743 yılından itibaren 5 akçe ile vakıfta duâgû olan Derviş İsmail, 1759 yılında yine kendi iradesiyle görevinden ayrılmış ve beratı kızı Suadiye'ye verilmiştir (VGMA, HD. 1056, s. 56).

SONUÇ

Artuklular döneminde bir eğitim kurumu olarak inşa edilen Mesudiye Medresesi, Osmanlılar döneminde de bir eğitim kurumu olarak faaliyetlerine devam etmiş ve Osmanlı vakıf sistemi içerisinde XX. yüzyıla kadar hizmet etmeyi sürdürmüştür. Medrese, Diyarbakır Ulu Cami'nin kuzeyinde yer almakta ve bu camiye bağlı yapılar içerisinde değerlendirilmektedir. XVI. yüzyılın ilk yarısında Yirmili medrese statüsünde olduğu anlaşılan Mesudiye Medresesi, 1564 yılında Ellili Medrese statüsündedir ve bu durumu XVIII. yüzyılın önemli bir bölümünde aynen devam ettirmiştir. Yüzyılın sonlarına doğru Diyarbakır'da yaşanan bazı toplumsal olaylarda Mesudiye Medresesi'nde görev yapan müderrislerin de dahil olduğu düşüncesi medresenin payesiyle ilgili bazı sıkıntılar doğmasına neden olmuştur.

XVIII. yüzyılda Mesudiye Medresesi'nde görev yapan personel dört başlık altında sınıflandırılabilir. Bunlardan ilki Medrese vakfının kuruluş amacına uygun olarak eğitim-öğretim hizmetini yerine getirmekle sorumlu olan ve ilmiye sınıfına mensup personeldir. Diyarbakır Mesudiye Medresesi'nde eğitim hizmetini vermekle ve ilmi faaliyetleri yürütmekle görevli olan personel; müderris, muid ve hâfız-ı kütüb gibi vazifelilerdi. İkinci kategoriye vakfın idari ve mali işlerini yürütmekle mükellef olan mütevellî, kâtip, mutemed, câbi, nâzır, muhâsib, vekil-i harc ve mutasarrıf gibi görevliler oluşturmaktadır. Üçüncü sınıf; medresenin bakım, onarım ve güvenliğinden sorumlu olan saraydar, loğkeş, neccâr ve bevâb gibi görevlilerden müteşekkildir. Dördüncü ve son sınıfı ise; medresede XVIII. yüzyılda sayıları oldukça fazla olan duâgûlar oluşturmaktadır.

Ulu Cami'nin bir parçası olan Mesudiye Medresesi, hem Osmanlılardan önce hem de Osmanlı dönemi boyunca Diyarbakır'ın önemli medreseleri arasında yer almış ve şehrin eğitim ihtiyacına büyük katkılar sunmuştur. Çok sayıda öğrencinin eğitim gördüğü bir mekan olduğu anlaşılan medresenin içerisinde hafız-ı kütüb gibi görevlilerin çalışmış olması zengin bir kütüphanesinin de var olduğunu ve şehrin ilmi hayatında azımsanmayacak bir rol aldığını göstermektedir. Bunun yanı sıra medresenin şehirde yaşayan birçok insana istihdam sağlayarak Diyarbakır'ın sosyal ve ekonomik hayatına önemli katkılar sunduğu da aşikârdır.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Kaynakları

a. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

AE.SMHD.I. (Ali Emiri, Mahmud I), 148/11008

AE. SMST.III. (Ali Emiri, Mustafa III), 4/242, 233/18410

C.MF. (Cevdet Maarif), 179/8915, 120/5954, 16/78, 89/4427

TS. MA.e, (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı), 1290/3

Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri: 3754 Numaralı Defter

b. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Hurufat Defterleri (HD): 1056, 1057, 1061, 1068, 1072, 1140 Numaralı Defterler

2.Araştırma ve İncelemeler

Altun, A. (2006). Anadolu'da Artuklu Devri Medreselerinin Plan Şemaları Üzerine Notlar. *Vakıflar Dergisi*, 10, 229-233.

Baltacı, C. (2005). *XV.- XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. C.I, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Beysanoğlu, Ş. (2003). *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*. C.I, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları.

Bizbirlik, A. (2002). *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Boran, A. & Aykaç, R. (2019). Yeni Araştırmalar Bağlamında Diyarbakır Kalesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 42, 273-282.

Canatar, M. (2013). Vekilharç. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 43, 10-11.

Erünsal, İ. E. (1997). Hâfız-ı Kütüb. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 15, 94-98.

Es-Sakkâr, S. (2006). Muîd. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 31, 86-87.

Gabriel, A. (1940). *Voyages archéologiques dans la Turquie Orientale*. E. de Boccard.

Göyünç, N. (1994). Diyarbakır. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 9, 464-469.

İlter, F. (1969). Erken devir anadolu türk mimarisinde 12. ve 13. Yüzyıl Artukoğulları Medreselerinin Yeri. *Vakıflar Dergisi*, 8, 197-208.

İpşirli, M. (1992). Câbî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 6, 529-530.

İpşirli, M. (1994). Duâgû. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 9, 541-542.

İpşirli, M. (2003). Medrese: Osmanlı Dönemi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 28, 327-333.

İpşirli, M. (2006). Müderris: Osmanlılar'da. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 31, 468-470.

İzgi, C. (1997). Osmanlı medreselerinde ilim riyazi ilimler. C.I. İz Yayıncılık.

Karaca, N. (2011). Diyarbakırda'daki osmanlı dönemi medreseleri, İrfan Yıldız (Ed.), *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, içinde (371-388). Diyarbakır Valiliği Yayınları.

Kuran, A. (1969). *Anadolu medreseleri*. C.I. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.

- Özaydın, A. (1990). *Selçuklu tarihi, sultan muhammet tapar devri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özcan, A. (2001). Kapıcı. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24, 345-347.
- Özkurt, N. (2011). Diyarbakır'daki İslam dönemi mimari yapılarında yazı, İrfan Yıldız (Ed.), *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, içinde (637-660). Diyarbakır Valiliği Yayınları.
- Sözen, M. (1971). *Diyarbakır'da türk mimarisi*. Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını.
- Top, M. (2011). Diyarbakır Ulu Camii ve müştemilatı, İrfan Yıldız (Ed.), *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, içinde (185-226). Diyarbakır Valiliği Yayınları.
- Tuncer, O. C. (2008). Diyarbakır vakıf yapıları, mahalleleri ve dinsel haritası (1511-1950). *Vakıflar Dergisi*, 31, 1-24.
- Uğur, Y. (2010). Şer'iyye sicilleri. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 39, 8-11.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin ilmiye teşkilatı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yediyıldız, B. (2012). Vakıf. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 42, 479-486.
- Yıldırım, S. & Kılıç, Ü. (2018). Klasik dönem Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretim. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 603-627.
- Yılmazçelik, İ. (1995). *XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yınanç, M. H. (1945). Diyarbekir. *İslâm Ansiklopedisi*, 3, 605-626.

JEAN-JACQUES ROUSSEAU’NUN SİYASET FELSEFESİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Bekir GEÇİT¹

Öz

Bu çalışmada Rousseau’nun egemenlik ve yurttaşlık sorunlarına ilişkin görüşleri tartışılmaktadır. Rousseau insanların özgür doğdukları halde her yerde esir edildikleri inancındadır. Onun amacı herkesin eşit ve özgür olduğu bir toplum oluşturmaktır. O, hiç kimsenin bir başkası üzerinde bir üstünlüğü ya da yetkisi bulunmadığını ve kaba gücün bir meşruiyet oluşturmadığını düşünür. Ona göre insanlar, doğa durumundan uygar topluma geçerken kendi aralarında yaptıkları bir toplum sözleşmesiyle genel iradenin buyruğuna girerek toplumsal bütünün bir parçası olurlar. Rousseau’da egemenlik, toplumu yönetme konusunda genel iradenin sahip olduğu güç ve yetkidir. Bu güç ve yetki ne bölünebilir ne de başkasına aktarılabilir. Rousseau, iyi bir düzeninin toplumun ortak yararının gözetildiği ve yurttaşların özgürlüklerinden taviz vermeden itaat ettikleri bir egemenlik modeliyle mümkün olduğu düşüncesindedir. Bu da ancak egemenlik hakkının halkın bütünü temsil eden genel iradeye ait olmasıyla mümkündür. Rousseau, genel iradenin kararlarını halkın menfaatlerini gözeterek doğru kararlar olarak görür.

Anahtar kelimeler: Egemenlik, Toplum Sözleşmesi, Genel İrade, Yurttaşlık, Yasa

¹Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, E-posta: bekirgecit@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3129-4112.

AN EVALUATION ON JEAN-JACQUES ROUSSEAU'S POLITICAL PHILOSOPHY

Abstract

In this study, Rousseau's views on the problems of sovereignty and citizenship are discussed. Rousseau believed that although people were born free, they are everywhere enslaved. His aim is to create a society in which everyone is equal and free. Rousseau thinks that no one has superiority or authority over another and that brute force does not constitute legitimacy. According to him, when people pass from the state of nature to civilized society, they become a part of the social whole by entering into the command of the general will with a contract they make among themselves. In Rousseau, sovereignty is the power and authority of the general will to rule the society. This power and authority can neither be divided nor transferred. Rousseau thinks that a good order is possible with a model of sovereignty in which the common good of society is pursued and citizens obey without compromising their freedom.

Keywords: Sovereignty, Social Contract, General Will, Citizenship, Law

GİRİŞ

Yurttaşlık ve egemenlik sorunları siyaset felsefesinin ele aldığı temel problemler arasında yer alır. Toplum sözleşmesi, varsayımsal bir anlaşma olarak yurttaşlık hak ve ödevlerine olduğu kadar egemenliğe de meşru bir temel oluşturur. 17. ve 18. yüzyılda Thomas Hobbes, John Locke ve Jean-Jacques Rousseau gibi düşünürler insanların doğa durumunda kendi aralarında anlaşarak yaptıkları bir sözleşmeyle uygar topluma geçtiklerini varsayarlar (Cevizci, 2012, s. 424). Toplum sözleşmesini egemenliğin temeli olarak gören bu düşünürler egemenliğin kime ait olduğu ve egemenliğin kullanılışı konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir (Arslan, 2017, s. 169).

Hobbes, siyaset felsefesinde mutlak egemenliğin en kararlı savunucularından biri olarak görülür. “Leviathan” adlı eserinde, insanların doğa durumundan uygar topluma geçerken sahip oldukları tüm haklarını toplum sözleşmesiyle bir egemene devrettiklerini ifade eder. Ona göre insanları devleti oluşturmaya zorlayan temel neden, doğa durumunda herkesin birbiriyle sürekli savaş halinde olmasından kaynaklanan güvensizlik durumudur. Hobbes, ölüm ve yaralanma korkusundan kurtulmak isteyen insanların, toplumsal düzenin ve barışın sağlanması karşılığında, kendi aralarında yaptıkları bir sözleşmeyle bir egemenin lehine tüm haklarından feragat ettiklerini belirtir. Ona göre egemen gerçekte sözleşmenin taraflarından biri değildir. Uyruklar kendi aralarında bir sözleşme yapmışlardır. Dolayısıyla, egemen uyruklara karşı herhangi bir taahhütte bulunarak yükümlülük altına girmediği için eylem ve kararlarından sorumlu tutulamaz. Onun tüm karar ve eylemleri yasalara uygun ve doğrudur.

Zaten yasa çıkarma ve yürürlükteki yasaları kaldırma yetkisi ona aittir. O, uyrukların temsilcisi olarak toplumdaki herkesi kendi kişiliğinde taşıyan ve devletin tüm kurumları üzerinde sınırsız yetkiye sahip olan tek kişidir. Eğitim, yargı, mali ve askeri işler dahil olmak üzere tüm yönetsel görevler, egemenlik adına egemenin görevlendirdiği kişiler tarafından onun belirlediği sınırlar içinde yürütülür. Kısaca, egemenin gücü sınırsız olduğu gibi, hakları da sınırsızdır (Hobbes, 2010, s. 106-204).

Locke da Hobbes gibi doğa durumundan hareketle toplum sözleşmesine dayalı olarak devletin kuruluş nedenini açıklayan filozoflardan biridir. Locke, “Uygar Yönetim Üzerine İkinci İnceleme” adlı eserinde, insanların doğa durumunda anlaşarak kendi aralarında yaptıkları bir sözleşmeyle uygar topluma geçtiklerini ve kendi rızaları doğrultusunda güvene dayalı siyasi bir yönetim oluşturduklarını ifade eder. Ancak Locke, Hobbes’un aksine, mutlak egemenliği şiddetle reddettiği gibi doğa durumunu da herkesin herkesle sürekli çatıştığı bir savaş hali olarak görmez. Ona göre doğa durumu, insanların doğanın imkanlarından eşit şekilde yararlanabildikleri ve herkesin her şey üzerinde eşit hak sahibi olduğu bir özgürlük durumudur. Yani, doğa durumunda insanlar yaşama, özgürlük ve mülkiyet hakkına sahiptir. Zaten, devletin kuruluşunun asıl amacı bu hakların korunmasıdır. Dolayısıyla, devlet, insanların doğal haklarını güvenceye alacak şekilde düzenlenmelidir. Locke, kuvvetler ayrımını esas alan anayasal bir yönetim tasarlamıştır. Onun amacı, iktidar sahiplerinin egemenlik haklarını kullanmalarına ilişkin belirli sınırlamalar getirmektir. Locke yasama gücünü “toplumun ve bireylerin korunması için devlet gücünün nasıl uygulanacağını” belirleyen en üstün siyasal güç olarak görür. Yasama gücünün görevi kamu yararına uygun gerekli yasaları çıkarmaktır. Ne var ki Locke, insani zaafardan dolayı yasa koyucuların kendi çıkardıkları yasaları uygulama hakkına sahip olmalarını doğru bulmaz. Bundan dolayı yasama gücünün yasaları çıkardıktan sonra dağılmasını ve yönetimi yürütme gücüne bırakmasını ister (Locke, 2002, s. 23-115). Hâsılı, onun siyaset felsefesi, esas itibarıyla insan hak ve özgürlüklerinin temel alındığı bir egemenlik anlayışını temsil eder. Ona göre egemen ya da siyasi yönetim halkın onaylamadığı hiçbir karar alamaz. Zira iktidarın gücü, toplum sözleşmesine dayalı olarak belirli kurallara bağlı kılındığından koşulsuz, sınırsız ve mutlak değildir.

Toplum sözleşmesi teorisyenlerinden biri olan Rousseau da yurttaşlık ve egemenlik sorunlarını ele alan ve düşünceleriyle günümüzdeki siyasi tartışmalara ışık tutan biridir. Rousseau, özgürlükçü biri olarak insanların kendi kendilerini yönetmeleri gerektiği konusunda Locke ile aynı görüşte olmasına rağmen, mutlak monarşinin önemli

savunucularından biri olan Hobbes'tan ayrı bir siyasi görüş sergiler. Bu çalışmanın konusu, Jean-Jacques Rousseau'nun siyaset felsefesidir. Çalışmanın amacı ise, toplum sözleşmesinin yurttaşlık hak ve ödevlerine nasıl bir dayanak oluşturduğu ve egemenliğin mutlak ve sınırsız mı yoksa şartlı ve sınırlı mı olması gerektiği konusunda Rousseau'nun görüşlerini değerlendirmektir. Çalışma bu bağlamda, ikincil kaynakların analizine dayalı kuramsal bir çalışma niteliindedir.

1. TOPLUM SÖZLEŞMESİ

Rousseau, insanların doğal olarak eşit oldukları, hiç kimsenin bir başkası üzerinde bir üstünlüğünün ya da yetkisinin bulunmadığı ve kaba kuvvetin bir hak oluşturmadığı inancındadır. Bu nedenle, ona göre insanlar arasında her türlü haklı yetki ancak bir sözleşmeyle sağlanır. Bir sözleşmenin geçerli olabilmesi ise, ancak sözleşmeyi yapanların menfaatlerinin karşılıklı olarak korunmasıyla mümkündür. Zira Rousseau, tüm tarafların avantajına olmayan, yani taraflardan birine sınırsız bir yetki sağlayan, diğerine ise koşulsuz itaat etmeyi gerektiren bir sözleşmeyi “tutarsız ve boş” bir sözleşme olarak görür (Rousseau, 2010b, s. 7-9). Dolayısıyla, ona göre geçerli bir sözleşme, taraflardan birinin keyfi uygulamasına bağlı olmayan ve tüm tarafların çıkarlarını eşit şekilde koruyan bir sözleşmedir. Peki, Rousseau'ya göre insanlar hangi durumda aralarında bir sözleşme yapma ihtiyacı duymuşlardır? Rousseau'cu perspektiften bakıldığında, uygar toplumun temelini oluşturan toplum sözleşmesinin insanların hak ve özgürlüklerine ne gibi etkileri olmuştur?

Rousseau, başlangıçta yeryüzünde dağınık halde yaşayan insanların sahip oldukları tek toplumun kendi aileleri ve geçerli olan tek yasanın ise “doğa yasası” olduğunu düşünür. Doğa durumu denilen bu dönem onun nezdinde, her ne kadar insanların özgür ve hayatlarında memnun oldukları bir dönem olsa da böyle bir dönemde tüm insanlar birbirlerine rakiptirler ve her insanın her türlü tehlikeye karşı yegane güvencesi kendi gücüdür (Rousseau, 2018b, s. 35). İnsanlar mülkiyete bağlı olarak daha karmaşık ilişkiler geliştirerek işbirliklerini güçlendirdiklerinde eşitsizlikler belirir ve buna bağlı olarak çatışma tohumları filizlenmeye başlar (Fabre, 2018, s. 125). Çatışmanın kaba güçle önlenebilmesi mümkün olmadığından insanlar “kaba güce dayanmayan bir barış düzeni kurabilmek için çözüm ararlar” (Şenel, 2008, s. 393). İşte Rousseau, insanların bu çözüm arayışları sonucunda aralarında yaptıkları bir sözleşmeyle güçlerini birleştirdiklerini ve böylece toplum halinde yaşamaya başladıklarını düşünür. Uygar topluma geçiş bir zorunluluk sonucu gerçekleşmiş olsa da Rousseau açısından bu, insanların doğa durumunda sahip oldukları haklarını yitirmeyecekleri bir duruma işaret

eder. Bilakis, ona göre toplum sözleşmesinin oluşturduğu toplum düzeni insanların doğa durumunda sahip oldukları haklarını güvenceye alır. Çünkü toplum sözleşmesiyle toplum üyelerinin tamamı haklarıyla birlikte topluma bağlı kılındıklarından, üyelere birinin aleyhine olacak bir durum, diğer üyeler için bir menfaat sağlamayacaktır. Bunun yanı sıra, toplumun her bir üyesinin kendi üzerinde başkasına tanıdığı hakka, kendisi de diğerleri üzerinde aynı şekilde sahip olduğundan, hiç kimse hiçbir hak yitirmiş olmamaktadır. Üstelik toplum üyeleri sahip oldukları haklarını muhafaza etmek için daha fazla güç sahibi olmuşlardır (Rousseau, 2010b, s. 13-14).

Rousseau, insanların toplum sözleşmesiyle uygar topluma geçmelerinin ve birlikte yaşamaya başlamalarının onlarda bazı düşünsel ve davranışsal değişimlere neden olduğu kanısındadır. Ona göre, daha önce kendi eğilimlerine göre davranan insan, artık düşünerek ve aklını ölçü olarak hareket etmeye başlamıştır. Böylece toplumdaki diğer insanlara karşı sorumluluklarının ve toplumsal ödevlerinin bilincinde biri olarak insan, içtepilerine göre değil, hak ve adaleti gözeterek eylemde bulunmaktadır. Rousseau açısından bu, insan için bir üst aşamadır. Öyle ki, ona göre insan, uygar toplumun kötülüklerine bulaşmayıp, doğa durumundaki halinden daha aşağı bir dereceye düşmemiş olsaydı uygar topluma geçiş anını “kutlaması” gerekirdi. Çünkü Rousseau'nun yaklaşımına göre uygar topluma geçen insan kendini “bir hayvan” durumundan kurtararak, “akıllı bir varlık” durumuna taşımıştır. Daha açık bir ifadeyle, “bir insan haline sokmuştur.” Bununla birlikte, Rousseau, toplum sözleşmesiyle kişinin gücüne dayalı olarak sahip olduğu doğal özgürlüğün ve onun istedikleri şeyleri elde etmedeki sınırsız hakların yerini, siyasal bütünün egemenlik güvencesine dayalı olarak toplumsal özgürlüğe ve kişinin elinde bulundurduğu şeylerin mülkiyetine bıraktığını düşünür. Üstelik ona göre uygar topluma geçişle birlikte insan “kendi kendisinin efendisi” olarak “manevi özgürlüğünü” de elde etmiştir. Çünkü Rousseau'nun nezdinde insanın içtepilerine boyun eğmesi “kölelik”, kendisinin belirlediği yasalara uyması ise, “özgürlüktür” (Rousseau, 2010b, s. 18-19).

Rousseau'ya göre uygar topluma geçişle birlikte, sözleşme gereği toplum üyelerinin sahip oldukları güçleri ve mülkiyetleri topluma geçmiş olur. Diğer bir ifadeyle devlet, sözleşme gereği tüm üyelerinin mallarına sahip olmuştur. Mülkiyetteki bu değişikliğe doğa durumunda insanların sahip oldukları “ilk oturma hakkı” da dahildir. İlk oturma hakkı, doğa durumunda insanın ihtiyaç duyduğu nesnelere “doğal hakkı” gereği mülk edinmesi ve ondan yararlanmasıdır. Ancak, konuya Rousseau cepheden bakıldığında, mülkiyete ilişkin “bu işlem”, mülk sahibi olmanın özünde bir değişikliğe neden olmaz. Nitekim, ona göre devletin gücü, bireylerin sahip oldukları güçlerinden çok daha büyük bir güç olduğundan, “kamunun

mal sahipliği de daha güçlü [ve] daha kesindir” (Rousseau, 2010b, s. 19). Gerçekten de Rousseau'nun amacı toplumun genel bir anlaşmayla uygun şekilde düzenlenmesidir. Nitekim o, her türlü düzenin temeli olması gereken düşünceyi şöyle açıklar: “Temel sözleşme, doğal eşitliği ortadan kaldırmak şöyle dursun, tam tersine, doğanın insanlar arasına koyduğu maddesel eşitsizlik yerine manevi ve haklı bir eşitlik getirir. İnsanlar güç ve zekâ bakımından olmasalar da sözleşme ve hak hukuk yoluyla eşit olurlar” (Rousseau, 2010b, s. 21-22).

Rousseau, toplum sözleşmesiyle özgürlük ve haklardan yararlanabilme konusunda tüm yurttaşlar arasında tam bir eşitlik sağlandığı düşüncesindedir. Çünkü o, toplum sözleşmesini egemen varlığın uygulamalarında hiçbir sınıfa, zümreye ya da kişiye bir ayrıcalık tanımamasının ve herkesin her konuda eşit görülmesinin bir teminatı olarak görür. Zaten, ona göre toplum sözleşmesi, toplumun her bir üyesinin kendi eşiti olan diğer bireylerin tamamıyla karşılıklı olarak yaptıkları bir sözleşmedir. Dolayısıyla, toplum sözleşmesi halkın tamamının menfaatine odaklanan, genelin iyiliğine yönelik sağlam bir temele dayalı, hakkı gözeten, halkın ortak kararıyla alınan ve halkın güvencesinde olan bir sözleşmedir. Öyle ki, toplum sözleşmesiyle yurttaşlar verdikleri söze bağlı kaldıkları sürece, sadece kendi iradelerine tabi olmuş olurlar. Böyle bir durumda akla şöyle bir soru gelebilir: eğer durum böyle ise, yurttaşlar ile egemen varlığın karşılıklı haklarının sınırı nedir? Rousseau'ya göre bu, yurttaşlardan birinin halkın tamamına, tüm halkın da yurttaşlardan birine ne kadar bağlı olabileceğini sormak gibidir. Çünkü ona göre egemen hiçbir koşulda genel sözleşmenin sınırlarını aşamaz. Dolayısıyla, insanlar sözleşmeye uygun olarak mülkiyetlerinden yararlanabilir ve özgürce hareket edebilirler. Üstelik egemen, yurttaşlardan birini diğerlerinden daha fazla yükümlülük altına sokamaz. Çünkü bu “iş özel alana girer ve bu yüzden egemen varlığın yetkisi dışında kalır” (Rousseau, 2010b, s. 30-31).

Toplum sözleşmesi sonucunda insanlar doğal özgürlükleriyle birlikte “gücünün yettiği her şey üzerindeki sınırsız hakkını kaybeder” (Göze, 2020, s. 226). Ancak bu Rousseau'nun nezdinde bir hak kaybı olarak görülmez. Bilakis o insanların toplum sözleşmesiyle daha önce sahip oldukları güvenceden yoksun haklarını güvenceye alarak, karlı bir alışveriş yaptıkları düşüncesindedir. Ona göre, insanlar toplum sözleşmesiyle, geçici doğa durumu yerine, kalıcı toplum durumunu; güvensizlik yerine, güvenliliği; “doğal bağımsızlık” yerine, toplumsal özgürlüğü ve kişisel güçleri yerine, devlet gücünü seçmiş olurlar. Bu demektir ki, insanlar, toplum öncesi sahip olmadıkları çok ciddi haklara, uygar toplumun bir üyesi olarak sahip olabilmişlerdir. Sözgelimi, doğada varlıklarını kendileri korumak zorunda olan insanlar,

toplum sözleşmesiyle tüm varlıklarını toplumun korumasına almışlardır. Öyle ki, devletlerini savunmak için canlarını tehlikeye atmaları bile, Rousseau'nun nezdinde bir kayıp olarak görülemez. Çünkü devlet onların her türlü varlıklarını koruyan temel güçtür. Kaldı ki, insanlar doğa durumunda da varlıklarını korumaya yarayan şeyler için, zaten canlarını tehlikeye atmaktaydılar (Rousseau, 2010b, s. 31).

Rousseau'ya göre egemenin yetkileri ile yurttaşların hakları genel sözleşmeyle belirlenmiştir. Dolayısıyla, egemen, sözleşmenin sınırlarını hiçbir koşulda aşmaya yetkili biri değildir. Sözgelimi, sözleşme gereği tüm yurttaşlar eşit olduğundan, egemen, yurttaşlardan birine diğerlerinden daha fazla sorumluluk yükleyemez. Aynı şekilde yurttaşlar da genel sözleşmenin kendilerine tanıdığı sınırları aşamazlar. Ancak, sözleşmeyle sahip oldukları özgürlüklerini ve mülkiyetlerini, yine sözleşmeye uygun şekilde diledikleri gibi kullanabilirler. Zira, Rousseau'ya göre “toplum sözleşmesinin amacı, sözleşmeyi yapanların korunmasıdır. Amacı isteyen araçları da ister; bu araçlarsa bir takım tehlikelerden, hatta bir takım kayıplardan ayrılmaz. Başkalarının zararına kendi yaşamını korumak isteyen, gerektiğinde yaşamını onlar için gözden çıkarmalıdır” (Rousseau, 2010b, s. 32). Demek ki, Rousseau'nun cephesinden bakıldığında, her yurttaş, yasa gereği devlet tarafından korunduğu gibi, devleti için ve diğer yurttaşların yaşamlarını korumak için, gerekli görüldüğünde, egemenin buyruğuna ve onun koyduğu yasalara itiraz etmeksizin yaşamını tehlikeye atmalıdır. Her yurttaşın devlet tarafından korunmaya hakkı olduğu gibi, her yurttaşın yasalarla belirlenmiş devlete karşı görevleri ve yine, toplumun bir üyesi olarak diğer yurttaşlara ve topluma karşı ödevleri vardır ve birey, bir yurttaş olarak bu ödevlerini yerine getirmekle yükümlüdür.

Rousseau, toplum sözleşmesiyle halkın kendi egemenlik hakkını bir hükümdara devredebileceği düşüncesini, “tuhaf” ve kabul edilemez bir durum olarak görür. Ona göre, egemenlik hakkı, yani “en yüce güç” ne değiştirilebilir ne de başkasına devredilebilir. Çünkü halkın egemenlik hakkını başkasına devretmesi demek, itaat edeceği bir üst güç kabul etmesi demektir. Bu da halkın özgürlüğünden vazgeçmesi, başkasına kul olması demek olur ki, halk egemenliğiyle çelişen bir durumdur. Zaten, devlette asıl sözleşme, ortaklık sözleşmesidir ve uygar toplumda halkın ortaklık sözleşmesi yapmış olması, onların sahip oldukları haklarını başkasına devretmeleri anlamını taşımaz (Rousseau, 2010b, s. 93-94). Dolayısıyla, Rousseau için toplum sözleşmesi, “insanlar arasında her türlü haklı yetkenin temelini” oluşturan ve halkın özgür iradesiyle gerçekleşen ve yine, hiç kimsenin bir başkasının buyruğu altına girmeyerek bir toplumun özgür yurttaşları olmasını sağlayan sözleşmedir (Erdem, 2012, s.

22). Bununla birlikte, Rousseau, toplum sözleşmesi yapıldığında, sözleşmeyi reddeden kişilerin, sözleşmenin dışında kaldıkları için yabancı durumuna düştükleri düşüncesindedir. Ancak ona göre devletin kurulmasıyla birlikte, devletin sınırları içinde ikamet etmeye devam eden herkes, toplum sözleşmesini kabul etmiş ve devletin egemenliğini tanımış olur. Zira ilk sözleşmeyle birlikte çoğunluk kararları tüm yurttaşlar için bağlayıcıdır (Rousseau, 2010b, s. 102-103).

Roger Scruton (2007: 610), Rousseau'nun "Toplum Sözleşmesi" adlı eserinin, "insan özgür doğar, oysa her yerde zincire vurulmuştur" (Rousseau, 2010b, s. 4) sözüyle başlıyor olmasının, ya her türlü mutlak veya keyfi hükümeti kınayan özgürlüğün ve insan haklarının bir kutlaması olarak ya da insan özgürlüklerinin ortadan kaldırılması ve bireyin egemen bir kolektif tarafından özümsemesi için bir reçete olarak okunabileceğini söyler. Gerçekten de Rousseau'ya göre toplumun her bir üyesi sözleşmeyle birlikte genel iradenin buyruğuna girdiğinde, "bütünün bölünmez bir parçası" olarak, hem toplumun bütününe karşı hem de toplumdaki tek tek bireylere karşı sorumlu hale gelir ki bu durumda da toplumun bütününe yapılan bir haksızlık her bir üyeye yapılmış gibi, üyelerden herhangi birine yapılmış bir haksızlık da toplumun tamamına yapılmış gibi kabul edilir. Dolayısıyla, sözleşmeyle birlikte toplumun tüm üyeleri eşit hak ve ödevlere sahip yurttaşlar olarak görüldüklerinden herkes eşit ve özgürdür. Zaten toplumun genel çıkarı onu oluşturan üyelerin çıkarlarıyla çelişemez. Yine de beklenmedik bir sorun ortaya çıktığında, Rousseau'ya göre egemen güç, üyelerin topluma karşı ödevlerini aksatmamaları için yetkilerini kullanarak gerekli tedbirleri almakla ve onların devletine bağlılıklarını sağlamakla yükümlüdür (Rousseau, 2010b, s. 15-17). Buradan hareketle, çalışmanın ikinci başlığında Rousseau'nun toplum sözleşmesi anlatısının üzerine inşa ettiği egemenlik yaklaşımı değerlendirilecektir.

2. EGEMENLİK

Egemenlik, güç ve hâkimiyet anlamına gelir. Devlet egemenliği açısından düşünüldüğünde iç egemenlik, siyasal gücü elinde bulunduran otorite demektir. Dış egemenlik ise, devletin diğer devletlere karşı "bağımsız" ve "otonom" olması anlamındadır (Heywood, 2018, s. 110). Buna göre iç egemenlik, bir gücün ya da iktidarın belli bir topluluğu ve onun kaynaklarını yönetme hakkını ve imtiyazını elinde bulundurmasıdır (Cevizci, 2012, s. 148). Bu güç ya da iktidar, yasa yapma ve onları feshetme yetkisine sahip olma biçiminde de anlaşılabilir (Poggi, 2016, s. 61). O halde, bir iktidar gücünü nereden alır? Bir yönetimin meşru olması neye bağlıdır?

Rousseau, Toplum Sözleşmesi adlı eserine başlarken amacının, “toplum düzeninde güvenilir ve haklı bir yönetim kuralı bulunup bulunamayacağını araştırmak” olduğunu ifade eder (Rousseau, 2010b, s. 3). O, bir yönetimin meşru olmasının, ancak halkın onayı ile mümkün olduğu düşüncesindedir. Daha açık bir ifadeyle, ona göre halkın iradesine dayalı olmayan ya da halkın onayını almamış bir yönetim meşru bir yönetim değildir (Rousseau, 2010b, s. 9). Demek ki Rousseau, bir toplumu yönetmek ile o toplumdaki insanları boyunduruk altına almanın farklı şeyler olduğu inancındadır. Üstelik, ona göre toplum yönetiminde kamu yararını gözetmek esastır. Oysa insanları boyunduruk altına alan bir kimse için kamu yararı değil, kendi özel çıkarı esastır. Zira burada bir yönetici ve halk değil, bir efendi ve köle ilişkisi söz konusudur (Rousseau, 2010b, s. 12). O halde, iyi bir yönetimde esas olan nedir? Toplum yönetiminde nelere dikkat edilmelidir?

Rousseau, devlet yönetiminde temel ilkenin, genel iradenin “devlet güçlerini devletin kuruluş amacına, yani herkesin iyiliğine uygun olarak” yönetmesi olduğunu düşünür. Ona göre, nasıl ki bireysel çıkarların neden olduğu uyuşmazlıklar uygar topluma geçişi zorunlu kılmışsa, yine aynı şekilde çıkarlar arasındaki uyuşma ve ortak bağlar da toplumun kurulmasını mümkün hale getirmiştir. Dolayısıyla devlet, halkın genel iyiliği gözetilerek ve toplumun genel çıkarları dikkate alınarak yönetilmelidir. Rousseau’da genel irade egemenliğin tek temsilcisidir. Halkın oylarıyla yönetim belirlenebilir ama halkın genel iradesi hiç kimseye devredilemez. Diğer bir ifadeyle, iktidar başkalarına teslim edilebilir ama genel irade hiç kimseye teslim edilmez (Rousseau, 2010b, s. 23). Genel irade kamu yararına odaklanan ve toplum için “en haklı” olanı gözetendir (Karakehya, 2019, s. 285). Ayrıca genel irade, yalnızca bireysel iradelerin bir toplamı değildir; tüm bireysel iradelerin üstünde olan, halkın tümünü temsil eden ortak bir iradedir (Kapani, 2019, s. 82).

Rousseau, egemenlik hakkının halka ait olduğunu ve böyle bir hakkın başkasına geçirilemeyeceği gibi, başkasıyla paylaşılmayacağını düşünür. Yani, ona göre egemenlik “ilkesinde” bölünemez olduğu gibi, “konusunda” da bölünemezdir. Daha açık bir ifadeyle, egemenliğin yasama gücü, yürütme gücü ve yargı gücü diye ayrılması ve bölünmesi doğru değildir (Rousseau, 2010b, s. 24-25). Zira genel irade, halkın tamamını bir bütün olarak temsil eden “üst konumda” bir egemenliktir. Dolayısıyla, “o ne bölünebilir ne de aktarılabilir” (Timuçin, 2012, s. 81). George Sabine (1969: 282), genel iradenin Rousseau nezdinde “doğrunun ölçütü olan toplumsal faydayı temsil” ettiği için, daima “doğru” olarak görüldüğünü ifade eder. Gerçekten de Rousseau’nun nezdinde genel irade, daima doğrudur ve tek amacı kamu menfaatidir. Ancak Rousseau’ya göre genel iradenin yanılmaz olarak

düşünülmesi, halkın kararlarının daima doğru ve tartışılmaz olduğu anlamını taşımaz. Çünkü halkın kararları kamu menfaatini amaçlıyor olsa bile, yanlış yönlendirilmiş bir halkın verdiği kararlar kamuya yarardan çok zarar getirir (Rousseau, 2010b, s. 26). Bu konuda Leo Strauss (2011: 325), genel irade toplumsal faydayı gözetmediği sürece yanılmaz olarak görülse bile bu, halkın daima kendi menfaatine olanı bilmesinin mümkün olduğu anlamına gelmediğini dolayısıyla, genel iradenin yanılmazlığını “aydınlatılmaya muhtaç” bir iddia olarak gördüğünü belirtir.

Devletin kendi varlığını koruyabilmesi ve sahip olduğu kurumları amaçları doğrultusunda çalıştırabilmesi için Rousseau, devlet yönetimini elinde bulunduran bir gücün varlığını gerekli görür. İşte, ona göre devletin kurumlarını çalıştırma konusunda genel iradenin sahip olduğu bu mutlak güç ve yetki egemenliktir. Genel irade halkın tümünü temsil eden ortak bir üst irade olduğu için, halkın tamamı egemenliğe haizdir. Bununla birlikte, Rousseau’ya göre her yurttaşın devlete karşı hakları olduğu gibi, aynı şekilde devlete karşı yükümlülükleri de vardır. Nitekim insanlar toplum sözleşmesi gereği sahip oldukları güçlerini, mülkiyetlerini ve özgürlüklerini toplumun genel menfaatinin hizmetine sunmuşlardır. Böyle bir hizmetin yerine getirilmesinde, yani yurttaşların devlete karşı yükümlülüklerini doğru bir şekilde ifa etmelerinde yetkili güç, egemen varlıktır. Peki, egemenin yurttaşların devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirmelerini sağlamada sahip olduğu yetkinin bir sınırı var mıdır? Varsa bu sınırı belirleyen nedir? Rousseau’ya göre egemen varlık yurttaşları toplumun genel menfaatiyle bağdaşmayan işleri yapmaya zorlayamaz. Zira toplumda olup bitenlerin rasyonel bir dayanağı olması gerekir. Bu demektir ki, egemen varlık yurttaşlara ancak aklın yasalarına uygun şekilde hükmedebilir ve devlete hizmet etmelerini buyurabilir (Rousseau, 2010b, s. 28).

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Rousseau, genel iradenin genel olabilmesi için, onun hem özünde hem de konusunda genel olması gerektiği görüşüne sahiptir. Diğer bir deyişle, genel iradenin halkın geneline uygulanmak üzere halkın geneline dayalı olması gerektiği kanısındadır. Aslında, Rousseau için genel iradenin genel olması, oy çokluğundan ziyade, halkın genel menfaatinin ortak bir noktada birleşiyor olmasına dayanır. Onun düşündüğü ve doğru bulduğu bu düzen, her yurttaşın başkasından istediği şeyi, kendisinin de uymak zorunda olduğu ve halkın ortak çıkarlarının merkeze alındığı bir sistemdir. Daha açık bir ifadeyle, kişisel çıkarların halkın genel çıkarlarıyla uyduğu ya da ortak bir noktada birleştiği bir sistemdir (Rousseau, 2002, s. 175).

Rousseau, insanların özgürlüğü ve adaleti yasalara borçlu oldukları düşüncesindedir. Ona göre yasalar “insanlar arasındaki doğal eşitliği yeniden hukuk temeline oturtan” bir nizam oluştururlar (Rousseau, 2005, s. 17). Dolayısıyla Rousseau, toplum sözleşmesiyle ya da diğer bir ifadeyle ilk sözleşmeyle devlet kurulsa bile, devletin nasıl yönetileceğini belirleyen şeyin yasama olduğu fikrine sahiptir. Ona göre devlet kurulmadan önce doğa durumunda her şey ortak olduğu için, insanların söz verdikleri dışında hiç kimseye karşı bir sorumlulukları yoktur. Uygar toplumda ise, yasalar gereği herkes toplumun bir üyesi olarak birbirine karşı sorumludur. İnsanların birbirlerine karşı ödev ve sorumluluklarını belirleyen yasalar ise, halkın kendisi tarafından belirlenir. Bu yüzden Rousseau, bir kimsenin yasalar tarafından haksızlığa uğramasının mümkün olmadığına inanır. Çünkü birinin yasalara uyması, onun kendi iradesine uygun yaşaması anlamına gelir ki bu, özgürlüktür. O, halk tarafından halkın geneli için bir düzen oluşturmak amacıyla yapılmış bir yasanın, gerçek manada bir yasa olduğu düşüncesindedir. Bu demektir ki, yasa genel ve kapsayıcı olmalıdır, yani hiçbir şahsa işaret etmemelidir (Rousseau, 2002, s. 178-179).

Ferry ve Renault'a göre (2015: 522-523), Rousseau'da birey açısından olduğu gibi, halkın da bir bütün olarak tıpkı bir birey gibi kendi kaderini tayin etmeye muktedir olması gerektiği inancı hakimdir. Yani, nasıl ki Rousseau açısından bir birey özgürlüğünden vazgeçtiğinde “insan olma vasfı[nı]” kaybediyor ise, aynı şekilde onun nezdinde egemenliğinden vazgeçen bir halkın da “halk olma vasfını” kaybederek “yığın” haline dönüşmesi muhtemeldir. Ayrıca, Ferry ve Renault'a göre Rousseau, egemenliği hiçbir koşulda “devredilemez” ve “bölünemez” olarak gördüğü gibi, böyle bir durumun gerçekleşmesini de tamamen anlamsız olarak değerlendirir. Zira özgürlük ve egemenlik insanların istedikleri zaman devredebilecekleri ve istediklerinde yeniden sahip olabilecekleri bir mal değildir. Bu açıdan, Rousseau'nun anlayışına göre egemenliğin devredilmesi ya da paylaşılması asla düşünülemez. Burada akla şöyle sorular gelebilir: Egemenliğin tüm halkı temsil eden genel iradeye ait olmasının toplumun bir üyesi olarak bireyin hak ve özgürlüklerine etkisi nedir? Genel irade ile yurttaşlar arasında ne gibi bir ilişki vardır? Çalışmanın üçüncü bölümünde bu sorunun olası yanıtları değerlendirilecektir.

3. YURTTAŞLIK

Yurttaşlık, bireylerin bir devletin üyeleri olarak sahip oldukları “statü” ve buna dayalı olarak belirli “hak” ve yükümlülüklerle sahip olmalarıdır (Giddens & Sutton, 2014, s. 367-368). Rousseau, “Emile Ya Da Eğitim Üzerine” adlı eserinde “her birimiz malını mülkünü, kendisini, yaşamını ve tüm gücünü ortaklaşa genel iradenin yüce yönetimine bırakır,

toplulukta her üyeyi bütünü ayrılmaz parçası olarak kabul ederiz” diyerek insanların ortak bir topluluk oluşturmalarının “kamusal kişilik” ya da “siyasal bütün” olarak adlandırıldığını ifade eder. Ona göre bu topluluğun kendisi de üyelerinin edilgin olmaları durumunda “devlet” olarak, etkin olmaları durumunda ise “egemen varlık” ya da “güç” olarak anıldıklarını açıklar. Bu demektir ki, toplum sözleşmesiyle toplumun her bir üyesi, egemen varlık (genel irade) olmaları bakımından bir bütün halinde bireylere karşı, tek tek yurttaşlar olarak da egemen varlığa karşı, iki farklı şekilde yükümlülük altına girmektedirler (Rousseau, 2018d, s. 685-686).

Rousseau, “Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev” adlı eserinde ise, “insanlık görevlerini” düşünmenin önemine vurgu yapar ve “ iyilik etmemek kötülük etmektir. Yararlı olmayan her yurttaş zararlı bir insan sayılır” ifadesiyle her yurttaşın zamanını toplumun yararına kullanması gerektiğini belirtir (Rousseau, 2018c, s. 20-21). O, bir toplumda insanları mükemmelleştiren şeyin, “güç ve özgürlük” olduğu inancındadır (Rousseau, 2018a, s. 107). Dolayısıyla, ona göre öyle bir toplum düzeni oluşturulmalı ki, güç ve özgürlük bakımında herkes “eşit olsun ve ancak böylelikle olabildiğince mükemmel bir düzen oluşturabiliriz” (Rousseau, 2008, s. 36). Aslında Rousseau, toplum düzenini sözleşmeyle elde edilen tüm “hakların temeli olan kutsal bir hak” olarak görür (Rousseau, 2010b, s. 4). Bu yüzden siyaset felsefesinde, yurttaşlık hak ve ödevleri konusunda, onun toplum sözleşmesi düşüncesi oldukça önemli bir yer tutar. Tam da bu noktada, Heywood, Rousseau’nun bireysel özgürlükler ile yönetim sürecini birlikte değerlendirmiş olmasına dikkat çekerek onun toplum sözleşmesini diğer sözleşme kuramlarından ayırır. Ona göre Rousseau’nun amacı, genel iradeye dayalı “toplumun ortak iyisini yansıtan” bir yönetim modelini geliştirmektir. Heywood’a göre Rousseau, bunu da ancak yurttaşların özgürlüklerinden ödün vermeden itaat edebilecekleri bir “otorite biçimi” düşünerek gerçekleştirebilmiştir (Heywood, 2018, s. 298).

Rousseau’ya göre tüm yasama sistemlerinin amacı yurttaşların eşit ve özgür olmalarını sağlamaktır. Zira bu hem toplumun ortak yararı hem de devletin güçlü olması için gereklidir. Onun yurttaşlar arasında eşitliğin sağlanması gerekir derken kastettiği şey, herkesin “güç ve zenginlik” bakımından eşit seviyede olması değildir. Rousseau’nun niyeti toplumda hiç kimsenin gücünü müstebitçe kullanmaması ve herkesin görevini ve yükümlülüklerini yasalara uygun şekilde yerine getirmesidir. Bunun yanı sıra, onun eşitlikten kastettiği diğer bir şey, zenginlik bakımından hiçbir yurttaşın ne başkasına muhtaç olacak kadar yoksul ne de başkalarını kendine bağımlı hale getirecek kadar zengin olmamasıdır. Kısaca, Rousseau’ya

göre yasaların gücü ve amacı daima yurttaşlar arasında eşitliği sürdürmeye çalışmak olmalıdır. Yasama hakkı, yurttaşlara aittir. Dolayısıyla, yurttaşlar, devlet işlerinin iyi yürütülebilmesi ve toplumun ortak yararı için gerekli gördüklerinde yeni yasalar yapma ve değiştirme hakkına sahiptirler. Ancak, Rousseau, yasal düzenlemeler yapılırken toplumun bütünlüğünün ve devlet işlerinin düzenli yürütülebilmesinin göz önünde bulundurulmasını gerekli görür. Özellikle ona göre “bütünün bütünle ya da egemen varlığın devletle olan” ilişkisi dikkate alınmalıdır. Ayrıca, yurttaşların birbirlerinden olabildiğince bağımsız olmalarına karşın, herkesin devlete sadakatle bağlı olmasına dikkat edilmelidir. Çünkü, yurttaşlar devletin gücüyle özgürdürler (Rousseau, 2010b, s. 48-51).

Rousseau, bireylerin yurttaşlık hak ve yetkilerinden eşit yararlanmaları ve topluma karşı yükümlülüklerini uygun şekilde yerine getirmeleri için, toplumsal sınıf bakımından herkesin mümkün olduğunca eşit olmasını gerekli görür. Zira ona göre bir toplumda maddi ve sınıfsal eşitsizlikler, diğer alanlarda da eşitsizliğin doğmasına neden olabilir. Sözgelimi, toplumda belirli bir kesimin diğerlerine göre daha varlıklı olması, onların en önemli yurttaşlık görevi olan kamu görevini yerine getirmesinde gevşekliğe neden olabilir. Yani, bu görevi kendileri yapmak yerine, “paralarıyla hizmet görme” yoluna girebilirler. Böyle bir durumda ise yurttaşların kamu görevlerini bir bütün olarak uygun şekilde yerine getirmeleri akamete uğrayabilir. Rousseau, bir devlette yurttaşların kamu görevlerini kendileri yapmak yerine, işlerini ücretli görevlilere yaptırdıklarında, artık o devletin ayakta kalamayacağını düşünür. Çünkü ona göre yurttaşların kendi yurtlarına karşı görev ve ödevlerini onun yerine ne paralı askerler ne de temsilciler aracılığıyla yerine getiremezler. Egemen bir devletin özgür yurttaşları, ödevlerini başkasına yaptırmak için değil, aksine, her yurttaş onu kendi yapsın diye para verir. Aksi halde, “bir kimse devlet işleri için neme gerek dedi mi, devleti yok olmuş bilmeli[dir]” (Rousseau, 2010b, s. 89-90).

Sabine'e göre (1969, s. 278-279) Rousseau, insanların bir toplumun üyesi olmakla, her şeyden önce toplumsal bir özgürlük elde ettikleri ve “yasal haklarla” birlikte eşit birer yurttaş oldukları inancındaydı. Gerçekten de Rousseau açısından bir toplumun üyesi olmak, toplum sözleşmesi gereği, yurttaş olarak herkesle eşit haklara sahip özgür biri olmak demektir. Ona göre toplumda hiç kimsenin diğer bir yurttaşın sahip olmadığı bir hakkı talep etmek gibi bir hakkı olamaz. Yurttaşlardan her birinin hak ve özgürlükleri yasalarla teminat altına alınmıştır. Devletin ve yurttaşların menfaatini korumak adına halk isterse, “oybirliğiyle” her türlü yasa değiştirilebilir ve gerekirse yürürlükten kaldırılabilir. Daha açık bir ifadeyle, hiçbir yasa halkın iradesinin üstünde değildir. Bu demektir ki halk, bir bütün olarak kendi ortak

menfaatini gözettiği sürece, devlet daha güçlü ve halk da eşit ve müreffeh bir yaşantıya sahip olur. Zira bir toplumda “birlik”, “dirlik”, “eşitlik” ve “düzenlik” demek, güçlü devlet ve güçlü halk demektir. Rousseau’ya göre egemen varlığın toplum sözleşmesine dayalı olarak yurttaşlar üzerindeki hakkı kamu yararıyla sınırlıdır. Öyleyse, yurttaşlar egemene sadece kamuya ilişkin düşünce ve görüşlerinin hesabını verirler. Diğer konularda ise düşünce ve görüşlerinde özgürdürler (Rousseau, 2010b, s. 93-134).

Heywood göre (2015, s. 36), Rousseau’nun halk egemenliği kavramı genel irade tasavvurunda tezahür ederek demokrasi yönetimiyle ilişkilendirilen bir düşüncedir. Rousseau, egemen varlığın yönetim görevini halkın tamamına ya da çoğunluğa bırakmasını demokrasi olarak adlandırır. Onun demokrasi yönetimine olan inancı tamdır. Çünkü ona göre kendini iyi yönetebilen bir halkın yönetilmeye ihtiyacı yoktur (Rousseau, 2010b, s. 58-63). Zaten “tüm insanlığa değil bir halka özgü” olan genel irade egemenliğinin amacı, tüm yurttaşların eşit ve özgür biçimde kendi kendilerini yönetmesini sağlamaktır (Orhan, 2012, s. 6). Tamda bu noktada, Tage Lindbom’a göre (2017, s. 47) Rousseau, insanların demokrasiyle yönetilen bir devletin yurttaşları olmalarını, yani yasalarını kendileri yapıyor olmalarını, eşitlik ve özgürlük olarak değerlendirir. Zira, Rousseau’nun nezdinde egemenlik hiçbir koşula bağlı olmaksızın halka ait olmadıkça, yani “halk ile egemen kişi aynı olmadıkça” bunun adı demokrasi yönetimi olamayacağı gibi, halk da eşit ve özgür olamaz (Işık, 2017, s. 89).

Manfred G. Schmidt’e göre (2002, s. 64) de Rousseau’nun devlet öğretisi, yurttaşların “özgür olarak birleşmesine” dayandığı için devrimci bir öğretilerdir. Ona göre Rousseau, sadece halka dayalı bir egemenliği meşru görür. Daha da önemlisi, onun düşüncesine göre Rousseau’nun egemenlik anlayışında “halk egemenliği tüm hukuk düzeninden önce gelir ve öncelikle onu temellendirir. Bu anlayışa göre halk egemenliği, hukukun egemenliği veya anayasanın egemenliği değildir, aksine tam vatandaşın kırılmamış üstünlüğüdür.” Schmidt’in Rousseau’nun egemenlik ve yurttaşlık anlayışına ilişkin görüşlerinden de anlaşıldığı üzere, Rousseau’nun “genel irade”, “yurttaşlık” ve “demokrasi” konusuna ilişkin düşünceleri, kendi dönemini aşan ve günümüz siyasi tartışmaların odaklandığı egemenlik ve demokrasi tartışmalarına ışık tutan bir anlayış olduğu görülmektedir (Özkan, 2020, s. 408).

Rousseau, “İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı” adlı eserinde, düşlediği ülkeyi, yasaların devletin üst düzeydeki görevlileri tarafından önerildiği ama ülkenin halkın onayından geçen yasalarla yönetildiği ve yasama erkinin halka ait olduğu özelliklere sahip bir ülke olarak açıklar. Ona göre bu ülkede adalet ve hükümet işleri seçimle görevlendirilmiş

erdemli yurttaşlar tarafından yürütülür. Yurttaşların itaat etmeleri gereken efendileri, yine kendilerinin yaptıkları yasalardır. Tüm yurttaşlar geçimlerini sağlayacak yeterli gelire sahiptir. Yurttaşlardan hiçbiri çok zengin ya da yoksul değildir. Özetle, Rousseau'nun düşlediği bu ülkede, toplumun güvenliğinin sağlanması için birlik olmak, yasalara uygun yaşamak ve yöneticilere gerekli saygıyı göstermek yeterli gelir. Kaldı ki, halkın görevlendirdiği yöneticilerine saygı göstermeleri, kendilerine olan saygılarıdır (Rousseau, 2010a, s. 69-72). Zira, yasayı ve yöneticileri belirleyenler, yine yurttaşların kendileridir. Dolayısıyla, iyi bir yurttaşlık ödevi olarak yasalara ve yöneticilere saygı göstermek esastır.

SONUÇ

Rousseau, doğuştan hiç kimsenin köle olmadığı halde yeryüzünde tüm insanların köleleştirildikleri inancındadır. Onun amacı ise toplum sözleşmesine dayalı olarak herkesin eşit ve özgür yaşadığı bir toplum düzeni oluşturmaktır. O, insanlar arasında kaba kuvvete dayalı hiçbir hak ve yetkiyi meşru görmez. Bunun için ona göre toplumun ve dolayısıyla insan hak ve özgürlüklerinin temelini oluşturan tek şey toplum sözleşmesidir. Toplum sözleşmesiyle her insan toplumun bir üyesi olur ve tüm gücünü o toplumdaki genel iradenin buyruğuna bırakır. Böylece toplumun üyesi olarak herkesin özgürlüğü ve çıkarları genel iradenin güvencesine alınmış ve korunmuş olur. Rousseau, genel iradeyi yurttaşların özel iradelerinin bir toplamı olarak görmez. Ona göre genel irade toplumun tüm üyelerinin ortak yanını temsil eden kolektif bir iradedir. Bu, aynı zamanda insanların hem bir birey olarak üyesi oldukları toplumun bütününe karşı, hem de bütünün bir parçası olarak diğer bireylere karşı, sözleşme gereği yükümlülük altına girmeleri demektir. Bunun yanı sıra toplum sözleşmesi, hem yurttaşların hem de egemen varlık olarak genel iradenin hak ve yetkilerinin temelini oluşturan bir sözleşmedir. Dolayısıyla, ne yurttaşlar ne de egemen varlık sözleşmenin onlara sağladığı hak ve yetkilerin sınırlarını aşamazlar.

Rousseau, egemenlik hakkının en yüce güç olarak halka ait olduğunu düşünür. Ona göre bu hak vazgeçilmez ve devredilmez bir haktır. Egemenlik hak ve gücünün başkasına aktarılması, Rousseau'ya göre halkın özgürlüğünden vazgeçmesi demek olur ki, bu onun için kabul edilemez bir şeydir. Çünkü Rousseau'nun nezdine özgürlüğünden vazgeçmek, insanlığından vazgeçmek ile aynı şeydir. Dolayısıyla, egemenlik hakkı genel iradeye aittir ve asla devredilemez. Genel irade, toplumdaki bireysel iradelerin üstünde bir irade olarak halkın bütününe temsil eden egemenliğin yegane temsilcisidir. Diğer bir deyişle, genel irade devletin tüm üyelerinin ortak ve değişmez iradesidir. Bu yüzden, genel iradeye ait olan egemenlik hakkı, bölünemez, başkasına aktarılamaz ve paylaşılamaz bir haktır. Rousseau'da yasama,

yürütme ve yargı güçleri bir bütün olarak halk adına genel iradeye aittir. Yani, toplumun her alanında egemen güç olarak genel irade tek yetkilidir. Demek ki Rousseau, egemenlik hakkının hiç bir koşula bağlı olmadan tümüyle halkın elinde bulundurmasında ısrarcıdır. Ancak Rousseau, genel iradenin yetkilerini aklın yasalarını ve kamu yararını gözeterek kullanması gerektiği inancındadır. Daha doğrusu, genel irade bu gücünü kullanırken, egemenlik hakkına uygun hareket etmelidir ve yurttaşların itaat etmelerini ödeve dönüştürmelidir. Zira ona göre insanlar güce değil, haklı güce itaat ederler.

Rousseau, toplum düzenini tüm hakların temeli olan kutsal bir hak olarak görür. O, iyi bir toplum düzeninin toplumun ortak yararının gözetildiği ve yurttaşların özgürlüklerinden taviz vermeden itaat ettikleri bir egemenlik modeliyle mümkün olduğu düşüncesindedir. Daha doğrusu, iyi bir düzen, ancak halkın eşit ve özgür biçimde kendi kendini yönettiği bir düzenin oluşturulmasıyla mümkündür. Bu ise ona göre egemenlik hakkının halkın bütünü temsil eden genel iradeye ait olduğu bir yönetimdir. Kısaca, halk egemen güçtür ve yasama yetkisi halka aittir. Bu düzende yurttaşlık hakları yasalarla belirlenir ve herkes hak ve özgürlükler bakımından eşittir. Halkın istemediği bir şey, halka rağmen yapılamaz. Çünkü egemen güç olarak genel iradenin amacı, devletin ve yurttaşların ortak menfaatlerini korumak ve yurttaşların eşit ve özgür olmalarını sağlamaktır. Ayrıca, Rousseau için iyi bir düzen insanların tamamen itaatkar davrandıkları ve sessiz sedasız varlıklarını sürdürdükleri bir düzen demek değildir. O, “insan zindanda da sessizlik içinde yaşar ama, bu kadarı orayı özlenir bir yer yapmaya yeter mi” diye, sorar (Rousseau, 2010b, s. 8). Onun bu ifadesi, bir kimsenin yaşadığı yere gönül bağıyla bağlanmasında ve özgürce yurttaşlık ödevlerini yerine getirmesinde demokratik bir düzenin ne kadar önemli olduğunun vurgulanması açısından oldukça dikkat çekicidir.

KAYNAKÇA

- Arslan, A. (2017). *Felsefeye giriş*. BB101 Yayınları.
- Cevizci, A. (2012). *Felsefe sözlüğü*. Say Yayınları.
- Erdem, H. H. (2012). Jean-Jacques Rousseau’da kültür ve toplum eleştirisi. *Özne*, (17), 15-28.
- Fabre, C. (2018). Toplumsal sözleşme. (Çev. Mehmet Fatih Deniz). *Felsefe Arkivi*, (48), 123-135.
- Ferry, L. ve RENAULT, A. (2015). *Siyaset felsefesi* (Çev. M. Erşen). Dergah Yayınları.
- Giddens, A. ve Sutton, P. W. (2014). *Sosyolojide temel kavramlar* (Çev. A. Esgin). Phoenix Yayınevi.
- Göze, A. (2020). *Siyasal düşünceler ve yönetimler*. Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.

- Heywood, A. (2015). Siyasetin temel kavramları. (Çev. H. Özler). Liberte Yayınları.
- Heywood, A. (2018). Siyaset teorisine giriş. (Çev. H. Köse). Küre Yayınları.
- Hobbes, T. (2010). Leviathan. (Çev. S. Lim). Yapı Kredi Yayınları.
- Işık, S. (2017). J. J. Rousseau ve egemenlik anlayışı üzerine. *İnönü üniversitesi hukuk fakültesi dergisi*, 8(2), 79-98.
- Kapani, M. (2019). *Politika bilimine giriş*. Serbest Kitaplar.
- Karakehya, H. (2019). Locke'nin "ortak irade" ve Rousseau'nun "genel irade" anlayışlarının gerçekliğin tespiti bağlamında modern ceza mahkemesindeki yansımaları, *D.E.Ü. hukuk fakültesi dergisi*, 21(özel sayı), 279-294.
- Lindbom, T. (2017). Demokrasi miti. (Çev. Ö. Baldık). İnsan Yayınları.
- Locke, J. (2002). Sivil toplumda devlet – uygar yönetim üzerine ikinci inceleme. (Çev. S. Taşçı ve H. Akman). Metropol Yayınları.
- Orhan, Ö. (2012). J. J. Rousseau'da genel irade kavramı, *FLSF(Felsefe ve sosyal bilimler dergisi)*, (14), 1-25.
- Özkan, M. (2020). Demokrasi ve temsil: paradoksu Rousseau üzerinden okumak, *Siyasal: journal of political sciences*, 29(2), 403-430.
- Poggi, G. (2016). Devlet doğası, gelişimi ve geleceği. (Çev. A. Babacan). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2002). The social contract and the first and second discourses. (Trans. S. Dunn). Yale University Press.
- Rousseau, J. J. (2005). Ekonomi politik. (Çev. İ. Birkan). İmge Kitabevi Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2008). Anayasa projeleri. (Çev. İ. Yerguz). Say Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2010a). İnsanlar arasındaki eşitsizliğin kaynağı. (Çev. R. N. İleri). Say Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2010b). Toplum sözleşmesi. (Çev. V. Günyol). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2018a). Bir yalnız gezerin düşleri. (Çev. E. Yanarocak). Mikyas Basım Yayın.
- Rousseau, J. J. (2018b). Dillerin kökeni üstüne deneme. (Çev. Ö. Albayrak). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2018c). Bilimler ve sanatlar üstüne söylev. (Çev. S. Eyüboğlu). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2018d). Emile ya da eğitim üzerine. (Çev. Y. Avunç). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sabine, G. (1969). Siyasal düşünceler tarihi, cilt II. (Çev. A. Öktem). Sevinç Matbaası.
- Schmidt, M. G. (2002). Demokrasi kuramlarına giriş. (Çev. M. E. Köktaş). Vadi Yayınları.
- Scruton, R. (2007). *The palgrave macmillan dictionary of political thought*. Palgrave Macmillan Press.
- Struss, L. (2011). Doğal hak ve tarih. (Çev. M. Erşen ve P. Onur). Say Yayınları.
- Şenel, A. (2008). *Siyasal düşünceler tarihi*. Bilim ve Sanat Yayınları.

Timuçin, A. (2012). Rousseau'da toplum sorunları, *Özne*, (17) 77-83.

GÖSTERİŞÇİ TÜKETİM BAĞLAMINDA AYLAK SINIFIN DÖNÜŞEN FORMUNUN SOSYAL MEDYADAKİ TEMSİLİ: INSTAGRAM'DA EV KADINLARININ SUNUM PRATİKLERİ

Elif Hatice BAHÇECİOĞLU¹

Öz

Asli ihtiyaçların temelini oluşturan tüketim, tarih sahnesinde yaşam kaynağı olarak doğal bir sürecin parçasıyken, yaşanan birçok toplumsal ve ekonomik gelişme, çeşitli dalgalanmalara sebep olmuş ve tüketim temel anlayıştan uzaklaşarak gösterişe dayanan bir zihniyet yapısıyla anılmaya başlamıştır. İşte bu yapının görüldüğü bir toplumu inceleyen Thorstein Veblen, tüketimin artık pahalı metalara anlamlar yükleyen, bunları gösterişçi biçimde sergileyen bir sınıf tarafından yapıldığına dikkat çekmekte ve bu görüşünü 1899'da yayımlanan Aylak Sınıfın Teorisi kitabıyla ortaya koymaktadır. Bu eserde Veblen, özellikle kadınların moda için uygun lüks ev döşemeleri, yiyecek/içecek seçimleri üzerinden gösterişe yönelmelerini anlatmaktadır. Bu çalışma ise Veblen'in yaklaşımları temelinde, günümüzün yaygın sosyal medya platformu olan Instagram'daki kadın kullanıcıların yiyecek/içecek içerikli sunum pratiklerine odaklanmış ve söz konusu teoriye yeni bir değerlendirme getirmeyi amaçlamıştır. Çalışmada dört kadın kullanıcının bir ay içindeki tüm paylaşımları içerik analiziyle incelenmiş, aylak sınıf teorisiyle bağlantılı benzerlikler ve farklılıklar ortaya konmuştur. Böylece kadınların mevcut teorinin yolunda yarı aylak sınıfı temsil ettiği kanısına varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Gösterişçi tüketim, aylak sınıf, sosyal medya, kadın

¹Doktora öğrencisi, Marmara Üniversitesi, E-posta: elifbahcecioglu@gmail.com ORCID: 0000-0002-6747-9250

**REPRESENTATION OF THE TRANSFORMING FORM OF THE LEISURE CLASS IN
THE CONTEXT OF CONSPICUOUS CONSUMPTION ON SOCIAL MEDIA:
PRESENTATION PRACTICES OF HOUSEWIVES ON INSTAGRAM**

Abstract

While consumption is a natural process that is the basis of essential needs, it has started to based on conspicuous as a result of economic and social developments. Thorstein Veblen, examining a society based on Conspicuous, draws attention to the fact that consumption is now made by a class that attaches meaning to expensive commodities, and he reveals this view in his book *The Theory of the Leisure Class*, published in 1899. In this work, Veblen describes women's tendency to conspicuous especially through food/ beverage choices. This study focused on the food/beverage content presentation practices of female users on social media (Instagram) and aimed to bring a new evaluation to Veblen's theory. This study, the posts of four female users within a month were analyzed by content analysis, similarities and differences related to the leissure classroom theory were revealed. Thus, it was concluded that women represent the semi leisure class.

Keywords: Conspicuous consumption, leisure class, social media, women

GİRİŞ

Tüketimin tarihsel serüveni her ne kadar kapitalizm öncesinin doğal insanına dayansa da tüketim kültürünün doğuşu Sanayi Devrimi'nin yükselişiyle birlikte kapitalist sistemin ortaya çıkmasıyla gerçekleşmiş ve geçim kaygısını yaşayan geleneksel toplumlardan gösteriş meraklı modern toplumlara geçiş sağlanmıştır. Bu süreçte Thorstein Veblen, tüketim pratiklerinin pahalıya ve lükse yaslanan bir statü gösterme biçimi olarak gösteriş amacıyla yapıldığını ileri sürmekte ve bu iddiasını Amerikan toplumunu inceleyerek Avrupa'daki zengin sınıfların yaşam tarzını taklit eden ve aşıkâr tüketim anlayışını benimseyen *Aylak Sınıfın Teorisi* (1899) ile kanıtlamaktadır. Kuşkusuz Veblen'in yaşadığı yüzyıldan içinde bulunduğumuz yüzyıla pek çok şey değişim yaşanmıştır. Ancak onun ortaya koyduğu yaklaşım, günümüzün koşullarına güncel bir yorum getirmek adına önemli bir çıkış noktasıdır.

Bu çalışma Veblen'in gösterişçi tüketim ve aylak sınıf yaklaşımından hareketle, günümüzde kullanım yoğunluğunun gittikçe ivme kazandığı sosyal medya platformlarından biri olan Instagram'daki kadın kullanıcıların profillerine yoğunlaşmış ve onların 1899'un aylak sınıfıyla bağdaşır bağdaşmadığı irdelenerek yaşadığı dönüşümleri ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Veblen'in üzerinde durduğu kadınların ev süslemesi, dekorasyonu, renk ve şekil uyumu, yiyecek ve içecek tercihleri türünden tüketim pratikleri, Instagram'da sunum içerikli profillerle eşleştirilmiştir. Dört kadın kullanıcının 1 Mart-1 Nisan

2021 tarihleri arasında paylaştığı toplam 107 fotoğraf içerik analizi yöntemiyle incelenmiş, grafikler ve örnek fotoğraflarla söz konusu teoriyle benzerlikler tespit edilmiş, ayrıca yaşanan dönüşümler vurgulanmaya çalışılmıştır.

1. TARİHSEL SÜREÇTE DÜNDEN BUGÜNE TÜKETİM KÜLTÜRÜ

İnsanın tüketme ihtiyacı tarihsel süreçte yaşanan toplumsal ve ekonomik gelişmeler ışığında farklılık göstermiş, insanda beliren tüketim algısı sürekli yenilenmiştir. Bu süreçte kapitalizm öncesi ve kapitalizm sonrası olarak bölünen toplumsal hayat, insanların tüketme eğilimine yaklaşımlarını değiştirmiş ve değiştirmeye de devam etmektedir.

Kapitalizm öncesi dönemin insanı “doğal insan” olarak nitelendirilmektedir. Sağlam bir vücuda sahip olan bu insan türü, günümüzün koşuşturmacasından habersiz acelesi olmayan bir anlayışa sahiptir. Dolayısıyla böyle bir insanın ekonomik zihniyeti, sanki kendiliğinden doğası gereği oluşmuştur. Bu dönemin kısıtlı olanakları sebebiyle gereksinimler ilk sırayı almış ve “geçim düşüncesi” temel kaygı olarak ortaya çıkmıştır. Geçim düşüncesi köylülerin yaşamında manifaktür ve diğer değerli tokuş alanlarına doğru genişlemiş, zanaat bu ekonomik kolları beslediği sürece egemenliğini devam ettirmiştir (Sombart, 2011, s. 22-24). Bu bağlamda 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar birçok ülkede ekonomik sistem tarıma dayanmaktadır. İnsanların büyük bölümü kırsalda yaşamını sürdürmekte, çiftliklerde, ev ve evin etrafında üretilen ürünler tüketilmektedir. Bu ürünlerin ihtiyaca göre değişimi yapılırken, pazarda satılması sınırlıdır (Yavuz, 2013, s. 220).

Kapitalizm öncesi ekonomik yaşam kırsal kesime dayandığı için gelir ve güç, insanların yaşadıkları mekanların büyüklüğü ve görkemine bağlıdır. Zanaat işçilerinin sayısındaki bolluk, buna paralel olarak işlenebilir toprağın görece kıtlığı, büyük toprak sahiplerinin çıkarına hizmet eden unsurlardır (Galbraith, y.y. s. 15-16). Dolayısıyla kapitalizm öncesi toplumlar tüketim toplumları değil, feodalizmin egemen olduğu toplumlardır. Bu dönemde ürünler genellikle anında tüketmek, kullanmak veya diğer ürünlerle değerli tokuş etmek için üretilmektedir. Fakat feodalizmin yıkılıp yerini kapitalizmin almasıyla birlikte, tüketim basit bir gereksinim olmaktan öteye geçerek insan pratiklerinin önemli bir parçası haline getirilmiştir (Storey, 2000, s. 136). Bu yüzden 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyıla kadar geçen süreçte üretim ve tüketim önem kazanmıştır. Ekonomik sistemin zanaattan endüstrileşmeye doğru geçiş yapmasında, fabrikalaşmanın önemi büyüktür. 18. ve 19. yüzyılda Avrupa'da bilimsel gelişmelerin ve yeni buluşların üretim sürecinde yaşanan Endüstri Devrimi, geçmişe dair toplumsal, ekonomik, kültürel yapı ve yaşam biçimlerini

kökten değişime uğratmıştır. İngiltere’de 1700’lü yıllarda buhar makinesinin sanayide kullanılmaya başlanması, seri üretimin ve sermaye birikiminin çoğalmasına sebep olmuştur. Bu durum sonucu artan üretim ve sermaye birikimi, katma değeri yüksek malların günlük hayatta kullanılmasını ve teknolojik araçların üretimini fazlalaştırmıştır. Gündelik yaşamı kolaylaştırıcı araçların üretilmesi, tüketim kültürünü meydana getiren en önemli gelişmedir. Böylece tüketim kültürünün tarihsel kökenleri, geçim düşüncesinin bulunduğu dönemden pazara yönelik üretimin yapıldığı ve rekabetçi kapitalizmin ortaya çıktığı sanayi devrimine kadar dayanmaktadır (Duman, 2018, s. 76; Yavuz, 2013, s. 220).

Sonuç olarak kapitalizm öncesi dönemin temel özelliği olarak durgun ve sakin organik yaşam, birdenbire dinamik bir yapıya dönüşmüş, eski dünyayı paramparça eden kapitalist zihniyetin esiri olmuştur (Sombart, 2011, s. 31). Bu zihniyetin özü üretmeyi değil, tüketmeyi öne çıkararak ve kaynakların, emeğin tüketimini hedefleyen çelişkili bir sistemdir (Duman, 2018, s. 72). Ayrıca büyük toprak sahipleri olan aristokrasi karşısında veya yanında burjuva sınıfı yükselişe geçmiştir. Bu da yeni soyluluk değerlerinin yükselmesine işaret etmektedir (Zorlu, 2006a, s. 13).

El emeğinden makine gücüne geçişle birlikte doğan tüketim kültürü, kapitalizmin ivme kazanması sonucu gittikçe gelişerek ve büyüyerek hareket alanını genişletmiştir. Ancak bu durumun tarih sahnesinde sekteye uğradığı zamanlar görülmüş, çeşitli dalgalanmalar yaşanmıştır.

1929 yılında yaşanan büyük buhran ile ekonomik bir kriz yaşanmış, işletmeler ürünleri pazarlayamama sorunuyla karşılaşmışlardır. Bu yüzden işçiler çıkarılmış, kalan işçilerin ise ücretleri düşürülerek maliyetler kısılmıştır. Bu tedbirlerle neyi, kiminle, nasıl, ne kadar ve neyle üretileceği hakkındaki dönemin üretim sorunları ilerleyen yıllarda değişikliğe uğramıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında üretimden ziyade tüketimin artırılmasına yönelik yeni pazarlama stratejileri gündeme gelmiştir (Demirel & Yegen, 2015, s. 117). İşte bu noktada hem ekonomik bunalımın tekrarlamaması hem de savaş sonrası oluşan toplumsal refahın kaybedilmemesi için toplam talebi artırmaya yönelik Keynesyen ekonomi politikaları doğrultusunda fordist üretim tarzı devreye sokulmuştur (Dağtaş, 2012, s. 78). Keynes’e göre ortaya çıkan yoğun işsizlik ve istihdam daralmasının sebebi talep azlığıdır ve tam istihdam politikası için tüketim eğiliminin artışı temel amaçtır. Böylece tüketim üretimi, üretim istihdamı artıracak ve işsizlik azalacaktır (Demirel & Yegen, 2015, s. 120). Sonuç olarak piyasada yaşanan darboğazla mücadele etmek için tüketim çare görülmüş ve o tarihten

bugüne tüketim olgusuna öncelik verilmiştir. Hatta ekonomik krizin etkilerini azaltarak sistemi rayına oturtmak için tüketime ekonomik anlamın dışında sosyal ve kültürel anlamlar da yüklenmeye başlanmıştır (Şentürk, 2012, s. 74-75).

Yaşanan iniş çıkışlar sadece 1929'daki büyük buhranla sınırlı değildir. Her ne kadar toplam talebi artırmaya yönelik fordist üretim tarzı benimsenmiş ve her şey bir süre rayında gitmiş olsa da yeni bir bunalımdan kurtulmak mümkün olmamıştır.

Fordizm ikinci endüstri devrimini temsil eden ve bu bağlamda sermayenin yoğun birikim döneminin en üst kısmını oluşturan bir rejimdir. Fordist model, toplumsal ve teknik iş bölümü süreçlerinin derinleşmesine bağlı olarak kapitalist sistemin yapısal ve kurumsal örgütlenmesini yeniden biçimlendirir. Böylece Fordizmin Marksist teorinin 20. yüzyıldaki en dikkat çekici örneği olduğu söylenebilir (Öngen, 1994, s. 319). Temelde fordizmin seri üretime dayanan bir pazarın gelişmesine yönelik tüketim biçimlerinin türdeşleşmesini sağlayan bir model olduğu belirtilebilir (Ritzer, 2011, s. 220). Fordist dönemde kitlesel üretim gerçekleşmiş ve hemen akabinde üretimdeki dengeyi sağlamak amacıyla kitlesel tüketim de beraberinde gelmiştir. Böylelikle standart tüketim kalıplarının oluşmasına ihtiyaç duyulmuştur (Odabaşı, 2006, s. 26-27). Ürünlerin standartlaşması ise kültürde bir metalaşmayı ve yeni bir estetik anlayışı doğurarak “bütünsel bir yaşam tarzı”nı ortaya çıkarmıştır (Harvey, 2010, s. 158).

Ne var ki 1970'lerde Fordizm ciddi bir krize girmiştir. Fordist bunalımın arka planında aşırı mekanizasyona dayalı iş örgütlemelerinden kaynaklanan belli bir emek süreci sisteminin tıkanması söz konusudur. Kriz istihdamı sermayenin kâr hadlerini düşürmüş ve işsizlik artmıştır. Bu da “insan kapasitesinin yıkımı” olarak görülmüştür. Bu anlamda klasik fordist sistem iflas etmiştir (Duman, 2018, s. 49; aktaran Öngen, 1994, s. 320). Yaşanan bunalıma çözüm olarak 1980 sonrasında neoliberal politikalarla serbest piyasa uygulamaları, “radikal kırılma” ve “yeni bölünmeler” yaratmıştır. Böylece kapitalizm küresel düzeyde bir dönemden başka bir döneme geçiş yaparak tüm ekonomik ve toplumsal yapıyı değişime uğratmış ve yeniden ivme kazanmıştır. Ayrıca kitle üretimine dayanan katı bir üretim modelinden esnekliğin karakterize edildiği bir başka modele geçilmiştir (Demirel & Yegen, 2015, s. 120-121; Parlak, 1999, s. 96). Yeni gelişmekte olan bu emek sürecini Post-Fordizm olarak değerlendiren yaklaşımlar, günümüzde fordist modelin genel çerçevesinden köklü bir kopuşun olduğu, farklı bir örgütlenme ve yaşam tarzının meydana geldiği görüşündedirler (Öngen, 1994, s. 324). Böylece “fordizmin girdiği çıkmazın ardından, Post-Fordizm esnek

üretim ve birikim rejimiyle, tüketici ihtiyaçlarını karşılamada daha yetkin bir yaklaşım olarak ortaya çıkmış ve verimliliği önemli oranda artırmıştır” (Çelik, 2020, s. 22).

Post-Fordizmle birlikte günümüzün tüketim koşulları oluşmaya başlamıştır. Bu süreçte teknolojik gelişmeler de eklenince, tüketimle ilgili olsun veya olmasın her türlü şey metalaşmıştır. Sürekli karşılaşılan ürün ve hizmetler, nefes alacak yer bırakmamıştır.

Post-fordist anlayışta yaşanan teknolojik devrimler sonucunda iletişim hızlanmış, ulaşım kısalmış, üretim sektöründe yeni fırsatlar yakalanmıştır. Mikroçipler, robotlar, otomasyon ve en önemlisi bilgisayar ve internet gibi teknolojiler, başta üretim boyutu ve hızı olmak üzere baştan aşağı niteliğini ve kapsamını değiştirmiştir. Bu bağlamda post-fordizmin öne çıkan özellikleri arasında bilişim teknolojileri, uzmanlaşma, ürün farklılaşması, rekabet ve yüksek kalite sayılabilir. Dahası sadece ürünlerin kullanımı değil; onlara yüklenen anlam ve imajlarla satılması, fantezilerin ve düşlerin kurulmasına yol açmış, boş zamana değer yüklenmiş, çalışmaktan ziyade tüketime önem verilmiştir. Dolayısıyla yeni bir sürecin başlangıcı olan post-fordist üretim modeli, tüketim kapitalizminin ve postmodernizmin bir getirisi olarak meydana gelmiştir. Böylece modernizmin tekdüze, sabit, bilindik tüketim edimleri, postmodernizmle birlikte belirsizlik, çeşitlilik, akışkanlık, değişkenlik ve farklılık gibi özelliklerle yer değiştirmiştir. Bireyselliğin ve tarzların öne çıktığı postmodern tüketimcilikte nesnelere derin anlamlarla yüklü olduğundan sembolik değerleriyle satın alınır olmuştur (Duman, 2018, s. 50-62). Nesnelere semboller ve göstergeler kullanılarak satılmasıyla, tüketimle arzular arasında bir ilişki kurulmuş ve böylece giysiden mobilyaya kadar her şey bir kişilik kalıbına girebilme arzusuyla dolmuştur (Bocock, 2005, s. 13).

Sonuç olarak postmodernizm ile birlikte bireylerin ürün talebinde oluşan çeşitlenmeye paralel olarak tüketime sosyal, kültürel ve psikolojik alanlarda da anlam yüklenmeye başlanmış ve bireyler temel ihtiyaçların ötesinde yaşam tarzları ve toplumsal kimliklerini de içine alacak biçimde geniş bir skalada tüketmeye yönelmişlerdir. Ürünlerin işlevselliğinden çok cezbedici sembollerine yoğunlaşmaya başlayan bireyler, tüketimi artık sosyal statü elde etmek amacıyla gerçekleştirmektedir. Böylece kimlik ve yaşam biçimini tüketim temelinde şekillendiren kişilerin sayısı çoğalmış ve tüketim pratiği bir statü göstergesine indirgenmiştir. Bu da tüketimi bir “gösteriş aşkına” dönüştürmüştür (Şahnagil, 2019, s. 711).

Tarihsel süreçte tüketim kültürünün her geçirdiği evrede yeni bir tüketim pratiği oluşmuş, tüketim gittikçe gösterişe evrilmiştir. Bu aynı zamanda bir statü göstergesi olarak bireylerin

tatminine yönelik sürekli farklı ürünlerin talebini artırmış ve artık her malın binlerce türevde renk, desen, boyut çeşitliliği çoğalmıştır. Böylece kapitalizm öncesinin doğal insanı gitmiş kapitalizm sonrasının gösteriş insanı doğmuştur. Bu durum Veblen'in "gösterişçi tüketim" anlayışını ele alma zorunluluğunu beraberinde getirmektedir.

1.1. Gösterişçi Tüketim

Tüketim ediminin temeli ihtiyaca dayanmakta ve ihtiyaçların giderilmesi yönünde tüketim faaliyetleri gerçekleşmektedir. Ne var ki bu anlayış çok eskilerde, Sombart'ın deyimiyle "doğal insan"ın yaşam biçiminde kalmıştır. Günümüz postmodernist döneminin ihtiyaç hiyerarşisi çok daha gelişkin, geniş çaplı ve çeşitlidir.

Tüketim ve ihtiyaç ilişkisi, insanlık tarihinin uzun bir sürecinde insanın doğasıyla bağlantılı olarak hayati bir önem şeklinde devam etmiştir. Öyle ki tüketim, insanın ihtiyaç duyduklarıyla ve bunların giderilmesiyle anlam kazanmıştır. Fakat yukarıda da üzerinde durulduğu gibi insanın geçirmiş olduğu evrimsel süreçler, nasıl değişiklik gösterdiyse, ihtiyacın doğasında da önemli ölçüde değişiklikler meydana gelmiştir. Örneğin geleneksel toplumlardan modern toplumlara geçişle birlikte ihtiyaçların tatminini sağlayan ürünler tamamıyla değişmiştir. Böylece ihtiyaçlar tarihte eşi benzeri görülmemiş bir biçimde yeni bir karakter kazanmaya başlamıştır (Karakaş, 2017, s. 254).

Yaşadığımız çağa kadar hiç bu denli ihtiyaç kavramının içi boşaltılmamış, farklı anlamlar yüklenmemiştir. Zira ihtiyaç, esasen normal şartlarda olması gereken bir nesnenin eksikliğini ifade etmektedir. Oysa artık yaratılmış olan yapay bir ihtiyaçtan bahsedilir (Duman, 2018, s. 80). Bu anlamda Frankfurt Okulu üyelerinden Herbert Marcuse'un vurguladığı gibi "yanlış ihtiyaçlar" üretimiyle insanlara yeni bir yaşam tarzı dayatılmaktadır (Kellner, 1991, s. 88). Öyle ki insanlar ruhlarını metalarda bulur; evleri, arabaları, mutfak araç gereçleriyle kendilerini tanıtır. Böylece bireyi topluma bağlayan yeni ihtiyaçlar düzeneği meydana gelmiş olur (Marcuse, 2015, s. 25). Bu sebeple ihtiyaç düşüncesiyle satın alınan her türlü meta, bir süre sonra yeni bir metaya duyulan ihtiyaçla yer değiştirmiştir. Bu kısır döngü, "tüketimin tüketilmesine" yol açtığı gibi kullanım değeri yerine değişimin değerinin önemli olduğu gösterir (Bahçecioğlu, 2019, s. 13; Duman, 2018, s. 80) Sonuç olarak ihtiyaçları doğuran güdüler farklılaşmış, tüketime yüklenen anlamlar dönüşmüş, tüketim ihtiyaç tatmininden arzuların tatminine evrilmiş ve ihtiyaçların öne çıkarılmasından ziyade arzuların kısıktıldığı bir sistem haline gelmiştir (Kaban Kadıoğlu, 2014, s. 11).

Tüketim kavramı, böylece ihtiyaca yönelik yapılan bir faaliyet olduğuna dair genel bir anlamdan sıyrılarak, pahalıya ve lükse dayanan bir anlam kazanmıştır. Arzuların tatminine yönelik gerçekleştirilen tüketim faaliyetlerinin elbette basit, sıradan, ucuz ürünlerle yapılması imkansızdır. Sosyal statünün ancak belli bir ihtişam yaratacak ve hayranlık uyandıracak lüks tüketim nesneleriyle yansıtılması gerekir.

Veblen'e göre insan doğası ucuz bir yaşam biçimini ve ucuz şeyler satın almayı sevmez. İnsanlar önceki kuşakların yaşam tarzına bakarak harcama konusunda dikkatli olarak ucuz şeylerin güzel, kaliteli ve dayanıklı olmadığını bilir ve bir şeyi beğenmediğinde “ucuz ve kötü” olarak değerlendirir. Ucuz olanı sevmeme ve buna paralel olarak pahalıyı onaylama alışkanlığı öyle bir yer etmiştir ki etrafta kimse olmasa dahi tüketim pratiklerinde biraz müsrifliğe kaçmak normal hale gelebilir olmuştur (Veblen, 2014, s. 122). Dolayısıyla bir nesnenin değerli ve hoş gitmesi için hem pahalı hem de güzel olması gerekir. Pahalılık ölçütü zevki etkilediği gibi pahalı olan şeyler değerli nesnenin güzellik özelliklerinden biri olarak kabul edilir. Nesnelere değer işaretleri olarak güzellikleriyle insanın zevkini okşar. Nesnelere değerli ve güzel olup olmadığı hem görünüş hem de parasal değerleriyle anlaşılırken, güzel olsa dahi pahalılık standardına girmeyen bir nesnenin güzel olduğu kabul edilmez (Veblen, 2014, s. 104-107). Dolayısıyla bir ürünün değer ölçütü lüks olup olmadığına bağlanmakta ve lüks ürün tercih sebebi olmaktadır.

Sombart'a göre lüks nicel ya da nitel olmak üzere çift anlama sahiptir. Nicel lüks, nesnelere ziyan edilmesi anlamında kullanılmaktayken; nitel lüks daha iyi malların kullanımına işaret etmektedir. Nitel lüks temel olarak kullanılan lüks kavramına gönderme yapmaktadır; bu bağlamda nesnelere temel ihtiyaçları giderme amacı dışında kalacak şekilde olmasıyla belirlenir (1998: 89). İşte gösterişin hayat bulduğu yer de tam olarak lüks ürünlerden, lüks tüketimden geçmektedir.

Tüketimin gösteriş maksadıyla yapıldığını ilk defa T. Veblen 1899'da yayımladığı “The Theory of Leisure Class” (Aylak Sınıfı Teorisi) adlı kitabında öne sürmüştür, toplum ve ekonomi arasındaki bağı sınıfsal farklılaşmalara dayandırmıştır. Veblen bu çalışmada gösterişçi tüketim kavramını 1800'lerin sonlarındaki Amerikan yaşam tarzı ve kültürüne dair örneklerle anlatmış (Güleç, 2015, s. 62-63) ve Heilbroner'a (2008, s. 200) göre “gösteriş merakımızın tasviri”ni yapmıştır. Veblen bu eserde hem eski dönemlere hem de yaşadığı döneme uygun olarak zengin ve aristokrat ailelerin çalışmayan ev hanımlarının ve onların evlerindeki “hizmetçilerin” gösterişçi harcamalar yaptığını vurgulamıştır. Bu kesimi

“üretmeyen” olarak değerlendirerek, onların tüm tüketim alışkanlıklarını ve hizmetçilerin varlığını “boşa giden değerler” olarak nitelendirmiştir (Açıkalın & Erdoğan, 2004, s. 9).

Gösterişçi tüketimde yalnızca lüks ve pahalı ürünler tercih edilmekte, ürün veya markayla ilgili diğerlerinin beğeni ve imrenme durumları kişilerin tatmin duygularını körüklemektedir. Bu anlamda Veblen, gelişmiş sanayi toplumlarında gösterişçi lüks tüketimin kişinin kendisini tatmin etme yolu olarak görüldüğünü belirtir. Böylece tüketmek, normal bir edim olmaktan uzaklaşarak, kişilerin yeni imgeler, prestij göstergeleri ve statüler kazandığı ve bunu diğerlerine kıskandırma içgüdüleriyle yansıttığı bir eylem haline gelmiştir (Güleç, 2015, s. 79-80). Tüketim faaliyetlerinin en temel hareket noktası, sosyal statüyü göstermek için bir araç olarak değerlendirilmesidir. Çünkü statü zenginliğin fonksiyonu olarak görülür ve bu zenginliğin başkaları tarafından izleneceği varsayılır. Dolayısıyla kişiler tüketim kalıplarını toplumu etkileyerek elde edilen, statü sağlayan ürünler ve kendi gereksinimleri için daha yararlı olanlar arasından seçim yaparak belirlemektedir. Veblen tarafında bu teorik zemin, “gösteriş amaçlı tüketim” anlayışına dayanmaktadır (Açıkalın & Erdoğan, 2004, s. 8).

“Gösterişçi tüketim” kavramıyla yeni bir yaşam tarzının doğuşu ve gelişiminden söz edilmektedir. Bu yaşam tarzının temeli, bireylerin sahip oldukları çeşitli ürün ve markaları satın alıp kullanarak diğerlerine gösteriş yapmaya dayanmaktadır. Gösterişçi tüketimde pahalı ürünlere sahip olmanın yanı sıra, söz konusu ürünleri çevreye de gösterme hedeflenmektedir. Bu aşamada çevrenin tepkileri önemlidir; zira çevre tarafından lüks nitelenen ürünler tercih edilmelidir (Güllülü vd., 2010, s. 115-116; Zorlu, 2006b, s. 163). Dolayısıyla bireyler için malların günlük hayattaki kullanımından doğacak somut faydadan çok o malın çevrede çağrıştırdığı ve insanlar üzerinde bıraktığı izlenim ve etki önemlidir. Çünkü tüketim davranışları, gerçek olduğu kadar kurgusal ve edimsel olarak da belirli anlamlar taşır (Duman, 2018, s. 69).

Gösterişçi tüketimde “ne tüketiyorsan o’sun” anlayışı hakimdir. Çünkü tüketim nesnelere kişilere belli bir tabakada bulunma imkânı tanır. Üst tabakada bulunmak isteyen kişi, buna göre bir tüketim anlayışı benimsemelidir. Ödediği pahayı diğerlerinin değerlendirmelerine sunmak ve bundan kaynaklı konumunu değerlendirmelerine izin vererek üst statüde bulunmak, tüketimi gösterişçi hale sokmaktadır (Cesur, 2020, s. 73). Ayrıca zenginlik tek başına sosyal statü kazanmak için yeterli değildir; bunu aynı zamanda kanıtlamak da gerekir. Bu bağlamda Veblen statü göstergesi olarak zenginliğin ifşasına dair iki çeşit tüketim anlayışından bahsetmektedir. İlki mal ve hizmet tüketimi, ikincisi zamanın boş olarak tüketilmesidir. Veblen’e göre vakti boşa geçirip, çalışmaya ihtiyacı olmadığını göstermek,

başlı başına bir gösterişçi tüketimdir (Açıkalın & Erdoğan, 2004, s. 11). “Gösterişçi boş zaman” ile Veblen, işsiz olma durumunun karıştırılmaması gerektiğini vurgulamıştır (Zorlu, 2006b, s. 165). Burada zorunlu olarak boş olmanın ötesinde zamanın üretken ve verimli kullanılmadığına işaret edilmektedir.

Çelik’e göre gösterişçi boş zaman, sahip olunan nesnelere göstermek için bir alan oluşturduğu için zaman da metalaşmıştır (Çelik, 2020, s. 35). Diğer taraftan boş zamanın israf harcamalarıyla dolu olması, bu zamanı kışkırtıcı özelliğiyle ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Zira Veblen’e göre bir harcamanın tüketici tarafından israf olarak kabul edilip edilmemesi pek önemli değildir. Çünkü yapılan masraf tüketicinin anlayışında hayat standardının bir parçası, hayatının bir gereği olarak görülür. Böylelikle bunlar tüketicinin alışkanlık haline getirdiği harcamalarının vazgeçilmez bir unsuru olur. Bu başlık altına giren ve bu prensibin geçerli olduğu yaşam standardının göstergesi olarak gümüş yemek servisleri, halı, ipek şapkalar, mücevherler vb. söz edilebilir. Bu eşyaların israf olarak sayılabilmesi için “gösterişsel bir maddi kıyaslama alışkanlığı” içinde yapılması gerekir. Ancak belirtmek gerekir bir şeyin gösterişsel israf kategorisine dahil olabilmesi için ille de tamamen israf edilmesi gerekli değildir. Bir şey aynı anda hem kullanışlı hem de israf olabilir. Hatta genelde tüketim maddeleri bu iki fayda bileşkesini birlikte barındırır. İlk görüşte sadece gösterişe hizmet ettiği düşünülen maddelerde bile yararlı bir amacın mevcut olduğunu söylemek mümkündür (Veblen, 2005, s. 75-76).

Veblen’e göre israf etmek ve yararlı olmak arasında keskin bir sınır çizmek güçtür. Özellikle güzellik ve saygınlığın bir araya geldiği noktada eşyaların şekli ve renginden dolayı çoğu zaman aşıkâr israf amacı ortaya çıkabilir. Bu eşyalar kendilerinde bulunan güzellik dışında, sahipleri tarafından pahalı ve nadir bulunan, imrenilen eşyalar olarak görülerek bir gurur konusu yapılmıştır. Örneğin elle işlenmiş bir gümüş kaşıkla, makinede yapılmış bir alüminyum/metal kaşık aynı işe yarama konusunda eş değere sahipken, gümüş kaşık zenginlik duygusuna ve göze hitap ettiği için metalden çok daha değerlidir (Veblen, 2014, s. 103-104). Yani bu eşyaların tercih edilir olmasının ana sebebi ender bulunur olmalarıdır. Bu da onların pahaca ağır olmalarına yol açmaktadır. Bu yüzden hem güzelliği hem de enderliği bir yana bu eşyaların tercih edilmesini sağlayan bu özelliklerin onlara biçtiği pahaadır (Cesur, 2020, s. 76).

Günümüzde neredeyse tüm tüketim maddelerinde artan bir çeşitlik, güzelliğe ve şıklığa sürekli bir vurgu vardır. Her ürün yepyeni bir tasarım harikası olarak piyasaya çıkmakta, çok

yüksek fiyatlara satılmakta, ancak çok kısa sürede miadını doldurarak yerini yeni bir tasarım harikasına bırakmaktadır. Böylece çok çabuk içselleşip çok çabuk vazgeçilen ürünler, kullanım vaadini doldurmadan modanın akıp giden sisteminde kendine biçilen rolün zamanına göre değişmekte ve tüketiciler yeni ürünlerle cezbedilmektedir. Bu durum sürekli yeniye ulaşma arzusu güden tüketicilerin gösterişe yönelmelerini tetiklemektedir. Çünkü Veblen'in belirttiği gibi tarih boyunca sosyal statü, prestij ve saygınlık açısından kendini diğerlerinden ayırma ve farklı kılma eğilimi her zaman yaşanmıştır, bugün de yaşamaya devam etmektedir. Gösterişçi tüketim tarihin çeşitli evrelerinde farklı tarzlarda gelişme gösterse de Veblen'in teorisi bugünün gösterişçi tüketim anlayışına yeni bir bakış açısı kazanmak için referans alınarak yeniden yorumlamak için önemli bir ışıktır.

Veblen'in gösterişçi tüketim anlayışında üzerinde durduğu bir diğer önemli nokta, geleneksel kimlikleri yıkararak yeni ve düzensiz kimlikler inşa eden ve bu tüketim biçimini benimseyen "aylak sınıf"tır. Tüketim, insanların yaşamlarına sirayet ederek onların kimliklerini ve benliklerini sistemin belirlemiş olduğu kalıplara göre şekillendirip, modern bir aylak sınıf oluşturmaktadır. Böylece insanın özündeki üretken yapıyı bastırarak onları emekten uzaklaştırmış, robotlaştırmış ve tektipleştirmiştir (Şahnagil, 2019, s. 721-722).

1.2. Aylak Sınıf

Tüketim modernizmin başlarında tüketicilerin hayatlarının önemli bir parçası olmasının yanı sıra kendilerini diğerlerinden ayırt edebilme yolları sunan bir olgu olarak tanımlanabilirdi. Böylece sosyal statü grupları oluşarak bu gruplarda yer alan kişilerin bir toplumsal kimlik duygusuna sahip olmalarına da imkân tanıyordu. Bu bağlamda kapitalist sistem geliştikçe ABD'de ve Batı Avrupa'da bu tarz tüketim grupları görülmeye başladı. Bu gruplardan biri de Kuzey Amerika'da imalatla ve ticaretle uğraşarak büyük servetler edinen yeni zengin orta sınıftı. İşte Amerikalı sosyolog Thorstein Veblen bu grubu bir araştırmaya konu etmiş (1857-1929) ve grubun zenginlerini inceleyerek, onları Avrupa'daki üst sınıfların yaşama biçimlerini taklit etmeye çalışan yeni bir aristokrasi sınıfı olarak görmüştü. Ancak bu grup, Avrupa'daki benzer grubun aksine zenginliklerini gösterişçi bir tüketim şekliyle sergilemekteydiler (Bocock, 2005, s. 24-25). Veblen 19. Yüzyılın sonlarında keşfettiği bu gruba yönelik fikir ve izlenimlerini ilk kez 1899'da yayımlanan *The Theory of Leisure Class* (Aylak Sınıfın Teorisi) adlı kitabında ifade etmiştir. Bu grubu yeni bir burjuva sınıfı olarak nitelendirerek onları iş gibi geleneksel statü biçimleri yerine, "bariz tüketim" aracılığıyla belirler (Storey, 2000, s. 139-140).

Veblen, modern dönemin “en dramatik” sosyal gerçeklerinden biri olarak değerlendirilen tüketim merkezli bir toplum yapısına vurgu yapan ilk düşünürlerden biridir. O, Amerika’daki toplum yapısını analiz ederken daha önceden görülmeven, yeni bir yaşam tarzından ve bu yaşam tarzını temsil eden bir “aylak sınıf”tan bahsetmektedir. Burada aylak sıfatı, yaygın söylemde ekonomik gücü ve işi olmayan, boş gezen ya da üşengeçlik anlamıyla değil; zamanı üretici olmadan geçirerek tüketim yapan, sahip olduklarıyla öne çıkan, çalışmayan ama aynı zamanda da gösterişe, şatafata, pahalı ve lükse yatkın bir yaşam tarzını benimseyen zengin burjuva sınıf için kullanılmıştır. Aylak sınıf, göze çarpan bir boş zamandan yola çıkarak “zamanın üretici olmayan tüketimi” olarak değerlendirilmiştir (Duman, 2018, s. 129-130; Veblen, 2005, s. 44). Böylece aylak kelimesi “boş olma” durumunu bir seçim olarak karşılamaktadır. Bu anlamıyla kelime, çalışmak amacıyla iş arayan biri için uygun düşmezken, çalışmaya yönelik bir kaygısı olmayan kişi için birebirdir. Çalışma kaygısı gütmeyen kişi ise ya buna ihtiyacı olmayacak kadar zengin veya temel ihtiyaçlarını giderme yolunu bulduktan sonra fazlasında gözü olmayandır. Hangi açıyla çalışmaya dair bakışını belirlerse belirlesin, onun yaşantısında amaçlı emek üretmek söz konusu değildir; bu yüzden aylak sınıfın herhangi bir şekilde üretim ilişkilerine katılmadığından bahsedilebilir (Cesur, 2020, s. 17). Çünkü emek, “küçültücü” bir durum olarak görülmenin ötesinde “aşağılık” bir konumun da göstergesidir. Bu sebeple yüksek konumdaki insana yakışmayan bir şeydir (Veblen, 1998, s. 30).

Aylak sınıfın kapitalizm öncesi gibi geçim derdine düşme kaygısı olmadığı gibi, sade bir yaşam stili de yoktur. Tüketim edimindeki amaç, içinde bulunulan statüyü gösterme çabası olduğu için yansıtılan ihtişamla belli bir mertebeye çıkılır ve bunu diğerlerinin görmesinden oldukça keyif alınır.

Heilbroner, (2008, s. 199-200) *Aylak Sınıfın Teorisi* kitabının çoğu kişiye göre aristokrat sınıfın yaşam tarzı üzerine bir çeşit yermeden, varlıkların “çılgınlık” ve zaaflarına dair etkileyici bir saldırıdan öte bir şey olarak algılanmadığını belirtmekte ve kendine göre de ilk bakışta bu yargının doğru göründüğünü ifade etmektedir. Zira Veblen, çalışmayan sınıfın aşikâr veya belli belirsiz bir çabayla saklamaya çalıştığı aşırı harcamalar doğrultusunda üstünlüğünün duyurusunu yaptığı ve temel özelliği olan avareliğini insanların görmesinden büyük bir haz aldığı tezini zenginleştirmiş, bu tavrı “daha pahalı”nın karşı konulmaz biçimde “daha iyi olduğu” yönünde çıkarımlar yapabilecek binlerce örnekle sorgulamıştır. Böylece Veblen, farklı toplumsal grupların statü ve saygınlıklarını gerek boş zaman uğraşları gerekse

israf ve gösterişçi/kıskandırıcı tüketimle ispatlama gayesi içinde yer aldıklarına dikkat çekmektedir (Aytaç, 2002, s. 241). Dolayısıyla Veblen, Amerika'nın günlük yaşam pratiklerinde tüketimi öne çıkartarak kendilerini diğer sınıflardan ayıran gösterişçi ve israfçı olarak tanımladığı bu sınıfı gerek evleri gerek giyim tarzları gerekse boş zaman uğraşlarını farklı yorumlayarak toplumun dikkatini çekmeyi ve böylece yarattıkları farkındalıkları ortaya koymayı hedeflediklerini savunmuştur (Duman, 2018, s. 130).

Veblen aylak sınıfın doğuşuna da değinerek başlangıcının yağmacı kültüre dayandığını belirtmekle birlikte, asıl anlamının yağmacı kültürün bir sonraki aşaması olan parasal safhada kazandığını ifade etmektedir. İşte aylak sınıfın oluşumunun tarihi bu noktada belirlenir (Veblen, 2005, s. 41). Parasal safhaya geçişle birlikte aylak sınıfın temeli bireysel mülkiyet sahipliğiyle anılmaya başlamıştır. Bu açıdan tarihte toplumlar ne zaman yeter miktarını aşmaya başlamışsa, işte o zaman mülkiyet ve statü önem kazanmıştır. Çalışan grup artı değer ürettikçe tembel grupların bu değere sahip olarak özel mülkiyet ve statülerini artırmaları ve geliştirmeleri mümkün hale gelmiş, hiyerarşiler oluşmaya başlamış, mülkiyet ve statü arasındaki bağ daha da önemli olmuştur. Dolayısıyla özel mülkiyete sahip olmak ve bunların sayısını artırmak hiyerarşide yükseğe çıkarttığından insanlar için amaç durumuna gelmiştir. Ayrıca Veblen'e göre mülkiyet sahipliğinin elde edilmesinin statüye de katkısı vardır. Bu sahipliğin baba parası veya miras yoluyla gelmesi durumunda, köklü bir geçmişe dayandığı için daha üstün statü göstergesi olarak algılanacağı söylenebilir. Çünkü bu aynı zamanda uzun süredir fiziksel çalışma gerçekleşmeden varlık gösterildiği anlamına gelir. Netice itibarıyla toplumda iş bölümünün gelişmesiyle beraber aylak ve işçi sınıf daha keskin hatlarla birbirinden ayrılmıştır. İşçilik endüstriyel ve endüstriyel olmayan şeklinde ikiye ayrılmış ve yararlı olmayan faaliyetler, aylak sınıf tarafından sosyal saygınlık ölçütü olarak kabul edilmiştir (Açıkalin & Erdoğan, 2004, s. 9-10; Zorlu, 2006b, s. 166).

Veblen, servet sahiplerinin toplumsal davranışları konusundaki incelemesiyle ekonomiden çok sosyoloji alanında kalıcı bir katkı sunmuştur. Buradaki temel nokta, varlıklıların servetlerinden kaynaklanan üstünlük duygularını ele almaktır ve üstünlüğün bilinmesinden alınan zevktir. Varlıklı kişilerin ana uğraşı servetlerinin özenli bir şekilde teşhir edilmesidir. Bu kişilerin hem boş zamanlarının çok olması hem de gösteriş amacıyla gereksiz ve aşırı tüketim yapması, servetlerinin teşhir edilmesine yöneliktir. Zira hemen hemen tüm insanların çalıştığı bir dünyada, bedensel veya düşünsel bir uğraş alanının olmaması ve vakit bolluğu kişilere seçkinlik kazandırmaktadır. Aslında varlıklı bir adam istese çalışabilir; ancak eşine

sağladığı tembelliğin getirdiği ayrıcalık, onu daha da seçkin yapmaktadır (Galbraith, y.y, s. 63).

Gösterişçi tüketimde aylak sınıfın kadın üyelerinin ayrı bir önemi bulunur. Kadın, erkeğin sağladığı imkanların göstericisi ve gösterişçi tüketimin en daim üyesidir. Kadının ev içi yaptığı tüketimin fark edilebilir bir yanı vardır. Çünkü eşinin namına aylaklığı sürdürerek şanını yürütür.

Veblen, Amerikan aristokrasindeki yaşam tarzını incelerken kadın rolüne de eğilmişti. Çünkü pahalı yiyecekler ve içecekler, ev döşeme, mücevher, giyim türünden tüketim pratikleri çalışmayan sınıfların toplumsal hayatının merkezi konuları arasındaydı ve bunlar karakteristik olarak kadınların uğraştığı türden etkinliklerdi. Bu açıdan erkekler eşlerini servetlerini sergileyebilecekleri “araçlar” olarak da “kullanmak”taydı. Böylelikle kadınlara lüks, moda uygun tarzda şeyler alabileceklerini gösterebilmenin yanı sıra at binmek ve Avrupa’ya geziler düzenlemek gibi deneyimler yaşatabilecek güçte olduklarını ispatlayabiliyorlardı (Bocock, 2005, s. 28). Bu durum aylak sınıf kadınının artık kocası adına maddiyatı sergileme ve güç gösterisi yapma işini devraldığı anlamına geliyordu. Böylece kadın, diğer kadınlara karşı başlattığı bu vazifeyle, kocasının başka bir deyişle erkeğin gücünü temsil etmek ve kanıtlamak için gösterişçi tüketime yönelmektedir (Çelik, 2013, s. 177-178).

Veblen’e göre kadın tarafından erkeğin adına yapılan aylaklık, gerek gösterişçi tüketim gerekse hizmetçilerin aylaklığa katkısıyla toplumsal açıdan arzulanan itibarın hiç zarar görmeden rağbette kalacağını gösterir. Bir kadının eşi için zamanın şartlarına uygun şekilde aylaklık yapabilecek kadar çaba göstererek kendisini bu yola adanması ender görünen bir şey değildir. Kadının yapabileceği bu aylaklık, evsel görevler veya sosyal etkinlikler olarak biçimlenir. Orta sınıf ev kadınının zamanını ve çabasını verdiği geleneksel ev işlerinin büyük bölümü bu tiptedir. Kadının ilgisini yönelttiği dekoratif ev işleri, ev süslemesi ve düzenlemesinin çekiciliği, uygun renk ve şekil kombinasyonu vb. kelimenin tam anlamıyla estetik olarak sınıflandırılarak bir değer taşımaktadır. Dolayısıyla aylaklık aynı zamanda bir “estetik meleke terbiyesi” de gerektirir. Tüketilen şeyleri belli bir incelik doğrultusunda asil ve asil olmayan şeklinde ayırabilmek için zevklerin de terbiye edilmesi söz konusudur. Yemenin ve içmenin niteliksel mükemmelliği, eşyanın ve elbiselerin en yakışanı, danslar, oyunlar üzerinde uzmanlaşarak özel bir uygulamayla nasıl tüketileceğinin bilinmesi zorunluluktur. Bu amaçla servetin kanıtı olarak pahalı ziyafetler ve balolar düzenlenmesi, eğlendirenin kıyaslama yapmak istediği rakiplere sunduğu gösterişsel bir metottur; bu metot

ev sahibinin ulaşmak istediği sonuca bir araç olarak hizmet eder. Dolayısıyla aylağın doğru tarzlarla yaşamını sürdürmesi, gösterişsel tüketim normuna uygun olan unsurlardır. Kıymetli şeylerin gösterişsel tüketimi aylağın şöhretinin bir aracıdır (Veblen, 2005, s. 61-65).

Burada üzerinde önemle durulması gereken nokta, bu hayatın güzellikleriyle ilgili ev kadınının çabalarının aşikâr bir biçimde vakit ve madde harcama yasasına göre oluşmuş geleneklerin rehberliğinde olması ve ekonomi yasası altındaki araç ve yöntemlerle başarılar kazanılarak ziyan edilmiş bir çaba olmasıdır. Ve bunlar “boş zaman çalışması” olarak değerlendirilmektedir (Veblen, 2005, s. 51-65). Böyle bir zamana sahip olabilmek, güzel, kıymetli ve eksiksiz bir hayatın önkoşulu olarak kabul edilmiş ve tüm insanların gözünde soyluluk kazandırıcı olarak görülmüştür (Veblen, 1998, s. 30-31). Dolayısıyla aylaklık “boş zaman geçirmenin” ötesinde “boş zamanı yaşam tarzı olarak seçmiş olma durumudur” (Cesur, 2020, s. 19). Aylak yaşam tarzını seçen birey, kendisini her çeşit emek üretim sürecinden muaf tutarak hayatını derin bir boş zaman üzerinden kurgular. Ancak yine de bu, kurguladığı boş zaman çalışmalarının tamamen emeksiz olduğu anlamına da gelmez. Zira yukarıda sayılan dekoratif ev süslemeleri, renk ve şekil kombinasyonu türünden uğraşlar, şıklığı, zarafeti ve güzelliği yansıttığından üzerinden incelikli bir çalışma ve emek sürecinden sonra meydana gelmiş ve ortaya çıkan kompozisyonlarla gösterişçi tüketime hizmet etmiştir.

Sonuç itibarıyla aylak sınıfın aylaklığını belli etme yollarından biri gösterişçi tüketimdir. Toplumun büyük bölümü hayatını sürdürebilmek için temel gereksinimler edinebilmek adına çalışarak geçirip varlıklarını bu uğurda harcarken, aylak sınıf varlığını farklı bir yolla göstermeye eğilim duyar ve bu yolla toplumdaki yerini toplumun gözünde pekiştirir. İşte bu yüzden aylak sınıf kıymetli ve gösterişli olan veya ender bulunan eşyaları kullanmayı sever (Cesur, 2020, s. 16). Böylece varlığını, benliğini ve kimliğini gösterişçi tüketimle kanıtlamaya çalışan bu sınıf, yalnızca farklılığını korumakla kalmaz; aynı zamanda kendileri gibi olmaya uğraşan diğerlerine benzememek için onları hatırlatan her türlü davranıştan da uzak durur (Duman, 2018, s. 133).

Günümüzde ise sınır tanımak bilmez sistemli bir tüketim sürecinin devam ettiğini söylemek mümkündür. Dahası Veblen tarafından nitelendirilen ve harcama güdüsüyle hareket eden aylak sınıf üyelerinin sayısında gözle görülür bir artış bulunmaktadır. Her türlü “üretime yönelik” ve “işe yarar” çalışma prensibinden belirgin biçimde uzaklaşan aylak sınıfın tüketim pratiklerinin belirlenmesinde “gösteriş amaçlı tüketim” ciddi bir yeri oluşturmaktadır (Şahnagil, 2019, s. 722). Neredeyse tüm toplumlarda servetin gösterilmesi temel bir olgudur; ancak bunun yolları birbirinden farklıdır (Zorlu, 2006b, s. 171). Örneğin günümüzde

gösterişçi tüketim çabaları yeni bir mecra aracılığıyla hayat bulmaktadır (Sabuncuoğlu, 2015, s. 377). Bu anlamda sosyal medya üzerinden gerçekleşen gösterişçi tüketim ve aylıklığın temsili, kısmen benzer içeriklere sahip olsa da oldukça dönüşerek geçerliliğini sürdürmektedir. Hiç şüphesiz bunda sosyal medyanın çalışma prensibi gereği kullanıcılarına sağladığı imkanlar ve bu imkanların onları teşhire yöneltme durumunun payı vardır.

2. SOSYAL MEDYADA GÖSTERİŞÇİ TÜKETİM

Bugünkü dünya, kültürel bölünmelerin ve parçalanmış kimliklerin ortaya çıktığı, gerçeklik kavramının büyük bir değişim yaşadığı, yarı gerçek yarı sanal bir yaşamın sunulduğu bir hal almış ve sosyal medyanın icadı, yanı sıra gösteriş mecrası oluşu bu realitenin uzantısı durumuna gelmiştir. Tüketim bütün amaçları ve biçimleriyle birlikte gerçek hayatın gerçek insanları tarafından yapılan bir edimken, bugün prestij, statü, güç ve saygınlığını yükseltme yolu olarak görülmenin ötesinde, kendini diğerlerine beğendirme ve bunun sonucunda kendine hayran olma gibi narsist güdülerle gösterişçiliği, gösterişçi tüketime yönelik tüm sunumların merkezi olmaya başlamıştır (Bayuk & Öz, 2018, s. 2847).

İnternetle birlikte laptop, tablet ve özellikle akıllı telefonların olağanüstü bir hızla yayılması, neredeyse herkesin günün birkaç saatini sosyal medyada geçirmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla sosyal medya kullanımı dünyada ve Türkiye’de hızla artmakta, buna paralel olarak üyelerin sosyal medya kullanım maksatları da aynı oranda artarak çeşitlilik göstermektedir. Sosyal ağların kullanımı tükettiğini göstermeye imkân sağlamakta, bu da tüketimi pekiştiren ve tüketmeye yönlendiren bir etki oluşturmaktadır. Günümüzde sosyal medya, tüketim davranışlarını çevreye ve takipçilere yansıtabilmenin bir yolu olarak görülmüştür. (Bayuk & Öz, 2018, s. 2847; Çelik, 2020, s. 60-64; Sabuncuoğlu, 2015, s. 369). Bu anlamda sosyal medya kullanım yoğunluğu ve gösterişçi tüketim ilişkisini araştıran Thourunroje, sosyal medyanın kullanım yoğunluğunun gösterişçi tüketim üzerinde pozitif, direkt ve önemli bir etkisinin olduğu bulgusunu ortaya koymuştur (2014, s. 11). Ayrıca bireylerin statü yarışına girdiği tüketim döngüsüne zemin hazırlayan en işlevsel medya kanalı olarak da nitelendirilmektedir. Bireylerin hem toplumsal hem de kişisel görünürlük alanını meydana getiren sosyal medya, devasa kullanıcı profiliyle neredeyse toplumsal kabulün belirleyicisi haline gelerek, onları üyesi oldukları sınıfın ekonomik durumunu göz etmeksizin rekabet ortamına sokan ve birbirlerine karşı gösteriş yapmaya iten, gösterildikçe ve tüketildikçe yeniden kurulan bir sistemin uygulayıcısı rolü üstlenmektedir. Böylece zaman içinde dönüşen insan da çevresine uyum sağlama güdüsüyle gördüğü şeyi satın almak için

arzu duymaya programlanmaya başlamıştır (Şahnagil, 2019, s. 720). Bundan dolayı alt statü grupları, varlıklarının daha büyük bir yüzdelik dilimini rekabetçi tüketime ayırmak amacıyla üst statü gruplarından daha heveslidir. Zira bir insanın belli bir yaşam standardını devam ettirebilme girişimi, üst statüye çıkabilmek için daha fazla harcamaya zorlar. Bu sebeple tüketim alışkanlıkları, alt sıralarda olanlar tarafından gittikçe daha fazla taklit edilirken, sosyal hiyerarşide aşağılara doğru yayılma eğilimi gösterir (Heath & Potter, 2012, s. 123-124). Bu bağlamda sosyal medyanın kimlik oluşturma ve bu kimliğin devamını sağlama açısından da önemli işlevler barındırdığı vurgulanmalıdır (Dağtaş & Yıldırım, 2015, s. 159).

Timisi'nin de belirttiği gibi sosyal medyada kullanıcılar, kendi kimliklerini bir akışkanlık içerisinde sürekli yeniden kurmaya çalışarak sanki yap boz oyununun bir parçası gibilerdir. Yani bu sanal ortam, kullanıcıya kendini yaratmanın muhteşem bir fırsatı sunar (2005, s. 97-98) ve bu sanal benlik aracılığıyla yaratılan kimlik ve tarz, ancak başkalarınca fark edildiğinde anlam kazanır. Bu sebeple birey, başkaları tarafından fark edilmek ve algılanmak için kimliğini çeşitli ifade biçimleriyle gösterme arzusuyla dolar (Demirgönül, 2011, s. 13-14). Bundan dolayı tıpkı aktörler gibi rollere girer, maske takıp çıkarır. Böylece kendini sunuş biçimiyle izler kitle üzerinde kendisi hakkında edinilecek izlenimleri gerek şekillendirme gerekse denetleme gücüne sahip olabilecektir. Bu bağlamda bir "simülasyon" evreninin kapılarını ardına kadar açan sanal uzamda tüm süreç tiyatral olarak da kurgulanabilmektedir (Armağan, 2013, s. 8-11). Dolayısıyla artık Veblen'in üzerinde durduğu ayırt edici bir özellik olan zenginlik, sosyal medyayla birlikte birtakım ürünler üzerinden aynı zenginliğe sahipmişçesine yansıtılmaktadır.

Sosyal medyayla birlikte ihtiyaç ve arzuların birbirine karışması ve bireylerin kimlik ve statü gösterme isteklerinin ortaya çıkması, günlük hayattaki davranışların sosyal medyada paylaşmak üzere şekillendirilmesine yol açmış, böylece sosyal medya bir gösteri platformuna dönüşerek gösterişçi tüketimde bir dijitalleşme yaşanmıştır. Sosyal medyada sergileme, teşhir, gösteri yapılması aynı zamanda onun bir boş zaman etkinliği haline gelerek boş zamanın gösterilmesi/ belgelenmesi amacıyla kullanılan bir mecra olarak görülmesine sebep olmaktadır (Çelik, 2020, s. 60-64; Sabuncuoğlu, 2015, s. 369).

İmajların gerçekliği ikame ettiği, statülerin inşa edildiği ve diğerlerine gösterildiği sosyal medyada kullanıcılar, gösteriş amacıyla tükettikleri her şeyi dillendirebilmekte ve böylece "gösteriş amaçlı tüketimi yapan tüketicilere dönüştürmektedir" (Soncu, 2017, s. 155). Dolayısıyla medyanın da desteğini alan, kendi modasıyla ürün ve nesnelere yaratarak insanları gerekli veya gereksiz ihtiyaçlar muhakemesi yapmaktan alı koyan, pazara doğrudan hizmete

zorlayan tüketim kültürü, tüketicilere tüketme kapasitelerini artırmak için hiç soluk alma fırsatı tanımamaktadır. Onları durmadan teyakkuz halinde tutarak sürekli yeni ayartmalara maruz bırakmakta ve böylece asla sonu gelmeyen bir heyecanlılıkla bir memnuniyetsizlik ve kuşku halinde kalmalarını sağlamaktadır. Burada memnuniyetsizliği “Her şeyi gördüğünü mü sandın? Daha hiçbir şey görmedin!” kuşkusuyla açığa çıkarmaktadır (Bauman, 2014, s. 96; Yegen & Yanık 2015, s. 365).

Bireyler gittikleri şık ve pahalı mekanlarda, güzel manzara eşliğinde güzel yemeklerle güzel hallerini fotoğraflamakta ve bunları sosyal medya profillerinde paylaşmaktadır. Sadece dış mekanlar değil, evlerin de en şık bölümleri, en süslü sofraların en güzel servis şekli diğerlerine gösterilmektedir (Soncu, 2017, s. 155). Bu bağlamda sosyal ağlarda en çok paylaşılan fotoğraf türlerinden birinin yemekler olduğu söylenebilir. Yaşamak için temel bir gereksinim olan yemek yeme, günümüzde bazı kişiler tarafından kendini tanımlamaya dönüşmüştür. Dolayısıyla yemek yeme yaşamak için zorunlu bir tüketimken, bu zorunluluğun ötesinde gösterişçi bir tüketime doğru evrilmektedir (Kocabay Şener, 2014, s. 73-76).

Yiyecekler yaşamsal döngünün önemli bir parçası olmakla birlikte, bireyin kendisini ve diğerlerini nasıl gördüğünün de temel unsurudur. Yiyecekler hem bütün politik ve sosyal konularda önemli rol oynar hem de popüler medyanın önemli bir kalesini oluşturur. Yemek kültürü sosyal medyanın odağına girerek yükselişe geçmiştir. Yemek temalı kanallar, hesaplar, yemek bloggerlarının paylaşımları, yemek festivallerinin, sağlıklı yemeklerin, organik ürünlerin ve yerel mutfakların her biri sosyal medyada yansımaları bulan alanlardır. Böylece dijital teknolojinin ortaya çıkardığı bu toplumsal dönüşüm yemeğe yönelik de bakış açısını değişime uğratarak yemek kültürünü dijitalleştirmiştir. Sosyal medyaya yansıyan yemek şöleni gösterisi, yeni tüketim alışkanlıkları edinmeyi de etkileyerek yepyeni istekler ve arzular üretmiştir (Çaycı, 2019, s. 121-135). Bu anlamda sadece yemeğin kendisi değil, insan ruhunun ihtiyacı olan haz ve tatmine yönelik yemeğin servis şekli, sunum biçimi de gösteri değeri taşımaya başlamıştır (Demirel & Karanfiloğlu, 2020, s. 243). İşte bu değeri yansıtmaya çabası içerisinde olan ev kadınlarının sunum pratikleri yeni aylak temsilleri oluşturarak sosyal medyada gittikçe yükselişe geçmiştir.

3. INSTAGRAM'DA EV KADINLARININ SUNUM PRATİKLERİ

3.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Her dönemde farklı özellikler gösterse bile Veblen'in ortaya koyduğu aylak sınıf bu anlamda kitle iletişim araçları aracılığıyla her zaman var olabildiği gibi öykünülecek modeller olarak yer alarak gösterişçi bir biçimde tüketim alışkanlıklarını sergilemektedir. Kitle iletişim araçlarının simülasyon evreninde temsil edilen bu sınıf, tıpkı Veblen'in anlattığı dönemin özelliğinde olduğu gibi, insanların birbirini sınıflandırma alışkanlığı doğrultusunda kıskandırma veya mukayese etme yoluyla bir yarış içinde daha fazla teşhir etmeye ve yeni bir tüketim formu oluşumuna meydan vermektedir (Cesur, 2020, s. 4-5; Çelik, 2019, s. 103). Dolayısıyla aslında Veblen, bireylerin tüketim amaçlarıyla ilgili olarak ortaya çıkardığı teoriyle, yaşadığı yüzyıldan bu yüzyıla önemli bir kuramsal perspektif hediye etmiştir. Çünkü onun ortaya koyduğu gösterişçi tüketimin (ve bununla bağlantılı olarak aylak sınıfın) sınırları ve kapsamı genişleyerek devam etmektedir. Bu anlamda içinde bulunduğumuz yüzyılda, gösterişçi tüketimin gösterisinin izlendiği söylenebilmektedir (Soncu, 2017, s. 155). Bu sebeple sosyal medyayla birlikte hızla sanallaşarak dönüşen gösterişçi tüketimin yeniden mercek altına alınması ve bu eylemi nasıl ve ne yaparak gerçekleştirildiğinin analiz edilmesi önemlidir (İlhan & Uğurhan, 2019, s. 29). Dolayısıyla bu çalışma da böyle bir analiz çerçevesinde Veblen'in ortaya koyduğu aylak sınıfı sosyal medya ve ev kadınları özelinde incelemeye alarak günümüzdeki varlığını sorgulama ve geçirdiği dönüşümü ortaya koyma adına önemli bir adım olacaktır.

Literatürde Veblen'in "gösterişçi tüketim" kavramına başvurarak günümüz toplumunu ele alan pek çok çalışma bulunmakta, ancak aylak sınıf üzerinden içinde bulunduğumuz dönemi değerlendirerek analiz yapan çok az çalışma bulunmaktadır. Bu anlamda çalışmanın amacı literatürdeki gösterişçi tüketimle ilgili yapılan birçok çalışmadan farklı olarak, sosyal medyada yiyecek/içecekler ve onların sunumlarına dair içerik üreten ev kadınları profillerini inceleyerek bir aylak sınıf temsili oluşturup oluşturmadığını ortaya koymak ve Veblen'in dönemindeki aylak sınıfla kıyaslama yaparak geçirdiği dönüşümleri göz önüne alarak alana güncel bir yorum getirmektir.

3.2. Araştırmanın Yöntemi: İçerik Analizi

İçerik analizi tanım olarak, iletişim içeriğinin önceden saptanmış kategoriler doğrultusunda sistematik bir şekilde yapılan araştırma tekniğidir. Gerek görsel gerek işitsel gerekse metinsel her türlü içerik, bu yöntemle çözümlenebilir (Geray, 2014, s. 135). İletişim içeriği ister

teknolojiyle aracılanmış olsun ister olmasın her türlü “ifade edilmişin içindeki” demektir. Örneğin bilgisayarla aracılanmış iletişimden Instagram, Facebook veya web siteleri; yazılı basınla aracılanmış iletişimden gazete, dergi; radyo ve televizyonla aracılanmış iletişimden programlar vb. içerik sağlanabilir (Erdoğan, 2012, s. 181). Ancak içerik analizi belli bir sıralama çerçevesinde sistematik, objektif ve sayılabilir bir araştırma yöntemidir. Öncelikle iletişim içeriği önceden belirlenmiş nesnelere sayılabilir oluşumları üzerine kuruludur. Devamında bu sayılabilir nesnelere sistematik olarak kodlanması belli bir prosedür dahilinde davranmayı gerektirir. Son olarak bunların yapılmasının amacı verilen prosedür ile başka araştırmacılar tarafından incelemenin tekrarlanması durumunda objektifliğin sağlanmasıdır (Gunter, 2002, s. 220).

Aysel Aziz içerik analizinin altı temel aşaması bulunduğunu belirtmektedir. Bunlar: (1) veri toplama, (2) birimleştirme, (3) örnekleme, (4) kayıtlama yönergesi, (5) çözümlenme, (6) çıkarsama yapma ve raporlaştırmadır. Öncelikle örnekleme seçmek için önemli olarak görülen ölçütler belirlenir. Bu ölçütlere göre seçilen örneklemin, araştırma evreninin tüm nitelikleriyle temsil edeceği düşünülür. Seçilen örneklemelerden veriler toplanarak kaydedilir. Daha sonra elde edilen veriler farklı konular çerçevesinde birimlere ayrılır (Aziz, 2008, s. 124-125; Tavşancıl ve Aslan, 2001: 56). Birimler neyin nasıl ölçüleceğinin belirlenmesi açısından önemlidir. Birimler analiz (kayıt/içerik) ve bağlam olmak üzere iki ayrılır. Kayıt birimi, içeriğin belirli bir kategoriye yerleştirilebileceği en küçük çözümlenme birimidir; bağlam birimi, kayıt biriminin değerlendirileceği en geniş bölümdür. Örneğin bu çalışmayı da kapsayan fotoğraflardaki görsel imgeler kayıt birimidir, fotoğrafın tümü bağlam birimidir (Erdoğan, 2012, s. 182-184; Tavşancıl & Aslan, 2001, s. 62-63). Birimlerin tanımlanması için göstergelerin açık olarak belirtilmesi gerekir; böylece oluşturulan kategorilerin birbirini dışlaması beklenir. Bu aşamada işlemsel bir yol izlenerek kayıtlama yönergesi de denilen bir kod cetveli hazırlanır. Kodlama cetveli küçük analiz birimlerinin kodlanmasına yarayan, içeriği öğrenmek açısından bir anket formu gibi sormacaya dayanan değişkenlerin listesidir. Bunun temel amacı aynı analizi bir başka araştırmacı da yaptığında benzer sonuca ulaşmasını sağlayabilmek, yani objektiflik ilkesini yerine getirmektir (Aziz, 2008, s. 131-132; aktaran Çomu & Halaiqa, 2014, s. 42). İçerik analizinde birimler sayısal olarak kodlandıktan sonra istatistiksel analizle çözümlenerek ortaya çıkan dağılımlarla kategori içi ve dışı detaylar belirlenmiş olur. Daha sonra sonuçların altındaki anlamlar çıkarılır, yorumlanır, gerekiyorsa tahminlerde bulunulur (Erdoğan, 2012, s. 185). İçerik analizinde her zaman bir çıkarım

yapmadan söz edilebilir. Yani yalnızca metnin içeriğinin metin temelinde çözümlemesi değil, metin ötesiyle bağlantı kurmayı da amaçlamaktadır. Diğer bir deyişle içerik analizi metinle içerik arasında az çok bir ilişkinin olduğunu varsaymakla birlikte, çözümleme sürecindeki metinlerden metin ötesi dünyaya yönelik çıkarımlar yapmayı hedeflemektedir (Gökçe, 1995, s. 26).

Instagram'ın çalışma prensibi gereği “keşfet” akışında dikkat çeken sayfalar kaydedildiğinde, kullanıcının ilgisinin bu yönde olduğu düşüncesiyle kaydettiği içeriğe benzer sayfalar çoğalarak önüne çıkmaktadır. Böylece söz konusu içeriğe dair benzer birçok sayfaya ulaşmak kolaylaşmaktadır. Araştırma öncesi böyle bir gözlemler elde edilen veriler, amaçlı örneklem yöntemi kullanılarak örneklemelerin seçilmesine yardımcı olmuştur. Erdoğan'a (2012, s. 210) göre bu yöntemle önceden saptanmış amaca uygun örnekler araştırılır ve inceleme için seçilir. Örneklemeler seçildikten sonra elde edilen veriler (fotoğraflar) incelenerek birimler (görsel öğeler örneğin kahve sunumu, kahvaltılıkların servis takımları vb.) belirlenmiş ve bu birimleri yerleştirecek kategoriler saptanmıştır. Buna göre ev kadınlarının sunum pratikleri doğrultusunda kahve, kahvaltı, çay ve yemek sunumları çerçevesinde kategoriler oluşturulmuş ve bu kategorilerin kayıt birimleri excel tablosuna kodlamıştır. Aynı şekilde araştırmayı bağlantılı olduğu teoriyle bağdaştırmak için söz konusu teorinin özellikleri doğrultusunda detaylı kodlamalar yapılmıştır. Ayrıca bunlarla ilgili kodlama cetveli de araştırmaya dahil edilmiştir. Daha sonra sayısal veriler hesaplanarak ortalamalar çıkarılmış, grafikler oluşturularak araştırmanın anlaşılır kılınması amaçlanmış ve çıkarsama/yorumlama aşamasına geçilmiştir.

3.3. Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma bir aylık süreç olarak 1 Mart 2021-1 Nisan 2021 tarihleri arasında akışta paylaşılan fotoğraflar ile sınırlandırılmıştır. Bu tarih aralığında video veya IGTV içerikleri dikkate alınmamış, çoklu fotoğraflarda ise ilk görsel incelenmeye alınmıştır. Bu süreçte elde edilen 107 fotoğrafın hepsi ekran resmi alınarak kaydedilmiştir.

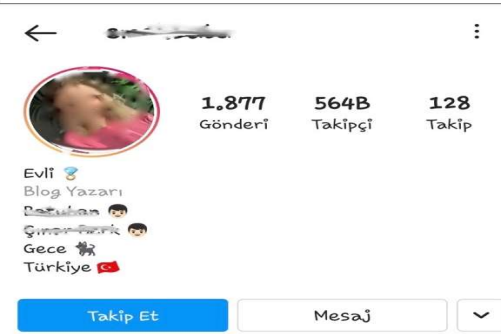
3.4. Bulgular ve Değerlendirme

Veblen'in gösterişçi tüketimde kadınların rolüne değinmesi, onları aylıklık ile nitelendirmesi ve yiyecekleri de bu kapsama dahil etmesinden hareketle, günümüzde sosyal medyada kadın kullanıcıların ev içi gündelik pratiklerini bu mecraya taşımasıyla birlikte yükselen trendi, bu çalışmayı yapmaya iten en büyük güçtür. Özellikle Instagram'da ev hanımlarının ürettiği içerikler ne tek yönlüdür ne de tek kulvardadır. Temizlik pratiklerinden ev içi düzen sağlama

formüllerine, kullanılan makinelerden ev dekorasyonunun inceliklerine, kişisel bakımdan kıyafet kombinlerine kadar pek çok alanda oluşturulan içerikler, kadınlar tarafından paylaşmakta ve oldukça da talep görmektedir. Bu içerikler bazen karışık bazense tek bir kulvarda kadın kullanıcılarının profillerine yansımaktadır. Bu çalışmada ise sadece yiyecek/içeceklerin sunum pratiklerine yönelik profiller seçilmiş, ancak zaman zaman bu sunum pratiklerinin çevre düzenini de kapsayacak ve gösterilecek şekilde fotoğraflandığı dikkat çekmiştir. Dolayısıyla yapılan değerlendirmelerde fotoğrafta görülen tüm detaylar irdelenmiştir. Aşağıdaki görsellerde incelenen dört kadın kullanıcının biyografilerinde kendilerini nasıl tanıttığını görülmektedir.

Görsel 1.

Görsel 2.

Görsel 3.

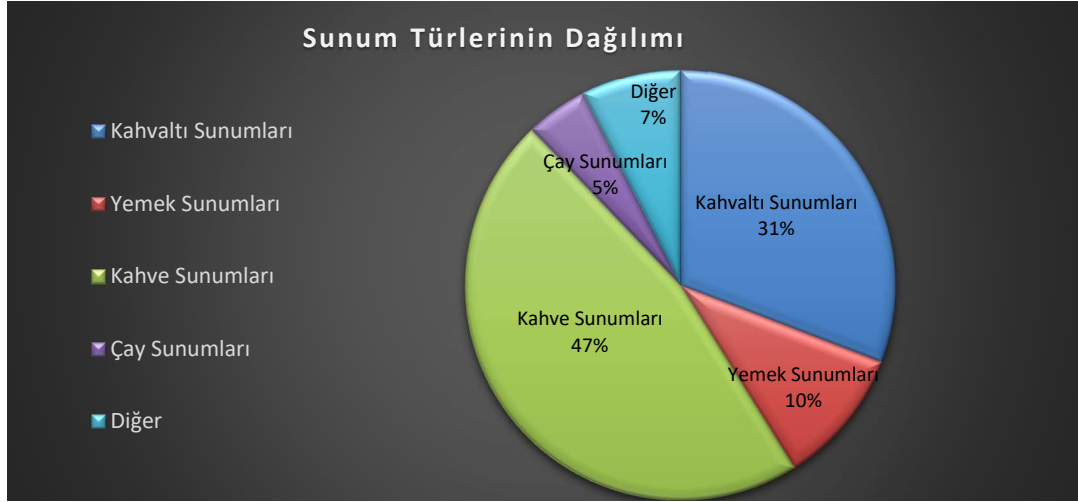

Görsel 4.

Kadın kullanıcıların biyografilerindeki bilgilere bakıldığında hepsinin evli ve çocuk sahibi olduğu görülmektedir.² Görsel 1 ve 2'deki bilgilerden kullanıcıların çalışıp çalışmadığı,

² Etik ilkelere bağlı kalmak açısından her ne kadar kamuya açık bir içerik incelenmiş olsa da kullanıcıların tanınmasını engellemek adına profil fotoğrafları, isimleri, çocuklarının isimleri, ilerleyen görsellerde ortaya çıkacak olan kullanıcı yorumlarında geçen isimler blurlanmıştır. 1974 Ulusal Araştırma Yasasına'göre bazı araştırmalar riskin çok az olması gerekçesiyle etik ilkelere muafittir ve bu çalışma da bu kapsamdadır. Ayrıntı bilgi için; Balcı, A. (2006). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler*. (6. Baskı). Ankara: Pegem, s.253-254.

herhangi iş birliği içerisinde olup olmadığı anlaşılmazken, Görsel 3 ve 4'deki kullanıcıların bilgilerden ise bir kazanç getirecek olan anlaşmaya açık olduğu veya anlaşma içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

Grafik 1.

Yukarıda da belirtildiği gibi incelenen profillerde sadece yiyecek/içeceklerin sunum pratiklerine yoğunlaşmış, bu alanda içerikler üretilmiştir. Ancak bazen sadece dekorasyon veya özel bir gün kutlamasına (23 nisan, Zafer Bayramı, 19 mayıs vb.) dair nadir de olsa paylaşımlar vardır. Bu tarz paylaşımlar diğer kategorisinde yer almaktadır. Bunun dışındaki sunum pratikleri türlerine göre Grafik 1'de gösterildiği gibi kategorilere ayrılarak paylaşım ağırlığının hangi yönde olduğu saptanmıştır. Buna göre kahve sunumları paylaşım ağırlığının en yoğun türünü oluştururken, kahvaltı sunumları ikinci sırada yer almaktadır. Özellikle kahve sunumlarının ağırlıkta olması, kültürel değerlilik açısından hatıra alma, fal ve kısmet gibi yerel nitelikleri barındırmasıyla bağlantılı olabilir.

Görsel 5.

Görsel 6.

Görsel 7.

Görsel 8.

Yukarıda farklı kullanıcıların kahve sunumlarına dair görselleri estetik bir dizaynla fotoğrafladığı görülmektedir. Sosyal medyayla birlikte özellikle “kahve keyfi” gösterisi, belli bir yaşam tarzını yansıtan bir akıma dönüşmüştür, üstelik çeşit çeşit özel tasarım objelerle sunumlar renklendirilmektedir (Bahçecioğlu, 2019, s. 155). Bu açıdan hem görsel 5’te hem de 6’da kendi içlerinde kullanılan aksesuarlarla birlikte tek bir renk uyumu olduğu gözlenmekte, görsel 7 ve 8’de ise aynı kullanıcının sol taraftaki kahve sunumuna evin dekorasyonuna dair objeler eşlik ederken, sağ taraftaki sunumda bu objeler kaldırılarak yeni bir dizaynla kahve yanı ikramlıklar yer almaktadır. Burada üzerinde durulması gereken nokta Veblen’in vurguladığı lüks ve pahalılık nosyonudur. Kahve ucuz bir tüketim maddesidir; ancak sunumda kullanılan aksesuar ve objelerin pahalı tasarım ürünler olmasının dışında her birinin ayrı ayrı tepşilerde sunulması, yanı sıra her sunumda farklı takımlarla içerik üretilmesi, ürün çeşitliliği ve bolluğunun göstergesidir.

Aylak sınıfın mensupları yaşamlarını lüks tüketim ürünlerini tüketerek sürdürür. Özenle yeni ve pahalı ürünleri seçerek ilk defa kullanmanın ve diğerlerinin ilgisini çekecek bir tarzla sergilemenin mutluluğunu yaşarlar. Ürünler sürekli değiştiği için piyasaya yeni ürünler çıktıkça eski ürünler toplumsal prestij kaybına uğrar, statüyü göstermede yetersiz kalır ve saygınlıkları azalır. Böylece toplumun alt tabakaları bu ürünlere sahip olmaya başlar. Aylak sınıf ise toplumsal statüsünü muhafaza etmek ve kendini diğerlerinden ayrı tutmak için her daim yeni ürünler peşinde koşmak zorundadır (Zorlu, 2006b, s. 166-169). Bu açıdan aylak sınıf için moda olan ürünler gücün göstergesidir. Faydalı veya güzel olmasından ziyade, herkesin erişemeyeceği pahalı ve nadir ürünler satın almak, gösterişçi tüketimin en belirgin özelliğidir. Bu sayede alt katmanlardan ayrılırlar. Dolayısıyla pahalılık standardı, aylak sınıfın arkasına güvenle yaslandığı tek kapıdır. Bu, ona herkesten farklı bir güç kazandıracak ve yaşama imkânı sağlayacak çok önemli bir detaydır (Çelik, 2020, s. 44). Böylece yiyecek ve içeceklerin sunum takımları dikkat çeker olmuştur. Yiyeceklerin sunulduğu tabak çeşitleri,

tabaklara konuluş biçimleri, hatta tabaklarının masaya sıralanış şeklinde bile estetik dizayn gözetilmektedir (Bahçecioğlu, 2019, s. 126-155).

Görsel 9.

Görsel 10.

Görsel 11.

Görsel 12.

Yukarıdaki kahvaltılık sunumlarında Görsel 9'da tek başına yapılan bir kahvaltının renk ve şekil kombinasyonu açısından ne kadar özenli olduğu görülmektedir. Ananas imgesinin minik bıçak aparatında, fincanın üzerindeki desende, arka fondaki mutfak araç gerecinin şeklindeki uyumu, gold bıçak, çatal, çay kaşığı, yumurtalık, tuzluk/biberlik detaylarının gösterişi, tıpkı Veblen'in gümüş kaşık metaforunu hatırlatmakta, zenginlik duygusuna ve göze hitap ettiği için değerli kılmaktadır. Benzer şekilde görsel 10'da sunum tahtasından yiyeceklerin kalitesine ve dizaynına kadar bir vurgu varken, Görsel 11 ve 12'de masa sunumlarının incelikli zarafeti ve ekseriyetle pahalılığı söz konusudur.

Veblen aylak sınıf kadınının gösterişçi tüketiminde "seçkin yiyecekler"e de vurgu yaparak, onlar için bu yiyeceklerin tabulaştığını, hatta neredeyse bu tabunun tavizsiz basit bir geleneğe dönüştüğünü belirtmektedir (Veblen, 2005, s. 58). Diğer taraftan yemek yemek günlük yaşamın bir parçası ve herkes için geçerli olsa da aylak yemek yeme biçimine özen göstermektedir. Bu bağlamda aylak, nezaket kuralları doğrultusunda yemek yeme biçimini bütün öğünlerine yayar. Çünkü böyle bir yemek yeme biçimi, büyük ölçüde boş zaman

gerektirdiği ve bir iş gününde çalışan birinin öğle arasında hızlıca yiyip çalışmaya devam etmesi gibi bir durum söz konusu olmadığı için, sorumsuz bir boş zaman göstergesidir. Ayrıca öğle yemeğinin bir sandviç ya da hamburgerden oluştuğu düşünüldüğünde, bu durum aylağın görgü kurallarına aykırıdır. Aylağın yediği kaliteli, diğer bir deyişle seçkin yemek, nezaket gerektirmesi ve bu nezaket kurallarının öğrenilmesi oldukça boş vakit ve tatbik içermesi sebebiyle aylağın göstergelerindedir (Cesur, 2020, s. 21). Dahası gündelik hayatın normalinde evde yalnızken elle yemek yemek mümkünken, görgü kurallarına göre ancak bir misafir olduğunda düzenlenmiş bir sofrada yemek yenir (Brown, 1989, s. 7) Oysa aylağın gündelik hayatının her öğünü, tıpkı bir konuk ağarlarımışçasına özel ve gösterişlidir. İşte bu onların mutluluk biçimidir.

Görsel 13.

Görsel 14.

Görsel 13 ve 14 yemek kategorisinde değerlendirilen fotoğraflardır ve ev halkının günlük akşam yemeği menüsü yansıtılmaktadır. Bu anlamda Kocabay Şener'in (2014) "sosyal medyada günün menüsü" çalışmasında da belirttiği gibi, yemeğin yaşamın devamı için zorunlu tüketiminden gösterişçi tüketime doğru evrildiğini, ev kadınları özelinde de söylemek mümkündür.

Yiyecek ve içeceklerin insanın yaşamındaki önemi ve birçok insanın gündelik pratiklerini sosyal mecralarda paylaşımı dikkate alındığında, yiyecek/içeceklerin bunun dışında kalması neredeyse imkânsız duruma gelmiştir. Sosyal medyanın kimlik, benlik, imaj, yaratım, albeni, takipçi, beğeni, takdir ve onay alma mecrası olması, yemeğin yemek olmaktan çıkarak tüketim nesnesine dönüşmesine aracılık etmekte ve meta değeri üzerinden tüketimi maksimize etme amacına hizmet etmektedir. Yemek görsellerine gelen yorum ve beğeniler, yemeğin lezzetinin önüne geçmektedir. Zira aslolan tat değil, dış görünüş, servis biçimi, sunum, kısaca gösterinin kendisidir. Yemek ve yemeğe dair her şey bir statü unsuru haline

gelmiş, yemek fotoğrafları dijital ortamlarda gösteriye dönüştürülerek takipçilerin istek ve arzuları üzerinden tüketim artırılmaya çalışılmaktadır (Çaycı, 2019, s. 141; Demirel & Karanfiloğlu, 2020, s. 243-255). Hiç şüphesiz bunda yiyecek ve içeceklerin sunumlarına özen gösterilmesi sebebiyle gelişen züccaciye sanayi başta olmak üzere her türlü mutfak araç gerecinin üretimine etkisi vardır. Gösterinin endüstri haline gelmesi hem gıdanın hem de çeşitli aparatların çoğalmasına yol açmıştır. Bu anlamda Baudrillard'ın da belirttiği gibi “nesnelere sayılarıyla, yinelenmeleriyle, gereksizlikleriyle, biçimlerinin aşırı bolluğuyla, moda oyunuyla kendilerindeki saf ve basit işlev sınırını aşan her şeyle yalnızca toplumsal özü statüyü” temsil etmektedir ve fetiş dünyasına sebep olan da bu statüdür (2016, s. 67).

Grafik 2.

Renk Kombinasyonu	Fotoğraftaki objelerin renkleri birbirine uyumlu mu?
Şekil Kombinasyonu	Fotoğraftaki hem ürünler hem yiyecekler hem de bunların dizilişleri özenli mi?
Estetik Görünüm	Kompozisyonlar bütün olarak göze hitap ediyor mu?
Kalite ya da Pahalı	Hem yiyecekler hem de ürünler lüksü sembolize ediyor mu?
Marka Etiketli	Fotoğrafa veya açıklama kısmına marka etiketlenmiş mi?

Tablo 1. İçerik Analizi Kod Cetveli

Grafik 2’de Veblen’in gösterişçi tüketim ve aylak sınıf teorisi kapsamına yönelik oluşturulan başlıklar çerçevesinde, ev kadınlarının sunumlarındaki yüzdeleri gösterilmektedir. Veblen’in de ifade ettiği gibi bir değer işareti olarak nesnelere güzellikleriyle insanın zevkini okşaması, algıyı etkiler. Dolayısıyla nesnelere estetik oluşu herkesi cezbeder. Bu anlamda ev hanımlarının sunumlarında %92’lik bir oranla estetik görünümünün sağlanması oldukça önemlidir. Diğer taraftan zevke hitap eden nesnelere Veblen’e göre pahalılık standardına da uyması gerekir; zira ucuz şeyler satın almayı kimse sevmez. Çünkü ancak servet ve

zenginliğin gösterişiyle statü belli edilir. Bu açıdan sunumlarda kullanılan gerek yiyecekler gerekse ürünlerde %90 oranında pahalıya yatkınlık vardır ve bu, örnek fotoğraflarda özel tasarım sunum takımlarından da anlaşılmaktadır. Ayrıca bu sunumlarda %92’lik bir oranla renk ve şekil uyumuna oldukça dikkat edildiği gözlenmiştir. Bu bağlamda Veblen, tüketim maddelerinin bir taraftan kullanışlı diğer taraftan israf olması açısından iki fayda bileşkesinden bahseder ve çoğu zaman nesnelere şekli ve renginden dolayı aşikâr israf amacı ortaya çıkabildiğini vurgular. Ev hanımlarının kullandığı mutfak aparatlarının fayda bileşkesi vardır; ancak renk ve şekil uyumuna özen göstermek için birçok aynı araç gerecin olması ve çeşitli aksesuarların da buna eşlik etmesi, israfı da beraberinde getirmektedir. Üstelik Veblen’in 1899’daki bu bahsinin ötesinde, artık sosyal medya gibi bir mecra paylaşımların binlere hatta milyonlara ulaşması, kullanıcıların sırf gösteriş ve kıskandırma unsuruyla daha fazla tüketime yönelme ihtimalini göz önünde bulundurulmayı gerekli kılmaktadır. Son olarak ev kadınlarının paylaşımlarında yer alan ürünlerin markalarını etiketlediği (%85) veya açıklama kısmında belirttiği görülmektedir. Bu açıdan hem kullandıkları ürünün kalitesini kanıtlayarak statüsünü belirginleştirmekte hem de takipçilerinin arzularını kışkırtarak alabilecek durumda olanları tüketime yönlendirirken, alamayacak durumda olanlarda da hayranlık uyandırarak aradaki mesafeyi açmaktadırlar. Bunu yaparken de “sunumönemlidir” hashtag’ı kullanmayı ihmal etmemektedirler.

Öte yandan Instagram’da “sunum” “sunumsever” vb. olarak kayıtlı profilleri toplumsal cinsiyet ve gözetim bağlamında ele alan Doğan (2021), geleneksel anlamda kadına yüklenen toplumsal cinsiyet rolünün sosyal medyada ev ya da mutfakta yaşam kategorisiyle dolaşıma sokulduğunu ve bunların mevcut rolleri ters yüz etmek yerine meşrulaştırarak yaygınlaştırıldığını vurgulamaktadır. Böylece evle özdeşleştirilen kadının ev içi pratiklerinin görünür kılınması yoluyla, özel alan kamusal alana açılmaktadır. Sosyal medyayla ilgili tartışılması gereken bu konu, teknolojilerin benimsenmesi ve kullanım yoğunluğunun artmasıyla birlikte ağda cinsiyet kimliği ve cinsiyet stereotiplerinin üretimine olan etkisidir. Bu açıdan internet ve toplumsal cinsiyet üzerine yapılan pek çok çalışmada, mevcut cinsiyet rollerinin bu uzamda pekiştirildiği ifade edilmektedir. Özellikle kadınlar, egemen baskın cinsiyet rollerini yeniden üretebilmektedir. Dolayısıyla kadınlar -yer yer kırılmalar olmakla birlikte- ataerkil cinsiyet rollerini kısmen içselleştirerek performe ederken, tüketim kültürünün sunduğu kalıpların öznesi haline gelmektedirler (Kırçelli, 2011, s. 62; 2015, s. 340).

Burada vurgulanması gereken diğer önemli olan bir nokta da, sunum pratiklerinin estetik zeminiyle birlikte bir evin içine girebilmenin verdiği hazdır. Bu anlamda Baudrillard, “sanki o evin içindeymişiz gibi” aşırı saydamlığı vurgulayarak gerçeğe yaklaşıldığını belirtir. Ancak bu gerçekliği işleminden geçerek, kendi yerine göstergeleri gelmiş sentetik bir gerçeklik olarak nitelendirir. Bu açıdan artık düşsel olan ile gerçekliğin ayırımına varılmadığı, simülasyon modellerinin üretildiği, gerçeğinden daha gerçek bir hiper uzamda yaşanıldığı söylenebilir ve medya hipergerçek uzamın ortamıdır (Baudrillard, 2011). Tıpkı görsel 7 ve 8’de aynı mekânın iki farklı sunum biçiminin planlanmasındaki gerçeklik gibidir ve bu bağlamda kurgusal bir anlam taşır. Tüm bu yaklaşımlar ışığında gösterişçi tüketimde aylak sınıfın dönüşümü şu şekilde kıyaslanabilir.

Tablo 2.

1899 Ayak Sınıf	2021 Aylak Sınıf
Yüz yüze iletişim	Aracılı İletişim
Sınırlı sayıda insanla etkileşim	Sınırsız sayıda insanla etkileşim
Statü mülkiyete dayanır	Statü nesnelere pahalılığına dayanır
Başkasına namına yapılan aylaklığı kadın ve hizmetliler üstlenir	Kadın başkası veya kendi namına aylaklığı üstlenir
Emek üretmeyen çalışmayan kesimdir	Çalışan veya çalışmayan kesimdir
Boş zaman uğraşları	Boş zaman uğraşları
Modaya uygun, lüks ve pahalıya dayanan seçkin yiyecekler, mücevher, ev döşeme, giyim türünden tüketim pratikleri ön plandadır	Modaya uygun lüks ve pahalıya dayanan sunum aksesuarları ve zaman zaman yiyeceklerin kalitesi ön plandadır
Estetik zevkleri içeren, dekoratif ev işleri, ev süslemesi ve düzenlemesi, uygun renk ve şekil kombinasyonu gibi unsurlara ağırlık verilir	Estetik zevkleri içeren, uygun renk ve şekil kombinasyona dikkat edilen sunumlara ağırlık verilir
Danslar, oyunlar, ziyafetler ve balolar rakipler için düzenlenir	Ev kadını kendine ve ailesine yaptığı sunumları sosyal medya için düzenler
Her öğünde nezaketli bir yeme biçimi benimsenir	Her öğünde nezaketli bir yeme biçimi benimsenir
İsraf ve İfşa etme	İsraf ve ifşa etme hat safhaya ulaşmıştır
Tam aylaklık	Yarı aylaklık

SONUÇ

Kapitalizm öncesinin doğal insanıyla başlayan tüketim yolculuğu, geçim düşüncesinden uzaklaşarak, kapitalizm sonrasının gösteriş insanının doğmasıyla birlikte ruhlarını pahalı metalarda bulan, başkalarını kıskandırma içgüdüleriyle yeni imgeler ve prestij göstergeleriyle kimliğini inşa ederek sosyal statüyü gösterme biçimine dönüşen bir hal almıştır. İşte bu statüyü kanıtlamak amacıyla ifşa etme durumu, gösterişçi tüketim anlayışının temelini oluşturmakta ve bu temele yaslanan aylak sınıfın boş zaman tüketimiyle hayat bulmaktadır. Böylelikle zaman; üretici olmadan geçirilen, sahip olunan nesnelere öne çıkılan, çalışmadan pahalıya, lükse, ihtişama, şatafata dayanan bir yaşam tarzını benimseyen varlıklı burjuva sınıfının hizmetine girmiş ve bu sınıfın erkek üyeleri namına yapılan aylaklığı onların eşleri

ve hizmetlileri üstlenmiştir. Veblen gösterişçi tüketim anlayışında kadınların rolüne değinerek onların emek üretmeden ya da çalışmadan pahalıya ve modaya dayanan ev stilleri, giyim, mücevher, yiyecek ve içecek tercihleri, yanı sıra at binmek, geziler düzenlemek gibi deneyimlerini, eşlerinin onlara sağladığı imkanla yerine getirebildiklerini savunmuştur. Günümüzde ise bu durumlar devam etmekle birlikte bazı farklılıklarla güncellenmiştir.

Veblen'in döneminde aylak sınıf, pahalı ziyafetler ve balolar yoluyla rakiplerini kışkandırmak için tüm variyetini estetik bir meleke terbiyesiyle geliştirerek gösterişsel bir metot olarak kullanılırken, günümüzde bu durum sosyal medya yoluyla nezaketli yeme biçimi olarak sunum pratikleri üzerinden gerçekleşmektedir. Üstelik sosyal medyadaki kadın kullanıcıların ne tam olarak çalışmadığı ne emek üretmediği ne de başkasına namına aylaklığı sürdürdüğü iddia edilebilir. Öncelikle hem gerçek hayatlarında çalışıp çalışmadıklarına dair bir bilgi edinmek güçtür hem de iki kullanıcının biyografilerinde yer alan bilgiler doğrultusunda ürettikleri içeriklerle sosyal medyayı bir gelir kapısı olarak kullandıkları söylenebilir. Ayrıca diğer iki kullanıcının biyografisinde bu gibi bir bilgiye rastlanmamasına rağmen, onları tüm zamanlarını tamamen bomboş geçirerek hiçbir iş yapmayan kişiler olarak ileri sürmek mümkün değildir.

Alim Alper Cesur (2020) televizyon dizilerindeki aylaklık belirtilerini incelediği tez çalışmasında, günümüzde Veblen'in teorisi doğrultusunda bir sınıf olarak tam bir aylaklıktan bahsedilemeyeceğini belirtmektedir. Ona göre artık farklı farklı statü grupları aylak sınıfın paydaşları olmuş, böylece tek tiplendirilemeyeceği için Veblen'in ortaya koyduğu tam aylaklık "yarı aylak sınıf"a dönüşmüştür. Bu çalışma ise Instagram'da sunum içerikli paylaşımlar yapan ev kadınlarını yine yarı aylak olarak nitelenmekle birlikte, Cesur'un bulgularına gerek benzer gerekse farklı bir perspektifle yaklaşmaktadır. Öncelikle incelenen kişiler dizi karakterleri değil, gerçek kişilerdir ve Veblen'in tanımladığı kadın profillerle benzerlik taşımaktadır. Ancak onların yarı aylak olarak değerlendirilmelerinin en önemli sebebi, gösterişçi tüketimi sosyal medyaya taşıyarak bir simülasyon evreninin içinde şekillenmeleridir. Örneğin yukarıda da belirtildiği gibi ana teoriden hareketle kadın kullanıcıların bu evren dışında emek sürecine dahil olup olmadığı veya eşlerinin onlara sağladığı imkanlarla gösteriş yapıp yapmadıkları anlaşılamamaktadır. Bu da onları yarı aylak olarak nitelendirmeyi gerek kılan maddelerden biridir. Ancak yine de bu boş zaman, madde harcamasına dayandığı için Veblen'in deyimiyle ziyan edilmiş bir çaba olarak değerlendirilebilir. Bunun dışında mevcut teoride sosyal medyayla birlikte yaşanan

dönüşümler çerçevesiyle serveti ifşa etmede, yüz yüze iletişim aracılı iletişime, sınırlı insan sayısı sınırsıza, statü kanıtı mülkiyetten pahalı nesnelere sergilenmesine, boş zamanın at binmek, gezi ve sanatsal faaliyetlerle doldurulması yiyecek/içecek sunumlarına, böylece yemek yeme asli ihtiyaçtan gösterişe, sunumlarda kullanılan araç gereçlerin aşırı bolluğundan kaynaklanan israf had safhaya, işlenmiş gümüş kaşık metaforu çok daha farklı tasarım ve tarzlara, tüm bunlar sonucunda da tam aylaklık yarı aylaklığa dönüşmüş ve gerçek hayat simülasyon evrenine taşınmıştır. Dolayısıyla Instagram'da sınıf paydaşlığından ziyade mevcut teorinin yolunda ve aynı aktörler üzerinde benzerlikler ve dönüşümler vardır. Ancak yine de daha önce de belirtildiği gibi farklı kulvarda içerik üreten profillerin varlığı, farklı farklı statüleri ortaya koyduğu için aylak sınıfın paydaşları olabilmektedir. Bu anlamda çalışma, sadece ev kadınlarının sunum pratikleriyle ilgili oluşturdukları profiller üzerinden aylak sınıfın temsiline ilişkindir. Dinamik bir yapıya sahip olan sosyal medya, ileriki çalışmalar için yeni veriler ortaya koymaya müsait bir uzamdır. Dolayısıyla bu çalışmanın çıkarımı değiştirilebilir veya desteklenebilir hatta farklı aktörler ışığında geliştirilebilir. Bu anlamda aylak sınıf ve sosyal medyadaki temsiller konusu, farklı kulvarlarda da ilerletilebilir.

Veblen'in gösterişçi tüketim bağlamında ortaya koyduğu aylak sınıf, günümüzde sosyal medyayla birlikte değişim göstermekle birlikte, kısmen de olsa ev hanımlarının sunum pratikleri üzerinden temsil edildiği söylenebilir. Veblen'in belirttiği gibi ev süslemesi ve düzenlemesi bir zevktir ve etkileri herkes için zevk vericidir; ancak buradaki mesele, bunun gösterişçi tüketime dönüşerek hem kendi tatminine hem de başkalarını tüketime yönlendirmeye yol açarak imrenilecek bir olgu olarak yansıtılmasıdır. Bu açıdan çalışmanın, söz konusu zevki kendi içinde yaşama konusunda bir farkındalık oluşturması umulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Açıkalm, S. ve Erdoğan, L. (2004). veblen'ci gösteriş amaçlı tüketim. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 4 (7), 1-18.
- Armağan, A. (2013). kimlik yapılarında değişim ve sanallaşan kimlik sunumları: öğrenciler üzerine bir araştırma. *Akademik Barış Dergisi*, 37, 1-20.
- Aytaç, Ö. (2002). boş zaman üzerine kuramsal yaklaşımlar. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 231-260.
- Aziz, A. (2008). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri*. (4. Baskı). Nobel Yayın.
- Baudrillard, J. (2011). *Simülakrlar Ve Simülasyon*. (Çev. O. Adanır). Doğu Batı.

- Baudrillard, J. (2016). *Tüketim Toplumu*. (8. Baskı). (Çev. H. Deliceçaylı ve F. Keskin). Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2014). *Küreselleşme Toplumsal Sonuçları*. (5. Baskı). (Çev. A. Yılmaz). Ayrıntı.
- Bahçecioğlu, E. H. (2019). *Sosyal Medyada Tüketim Kültürünün Yansımaları: Instagram'da Moda Bloggerları Üzerine Bir İnceleme*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Brown, B. (1989). *Marks, Freud ve Günlük Hayatın Eleştirisi*. (Çev. Y. Alogan). Ayrıntı.
- Bayuk, M. N. ve Öz, A. (2018). sosyal medya ortamında gösterişçi tüketimin sergilenmesi. *Journal of Social Humanities Sciences Research*, 27, 2846-2861.
- Bocock, R. (2005). *Tüketim*. (Çev. İ. Kutluk). Dost Kitabevi.
- Cesur, A. A. (2020). *Aylak Sınıfın Dönüşümünün Türk Medyasındaki Temsili: Türk Televizyon Dizileri Örneği*. Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Kocaeli.
- Çaycı, A. E. (2019). *Küreselleşen Yemek Kültürünün Dönüşümünde Sosyal Medyanın Rolü: Instagram Gurmeleri*. İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), İstanbul.
- Çelik, N. (2013). thorstein veblen'in gösterişçi tüketim yaklaşımı: niğde üniversitesi idari personeli örneği. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(34), 171-203.
- Çelik, Ö. (2019). *Veblen'in Gösterişçi Tüketim Kültürünün Sosyal Paylaşım Ağlarında Yansıması: Instagram*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Çelik, A. (2020). *Tüketim Toplumunda Dijitalleşen Gösteri ve Gösterişçilik Alanı Olarak Instagram*. Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli.
- Çomu, T. ve Halaiqa, İ. (2014). Web İçeriklerinin Metin temelli Çözümlemesi. *Yeni Medya Çalışmalarında Araştırma Yöntem ve Teknikleri* içinde. (26-88). M. Binark (Der.). Ayrıntı.
- Dağtaş, B. (2012). *Reklamı Okumak*. (2. Baskı). Ütopya.
- Dağtaş, E, Yıldırım, O (2015). internet ve sosyal ağlar dolayımı gündelik yaşam pratikleri: anadolu üniversitesi öğrencileri üzerine mikro alan araştırması. *Folklor/Edebiyat Dergisi Yeni Medya Özel Sayısı*, 21(83), 149-180.
- Demirel, S. ve Yegen, C. (2015). tüketim, postmodernizm ve kapitalizm örgüsü. *Ankara Üniversitesi İlefl Dergisi*, 2(1), 115-138.
- Demirel G. ve Karanfiloğlu, M. (2020). sosyal medyada yemek fotoğraflarının kimlik inşası bağlamında tüketimi: instagram örneği. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 34, 236-259.

- Demirgönül, S. (2011). *Türk Medyası Bağlamında Yaşam Tarzı Sorunsalı*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, . (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul.
- Doğan, E. (2021). omniptikon sürecinde sosyal medyada toplumsal cinsiyet: instagram örneği. *Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Yeni Düşünceler Hakemli E-Dergisi*, 15, 96-108.
- Duman, M. Z. (2018). *Tüketim Sosyolojisi*. (2. Baskı). Anı Yayıncılık.
- Erdoğan, İ (2012). *Pozitivist Metodoloji ve Ötesi Araştırma Tasarımları Niteliksel ve İstatistiksel Yöntemler*. (3. Baskı). Erk Yayınları.
- Galbraith, J. K. (y.y.) *Kuşku Çağı Ekonomik Gelişmeler Tarihi*. (Çev. R. Aşçıoğlu). Altın Kitaplar Yayınevi.
- Geray, H. (2014). *İletişim Alanından Örneklerle Toplumsal Araştırmalarda Nicel ve Nitel Yöntemlere Giriş*. Umuttepe Yayınları.
- Gunter, B. (2002). The Quantitative Research Process. *A Handbook of Media and Communication Research* içinde. Klaus Bruhn Jensen (Ed.), (209-235). Routledge.
- Güleç, C. (2015). thorstein veblen ve gösterişçi tüketim kavramı. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Derneği*, 1(38), 62-82.
- Güllülü, U.- Ünal, S.- Bilgili, B. (2010). kendini gösterim ve kişilerarası etkileşimin gösterişçi tüketim üzerindeki etkilerini belirlemeye yönelik bir araştırma”. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28(1), 105-139 .
- Gökçe, O. (1995). *İçerik Çözümlemesi*. (2. Baskı). Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- Harvey, D. (2010). *Postmodernliğin Durumu*. (5. Baskı) (Çev. S. Savran). Metis.
- Heath, J., Potter, A. (2012). *İsyan Pazarlanıyor*. Ayrıntı.
- Heilbroner, R. L. (2008). *İktisat Düşünürleri Büyük İktisat Düşünürlerinin Yaşamları ve Fikirleri*. (2. Baskı). (Çev. A. Tartanoğlu). Dost Kitabevi.
- İlhan, T. T. ve Uğurhan, Y. Z. C. (2019). sosyal medyada gösteriş tüketimi eğilimi ölçeği geliştirme çalışması. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 7(1), 28-60.
- Kaban Kadioğlu, Z. (2014). *Tüketim İletişimi Süreçler, Algılar ve Tüketici*. Pales Yayıncılık.
- Karakaş, M. (2017). “Bir Zihniyet Olarak Tüketim Kültürü ve İhtiyaçların Yabancılaşması”. 2nd International Congress on Political, Economic and Social Studies (ICPESS), 19-22 May 2017, s. 246-262.
- Kellner, D. (1991). Reklam ve Tüketim Kültürü. *Enformasyon Devrimi Efsanesi* içinde. (75-91). (Der-Çev. Y. Kaplan). Rey Yayıncılık.
- Kırçelli, S. (2011). *Yeni İletişim Teknolojileri, Sanal Kamusalıklar ve Toplumsal Cinsiyet: Facebook'ta Genç Kadınların Kimlik İnşa Süreçleri*. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

- Kırcelli, S. (2015). Facebook'ta Kadın Konuşmaları. *Toplumsal Cinsiyet & Medya Temsilleri* içinde. (322-342). Ş. Yavuz (Der.). Heyamola Yayınları.
- Kocabay Şener, N. (2014). sosyal medyada günün menüsü: sosyal medyada “paylaşılan” yemek fotoğrafları üzerine bir değerlendirme. *Erciyes İletişim Dergisi*, 3(3), 72-82.
- Marcuse, H. (2015). *Tek-Boyutlu İnsan İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler*. (5. Baskı). (Çev. A. Yardımlı). İdea Yayınevi.
- Odabaşı, Y. (2006). *Tüketim Kültürü Yetinen Toplumdan Tüketen Topluma*. (2. Baskı). Sistem.
- Öngen, T. (1994). tekeli kapitalizm ve sınıf yapısı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49(03), 303-349.
- Parlak, Z. (1999). yeniden yapılanma ve post-fordist paradigmlar. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 83-102.
- Ritzer, G. (2012). *Toplumun McDonaldlaştırılması*. (2. Baskı). (Çev. Ş. Süer Kaya). Ayrıntı.
- Sabuncuoğlu, A. (2015). Sosyal Medyanın Bir Gösteriş Tüketimi Mecrası Olarak Kullanımı. *İletişim Çalışmaları 2015* içinde. A. Z. Özgür ve A. İşman (eds.), (369-380). Burak Ofset.
- Sombart, W. (1998). *Aşk, Lüks ve Kapitalizm*. (Çev. N. Aça). Bilim ve Sabat Yayınları.
- Sombart, W. (2011). *Burjuva Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı*. (2. Baskı). (Çev. O. Adanır). Doğu Batı.
- Soncu, A. (2017), “Gösterişçi Tüketimin Gösterisi”, 2. Uluslararası Ekonomi Yönetimi ve Pazar Araştırmaları Kongresi, Kocaeli, 24-25 Mart 2007, s. 154-155.
- Storey, J. (2000). *Popüler Kültür Çalışmaları Kuramlar ve Metotlar*. (Çev. K. Kardeşin). Babil.
- Şahnagil, S. (2019). “Postmodernizm ve Kapitalizm Sarmalında Tüketimin Yeni Boyutu: “Aylak Sınıf” Sendromu”. ICOAEF'19, VI International Conference on Applied Economics and Finance & Extended With Social Sciences, Burhaniye / Balıkesir, 16-17 November 2019, s. 709-726.
- Şentürk, Ü. (2012). tüketim toplumu bağlamında boş zamanların kurumsallaştırdığı bir mekan: alışveriş merkezleri (AVM)”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 63-77.
- Tavşancıl, E. ve Aslan A. E. (2001). *Sözel, Yazılı ve Diğer Materyaller İçin İçerik Analizi ve Uygulama Örnekleri*. Epsilon Yayıncılık.
- Thoumrunroje, A. (2014). the influence of social media intensity and EWOM on conspicuous consumption. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 148, 7-15.
- Timisi, N. (2005). Sanallığın Gerçekliği: İnternetin Kimlik ve Topluluk Alanlarına Girişi. *İnternet, Toplum, Kültür* içinde. (89-106). M. Binark, B. Kılıçbay (der.). Epos.

-
- Veblen, T. (1998). açıkça görülen serbest zaman. (Çev. Y. Salman ve F. Aydoğan). *Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi Çalışmak: Yorar*, (2. Baskı), 12, 29-47.
- Veblen, T. (2005). *Aylak Sınıfın Teorisi*. (Çev. Z. Gültekin ve C. Atay) Babil.
- Veblen, T. (2014). *Aylak Sınıfın Teorisi*. (Çev. E. Günsel). Tutku Yayınevi.
- Yavuz, Ş. (2013). türk toplumunun tüketim toplumuna dönüşümünde reklamcılığın rolü. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 36, 219-240.
- Yegen, C. ve Yanık, H. (2015). Yeni Medya İle Değişen Tüketim Anlayışı: Kadınların Instagram Üzerinden Alış-Veriş Pratiği. *Ağdaki Şüphe Bir Sosyal Medya Eleştirisi* içinde. (359-392). T. Kara ve E. Özgen (Der.). Beta.
- Zorlu, A. (2006a). *Modern Tüketimin Tarihinde Tüketim Araştırmalarına Tüketim Sosyolojisi*. Glocal Yayınları.
- Zorlu, A. (2006b). Üretim Kapitalizminden Tüketim Kapitalizmine üretim ve Tüketim Teorileri. Glocal Yayınları.

ULUMU'L-KUR'AN'IN İHTİLAFLI MESELELERİNİN TEYSİRÜ'T-TEFSİR'DEKİ YANSIMALARI: NESH, HURUF-I MUKATTA VE MU'ARREB KELİMELER ÖRNEĞİNDE*

Mehmet Fatih DEDE¹

Öz

Ulûmu'l-Kur'ân'ın en zorlu ve en ihtilafli konularından üç tanesi Nesh, Huruf-ı Mukattaa ve Kur'an'da Mu'arreb Kelimelerin Varlığı konularıdır. Tefsir tarihi boyunca müfessirler ve tefsir usulüne dair eser veren âlimler farklı ağırlıkta da olsa muhakkak bu konular üzerinde durmuşlardır. Müfessirler tefsirlerinin mukaddimelerinde veya ilgili ayetlerin tefsirinde bu konulara dair görüşlerini dile getirmiş ve bu görüşlerini de tefsirlerine yansıtmışlardır. Biz de makalemizde adı geçen üç konu ile ilgili kısa ve genel bilgiler verdikten sonra İbâziyye fırkasının bu konulara dair görüşlerini tespit etmeye çalışacağız. Bunu yaparken de İbâziyye'nin üç tefsir telif etmiş olan Kutbu'l-Eimme lakaplı sembol ismi Muhammed b. Yusuf Itfiyyiş'in telif ettiği son tefsiri Teysiru't-Tefsir adlı eserde bu konulara nasıl yaklaştığını ve bu yaklaşımının tefsirine nasıl yansıdığını tespit edip değerlendirmeye çalışacağız. Bu çalışmamızla akademik camiada yeterince tanınmayan İbâzîler'in, tefsir ilmi açısından önemli yere sahip bu konular hakkındaki görüşlerini tespit etmiş ve ilgililere sunmuş olacağız.

Anahtar Kelime: Tefsir, Nesh, Huruf-ı Mukattaa, Mu'arreb, Teysiru't-Tefsir.

* Bu çalışma, "Kur'an'ın İbâzî Yorumu (Itfiyyiş'in Teysiru't-Tefsir'i Örneği)" başlıklı tez'den üretilmiştir.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, E-posta: mfatihdede@artuklu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6659-6087.

THE REFLECTION OF NESH, HURUF-I MUQATTA'A AN MUARREB WORD, WHICH ARE THE KONTESTED ISSUES OF THE ŪLŪMU'L-QUR'AN İN TEYSİRÜ'T TAFSİR

Abstract

Three of the most challenging issue of Tafsir and, where the diversities of views are seen, are Nesh, Hurufu Muqatta'a and the existence of Muarreb Words in Qur'an. During the history of Tafsir, glassators and scholars who made Works on the Tafsir though different weights, surely focused on this issues. Glassators expressed their views on this issues in the commentary or in the interpretation of the relevant verses/âyât and they reflected this views on their interpretation. After giving brief and general information about three issues mentioned in our article, we will try to determine the opinion of the İbâziyye sect on these issues. Muhammed b. Yusuf İtfiyyîş is the symbol name of İbâziyye sect, nicknamed Qutbu'l-Aimnee, which had compiled three tafsir of İbâziyye sect. In his last work Teysiru't-Tefsir, we will try to identify and evaluate how he approaches these issues and how this approach is reflected in his commentary. With this study, we have determined the opinions of the İbâziyye sect, which is not well known in the academic community, on these issues, which have an important place in terms of tafsir science, and present them to those concerned.

Keywords: Tafsir, Nesh, Huruf-ı muqatta'a, Mu'arreb, Teysiru't-Tafsir.

GİRİŞ

Başlangıçtan günümüze kadar tefsir ilimlerine dair eser veren veya tefsir telif eden âlimlerin eserlerine baktığımızda bazı konuların diğer konulara nazaran daha çok tartışıldığını ve üzerinde daha çok durulduğunu görmekteyiz. Bu konulardan üç tanesi de makalemize konu olan nesh, huruf-ı mukattaa ve mu'arreb kelimeler konularıdır. Müelliflerin bu konulara olan yaklaşımları ayet tefsirlerini de etkilemiştir. İtfiyyîş* de (ö. 1332/1914) tefsirinde bu konular üzerinde durarak görüşünü belirtmiş ve ilgili ayetleri de ona göre tefsir etmiştir.

* “Muhammed bin Yusuf İtfiyyîş 1236/1820 yılında Cezayir'in güneyinde bulunan Gerdâye (Gardia) merkezine bağlı Yescen kasabasında doğdu. Öğrenimini, Cezayirli seçkin İbâzî âlimlerinin okuduğu bir kurum olan Ma'hedül-hayat'ta tamamladıktan sonra, genç yaşına rağmen bir taraftan kitap yazıp talebe yetiştirerek ilmi faaliyetlerde bulunurken diğer taraftan da ülkesinin Fransa sömürsünden kurtulması için Cezayir Milli Mukavemet Hareketi, Yeni İslahat Hareketi ve Azzabe gibi kuruluşlar içinde öncü görevi yaparak Cezayir halkını fikri ve siyasi yönden etkiledi. İslam birliği (Panislamizm) fikrine ilgi duyup bunu savunduğu için Sultan II. Abdülhamid tarafından kendisine bir takdirname ile altın madalya verildi. Zühd ve takvayı hayatının ana ilkesi haline getiren İtfiyyîş geceleri az uyur, namazlarını mutlaka cemaatle kılar, zamanının önemli bir kısmını okuma, yazma ve talebe yetiştirme faaliyetlerine ayırırdı. Akâid, tefsir, hadis ve fıkıh alanlarında kendini ihtisas derecesinde yetiştirdiği için kendisine “Kutbü'l-eimme” unvanı verilmiştir. İtfiyyîş ayrıca tarih, felsefe, mantık, matematik, Arap dili ve edebiyatıyla ilgilenip bu sahalarda da eser verebilecek bir seviyeye ulaşmıştır. İbâziyye'nin yeniden canlanıp yayılmasında önemli rol oynayan İtfiyyîş'in 300'ü aşkın eseri bulunmaktadır. Telif ettiği Himyânü'z-zâd ilâ dâri'l-me'ad, Dâ'il-amel ilâ yevmi'l-emel ve Teysirü't-tefsir adlı üç tefsir ile İbâzî tefsir geleneğinde çok önemli bir konuma sahip olan İtfiyyîş 1332/1914'te Yescen'de vefat etti.” (Ayrıntılı bilgi için bkz. Dede, Mehmet Fatih, “Kur'an'ın İbâzî Yorumu (İtfiyyîş'in Teysiru't-Tefsir'i Örneği)”, Dicle Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi. S. 24-53.) Müellifin lakabının telaffuzuyla alakalı ihtilaflar vardır. Biz bu çalışmamızda Ethem Ruhi Fığlalı'nın “İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri” adlı doktora tezi ile Muhsin Demirci tarafından yazılan “Tefsir Tarihi” adlı kitaptaki “İtfiyyîş” telaffuzunu tercih ettik. Fığlalı söz

İtfiyyiş'in konuyla ilgili görüşlerine ve bu görüşlerinin tefsirine olan yansımalarına geçmeden önce makalemize konu olan –ve makalemiz boyunca kısaca “Teysir” diye zikredeceğimiz- Teysiru't-Tefsir adlı eser hakkında genel bilgiler vermek yerinde olacaktır.

1. TEYSİRÜ'T-TEFSİR'İN GENEL ÖZELLİKLERİ VE KAYNAKLARI

Bu eser Muhammed b. Yusuf İtfiyyiş tarafından telif edilen üçüncü ve son tefsirdir. Bu tefsirle ilgili üç tez hazırlanmıştır. Bunların ikisi yüksek lisans -Ürdün'de (Media Tafsir, 2017)* ve Türkiye'de (Yök, 2017)* - biri ise doktora tezidir (Yök, 2018).*

Elimizde mevcut olan nüsha 2012 yılında tahkikli olarak basılmıştır. Bu baskıda eser, son cildi fihrist olmak üzere, 17 ciltten oluşmaktadır.

Müellif bu tefsirini altmış küsur yaşındayken yazmaya başlamış (İtfiyyiş, 2012, s. 1/2) ve seksen küsur yaşındayken yazımını tamamlamıştır (İtfiyyiş, 2012, s. 1/22). Kendisi bu tefsiri yazmaya başladığında kırk yılı aşkın hocalık yapmış olmanın ve ikisi tefsir olmak üzere onlarca kitap yazmış olmanın tecrübe ve birikimine sahipti (İtfiyyiş, 2012, s. 1/2).

İtfiyyiş, daha evvel iki tefsir telif ettiği halde bu tefsiri telif etmeye neden ihtiyaç hissettiğini Teysir'e yazmış olduğu kısa mukaddimesinde şöyle izah eder: “Henüz genç yaşta telif ettiğim Himyan'a rağbetin azaldığını ve insanların Dâ'il-'amel adlı tefsirime karşı tembellik ettiklerini görmem üzerine okuyucuları sıkmayan gıpta edilecek bir tefsir yazmak istedim (İtfiyyiş, 2012, s. 1/1).”

İtfiyyiş'in neden yeni bir tefsir yazmaya ihtiyaç duyduğuna dair bir başka ipucuna da Halilî'nin (d. 1942) kendi tefsirine yazmış olduğu mukaddimedede rastlamaktayız. Halilî isrâiliyat konusu üzerinde dururken özetle şöyle demektedir: “Bazı müfessirler hâlâ

konusu çalışmasında müellifin lakabını “İtfiyyiş” ve “İtfiyyiş” şeklinde olmak üzere iki şekilde zikretmiştir. Fığlalî'nin bu tercihi “İtfiyyiş” şeklindeki telaffuzun doğru olduğuna dair bizde kanaat oluşturdu. Ayrıca Demirci'nin kitabının ilahiyat fakültelerinde yaygın bir şekilde ders kitabı olarak okutulması ve yine ilahiyat fakültelerinde yaygın olarak okutulan bir diğer kitap olan İsmail Cerrahoğlu'nun Tefsir Usulü adlı kitapta da tezimize konu olan müellifin lakabının Demirci'nin kitabındakine benzer bir şekilde “İtfiyyiş” diye aktarılmasından dolayı müellifin Türkiye'de daha çok “İtfiyyiş” lakabıyla tanındığına kanaat getirmemiz bu tercihimizde etkili oldu.

* Çakmaktaş, Nurullah, “İbâzî Müfessir Etfafeyiş Ve Teysiru't-Tefsir Adlı Eseri”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) İstanbul 2009. Erişim Linki: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>, Erişim Tarihi: 20.12.2017.

* Muhammed Mustafa, Derviş, Menhecü's-Şeyh Muhammed b. Yusuf İtfiyyiş fi Tefsirihî Teysiru't-Tefsir, (Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi,) Ürdün 1994. Erişim Linki: <https://media.tafsir.net/ar/books//1777/6742.pdf>, Erişim Tarihi: 20.12.2017.

* Dede, Mehmet Fatih, “Kur'an'ın İbâzî Yorumu (İtfiyyiş'in Teysiru't-Tefsir'i Örneği)”, (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü) Diyarbakır 2018. Erişim Linki: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> Erişim Tarihi: 20.12.2020.

tefsirlerini aklın ve naklin reddettiği isrâîlî rivayetlerle doldurmaktadır. Bizi üzen şeylerden biri de Kutbu'l-Eimme Itfiyyîş'in gençliğinde telif ettiği Himyânu'z-Zâd adlı eserinde bu rivayetlere çokça yer vermesidir. Kendisinin de bu durumun farkına varıp üzüldüğünü, Himyân'ın bütün nüshalarını toplayıp yok etmeyi temenni ettiğini duydum. Böyle bir şeyin imkânsızlığını gören Kutub, bu durumdan dolayı söz konusu rivayetleri içermeyen iki tefsir daha telif etmiştir... ” (el-Halili, 1984, s. 1/33-37).

Itfiyyîş bu tefsiri yazmış olmaktan onur duyar ve bizzat kendisi talebelerini bu tefsire yönelmeleri ve sıkıştıklarında bu tefsire müracaat etmeleri için teşvik ederdi (Itfiyyîş, 2012, s. 1/3). Müellif bir dostuna yazmış olduğu mektupta Teysir'i “İçinde gereksiz uzatmaların olmadığı titizlikle telif edilmiş bir eser” olarak nitelemektedir (Itfiyyîş, 2012, s. 1/23). Başka bir mektubunda ise Teysir ile alakalı olarak şu ifadeler yer verir: “Rahman ve Rahim olan Allah'a hamd olsun ki artık sizi diğer tefsirlerden müstağni kılacak mezhebi izah eden bir tefsiriniz var. Ben bu tefsirde diğer mezheplerin görüşlerine de yer verdim. Bunu yapmaktaki amacım söz konusu görüşlerden hak olanı kabul etmek bâtil olanı da reddetmek ve çürütmektir. Bu tefsire rağbet etmeniz için size bundan bahsettim. Zira bu tefsir, Allah'a şükürler olsun ki, orta hacimli olduğu halde büyük hacimli tefsirlerde olmayan bilgileri de içermektedir.” (Itfiyyîş, 2012, s. 1/1).

İbâzî âlimlerden A'veşt bu tefsiri şöyle tanıtır: “Bu tefsir muhtasar olma ve açıklık ile diğer tefsirlerden ayrılır. Şeyh bu tefsirinde özel durumlar hariç uzun belagat, sarf ve nahiv tahlillerinden kaçınmış; şer'î ve ictimaî konulara yoğunlaşmıştır. Kendisi bu tefsirinde hem rivayet hem dirayet metodunu kullanmıştır.” (A'veşt, tsz., s. 161).

Itfiyyîş, Teysir'i telif ederken kaynaklara müracaat etme noktasında mezhebî bir taassuba kapılmamıştır. Müellif kendi yazdığı eserlerin yanı sıra ibâzî, sünnî, şîî, tasavvufî ve daha pek çok kaynağı kullanmaktan imtina etmemiştir. Itfiyyîş'in istifade ettiği kaynakların sayısının çok fazla olması nedeniyle biz burada kaynakları ismen zikretmek yerine okuyucuları kaynakların tam listesine (Itfiyyîş, 2012, s. 17/363-370) yönlendirmekle yetineceğiz.

Bu girişten sonra Ulûmu'l-Kur'ân'ın ihtilafı meselelerinden olan nesh, huruf-ı mukattaa ve mu'arreb kelimeler konularının Teysir tefsirine nasıl yansıdığını maddeler halinde ele almak istiyoruz.

2. NESH

Nesh sözcüğü sözlükte bir şeyi kopyalamak, aynısını başka yere aktarmak; bir şeyi iptal edip yerine başkasını ikâme etmek, bir şeyi hemen peşinden gelen bir şeyle izâle etmek gibi

mânalara gelir (İsfahânî, 1412, s. 801; İbn Manzûr, 1414, s. 3/61; Nehhâs, 1408, s.57). Terim olarak ise şer‘i bir hükmün daha sonra gelen başka bir hükümlle ilga edilmesine nesh denir (Bârizi, 1418, s. 19; Suyûtî, 1974, s. 3/66-67; Zerkeşî, 1957, s. 2/29). Bir hükmü ilga edene nâsih; hükmü ilga edilene de mensuh denir (Çetin, 2006, s. 32/579; Şimşek, 1997, s. 401).

Tefsir ilminin en çetin ve ihtilafların en çok olduğu konularından biri de nesh konusudur (Cerrahoğlu, 1996, s. 13/122; Dihlevî, 1986, s. 83). Kur’an’ın tefsirini yapmak ve ondan hüküm istinbat edebilmek için nesh ilmini bilmenin şart olduğu belirtilmiştir (Cerrahoğlu, 2003, s. 122; Suyûtî, 1974, s. 3/66). Rivayetlere göre Hz. Ali (ra) (ö. 40/661), nâsih ve mensuhu bilmediği halde mescitte insanlara vaaz eden şahsa -rivayetin başka bir versiyonuna göre ise insanlara kıssa anlatan birine- “Mescidimizden çık ve burada vaaz etme; helak oldun başkalarını da helak ettin.” dediği rivayet edilir (Şimşek 1986, s. 235-248; Nehhas, 1408, s.47-49).

Neshin Kur’an’da vukû bulduğunu savunan âlimler mensuh ayetlerin sayısına dair -beş ile 500 arasında değişen- farklı görüşler dile getirmişlerdir (Dihlevi, 1986, s. 83-93). Buna karşın Kur’an’da neshin hiç vâki olmadığını savunan görüşler de vardır. Bu görüşe göre ise nesh denilen şey, Allah’ın şartlara göre çözümler sunmasıdır. Bu durum, Kur’an ayetlerinin farklı gelişmelere göre işlevsellik kazanmasını ifade eden “durumsallık” kavramında ifadesini bulmaktadır (Aydın, 2014, s. 53-54; Kırca, 1997, s. 53-56). Neshin Kur’an’da varlığı, mensuh ayetlerin sayısı, Kur’an’ın sünnet ile neshedilip edilemeyeceği, neshin çeşitleri ve hangi hususlarda neshin olabileceği gibi konular âlimler arasında tartışılan konulardır. Bu konuları, ele almak çalışmamızın boyutlarını ziyadesiyle aşacağından dolayı, ilgili eserlere* havale ederek Itfiyyiş’in nesh konusuna yaklaşımını ele almaya çalışacağız.

2.1. Teysiru’t-Tefsir ve Nesh

Teysir’e baktığımızda müellifin -hükmü bâki lafzı mensuh ayetler konusu hariç- nesh konusuna yeterince yer ayırdığını ve mensuh ayetlerin sayısını azaltmaktan yana bir tavır sergilediğini görmekteyiz. Itfiyyiş’in nesh konusuna dair görüşlerini maddeler halinde şu şekilde özetleyebiliriz:

* Konu ile ilgili Ayrıntılı bilgi için bkz.: Zerkeşî, el-Burhân..., C.2, s.28-45; Suyûtî, el-İtkân..., C.3, s.66-88; Dihlevî, Fevzu’l-Kebîr..., s.83-95; ez-ZÜRKÂNÎ, Muhammed Abdulazim, Menâhîlu’l-İrfân fi Ulûmu’l-Kur’an, Matbaatu İsa ve Şurekâuhu, tsz., C.2, s.175-270; Şimşek, M. Sait, “Kur’an’da Nesh Meselesi”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1986/2, 235-248; Şimşek, Günümüz Tefsir Problemi, s. 401-427; Çetin “Nesh”, DİA, C.32, s.579-581; Abdulhamit Birişik, “Nesh”, DİA, C.32, s.584-586. Mustafa Öztürk, “Tefsir Tarihinde Özgünlüğün Adı: Ebû Muslim el-İsfahânî”, İslâmiyât, 2003 C.6, S.2, s. 123-140.

- Nesh ile bedâ (İlhan, 1992, s. 5/290-291) ayrı şeylerdir. Bedâ, daha evvel gizli kalan şeyin açıklığa kavuşması demektir. Bu Allah hakkında muhal olan bir şeydir. Neshin, bedâyı gerektirmesi nedeniyle Kur'an'da nesh yoktur iddiasında bulunmak bâtıl bir iddiadır. Nesh, ezelde izâle edileceğine karar verilmiş bir hükmün zamanı geldiğinde kaldırılmasıdır. Hâşâ Allah'a gizli kalmış bir durumun açıklığa kavuşmasıyla meydana gelen bir değişiklik değildir. Yüce Allah bundan münezzehtir (Itfiyyiş, 2012, s. 1/309).

- Nesi', neshten ayrı olup ahbâra dair ayetlerde vâki olabildiği gibi başka konulara dair ayetlerde de vâki olabilir. Nesi', ayetin akıldan/kalpten tamamen silinip unutturulması olup Hz. Peygamber'e de şamildir. Zira yüce Allah “سَنُقَرِّئُكَ فَلَا تَنْسَى إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ” / Sana (Kur'an'ı) okutacağız; artık Allah'ın dilediği hariç, sen hiç unutmayacaksın” (A'lâ, 87/6) ayetinde bu durum açıkça belirtilmiştir. “وَلَيْنُ شِئْنَا لَنُدْهِينَ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ بِهِ عَلَيْنَا وَكِيلًا” /Andolsun, dileseydik biz sana vahyettiğimizi tamamen ortadan kaldırırdık; sonra bu konuda bize karşı kendine hiçbir yardımcı da bulamazdın.” (İsrâ, 17/86) ayetinde dile getirilen imtina' ise neshi caiz olmayan ayetlerle ya da Kur'an'ın bütünüyle ilgilidir. İnsâ' edilen ayetlerin mânası başka ayetlere dercedilmiş olabilir. Aksi halde bu ayetlerin kişilere yüklediği mükellefiyet de kaldırılmış olur. İnsâ' ile nesh arasında umum husus farkı vardır. İkisinin ortak noktası ise kalpten kaldırılıp unutturulmasıdır. Neshin insâ'dan farkı neshedilen ayetin hükmünün veya lafzının bâki kalabilmesidir. İnsâ'nın neshten farkı ise ahbâra dair ayetlerde de vâki olabilmesidir (Itfiyyiş, 2012, s.1/213).

- Itfiyyiş “وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزَّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ” / Biz bir ayeti değiştirip yerine başka bir ayet getirdiğimiz zaman -ki Allah, neyi indireceğini gayet iyi bilir- onlar Peygamber'e, ‘Sen ancak uyduruyorsun.’ derler. Hayır, onların çoğu bilmezler.” (Nahl, 16/101) ayetini tefsir ederken Kur'an'da neshin vukû bulmasının hikmetini şöyle açıklar: Nesh, Allah'ın, insanlara, kendisi için malum ancak insanlar için gizli olan bir süreye kadar bir şeyi emretmesi daha sonra ise insanların maslahatı için o emri ilgâ edip başka bir şeyi emretmesidir. İnsanlar da elleri altında çalışanlara bir şeyi emreder ardından yeni şartlara göre başka şeyi emrederler. İnsanların aynı konuyla ilgili olarak verdikleri emri değiştirmelerinin sebebi yeni oluşan şartları önceden bilememeleridir Ancak böyle bir şey Allah hakkında geçerli değildir. O'nun verdiği emri değiştirmesinin sebebi insanların maslahatıdır. Mahir olan doktor da bazen hastasına bir şeyi tavsiye ettikten bir süre sonra hastasından tavsiye ettiği şeyi terk edip zıddını yapmasını isteyebilir. Dinî hususlar da inananlar için tedavi edicidir. Tedavinin zamana ve sebeplere göre değişkenlik göstermesi gibi dinî hususlar da bu sebepten ve Allah'ın dilediği başka hikmetlerden dolayı değişebilir (Itfiyyiş, 2012, s. 8/79).

(sabırlı) bin kişi olursa, Allah'ın izniyle iki bin kişiye galip gelirler. Allah, sabredenlerle beraberdir.”- (Enfâl, 8/66) neshedilmiştir (Itfiyyiş, 2012, s. 1/215).

c-) Lafzı Neshedilip Hükümü Devam Eden Ayetler: Hz. Ömer (r.a.) der ki Ahzâb sûresinde - zayıf bir görüşe göre de Nur sûresinde- “الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما” / Kadın veya erkek zina ederlerse onları recm edin.” diye okuduğumuz bir ayet vardı. Hz. Peygamber ve biz -bu ayete dayanarak- itiraf, delil veya gebelik olduğunda recmettik. “خروجكم عن آبائكم كفر” / Babalarımızdan başkasına mensubiyet iddia etmeniz küfürdür.” ibaresi de bu çeşit ayetlerdendir (Itfiyyiş, 2012, s. 1/215).

- Nesh ile üç türlü değişiklik meydana gelir: Birinci durum, içkinin mübahlığının kaldırıp mutlak olarak haram kılınmasında olduğu gibi, kolay olanı kaldırıp zor olanı vacip kılma şeklinde olur. Bu durumda neshin bizim açımızdan faydası daha çok sevap kazanmamıza vesile olmasıdır. İkinci durum ise, iddeti bir yıldan dört ay on güne düşürmekte olduğu gibi, zor olanı kaldırıp kolay olanı vacip kılma şeklinde olur. Bu durumda neshin bizim açımızdan faydası dünyevi açıdan rahatlıktır. Üçüncü durum ise, kıblenin Kudüs'den Kâbe'ye çevrilmesinde olduğu gibi, bir hükümü zorlukta denk olan başka bir hükümle değiştirmek şeklinde olur (Itfiyyiş, 2012, s. 1/215-216).

- Nesh, Kur'an'ın sonradan meydana gelmiş olduğuna yani mahlûk olduğuna delildir (Itfiyyiş, 2012, s. 1/216).

- Kıtâl ayetleri olarak bilinen “وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَوَفَّتْهُمُ” / Onları nerede yakalarsanız öldürün” (Bakara, 2/291) ile “فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَحْصُرُوهُمْ وَأَقْعُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصِدٍ” / Allah'a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin.” (Tevbe79/5) ayetleriyle 70 ayetin neshedildiği iddiası doğru değildir (Itfiyyiş, 2012, s. 1/414).

- Bir hüküm ile ilgili nesh edici anlama gelebilecek birkaç ayet varsa bunlardan ilki nâsîh diye adlandırılır. Diğer ayetler ise tekit edici ayetlerdir (Itfiyyiş, 2012, s. 1/417).

- Bir ayetin başka bir ayeti nesh ettiğini kabul etmek için ya bu durumun bir hadis ile açıkça ifade edilmesi ya da nâsîh addedilen ayetin mensuh addedilen ayeti açıkça nefyetmesi gerekir (Itfiyyiş, 2012, s. 2/107).

- İhbârî hususlarda nesh olmaz. Nesh, ancak ahkâma dair hususlarda olur (Itfiyyiş, 2012, s. 2/23-24, 5/320, 6/328, 363, 14/163, 269).

- Kur'an kendinden evvel nazil olan kitapların nâsîhidir (Itfiyyiş, 2012, s. 2/282).

- Müellif, imkân olması durumunda, ayetler arasında nesh ilişkisi değil de beyan/açıklama ilişkisi kurulmasından yanadır. Örneğin Itfiyyiş'e göre bazı müfessirler tarafından (Beğavi, 1417, s. 2/77; Mahalli-Suyûti, 1431, s. 63; Vahidi, 1415, s. 255) aralarında nesh olduğu belirtilen "يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ" / Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten nasil sakınmak gerekiyorsa, öylece sakının" (Âli İmrân, 3/102) ayeti ile "O hâlde, فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ" / O hâlde, gücünüz yettiği kadar Allah'a karşı gelmekten sakının." (Teğâbun, 64/16) ayeti arasında nesh değil de beyan ilişkisi vardır demek evlâdır. Zira ikinci ayet ilk ayeti açıklamaktadır (Itfiyyiş, 2012, s. 2/411). Zina eden kadına ev hapsi cezası öngören Nisâ sûresinin 15. ayeti ile zina edenlere celde cezası öngören Nur sûresinin 2. ayeti arasında da nesh değil beyan ilişkisi vardır (Itfiyyiş, 2012, s. 3/167).

- Itfiyyiş'e göre Kur'an, sünnet ile neshedilebilir (Itfiyyiş, 2012, s. 3/192-193).

- Takyîd ile nesh birbiriyle karıştırılmamalıdır. Örneğin "مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوفِ إِلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ" / Kim yalnız dünya hayatını ve onun süsünü isterse, biz onlara yaptıklarının karşılığını orada tastamam öderiz." (Hud, 11/15) ayetinin "مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ" / Kim bu geçici dünyayı isterse orada ona, dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadar hemen veririz." (İsra, 17/18) ayeti ile nesh edildiği iddiası doğru değildir. Zira ilk ayet ikinci ayet ile takyid edilmiştir. Takyîd ise nesh değildir (Itfiyyiş, 2012, s. 6/355).

- Itfiyyiş, seyf ayetiyle pek çok ayetin mensuh sayılması anlayışına karşı çıkarak tefsirinde pek çok yerde "Ayet, seyf ayetiyle mensuh değildir." (Itfiyyiş, 2012, s. 6/243), "وأخطأ من قال في مثل هذا أنه منسوخ بأية السيف" / Bu gibi ayetlerde 'Ayet, seyf ayeti ile mensuktur.' diyen hata etmiştir." (Itfiyyiş, 2012, s. 7/393), "وأية منسوخة بأية السيف" / Ayetin hükmü mensuh olmayıp devam eden hükümlerdendir." (Itfiyyiş, 2012, s. 10/53), "والتي هي" / Bu ayeti kîtal emrinin nazil olmasıyla mensuh saymamak daha iyidir." (Itfiyyiş, 2012, s. 11/76), "وهذا مما يؤمر به ولو بعد الأمر بالقتال فلا حاجة الي انه منسوخ بأية القتال" / Bu, kîtal emrinden sonra da yapılması emredilen bir husustur. Bu emrin kîtal ayetiyle mensuh saymaya gerek yoktur." (Itfiyyiş, 2012, s. 16/405), "ومثل ذلك يقال في المشركين قبل الأمر بالقتال وبعده، فلا نسخ" / Müşrikler hakkında bu gibi ifadeler kîtal emrinden önce de sonra da söylenir. Bunda nesh yoktur." (Itfiyyiş, 2012, s. 13/183), "وقيل : المراد التحلم عليهم فقيل ذلك منسوخ بأية السيف ، وليس كذلك ، فان" / Ayetten murat edilenin onlara yumuşak bir üslupla muamele etmek olduğu ve dolayısıyla bu ayetin seyf ayeti ile mensuh olduğu söylenir. Ancak öyle değildir. Hilm ile muamele etmek kîtal emrinin öncesinde olduğu gibi sonrasında da meşrudur." (Itfiyyiş, 2012, s. 14/50), "ومثل الآية في القرآن كثير، يقال : انه منسوخ بأية القتال ، وليس كذلك ، فان"

النسخ /Bu gibi ayetler Kur'an'da çoktur. Bunların seyf ayeti ile mensuh olduğu söylenir. Ancak öyle değildir. Zira hatırlatma/öğüt verme neshedilmez. Bundan dolayı neshi söz konusu etmeye gerek yoktur.” (Itfiyyiş, 2012, s. 14/87), “والإقسط لا وأدال /إنسخ/adalet ile hareket etmek neshedilmez. Ayet, bazılarının iddia ettiği gibi, kıtâl ayetiyle nesh edilmiş değildir.” (Itfiyyiş, 2012, s. 15/20) vb. ifadeler kullanarak bu konudaki görüşünü dile getirmiştir.

- Fıkhî hükümlerde herhangi bir yükümlülükte arttırma yapılmasıyla önceki hükmün nesh edilip edilmediği konusunda fıkıh usûlünde iki görüş vardır. Bana göre ise fıkhî yükümlülükteki arttırma nesh değildir. Örneğin namazın ilk önce iki vakit olarak farz kılındığının belirtildiği ayet -“وَعَدَّ اللَّهُ حَقًّا وَاسْتَعْوِزْ لِذُنُوبِكُمْ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ”- Ey Muhammed! Sabret. Allah'ın vaadi şüphesiz gerçektir. Günahının bağışlanmasını iste. Akşam sabah Rabbini hamd ederek tespih et!”- (Mu'min, 40/55) namazın beş vakit olarak farz kılındığını belirten ayetle -“وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفَيْ النَّهَارِ وَرُفًا مِنَ اللَّيْلِ”- /Gündüzün iki tarafında ve gecenin gündüze yakın vakitlerinde namaz kıl.”- (Hûd, 11/1) mensuh değildir (Itfiyyiş, 2012, s. 12/369).

Teysir'den yaptığımız nakillerden de görüldüğü üzere Itfiyyiş'in nesh konusuna yaklaşımı genel itibariyle bize göre tatmin edici ve yapıcıdır. Müellif bu konuda ağırlıklı olarak klasik görüşe tâbî olsa da mensuh ayetlerin sayısını azaltmaktan yana tavır takınarak pek çok ayetin iptal edilmesine sebep olan anlayışın önünü kapatmaya gayret etmiştir. Ancak müellifin neshin çeşitleri konusunda klasik görüşe takılıp kalmasının kendisinin bu konudaki olumlu tavrını az da olsa gölgelemektedir. Zira müellif neshin hikmetlerini açıklarken hükmü devam eden bir ayetin lafzının niye neshedildiği konusuna hiç değinmemiş ve bu konuda okuyucuların zihinlerinde oluşabilecek soruları cevapsız bırakmıştır. Aynı durum hükmü neshedilip metni tilavet edilmeye devam eden ayetler konusu için de geçerlidir. Müellif kendince neshin hikmetini açıklamaya çalışmış ancak okuyucunun zihninde oluşabilecek “Hükmü neshedilen ayetlerin bir kısmının metinleri de neshedilirken diğer kısmının metninin neshedilmemesinin sebebi nedir?” vb. soruları cevapsız bırakmıştır.

3. HURÛF-I MUKATTAA

Kur'an'da yirmi dokuz sûrenin başında yer alan ve adlarıyla telaffuz edilen harflerin ortak adına hurûf-ı mukattaa denir. Bu tamlama harf sözcüğünün çoğulu olan hurûf ve “kesilmiş, ayrılmış” anlamındaki mukattaa sözcüğünden oluşmuştur (Duman-Altundağ, 1998, s. 18/401). Mukattaa, “kesmek, bir şeyi bütününden ayırmak” mânasına gelen kat' kökünden

türemiş bir sıfat olup (İsfahâni, 1412, s. 677) söz konusu harfler kelimeyi oluştururken okundukları gibi değil de kendi isimleriyle telaffuz edildiklerinden “bağımsız ve ayrı harfler” anlamında “hurûf-ı mukattaa” diye anılmıştır. Bu harflere aynı sebeple hurûf-ı teheccî adı verildiği gibi sûrelerin ilk harflerini oluşturduklarından evâilü’s-süver ve fevâtihi’s-süver de denilmiş, ayrıca ne mânaya geldikleri veya bu sûrelerin başında hangi amaçla yer aldıkları kesin olarak bilinmediğinden hurûf-ı mübheme olarak da adlandırılmıştır (Cerrahoğlu, 2003, s. 134; Duman-Altundağ, 1998, 18/401). Hurûf-ı mukattaa, yirmi yedisi Mekki ikisi Medeni olmak üzere yirmi dokuz sûrenin başında yer alır.

Hurûf-ı mukattaa konusu tefsir çalışmalarının başlamasından itibaren çokça tartışılan konulardandır (Aydın, 2014, s. 34-35). Âlimler bu harflerin mânası konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bazıları tefvîz yolunu tutarak bunların mânasının sadece Allah tarafından bilindiğini ve herhangi bir delile dayanmadan bunlar hakkında yorum yapmanın yanlış olduğunu belirtmişlerdir. Bu görüşe katılmayarak tevil yolunu tercih eden âlimler ise anlaşılacak için gönderilmiş bir kitap olan Kur’an’da insanların anlayamayacağı şeylerin bulunmasının doğru olmadığını belirtip bu harflerin anlamı ve Kur’an’da yer almasının hikmeti üzerinde çeşitli yorumlar yapmışlardır (İsmail, 1419, s. 205-206; Râzî, 1420, s. 250). Mutezilî âlimler de bu görüşü tercih etmiş ve hurûf-ı mukattaa’yı muhkem ayetler kategorisinde mütalaa etmişlerdir (Öztürk, 2008, s. 71). Konu ile ilgili ayrıntıları çalışmamızın sınırlarını aşmasından dolayı ilgili eserlere* havale ederek bu konunun Teysir’e yansımalarını ele almaya çalışacağız.

3.1. Teysiru’t-Tefsir ve Hurûf-ı Mukattaa

Teysir’i incelediğimizde müellif’in hurûf-ı mukattaa’ya dair net bir fikrinin/tutumunun olmadığını ancak bu harflerin mânasının Allah’tan başkası tarafından bilinmeyeceğini belirten görüşe daha yakın durduğunu görmekteyiz. Örneğin Bakara sûresinin birinci ayetini - الم - tefsir ederken “الله هو العالم بمعناه” / Bunun ve diğer hurûf-ı mukattaa’nın anlamını bilen Allah’tır.” diyerek Kur’an’da geçen bütün hurûf-ı mukattaa’yı peş peşe zikredip hurûf-ı mukattaa’nın mânasının ancak Allah tarafından bilinebileceğini belirtmiştir (İtifiyyiş, 2012, s. 1/8). İtifiyyiş aynı kanaati Hicr sûresinin ilk ayetini “الر” tefsir ederken “لا يعلم معناه إلا الله”

* Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Râzî, Mefâtihi’l-Gayb, C.2, s.249-258.; Zerkeşî, el-Burhân..., C.1, s.165-182; Suyûtî, el-İtkân..., C.3, s.24-34; SALİH, Subhi, Mebâhis fi Ulûmi’l-Kur’an, Dâru’l-İlm li’l-Melâyin, 2000, s.234-247; Muhammed Bekir İsmail, Dirâsât..., 205-214; Şimşek, Günümüz Tefsir Problemi, s. 485-493; Cerrahoğlu, Usul..., 134-148; Duman - Altundağ, Hurûf-ı Mukattaa,, DİA, 1998, C.18, s.401-408.

/Allah'tan başkası mânasını bilmez" (Itfiyyiş, 2012, s. 7/343); Arâf sûresinin ilk ayetini "المص" tefsir ederken de "استأثر الله عزّ وجلّ بعلمها" /Allah bunun ilmini kendisine has kıldı" (Itfiyyiş, 2012, s. 5/5) ve Şuarâ sûresinin ilk ayetini "طسم" tefsir ederken de "عجزت العلماء عن" /Âlimler bu ve buna benzer harfleri tefsir etmekten aciz kaldılar. Doğrusunu Allah bilir." diyerek daha da açık bir şekilde dile getirmiştir (Itfiyyiş, 2012, s. 10/226). Ancak müellif ilk başta yukarıda yer verdiğimiz ifadeleri kullandıktan sonra zikri geçen dört ayette -ve başka ayetlerde- de bu harflerin anlamı hakkında çeşitli rivayetlere ve kendi yorumuna da yer vermiştir. Örneğin Bakara sûresinin ilk ayetini tefsir ederken "Bu konuda söylenenlerden bir kısmını zikredeceğim." diyerek ط harfinin Allah, ل harfinin de Latîf ismine işaret olduğunu belirten görüşü nakletmiştir (Itfiyyiş, 2012, s. 1/8). Müellif, Hicr sûresinin ilk ayetini tefsir ederken de "Bu harflerin mânasını Allah'tan başkası bilmez." dedikten sonra şu görüşlere de yer vermekten kendini alıkoyamamıştır: "... ya da Allah, Latif, ve Rahim isimlerinin ilk harfleri veya bu harflerden oluşan ancak bu gibi harflerden müteşekkil başka sözlerin aksine mu'ciz olan vahye dikkat çekmek için bu harflere burada yer verilmiştir (Itfiyyiş, 2012, s. 7/343). "المص" ile ilgili olarak da "Bu harfler sûrenin ismi veya Allah'ın isimlerinin ilk harfleridirler. Abdullah b. Abbas'a göre ise bu harflerin anlamı Ben, Allah'ım, bilirim; ben Allah'ım, üstünüm." demektir (Itfiyyiş, 2012, s. 5/5). Şuarâ sûresinin girişinde ise "Âlimler bu ve buna benzer harfleri tefsir etmekten aciz kaldılar. Doğrusunu Allah bilir." dedikten sonra şu görüşleri nakleder: "Muhammed b. Ka'b el-Kurazî der ki ط tûl/uzunluktan, س Kudüs'ten ve م Rahman ismindendir. Başka bir görüşe göre ise طسم Allah'ın tavl/gücü, senâsı/övgüsü ve mülkü veya sûrenin adı olduğu da söylenir (Itfiyyiş, 2012, s. 10/226). Müellifin, hurûf-ı mukattaa'nın mânasının bilinemeyeceğini belirttiikten sonra bu harfler hakkında bu kadar rivayete yer vermesi; bununla da yetinmeyip kendisinin de yorumda bulunması bize göre bir çelişki olup müellifin eleştirilebilecek yönlerindedir.

Müellifin bu konuda dikkat çeken yönlerinden biri de farklı sûrelerde geçen aynı hecâ harfleri ile ilgili bazen "مر مثله / aynısı geçti" ya da "مثل ما مر / daha önce geçtiği gibi" (Itfiyyiş, 2012, s. 13/209) diyerek onlar hakkında hiçbir yorum veya nakle yer vermeden sonraki ayete geçmesi (Itfiyyiş, 2012, s. 7279/); bazen de aynı harflerle ilgili farklı sûrelerde farklı yorum ve rivayetlere yer vermesidir. Örneğin Bakara sûresi ile aynı hecâ harfleriyle başlayan Âl-i İmrân sûresinin ilk ayetini tefsir ederken Bakara sûresinde yaptığı yorumdan farklı olarak şu açıklamayı yaptığını görürüz: "Sûre başlarındaki bu harflerle ilgili ihtilaf meşhurdur. Benim de aklıma bunların yorumuyla ilgili -Allah'ın izniyle- güzel olduğunu umduğum şu yorum geldi: Vahiy nazil olacağı zamanlarda bu harflerin ismi zikredilerek Hz. Peygamberin dikkati

çekiliyordu ve sanki “bu harflerden müteşekkil olan tilavet edip tebliğ edeceğin sûrelerin nüzulüne kalbini hazırla” demek isteniyor.” (Itfiyyiş, 2012, s. 2/236). Bu hususa bir başka örnek olarak da beş sûrenin başında geçen “الر” harfleridir. Müellif bu harflerle ilgili olarak Yunus sûresinde İbn Abbas'tan nakilde bulunarak bu harflerin anlamının “Ben Allah’ım, görürüm.” veya “Rab benim; benden başka Rab yoktur.” demek olduğunu cumhura göre ise الر’nın sûrenin adı olduğunu belirtir. Müellif ayrıca zayıf bir görüşe göre de farklı sûrelerin başında yer alan حم الر, ve ن (الر حم ن) harflerinin Allah’ın Rahman ismine işaret olduğunu nakleder (Itfiyyiş, 2012, s. 6/183). Hûd sûresinde ise الر’nın sûrenin adı olduğunu söylemekle yetinir (Itfiyyiş, 2012, s. 6/327). Yusuf sûresinde ise الر ile “Ey Muhammed! Bu gibi harflerden oluşan sûrelerin nüzulüne hazırlan!” demek istendiğini belirtmiştir (Itfiyyiş, 2012, s. 7/61). İbrahim sûresinde ise “الر” hakkında “Daha önce benzeri geçti veya bu الر’dır. Yani bu sûrenin adı الر’dır.” şeklinde bir görüş belirtmiştir (Itfiyyiş, 2012, s. 7/279). İlginç olan ise daha önce dört sûrede geçen الر’nın son geçtiği yer olan Hicr sûresinde müellifin, “الر” hakkında “Bu harflerin mânasını Allah’tan başkası bilmez, ya da Allah, Latif, ve Rahim isimlerinin ilk harfleri veya bu harflerden oluşan ancak aynı harflerden müteşekkil başka sözlerin aksine mu‘ciz olan vahye dikkat çekmek için bu harflere burada yer verilmiştir.” demek suretiyle en uzun yoruma yer vermiş olmasıdır (Itfiyyiş, 2012, s. 7/349).

Itfiyyiş, mukattaa harfleriyle ilgili daha önce yapılan yorumlara yer verdiğinde bu yorumları hiç kritik etmeden olduğu gibi aktarır. Örneğin “المر” için “Bu harflerin mânasının ‘Ben Allah’ım, bilirim ve görürüm.’ olduğu söylenir.” görüşünü nakleder. Kendisinin bu görüş hakkındaki kanaatini ise belirtmez (Itfiyyiş, 2012, s. 7/216). Yine “طه” ile ilgili olarak da şu görüşlere yer verir:

- “Mücahid, Dahhâk, Hasan, Atâ ve başkalarından rivayet edildiğine göre bunun anlamı “ey adam” veya “ey insan”dır. Bu Süryani veya Kıbtî dili iledir.
- Tâhâ Hz. Peygamberin adı olup “ey Muhammed” demektir.
- Tâhâ demekle “Bu Tâhâ diye adlandırılan sûredir.” demek istenmiştir.
- Tâhâ Allah’ın adı olup “Nefsime kasem ederim” demektir.
- Son olarak da -bize çok garip gelen- şu yoruma yer verir: Tâ, “ve-ta-e”den emirdir. Ha da zamir olup yere râci‘dir. Buna göre Tâhâ’nın anlamı “Yere iki ayağınla bas!” demektir. Zira peygamber o zamana kadar namazı tek ayak üzerinde kılıyordu!

Müellif, yukarıda yer verdiğimiz, bu görüşlerin tümünü kaynaksız ve yorumsuz olarak aktarmış ve herhangi bir tercih belirtmemiştir (Itfiyyiş, 2012, s. 9/113-114). Müellifin, bu tutumunu Yâsîn, Kâf ve Kalem sûrelerini tefsir ederken de sürdürdüğünü görmekteyiz. Yâsîn sûresinin ilk ayeti olan “يس” (Itfiyyiş, 2012, s. 12/8-9) ve Kaf sûresinin başında yer alan “ق”ın (Itfiyyiş, 2012, s. 14/5-6) mânasıyla ilgili dörder; Kalem sûresinin başında yer alan “ن” için ise altı ihtimale yer vermiş (Itfiyyiş, 2012, 15/214) ancak bu ihtimaller arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır.

Teysîr'den yaptığımız alıntılar ve aktardığımız örneklerden de anlaşıldığı üzere Itfiyyiş hurûf-ı mukattaa konusu üzerinde uzun uzadıya durmamıştır. Müellif bu harflerin gerçek ilminin Allah katında olduğunu belirtmesine rağmen çoğu zaman kendinden evvelki müfessirlerin bazı görüşlerini kısaca, kaynak belirtmeden ve kritik etmeden nakletmiş yer yer kendisi de bu harflerle ilgili yorumlar yapmıştır. Kendisinin bu konuda tam manasıyla tutarlı davranmaması ve naklettiği rivayetleri hiç değerlendirmemesi eleştirilmesi gereken hususlardır.

4. KUR'AN'DA MU'ARREB KELİMELERİN VARLIĞI

Tefsir ilminin tartışmalı konularından bir diğeri de Kur'an'da mu'arreb kelimelerin varlığı meselesidir (Cerrahoğlu, 2003, s. 153; Karaaslan, 2011, s. 40/26; Kurtubî, 1384, s. 1/68; Suyûti, tsz., s. 57; Suyûti, 1974, s. 2/125; Tüccar, 1993, s. 8/412). Kısaca arapçalaşmış diye tanımlayabileceğimiz mu'arreb sözcüğü terim olarak ihticâc döneminde Arapça'ya girip birtakım değişikliklere uğrayarak Arapça'nın fonetik ve morfolojik yapısına uygun hale getirilen yabancı kelimeler demektir (Karaaslan, 2011, s. 40/26; Tüccar, 1993, s.8/413). Kur'an'da mu'arreb kelimelerin varlığı meselesi umumiyetle “وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا أَعْجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْلَا فُصِّلَتْ / Eğer biz Kur'an'ı başka dille vahyetseydik onlar mutlaka, “Onun ayetleri genişçe açıklanmalı değil miydi? Başka dilde bir kitap ve Arap bir peygamber öyle mi?” derlerdi” (Fussilet, 41/44), “إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ / Anlayasınız diye biz onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik.” (Yusuf, 12/2), “وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ قُرْآنًا عَرَبِيًّا / Böylece biz sana Arapça bir Kur'an vahyettik ki...” (Şûrâ, 42/7) ve bu mânaya işaret eden diğer ayetler bağlamında tartışılan bir konudur.

Kur'an'da mu'arreb kelimelerin varlığı konusuyla ilgili görüşleri üç grupta toplamak mümkündür. Aralarında İmam-ı Şâfiî (ö. 204), (Şafii, 1940, s. 40-50), Ebû Ubeyde (ö. 208) (Ebu Ubeyde, 1381, s. 1/17) ve -tefsirinin mukaddimesinde bu konuya bir bölüm ayıran- Taberî'nin (ö. 310) de olduğu (Taberî, 2000, s. 1/13-21) bazı âlimler Kur'an'da Arapça dışında herhangi bir dilden bir kelimenin dahi yer almadığını belirtmişlerdir. Diğer yandan

İbn Abbas (ö. 68), İkrime (ö. 105), ve Zemahşeri'nin (ö. 538) de aralarında olduğu bazı âlimler Kur'an'da Arapça dışı dillere ait kelimelerin yer aldığını belirtmişlerdir (Zerkeşi, 1957, s. 1/288-289). Çağımız âlimlerinden olan el-Hilâlî (ö. 1407) de Kur'an'da mu'arreb kelimelerin olduğunu belirterek bunun sosyolojik arka planını özetle şöyle izah eder: "Bütün büyük milletlerin dillerine diğer milletlerin dillerinden bazı kelimelerin girdiği hususunda filoloji bilginleri ittifak etmiştir. Zira büyük dillere sahip büyük ve köklü milletler toplumsal konumları gereği diğer milletlerle sağlık, eğitim, ekonomi vb. alanlarda ilişki halindedirler. Toplumlar arası bu ilişkilerin o toplumların dillerine yansması da kaçınılmazdır. Araplar o zamanın büyük bir milleti olduğu gibi Mekke de hem dinî hem de ticarî açıdan önemli bir merkezdi. Kur'an'da da sabit olduğu üzere Kureyşliler'in yazın ve kışın ve olmak üzere iki büyük ticaret yolculukları vardı. Bütün bunların sonucu olarak Arapça ile diğer diller arasında kelime alışverişinin olması son derece olağandır. Bunun aksi nasıl tasavvur edilebilir! Bu kadar yoğun ilişkilere giren bir toplumun dili nasıl kilitli ve mühürlü bir kutudaymış gibi kalabilir!" (Hilâlî, 1970, s. 20-22).

Aralarında ibn. Atiyye (ö. 541/1147) (İbn Atiyye, 1422, s. 1/151), Şâtîbî (ö. 790/1388) (Esmerî, 1422, s. 83-85; Şâtîbî, 1997, s. 2/102-104) ve Teysir tefsirinin sahibinin de olduğu (İtfiyyiş, 2012, s. 7/63, 8/174, 9/349) bazı âlimler ise iki görüşü telif etme cihetine giderek - İbn Fâris'in (ö. 395/1004) eserinde zikredip isabetli olduğunu belirttiği (İbn Faris, 1418, s. 33) - şu görüşü tercih etmişlerdir: Kur'an'da başka dillerden alınmış kelimeler kökü itibarıyla Arapça olmasa da bazı değişikliklerle Arapça'ya dönüştürülmüş ve bu dilin birer unsuru haline gelmiştir. Kur'an'ın nüzulünden evvel ve Kur'an'ın nüzulü esnasında Araplar bu sözcükleri kullanıyor ve anlıyorlardı. Dolayısıyla bu kelimelerin Arapça olduğunu iddia eden de, kelimelerin kökenini nazara alarak yabancı olduğunu söyleyen de bakış açısına göre haklıdır (Zerkeşi, 1957, s. 1/290). Kur'an-ı Kerim'in nüzulünden önce Arapça'ya girdiği ve arapçalaştığı için bu tür kelimelerin Kur'an'da yer almasıyla yukarıda zikredilen ayetler arasında herhangi bir çelişki söz konusu değildir (Hilâlî, 1970, s. 22; Şâtîbî, 1997, s. 2/102-104; Tüccar, 1993, s. 8/412).

4.1. Teysiru't-Tefsir ve Kur'an'da Mu'arreb Kelimeler

Teysir'i Kur'an'da mu'arreb kelimelerin varlığı bakımından ele aldığımızda müellifin görüşlerini şu şekilde özetlememiz mümkündür:

İtfiyyiş “إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ” / Anlayasınız diye biz onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik.” (Yusuf, 12/2.) ayetini tefsir ederken Kur'an'ın Arapça nazil olmasının anlamını şöyle izah etmiştir: Bu ayeti “Kur'an'ın çoğunluğu Arapça'dır.” veya “Kur'an'ın üslubu Arapça'dır.” diye tevil etmeye gerek yoktur. Kur'an'ın tamamı Arapça'dır (İtfiyyiş, 2012, s. 8/174). Kur'an'ın baştan sona Arapça olması demek o dönemde yaşayan Araplar'ın lisanı ile indirilmiş olması demektir. Kur'an'da geçen bütün kelimeler o dönem Arapları'nın konuştuğu ve anladığı kelimelerdir. Yabancı bir kültüre ait bir şeyden bahsederken o şeyi kendi diliyle ifade etmek kişiyi konuştuğu dilden başka bir dil ile konuşmuş olması anlamına gelmez. Ayrıca Araplar başka dillere ait kelimeleri ta'rib ediyorlardı. Kur'an'da Araplar'ın kullandığı başka dillere ait kelimeler ya da Allah'ın kendilerinden bahsettiği acemlere ait kelimeler vardır. Örneğin İbn Abbas'a göre “حصب” zenci dili ile olup “حطب / odun” demektir Bu tür kelimeler de günlük dilde konuşulması bakımından Arapça sayılır (İtfiyyiş, 2012, s. 9/154).

İtfiyyiş'e göre ta'rib ıslah etmek demek olup Araplarca kullanılan mu'arreb kelimeler - Şatıbî'nin de Muvafakât adlı eserinde belirttiği gibi (Şatıbî, 1997, s. 102-104) - artık Arapça'dır. Bu tür kelimelerin Kur'an'da yer almasının Kur'an'ın Arapça oluşuna halel getirmez. Örneğin bir görüşe göre “ميزان/terazi” sözcüğü Rum dilinden ta'rib edilmiş ve Kur'an'da yer almıştır. Lübâb'da ise bu kelimenin Arapça olduğu belirtilmiştir. Doğru olan da budur (İtfiyyiş, 2012, s. 7/174).

Müellif mevcut haliyle Arapça'ya uygun olan kelimelerin mu'arreb olduğu iddialarına karşı olduğunu belirtmiş (İtfiyyiş, 2012, s. 14/272) ve bu tür iddialarda bulunan kişileri hataya düşmek ve isyan etmekle nitelemiştir (İtfiyyiş, 2012, s. 15/360). Örneğin “أبريق / ibrikler” sözcüğü “بريق” sözcüğünden türemiş olan “إبريق” sözcüğünün çoğuludur. Bu kelimenin mu'arreb olduğunu iddia edip “آب - ريز” kelimelerinden türediğini söylemenin bir mânası yoktur (İtfiyyiş, 2012, s. 14/272). İtfiyyiş “وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ” ‘Ey yeryüzü! Yut suyunu’ denildi.” (Hûd, 11/44) ayetinin tefsirinde de “الْبَلْعِي” sözcüğünün anlamını açıklarken “وزعم بعض أن البلع الازدراد لغة حبشية وبعض أنه بمعنى الشرب لغة هندية ، وكل من فسر القرآن بغير لغة العرب فهو من المغرقيين في الجهل ، إلا ما قام دليله ، Bazıları البلع kelimesinin Habeşçe olup hızlıca yutmak anlamında olduğunu; bazıları da bu kelimenin Hind dilinde içmek demek olduğunu iddia etmiştir. Kim bir delil göstermeksizin Kur'an'ı Arapça dışında -bir dile nisbet ederek- tefsir ederse o tümüyle cehalete batanlardandır.” diyerek aynı hususa dikkat çekmiş ve sağlam bir delil olmadıkça Kur'an'da geçen kelimelerin Arapça'dan başka bir dile nisbet edilip tefsir edilmesine şiddetle karşı olduğunu belirtmiştir (İtfiyyiş, 2012, s. 6/404). İtfiyyiş “أواب” kelimesinin izahını yaparken de “Bazıları bu kelimenin Habeşçe olduğunu ve tesbih eden anlamına geldiğini

söyler. Arapça'da mânası olan bir kelimenin yabancı bir dile nisbet edilip tefsir edilmesi şaşılacak bir şeydir.” diyerek olur olmaz her kelimeye mu‘arreb deyip buna göre mâna vermeye karşı olduğunu belirtmiştir (Itfiyyiş, 2012, s. 12/175).

Itfiyyiş'e göre Kur'an'da geçen mu‘arreb kelimeler ile ilgili olarak dile getirilen “Bu kelimeler Arapça ve diğer diller arasında ortak kelimelerden olup yabancı dillere aidiyetiyle meşhur olmuş kelimelerdir.” görüşü zayıf ve merdut bir görüştür (Itfiyyiş, 2012, s. 7/63).

Teysir'den yaptığımız alıntılar ve verdiğimiz örneklerden de anlaşıldığı gibi Itfiyyiş'i Kur'an'da Mu‘arreb kelimelerin varlığı konusunda yukarıda yer verdiğimiz görüşlerden üçüncü görüşe dâhil edebiliriz. Bize göre bu konuda onun -Mustafa Derviş (Derviş, 1994, s. 183-184) ve Çakmaktaş'ın (Çakmaktaş, 2009, s. 85) çalışmalarında iddia edildiği gibi- net bir görüşe sahip olmadığını ve bu konuda çelişkili görüşler dile getirdiğini iddia etmek doğru değildir. Çakmaktaş'ın, müellifin eserinden alıntı yaparken cümlenin yarısını alıp buna hüküm bina etme yanlısına düştüğünü görmekteyiz. Zira çalışmasında müelliften “Bazıları ayette geçen أَبَارِيقٌ kelimesinin mu‘arreb olduğunu iddia eder. Ben bütün mu‘arreblik iddialarından uzağım...” (ibaresini naklederek müellifin “Kur'an'da mu‘arreb kelimeler yoktur.” görüşünde olduğunu belirtmiş ardından da müellifin başka ayetlere yaptığı tefsirlerden alıntı yaparak Kur'an'da mu‘arreb kelimelerin olduğunu kabul ettiğini belirtip müellifin bu konuda çelişki içinde olduğuna işaret etmiştir (Çakmaktaş, 2009, s. 85). Oysa müellifin cümlesinin tamamı “وأنا برئ من دعوى كل تعريب لما قبلته العربية بلا تعريب” (Itfiyyiş, 2012, s. 14/272) şeklinde olup Çakmaktaş'ın ima ettiği ile hiçbir alakası yoktur. Müellifin asıl görüşü ise -yukarıda ayrıntılı olarak izah ettiğimiz gibi- iki görüşün telifi şeklindedir Derviş'in çalışmasına baktığımızda ise kendisinin Çakmaktaş'ın düştüğü hataya düşmeyip müellifin cümlesinin tamamını naklettiğini ancak bu cümleden yanlış bir çıkarımda bulunarak müellifle ilgili haksız bir yargıya vardığını görmekteyiz (Derviş, 1994, s. 184).

SONUÇ

Nesh, Huruf-ı Mukatta ve Kur'an'da Mu‘arreb kelimelerin varlığı ile ilgili konular, Ulumu'l-Kur'an'ın en tartışmalı konularındandır. Itfiyyiş de Teysiru't-Tefsir adlı eserinde bu konuları detaylı bir şekilde ele almış ve görüşlerini ilgili ayetleri tefsir ederken ortaya koymuştur.

Nesh konusu Teysir'de müellifin takdir edilmesi gereken konulardan biridir. Itfiyyiş'in nesh konusuna yaklaşımı genel itibariyle tatmin edici ve yapıcı olduğu anlaşılmıştır. Müellif bu konuda şekil yönünden ağırlıklı olarak klasik görüşe tâbî olsa da mensuh ayetlerin sayısını

azaltmaktan yana tercihte bulunarak pek çok ayetin pasifize edilmesine sebep olan anlayışın önünü kapatmaya gayret etmesi takdir edilecek bir tavidir. Ancak müellifin neshin çeşitleri konusunda klasik görüşe takılıp kalmasının kendisinin bu konudaki olumlu tavrını az da olsa gölgelemektedir. Zira müellif neshin hikmetlerini açıklarken “hükmü devam eden bir ayetin lafzının niye neshedildiğini, hükmü neshedilen ayetlerin bir kısmının metinleri de neshedilirken diğer kısmının metninin neshedilmemesinin sebebini” hiç açıklamamış ve bu konuda okuyucuların zihinlerinde oluşabilecek soruları cevapsız bırakmıştır.

İtfiyiş'in, Teysir'de çelişkiye düştüğü hususlardan biri hurûf-ı mukattaa konusudur. Kendisi hurûf-ı mukattaa'nın mânasının bilinmeyeceğini belirtmesine rağmen bu harfler hakkında çok sayıda rivayete yer vermesi, yer verdiği rivayetleri hiç değerlendirmemesi ve kendisinin de bazen yorumda bulunması bir çelişki olup müellifin eleştirilebilecek yönlerindedir.

Müellif, tefsirinde mu'arreb kelimeler konusu üzerinde durmuş ve bu konuda tercihini bize göre de isabetli olan “Araplarca kullanılan mu'arreb kelimeler artık Arapça'dır. Bu tür kelimelerin Kur'an'da yer almasının Kur'an'ın Arapça oluşuna hâlel getirmez.” görüşünden yana kullanmıştır. İtfiyiş'e göre Kur'an'ın Arapça olması o zamanki muhatapların günlük hayatta kullandığı ve dolayısıyla anladığı kelimelerden oluşması demektir. Bu da Kur'an'ın Arapça oluşuna münâfi değildir.

KAYNAKÇA

- A'veşt, B. (t.y.). *Muhammed b. yusuf itfiyyiş hayâtuhu, âsâruhu'l-fikriyyah ve cihâduhu*. Mektebetu't-dâmirî li'n-neşri ve't-tevzi'.
- Aydın, İ. (2014). *Kur'an ilimleri ve tefsir usûlü*. Tibyan Yayıncılık.
- Bârizi. (1418). *Nâsihu'l kur'ani'l-aziz ve mensuhuhu*. Muessesetu'r-Risâle.
- Beğavî. (1417). *Meâlimu't-tenzîl fi tefsiri'l-kur'an*. Dâru't-Taybe li'n-Neşri ve't-Tevz'i.
- Birişik, A. (2006). Nesh. *Dia*. (c.32, s. 584-586). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Cerrahoğlu, İ. (1996). Garibu'l-Kur'an. *Dia*. (c.13, s. 379-380). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Cerrahoğlu, İ.(2003). *Tefsir usûlü*. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Çakmaktaş, N.(2009). *İbâzî müfessir ettafeyyîş ve teysîru't-tefsir adlı eseri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erişim Tarihi: 20.12.2017, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>,
- Çetin, A. (2006). Nesh. *Dia*. (c.32, 579-581). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Dede, M. F. (2018) *Kur'an'ın ibâzî yorumu (itfiyyiş'in teysiru't-tefsir'i örneği)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

- <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> Erişim Tarihi: 20.12.2020.
- Derviş, M. (1994). *Menhecu's-şeyh muhammed b. yusuf itfiyyiş fi tefsirihi teysiru't-tefsir*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ürdün Üniversitesi. Erişim Tarihi: 20.12.2017, <https://media.tafsir.net/ar/books//1777/6742.pdf>,
- Dihlevî. (1986). *el-Fevzu'l-kebir fi usulu't-tefsir*. Daru's-Sahvetu.
- Duman, M. ve Altundağ, M. (1998). Hurûf-ı Mukattaa. *Dia*. (c.18, s. 401-408). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ebû Ubeyde. (1381). *Mecâzu'l-Kurân*. Mektebetu'l-Hânci.
- Esmerî. (1422). *Me'e'l-imam ebî ishak eş-şatbî fi mebâhis min ulûmi'l-kur'an ve tefsirihi*. Câmiatu'l-İslâmiyye.
- Halîlî. (1984). *Cevâhiru't-tefsir envâr min beyâni't-tenzîl*. Mektebetu'l-İstikame.
- Hilâlî. (1970). *Me veka'a fi'l-kur'an bi gayri lügati'l-arab*. el-Câmiatu'l-İslâmiyye.
- İsfahânî. (1412). *el-Müfredât fi garîbi'l-kur'an*. Dâru'l-Kalem.
- İtfiyyiş. (2011). *Teysiru't-tefsir*. Dâru't-Tevfikîyye li'n-Neşri ve't-Tevzî'.
- İbn Atiyye. (1422). *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsiri'l-kitêbi'l-aziz*. Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye.
- İbn Faris. (1418). *es-Sâhibi*. Müessesetu Muhammed Ali Baydûn.
- İbn Manzûr. (1414). *Lisânu'l-arab*. Dâru Sâdır,
- İlhan, A. (1992). Bedâ. *Dia*. (c.5, 290-291). Türkiye Diyanet Vakfı.
- İsmail M. B. (1419). *Dirasât fi ulûmu'l-kur'an*. Dâru'l-Menar.
- Karaaslan, N. (2011). Ta'rib. *Dia*. (c.40, 26-28). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kırca, C. (1988). Bir ayetin ışığında molla hüsrev'de iman amel problemi, *Diyanet İlmî Dergisi*, 24 (1), s.36-46.
- Kurtubî. (1384). *el-Cami' li ahkâmi'l-kur'an*. Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye.
- Mahallî & es-Suyûtî. (t.y.). *Tefsîru'l- imâmeyn el-celâleyn*. Dâru İbn Kesîr.
- Nehhâs. (1408). *el-Nasîh ve'l-mensuh*. Mektebetu'l-Felah.
- Öztürk, M. (2003). Tefsir tarihinde özgünlüğün adı: ebû muslim el-isfahânî, *İslâmiyât*, 6 (2), s.123-140.
- Öztürk, M. (2008). *Kur'an'ın mutezilî yorumu*. Ankara Okulu Yayınları.
- Râzî, F. (1420). *Mefatihü'l-ayb*. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi.
- Subhi Salih. (2000). *Mebâhis fi ulûmi'l-kur'an*. Dâru'l-İlm li'l-Melâyin.
- Suyûtî, C. (1974). *el-İtkân fi ulûmu'l-kur'an*. el-Heyetu'l Mısriyyetu'l-Ammetu li'l-Kutub.
- Suyûtî, C. (t.y.). *el-Mühezzeb fi mâ vekae fi'l-kur'ani mine'l-mu'arreb*. Mektebetu'l-Fedâle.

Şafîî. (1940). *er-Risale*. Mektebetu'l-Halebi.

Şatıbî. (1997). *el- Muvafakât*. Dâru İbn Affân.

Şimşek, M. (1986). kur'an'da nesh meselesi, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, s.235-248.

Şimşek, M. (1997). *Günümüz tefsir problemleri*. Esra Yayınları.

Taberî. (2000). *Câmiu'l-beyân 'an Tevili Âyi'l-Kur'an*. Muessesetu'r-Risale.

Tüccar, Z. (1993). Dahîl. *Dia*. (c.8, 412-413). Türkiye Diyanet Vakfı.

Vâhidî. (1415). *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitêbi'l-azîz*. Dâru'l-Kalem.

Zerkeşi. (1957). *el Burhân fî ulûmu'l-kur'an*. Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyyeti.

Zürkânî. (t.y.). *Menâhilu'l-irfân fî ulûmu'l-kur'an*. Matbaatu İsa ve Şurekeuhu.

HABER AJANSLARINDAKİ SPOR HABERLERİNİN ÇEŞİTLİLİK BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

Göksel BASMACI¹

Öz

Spor haberciliği her ne kadar kavramsal olarak bütün spor faaliyetlerini içerse de gerek yazılı gerek görsel basında belirli spor dallarına ve kulüplerine daha geniş bir yer ayrıldığı görülmektedir. Haber çeşitliliği ve dengeli içerik dağılımı açısından ciddi bir soruna karşılık gelen bu durumun basına içerik sağlamakla yükümlü olan haber ajanslarındaki sunumu ise ayrı bir öneme sahiptir. Bu perspektiften hareketle çalışmada, haber ajanslarının spor haberlerindeki içerik çeşitlilikleri incelenmiştir. Araştırmanın amacı, haber ajansların spor dalları arasında dengeli yayıncılık gözetip gözetmediklerini ortaya koymaktır. Çalışmada *Anadolu Ajansı*, *Demirören Haber Ajansı*, *İhlas Haber Ajansı* örneklem olarak seçilmiş ve ele alınan ajanslar 22.05.2021-31.05.2021 tarihleri arasında incelenmiştir. Ajansların spor haberlerindeki sunumunu yansıtmaması nedeniyle önemli olan çalışmada içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Sonuç olarak, ajansların çeşitlilik açısından yeterli bir yayıncılık yürütmedikleri görülmüştür. Haber ajanslarında 568 spor haberi yapılırken, içeriklerden 343'ünün futbolla ilgili olduğu saptanmıştır. Bu yönüyle ajansların spor içeriklerinin dağılımında dengeli habercilik sergilemediği sonucuna varılmıştır. Öte yandan haberlerde belirli spor kulüplerine daha geniş bir yer ayrıldığı da görülmüştür.

Anahtar Kelime: Ajans Haberciliği, Spor Gazeteciliği, Haber Çeşitliliği, İçerik Analizi.

¹Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Arel Üniversitesi, E-posta: gokselbasmaci@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4640-9819.

EXAMINING SPORTS NEWS IN NEWS AGENCIES IN THE CONTEXT OF DIVERSITY

Abstract

Although sports journalism includes sports activities, certain sports branches and clubs are more involved in the press. In this study, the diversity of content of news agencies in sports news was examined. The aim of the research is to establish whether news agencies monitor balanced broadcasting across sports. In this study, *Anadolu Agency, Demirören News Agency, İhlas News Agency* were selected as samples and these agencies were examined between 22.05.2021 and 31.05.2021. Content analysis method was used in the research, which is important because it reflects the presentation of agencies in sports journalism. As a result, agencies have been found to be not conducting adequate publishing in terms of diversity. 568 sports news was made in news agencies, while 343 of the content was found to be related to football. It was concluded that agencies did not exhibit balanced reporting in the distribution of sports content. In addition, the news has seen a wider allocation of space for certain sports clubs.

Keywords: Agency Journalism, Sports Journalism, News Diversity, Content Analysis.

GİRİŞ

Kitle iletişim araçlarına farklı biçimlerde içerik sağlayan haber ajansları yerel ve küresel ölçekte yaşanan gelişmeleri abonelerine ve takipçilerine ulaştıran basın kurumlarıdır. Günümüz iletişim sisteminde enformasyon paylaşımının önemli araçlarından olan haber ajanslarının söz konusu rolü haber akışı üzerinde oldukça etkilidir.

Haber ajanslarının medya üzerindeki etkisini ele alan Paterson'un (2007, s. 64) çalışması bu noktada önemlidir. Paterson'un çalışmasında, kitle iletişim araçlarının içeriğinin şekillenmesinde etkili bir role sahip olan ajansların yaydığı içeriklerin medyadaki kullanımı ve benzerliği irdelenmiş ve sonuç olarak yayınların büyük bölümünün ajanslardaki içeriklerle kurgulandığı görülmüştür. Buna ilaveten, internetin gelişmesiyle birlikte ajans içeriklerinin kullanımının arttığı sonucuna da varılmıştır.

Söz konusu işleve istinaden siyaset, ekonomi, kültür, sağlık, eğitim ve magazin gibi konularda içerikler hazırlayan haber ajansları, spor haberlerinin şekillenmesinde de belirleyici olmaktadır. Bu noktada; tarafsız, gerçek ve hızlı haberciliği ilke edinen haber ajanslarının spor haberlerinde ortaya koyduğu çeşitlilik oldukça önemlidir. Öyle ki günümüz basınının belirli sporlara ve kulüplere ağırlık verdiği görülmektedir. Bu durum haber konularında çeşitliliğinin sağlanması açısından ciddi bir soruna karşılık gelmektedir. Söz konusu problemin ajanslardaki durumu ise bu kurumların basına içerik sağlaması nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir.

Spor haberciliğiyle ilgili olan bilimsel çalışmalarda genel olarak spor gazeteciliğinin işleyişine odaklanılmış ve çeşitlilik üzerinden fazla yayın üretilmemiştir. Araştırmaların genel itibarıyla spor gazeteciliğinin sorunlarını betimleyerek analiz eder bir kapsamda olduğu görülmüştür. Bu noktada doğrudan haber ajanslarıyla spor haberciliğinin ilişkilendirildiği bir yayın olmamakla birlikte spor medyası üzerinden bir analiz ortaya koyan Çevikel (2012, s. 110), spor haberlerinde futbol kulüplerinin ve futbolcuların çeşitliliğini basın ile bloglar üzerinden incelemiştir. Araştırmanın sonunda, blogların gazetelere göre daha çeşitli içerikler geliştirdiğini saptanmıştır. Söz konusu çalışma, spor medyasının işleyişini somut verilerle yansıtmayı nedeniyle alana önemli bir katkı sağlamıştır.

Bu çalışmada, haber ajanslarının spor haberlerindeki çeşitliliği incelenmiştir. *Anadolu Ajansı (AA)*, *Demirören Haber Ajansı (DHA)* ve *İhlas Haber Ajansı'nın (İHA)* internet sitelerindeki spor haberlerinde hangi gelişmelere ağırlık verdiğini ortaya koyan çalışmada, haber ajanslarının dengeli bir habercilik yapıp yapmadıklarını saptamak hedeflenmiştir. Aynı zamanda haberlerde hangi spor kulüplerine daha fazla yer verildiği sorgulanmıştır. 22.05.2021-31.05.2021 tarihleri arasında yapılan haberlerin analiz edilmesi üzerinden sınırlandırılan çalışmada içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Haber ajanslarında yapılan spor haberlerindeki içeriklerin çeşitliliği ile ilgili çalışmanın yapılmamış olması çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca çalışma ajansların spor haberlerindeki içerik çeşitliliklerine ve dengeli olup olmadıklarına ışık tutması nedeniyle önem arz etmektedir. Bu çerçevede çalışmada ilk olarak, ajans haberciliği kavramsal ve tarihsel açıdan ele alınmıştır. Daha sonrasında spor haberciliğine dair bilgilere yer verilmiş ve son olarak yapılan incelemelerde saptanan bulgular analiz edilmiştir.

1. AJANS HABERCİLİĞİNE KAVRAMSAL VE TARİHSEL BİR BAKIŞ

Kitlelere haber ulaştırmada temel bir role sahip olan haber ajansları dünya genelinde iletişimin kolaylaşmasıyla metin, ses, görüntü ve çeşitli formatlardaki içeriklerin yayılımında büyük bir önem kazanmıştır. Evrensel ölçekte hızlı şekilde içerikleri kitle iletişim araçlarıyla paylaşan haber ajansları gerek kurumların gerekse bireylerin enformasyon ihtiyacını karşılamaktadır. Bir ülkenin siyasal, ekonomik, kültürel ve tarihsel değerlerine göre şekillenen haber ajansları en temel içerik sağlayıcısı konumundadır. Kitle iletişim araçlarına aktardığı içeriklerle ve kendi internet ortamlarında gündemin oluşturulmasında belirleyici olan ajanslar bilginin yayılımında kritik bir role sahiptirler.

Haber ajanslarını kavramsal olarak; haberi oluşturmak amacıyla gerekli bilgileri ve belgeleri toplayan, yazılı, işitsel ve görsel içerikler üreten ve hazırlanan haberleri abonelerine dağıtan bir içerik üretim merkezi olarak tanımlamak mümkündür (Girgin, 2002, s. 96).

Daha geniş bir ifadeyle haber ajansları, haber değeri içeren konuları saptayıp gerçeklere dayalı bir şekilde belgeleriyle ortaya koyan ve tarafsızlık ilkesinden ödün vermeden anlamlı bir bütün haline getiren kurumlardır. Bu bağlamda yasal çerçeveyi de dikkate alarak kitle iletişim araçlarına içerik sağlayan ajanslar birtakım kurallar etrafında hizmet vermektedirler (Hohenberg, 1978, s. 238).

Gazeteciliğin en temel ilkeleri arasında yer alan tarafsızlık, doğruluk ve hızlılık unsurlarını kendisine kılavuz edinen ajanslar, kitle iletişim araçlarına birtakım yöntemlerle içerik sağlayarak medya kurumlarının haber ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar (Bülbül, 2000, s. 110). Haber kuruluşlarının bağımsız ve güvenilir kaynak olarak gördüğü ajanslar, ekonomik bağlamda da medyaya fayda sağlayan yayıncılık örneğidir. Bu yönüyle kitle iletişim araçları tarafından sıklıkla tercih edilen haber ajansları basının şekillenmesinde etkilidir (Johston & Forde, 2009, s. 10).

Ortaya çıktığı tarihlerde haber metni üzerine yoğunlaşan haber ajansları gelişen teknolojiyle birlikte video, fotoğraf ve grafik gibi görsel öğeler, ses dosyaları, yayıncılık hizmetleri ve internet platformları için özel içerikler hazırlar bir konuma erişmiştir. Bu açıdan kitle iletişim araçlarının tamamına haber ileten ajanslar iletişim sektöründe önemli bir role sahiptir (Şahin, 2013, s. 197).

Geniş bir alandan toplanan metinleri, görselleri ve işitsel içerikleri ortak bir bilgi havuzu üzerinden abonelerine sunan haber ajansları, gerek yerel gerekse küresel ölçekte belirli noktalarda örgütlü bir yapıdadırlar. Haberin öneminin artmasıyla öne çıkan haber ajansları enformasyon akışının sağlanmasında belirleyici bir konuma erişmişlerdir (Baytar, 2006, s. 74-75).

Abonelerine çeşitli materyaller sağlayan haber ajansları bilgi, belge, fotoğraf, video ve ses gibi içerikleri kitle iletişim araçlarının yanı sıra devlet ve özel kurumlarla da paylaşmaktadırlar. Bu açıdan büyük bir enformasyon dağıtım görevini üstlenen haber ajanslarının saygınlığı oldukça önemlidir (Gadimov, 2014, s. 135).

Genel habercilik pratikleriyle benzer bir gazetecilik sergileyen haber ajanslarında güvenilirlik, tarafsızlık ve hızlılık ilkeleri ayrı bir değere sahiptir. Sade ve yalın bir dil eşliğinde kurgulanan haber metinleri hazırlanırken söz konusu unsurlara dikkat edilmesi gerekmektedir.

Bu noktada ilk olarak içeriğin gerçek bilgilere ve belgelere dayanması güvenilirliğin sağlanması açısından ön koşuldur. Gerçeklere dayanmayan bir içeriğin yayılması haber ajanslarının itibarını sarsan bir durum olduğu için bu hususa dikkat etmek şarttır. Öte yandan haber ajanslarının elde ettiği içerikleri abonelerine ne kadar süre içinde ulaştırdığı da önemlidir. Bu öneme istinaden bilginin doğrulanmasının ardından güncelliğini yitirmesi için hızlı şekilde hazırlanması ve aktarılması gerekmektedir (Girgin, 2002, s. 114-115). Rekabet unsurunun öne çıktığı ajans haberciliğinde haber değeri taşıyan olaya erişim kadar söz konusu içeriği hızlı biçimde paylaşmak da oldukça önemlidir. Öyle ki haberi abonelere en önce ulaştırmak ajansların kabul görmesi adına en temel unsurlardan biridir (Schneider & Raue, 2000, s. 17). Son olarak haber ajanslarının tarafsız olması diğer kitle iletişim araçlarına göre daha önemlidir. Birbirinden farklı ideolojilerdeki abonelere içerik sağlayan haber ajanslarının haber üretirken söz konusu durumu göz ardı etmesi ciddi bir soruna neden olmaktadır. Bu nedenle haber ajanslarının dengeli ve tarafsız çerçevede herkese hitap eden içerikler üretmesi temel gerekliliktir (Girgin, 2002, s. 114). Gaulard'a göre (1991, s. 50), farklı yayın gruplarına içerik sağlayan haber ajanslarının monarşik ve komünist görüşlere sahip kurumlara aynı anda hizmet ettiğini unutmaması gerekmektedir. Bu durum basın kurumları açısından farklı olsa da ajanslarda şahsi ve kurumsal değerlere yer verilmediği için tarafsızlığın hayati bir önem teşkil ettiği göz ardı edilmemelidir.

Söz konusu çerçevede hizmet veren haber ajanslarında çalışan ajans muhabirleri de diğer basın kurumlarındaki meslektaşlarından birtakım hususlarda farklılaşmaktadır. Öncelikle zamanının doğru biçimde kullanılması bir ajans gazetecisi için büyük öneme sahiptir. Basın kurumundaki bir gazeteci kendisine verilen saat ve tarihe göre hareket edebilir ancak ajanstaki bir muhabirin kitle iletişim araçlarının planlı şekilde çalışması için haberi zamanında sunması gerekmektedir. Bir diğer farklılık haber yazımında görülmektedir. Haberlerde flaş unsurları öne çıkaran muhabirler daha ayrıntılı içerik ortaya koyarlar ve içeriğin kurgusunda önemlilik sırası belirleyici olmaktadır. Bu sistem içeriğe ulaşan kurumlardaki gazetecilerin haberleri yeniden kurgulamasına olanak tanımaktadır. Ajans muhabirlerini farklı kılan bir diğer unsur bu alanda yer alan basın çalışanlarının teknik açıdan daha donanımlı olmalarıdır. Muhabirler farklı araçlarla çeşitli teknikler üzerinden içerik üretmektedirler. Ajansların temel ilkeleri olan tarafsızlık, doğruluk, hızlılık unsurlarını gözeterek ajans muhabirleri bu açıdan da basında çalışan diğer meslektaşlarından ayrılmaktadır. Haberlerde yoruma yer vermeyen muhabirler yorumun olduğu durumlarda ise bunu başlıkta belirtmektedirler (Şahin, 2012, s. 6-9).

Görüldüğü üzere gerek haber ajansları gerekse ajans gazetecileri genel gazetecilik pratikleriyle birlikte çeşitli hususlara odaklanmaktadır. Haberciliğin ana değerleri çerçevesinde içerikler ortaya koyan haber ajansları günümüzdeki en önemli bilgi kaynaklarından biri olarak değerlendirilmektedir. Bu noktada böylesi etkiye sahip olan haber ajanslarının kavramsal ve işleyiş olarak ele alınmasının ardından tarihsel arka planına değinmek önemlidir.

Türkiye'deki haber ajanslarının tarihsel gelişimine bakıldığında, ilk haber ajansının 1911 yılında kurulduğu görülmektedir. Ancak *Havas* ve *Reuter* ajanslarının haber toplama ve yayma işlevini üstlenen *Osmanlı Telgraf Ajansı* uzun süreli olmamış, İngiliz ve Fransız propagandası yaptığı gerekçesiyle 1914'te kapatılmıştır (Topuz, 2003, s. 94). Aynı yıl içinde *Osmanlı Milli Telgraf Ajansı* adında bir ajans kurulmuştur. Ancak ajans, Birinci Dünya Savaşı'nın ve Mondros Mütarekesi'nin ardından İstanbul'un işgal edilmesiyle kapatılmıştır. Daha sonra ise işgalciler arasındaki iletişimin sağlanması için 1920 yılında *Türkiye-Havas-Reuter Ajansı* isimli ajans faaliyete geçmiştir (Girgin, 2002, s. 132).

Milli Mücadele Dönemi'nde ise başarıların dış kamuoyuyla paylaşılması adına Yunus Nadi ve Halide Edip Adıvar tarafından 6 Nisan 1920 tarihinde *Anadolu Ajansı* kurulmuştur. Mustafa Kemal Atatürk'ün öncülüğünde çalışmalara başlayan kurum, yayımlanan genelgeyle resmi çerçevede içerik üretmeye başlamıştır (Bengi, 2012, s. 302). Söz konusu süreçte önemli bir role sahip olan kurum uzun süre Türkiye'deki tek haber ajansı olmuştur (Atlas, 2013, s. 47).

Anadolu Ajansı'nı 1940 yılında kurulan *Basın Haber Ajansı* ve 1950'de faaliyete geçen *Türk Haberler Ajansı* takip etmiştir. Önemli muhabirleri yetiştiren kurum, kamu yararına çalışan ilk ve en önemli haber ajanslarından olmuştur. 1972 yılına gelindiğinde, Altan Öymen tarafından *Ankara Haber Ajansı* kurulmuştur. Özel bir girişim olan haber ajansı ekonomik yayınlarla ve dış haberlerle dikkatleri çekmiştir. 1993 yılında ise *İhlas Haber Ajansı* kurulmuş ve söz konusu kurum yerel ve uluslararası çapta geniş haber ağı geliştirmiştir. Televizyon ve kent haberleri ile öne çıkan kurumun önemli noktalarda büroları bulunmaktadır. 1994 yılında kurulan *Cihan Haber Ajansı* da özel yayıncılık girişimlerinin bir örneği olarak ortaya çıkmış ve ülke genelinde etkili olmuştur. Ancak söz konusu ajans Fettullahçı Terör Örgütü'yle ilişkisi nedeniyle kapatılmıştır. 1999 yılına gelindiğinde, *Hürriyet Haber Ajansı* ile *Milliyet Haber Ajansı* birleşmiş ve *Doğan Haber Ajansı* kurulmuştur. 2018 yılında şirketin Demirören Grubu'na satılmasının ardından *Demirören Haber Ajansı* ismini almıştır. Birçok noktada haber bürosuna sahip olan *DHA'nın* özel sektörle anlaşmaları bulunmaktadır (Kaya, 2018, s. 164-166). Günümüzde yayınlarına devam eden söz konusu ajanslar kitle iletişim araçlarındaki

haberler üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptirler. Basına çeşitli konularda içerik sağlayan ajanslar teknolojiyle birlikte her geçen gün etkililiğini arttırmakta ve küresel ölçekte habercilik faaliyetlerine devam etmektedirler.

Ajans haberciliğinin kavramsal ve tarihsel çerçevede ele alınmasının ardından çalışmadaki bir diğer temel konu olan spor gazeteciliğine ilişkin bilgiler vermek çalışmaya katkı sağlayacaktır. Bu nedenle çalışmanın bu kısmında spor gazeteciliği kavramsal olarak ve geçmişten günümüze ulaştığı nokta çerçevesinde literatüre dayalı bir biçimde ele alınmıştır.

2. GAZETECİLİĞİN BİR UZMANLIK ALANI OLARAK SPOR HABERCİLİĞİ

Geçmişten günümüze kadar çeşitli şekillerde yapılan spor insanlığın en temel uğraşlarından biri olmuştur. Kendine özgü kurallar etrafında uygulanan spor etkinlikleri bireylerin sağlıklı olması açısından ve zihinsel gelişimini desteklemesi nedeniyle oldukça önemlidir. Eğlendirici bir uğraş olan spor ayrıca eğitici ve kültürel faaliyet olarak da görülmektedir (Savaş, 1997, s. 305).

Bu noktada sporla ilgili birtakım bilgiler aktaran spor gazeteciliği haberler üzerinden ele alınan konuya dair yorumları da içinde barındıran habercilik türü olarak tanımlanabilir. Spor alanında yaşanan gelişmeleri, spor etkinliklerini ve sporcuları haberlerde işleyen spor basını söz konusu unsurlar üzerinden yazılı, işitsel, görsel içerikler üretmektedir (Kaya, 2001, s. 233). Sporla ilgili güncel gelişmeleri haberciliğin temel ilkeleri üzerinden kurgulayan bir uzmanlık alanı olan spor haberciliği yerel ve küresel ölçekte toplumları bilgilendirerek geniş kitlelere hitap eden bir konuma erişmiştir (Özsoy, 2009, s. 23).

Farklı dilden, dinden, ırktan olan toplulukları birleştiren sosyal bir olguya karşılık gelen sporun söz konusu gücü kitle iletişim araçlarıyla birleşince ortaya bambaşka bir durum çıkmıştır. Kitle toplumlarının en temel eğlence unsurlarından olan spor, iletişim araçlarında yer almasıyla birlikte etkisini arttırmıştır. Yazılı, işitsel ve görsel basının ortaya koyduğu sunum çerçevesinde bireylerin düşüncelerini şekillendiren spor içerikleri toplumun gündemini de belirlemeye başlamıştır.

Spor alanındaki içerikleri kitlelere aktaran basın mensuplarının söz konusu çerçevede yayınlar ortaya koyarken çeşitli ilkeler üzerinden hareket etmesi önemlidir. Sporla ilgili haber yapılırken mesleki ya da bireysel değerlerin yoğun bir şekilde öne çıktığı bu alanda sınırların belirlenmesi gerekmektedir (Tükenmez, 2003, s. 109-110). Spor gazeteciliği yapan muhabirlerin daha fazla bilgi toplayabilmek için sporcular, teknik sorumlular, yöneticiler ve

birçok kesimle yakın ilişki içinde olduğu görülmektedir. Bu durum gazetecilere habere ulaşma açısından fırsat sağlasa da çeşitli sorunları barındırmaktadır. Öyle ki ilişki seviyesinin ayarlanamadığı ortamda gazeteciler taraftar gibi hareket etmekte, takip edilen sporu veya sporcuyu yansız haberleştirememektedir. Oysaki spor gazeteciliğinden beklenen basın dördüncü güç olma unsuru çerçevesinde halkı aydınlatması ve gelişmeler hakkında bilgilendirmesidir. Ancak kaynaklarla kurulan yakın bağın bunun önünde büyük bir engel teşkil ettiği görülmektedir (Uzun, 2004, s. 19).

Öte yandan her ne kadar yalın olarak oyun temelli bir eylem gibi görünse de içinde farklı bileşenleri barındıran spor ve spor gazeteciliği günümüzde güçlü bir role sahiptir. Öyle ki siyasi, kültürel, tarihsel ve toplumsal bir anlama karşılık gelen spor, devletlerin en önemli araçlarından olmuştur (Yetim, 2005, s. 130). Günümüzde büyük bir endüstri haline gelen sporun politika ile arasında derin bir ilişkinin olduğu görülmektedir. İktidarın ulusal ve küresel çapta araç olarak kullandığı spor faaliyetleri egemen güçlerin hatalarını örtmekte aktif şekilde kullanılmaktadır. Söz konusu gücü pekiştirmek ve kitlelerin algılarını manipüle etmek amacıyla birtakım eylemlerde bulunan güçlerin spor gibi aygıtları kullandığına şahit olunmaktadır (Kazaz, 2007, s. 43). Bu noktada spor kültürünün yaratılmasında öncü role sahip olan spor gazeteciliği de ortaya koymuş olduğu içeriklerle sporun sevilmesini, yayılmasını ve aynı zamanda ideolojik anlam üretmesini de sağlamaktadır (Tükenmez, 2003, s. 61). Spor haberciliğindeki bir diğer sorun içeriklerde abartının baskın bir biçimde olmasıdır. Daha fazla okunmak, izlenmek ve takip edilmek adına haberlerin sansasyonel ve magazinsel bir biçimde kurgulanması spor gazeteciliğindeki en temel problemler arasında yer almaktadır (Dever, 2010, s. 253).

Söz konusu hususlar günümüzde spor basının öne çıkan sorunları olarak görülmektedir. Genel olarak tarafgir bir söylemin ön planda olduğu spor haberlerinde çeşitli kulüpler, sporcular, spor faaliyetleri üzerinden bir gündem oluşturulmaktadır. Oysaki spor gazeteciliğine düşen en temel görev sporla ilgili bütün gelişmeleri dengeli haberleştirmesidir. Ancak günümüzde spor haberlerinde çeşitli spor dalları ve kulüpler üzerinden bir yayıncılık yürütülmekte ve çok sayıda spor ve sporcuyu geri plana atılmaktadır. Böylesi bir işleyiş içinde spor gazeteciliği futbol gazeteciliğine evrilirken, sporun geneline ilişkin bir bilgilendirme yapan kitle iletişim araçlarının sayısı oldukça azalmaktadır.

Spor gazeteciliğinin işleyişine dair bilgilere yer verdikten sonra spor haberciliğindeki sorunu sistemin nedenlerini anlayabilmek amacıyla spor gazeteciliğinin tarihsel gelişimine bakmak yararlı olacaktır. Türkiye’de spor gazeteciliğinin ilk örnekleri 1891’de Ali Ferruh Bey

tarafından *Servet-i Fünûn* adlı dergide kaleme aldığı eskrim konulu haberle başlamıştır (Çetin, 2015, s. 153). Sporla ilgili ilk yazıyı yayınlayan gazete ise *Asır* isimli bir yayıdır. 1895 yılında “Yeni Bir Müsabaka” başlığıyla sunulan yazıda İngiltere’deki at ve bisiklet yarışları ele alınmıştır. Ek olarak ilk kez 1896 yılında Atina’da düzenlenen olimpiyat oyunları okuyucularla paylaşılmıştır (Atalay, 2004, s. 90).

Türkiye’deki spor basınında en önemli dönüşüm ise 28 Eylül 1910 tarihinde çıkarılan *Futbol* isimli dergiyle yaşanmıştır. Burhan Felek tarafından çıkarılan derginin yarısı Türkçe yarısı Fransızca yayınlanmıştır. Türk spor basınına öncüsü konumundaki yayında yer alan içerikler Burhan Felek tarafından hazırlanmıştır (Özsoy, 2007, s. 63-64). Söz konusu yayının adı futbol olsa da atletizm, at yarışı, jimnastik, eskrim, güreş gibi çeşitli sporlara dair haberlere de yer verilmiştir (Seyhan, 2012, s. 132). Spor basını Cumhuriyet’in ilan edilmesinin ardından önemli bir gelişme göstermiştir. Ali Naci Karacan tarafından çıkarılan *Akşam* gazetesi, spora ilk sayfada yer ayıran ilk yayıdır (İnuğur, 1992, s. 67). 1952 yılında ise Halit Kıvanç, Halit Talayer, Habip Edip Törenhan, Alp Zirek’ten kurulan ekip *Türk Spor* isimli bir yayını başlatmışlardır. Hemen bir yıl sonra sadece spor haberi veren *Spor Haberleri Ajansı* kurulmuştur (Kıvanç, 2002, s. 78).

1950’li yıllar spor haberlerinin öne çıktığı bir dönem olmuştur. Bu süreçte gazeteler birden fazla sayfada spor içeriklerine yer vermiştir. 1960’lı yıllarda spor haberlerine tam sayfa yer verilmiş ve *Hürriyet* 7 kişiden oluşan bir spor servisi kurmuştur (Uzun, 2001, s. 85). 1970’li yıllarda spor haberlerine gazetelerin arka sayfalarında yer verilmiş ve sporla ilgili çeşitli haberler yapılmıştır. Daha sonraki yıllarda futbol sporu öne çıkarken, belli kulüplerin haberlerine ağırlık verilmeye başlanmıştır (İlhan, 2009, s. 39).

1980’li yıllarda Türkiye’de siyasal, kültürel ve ekonomik açıdan dönüşüm meydana gelmiştir. Serbest pazar ekonomisine geçilen bu yıllarda basında da köklü değişimler yaşanmıştır. Ticari kurum haline evrilen basında kamu yararından ziyade siyasi ve maddi kaygılar gözetilmeye başlanmıştır. 1990’lı yıllarda da benzer bir basın ortamı var olmuş ve spor basınında değişimler görülmüştür. Spor basını taraftar odaklı olmaya başlamış ve okurlara promosyonlar vererek gazetenin satışı arttırılmaya çalışılmıştır. Renkli baskının ve sansasyonel içeriklerin ön planda olduğu dönemde, spor gazeteciliği televizyonla giriştiği yarışta itibarını kaybetmiş ve magazin içerikli spor haberleri ağırlık kazanmaya başlamıştır (Temiztürk, 2002, s. 279-280).

Bu süreçte Türkiye’de yaşanan dönüşümden fazlasıyla etkilenen spor gazeteciliği, büyük sermayelerin sektöre hâkim olmasıyla birlikte holdinglerin kazanç odaklı anlayışı çerçevesinde içeriğini dönüştürmek zorunda kalmıştır. Spor gazeteciliğinden futbol gazeteciliğine doğru bir dönüşümün yaşandığı bu yıllarda toplulukların siyasetten uzak tutulması fikri üzerinden futbol sporuyla ilgili haberler öne çıkarılmış ve söz konusu içerikler apolitik kitlenin yaratılmasında ve bireylerin dikkatlerinin farklı yönlere çekilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Söz konusu yıllardan günümüze kadar artarak gelen sorunlar günümüz spor gazeteciliğinin en temel problemleri olarak görülmektedir. Kamu yararının gözetilmediği spor medyasında yer alan haberler ticari ve tarafgir bir söylem üzerinden kurgulanmakta ve dolaşıma sokulmaktadır. Bununla birlikte belirli konuların ve kulüplerin içeriklerinin ön plana çıkarılması da spor yayınlarının güncel sorunları arasında yer almakta ve kar odaklı sistemin sonucu olarak dikkat çekmektedir.

Bu problemlerin kitle iletişim araçlarına içerik sağlayan haber ajanslarındaki yer alış şekilleri büyük öneme sahiptir. Gerek sağladığı haberler üzerinden gerek kendi haber platformlarıyla kitlelere spor içerikleri sağlayan ajansların bu çerçevede irdelenmesi faydalı olacaktır. Bu öneme istinaden araştırmanın bu bölümünde spor haberlerindeki söz konusu sorunlu işleyiş haber ajansları özelinde ele alınmış ve yapılan incelemeler sonucunda saptanan bulgular analiz edilmiştir.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmada *Anadolu Ajansı*, *Demirören Haber Ajansı*, *İhlas Haber Ajansı* spor haberlerindeki içerik çeşitliliği üzerinden incelenmiştir. 22.05.2021-31.05.2021 tarihleri arasında yayınlanan haberlerin ele alınmasıyla sınırlandırılan araştırma, Türkiye’deki en etkili haber ajanslarının spor haberleri çeşitliliğine ışık tutması nedeniyle önemlidir. Söz konusu çerçevede daha önce araştırma yapılmamış olması çalışmanın özgünlüğünü göstermektedir.

3.1. Amaç

AA, *DHA*, *İHA*’nın spor haberleri çerçevesinde analiz edildiği çalışmada söz konusu ajansların spor haberlerinde dengeli bir habercilik yapıp yapmadıklarını ortaya koymak hedeflenmiştir. Buna ilaveten hangi spor dallarına ve kulüplerine daha geniş yer ayrıldığını saptamak da araştırmanın hedefleri arasında yer almıştır. Bu perspektiften hareketle çalışmada şu sorulara odaklanılmıştır:

Soru 1: Haber ajansları spor haberlerinde hangi spor dallarını öne çıkarmaktadır?

Soru 2: Haber ajansları spor haberlerinde spor kulüpleri arasında bir ayırım yapmakta mıdır?

Soru 3: Haber ajansları spor haberlerini sunarken temel ilkelere dikkat etmekte midir?

3.2. Yöntem

Haber ajanslarında yapılan spor haberlerindeki içerik çeşitliliğine odaklanan bu araştırmada ele alınan haberler içerik analizi yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Bu yöntemde; kayıt altındaki bilgilerin, belgelerin analizine ve içeriklerdeki mesajların taşıdığı anlamlara yoğunlaşmaktadır (Yıldırım, 2015, s. 105). Bu açıdan içerik analizi yöntemi bulguların tasnif edilmesi ve mevcut bilgilerin ne tür anlama karşılık geldiğinin formüller eşliğinde bilimsel ve nicel biçimde ortaya konulması üzerinden ilerlemektedir (Koçak & Arun, 2006, s. 22). Bu bağlamda içerik analizini elde edilen bulgular çerçevesinde bir okuma yöntemi olarak da değerlendirmek mümkündür. Okumanın sınırlarının açık bir biçimde çizildiği yöntemde örneklerin analiz edilmesi üzerinden ilerlenmektedir (Bilgin, 2006, s. 1). Ele alınan konuyla ilgili bulguların sayısallaştırılmasıyla ve kategorileştirilmesiyle yürütülen yöntemde verilerin sıklık dereceleri gibi birtakım hususlara odaklanılmaktadır (Simon & Burstein, 1985, s. 215). Benzer kavramların ve temaların anlaşılır biçimde yansıtılması yöntemdeki temel esaslardan biridir. Bu bağlamda içerik analizinde bulguların kodlanması, düzenlenmesi ve tanımlanıp yorumlanması gibi süreçler bulunmaktadır (Akbulut, 2012, s. 186-187). Odaklanılan konuya yönelik genel perspektif ortaya konulan yöntemdeki temel amaç, verileri derin bir biçimde yorumlamaktan ziyade tanımlayıcı hususlara yer vermektir (Çalık & Sözbilir, 2014, s. 34).

3.3. Araştırmanın Modeli

İçerik analizi yöntemiyle incelenen ajanslardaki spor haberleri, üç farklı kategori üzerinden ele alınmıştır. Bu doğrultuda *AA*, *DHA* ve *İHA*; haber sayıları, haberlerdeki spor dallarının dağılımı, içeriklerin spor kulüplerine göre dağılımı çerçevesinde incelenmiştir. Bu kapsamda yürütülen araştırmanın sonunda saptanan bulgular, veriler dikkate alınarak yorumlanmıştır.

3.4. Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini, 22.05.2021-31.05.2021 tarihleri arasında yapılan toplam 568 spor haberi oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise *Anadolu Ajansı*, *Demirören Haber Ajansı*, *İhlas Haber Ajansı* olarak belirlenmiştir. Bu kurumların örneklem olarak seçilmesinde Türkiye'deki kitle iletişim araçlarına en fazla içerik aktaran ajansların başında gelmeleri etkili olmuştur.

4. BULGULAR

4.1. Haber Ajanslarındaki Spor Haberlerinin Sayıları

Tablo 1. Haber Ajanslarındaki Spor Haberlerinin Sayıları

Haber Ajansları	Haber Sayısı
AA	162
DHA	219
İHA	187
Toplam	568

Tablo 1’de ele alınan haber ajanslarındaki spor haberlerinin toplam sayılarına bakıldığında, en fazla içeriğin *DHA* tarafından üretildiği görülmektedir. 219 spor haberine yer veren ajansı, 187 haberle *İHA* takip etmektedir. İncelenen diğer haber kurumu olan *AA*’da 162 spor haberinin yapıldığı saptanmıştır. Söz konusu haber ajansları spor haberlerini günlük yayın akışları içinde yoğun şekilde kullanmışlardır. Gerek güncel gelişmelerle gerek özel konulu haberlerle okurlara ve kurumlara içerik sağlayan ajanslar spor gündeminin oluşturulmasında ve şekillenmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Ancak haber ajanslarının nicel olarak çok sayıda içerik üretmesi spor haberciliği açısından yeterli bir yayıncılık yaptığına karşılık gelmemektedir. Öyle ki haber ajanslarının spor haberlerini yaparken çeşitli kriterleri dikkate aldığı ve içeriklerini bu bağlamda kurguladıkları söylenebilir. Bu noktada çalışma kapsamında ele alınan haber ajanslarının spor haberlerinde çeşitliliğini saptamak önem arz etmektedir.

4.2. Spor Haberlerindeki İçerik Çeşitliliği

Tablo 2. Anadolu Ajansı’ndaki Spor Dallarının Dağılımı

Spor Dalı	Haber Sayısı
Futbol	87
Basketbol	17
Jimnastik	9
Karate	5
Güreş	5
Motor Sporları	5
Atıcılık	4
Halter	4
Tenis	4
Voleybol	3
Yüzme	3
Atletizm	2
Olimpiyat	2
Diğer	3

Tablo 2 üzerinden *AA*’daki haber çeşitliliğine bakıldığında, en fazla futbol haberinin yapıldığı görülmektedir. 87 futbol haberine yer veren *AA*, yerel ve küresel gelişmeleri haberleştirmiş ve içeriğinin büyük bir bölümünü futbol sporunu ayırmıştır. Toplamda 16 farklı sporla ilgili

haber üreten AA, söz konusu spor dallarına az sayıda yer ayırmıştır. 17 haberle basketbol, 9 haberle jimnastik ve 5 haberle güreş, karate, motor sporlarına yer veren AA, söz konusu haberlere ek olarak 4 haberde atıcılık, halter, yüzme gibi sporlarıyla ilgili yayınlar yapmıştır. 3'er haberle voleybol ve yüzme sporuna yer veren AA, atletizm ve olimpiyat ile ilgili ise 2 haber yapmıştır. Öte yandan diğer başlığı altındaki sporlar, tek haberle badminton, judo ve satranç olmuştur. Görüldüğü üzere, yapılan spor haberlerinde içerik çeşitliliği kavramsal olarak sağlansa da niceliksel açıdan birtakım sorunların olduğu gözlemlenmiştir. Genel olarak futbol odaklı bir habercilik sergileyen AA, spor dalları arasında dengeli olmayan yayıncılık ortaya koymuş ve bu bağlamda spor haberciliğinin temel gerekliliklerini yerine getirmemiştir.

Tablo 3. Demirören Haber Ajansı'ndaki Spor Dallarının Dağılımı

Spor Dalı	Haber Sayısı
Futbol	142
Basketbol	11
Voleybol	10
Güreş	9
Karate	7
Motor Sporları	6
Atletizm	6
Jimnastik	5
Atıcılık	3
Yüzme	2
Halter	2
Hentbol	2
Boks	2
Diğer	7

Tablo 3'te DHA'daki spor haberlerinde içerik çeşitliliğine bakıldığında, futbol sporu ön plana çıkmaktadır. 142 haberde futbol sporuna yer veren DHA, toplamda 20 farklı spor dalıyla ilgili haber yapmıştır. 11 haberde basketbol ve 10 haberde voleybol sporlarına yönelik haber üreten DHA, 9 haberde ise güreş sporuna yer vermiştir. 7 haberde karate, 6 haberde motor sporu ve atletizm, 5 haberde jimnastik, 3 haberde atıcılık sporlarıyla ilgili olayları haberleştiren ajans; boks, halter, yüzme, hentbol sporlarıyla ilgili ise 2 haber yapmıştır. Diğer başlığı altında yer alan sporlar; tek haberle bisiklet, dağcılık, tenis, golf, tekvando, çekiç, olimpiyat oyunları olmuştur. Konu olarak çeşitli spor haberlerine yer veren DHA, içeriklerin dağılımında dengeli bir yayıncılık sergilememiştir. Futbol haberlerini diğer spor dallarına göre öne çıkaran DHA, diğer sporlara az bir yer ayırmıştır. Spor haberciliğinin ilkesel bağlamda karşılığını veremeyen DHA'nın tek spora odaklanması nedeniyle dengeli ve yeterli bir habercilik ortaya koyamadığını söylemek mümkündür.

Tablo 4. İhlas Haber Ajansı'ndaki Spor Dallarının Dağılımı

Spor Dalı	Haber Sayısı
Futbol	114
Basketbol	30
Voleybol	7
Güreş	6
Jimnastik	4
Halter	4
Atletizm	3
Karate	2
Atıcılık	2
Hentbol	2
Motor Sporları	2
Diğer	5

Tablo 4'te İHA'daki spor haberlerinin dağılımına bakıldığında, diğer ajanslarda olduğu gibi 114 haberde futbolun öne çıktığı görülmektedir. 30 haberde basketbol sporuna yer veren İHA, söz konusu spor dalına da diğer ajanslara oranla geniş bir yer ayırmıştır. Voleybol sporuyla ilgili 7 haber yapan İHA 6 haberde güreş, 4'er haberde jimnastik ve halter, 3 haberde atletizm, 2'şer haberde karate, atıcılık, hentbol ve motor sporu dallarına odaklanmıştır. Diğer başlığı altında ise badminton, binicilik, gülle, tenis ve çekiç içeriklerine yer vermiştir. 16 farklı spor dalına dair haber üreten ajansın çeşitlilik açısından olumlu yayıncılık yürüttüğü görülse de spor dalları arasında denge gözetmeyip futbol konulu içeriklere ağırlık verdiği görülmüştür. Bu nedenle İHA'nın dengeli spor haberciliği sergilemediğini ve spor gazeteciliğin ilkelerine uygun olmayan bir yayıncılık ortaya koyduğunu söylemek mümkündür.

Görüldüğü üzere haber ajansları futbol konusunda odaklanmışlardır. Halk tarafından en fazla takip edilen bir spor olan futbolun sıklıkla haberleştirilmesinde söz konusu unsur temel etken olarak değerlendirilebilir. Ancak ajans haberciliğindeki spor servislerinden beklenen spor dallarını dengeli bir biçimde temsil etmesidir. Ele alınan ajanslarda genel itibariyle futbol odaklı yayıncılık öne çıkarken diğer sporlara az sayıda yer verilmiştir. Bu durum haberlerde çeşitliliğin sağlanmadığını ve yapılan haberlerde dengelilik ilkesinin gözetilmediğini açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Spor haberlerindeki söz konusu sorunlu işleyişe ek olarak, çeşitli spor kulüplerinin tıpkı spor dallarında olduğu gibi dengeli bir şekilde haberleştirilmediği görülmektedir. Tarafgir bir çerçevede hareket eden spor servislerindeki durum haberlerin içeriklerine yansırken bazı kulüpler yoğun şekilde haberleştirilirken bazılarının ise hiçbir şekilde temsil edilmediğine şahit olunmaktadır. Bu sorunlu işleyişe istinaden bu bölümde spor kulüpleriyle ilgili içeriklerin dağılımını haber ajansları özelinde incelenmiştir.

4.3. Haberlerin Spor Kulüplerine Göre Dağılımının İncelenmesi

Tablo 5. Anadolu Ajansı'ndaki İçeriklerin Spor Kulüplerine Göre Dağılımı

Spor Kulüpleri	Haber Sayısı
Galatasaray	11
Fenerbahçe	-
Beşiktaş	8
Trabzonspor	4
Diğer	59

Spor haberlerinin kulüplere göre dağılımının ele alındığı Tablo 5’te, *AA*’ndaki haberlerde en fazla Galatasaray Spor Kulübü’yle (GS) ilgili haber yapıldığı görülmektedir. Ajans; Beşiktaş Jimnastik Kulübü’yle (BJK) ilgili 8 içerik ortaya koyarken, Trabzonspor Kulübü’yle (TS) ilgili 4 haber üretmiştir. Spor haberlerinde en fazla öne çıkan kulüpler arasında yer alan Fenerbahçe Spor Kulübü’yle (FB) ilgili ise herhangi bir haberin yapılmadığı saptanmıştır. Diğer kategorisi altında 59 haber yapan *AA*, Türkiye milli takım başta olmak üzere Anadolu kulüpleriyle ilgili haberlere yer vermiştir. Ek olarak dünya genelindeki takımlarla ve oyuncularla ilgili de birtakım içerikler ortaya koyan *AA*, haberlerin büyük bölümünde belli takımlara odaklanmıştır. Öyle ki söz konusu kategoride çok sayıda içerik olmasına rağmen spor kulüpleri birkaç haber üzerinden aktarılmışlardır. Ayrıca diğer kategorisindeki spor kulüpleriyle ilgili içeriklerin olay odaklı bir şekilde kurgulandığı görülmüş ve metinlerin, görsellerin ve istatistiki bilgilerin yüzeysel biçimde oluşturulduğu saptanmıştır. Bu durumu haber ajanslarının daha fazla kişiye hitap edebilmek ve böylelikle daha fazla kar etmek hedefi üzerinden açıklamak mümkün olsa da kulüpler arasında dengeli olmayan yayıncılığın spor haberciliği açısından ciddi bir soruna karşılık geldiğini belirtmek mümkündür. Bu bağlamda çeşitlilikte dengenin gözetilmediği ajansta kulüplerin de dengeli sunulmadıkları görülmüştür. Sonuç olarak *AA*’nın yeterli bir spor haberciliği sergilemediğini söylemek mümkündür.

Tablo 6. Demirören Haber Ajansı’ndaki İçeriklerin Spor Kulüplerine Göre Dağılımı

Spor Kulüpleri	Haber Sayısı
Galatasaray	14
Fenerbahçe	4
Beşiktaş	6
Trabzonspor	8
Diğer	107

Demirören Haber Ajansı’ndaki içeriklerin spor kulüplerine göre dağılımının ele alındığı Tablo 6’da GS ile ilgili 14 haber yapıldığı görülmektedir. 8 haberde TS ele alınırken, 6 haberde BJK, 4 haberde FB ile ilgili haberlere yer verilmiştir. Bunların yanı sıra diğer kategorisi altında 107 haber yapan *DHA* milli takımlarla ilgili gelişmelere ve dünya genelindeki spor gelişmelerine odaklanmıştır. Anadolu kulüpleriyle ilgili çeşitli haberlere de

yer veren *DHA*, genel olarak belirli takımlara ağırlık vermiştir. *AA*'da olduğu gibi büyük kulüplerle ilgili haberlere daha fazla odaklanan *DHA*, diğer kategorisi altındaki spor kulüpleriyle ilgili ise az sayıda içerik üretmiştir. Söz konusu haberlerin genelinde futbol içeriklerini ön plana çıkaran haber ajansının bu yaklaşımını, ekonomik kaygılar etrafında değerlendirmek mümkündür. Sonuç olarak, *DHA*'daki spor haberlerinde spor kulüpleri arasında dengeli bir dağılımın olmadığı ve bu nedenle de yeterli bir spor haberciliği ortaya konulmadığı söylenebilir.

Tablo 7. İhlas Haber Ajansı'ndaki İçeriklerin Spor Kulüplerine Göre Dağılımı

Spor Kulüpleri	Haber Sayısı
Galatasaray	12
Fenerbahçe	4
Beşiktaş	2
Trabzonspor	7
Diğer	90

Tablo 7'de *İHA*'daki içeriklerin spor kulüpleri üzerinden dağılımına bakıldığında, 12 haberle GS'nin ön plana çıktığı görülmektedir. TS ile ilgili 7 habere yer veren *İHA*, 4 haberde FB, 2 haberde BJK ile ilgili içerik üretmiştir. Haberlerde genel olarak ön plana çıkan spor kulüplerine ek olarak diğer kategorisi altında ise 90 haber yapılmış ve bu içeriklerde çoğunlukla Anadolu kulüpleriyle ve dünya genelindeki spor faaliyetleriyle ilgili olmuştur. Milli takımları da sıklıkla haberleştiren *İHA*'da futbol konulu haberlerin öne çıktığı görülmüştür. Bu yönüyle *İHA*'nın da diğer ajanslar gibi maddi kaygılar etrafında spor haberciliği yürüttüğü saptanmış ve yapılan spor haberlerinde belli kulüplerin içeriklerine ağırlık verdiği sonucuna varılmıştır. Bu bağlamda dengeli olmayan bir yayın sergileyen *İHA* yetersiz bir spor haberciliği örneği ortaya koymuştur.

Görüldüğü üzere incelenen haber ajanslarında belirli spor kulüpleri ön plana çıkarılmış ve çok sayıda benzer haber yapılmıştır. Futbol konulu gelişmelere odaklanan ajanslar, Anadolu takımlarıyla, uluslararası kulüplerle ve milli takımlarla ilgili de anlık olaylar üzerinden yayınlar hazırlamışlardır. Söz konusu haberler basit içerikler çerçevesinde kurgulanırken GS, FB, BJK ve TS ile ilgili gelişmeler derinlemesine haberleştirilmiştir. Haberlerin bu çerçevede yapılmasında ajansların ekonomik kaygılarının etkili olduğunu söylenebilir. Geniş kitleler tarafından takip edilen söz konusu kulüplerle ilgili haberlerin büyük bir orana sahip olmasını bu bağlamda açıklamak mümkün olsa da eşit ve adil bir haberciliğin ajansların en temel ilkeleri arasında yer aldığı unutulmamalıdır.

SONUÇ

Bu çalışmada haber ajanslarının spor haberlerindeki çeşitliliğine ve dengeli yayıncılık yapısı yapımadıklarına odaklanılmıştır. Bu çerçevede Türkiye'nin en önemli haber ajanslarından olan AA, DHA ve İHA içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Üç farklı çözümleme kategorisi üzerinden analiz edilen içeriklerde söz konusu haber ajanslarının spor haberlerinde dengeli olmadıkları ve bu yönüyle de yeterli bir habercilik ortaya koymadıkları görülmüştür.

Anadolu Ajansı'ndaki spor haberlerinde çeşitli konular ele alınsa da belirli sporların ağırlıkta olduğu saptanmıştır. Öyle ki AA'da futbol içerikleri öne çıkarken diğer spor dallarına çok az sayıda yer verildiği görülmüştür. Ayrıca haberlerde belirli kulüplerin diğer spor kulüplerine göre daha az temsil edildiği de saptanmıştır. Öte yandan AA'daki spor içeriklerinde hükümet yetkililerinin sıklıkla haberleştirildiği ve bu otoritelerin açıklamalarının ön plana çıkarıldığı da görülmüştür. Bu durum, spor haberlerinin ideolojik ve politik işlevini somut biçimde ortaya koymaktadır. Ajansın bu yönde hareket etmesinde devlet kurumu olmasının etkili olduğunu da söylemek mümkündür. Sonuç olarak, AA'da yapılan spor haberlerinde belli spor dallarının ve kulüplerinin öne çıkarıldığı ve bu yönüyle dengeli spor yayıncılığının ortaya konulmadığı görülmüştür.

Demirören Haber Ajansı'ndaki spor haberlerinde de futbol konusu öne çıkarılmıştır. Diğer sporlara ilişkin az yer ayıran ajansta spor haberleri genel olarak futbol ile ilişkilendirilmiştir. Buna ek olarak belli kulüpleri öne çıkaran haberler yapan DHA, dengeli olmayan bir haber sunumu ortaya koymuştur. Çeşitli spor konularına ve kulüplerine dair haber üretilse de söz konusu içeriklerin diğerlerine oranla sınırlı çerçevede aktarıldığı görülmüştür. Nihayetinde DHA'daki spor haberciliğinin dengeli ve yeterli bir seviyede olmadığı sonucuna varılmıştır.

İhlas Haber Ajansı'ndaki spor haberlerinde de diğer iki ajansta olduğu gibi futbol haberleri ve belirli spor kulüpleri ön plana çıkmıştır. Çeşitli spor branşlarına ve kulüplerine ilişkin haber yapılsa da söz konusu kurumun dengeli olmayan bir yayıncılık yürüttüğü saptanmıştır. Futbol haberleri için detaylı ve geniş yer ayıran İHA, diğer spor branşları ve kulüpleri için yetersiz bir ölçüde sunum ortaya koymuştur. Bu yönüyle ajansın spor haberciliği bağlamında dengeli ve de yeterli olmayan bir yayıncılık sergilediğini söylemek mümkündür.

Sonuç olarak incelenen haber ajanslarının tamamında futbol odaklı haberciliğin benimsendiği görülmüştür. Basketbol, voleybol, güreş ve atletizm gibi çeşitli sporlarla ilgili haberler de yapan ajanslar söz konusu konuları futbola oranla az bir haber üzerinden aktarmıştır. Futbol

dışındaki spor dallarıyla ilgili haberlerde anlık olaylarla ilgili gelişmeleri haberleştiren ajanslar, az sayıda özgün haber üretmiştir. Futbol konulu içeriklerde ise geniş analizlere, haber dosyalarına ve özel araştırma haberlerine yer verildiği saptanmıştır. Benzer yaklaşımı spor kulüplerinde de yapan haber ajansları Galatasaray, Fenerbahçe, Beşiktaş, Trabzonspor kulüpleriyle ilgili çeşitli içeriklere yer verirken söz konusu takımların haricindeki spor kulüplerine yönelik az sayıda haber üretmiştir. Daha çok milli takımlar, Anadolu ve dünya genelindeki kulüpler üzerinden birtakım içerikler ortaya koyan ajanslar bu haberleri kısa bir şekilde vermekle yetinmiş ve geniş haberler üretmemiştir. Bu yönüyle ele alınan ajansların gerek konulardaki çeşitlilik açısından gerekse kulüplerin temsili bağlamında yeterli olmayan bir habercilik sergilediği görülmüştür.

Kitle iletişim araçlarına içerik sağlamakla yükümlü olan haber ajanslarının gazeteciliğin temel ilkelerinden olan tarafsızlık ve dengelilik değerlerine dikkat etmesi önemlidir. Yapmış olduğu haberleri kurumsal internet sitelerinden paylaşan ve medyanın geneline dağıtan ajanslar, söz konusu içerikler üzerinden spor gündeminin şekillenmesinde etkin bir rol oynamaktadırlar. Ancak yapılan incelemeler göstermektedir ki haber ajanslarında spor branşları ve kulüpleri dengeli bir şekilde haberleştirilmemektedir. Bu işleyiş medyanın genelinde mevcut olan bir problem olarak dikkat çekse de ajansların gerek genel haberlerde gerekse spor yayınlarında daha dengeli ve adil bir haberciliği benimsemesi temel ilke olarak kabul görülmelidir.

KAYNAKÇA

- Akbulut, Y. (2012), Veri çözümlene teknikleri. İçinde A. Şimşek (Ed.). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. (ss. 162-195). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Anadolu Ajansı. (2021, 22-31 Mart). *AA*. <https://www.aa.com.tr/>.
- Atalay, A. (2004). *Spor, medya ve serbest zaman*. Beta Yayınevi.
- Atlas, F. (2013). *Türkiye’de haber ajanslarının rekabet yapısı: Anadolu Ajansı ve Cihan Haber Ajansı örneği*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Baytar, O. (2006). *1992-2002 yıllarında Türkiye’de basın işletmelerinin maliyet gelir yapısının faaliyet sonuçları açısından incelenmesi*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Bengi, H. (2012). Tarihsel süreç içinde Anadolu Ajansı’nın özgün kurumsal yapısı (1920-2011). *Ankara Üniversitesi Türk inkılâp tarihi enstitüsü Atatürk yolu dergisi*, 13(50), 299-341.
- Bilgin, N. (2006). *Sosyal bilimlerde içerik analizi: teknikler ve örnek çalışmalar*. Siyasal Kitapevi.
- Bülbül, R. (2000). *Uluslararası iletişim*. Nobel Yayınevi.

- Çalık, M. & Sözbilir, M. (2014). Parameters of content analysis. *Eğitim ve bilim*, 39(174), 33-38.
- Çetin, E. (2015). Sporla ilgili Türk basınında yer alan ilkyazı: Ali Ferruh Bey ve eskrim. *International journal of social science*, 37, 149-157.
- Çevikel, T. (2012). Türkiye spor medyasında içerik çeşitliliği: günlük gazeteler ve futbol blogları arası bir karşılaştırma. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi dergisi*, 18, 110-122.
- Demirören Haber Ajansı. (2021, 22-31 Mart). *DHA*. <https://www.dha.com.tr/>.
- Dever, A. (2010). *Spor sosyolojisi*. Başlık Yayın Grubu.
- Gadimov, J. (2014). Rusya'da devlet ve özel haber ajansları: Itar-Tass, RiaNovosti ve İnterfaks. *Global media journal*, 5(9), 133-147.
- Gaulard, P. (1991). *Gazetecilik*. (Çev. S. Şakiroğlu). İletişim Yayınları.
- Girgin, A. (2002). *Uluslararası iletişim haber ajansları ve A.A.* Der Yayınevi.
- Hohenberg, J. (1978). *The professional journalist: a guide to the practices and principles of the news media*. Holt, Rinehart and Winston.
- İhlas Haber Ajansı. (2021, 22-31 Mart). *İHA*. <https://www.ihha.com.tr/>.
- İlhan, E. (2009). *Türk spor medyasında etik değerler; spor yazarlarının görüşleri*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Gazi Üniversitesi.
- İnuğur, N. (1992). *Türk basın tarihi*. Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Johnston, J. & Forde, P. (2009). Not wrong for long: the role and penetration of news wire agencies in the 24/7 news landscape. *Global media journal*, 3(2), 1-16.
- Kaya, A. Y. (2001). *Türkiye'de spor basınının haber dili: futbol haberlerinde sözcük seçimi üzerine bir içerik çözümlemesi*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Anadolu Üniversitesi.
- Kaya, Z. (2018). *Yeni medyaya geçiş sürecinde ajans haberlerinin yapısal dönüşümü (Anadolu Ajansı örneğiyle)*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Kazaz, M. (2007). *Televizyon spor haberlerinin yapısal çözümlemesi ve dil kullanımı*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Kıvanç, H. (2002). *Kupaların kupası dünya kupası, 1930'dan 2002'ye*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Koçak, A. & Arun, Ö. (2006). İçerik analizi çalışmalarında örneklem sorunu. *Selçuk iletişim*, 4(3), 21-28.
- Özsoy, P. (2009). Futbol ve medya: hedef kitleden kaynağa dönütler. *Pamukkale üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi*, 4, 21-43.

- Özsoy, S. (2007). *Kamuoyunun spor medyasından beklentilerinin nitel ve nicel yönden değerlendirilmesi*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Abant İzzet Baysal Üniversitesi.
- Paterson, C. (2007). International news on the internet: why more is less. *The international journal of communication ethics*, 4(1), 57-66.
- Savaş, İ. (1997). *Spor genel kültürü*. İnkılâp Kitabevi.
- Schneider, W. & Raue, P. J. (2000). *Gazetecinin el rehberi*. (Çev. I. Aygün). Konrad Adenauer Vakfı.
- Seyhan, P. (2012). İlk spor yazarlarımızdan Selim Sırrı Tarcan ve Yeni Muhit dergisindeki yazılarından örnekler. *Global Media Journal*, 3(5), 129-141.
- Simon, J. L. & Burstein, P. (1985). *Basic research methods in social sciences*. Random House.
- Şahin, M. (2012). *Ajans gazeteciliği ve haber ajansları*. Pelikan Kitapçılık.
- Şahin, M. (2013). Ajans gazeteciliği ve medya sektöründe haber ajanslarının etkinliği. *İletişim kuram ve araştırma dergisi*, 37, 196-210.
- Temiztürk, H. (2002). Türk spor basınının etik ve teknik sorunları. *İletişim fakültesi dergisi*, 13, 269-289.
- Topuz, H. (2003). II. Mahmut'tan holdinglere Türk basın tarihi. Remzi Kitabevi.
- Tükenmez, M. (2003). *Medya ve spor*. Etikus Yayınları.
- Uzun, R. (2001). *Türkiye'de spor basını 1980-2000*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Uzun, R. (2004). Türkiye'de spor basınının etik anlayışı. *Gazi Üniversitesi iletişim fakültesi dergisi*, 19, 1-20.
- Yetim, A. (2005). *Sosyoloji ve spor*. Morpa Kültür Yayınları.
- Yıldırım, B. (2015). İçerik çözümlemesi yönteminin tarihsel gelişimi uygulama alanları ve aşamaları. İçinde B. Yıldırım (Ed.). *İletişim araştırmalarında yöntemler: uygulama ve örneklerle*, (ss. 105-155). Literatürk Akademia.

ZİYA GÖKALP'İN DİN VE DİNİ TERBİYE ANLAYIŞI

Davut IŞIKDOĞAN¹

Öz

Bu çalışmada; Osmanlı son dönemlerine ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına tanıklık etmiş bir düşünür olarak Ziya Gökalp'in; din anlayışı ve dini terbiye hakkındaki görüşleri üzerinde durulmaktadır. Gökalp'in din ve dini terbiye ile ilgili düşünceleri Cumhuriyetin kurucu iradesi üzerinde oldukça etkili olmuştur. Düşünce itibarıyla dramatik geçişler yaşayan Gökalp, sosyoloji, siyaset ve terbiye ile ilgili görüşleriyle toplumu da etkilemiştir. Osmanlıcı düşüncesiyle dini, toplumu bir arada tutan temel faktör olarak görmesine karşın Gökalp, ikinci döneminde laik anlayışı savunmuş, şiir ve yazılarıyla bu düşüncelerini ortaya koymuştur. Din eğitiminin çocukluktan itibaren verilmesi gerektiğini ifade eden Gökalp, bu süreçte tarih, kültür, din esasları ve fen ilimlerinin beraber verilmesinin önemine işaret etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ziya Gökalp, din, dini anlayış, din eğitimi

¹Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Ana Bilim Dalı, isikdogan@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5896-3933.

ZİYA GÖKALP'S APPROACH OF RELIGION AND RELIGIOUS TRAINING

Absrtact

In this study; as a thinker who witnessed the last periods of the Ottoman Empire and the first years of the Republic, Ziya Gökalp's understanding of religion and his views on religious upbringing have been discussed. Gokalp's thoughts on religion and religious upbringing had a great impact on the founding will of the Republic. Gokalp, who experienced dramatic transitions in thought, also influenced the society with his views on sociology, politics and education. Although he saw religion as the main element to unit society with his Ottomanist thought, Gokalp defended the secular understanding in his second period and revealed these thoughts with his poems and writings. Expressing that religious education should be given from childhood, Gokalp points out the importance of giving history, culture, religious principles and science together in this process.

Keywords: Ziya Gökalp, religion, religious understanding, religious education

GİRİŞ

Dini terbiye veya yeni ifadeyle din eğitimi kavramı, ülkemizde çok eski bir tarihe dayanmamakla birlikte, cumhuriyet döneminden beri sıklıkla kullanılan ama birçok açıdan temellendirilmeye ihtiyaç duyulan bir kavramdır. Ülkemizde, bu kavramın eğitim ile ilişkilendirilmesinde ve eğitime olan etkilerinin ortaya konmasında değerli görüşler beyan eden mütefekkirler olmuştur. Bu şahsiyetlerin düşüncelerinin tespit edilmesi ve doğru bir şekilde ele alınması önem arz etmektedir. Günümüzde yaşadığımız birçok sorunun çözümü, o dönemde yaşayan mütefekkirlerin ve beyan ettikleri fikirlerin doğru okunmasıyla mümkün olabilmektedir. Ülkemizde din eğitimi konusunda yeni düşünceler öne süren ve bu konuda eser neşreden düşünürlerden birisi de Ziya Gökalp'tir. Gökalp, yaşadığı dönemde din ve din eğitimi ile ilgili önemli fikirler ortaya atmıştır. O dönemde ortaya koyduğu görüşlerin etkisi günümüzde hala devam etmektedir.

Gökalp, farklı etnik oluşumları içinde barındıran Osmanlı İmparatorluğu'ndan, bir ulus devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde, ülkenin içinden geçtiği sancılı, bunalımlı değişim dönemlerine tanıklık etmiş, 20. yüzyıl Türkiye'sinin sosyal bilimler alanında yetiştirdiği öncü düşünürlerden birisidir. Bilim adamı kimliğinin yanı sıra Gökalp, aynı zamanda, sosyal bilimler metodolojisi ışığında oluşturduğu toplumsal sorunların çözümüne ilişkin tezler ile ülke siyasetine yön vermiş, aktif bir siyaset adamıdır (Parla, 1999, s. 17). Siyasi ve ekonomik buhran, dünya savaşı ve yeni kültürel değerler edinmeye yönelik arayışların tecrübe edildiği bir dönemde, Türkiye'nin milli kimliğini ve iradesini oluşturmaya yönelik sosyolojik çalışmalarıyla, Türk, İslam ve Batılı değerler ve kavramların sentezini oluşturmayı denemiştir. Öyle ki bu süreçte Gökalp, ilk olarak Ali Hüseyinzade'nin sözünü ettiği "Türkleşmek,

İslâmlaşmak, Avrupalılaşmak” düşüncesini geliştirerek Türk Yurdu mecmuasında “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak” başlığı adı altında neşredip konuyla ilgili görüşlerini geniş bir şekilde dile getirmiştir (Bkz. Gökalp, 1918, s. 1-89).

Gökalp parçalanma ve bunalım içinde olan bir topluma çıkış aradığı gibi, yeni bir millet inşasına da çalışmıştır. Dini ele alırken de bu noktadan hareketle dinin yorumunu bu arayış çerçevesinde yapmış ve nitelik hem ittihat ve terakkinin hem de Cumhuriyetin yenilikçi din anlayışlarına destek çıkmıştır (Yıldırım, 1999, s. 83). O’nun Türk toplumunun lâikleşmesi ve modernleşmesi yolundaki görüş ve önerileri, Cumhuriyetle birlikte gerçekleştirilen reformlara giden yolu açmıştır. Gökalp, çağdaş Türk dünyasında, din konusunu ve özellikle İslâmiyet’i modern bilimin ve bilhassa müspet sosyolojinin ışığı altında sistematik bir şekilde ele almak başarısını gösteren ilk din sosyoloğudur (Günay, 1989, s. 234-235) Bu nedenle günümüzde hala devam eden din eksenli birçok tartışmanın nedenini ve günümüze yansımalarını analiz edebilmek için Gökalp, okunması ve anlaşılması gereken bir fikir adamı olarak önümüze çıkmaktadır. Çalışmamızda Gökalp’in din ve dini terbiye anlayışı ortaya konmakla birlikte kısmen Osmanlı’dan Cumhuriyete geçişte yeni dönemi etkileyen düşünceleri de ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. ZİYA GÖKALP VE DİN ANLAYIŞI

Başka herhangi bir düşünürün din anlayışını ortaya koymak, Ziya Gökalp’in dine bakışını ve anlayışını ortaya koymak kadar zor değildir. Zira Gökalp’in ilk dönem şiir ve yazılarına bakıldığında din ile ilgili altyapısının yüksek oluşu göze çarparken sonraki dönemlerde pozitivist bir çizgide yazılar kaleme aldığı görülmektedir. Ülken’in deyimiyle Diyarbakır’daki Ziya ile Selanik’teki Ziya’nın bambaşka iki ayrı kişiliği vardır. Birincisi Tanzimat devrini yaşayan Osmanlı milliyetçisidir; ikincisi sarih olarak Türkçüdür. Düşünce sürecinin ilk aşamasında Gökalp, Osmanlıcılık akımının ve dolayısıyla Namık Kemal’in etkisindedir. Bu dönemde Gökalp, temel İslami ilimlere ve özellikle kelam ve tasavvuf ile ilgili kaynaklara yoğunlaşmıştır. “Volkan” ve “Diyarbakır” gazetelerinde yayınlanan ilk yazılarında Gökalp’in dini hassasiyetleri dikkati çekmektedir. İçtimâ-i Siyâsî İ’tizâl-i Siyâsî başlıklı yazısında Gökalp, İcma, cemaat, cuma, ehl-i sünnet ve’l-cemaat gibi kavramlardan yola çıkarak, İslam’ın sosyal hayata dair pek çok hüküm ihtiva eden bir din (içtimai şeriat) olduğunu ispata çalışmıştır. O’na göre “İslam, Araplar’ı çadırdan, Türkler’i ise, bozkırdan kurtarıp medeni hale getirmiştir”. Aynı yazıda, içtihat meselesine de değinmekte ve içtihat kapısının kıyamete kadar açık kalacağını ifade etmektedir (Gökalp, 1976a, s. 113-115). Aynı dönemde “Peyman” gazetesinde

yayınlanan makalelerinde Gökalp, din, tasavvuf, medrese gibi konulara değinmiştir. Ona göre; “Batıda bütün kemalin kaynağı fendir. Oysa, Şarkta da her feyzin membaı dindir. İslâm dini, İslâm devletlerinden önce gelmektedir. Başka memleketlerde dinin menbaı devlet olduğu halde, Ceziret’ül Arab’da devletin masdarı dindir.” Ayrıca, İslam’ın bir cevher-i hakikat olduğunu; gelişmiş bir medeniyet yaratabilmek için İslam dininin yeterli olduğunu; bunun da içtihad merkezleri konumundaki medreseler aracılığıyla gerçekleşeceğini ileri sürmektedir. Ülkenin geri kalmışlığının sebebinin medreselerdeki eğitimin duraksamasından kaynaklandığına inanmaktadır. Dini cehaletin olduğu yerde istibdadın olacağını ve İslam medeniyetinin olduğu yerde ise hürriyetin var olacağını savunmaktadır (Gökalp, 1976a, s. 79-82).

Düşünce anlamında Gökalp’in birinci dönemden ikinci döneme geçişi uzun zaman almamıştır. Geçiş süreci tam bir ruh devrimi manzarası göstermektedir (Ülken, 2014, s. 450). Bu nedenle Ziya Gökalp’in fikri çelişkileri bu çalışmanın birçok yerinde göze çarpacaktır.

Bu durumun birkaç sebebi vardır:

Birincisi; Gökalp hem saltanat hem de meşrutiyet dönemlerini yaşamış bir düşünürdür. Bir yandan Batı karşısında teknik anlamda geri kalmış bir milletin kurtuluşu için çare aramakta diğer yandan öğrendikleriyle inandıkları arasında ilişki kurarak bu çarenin asra uygunluğunu bulmaya çalışmaktadır. Bu çalkantılı dönem tıpkı çoğu düşünürü etkilediği gibi Gökalp’i de derinden etkilemiştir.

İkincisi; Gökalp’in, hayatında çok az insanın rastlayabileceği değişik fikirlerdeki insanlarla muhatap olması ve bu çevredeki insanlarla zaman geçirmesidir. Ziya Gökalp, hayatının ilk evresinde Müslüman bir babadan ders almış, medrese geleneğiyle yetişmiş ve Müslüman bir çevrede büyümüştür. Bu gelenek her yönüyle kendisini şiir ve makalelerinde göstermektedir. Bu dönemki şiirlerinde Allah, Peygamber, Namaz, Zekât ve Oruçtan bahseder. Bunları medrese talebesi formasyonunun yoğun şekilde hissedildiği bir üslupla ele almıştır. İslam’ın en son ve yüce bir din olduğunu büyük bir heyecanla yazılarına dökmüştür.

Daha sonra Dr. Yorgi ve Abdullah Cevdet ile tanışmıştır. Abdullah Cevdet’in din karşıtı fikirleri Gökalp’i etkilemiş ve bunun etkisiyle boşlukta kalıp sonunda intihar etmiştir. Gökalp bu durumu daha sonra şöyle ifade etmiştir: “Zaman geçtikçe ümitlerim sönüyor, hayatın ruhi değeri gözümünden düşüyordu. Bu durum öyle bir biçim aldı ki artık hayvan gibi yalnız yemek içmek için yaşamaktansa ölümü üstün tutmak düşüncesini benimsemek zorunda kaldım. Bu sebeple kendimi öldürmek istedim.” (Şapolyo, 1974, s. 43). Daha sonra İttihad ve Terraki’nin Diyarbakır temsilcisi olmuş, bu cemiyetin azası olarak 1909 yılında Selanik’e gitmiş ve en

sonunda yeni Türkiye'nin kurulmasında fikir öncülüğü yapanlarla beraber fikir mütalaasında bulunmuştur. Göze'nin tespitiyle, "Ziya Gökalp, İttihad-ı Terakki'nin hoca'sıdır. İttihad-ı Terakki deyince akla iki şeyin geldiği günler az olmamıştır: Merkez-i Umumi ve Hoca. Hoca, Ziya Gökalp'tir. Osmanlı İmparatorluğu'nu tasfiyeye götüren İttihad-ı Terakki'den tarih hesap soracaktır bir gün. Bu işin fikri planda muhatabı da Ziya Gökalp'tir." (Göze, 1975, s. 177).

Üçüncüsü; her insanın, yaşamında, farklı olay ve kişilerin etkileriyle düşüncelerinin değişebilme ihtimali olduğu gibi Ziya Gökalp'in de din ile ilgili düşüncelerinin değişmesi tabii ve doğaldır. Nitekim ilk zamanlarda, Diyarbakır eşrafından olan babasının da tesiriyle Gökalp, Namık Kemal'in etkisindedir ve dolayısıyla Osmanlıcıdır (Günay, 1992, s. 40). Ardından Fouille, Durkheim ve Comte'nin felsefi fikirlerinden etkilenmiştir. Daha sonra ona Türkçülüğü aşlayan Hüseyinzade Ali Bey'in etkisiyle milliyetçiliği dinin yerine koyacak kadar fikir değişikliğine gitmiştir.

Dördüncüsü; belki de dini fikirleri ve dine karşı duruşu her zaman aynı olmasına rağmen uygulama alanı bulamamıştır. Daha sonra devletin zayıflamasıyla, çalkantılarla dolu bir dönemde yıldızının parlamasıyla İttihat ve Terakkinin hocalığını yapan Gökalp'in bunları uygulama fırsatı bulduğu söylenebilir. Bu dönemde, Necip Fazıl Kısakürek'in deyimiyle, o, hiçbir fikir adamına nasip olmayacak şekilde düşüncelerini devlet politikası haline getirmeye muvaffak olmuştur (Kısakürek, 1968, s. 160).

Beşincisi; Gökalp'in yaşadığı devirlerin hâkim havasına uyma temayülünü de göz önünde bulundurmak gerekir.

Türk cemiyetinin sosyal hayatına dair ciddi araştırmalar yapmış, düşünceler üretmiş, hükümler yürütmüş ve yeni bir cemiyetin nasıl olacağı üzerinde sistemli olarak düşünülmüş bir mütefekkir ve sosyolog olarak Gökalp, dine büyük bir yer ve önem vermiştir. O, bu bakımdan derin metafizik endişeler taşımış ve metafizik konular üzerinde uzun müddet kafa yormuş, aynı zamanda yeni fikirler üretebilmiş bir düşünürümüzdür. Onun üzerinde durduğu esas mesele, yeni Türkiye'de dini hayatın nasıl olacağı ve bilhassa İslamiyet'in nasıl bir yer işgal edeceği meselesi idi (Bolay, 1989).

Din konusu ile ilgili Gökalp'in üzerinde durduğu asıl mesele modern toplumda dinin yeri ve işlevinin ne olacağıdır. Güngör'e göre, "Türk milliyetinin bütün unsurları gibi dinin de yeni Türk hayatındaki yerini ilk defa Ziya Gökalp ele almıştır." (Güngör, 1993, s. 50).

Ziya Gökalp denince, akla ilk gelen hususlardan birisi de şüphesiz günümüzde hala tartışılmaya devam edilen ve bir türlü sağlam bir zemine oturtulamayan laiklik kavramıdır. Cumhuriyetten önce ne Batıcılar, ne de İslamcılar arasında laiklikle ilgili tartışmalara rastlanmamaktadır. Gökalp laiklik hususunda görüşlerini ilmi bir tarzda açıklayan il düşünürdür. (Hanioglu, 1966, s. 375-383). Gökalp'in, gayretleriyle laiklik, Türkçülerin programı çerçevesinde, İttihat ve Terakki idaresine sunulmuştur. Nitekim 1917 yılında toplanan İttihat ve Terakki Kongresine Gökalp, tarihi, sosyolojik ve hukuki araştırmalara dayanan hatta şeyhülislamlık müessesesinin ilgasını teklif eden bir tebliğ de sunmuştur (Türkdoğan, 1987, s. 112).

Gökalp, din müesseselerinin devlet işlerinden ayrılması ile ilgili görüşlerini şiirlerinde dile getirir. "Halife ve Müftü" adlı şiirinde, "Devlet" ile "Medrese'nin", "Müftü" ile "Halife'nin" birbirinden ayrılmasını istemektedir.(Gökalp, 1987, s. 29)

"Devlet ile medrese iki ayrı âlemdir.

Müftü ile halife birbirine karışmaz,

Ayrıysa da bu iki kuvvet, daim tev'emdir,

"Nüfuz bende" diyerek birbiriyle yarışmaz"...

Gökalp, "Devlet" adlı şiirinde de, "hukuk" ile "din'in" birbirinden ayrı iki farklı alan olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda savunduğu dinî reformlara, tarihi tekâmül teziyle deliller aramıştır. O'na göre din, geçirdiği tekâmül sonucu ahlaki bir yapıya bürünmüş ve bunun sonucunda da, bireysel davranışlara yön veren içsel bir duyguya dönüşmek suretiyle, bir vicdan meselesi haline gelmiştir. O, bu bakış açısını hukuka da uygulamıştır. Nitekim O'na göre, tarihi tekâmül içerisinde önce kavmî hukuk ortaya çıkar, ardından ilâhi hukuk gelir ve en sonunda hukuksal tekâmül, laik hukuk ile tamamlanır (Yıldırım, 1999, s. 123).

"Lakin hukuk dinden ayrı bir iştir,

Bırakılmış ulü'lemre, devlete...

"Hukuk örfe uymayınca değişir,

Örfe uydur" demiş Tanrı, millete!" (Gökalp, 1987, s. 30).

Nitekim Heyd, Gökalp'in, dinin devlet işlerinden ayrılması tezi üzerinde şöyle bir değerlendirme de bulunur: "Gökalp'in asıl gayesi, din ile devleti birbirinden ayırmak, yani Türk milletinin siyasi ve sosyal hayatı üzerinde İslam hâkimiyetini sonra erdirmek ve din ile Doğu

medeniyetini tefrik etmek. Böylece Türk milli kültürü ve Avrupa medeniyeti ile esas İslami değerlerin birlikte muhafazasını sağlamaktır.” (Heyd, 1979, s. 104-105).

Gökalp, dini kurumların devletle birbirine zararlı şekilde karışmasının, İslam’ın ilk dönemlerine kadar gittiğine inanır. Artık seküler ve dini otoritelerin faaliyet alanlarını ayırmanın zamanının geldiğini iddia eder. Akademik eğitim alanında da seküler ve dini sistem ikiliğine son vermek ister (Heyd, 1979, s. 99-102). Ayrıca Gökalp bunu hukuk alanında da savunur ve “Şer’i ve nizami iki mahkeme olamaz” fikrinden hareket eder. Bu savunması ile Mustafa Kemal’in gerçekleştirdiği medeni kanunun devrimine zemin hazırlar (Ülken, 2014, s. 472). Nitekim Gökalp’in ileri sürdüğü dinî reform bağlamında, 1913’de yayınlanan bir kararname ile laik mahkemelere oranla Şer’i mahkemelerin yetkileri kısıtlanmış (Heyd, 1979, s. 99-102); ardından 13 Mart 1917 yılında yayınlanan bir kanunla “nizamiye” ve “ticaret” mahkemeleriyle birlikte “şer’iyye” mahkemeleri de Adliye Nezâreti’ne bağlanmıştır (Yavuz, 1988, s. 390). Söz konusu sürecin bu şekilde fiiliyata dönüşmesinde Gökalp’in de mensubu olduğu İttihat ve Terakki partisinin konuyla ilgili ısrarlı tavrının da ciddi bir etkisinin olduğunu belirtmek gerekir. Zira adı geçen partinin 1916 yılında gerçekleştirdiği kongrede, şer’iyye mahkemelerinin Meşihat makamı yerine Adliye Nezâreti’nin çatısı altında yer almasının daha münasip olacağı konusu dile getirilmiş ve bu sav ısrarla savunulmuştur (Göküş, 2020, s. 118).

Gökalp’in din ve devlet işlerini birbirinden ayırma görüşü özellikle hilafet müessesesini etkiler. O, yazılarında ümmet ve millet kavramlarını şu şekilde tarif eder: “Ümmet, aynı dine mensup fertlerin mecmuu demektir. Ümmetin müşterek olan hayatı yalnız dinden ibarettir. Hâlbuki millette din müşterek olduğu gibi bundan başka lisan, ahlak, hukuk ve siyaset, güzel sanatlar, iktisat, ilim ve felsefe ve fende müşterektir.” (Ülken, 2014, s. 472).

Gökalp’in eserlerinde laiklik ile ilgili öne sürdüğü fikirler, yıllarca Türkiye’de hüküm sürecektir. “Gerek din kitaplarının, hutbelerle vaazların, Kur’an-ı Kerim’in ve gerek ibadet ayinlerden sonra okunan bütün dualarla münacatların ve hutbelerin Türkçe okunması lazım geldiğini” söyler. Buna gerekçe olarak da, Türk halkının, hatiplerin ve vâizlerin söylediklerini anlamaları durumunda, ibadetlerden daha çok zevk alacağını ileri sürer (Gökalp, 1976b, s. 160).

Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur,

Köylü anlar manasını namazdaki duanın;

Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur’ân okunur,

Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüda’nın;

Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın.

Bununla birlikte Gökalp vaizlerin şahsında din adamlarının hutbe ve vaaz verirken nasıl bir metot takip etmeleri gerektiği konusunda da şunları söyler;

“Vaiz deme cehennem ateşi,
Çıkar bilmem kaç bin çeki odundan;
De ki vardır bir güzellik güneşi,
Doğmuş bizim aşkımızın od’undan.

De ki vardır “Tuba” adlı bir ağaç,
Kökü gökte, gönüllerde dalları;
Yemişinden yedi ruhum, değil aç,
Bütün sevgi, şefkat onun balları.

Vaiz, bana muhabbeti Şerheyle,
Ben aramam melek nedir, şeytan ne?
Erenlerin esrarından söz söyle,
Seven kimdir? Sevilen kim? Sevmek ne?

Beni cennet vaadiyle avutma,
O, kalbimdir çünkü sevgi ilidir;
Cehennem azabıyla korkutma,

Korku nedir bilmez, gönlüm delidir (Gökalp, 1915a, s. 552).

Ayrıca kadın merkezli sorunların belki de en önemli konularından biri olan ve etkisi günümüze kadar süren örtü sorunu ile ilgili şu fikirleri öne sürer: “Kadınların örtünmesi biraz dinsel, bir parça ahlaksal, bir parça estetik ve bir parça da teknik olan bir sorundur. Örtünmenin dinsel boyutuyla müftüler ve vâizler, ahlâkî boyutuyla ahlâkçılar, estetik boyutuyla modacılar ve teknik (fennî) kısmıyla da bu konunun uzmanları ilgilenmelidir.” (Duru, 1965, s. 80-84). Gökalp’e göre “eski Türk kadınları örtünmeye hiçbir kayıtle bağlı değillerdi.” (Gökalp, 1976b,

s. 165). Ülken, bununla ilgili şunları ifade etmektedir: “Gökalp, kadınlardan tesettürü kaldırmak istiyordu; çünkü eski Bizans ve İran medeniyetinin tesiriyle bunun Müslüman kadınlara geldiğini iddia ediyordu.” (Ülken, 2014, s. 324).

Birçok makalesinde dinin anlamı, sosyal hayattaki yeri ve Türk milleti için nasıl bir öneme sahip olduğundan bahseden Gökalp için Baltacıoğlu şu ifadeleri kullanmıştır: “Din üzerine yaptığı incelemeler o kadar yerinde o kadar ilgi çekicidir ki, günün birinde Türk aydınları milletçe ilk kalkınmanın dinle olabileceğine inanacak olursa, hem de bu kalkınmayı yapmak isteyecek olursa, Gökalp’in yazılarını okumakla, onun dine verdiği önemi anlamakla işe başlayacaklar.” (Baltacıoğlu, 1966, s. 64).

Volkan’da yazdığı “İçtimâ-i Siyâsî İ’tizâl-i Siyâsî” başlıklı yazısında Gökalp, icma, cemaat, cuma, ehl-i sünnet vel’cemaat gibi kavramlardan yola çıkarak, İslam’ın toplumsal bir din olduğunu ispatlayacak deliller ileri sürer. O’na göre İslam, Arapları çadırdan, Türkleri ise bozkırdan kurtarıp medeni hale getirmiştir (Keskin, 2003). Aynı yazıda, içtihat meselesine değinmekte ve içtihat kapısının kıyamete kadar açık kalacağını belirtmektedir.

Gökalp, dini, ahlak ile kıyaslayarak geniş bir pencereden şu şekilde tarif eder: “Bir kıymet daha vardır ki bütün manevi kıymetleri cami olmak dolayısıyla ahlaki kıymeti de camidir; bu itibarla ahlaki kıymetin de fevkindedir. Bu en yüksek kıymet, dini kıymetten ibarettir. Dini kıymeti de bize mukaddes kelimesi irae eder”. (Gökalp, 1982, s. 22). Ona göre, insanı hayvandan ayıran ve manevi hayatı tesis eden değerler din, ahlak ve bedii kıymetlerdir. “İnsanın ruhundan her türlü içtimai mefkûrelerle dini, ahlaki, bedii kıymetleri çıkarırsanız, orada manevi hayattan hiçbir eser kalır mı? Bunlar çıktıktan sonra, insanın ruhunda yalnız muhtelif bilgiler ve bir de hayvanlarla müşterek bulunan ihtisaslar ve ihtiyaçlar kalmaz mı?” (Gökalp, 1982, s. 54).

Dinin ahlaki kapsadığını ve ona güç verdiğini ifade eden Gökalp, dini olan bir şeyin aynı zamanda iyi olduğunu hatta iyiden de daha iyi olduğunu söyler: “Dinin en çok kuvvet verdiği şey ahlaktır. Peygamberimiz, “Ben ahlakı tamamlamak için gönderildim” buyuruyor. Bundan başka, bir şey mukaddes ise o behemehâl iyidir de. Hatta diyebiliriz ki mukaddes iyiden daha iyi bir şeydir.” (Gökalp, 1982, s. 22). Din ve ahlak ilişkisinin çerçevesini bu şekilde çizen Gökalp, akabinde İslam’ın emir ve yasaklarını “sadece sevap işlemek, cennete gitmek veyahut dünya nimetlerine ulaşmak için değil aksine olaylara Allah rızasını ve Allah sevgisini temele alan bir anlayışla yaklaşmanın daha doğru olduğunu belirtmiştir;

Benim dinim ne ümididir, ne korku,

Allahım'a sevdiğimden taparım!

Ne Cennet ne Cehennemden bir koku,

Almaksızın vazifemi yaparım.” (Göküş, 2020, s. 109; Ayrıca bkz. Zekeriya, 1918, s. 239)

Dini, “Hususi bir ümmet tarafından mukaddes tanınan bir takım itikatlarla ibadetlerin mecmudur” (Gökalp, 1923, s. 7-10) şeklinde tarif eden Gökalp'e göre din, her şeyden evvel toplum için manevi ihtiyaçlardan birisidir (Gökalp, 1982, s. 34). “Terbiye nokta-i nazarından en faydalı olan amil dindir. Zira dinin telakisine göre, ruh bütün kemallerin camii olan ulûhiyetin bir nefhasıdır. Ruhta hem hür bir irade, hem de fazilet mükellefiyeti vardır. Bu mükellefiyetin müeyyidesi olmak üzere uhrevi bir mesuliyeti de var. İnsan, aradığı ekmel fazileti, ekmel hürriyeti, ekmel adaleti bu maddiyat âleminde bulamasa da bu mefkûrelerine, mev'ut uhrevi bir hayatta ulaşacaktır. Bu itikatlar, hep insanın ruhunda ali temayüller uyandıracığı için faydalı fikirlerdir.” (Gökalp, 1982, s. 69).

Dinin yalnız fertlere şahsiyet vermekle kalmadığını aynı zamanda toplumlara da şahsiyet kazandırdığını belirterek yalnız bireysel değil aynı zamanda toplumsal yönüne de vurgu yapmıştır. Ona göre dinin rolü yalnız fertlere şahsiyet vermekten ibaret değildir, cemiyetlere şahsiyet veren de yine dindir. Peygamberlerin dinin en büyük pişdarı olduğunu ifade eden Gökalp, peygamberlerin hem cemiyetlere, hem de fertlere kat'i şahsiyetler veren semavi bir kitapta, kudsi bir sünnetle, dini bir teşkilatla beraber geldiklerini ifade eder. Sultan-ı Enbiya olan Peygamberimiz, badiye Araplarını amîk bir cahiliyetten en yüksek bir hars ve medeniyete yükselttiği gibi, zuhurundan yüz sene geçmeden neşrettiği din, dört yüz milyonluk büyük bir insanîyetin içtimai ve ferdi nazım ve mürebbisi oldu (Gökalp, 1982, s. 23-24). Yakın zamana kadar ülkemizde tartışılan kamusal alan tartışmasına o dönemlerde Gökalp'in değinmesi önemli görülmektedir. Gökalp'e göre din, yalnızca kişi ile Allah arasında olan bir şey değil aynı zamanda toplumsal inşa rolüne de sahip bir amildir.

Gökalp'e göre, medeni cesaretin kaynağı Allah'a tevekküldür. Allah'a tevekkül eden bir lahza ümitten mahrum kalmaz, bir dakika bedbin olmaz, hiçbir düşmandan korkmaz, hiçbir kedere mağlup olmaz. Daima meserret, huzur ve saadet içinde yaşar. Bir filozof diyor ki: “Ağacın kıymeti yemişinden anlaşılır.” O halde, bu kadar tatlı yemişleri veren böyle bir ağaca lakayd kalmak büyük bir gaflet değil midir?” Huzur ve saadet içinde yaşamının sırrını Allah'a tevekkül etmeye bağlar. Allah'a tevekkül etmeyi, tatlı yemiş veren bir ağaca benzeterek bu ağaca lakayd kalmayı gaflet olarak niteler (Gökalp, 1976a, s. 26).

Ona göre İslam dini, akla yahut örfе uymayan hükümleri kabul etmemeyi kendisine esas tutmuştur. Gökalp, kelam ilminin esası olan “Bir itikat meselesinde akıl ile nakil birbirine zıt olursa, nakil, akla göre manalandırılır.” kaidelerini nazara vererek İslamiyet’in bütün zamanlarda sosyal hayatın doğuracağı her türlü bilim ve geleneklerle ahenkli kalacağını söyler. Hiçbir dinin İslamiyet kadar bütün zamanlara ve bütün milletlere uygulanmasının mümkün olmadığını çünkü gerçeklik hükümlerinde zamanın aklını, kıymet hükümlerinde ise milletlerin örf ve geleneklerini esas olarak kabul eden dinin yalnız İslamiyet olduğunu ifade eder. Avrupa’da yüzyıllarca çalışıldığı halde “ilim ve din çatışması” meselesinin çözülmediği, bizim dinimizde ise ilk günden beri bu meselenin halledildiğini hatırlatır. Bütün bunlara dayanarak İslam dininin akıl ve örfle beraber çalıştığını söyleyerek İslamiyet’in bizi milletlerarası bir medeniyet zümresine mensup kıldığını ispatlar. Gökalp bu düşüncesini afede ederken şu cümlelerle devam eder: “Avrupa’da, yüzyıllardan beri çalışıldığı halde, çözülmemiş olan “ilim ve din çatışması” meselesi, bizim dinimizde ilk günden beri halledilmiştir. Bununla beraber, İslam dininin akıl ile örfе dayandığının meydana çıkması, din buhranına bir ilaç sağlamakla kalmadı. Aynı zamanda, milletlerarasıcılık fikrinin bir kıymet kazanmasına da sebep oldu. Madem akıl ve bunu temsil eden müspet ilimler milletlerarasıdır; o halde, biz müşterek bir dine sahip olan İslam cemaatından başka, bir de müşterek bir akla sahip bulunan milletlerarası bir medeniyet zümresine mensubuz. İslamiyet’in “ilim Çin’de bile olsa arayınız!” buyurması, bize aklın ve ilmin milletlerarası olduğunu gösterir. “Hikmet müminin yitik malıdır, onu nerede bulursa almalıdır!” nassı da bu hakikati gösterir. Dindaşlık bizi bir İslam zümresine dahil ettiği gibi, ilimdaşlık da bizi bir medeniyet zümresine götürür.” (Gökalp, 1997, s. 282-284).

Gökalp’e göre, sosyal hayat bir takım değerlerin teşkil ettiği uyumdur, bu değerlerin uyumu, sistemde bir derecelendirme meydana getirir. Bu surette, değerlerin derecelenmeleri dini değerlerden iktisadi değerlere doğru bir sıralama gösterir. Sosyal değerlerin en altında iktisadi değer, iktisadi değerün üstünde ilmi değer, ilmi değerün üstünde estetik değer, estetik değerlerin üstünde ahlaki değer ve ahlaki değerün üstünde ise dini değer bulunur. Bu sebeple Gökalp’e göre dini değer bütün değerlerin üstündedir (Türkdoğan, 1987, s. 112).

Her ne kadar tasavvuf ve dolayısıyla İslamiyet, Gökalp’in düşünsel gelişiminin ilk aşamalarında belli bir rol oynamış ve toplumsal felsefesinin arka planını oluşturmuş olsa da, sonraki yazılarında fazla yer almamıştır.

Gökalp’in asıl denediği, “laik bir ahlak felsefesinin ve bilimsel bir toplum kuramının, temelde tasavvuf felsefesi ahlakıyla yakınlığını ve uzaklaşabilirliğini göstermeye çalışmak olmuştur. Bu

anlamda İslamiyet, Gökalp'in genel ahlak sisteminin sadece bir parçasını oluşturuyor, kültürel Türkçülüğünü ve moral solidarizmini destekliyordu. Yüzyılın dönümünde ağırlık kazanan materyalist pozitivizmlere tepki duyan Gökalp için dinin toplumsal işlevi, teolojik boyutundan çok daha önemliydi. Siyasal boyutu da yoktu” (Türkdoğan, 1987, s. 107-108).

O dönemin pek çok düşünürü gibi Gökalp'te geleneksel bir ruhta eğitim almış İslam terbiyesi ile yetişmiştir. Duygusal ve entelektüel düşüncelerinin şekillenmesinde din etkili olmuş olsa da din ve İslamiyet hakkındaki görüşleri zaman içerisinde fikri gelişimi doğrultusunda farklılıklar göstermektedir. Bunun sebebi yaşanan devrin şartlarının gereği ve düşünce sisteminin oluşum süreci olarak açıklanabilir (Kocaman, 2004, s. 23).

Günay'a göre Gökalp, dinde ıslahat fikrini önerirken, dini toplumsal bir olgu olarak benimser ve ona ulusal bir renk vermeye çalışır. O'na göre, toplumsal iş bölümü ve sekülerizasyon sonucu din, kendi öz alanı olan vicdan alanına çekilmelidir. Bu çekilme, dinin toplumsal öneminin ortadan kalkması anlamına gelmez. Tersine din, iş bölümü ve uzmanlaşma sonucu bölünen toplumun bütünleşmesinde en temel faktörlerden biri olarak önemini korumaktadır. Din, bu toplumsal yapıstırıcılık görevini daha fonksiyonel olarak yerine getirebilmesi için toplumsal bünyeye uyum sağlamalıdır. Dinin toplumsal bünyeye uyumunun ilk şartı, devlet, hukuk, siyaset, sanat ve tüm sosyal faaliyet alanlarının dinin tekelinden kurtularak, toplumun laik bir temel üzerine oturtulmasıdır. Gökalp'e göre dinin alanı, inanç ve ibadet alanıdır. Bu nedenle din, burada uzmanlaşmalıdır. Ötekiler sosyal faaliyet alanıdır ve dinden farklıdır. Esasen bu ayrım, İslam'da da öz itibarıyla mevcuttur. Bunun içindir ki, İslam'da sadece inanç ve ibadet alanı ile ilgili şartlar mevcuttur. Diyanî hükümlerle kazaî hükümler birbirlerinden ayrı alanlar oluşturmalarına rağmen, bunlar, daha sonra fakihler tarafından birleştirilmiş ve dinin geleneği haline sokulmuştur (Günay, 1992, s. 232-233).

II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki yayın organlarında bu konu ciddi bir şekilde tartışılmıştır (Bkz. Hakkı, 1916a, 1916b). Özellikle, Gökalp'in de yazar kadrosunda yer aldığı İslam mecmuasında birçok aydın söz konusu mesele hakkında farklı yazılar kaleme almışlardır (Bkz. Sabit, 1915a, 1915b, 1915c, 1915d). Dergide, “Diyanet ve Kaza” başlıklı bir makalesi olan Gökalp'e göre İslam'ın ilk devirlerinden beri “Diyanî hükümleri” izah etmek amacıyla müftülük, “Kazaî hükümleri” açıklamak maksadıyla da kadılık makamları tesis edilmiştir. Ancak zamanla bu uygulamadan vazgeçilerek diyanî ve kazaî konularda hüküm verme yetkisi tek kişide birleştirilmiş; Osmanlıda da bu uygulama devam ettirilmiştir. Ona göre Osmanlının “dini açıdan” diğer devletlerden geri kalmasının sebebi de, diyanî ve kazaî hükümlere yönelik oluşan

dini geleneğin aynı şekilde sürdürülmesinden kaynaklanmaktadır (Gökalp, 1915b, s. 757-758; Göküş, 2020, s. 115-118).

Heyd'e göre Gökalp dinde reform hareketini başlatan adamdır. Ayet ve hadisten meydana gelen ve kesin hüküm ifade eden nass, bazı hallerde Gökalp'e göre yerini örfe bırakabilir. Gökalp, örf ve nass arasında çelişki bulunması ve nass, örften gelmesi halinde örfün kabul edilmesi gerektiği yolundaki şaşırtıcı görüşü ortaya atar.(Heyd, 1979, s. 96) Heyd, "Ve Tanrı dedi ki: Yasanın örfe uymadığı yerde yasayı değiştir ve örfe uydur" şeklinde Gökalp'in Allah kelamı dediği bu cümlenin kaynağının meçhul olduğunu belirtiyor. Bu nedenle Heyd, Gökalp'in teorilerini ispat etmek için İslam geleneklerinden verdiği örnekleri kabul etmede genellikle dikkatli davranmak gerektiğini söyler.

2. DİNİ TERBİYE ANLAYIŞI

Gökalp, bir çocuğun hayatında ilk defa güzel olarak tanıdığı şeyin, dine ait mukaddesatın olduğunu dile getirir. "Dinde, bir fevka'l-ahlak mahiyeti olduğu gibi, bir fevka'l-bediiyat tabiatı da vardır. Ruhumuza deruni bir nazarla bakarsak orada göreceğimiz en bedii duygularımızın çocukluk hayatımızın camiye, ramazan gecelerine, bayram ayinlerine, mevlitlere, kandillere dair hatırlarda meknuz olduğunu görürüz. İnsanların ilk iptida güzel telakki ettiği şeyler, mukaddes tanıdığı vücutlardır." (Gökalp, 1982, s. 23).

İslam eğitimi denince iki şey anlaşılır: İslamiyet'in eğitimindeki metotları ve yetişecek çocukların İslamiyete göre yetiştirilmesi. Birincisi eğitim tarihine düşer. Biz burada ikinci noktadan bahsedeceğimiz diyen Gökalp, şu noktaları tespit ediyor: Milli dil ve tarihimizi öğretiriz. İslam esasları ve İslam tarihini okuturuz. Matematik ve tabiat gibi ilimleri ve yabancı dilleri öğretiriz" (Ülken, 2014, s. 472). Burada dikkati çeken husus, Gökalp'in din ilimlerinin ihmal edilmeden fen ilimlerinin öğretime konu edilmesini talep etmesidir.

Gökalp'e göre, bir insanın eğitiminde (terbiye) en önemli etken dindir. Zira insan, aradığı en mükemmel fazileti, hürriyeti ve adaleti bu maddi âlemde bulamasa da manevi bir âlemde bulabilir. Bu inanç, insanın ruhunda yüksek hisler uyandırdığı için faydalıdır. Ona göre terbiye nokta-i nazarından en faydalı olan amil dindir. Zira dinin telakkisine göre, "ruh bütün kemallerin camii olan ulûhiyetin bir nefhasıdır. Ruhta hem hür bir irade, hem de fazilet mükellefiyeti vardır. Bu mükellefiyetin müeyyidesi olmak üzere uhrevi bir mesuliyeti de var. İnsan, aradığı ekmel fazileti, ekmel hürriyeti, ekmel adaleti bu maddiyat âleminde bulamasa da

bu mefkûrelerine, mev'ut uhrevi bir hayatta ulaşacaktır. Bu itikatlar, hep insanın ruhunda ali temayüller uyandıracığı için faydalı fikirlerdir” (Gökalp, 1982, s. 69).

Gökalp, İslam terbiyesinin gerekliliğinden bahseder. Hayatı boyunca kuvvetli bir kişiliğe sahip kişilerin genellikle çocukluğunda dini terbiye alan kişilerden çıktığını söyler. Çünkü hem bireysel hem de toplumsal manada mutlu, huzurlu ve daha müreffeh bir yaşam sürebilmek için din ile dine ait kural ve kaidelerin de bilinmesi gerekir (Göküş, 2020, s. 228). Ona göre, çocukluğunda dini terbiyeyi almayan kişiler, ölüncüye kadar şahsiyetsiz kalmaya, iradesiz ve karaktersiz yaşamaya mahkûmdurlar: “Bütün hayatlarında kuvvetli bir seciye gösteren insanlar, umumiyetle çocukluklarında dini bir terbiye alanlardır. Çocuklukta din terbiyesi almayanlar, ölüncüye kadar şahsiyetsiz kalmaya, iradesiz ve seciyesiz yaşamaya mahkûmdurlar.” (Gökalp, 1982, s. 23). Bu ifadelerinden de anlaşıldığı üzere Gökalp, çocukluk döneminde alınan din eğitiminin önemini farkındadır ve insana has diğer birçok meziyette olduğu gibi din duygusunun da ufak yaşlardan itibaren doyurulmasının gerekliliğine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Gökalp, çocukların dinle ilgili temel kavramları daha iyi kavrayıp içselleştirmeleri için bazı örnek şiirler yayınlamıştır. “Elhamdülillâh” kavramıyla ilgili bir şiiri şu şekildedir;

“Her sabah erken	Bülbüller sazda,
Uyanırım ben,	Güller niyazda
Derim Gönülden:	Derim namazda:
Elhamdülillâh...	Elhamdülillâh...
Koşuşur herkes,	Nurlanır dağlar,
Dua her nefes,	Tezgahlar dolar,
Yükselir bir ses:	Vazife başlar,
Elhamdülillâh...	Elhamdülillâh... (Gökalp, 1915c, s. 621)

Ziya Gökalp'in eğitim anlayışında medreselerin önemli bir yeri vardır. Ona göre İslam medeniyetinin çöküşü, medreselerin ders programlarındaki anlayışın akli bilimlerle nakli bilimler arasındaki denge ve uyum sorununun çözümüne odaklanmadığından kaynaklanmıştır. Osmanlı'nın uğradığı felaketlerin asıl nedeni medrese öğretiminin bozulmasıdır. Gökalp medreselerin ıslahı konusunda birtakım önerilerde bulunmuştur. Küçük yerleşim yerlerindeki medreseler birleştirilerek büyük bir medrese oluşturulmalıdır. Medrese hocalarının maaşları

arttırılmalıdır. Medreselerde dersler o dersin uzmanları tarafından okutulmalıdır. Medrese hocalarının derslere devamları sağlanmalı, gerekirse derse devam etmeyen müderrislerin maaşlarında kesintiye gidilmelidir. Medreselerde uygulanan eğitim-öğretim yöntemlerini eleştiren Gökalp, kısa metin ve şerhlerin terk edilerek asıl kaynaklar üzerinden derslerin işlenmesinin gerekliliğine işaret etmiştir. İslam dininin esaslarını bir ilerleme vasıtası olarak değerlendiren Gökalp, medreseler hakkında, temel İslami bilgilerinden “hakikat cevherini çıkarıp, yüksek bir medeniyet ortaya koymak için gereken içtihat müesseseleri” olarak söz eder. “Halk her hakikati ulemadan işitmek istediği ve aydınlık bir medeniyetin ancak medreselerden neşet edeceğine olan inancından ötürü medreseler ciddi bir araştırma merkezi haline getirilmelidir. Böylece halk medreselerden daha verimli dini ve sosyal terbiye alabilirler” (Kafadar, 1997:234; Gökalp, 1976c; Gökalp, 1977).

Medreselerin tarihi süreç içerisindeki işlevini tekrar kazanıp muhafaza etmesi için mutlaka ıslah edilmeleri gerektiğini ifade eden Gökalp, özellikle bu kurumların teşkilat yapısı noktasında “belirli bir bölgedeki medreselerin, medrese-i külliye adı altında birleştirilerek orta ve yüksek kısımlara ayrılmasından yanadır. Neticesinde orta dereceli medreselerde temel derslerin öğrenilmesine katkı sağlayacak Arapça, Hesap, Belagat ve Felsefe gibi ulûm-ı tâliye’nin; yüksek dereceli medreselerde ise Kur’an, Tefsir, Kelam, Fıkıh gibi ulûm-ı âliye’nin okutulması gerekmektedir.” (Göküş, 2020, s. 214-215).

Gökalp, medreselerin teşkilat yapısı yanında, müderrisleri ile öğrencileri hakkında da bazı tespitler ve önerilerde de bulunmuştur. Ona göre “İslamiyet, Batıdaki Hıristiyanlığın din adamlarına yüklediği misyonların aynısını kendi din adamlarına yüklememiştir. İslam âleminde ruhani reisler yoktur. Hiç kimse din adına konuştuğunu ya da uygulama yaptığını söyleme hakkına sahip değildir. Ancak Osmanlının ilk dönemlerinden itibaren kurulan medreselerdeki müderrislerin dinle ilgili sözleri ve kanaatleri toplum tarafından kabul görmüştür. Öyleki bu ilk dönem müderrisleri, toplumu dini konularda aydınlatırken hiçbir zaman akla ve mantığa aykırı bir şekilde ikna yoluna başvurmamıştır. Dolayısıyla medreselerden yetişen din adamlarının, aynen eski günlerde olduğu gibi, etkili birer şahsiyet olmaları için onlara yeterli maddi ve manevi imkanların verilmesi gerekmektedir.” (Göküş, 2020, s. 218-219).

Medreselerde ders veren hocaların nasıl bir meziyete sahip olması gerektiğinin çerçevesini bu şekilde çizen Gökalp, vurguladığı özelliklerin gerçekleşebilmesi için adı geçen kurumlarda okuyan öğrencilerin ileride bu niteliklere sahip olacak bir şekilde yetiştirilmelerinin ve ona uygun metotlar kullanılmasının ne kadar elzem olduğundan da söz etmiştir; “İslam âleminde

büyük alimlerin tarz-ı neş'eti kadim medresenin serbesti-i tedris ve tederrüs usulünü takibetmesi sayesinde olduğu gibi Avrupa Darülfünunlarının sebep-i feyzi de bu usulün vücudundan nâşîdir.” (Gökalp, 1917, s. 357).

Gökalp din eğitiminin; gençlik bunalımlarını ve sosyal şahsiyet çürümelerini engellediği ve iyileştirici hedefleri aşıladığı için toplum hayatını canlı tuttuğu görüşündedir.(Türkdoğan, 1987, s. 139) “Gençlik arasında din buhranının doğmasına sebep, bir taraftan okullarda din terbiyesi verenlerin hakiki İslamiyet’i bilmemeleri, diğer yünden de müspet ilimleri okutan öğretmenlerin ilimlerin aslını öğrenmiş olmamaları, yani filozof bulunmamalarıdır. Gençlik, bu iki tesir altında düşünmeye başlayınca, zaruri olarak, bir taraftan din ile akıl arasında, diğer yünden din ile örf arasında uyuşmazlık olduğuna kani olur.”(Gökalp, 1997, s. 278) Ona göre “Din, akıl, örf; ruha hâkim olan üç kuvvettir. Bu üç kuvvet, birbiriyle uyuşamaz bir hale getirildiğinde gençlerin din buhranına uğramalarına sebep olur.”(Gökalp, 1997, s. 279)

O, gençlerin zihnini şaşırtan en büyük nedenin hakiki İslamiyet’i bilmeyen öğretmenlerin akla veya örfte zıt gelenekleri dine ait gibi göstermeleri olduğunu ifade eder. Bu durumun bazı şeylerin esasında bir din mahiyeti taşımadığı halde dinin esaslarından sayılmasına neden olduğunu söyler. (Gökalp, 1997, s. 280) “Tanzimattan evvel çocuklarımıza yalnız İslam terbiyesi veriliyordu. Tanzimatçılar memleketimize asır terbiyesini sokmaya çalıştılar. Başlangıçta bu iki terbiye arasında büyük çarpışmalar oldu. Bununla beraber yavaş yavaş asır terbiyesi yerleşmeye, yer tutmaya başladı. Fakat yazık ki, o kıymet buldukça İslam terbiyesi ehemmiyetini kaybetmeye yüz tuttu. Gerçi okul programlarında din dersleri, yine mühim bir gaye teşkil ediyordu. Fakat İslam terbiyesinin çöküşü, sayı bakımından değil, kalite yönüyle idi. Din dersleri, canlı bir surette okutulmuyordu. Din öğretmenleri ilmi hakikatlere hala sonradan meydana çıkmış nazariyle bakıyor, bu suretle talebenin güvenini kaybediyordu. Bundan başka, din terbiyesinde ilmi usuller tatbikine de henüz başlanmamıştı” (Gökalp, 1997, s. 106). Gökalp, İslam terbiyesinin çöküşünün sayı yönüyle değil kalite yönüyle olduğunu ve din derslerinin canlı bir şekilde okutulmamasından ötürü olduğunu söyler. Din öğretmenlerinin modern asır ilimlerine cahil kalmalarının onları talebenin gözünde küçük düşürdüğünü ve güven kaybetmelerine neden olduğunu vurgular. Bu tespitiyle aslında din öğretiminde görev alacak her alandaki bireylerin günümüzde de taşıması gereken bilgi birikimine de işaret etmektedir (Bkz. Gökalp, 1914;).

Gökalp'in okullardaki programlar, derslerin içeriği, öğretmenlerin bilgiyi aktarırken kullandıkları yöntemler ile disiplin uygulama şekilleri ve öğrencilerle iletişim tarzları vb. hakkında yaptığı tespitler oldukça önemlidir; zira onun vurguladığı hususlara dikkat edilmediği

takdirde çocukların karşı karşıya kalacağı olumsuz durumları -konuyla ilgili benzer düşüncelere sahip olan- Ahmet Ağaoğlu şu cümlelerle dile getirir; "...falaka, öğretmenin asık yüzü, mihaniki ezberlemeler, resimsiz, müziksiz, oynusuz, oyuncaksız bu soğuk ve havası bozulmuş binalar, çocukların yüzleri gibi ruhlarını da soldurur, sarartır. Bu gibi şartlar içinde büyüyen bir çocuğun ruhunda gençlik, sevinç ve ferahlık kaynakları kurur, hayatla parlayan minimini gözleri, birkaç yıl sonra söner ve neşe uyuşukluğa döner. Böyle devamlı bir sıkıntı içinde büyüyen bir ruhta acılık, başkasına karşı güvensizlik, dostluk yerine yabancılık, yalnızlık ve bencillik, yaklaşıma yerine uzaklaşma gibi haller doğmaya başlar." (Ağaoğlu, 1926, s. 63-64; Göküş, 2013, s. 200-207)

SONUÇ

Ziya Gökalp'in dini anlayışının tespit edilmesi yaşadığı dönemin sosyal ve siyasi şartları bilinmeden anlaşılması çok zor görünmektedir. Onun din hakkındaki görüşlerini iyi bir şekilde analiz edilmesi için bu dönemlerin, bu dönemlerde yaşadığı olayların ve tanıştığı kişilerin göz önünde bulundurulması gerekir. Onun yaşadığı dönemler kendisini fikri açıdan farklı kişilerle tanıştırmış ve Gökalp bu kişilerin etkisinde kalmıştır. İlk dönemlerde Namık Kemal'in etkisindedir ve düşünceleri de bu doğrultuda şekillenmektedir. Bu dönemde büyük bir heyecanla Osmanlıcılığı savunur. Daha sonra Fouille, Durkheim, Comte ve diğer batılı düşünürlerin görüşleriyle tanışır ve düşüncelerinde değişiklikler meydana gelir. Bunda İttihat ve Terakki Cemiyetindeki arkadaşlarının da etkisi olur. Bu dönemde pozitivist bir çizgide görünür bu çizgide akılcılığı, laikliği, dinde reformu ve Türk milliyetçiliğini onaylayan bir İslam anlayışına yönelmiştir. Toplumsal sıkıntılara çareler ararken içinde bulunduğu asrı İslam'ın getirdiklerine uydurmak yerine İslamiyet'i, içinde bulunduğu asrın şekline göre yeniden yorumlamayı seçtiği söylenebilir.

Buna dayanarak Gökalp'in, ilk dönemlerinde Allah'a, âhirete, Peygamber'e ve dini kültüre çok önem verdiği, ancak fikri değişimlerden sonra daha pozitivist bir bakış açısına sahip olduğunu görmekteyiz. Laiklik, Türkçe ibadet, milliyetçilik ve hilafetin kaldırılması gibi süreçlerde yeni kurucu iradeye fikirleriyle etki ederek zemin hazırlamıştır.

Dini terbiye açısından Gökalp, bir çocuğun eğitiminde (terbiyede) en önemli etkenin din olduğunu vurgular. Bu yüzden birçok yazı ve şiirinde din eğitiminin gerekliliğine çokça önem verir. Ona göre din insanın ruhunda yüksek hisler uyandırdığı için faydalıdır. İslam terbiyesinin gerekliliğinden bahseder. Hayatı boyunca kuvvetli bir kişiliğe sahip kişilerin genellikle

çocukluğunda dini terbiye alan kişilerden çıktığını söyleyerek, çocukluğunda dini terbiyeyi almayan kişilerin, ölünceye kadar şahsiyetsiz kalmaya, iradesiz ve karaktersiz yaşamaya mahkûm olduklarını ifade eder.

Gençlerin modern ilimlerle din ilimleri arasında gerekli dengeyi kurabilmelerinin önemli olduğunu bunu yapamadıkları takdirde buhranlar yaşadıklarını ifade eder ve bu sıkıntının ancak kendilerini geliştiren öğretmenler sayesinde giderilebileceğini söyler. Ona göre din kurumlarının ıslah edilmesi ve öğretmenlerin kendilerini geliştirmeleri sayesinde talebeler akıl ve din arasında bocalamayacak ve böylece buhran yaşamayacaklardır. Gökalp'e göre din, toplum hayatını düzenleyen temel amillerdendir. Din eğitiminin iyi verilmesi için bu eğitimi veren kurumların ıslah edilmesi ve öğretmenlerin yeterli donanıma sahip eğitimciler olması gerektiği üzerinde durmuştur.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, A. (2013). *Üç medeniyet*. (Ertan Eğribel-Ufuk Özcan haz.). 3. Bsk., Doğu Kitabevi.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1966). *Ziya Gökalp*. Yeni Matbaa.
- Bolay, S. H. (1989). Ziya Gökalp'in Sisteminde dinin yeri ve önemi. *Ziya Gökalp Sempozyumu Bildirileri*.
- Duru, K. N. (1965). *Ziya Gökalp*. MEB Yayınları.
- Gökalp. (30 Kanun-i Sani 1329/1914). İslam Terbiyesi: islam terbiyesinin mahiyeti, *İslam*, Y.1, S.1.
- Gökalp, Z. (12 Şubat 1330/1915a). Türk'e göre: din, *İslam*, Y.2, C.2, S.22,
- Gökalp, Z. (27 Ağustos 1331/1915b). Diyanet ve kaza, *İslam*, Y.2, S.35.
- Gökalp, Z. (16 Nisan 1331/1915c). Çocuk duaları, *İslam*, Y.2, S.26.
- Gökalp, Z. (1 Temmuz 1333/1917). Maarif meselesi, *Muallim*, Y.1, C.1, S.12.
- Gökalp, Z. (1918). *Türkleşmek, islâmlaşmak, muasırlaşmak*. (Mustafa Özsarı haz.). Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (1923). İçtimaiyyat, kıymetler nefsi mi? Yoksa Şe'ni mi? *Küçük Mecmua*.
- Gökalp, Z. (1976a). *Makaleler-I* (Ş. Beysanoğlu, Ed.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976b). *Türkçülüğün esasları*. Türk Kültür Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976c). Medreseler, *makaleler I*, Milli Eğitim Basımevi, Haz: Şevket Beysanoğlu.
- Gökalp, Z. (1977). *Malta konferansları*, KBY, Haz: M. Fahrettin Kırzioğlu, Ank.
- Gökalp, Z. (1982). *Makaleler VII* (A. Çay, Ed.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1987). *Yeni hayat doğru yol* (M. Cunbur, Ed.). Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Gökalp, Z. (1997). *Terbiyenin sosyal ve kültürel temelleri I* (R. Kardaş, Ed.). Milli Eğitim Basımevi.
- Göküş, Ş. (2020). *Türkçülük akımında eğitim ve din eğitimi*. İlâhiyât Yayınları.
- Göküş, Ş. (2013). Ahmet Ağaoğlu: Hayatı, eserleri ve din eğitim-öğretimi görüşleri, *Toplum Bilimleri Dergisi*, C.VII, S.13.
- Göze, E. (1975). *Profesörler geçiyor*. Bedir Yayınevi.
- Günay, Ü. (1989). Ziya Gökalp ve din sosyolojisi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, 223-237.
- Günay, Ü. (1992). Ziya Gökalp'in sosyolojisi. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8.
- Güngör, E. (1993). *Sosyal Meseleler ve aydınlar*. Ötüken Yayınları.
- Hakkı, İ. İ. (29 Eylül 1332/1916a). İfta ve kaza, *Sebilürreşad*, S.358.
- Hakkı, İ. İ. (6 Teşrin-i Evvel 1332/1916b). Müftü ve kadı, *Sebilürreşad*, S.359.
- Hanioğlu, M. Ş. (1966). *Bir Siyasal düşünür olarak doktor Abdullah Cevdet ve dönemi*. Öcdal Neşriyat.
- Heyd, U. (1979). *Türk ulusçuluğunun temelleri*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kafadar, O. (1997). *Türk Eğitim düşüncesinde batılılaşma*. Vadi Yayınları.
- Keskin, Y. M. (2003). Ziya Gökalp'in din anlayışı. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 101-118.
- Kısakürek, N. F. (1968). *Tanrı kulundan dinlediklerim: C. I. Cilt*. Toker Yayın.
- Kocaman, G. (2004). *Ziya Gökalp'in din eğitimi ile ilgili görüşlerinin tespit ve değerlendirilmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Parla, T. (1999). *Kemalizm ve Türkiye'de korporatizm*. İletişim Yayınları.
- Sabit, H. (28 Mayıs 1331/1915a). Velayet-i diniye, İslam, Y.2, C.3, S.29.
- Sabit, H. (11 Haziran 1331/1915b). Velayet-i diniye, İslam, Y.2, C.3, S.30.
- Sabit, H. (2 Temmuz 1331/1915c). Velayet-i hukukiye, İslam, Y.2, C.3, S.31.
- Sabit, H. (30 Temmuz 1331/1915d). Velayet-i hukukiye, İslam, Y.2, C.3, S.33.
- Şapolyo, E. B. (1974). *Ziya Gökalp* (2. Baskı). İnkılap Kitabevi.
- Türkdoğan, O. (1987). *Ziya Gökalp sosyolojisinin temel ilkeleri*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2014). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Yavuz, H. (1988). Adliye nezâreti, *DİA*, C.1,
- Yıldırım, E. (1999). *Değişen din anlayışının sosyolojisi*. Bilge Yayınları.
- Zekeriya, M. (15 Temmuz 1918). Yeni hayat ve Ziya Gökalp, *Türk Yurdu*, Y.7, C.14, S.160.

19. YÜZYIL OSMANLI MERKEZİLEŞMESİNİN SERBEST TİCARET FAALİYETLERİYLE İLİŞKİSİ: OSMANLI IRAK'I ÖRNEĞİ

Fasih DİNÇ¹

Öz

19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ilişkiler, eşit düzeyde olmasa bile, karşılıklı bir ihtiyaca dönüşmüştür. Osmanlı Devleti'nin, başta Rusya olmak üzere, Avrupa devletlerinin emperyalist saldırıları karşısında yıkılma tehlikesiyle karşılaşması İngiltere'nin Doğu Akdeniz, Mısır, Hindistan ve Uzakdoğu pazarında manevra kabiliyetini sınırlandıracak güçlü bir rakip ile karşı karşıya bırakma riski doğurmuştu. Bu durum Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma ve politik otoritesini yeniden kurma çabaları ile İngiltere'nin söz konusu pazarlarda serbest ticarete dayalı ekonomi modelini uygulamasına elverişli imkânlar sunuyordu. Her iki devletin amaçlarının paradoksal bir şekilde örtüşmesi, bu konudaki mevcut literatürün çok fazla dikkate aldığı bir durum değildir. Bu bağlamda çalışmada, 19. yüzyılda hız kazanan Osmanlı merkezileşmesi ile İngiltere'nin iktisadi yayılımının dayandığı serbest ticaret faaliyetleri arasındaki ilişki, Osmanlı Irak'ı özelinde karşılıklı yararlılığa dayalı olarak hem konu hakkındaki literatüre hem de Osmanlı arşiv belgelerine başvurularak analiz edilmektedir.

Anahtar Kelime: Osmanlı merkezileşmesi, adem-i merkeziyet, serbest ticaret, karşılıklı yararlılık, Irak.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, fasihdinc@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7213-680X.

RELATIONSHIP OF THE 19TH CENTURY OTTOMAN CENTRALIZATION WITH FREE TRADE ACTIVITIES: CASE OF OTTOMAN IRAQ

Abstract

Since the beginning of the 19th century, relations between the Ottoman Empire and Britain have turned into a mutual need, even if not at an equal level. The threat of collapse of the Ottoman Empire in the face of the imperialist attacks of European states, especially Russia, created the risk of confronting Britain with a strong competitor that would limit its maneuverability in the Eastern Mediterranean, Egypt, India and the Far East market. This situation helped the Ottoman Empire's efforts to preserve its territorial integrity and re-establish its political authority, and the UK's free trade-based economic model in these markets. The paradoxical overlap of the aims of both states is not something that much has taken into account in the current literature on this subject. In this context, the relationship between the Ottoman centralization that gained momentum in the 19th century and the free trade activities on which the economic expansion of England were analysed with reference to both the literature on the subject and the Ottoman archive documents, based on mutual advantage especially in Ottoman Iraq.

Keywords: Ottoman centralization, decentralization, free trade, mutual advantage, Iraq.

GİRİŞ

Osmanlılar, Osman Bey'den II. Mehmed'in İstanbul'u fethine kadarki bir buçuk asırlık süre içerisinde gösterdikleri çabalar sonucunda güçlü merkeziyetçi bir yapıya dayalı devlet düzenini kurmuşlardır (Kafadar, 2019, s. 35) Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerindeyse inşa edilen merkeziyetçi devlet yapısına bağımlı ve onunla ilişkili adem-i merkeziyetçi idarî birimler eklenmiştir.² Güçlü merkezi idare ile ona bağımlı adem-i merkeziyetçi unsurlardan³ oluşan devlet yapısı, Kanuni Sultan Süleyman döneminden sonra giderek zayıflamaya başlamıştır. Bu süreçte mevcut adem-i merkeziyetçi unsurların yanında

² Bu dönemden itibaren merkezi idareye bağlı topraklarla birlikte Doğu Anadolu ve Irak'ın kuzeyini teşkil eden bölgelerde Yurtluk, Ocaklık ve Hükümet adı altında idarî birimler yer alırken Bağdat, Basra, Mısır, Habeş, Lahsâ, Cezayir'de Sâlyâne statüsünde eyaletler oluşmuştur. Hicaz, Kırım, Eflak-Bogdan'da da İmtiyazlı eyalet statüsüyle idarî teşkilat bünyesinde yer edinmişlerdir (Mardin, 1988, s. 364); Osmanlı Devleti Irak'ta hâkimiyet kurma aşamalarına bağlı olarak önce Musul daha sonra da Bağdat'ın kuzey bölgeleriyle Kerkük ve Süleymaniye'de başta tımar olmak üzere merkeziyetçi kurumları tesis etmiştir (Öztürk, 2010, s. 327; Barkan, 1997, s. 293). Ancak Bağdat ve Süleymaniye'nin İran sınırıyla çevrili olmasının yanı sıra merkezden oldukça uzak olmaları merkezi kurumların sürdürülebilirliğine imkân vermemiştir. 18. yüzyılın ortalarından itibaren Musul'da yerel güç unsurlarının merkezi idare aleyhine güçlenmeye başlaması tımar topraklarının statüsünde önemli değişimlere yol açmıştır. Dolayısıyla Musul, Bağdat ve Basra bölgelerinden oluşan Osmanlı Irak'ında 19. yüzyılın ortalarına kadar kurumsallığa dayalı merkezi idareden ziyade mahalli güç unsurlarıyla yetki paylaşımına dayalı idari bir düzen uygulanmıştır (Khoury, 2010, s. 166-1688).

³ Adem-i merkeziyetçi unsurlardan; merkezi idarenin doğrudan kontrolü altında bulunmayan Yurtluk, Ocaklık ve Hükümet idarî birimleri, Sâlyâne statülü eyaletler ve daha sonradan merkezi idareye bağlı bölgelerde ortaya çıkan ayanlar kastedilmektedir.

devletin her tarafında ayan olarak tanımlanan⁴ merkezkaç güç unsurları ortaya çıkmıştır. 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılın başında merkezi idare karşısında adem-i merkeziyetçi unsurlar en güçlü dönemlerini yaşamış ve devlet mekanizmasını baskılayan temel güç hâline gelmişlerdir.

Adem-i merkeziyetçi unsurların 19. yüzyılın başında merkezi idareyi baskılar hâle geldiği bir aşamada Osmanlı merkezi idaresi, başta İngiltere olmak üzere Avrupa ekonomik yayılımının baskısı altına girmeye başlamıştır. Bu baskı kimi araştırmacılar tarafından bağımlılık olarak tanımlanmış (Kasaba, 1993a, s. 39; Reinkowski, 2017, s. 17) ve Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl boyunca meydana gelen siyasî, sosyal ve ekonomik dönüşümlerin yön ve mahiyetini büyük ölçüde bu bağımlılıkla ilişkilendirmişlerdir (Quataert, 2006, s. 894). 19. yüzyıl Osmanlı merkezileşme politikalarının da Avrupa iktisadi yayılımının bağımlılığının dayattığı ihtiyaçlar etrafında ortaya çıktığı ve şekillendiği öne sürülmektedir. Wallerstein'in "Dünya Ekonomik Sistemi" tezine dayalı olarak geliştirilen söz konusu yaklaşımlar, 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl boyunca hız kazanan Osmanlı modernleşmesini dış kaynaklı dayatmalara dayalı olarak açıklamaya çalışır.

Dünya Ekonomik Sistemi teorisinde Avrupa iktisadi yayılımının, süregelen parçalı ekonomik küçük sistemleri içine alarak kendine özgü bir siyasî anlayış çerçevesinde zamanla egemen tek bir ekonomiye, yani dünya sistemine dönüştürdüğü iddiasında bulunulur. Bu teori, Osmanlı Devleti'nin 1750'li yıllardan itibaren egemen dünya ekonomisiyle çevrelediğini ve 1850'li yıllarda da tam anlamıyla bir katılıma dönüştüğünü öngörür. Osmanlı Devleti, ekonomik dağılımları tek bir merkezde bir araya getirmeyi amaçlayan bu dünya sistemine katılım sürecinde klasik dünya anlayışını, yani bu sistemin dışında kalan kendisine özgü üretim biçimlerini, devlet yapısını ve sosyopolitik yaşam tarzını düzenleyen kuralları yeniden yapılandırmaya başlar. Wallersteinci yaklaşıma göre Osmanlı Devleti bu yapısal dönüşümünü, dünya sistemine katılma sürecinin üç evresinde gerçekleştirir. Bu süreçlerde üç ana değişiklik öngörülür ve ilkini yeni bir ihracat ve ithalat modelinin tesis edilmesi oluşturur (Wallerstein, 2015, C. III, s. 177; Wallerstein ve diğerleri, 1983, s. 53). Osmanlı Devleti'nde ise yeni ithalat ve ihracat modeli serbest ticaret uygulamalarıyla kendini gösterir.

Serbest ticaretin en temel ilkelerinden biri, malların herhangi bir kısıtlama ve engellemeye tâbi tutulmaksızın dolaşıma girmesidir. Ancak adem-i merkeziyetçi devlet yapılanmasında iç gümrük duvarlarının mevcudiyeti ve burada faaliyet yürüten eşraf ve tüccar sınıfının geniş

⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda âyânlığın ortaya çıkışı, özellikleri ve işleyişine dair detaylı bir çalışma için bkz. (Özkaya,1994).

nüfuzları nedeniyle malların serbest dolaşımını esas alan bu ilkenin işlenmesi pek kolay olmamıştır. Bu sebeple, malların serbestçe dolaşımını esas alan serbest ticaret modelinin, ancak iç gümrüklerin olmadığı rasyonelleşmiş merkezî devlet düzeninde işleyebildiği ve bunun da merkezî devlet modelini gerektirdiği ileri sürülmektedir (Kasaba, 1993b, s. 227).

Ancak bazı araştırmalar ise, bu yaklaşımın aksine, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan dönüşümün köklerini bizzat Osmanlı toplumunun kendi bünyesindeki dinamiklerde aramaktadırlar. Bu yaklaşımlar, söz konusu dönüşüm ve yeniden yapılanmayı, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meydana gelen değişim taleplerine dayandırmaktadır. Bu sebeple, Osmanlı devlet teşkilatında 19. yüzyılda hız kazanan bu dönüşümün arka planına ilişkin Wallersteinci teoriye bağlı olarak geliştirilen yaklaşımlar, Osmanlı toplumunun bizzat kendi iç dinamiklerinin etkisini dışladığı gerekçesiyle yetersiz olarak değerlendirilmiştir (Ceylan, 2003, s. 88-92; Reyhan, 2008, s. 84-87). Buna bağlı olarak bu yaklaşımlar, 19. yüzyılın başlarından itibaren adem-i merkezîyetçi unsurların tasfiyesini gerektiren merkezîleşme politikalarının serbest ticaret faaliyetlerinin ihtiyaçlarına göre gerçekleştiği iddialarını kabul etmemektedir. Dolayısıyla 19. yüzyıl merkezîleşmesini doğuran şartlar, Osmanlı toplumunun yönetici sınıfları açısından sunduğu potansiyel yararlarla ilişkilendirilmektedir (Abou-El-Haj, 2000, s. 120, 124)

Her iki yaklaşımın örtüştüğü bir husus vardır ki o da onların perspektiflerine esas aldıkları dönemlerin aşağı yukarı aynı zaman dilimine denk gelmesidir. Zira adem-i merkezîyetçi unsurların tasfiyesiyle birlikte merkezî otoriteyi bütün yönleriyle tesis etme çabaları ile Avrupa iktisadî yayılımının dayandığı serbest ticaret faaliyetleri aynı döneme tekabül etmektedir (Reinkowski, 2017, s. 17). Bununla birlikte, eş zamanlı bir şekilde Osmanlı coğrafyasında uygulamaya geçen her iki süreç, birbirini destekleyici etkiler ortaya koyduğu gibi, birbiriyle çatışan sonuçlara da yol açmıştır. Bu sebeple Osmanlı devlet yapısının yeniden merkezîleşmesinin, Avrupa iktisadî yayılımından kaynaklı serbest ticaret faaliyetlerinin işleyişine yönelik oluşturulan bir zeminin gereği mi yoksa 17. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı toplumsal sınıflarında ortaya çıkan değişimin zorlamasıyla mı oluştuğu sorusu, bu çalışmanın temel sorunsalını oluşturmaz. Nitekim *ya o ya da bu* biçiminde her biri diğerinin etkisini sıfırlamaya, en azından yok saymaya götüren bu tarz bir soru bir ihmali de beraberinde getirmektedir. Bu sebeple buradaki temel problematik, söz konusu iki yaklaşımın da Osmanlı devlet teşkilatının yeniden merkezîleştirme çabalarındaki ortak tesiridir. Dolayısıyla bu çalışmada, Osmanlı devlet yapısındaki yeniden merkezîleşmeye etki eden iç

dinamiklerle serbest ticaret faaliyetlerine dayalı olarak gelişen Avrupa iktisadî yayılımının birbirini destekleyici yönlerine ya da karşılıklı yararlılık ilişkisine odaklı bir yöntem takip edilecektir. İşte tam da bu noktada 19. yüzyılın ekonomik modeli olarak Osmanlı Devleti'ne dayatılan serbest ticaret anlayışı ile Osmanlı modernleşmesinin idarî yapıya özgü boyutunu teşkil eden merkezîleşme uygulamalarının birbiriyle örtüşen ve destekleyen boyutları öne çıkarılabilecektir. Bu yöntemle araştırılacak bu problematik, kendisini, merkezîleşme ve serbest ticaret faaliyetlerinin at başı gittiği Irak bölgesiyle sınırlandıracaktır.

Bu yöntemin gereği olarak öncelikle, 19. yüzyılda merkezî idarenin bütün boyutlarıyla uygulama politikasının yapısı ve mahiyeti üzerinde durulacaktır. İngiliz ekonomisinde sanayileşmeye bağlı olarak geliştirilen serbest ticaret modelinin merkezîleşmeye ilişkin öngörülerinin Osmanlı Irak'ında uygulanma imkânları vurgulandıktan sonra çalışmanın temel sorunsalı olan Osmanlı merkezîleşmesi ile serbest ticaret faaliyetlerinin karşılıklı yararlılık ilişkisi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. OSMANLI MERKEZİLEŞME DÜŞÜNCESİ VE SERBEST TİCARET

1.1. Merkezîyetçi Devlet İdaresinin Yapısı

Osmanlılar, adem-i merkezîyetçi unsurların güçlü olduğu Anadolu Selçuklu Devleti ile Bizans Devleti'nin sınır boylarında sıkı merkezîyetçi eğilimlerin ağır bastığı bir devlet olarak ortaya çıkmışlardır. Merkezîyetçi yapılanmaya eğilimli devlet idaresi ise ilk başta güçlü bir padişahlık ile bunu destekleyen bazı kurumların ihdasıyla şekillenmiştir. Güçlü bir padişahlık ile beraber merkezî idareyi teşkil eden kurumlar tımar, kapıkulu ve kazaskerliktir. Tımar, adem-i merkezîyetçi unsurların toprağı mülk edinme imkânlarını engelleyerek devlet mülküne geçişinde en faydalı kurumsal araç olmuştur (Kılıçbay, 1989, s. 333). Bu kuruma bağlı olarak işleyen ekonomik sistem hem tarımsal üretimin ve hem de savaş döneminde ordunun asker kaynaklarından birini oluşturmuştur (Davison, 2005, s. 11). Kapı kulları, doğrudan doğruya padişahın emrine bağlı ve her an harekete hazır dâimî ordu olarak teşkilatlandırılmıştır. Kapıkullarından oluşan özel ordu Osmanlı hanedanına mensup bütün sultanların egemenliği altında planlı merkezîleşme politikalarının esas kurumlarından birini oluşturmuştur (Kafadar, 2018, s. 47). Politik bağlılığın kalbi olan ve merkezî devletten bağımsız olarak işleyen İslam hukukunun icracı temsilcileri⁵ ise kazaskerlik ve şeyhülislamlık kurumları etrafında örgütlenmeye tâbi tutularak (Davison, 2005, s. 12) merkezî devlet gücünün bileşeni hâline getirilmiştir (Kılıçbay, 1989, s. 322).

⁵ Konuya dair ayrıntılı bilgi için bkz. (Hallaq, 2019, s. 96-113)

Osmanlı Devleti'nin merkezîyetçi idarî yapısının klasik dönem uygulamalarının temel dinamiklerinden olan karizmatik padişahlık ile buna bağlı olarak konumlandırılan tımar, kapıkulu ve kadılık gibi kurumlar 17. yüzyılın başlarından itibaren özellikle savaş teknolojisindeki gelişmelerin dayattığı yeni savaş biçimleri nedeniyle işlevini yitirmeye başlamıştır. Klasik devletler merkezî idarelerini kısa süreli ve hızlı sonuç yaratan savaş biçimlerine göre yapılandırmışlardır. Osmanlı Devleti'nin merkezî idaresinin dayandığı tımar ve kapıkulu gibi kurumlar da kısa süren ve hızlı sonuçlar doğuran savaş biçimlerine göre işlev yürütmekteydiler. Ancak söz konusu kurumlar, 17. yüzyılın başlarından itibaren karşılaşılan uzun süreli ve yıpratıcı savaş biçimlerine karşı işlev göremediler. Yeni savaş biçimi, devleti merkezî idaresini tahkim etmek üzere yeni stratejiler belirlemeye yöneltti. İltizam sistemi uzun ve yıpratıcı savaş biçimlerine karşı devletin kendini yeniden örgütleme ihtiyacından kaynaklı olarak uygulamaya konulan bir sistemdir.

Osmanlı tecrübesinde iltizâm sistemi iki boyutlu olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk boyutuyla sistem, uzun ve yıpratıcı savaflara göğüs gerebilecek donanımlı orduyu finanse edebilmek noktasında gerekli ekonomik kaynaklar sunabilmektedir. Yine bu boyutla ilişkili olarak iltizâm sistemi devletin ekonomik kaynaklar üzerindeki merkezî gücünü tesis etmesine hizmet eden bir işlevle yüklüdür (Quataert, 2020, s. 108). Diğer boyutu devletin savaflarla meşgul olduğu bir dönemde iltizâm elde eden yerel güçler merkezîleşme karşıtı bir yapıya evrilebilmişlerdir. Nitekim iltizâmları alan yerel güçler, zaman içinde devletin bazı kurumlarını tasarruflarına alarak “âyân” dediğimiz bir dönemin adem-i merkezîyetçi karakterini oluşturabilmişlerdir. Ancak devletin yeni savaş biçimine göre kendini konumlandığı yeni sürecin kazananı, merkezîyetçi devlet anlayışı olmuştur. Zira yeni savaş biçimi etrafında örgütlenen süreçte devlet, şiddet araçlarını kendi tekeline alabilmiştir. Bu durum iltizâm sisteminin merkezî idare açısından arzu edilmeyen sonuçlarıyla baş etmede devleti gerekli askerî güç imkânlarıyla donatmıştır.

17. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin klasik savaş biçimlerine göre tasarlanmış kurumsal yapısında meydana gelen yetersizliğin Irak'taki yansımaları İran ile uzun süren savaflar sürecinde ortaya çıkmıştır. Nitekim 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Musul bölgesinde aldığı iltizâmlarla güçlü bir konuma geçen Celili ailesi devletin İran'a karşı yürüttüğü savafları finanse etmesinden kaynaklı olarak Musul idaresinde söz sahibi olmuş ve takip eden dönemde bölgede yerel hanedan durumuna gelmiştir (Khoury, 1999, s. 102). Aynı şekilde Bağdat'ta İran savaflarında etkin yararlılık gösteren Hasan Paşa ile oğlu Ahmet Paşa'nın uzun

süren valilik dönemlerinde Gürcistan'dan getirdikleri kölelerden müteşekkil sınıf, 18. yüzyılın ortasında bir hanedan idaresine dönüşmüştür (Mantran, 2020, s. 485-486). Irak'ın İran'la sınır teşkil eden kuzey bölgelerinde yine savaş ortamının yarattığı Kürt hükümet ve sancakları da Irak'ta özellikle devletin kendini yeniden oluşturmaya başladığı dönemde daha güçlü bir konuma gelebilmişlerdir.

Osmanlı devlet yapısının 17. yüzyılın ortasından itibaren ortaya çıkan yeni savaş biçimine göre kendini yeniden örgütleyebilmesi ve şiddet araçlarını aşamalı bir şekilde kendi tekeline alabilmesi, arzulanmamış adem-i merkeziyetçi âyân ve hanedan yapılarının tasfiyesi için gerekli imkân ve koşulları sağlamıştır. Bu imkânlar çerçevesinde devlet, 19.yüzyılın başında merkezîyetçi idarî yapıyı doğu sınırının en uzak bölgesi olan Irak'ta tesis etmek üzere harekete geçmiştir. Ancak bölgenin İran ile uzun bir sınıra sahip olması ve İran'ın sınır bölgelerinde merkezîyetçi devlet politikalarını uygulamaya dönük bir aşamada olmaması Osmanlı Devleti'ni Irak'ta teşebbüs ettiği merkezîyetçi politikaları ileri bir tarihe erteletmek zorunda bırakmıştır. Nitekim Bağdat valiliği için Memluk güçleri arasında meydana gelen çatışmaları fırsat olarak gören merkezî hükümet, Halet Efendi'yi merkezî idarenin Irak bölgesinde tesisinin sağlanması için 1807 ve 1811'de olmak üzere iki defa görevlendirmiş, ancak gerek Irak'taki iç dengeler gerekse de İran'dan kaynaklı muhtemel tehditlerden dolayı başarılı olunamamıştır (Gürgen, 2018, s. 204-205). Bununla birlikte devlet, merkezî idareyi tüm Irak bölgesinde tesis etmek için gerekli zemin ve koşulları sağlamaktan geri durmamıştır. Merkezî hükümetin 17. yüzyılın ortalarından itibaren yeni savaş biçimleri çerçevesinde yeniden teşkilatlanma süreci devleti uluslararası devletler sisteminin bir paydaşı hâline getirmiş ve söz konusu paydaşlığın yarattığı bürokratik ilişkiler ağı, Irak'ta merkezîyetçi politikaların uygulanmasında özellikle de İran'dan kaynaklı engellerin üstesinden gelinmesinde yardımcı olmuştur.

1.2. Serbest Ticaret Modelinin Merkezileşmeyle İlişkisi

Serbest ticaret, sanayi devriminin, diğer bir ifadeyle 18. yüzyılın ortalarında İngiltere'de öncelikle tekstil sektöründe başlayan ve daha sonra da aşamalı bir şekilde diğer sektörlerde uygulamaya konulan üretim tekniklerinin yarattığı ekonomik dönüşümün bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Hangi açıdan olursa olsun tarımsal üretim ve kentlerin kurulmasından bu yana insanlık tarihinin en önemli olaylarından biri olan bu dönüşümün öncülüğünü İngiltere yapmıştır. 1750'lerde pamuklu dokuma ve demir sanayi ile başlayan üretimdeki artış, 1780'lerde dış ticaret hacminde de yukarı doğru önemli bir sıçramayı tetiklemiştir (Hobsbawm, 2012, s. 38). Ticaret alanında görülen sıçrama serbest ticarete ilişkin ihtiyacı

ortaya çıkarmıştır. Ekonomik bir model olarak serbest ticarete ilişkin teorik çerçeve Adam Smith tarafından geliştirilmiştir.

Adam Smith, iktisadi politikalara devletin müdahale etmesinden yana değildir. Devletin işlevlerini adaleti tesis etmek, özel mülkiyeti korumak ve dış işgallere karşı ülkeyi muhafaza etmek olarak belirler. Piyasanın devletten ziyade şahsi çıkarı dayalı düzenlenmesini savunur. İş bölümü ilkesini şahsi çıkar ve piyasanın kapasitesiyle ilişkilendirir. Yüksek gümrük vergilerinin geniş bir pazarın oluşmasını engellediğine işaret eder. Herhangi bir bölgenin nüfusu ve zenginliğinin sahip olduğu pazarın kapasitesi tarafından belirlendiğini ifade eder (Smith, 1997, s. 30.) Smith, “dış ticareti ihmal eden ya da küçümseyen ve yabancı ülke gemilerinin ancak bir iki limana girmesine izin veren bir ülke iş yapamaz” gibi (Smith, 1997, s. 86) ifadelerle eserinin farklı bölümlerinde dış ticaret ve geniş pazar ağının önemine vurguda bulunur. Smith’in serbest ticaret, düşük gümrük vergileri ve sınırlı bürokrasi ile ilgili yaklaşımları ekonomide “laissez faire” ilkesinin oluşumuna kaynaklık etmiştir. Zenginliğin oluşumunda teorik anlamda serbest ticarete yüklediği işlevlere rağmen bir ekonomik model olarak İngiltere’de uygulanması zaman almıştır. Zira serbest ticaret, İngiltere ekonomisinde önemli bir paya sahip imalatçıların muhalefetleriyle karşılaşmış ve bundan kaynaklı olarak devlet, dış ticarete ilişkin talepleri ertelemek zorunda kalmıştır.

Çok eski dönemlerden beri mevcut olmakla birlikte deniz aşırı ticaretin önemi, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren daha da artmış ve dünya ekonomik sisteminde ağırlıklı bir konuma gelmeye başlamıştır. Serbest ticaretin dünya ekonomik sisteminde baskın bir yer oluşturması, İngiltere sanayisinin iç tüketimde belli bir doyuma ulaşmasının akabinde dış pazara yönelik ortaya çıkan üretim anlayışıyla gerçekleşmiştir. Zira 19. yüzyılın başlarına kadar serbest ticaretin işleyişini engelleyen biri doğal diğeri yapay olmak üzere iki engel bulunuyordu. Bunlardan biri yüksek taşıma maliyetleri diğeri de ithalat ve ihracat üzerine konulan gümrük vergileriydi (Güran, 1990, s. 134).

Serbest ticaretin işleyişinde doğal bir engel teşkil eden yüksek taşıma ücretleri, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren buharlı makinenin nakliyatla kullanılmasıyla büyük ölçüde hafiflemiştir.⁶ Gümrük vergilerinden kaynaklı yapay engel ise iki boyutludur. Birinci boyutunu, İngiltere’nin iç siyasetinde tüccar sınıfına oranla etkili bir güce sahip imalatçıların İngiltere pazarlarına yabancı malların girişine yönelik muhalefetleri oluşturmuştur. 19.

⁶ 1840’larda İngiltere dünyadaki toplam buhar gücünün yaklaşık üçte birine sahip olmuştu (Hobsbawm, 2008, s. 123).

yüzyılın başına kadar imalatçılarla tüccarların çıkarları kesiştiğinde devlet, üretimde en geniş sınıfı teşkil etmeleri nedeniyle tercihini imalatçılardan yana koymuştur. 19. yüzyılın başlarından itibaren iç tüketimde belli bir doygunluğa ulaşılması, dış pazarlara yönelik üretim anlayışını temel bir ihtiyaç olarak ortaya çıkarmış ve İngiliz yönetiminin imalatçı odaklı siyasetinin tüccar lehine yön değiştirmesine yol açmıştır. İmalatta iç pazar doyunca, üretiminin iç ihtiyaç fazlasının dış pazarlara yönlendirilebilmesinin tüccar sınıfına bağlı olması, tüccarı yeni ekonomik sistemde kilit konuma getirmiştir (Kurmuş, 2007, s. 59). Yeni ekonomik sistem tamamen tüccar üzerinden işlemeye başlamıştır. Bu durum, devlet politikalarının tüccarın çıkarları doğrultusunda evrilmesine zemin hazırlamıştır.

Sanayi üretimine bağlı olarak meydana gelen bu dönüşüm serbest ticareti İngiltere'de ekonomik sistemin merkezine yerleştirmiştir. Serbest ticaret modelinin bir ihtiyaç olarak İngiliz ekonomisinde ortaya çıkmaya başladığı dönemde gerek Avrupa kıtasında gerekse de Amerika'da Fransa'nın güçlü muhalefetiyle karşılaştı. Fransa'nın muhalefeti İngiliz ticarî bağlantılarını kısıtlamak ve kendi hegemonyasına dayalı bir ticaret alanı oluşturmaktı. Bu amaç doğrultusunda Fransa, Amerikan kolonilerinin İngiltere karşısı bağımsızlık faaliyetlerini destekleyerek kolonilerin İngiltere'den kopmasına yardım etti. Yine Napolyon önderliğinde 1790'lı yıllardan itibaren Avrupa kıtası, Fransa'nın serbest ticaret bölgesi hâline gelmiş ve İngiltere'nin bütün kıta ile ticarî ilişkileri kesilmiştir. Bunun üzerine İngiltere ticarî faaliyetleri için alternatif pazarlara yönelmek zorunda kalmıştır. Bu durum 1600 yılından beri Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan ticareti üzerinde yürüttüğü tekelci uygulamaların tüccar sınıfının teşebbüsleriyle 1813 yılında kaldırılmasıyla neticelenmiştir.

İngiltere'nin serbest ticaret ilkelerini gerek kendi egemenlik alanlarında gerekse de egemenlik alanları dışında uygulamaya geçirmesi Fransa muhalefetinin sonlandırılmasıyla hız kazanmıştır. Nitekim Napolyon iktidarının sonlanması ve Avrupa'nın İngiltere'nin teşebbüsleriyle yeniden şekillenmesi, 1814 ile 1827 arasında ticaret antlaşmalarında bir patlamaya neden olmuştur (Mann, 2012, C. II, 93). Ticarî antlaşmalarda yaşanan söz konusu patlamaya rağmen İngiltere ana karasında tüccarın tekelci uygulamalara karşı yürüttüğü mücadeleler, İngiltere'de toprak sahiplerinin şiddetli direnciyle karşılaşmıştır. Bu direnç, tekelci uygulamaların kalkmasına ilişkin talepleri ancak 1846'ya kadar erteleyebilmiştir. Söz konusu tarihte tahıl ithalatından yüksek gümrük vergisi alınmasına ilişkin yasanın yürürlüğüne son verilmiştir (Kurmuş, 2007, s. 59). Bu yasayı 1849'da gemiciliği düzenleyen kanunun iptali takip ederken 1854'te de yabancı gemilerin İngiliz sahillerinde ticaret yapmasına ilişkin yasa parlamentodan geçirilmiştir. 1860'a gelindiğinde ise, neredeyse bütün

ithalat vergileri kaldırılarak serbest ticaret anlayışı tam anlamıyla İngiltere'nin ekonomik politikalarına hâkim olmuştur (Kasaba, 1993a, s. 39)

Tüccarın İngiliz parlamentosu üzerindeki baskılarının amacı sadece kolonilerde ve İngiltere'de serbest ticaret politikalarını uygulamakla sınırlı olmayıp İngiltere'nin nüfuz edebileceği ve kapalı ekonomiye sahip devletleri de kapsamıştır. Açıkçası sanayiye ilişkin üretimin dünya ölçeğindeki serbest dolaşımına engel teşkil eden bütün kısıtlamalar, tüccarın girişimlerine teker teker yenik düşmüştür. Serbest ticarete dayalı ekonomik model, İngiltere dışındaki diğer güçlü Batı Avrupa ülkeleri için de cazip imkânlar sunduğundan, söz konusu ülkeler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren liberal ekonomiye geçmeye başlamışlardır (Hobsbawm, 2017, s. 50-51)⁷. Özellikle 1815'ten itibaren Avrupa devletleri, büyüyen İngiliz ekonomisine karşı korumacılığa dayalı ekonomi politikalar çerçevesinde -ithalat ve ihracat üzerine konan yüksek tarifelerle bazı mallara ihracat engeli getirmekle birlikte- aşamalı olarak 1877 yılına kadar gümrük vergilerini aşağıya çeken bir politika takip ettiler (Mann, 2012, C.II, s.299). Bununla birlikte 1815'ten sonra İngiltere'nin 19. yüzyıl boyunca süren tam anlamıyla bir deniz hâkimiyeti çağı başladı ve Kırım savaşıyla imzalanan 1856 Paris Antlaşmasıyla doruk noktasına ulaştı (Schmitt, 2020, s. 89).

Denizlerdeki üstünlük İngiltere'ye kendi ticarî modelini yürütebilecek ve gerektiğinde de dayatabilecek bir imkân sağlıyordu. Nitekim 1815 sonrasında başta Fransa, Almanya ve Rusya'nın ticaret tahditlerine başvurması üzerine İngiltere, savaş sonrasında daralan ekonomisi için yeni sahalara yönelmekte zorlanmamıştır. Doğu Akdeniz, Çin ve Japonya gibi pazarlar İngiliz ekonomisinde önem kazanmaya başlamıştır (Kütükoğlu, 2013, s. 7, 99) Osmanlı Devleti ve İran gibi sanayileşememiş devletler ile Çin ve Japonya gibi kapalı ekonomiye sahip devletler siyasî baskı ve güçlü donanmaların zoruyla 1838-1860 yılları arasında serbest ticaret havzası içine çekilmişlerdir (Hobsbawm, 2017, s. 127). Dünyanın birbiriyle ilişkili tek bir ekonomiye dönüşmesi hangi açıdan olursa olsun, sanayileşmenin en etkin ve kapsamlı yansıması olarak değerlendirilmektedir (Hobsbawm, 2017, s. 54).

Serbest ticaret anlayışının önemli ideologlarından olan Adam Smith zenginliğin ancak belirli bir siyasal ortam içinde uygulanabileceğine işaret etmektedir (Smith, 1997, s. 302). Bu siyasal

⁷ Devletlerin gümrük tarifelerine ilişkin politikaları ticaret hacmine bağlı olarak şekilleniyordu. Ticaret arttıkça devletler, gümrük vergilerini aşağıya çekiyorlardı. Ancak yaşanan kimi krizler nedeniyle ticaretin azaldığı durumlarda devletler ticaretten kaynaklı açığı gümrük vergilerini yükseltmek yoluyla kapatmaya çalışıyorlardı. (Bkz. Mann, 2012, C. II, s. 297).

ortam ise bazı güvencelerin sağlanmasıyla oluşturabilmektedir. Bunlardan en kritik olanı merkezîyetçiliktir. Zira merkezî yapılanma, birbirinden kopuk siyasî ve ticarî alanları standart normlara dayalı örgütlenmelere dönüştürmektedir (Touraine. 2016, s. 49). Bu yönüyle politik ve idarî merkezîleşme sanayi hareketinin temel gerekliliği olarak değerlendirilmektedir (Toffler, 2008, s. 75-78). Öngörülen merkezîleşme, normlara dayalı rasyonel bir idarî mekanizmaya bağlı olarak işleyebilmektedir. Çünkü normlara dayalı rasyonel merkezî idare, serbest ticaret düzenini muhafaza eder.

Standart normlara bağlı olmayan devlet yapılanmaları ise öngörülemez kimi müdahalelere neden olduğundan serbest ticaret sisteminin aleyhinde koşullar içermektedir. Söz konusu müdahalelerin önünün kesilmesi ve muhtemel risk koşullarının ortaya çıkmaması için serbest ticaret faaliyetlerinin küresel ölçekte işlerliğini sağlayan merkezîyetçi sistem, rasyonel idare ve bağımsız yargıyla desteklenmiştir (Weber, 1996, s. 247). Dolayısıyla merkezîyetçi örgütlenmeye dayalı devletin yasaları ile serbest ticaretin yasaları arasında bir paralellik bulunmaktadır. Her ikisi de nesnel olup istisnaya müsaade etmezler. Nesnel yasaya dayalı yönetim genel yönüyle kapitalist ekonomi lehine egemenliğin çözümlenmesine hizmet etmektedir (Habermas, 2010, s. 166-169). Nitekim Osmanlı modernleşmesinin dönüm noktalarından birini teşkil eden Tanzimat Fermanı'nın esas amacının padişahın kanunlara tâbi kılınması olduğu ifade edilmektedir. Bu amaca bağlı olarak kanunların hayata geçirildiği bir bürokrasinin oluşumunun sağlandığı ve söz konusu bürokrasinin de padişahın keyfi ve sınırsız müdahalelerinden korunmasının öngörüldüğü değerlendirilmektedir (Reinkowski, 2017, s. 47; Berkes, 2017, s. 71).

Serbest ticaret faaliyetlerinin işlerliğinde kritik bir rol oynayan diğer bir güvence de barıştır. Serbest ticarete dayalı iktisadî sistem, barışa ihtiyaç duyduğu için güç dengesi de barışı tesis etmek üzere kurulmuştur. Dolayısıyla Avrupa kapitalistleri nazarında serbest ticarete engel teşkil eden en büyük tehlike, teknolojik veya mâlî yetersizlikten ziyade savaştır. Zayıf devletler arasında çıkan veya güçlü devletin, zayıf devlete açtığı savaştan korku duyulmuyordu. Çünkü bu tür savaşlar rahatlıkla kontrol altına alınabilmektedir. Asıl korku, güçlü devletler arasında çıkabilecek savaş tipi olmuştur (Polanyi, 2014, s. 49, 54).

1815 ile 1914 yılları arasında büyük devletler arasında herhangi bir çatışmanın çıkmaması serbest ticaretin hamileri açısından önemli bir fırsat yaratmıştır. Oldukça uzun sayılabilecek bu döneme “barış yüzyılı” adı verilmiştir (Hobsbawm, 2017, s. 216). Bu dönemde genel barışı tehdit edecek bazı bölgesel çatışmalar çıkmış olmakla beraber, bu çatışmalar serbest ticaret faaliyetlerini aksatacak veya alanda mal dolaşımına engel oluşturacak düzeye gelmeden

büyük güçlerin müdahalesiyle tehdit olmaktan çıkarılmıştır.⁸ Bu çerçevede Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik teşebbüs ettiği ve Osmanlı Devleti'nde bir bekâ sorunu yaratan 1856 yılındaki Rus yayılımı, diğer sebeplerin yanı sıra büyük devletlerin pazarlarını koruma ve bu alanda barışı tesis etme amaçları dâhilinde engellenmiştir. Bu amaç kapsamında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün Avrupa dengesi için gerekli olduğuna karar verilmiştir (Kurmuş, 2007, s. 71). Yine 1877 Rus yayılmasına karşın Almanya ve İngiltere Türkiye'den yana tavır almış, savaşın etkisinin mahallî bir kapasiteyi aşmasına müsaade edilmediği iddia edilmiştir (Polanyi, 2014, s. 31-42).

2. IRAK'TA SERBEST TİCARET AĞININ İNŞÂSI: İNGİLİZ GİRİŞİMİ

Serbest ticaret, 19. yüzyılın başlarında Irak bölgesine girmeye başladığında, işleyişine engel teşkil eden birçok faktörle karşılaştı. Bunların başında Irak'ın parçalı idarî yapısı gelmektedir. Serbest ticaret uygulamalarının bağlantı noktasını teşkil eden Basra, Bağdat ve hinterlandıyla birlikte 18. yüzyılın ortalarından itibaren Gürcü-Memluk hanedanının yönetimi altında bulunmaktadır. Bu hanedan Basra limanının giriş ve çıkışlarını kontrol ederek gümrük vergilerini belirlemektedir (BOA. HAT. 397/20896-25 Ocak 1811). Musul ile etrafındaki kırsal bölge ise, Celili hanedanının yönetimi altındadır. Süleymaniye bölgesinde de Osmanlı Devleti'nin Irak'a gelişi ile birlikte kimi zaman Osmanlıya ve kimi zaman da İran'a bağlılık gösteren Baban hanedanı yer almaktadır. Her üç yerel hanedan da merkezî idarenin doğrudan kontrolü altında bulunmamaktadır.

Bağdat merkezli Memluk hanedanı, Celili ve Baban hanedanlarına göre Irak'ın belirleyici gücünü oluşturmaktadır.⁹ İngilizlerin serbest ticarete ilişkin faaliyetlerini kısıtlayıcı eylemler de bu hanedan mensuplarından gelmiştir. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin güçlü temsilcisi Cladius James Rich, Bağdat'a geldiğinde Memluk yönetiminde hanedan tarihinin en güçlü ve karizmatik yöneticisi Davud Paşa bulunmaktadır. Davud Paşa ile Rich arasındaki ilişkiler ilk etapta dostça başlamış ama Basra Limanı'nda ticarî malların giriş ve çıkışlarına ilişkin denetim ve gümrük vergilerinin oranları sebebiyle bozulmaya başlamıştır. Davud Paşa, İngilizlerin Irak'a getirdiği ve Irak'tan çıkardığı her türlü malı sıkı takibe alarak seleflerinin

⁸ 19. yüzyıl'da tesis edilen barışın İngiltere'nin serbest ticaret koşullarının hegemonyasından kaynaklı bir durum olmadığı bu dönemde silah teknolojisindeki gelişmelerin yarattığı yıkıcı savaşları önlemek üzere gelişen bürokrasinin bir ürünü olduğu da ileri sürülmektedir (Bkz. Mann, 2012, C. II, s. 271).

⁹ Memluklerin Irak'ın güç dengeleri içinde belirleyici olmaları Osmanlı Devleti'nin Irak'a yönelik siyasetinden ileri gelmektedir. Irak'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle beraber Bağdat bölgenin idarî, siyasi, ekonomik merkezi konumuna getirilmiştir (Bkz. Nevvar, 1968, s. 8).

tain ettiği oranlara nazaran bir kat daha gümrük vergisi koymuştur (el Bağdadi, 1948, s. 18; Issawi, 1988, s. 109). Çünkü Davud Paşa'nın iktidarının ekonomik giderleri ekseriyetle Bağdat ve Hindistan arasında yapılan ticaretten alınan gümrük gelirlerine dayanmaktadır (BOA. HAT. 397/20896-25 Ocak 1811; Issawi, 1988, s. 189-190), Bunun üzerine Rich, Davud Paşa'nın serbest ticaret uygulamalarına engel teşkil eden klasik politikalarını İngiltere'nin Hindistan yönetimi ve İstanbul'daki İngiliz elçisi nezdinde şikâyet etmiştir. Gerilimin dozu artınca Davud Paşa, Rich'in Bağdat'taki ikametgâhını askerî ablukaya almıştır. İlişkiler onarılmaz derecede kötü bir hâl alınca Rich, 1821'de Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalmıştır (Saleh 1957, s. 131-133).

Çıkarlarına direnç gösteren güçlere karşı devreye koyabileceği zemin ve stratejileri bulmakta zorluk çekmeyen İngiltere, Davud Paşa'nın serbest ticareti kısıtlayan yaklaşımlarına boyun eğmemiştir. Zira İngiltere açısından Irak dâhil olmak üzere, küresel ölçekte gücünü kısıtlayan sömürgeci bir güç kalmamıştır (Mann, 2012, C. II, s. 291). Irak bölgesindeki tek rakibi olan Fransa'nın 1810'lardan itibaren bölgedeki nüfuzu nerdeyse tamamen kırılmıştır. Rusya ise bu dönemde henüz bölge üzerinde tehdit oluşturabilecek güce ulaşmamıştır (Saleh, 1957, s. 113). Uluslararası ve bölgesel konjonktür İngiltere'nin teşebbüsleri açısından uygundur. Bu koşulların sağladığı olanaklardan olsa gerek, İngiltere'nin Davud Paşa'ya yönelik tutumu bu dönem itibarıyla tavizsiz ve serttir. Nitekim Rich, Bağdat'tan ayrılır ayrılmaz Davud Paşa, bir yığın sorunla karşı karşıya kalmıştır. Bunların başında İngilizlerin İstanbul elçisinin Davud Paşa'ya karşı merkezî hükümet nezdinde yürüttüğü yıpratıcı girişimlerdir. Söz konusu girişimler, İstanbul elçiliğinden Rich'e gönderilen ancak Şiraz yolunda ulaştırılan bir mektupta açık bir şekilde ifade edilmektedir. Bu mektupta İngiliz elçisi Rich'e hitaben; *"Paşa'nın aklını başına getirin, çünkü biz burada meselenin üzerinde önemle duruyoruz."* diye yazıyordu (Rich, 2018, s. 420). İstanbul elçisinin Davud Paşa'ya yönelik talebinin yerine getirilmesi o kadar da zor değildi. Zira Babanlar, artık Bağdat yönetiminin kontrolünden çıkmış, İran'ın Kirmanşah şehzâdesine bağlanmıştır. İran şehzâdesi ise Irak'ta İran hâkimiyet alanını güçlendirmek için eline geçen her fırsatı değerlendirmekten geri durmuyordu. Bağdat'ın Memluk idaresi, Babanlar ve Kirmanşah şehzâdesi arasındaki kırılğan siyasî dengeye İngiliz elinin değmesi durumunda sorunların derinleşmesi ve çatışmaya dönüşmesi için elverişli bir ortam bulunmaktadır.¹⁰ Nitekim Rich, Bağdat'tan ayrılıp Şiraz istikametine

¹⁰ Davud Paşa'nın İngiliz ticarî kazanımlarına aykırı yaklaşımına Rich'in hava değişimi bahanesiyle Baban Hanedanlığının merkezi Süleymaniye'ye ve oradan da İran'a geçerek Bağdat hükümetine karşı kışkırtıcı ve bozguncu teşebbüslerde bulunduğu bizzat Davud Paşa'nın merkezi hükümete gönderdiği Hatt-ı Hümayun'da iddia edilmiştir (Bkz. BOA. HAT. 770/36178-16 Şubat 1821).

doğru giderken Buşehr’de Davud Paşa’nın kahyası komutasında Bağdat’tan Baban kuvvetleri üzerine gönderilen askerî birliğin yenildiği ve buna mukabil Paşa’nın da Bağdat’ta bulunan İranlı tacirleri tutukladığı haberini almıştır (Rich, 2018, s. 449). Davud Paşa’nın İranlılara yönelik sert tutumu üzerine Kirmanşah şehzâdesi, kalabalık bir ordu ile Irak’a girerek Kerkük yakınlarında bulunan Dakuk’a kadar ilerlemiş, birkaç taraftan sıkıştırılan Davud Paşa’nın direnci kırılmış ve Hindistan hükümetinin Basra temsilcisi aracılığıyla 1823 yılında sunduğu anlaşmayı imzalamak zorunda kalmıştır. İngiliz temsilcilerle imzalanan antlaşmanın 10. maddesine göre Osmanlı merkezî hükümetinden İngiltere ile ilgili çıkan bütün emirlere Davud Paşa’nın imzalı ve mühürlü senetle uyacağı taahhüdü yer almaktadır.¹¹ Böylece İngiltere, serbest ticaretin temel ilkelerinden biri olan siyasî ve ekonomik merkezîyetçiliğin Irak’taki alt yapısını oluşturmuştur.

3. SERBEST TİCARET ÇAĞINDA IRAK’TA OSMANLI MERKEZİLEŞMESİ

3.1. Parçalı İdarî Yapının Tasfiyesi

Osmanlı Irak’ında merkezîleşme politikalarının uygulanması II. Mahmud’un 1820-1830 yılları arasında Anadolu’da ayanlara yönelik teşebbüs ettiği tasfiye hareketinin sonrasına tekabül eder. 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Irak’ının süregelen parçalı idarî yapısını zorlayan bazı gelişmeler II. Mahmud’u, merkezî devlet gücünü Irak’ta tesis etmeye sevk etmiştir. Bu gelişmeler arasında merkezî hükümet açısından en kritik olanlar Hicaz bölgesinde Osmanlı hâkimiyeti aleyhinde güç kazanan Vahhabi hareketiyle İran’ın, Irak’ın kuzey bölgelerinde nüfuz alanını genişletme çabalarıydı. Irak’ta Osmanlı egemenlik haklarına yönelik söz konusu tehditleri önlemede Memluk valilerinin güç kapasiteleri yetersiz kalmaktaydı (Ceylan, 2006, s. 67-68). Bunun yanı sıra Memluk valilerinden Davud Paşa’nın Kavalalı Mehmed Ali Paşa gibi ordusunu modernize etme gayretleri ve kendi başına buyruk hareketleri merkezî hükümet nezdinde muhtemel bir Kavalalı sorunuyla karşılaşma riski olarak değerlendirilmiştir (Nieuwenhuis, 1982, s. 183).

Osmanlı merkezî hükümetinde olduğu üzere İngiltere de Osmanlı Irak’ında merkezîyetçi idarenin tesisini kendi ticarî ve siyasî politikaları açısından daha yararlı görmekteydi. Zira Osmanlı Irak’ında mevcut adem-i merkezîyetçi idarî yapı bölgede bütünlüklü bir pazarın oluşmasına engel teşkil ediyordu. Oysa Irak, Körfez ve Hindistan bölgesiyle orta çağlardan

¹¹ “... valî-i müşârûn iley tahtı hükümetinde olan mahallerin cümlesinde İngilterelüye dair sudûr eden evâmîr-i âliyyeyi hâlen ve müstakilen icra ve infâz edeceğini müş’ir ve munzî ve memhûr sened ita etmek.” (BOA. HAT. 789/36800-6 Eylül 1823).

beri bütünlüklü bir ticarî bölgenin parçasını teşkil ettiği gibi, söz konusu bölgeler Akdeniz'in ticarî hinterlandı arasında bağlantı konumundaydı (Fattah, 1997, s. 6-8). Irak'ın bağlantılı olduğu bölgelerle ticarî faaliyetler açısından bütünlüklü bir pazara dönüşmesi merkezîyetçi yapının tesisini gerektirmiştir. Çünkü İngiltere'nin Osmanlı merkezî hükümetiyle imzaladığı ticarî antlaşmalara Memluk valileri uymaya yanaşmamakta ve şiddetli direnç göstermektedirler. Güçlü valilerin yönetimde olduğu dönemlerde bu direnç daha baskın bir şekilde görüldüğü gibi özellikle de gümrük tarifelerinde sıklıkla İngiltere ve Osmanlı merkezî otoriteleri arasında imzalanan antlaşmalarda belirtilen oranların üstüne çıkılıyordu. İngiltere'nin Bağdat konsoloslarının, İstanbul elçiliği aracılığıyla merkezî hükümete sundukları taleplerin başında her iki devlet arasındaki mevcut hukuki ilkelere ve antlaşmalara Bağdat valilerinin uymalarına dair vurgu yer alıyordu (Yurdakul, 2019, s. 146). Bununla beraber her vali değişiminde İngilizlerin Bağdat konsolosları aynı sorunla karşılaşmaktan sıyrılamıyorlardı. Bu durum, İngilizleri zaman zaman Bağdat valilik mücadelelerine müdahil olmalarına ve ticarî çıkarlarına direnç gösteren tarafa karşı mücadele içine girmelerine neden oluyordu (Lutskiy,2011, s. 62) Nihayetinde İngilizler'in Osmanlı Irak'ındaki menfaatleri mevcut parçalı idarî yapının merkezî hükümet lehine kaldırılmasından yanaydı. Zira Irak'taki hanedan idarî yapılarının merkezî hükümete nazaran kontrol edilebilirlikleri daha zordu. Kontrol edilebilir bir merkezî hükümetin, Irak açısından serbest ticaretin işleyişinde daha büyük imkânlar sunduğu İngilizlerin Bağdat merkezli Memluk hanedan idaresiyle ilişkilerinden anlaşılıyordu.

Irak bölgesinde serbest ticaret faaliyetlerinin uygulanmasında Basra ve Bağdat kilit konumda bulunmaktadır. Zira Irak'a ulaşan mallar Basra limanına ve oradan da nehir yoluyla Bağdat'a getirilmektedir. Bağdat'a getirilen mallar çeşitli yollarla İran ve Irak'ın kuzey bölgelerine dağıtılmaktadır. Yine Diyarbakır, İran ve Irak'ın kuzeyinden ihraç edilen mallar, Bağdat'ta toplanmakta ve oradan da Basra Limanı üzerinden Hindistan ve İngiltere'ye götürülmektedir (Issawi, 1988, s. 121). Bağdat ve Basra'nın Irak ithalat ve ihracatında sahip olduğu kilit konum, 1749'dan beri doğrudan bu iki bölgeyi idareleri altında bulunduran Memluk hanedan idaresini İngiltere cephesinden merkezîleşme politikalarının uygulanmasında ilk sıraya yerleştirmiştir. İngilizler'in Bağdat ve İstanbul temsilcilerinin yürüttüğü çabalar sonucunda 1831 yılında Ali Rıza Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Bağdat'a gelerek Memluk hanedanlığına son vermiştir (al-Bustani, 1979, s. 6-116). Davud Paşa'dan sonra merkezî hükümet tarafından Bağdat valiliğine atanan Ali Rıza Paşa, nezâretten çıkardığı bir emirle

İngilizlerin bütün imtiyazlarının Babialı ve İngiltere arasında yürürlükte olan antlaşmalarla tespit edilmiş olduğunu ilan etmiştir (al-Bustani, 1979, s. 298).

Memluk hanedan idaresinin tasfiyesi, Musul ve çevre bölgesinin de merkezî idarenin sınırlarına dâhil edilmesini gerektirmiştir. Çünkü Musul, Bağdat ve Basra ile imparatorluğun merkezî idarî alanları arasında kilit bir konumda bulunmaktadır. Diyarbakır ve hinterlandından Dicle nehir yoluyla gelen malların yanı sıra Basra'dan Akdeniz bölgesine veya Akdeniz bölgesinden Basra'ya olan ticarî akış, Musul merkezli Celili hanedan idaresinin sınırları içinden geçmek zorundadır. Dolayısıyla hem Osmanlı merkezî hükümetinin uygulamaya başladığı merkezîleşme politikaları hem de serbest ticaret faaliyetlerinin Irak'ta uygulanabilmesi için Celili hanedan idaresinin ilgası gerekmektedir. Nitekim 1834 yılında Celili hanedanlığına da son verilerek merkezî idare Musul bölgesinde tesis edilmiştir (Tripp, 2007, s. 14). Celililerin tasfiyesi sonrasında İngilizler, İngiltere'den en kısa şekilde Hindistan'a ulaşmak için 1830'dan beri teorik düzeyde olan projelerini 1835'te pratiğe geçirme gayretine düşmüşlerdir. Bu gayretler dâhilinde, Birecik iskelesine getirdikleri gemileri Fırat nehrine indirdiler (Lorimer, 1986, C. III, s. 1341). İngilizler İskenderun'dan Birecik'e kadar demir yolu inşâ etmek ve Birecik'ten de Fırat yoluyla Basra'ya ulaşmak istemekteydiler (Doğançay, 2015, s. 30-33; Orhonlu ve Işıksal, 1963, s. 100-101)

Celili hanedan idaresinin ilgası sonrasında merkezîleşme çabaları Baban idaresine yoğunlaşmaya başlamıştır. Ancak Baban idaresi İran'a sınır bir bölgede bulunduğu ve İran'ın bölgeye yönelik klasik algısında tam anlamıyla bir kırılma olmadığından Baban hanedan idaresinin tasfiyesi daha uygun bir konjonktüre ertelenmiştir. Uygun konjonktüre ise yüzyıllarca Osmanlı ve İran arasında birçok savaş ve çatışmaya neden olan sınır sorunlarının çözümüyle ulaşılmıştır. 1847 yılında Osmanlı Devleti ve İran arasında imzalanan Erzurum Antlaşması, iki devlet arasında muhtemel savaş tehlikesini ortadan kaldırmış ve sınıra ilişkin yeni yaklaşımların oluşmasına neden olmuştur. Söz konusu yaklaşımlar, Babanlara yönelik tasfiye çabalarını hızlandırmıştır. Nihayet 1850 yılında Baban hanedanı ilga edilerek (Çetinsaya, 1999, s. 93) merkezîleşme politikalarının uygulanmasını engelleyen adem-i merkeziyetçi unsurlar Irak'tan tamamen temizlenmiştir.

3.2. Barış Yüzylında Osmanlı-İran Sınırı

Osmanlı Devleti'nin, Irak dâhil olmak üzere hâkimiyet alanını Doğu bölgesine taşıması ve İran'ın buna yönelik sürekliliğe dayalı bir reaksiyonu, İran'a bitişik bütün alanları çatışmalı

sınır bölgesi hâline getirmiştir. Çatışma hâlinin en bariz yansıması savaştır. Savaş hâli merkezî idareye karşı örgütlenmeyi beslediğinden çoklu bir dünya üreten bir adem-i merkeziyetçi kuvvet oluşturur (Han, 2016, s. 27). Serbest ticaretin Irak bölgesine girmesi sonrasında hak iddialarından kaynaklı çatışma hâlinin devam etmesi, bölgeyi ticarî faaliyetler açısından riskli hâle getirmiş ve merkezîleşme politikalarının tam anlamıyla uygulanmasını imkânsız kılmıştır. Osmanlı Devleti açısından zorunlu hâle gelmiş olan merkezîleşme politikaları ile İngiltere'nin arzuladığı serbest ticaret faaliyetlerinin Irak'ta uygulanabilmesi Osmanlı Devleti ile İran arasında sınır kaynaklı anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulmasını gerektirmiştir.

Yüzyıllarca Osmanlı Devleti ile İran arasında çözüme kavuşturulamayan sınır sorunları, bölgenin serbest ticaret yüzyılının barış koşullarına çekilmesini zorunlu kılmıştır. Ancak bu o kadar da kolay olmamıştır. Çünkü yüzyılın dayattığı barış koşullarına en az bağlı kalan taraf İran devletidir (Çetinsaya, 1999, s. 95). İran, serbest ticaret için gerekli barışa uyum gösterme konusunda Irak'ın Şiilerce kutsal kabul edilmesi nedeniyle zorluk çekmektedir. Özellikle 19. yüzyılda Şiilerin Irak'ta bulunan türbelere yönelik ziyaretçi akınında meydana gelen artış, Şii mezhebine mensup kesimin bölgeye ilişkin kutsal mekân algısının daha da perçinlenmesine ve buna bağlı olarak bölgenin İran açısından daha da hassas konuma gelmesine yol açmıştır. Bu hassas konum nedeniyle İranlıların çeşitli vesilelerle bölgeye müdahalelerinin önü alınamamaktadır (Bağdad Vilayet Salnamesi (BVS), 1300, s. 78). Ancak gerek Osmanlı merkezîleşme politikaları gerek İngiltere'nin serbest ticaret faaliyetleri, planlı ve bilinçli bir politikaya dayalı olarak yürütüldüğü için İran'ın bölgeye yönelik mezhepçi iddialarına kurban edilebilecek düzeyde değildir.¹² Serbest ticaretin uygulanması süreçlerinde İngiltere farklı bölgelerde bu tür koşullarla karşılaşmış ve karşılaşılan çatışma durumu barış koşullarına bağlı olarak çözülmüştür.

İngiltere, Osmanlı Devleti ile İran arasında çıkan sürtüşmelerin bölgede savaşa dönüşmesini engellemek için özellikle 1847 yılına kadar benzer müdahalelerde bulunmaya devam etmiştir (Lorimer 1986, C. III, s. 1373). Ancak Irak'ta serbest ticaret faaliyetlerinin çatışmadan kaynaklı engellerle karşılaşmaması için daha köklü çözüme ihtiyaç duyulmuştur. 1847 Erzurum Antlaşması bu sorunların halledilmesinde bir dönüm noktası oluşturmuştur. Bu antlaşmada varılan uzlaşma Osmanlı Devleti ile İran arasında muhtemel savaş durumunu

¹² İngiltere'nin Basra körfezi ve hinterlandında yürürlüğe koyduğu serbest ticaret faaliyetleri planlanmış bir politikanın yansımalarıdır. 1903 yılında Lord Curzon bu politikanın yüz yıllık birikime sahip olduğunu ifade etmiştir (Bkz. Dunn, 2000, s. 325).

ortadan kaldırmış ve sınırın tam anlamıyla uluslararası hukukî bir boyuta kavuşturulması için bir komisyon oluşturulmuştur (Schofield, 1989, s. 516; Sarıkçıoğlu, 2013, s. 66; Lorimer 1986, C. III, s. 1376). Bu komisyonun Irak bölgesinin uluslararası toplumla bütünleşmesinde önemli bağlantı noktalarından biri olduğu ifade edilmektedir (Longrigg, 2002, s. 278). Sınır statüsüne yönelik kaydedilen bu gelişmeler, İngilizlerin Osmanlı Devleti ile imzaladıkları 1838 ve akabinde de İran hükümetiyle imzaladıkları 1841 serbest ticaret antlaşmalarını tamamlayıcı niteliktedir. Neticede İngiltere'nin başını çektiği komisyon aracılığıyla sınır anlaşmazlıklarından doğan sorunlar, 1847'de İran ve Osmanlı arasında imzalanan antlaşma neticesinde bir çatışma unsuru olmaktan çıkarılabilmıştır (Schofield, 1989, s. 517). Nitekim merkezîleşme politikalarının gereği olarak 1847 yılında Cizre hükümet idaresinin ilgası sırasında İngiltere'nin İstanbul temsilcisi Wellesly, merkezî hükümetin Bedirhan Bey ve diğer Kürt aşiretleriyle yaşadığı çatışmaları İran'la süregelen sınır ihtilaflarını çözmüş olmasının yarattığı avantajlarla ilişkilendirmiştir (Ateş, 2020, s. 184). Dolayısıyla Osmanlı Devleti ile İran'ın sınıra ilişkin yaklaşımları merkezîleşmenin kapasitesini ve gerçekleştirme imkânını belirlemiştir.

3.3. Merkezî Bürokratik Sisteme Geçiş

Osmanlı merkezîleşme politikalarıyla serbest ticaret faaliyetlerine engel teşkil eden merkez dışı unsurların tasfiyesi, Irak bölgesinin güvenlik ve hizmet sektöründe büyük bir boşluğa yol açmıştır. Zira bu hizmetler, yerel hanedan idarelerinin yetişmiş kadroları tarafından başarılı bir şekilde yürütülüyordu. Büyük aşiret yapılarıyla meskûn bölgede yerel hanedan idareleri, kendine özgü stratejilerle asayiş sağlıyor ve yolların güvenliğini temin edebiliyorlardı. Zira Memlukler Basra'dan Mardin'e kadar olan yol ağının güvenliğini sağlıyorlardı (Fattah, 1997, s. 35). Merkezi yönetimin temsilcilerinin Bağdat'a gelmesiyle, söz konusu yetişmiş kadrolar bir tehdit olarak görülerek yasa dışı ilan edilmiş ve büyük bir kısmı takibe tabi tutulmuştur. Memluk kadrolarının görevden el çektirilmesi sonrasında Bağdat'ın Anadolu ile irtibatını sağlayan yolların güvenliği, uzun bir dönem sağlanamaz olmuştur. Aynı durum Celili kadrolarının tasfiyesinde ortaya çıkmıştır. Celililer çöl tarafından Irak bölgesine akan göçebe Arap aşiretlerini kontrol altında tutuyorlardı. Ancak onların da tasfiyesi sonrasında söz konusu aşiretlerin taşkınlıkları önlenememiştir (Lorimer, 1986, C III, s. 1318). Babanlar, Osmanlı ve İran arasında gidip gelen aşiret unsurlarını gayet başarılı bir şekilde takip ediyor

ve herhangi bir taşkınlıkta bulunmalarına mani oluyorlardı¹³. Bu kadroların tasfiyesi sonrasında aşiretlerin sebep olduğu asayiş sorunları, uzun bir dönem merkezi idarenin Irak'taki temsilcilerini meşgul etmeye devam etmiştir.

Yerel hanedan idarelerinin tasfiyesi sonrasında Irak'ta asayişin sağlanamayışından kaynaklanan kriz, merkezî hükümet temsilcilerini askerî yöntemlere sevk etmiştir. Bu ise sorunun büyümesine ve güvenlik krizinin derinleşmesine yol açmıştır. Kaldı ki yeni yöneticiler, mevcut durumla baş edebilecek ne yeterli yetişmiş kadroya ne de etkin askerî kuvvete sahiptiler. Askerî kadroların yetersizliği, aşiretlerin kendi aralarındaki çatışmaların büyümesine ve bölgede genel bir huzursuzluk hâline neden olmuştu. Hanedan idareleri sonrasında, bölge yöneticilerinin merkezî devletle ilişkilerinin çerçevesi çoğunlukla aşiretlerin kontrol altına alınması çabalarından oluşuyordu¹⁴.

Hanedan kadrolarının tasfiyesinden sonra ortaya çıkan boşluğun telafisi için yeni idarî kurumlar ile bu kurumlarda hizmet yürütecek kadroların ihdasına yönelik çabalara ihtiyaç duyuldu. Merkezî idarenin işleyişini sağlayacak bu kurumlar, yereli küresele bağımlı kılabilecek fonksiyonlarla yüklüdür. Ayrıca merkezî idarenin kurumlar yoluyla tesisine yönelik çabalar, yeni ekonomik anlayışın taleplerine uygun bir egemenliğin inşâsıyla da uyumludur. Bu egemenlik biçiminde bürokratik normlara bağlı merkezî örgütsel ağ, serbest ticarete dayalı ekonomik düzene uygun düşen bir devlet erkinin oluşmasıyla uyumluluk göstermektedir. Bölgenin merkezî bürokrasiye intibakı noktasında en büyük dönüşümler Midhat Paşa döneminde gerçekleştirilmiştir. Bu dönüşümün en etkili ayağı, vilayet nizamnamesinin bölgede yürürlüğe konulmasıdır. Nizamname, Midhat Paşa'nın vali olduğu 1869-1872 yılları arasındaki dönem boyunca güçlendirildi (Lutskiy, 2011, s. 135).

¹³ Örneğin Osmanlı ve İran sınır bölgesinde göçebe şekilde yaşayan Bilbas aşiretinin 1217 yılında Erbil ve Köy taraflarındaki halka zarar vermesi ve yolcuları rahatsız etmesi üzerine Baban Paşası askeri maiyetiyle üzerlerine gitmiş ve onları kontrol altına alarak vergiye bağlamıştır (Bkz. Resul Havi Efendi, 1246, v. 118a-b).

¹⁴ Midhat Paşa'nın Bağdat valiliğine kadar aşiretlerin kontrol altına alınmasında izlenen baskın yöntem askeri kuvvete dayalıydı. Ancak Midhat Paşa'dan başlamak üzere aşiret liderleri ile diyaloga geçilerek aşiretlerin tapu karşılığında iskân edilerek denetim altına alınmaları sağlanmaya çalışılmıştır (Lutskiy, 2011, s. 135). Bununla birlikte 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı Irak'ının tahmin edilen 1.250.000 nüfusunun yaklaşık üçte ikisinin aşiretlerden oluştuğu ve bunların merkezileşme politikalarına karşı güçlü bir direnç gösterdikleri ifade edilmektedir (Haj, 1991, s. 52); 29 Eylül 1880 tarihinde Badat vilayet valisi tarafından merkezi hükümete gönderilen bir layihada; *Irak'ta hüsnü muhaşeret husulü takriri emniyet ve asayiş demektir her mahâll ve her aşireti vasatı üç çadırdan ibaret olsa bile her kabilesi bilâd-ı mütemeddinenin hiçbir kut'asına ve hiçbir memleketine ve hiçbir kavmine kabili tatbik ve kıyas olamayan bu vilayette ve ehli aş'a 'irin tehalüfü tebayi' ve emzicesi iktizasınca hükümet korkusu ve askeri nizamiye-i şahanenin satveti kahiresi olduğu belirtilmektedir* (BOA. Y. EE, 7/12-29 Eylül 1880).

1869'da vilayet nizamnamesine dayalı olarak Irak, Bağdat vilayeti bünyesinde; Bağdat, Şehrizar, Musul, Süleymaniye, Duleym, Kerbela, Divaniye, Basra, Ammare ve Müntefik olmak suretiyle on sancağa taksim edildi. Irak'ta hayata geçirilen vilayet idaresinde Midhat Paşa döneminde görevlendirilen memurların yeni idarî ve ekonomik sistemin işleyişine uyum gösterebilme kapasitesine sahip olmalarına dikkat ediliyordu. Ancak memur sınıfının yerel olması, söz konusu gayretlerin amacına ulaşmasına engel teşkil ediyordu. Seçilen memurlar çoğu zaman merkezî sistemin öngörülerinden ziyade mahalli güç odaklarının çıkarlarına göre tutum sergiliyorlardı¹⁵. Memurların merkezî sistemin işleyişine muhalif yolsuzluk ve uyumsuzluklarına karşı önlemlerin alınması çabaları¹⁶, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar gündemdeki yerini korudu. Irak bölgesinde merkezî sistemin işleyişini sağlayan bürokratik sınıfın oluşumu, Midhat Paşa'nın Bağdat valiliği sırasında kayda değer bir yol kat etti.

Merkezîleşmenin önemli ayağını oluşturan bürokratik kadroların destekleyici kurumlar olmadan merkezî süreçleri yürütebilmeleri mümkün değildir. Irak'ın aşiret karakterli yapısı ve merkezî politikalara karşı geliştirdiği direncin kırılması, güçlü bir askerî varlığa bağlıdır. Bu doğrultuda öncelikle Irak ve Hicaz Ordusu teşkil edildi. Bu ordu daha sonra merkezi Bağdat olan 6. Ordu adıyla yeniden yapılandırıldı. Ordu komutanları bölgenin asayişten kaynaklı büyük sorunlarıyla baş edebilmek için çoğu zaman mülki yetkilerle de donatıldı (Çetinsaya, 2005, s. 6). Aşiret unsurlarının ticarî faaliyetleri aksatan eylemlerine karşı ordunun asker ve finansman ihtiyaçları en önemli sorundu. Merkezî hükümet, aşiret taşkınlıklarını kontrol etmek için 19. yüzyılın ortalarında Irak bölgesinde faaliyet yürüten orduya yüklü miktarda finansman ve asker desteği sağlamıştır. Yapılan finansman desteğinin Osmanlı Devleti'nin askerî harcamalarının önemli büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bağdat merkezli Irak ordusunun finans ve asker sevkiyatıyla desteklenmesi İngiltere'nin Bağdat konsolosu Rawlinson'un bu durumu üstlerine övgüyle bildirmesine neden olmuştur. Hatta konsolos, Kırım savaşı öncesinde Irak ordusunun güçlendirilmesi için Doğu Hindistan Şirketi tarafından merkezî hükümete borç verilmesi teklifinde bulunmuştur. Borcun verilmesi ve iadesi notasındaki detayları belirten konsolos bu durumun Doğu Hindistan Şirketi için karlı bir ticaret olacağını ifade etmiştir (Yurdakul, 2019, s. 269)

¹⁵ Zevra gazetesinde memur sınıfının yeni sistemin arzu ettiği tutum ve davranışları kazanmaları yönünde makaleler yazılıyordu. (Bkz. Zevra 1-15 Haziran 1869).

¹⁶ "Memurîn-i vilâyetin her hâl ve karda istikâmet ve nizâmât-ı mevzu'aya muvâfık hareket üzere" bulunmalarına ilişkin merkezi hükümetin talepleri Irak'a gönderilen mülki memurların atama kayıtlarında belirtilmiştir. (Bkz. Zevra, 1-15 Haziran 1869).

Merkezileşmenin malî boyutuna ilişkin çabalar kapsamında ise, öncelikli olarak valilerin malî konularla ilişkileri kesildi. Bu çerçevede 1845 yılında Bağdat'a doğrudan merkezî idareye karşı sorumlu olan defterdar atandı. (Lorimer, 1986, C III, s. 1372). Defterdar sorumluluğunda bölgede malî memurlar sınıfı teşkil edilerek bölgenin malî açıdan merkezileşmesine yönelik çalışmalar başlatıldı. Merkezileşmenin maliyeye ilişkin boyutu, bu memurlar üzerinden yürütülmeye başlandı. Malî alanın mülki alandan ayrıştırılması, merkezî sistemi oluşturan bileşenlerin birbirini denetler bir nitelik kazanmasına katkı sağladı. Nitekim merkezî politikaların yerel düzeyde yürütüldüğü hükümet konaklarında kendilerine tahsis edilen kısımlarında zaman zaman mülki memurların gözetleyici durumuna geldikleri ve halkın mülki memurlara yönelik şikâyetlerinde malî memurları şahit tuttukları görülmektedir (BOA. İ. MVL 387/16890-2 Aralık 1858).

Merkezileşme politikalarıyla serbest ticaret uygulamalarının ortak ihtiyaçları arasında bölgede süregelen gelen hukukî uygulamaların devlet kurumları içine çekilmesi ve uluslararası ilişkilerde kullanılabilir bir boyut kazanması yer almaktadır. Ancak bu durum gerek merkezî hükümet ve gerekse de merkezî hükümetin bölgedeki temsilcileri açısından oldukça zordu. (Zevra, 68-13 Ağustos 1870). Çünkü hukuk alanı dini bir nitelik arz etmesi nedeniyle ulemanın ve halkın tepkisini çekme riski büyüktü. Onun için hukukun merkezileşmesi ve modernleşmesi diğer alanlara oranla biraz geç başlamıştır (Akyıldız, 2009, s. 61). Irak'ta kurulan nizami mahkemeler ulema ve halkın muhtemel tepkilerinden olsa gerek öncelikle yerel ulemanın istihdamıyla işlemeye başlamıştır¹⁷. Ancak bu durum Irak'ın aşiret karakterli nüfus yapısının merkezî kurumlara çekilmesine meşru bir zemin oluşturmuştur¹⁸.

Toplumsal bir örgütlenme olarak aşiret yapıları hem merkezî hükümet hem de serbest ticaret hamileri için kabul edilen bir şey değildi. Aşiret bağlarının güçlü olduğu yerlerde merkezi hükümetin vergi toplanması ve askere alma yükümlülüklerinin icrası kolay olmuyordu. Serbest ticaret hamilerinin için ise aşiret reisleri, aşiret alanında mal ve hizmetlerde kendi baskın liderliklerinde bir tekel durumu oluşturabiliyor veya yol güzergâhlarında malların serbestçe dolaşımına engel olacak geçiş vergileri dayatabiliyorlardı (Yurdakul, 2019, s. 285).

¹⁷ Irak'ın sorunları ile buna dair çözüm önerilerini ihtiva eden layihasında Seyit Süleyman, adliye hâkim ve azalarının mahalli kaynaklı olmasının doğurduğu sıkıntıları açık bir şekilde dile getirir. Seyit Süleyman, bu sorunun önüne geçilebilmesi için söz konusu mevkiilerin *mekteb-i hukukdan şehadetnâmesi bulunanlara mahsus* olması gerektiği önerisinde bulunur (BOA. Y. EE Lef. 19 9/34-7 Nisan 1892). Bununla birlikte Adliye Nezareti'nin kuruluşundan beri en önemli sorunlarından biri modern hukuk eğitimi almış personel sıkıntısıydı (Demirel, 2008, s. 301).

¹⁸ Osmanlı Ceza Hukuku'nun Nizamiye Mahkeme'leri yoluyla uygulanması ve icra alanının aşamalı bir şekilde genişletilmesi, cezanın yerel kaynaklı yapıdan bürokratik ve kamusal bir sisteme geçişine katkı sağlamış ve nihayetinde devlet birey ilişkilerinin merkezileşmesine hizmet etmiştir (Paz, 2014, s. 85).

Ceza hukukunun aşiret alanlarında uygulanması, kendi içinde bir dünya olan aşiret yapılarının merkezîyetçi politikalar karşısındaki dirençlerinin zayıflatılarak reaya statüsüne çekilmesine katkı sağlamıştır. Bunun yanı sıra merkezî ceza hukuku, devlet düzeninden bağımsız aşiret yapılarının parçalanması ve entegrasyonu işlevi görmesinin yanı sıra bürokrasinin kişisel hak ve hürriyetleri ihlal eden keyfi idari tasarruflarına karşı koruyucu bir fonksiyon görmüştür. Nitekim 1859 yılında Bağdat valisi Ömer Lütfi Paşa, soyguna karışmış üç Hemavend aşiret mensubunu mahkeme edilmeden ve İstanbul'dan gerekli onayı almadan idam ettirdiği için merkezi hükümet tarafından görevden alınmıştır (Ceylan, 2006, s. 13). Yine Midhat Paşa, Şehrızor (Kerkük) mutasarrıfı olan Ömer Paşa yeni dönemin öngördüğü yasalar çerçevesinde idari tasarruflarda bulunmaması ve kendi nazarında suçlu gördüğü kişileri hapsederek halk üzerinde korku oluşturmaya dayalı bir strateji takip etmesi nedeniyle görevden alınması gereğini merkezi hükümete bildirmiştir.¹⁹ Dolayısıyla Irak'ta rasyonel idare ile bağımsız yargının oluşturulması sürecine merkezî hukukla donanımlı nizami mahkemeler olumlu katkıda bulunmuş ve bu yönüyle merkezîyetçi idare ile serbest ticaret faaliyetlerinin ortak yararına hizmet eden bir işlev görmüştür.

Irak'ta merkezîleşme politikalarının uygulanma kapasitesinin artması ve buna bağlı olarak serbest ticaret faaliyetlerinin genişlemesi, enformasyona ilişkin yeni bir yapılanmayı da gerekli kılmıştır (Hasan, 2014, s. 347). Bu çerçevede eğitim, bölgenin girdiği idarî ve ekonomik anlayışı destekleyici bir işlevle yeniden örgütlenmiştir.²⁰ Bu konuda en etkili dönüşüm yine Midhat Paşa'nın valilik dönemine tekabül eder. Yeni anlayış çerçevesinde kurulan okulların ekseriyeti merkezî idarenin işleyişine hizmet edebilecek memur kadrolarının yetişmesine odaklanmıştır. Bu amaç dâhilinde hemen her sancak merkezinde Rüşdiye mektepleri kuruldu. Enformasyona yönelik devreye konulan başka bir araç da basındı. Vilayet gazeteleri, yeni dönem enformasyon araçlarının başında gelirdi. Midhat Paşa'nın Bağdat'a gelir gelmez ilk icraatı, bölgenin merkezîyetçi politikalarının uygulanmasını besleyen reformlarla başta tarımsal üretim olmak üzere ekonomik kaynakların işletilmesi gereklerini halka anlatılmasına ilişkin Zevra gazetesini kurması oldu. Zevra Gazetesinin ilk sayısı, Irak

¹⁹ *Şehrızôr mutasarrıfı Gavranlı Sa'âdetlu Ömer Pâşâ câhil ve hâlitü'z-zihin bir zât olup idâre-i atîke içinde alışmış ve yetişmiş olduğundan usulü sâbıkede nasıl görmüş ise ondan kendisini alamadığı.... ve kazâlarda istemediği adamları ehl-i fesâd diyerek habs edub güya idâre-i memleket bu misülluları tahvîf/korkutma/ ile hâsıl olacağı itikâdından ayrılamamış olduğundan...* (BOA. İ. DH 610/42496-25 Ocak 1870).

²⁰ Sanayileşmeye dayalı yeni ekonomik anlayış, mesleki farklılaşma, okuryazar, vasıflı ve daha çok çalışma şevkine sahip bir işgücü gerektiriyordu. Batı Avrupa'da sanayileşmenin dayattığı mesleki farklılık ve buna bağlı olarak şekillenen eğitim, 19. yüzyıl devletinin temel özelliğine dönüşecektir. (Poggi, 2012, s. 147; Eisenstadt, 2014, s. 36).

bölgesinde huzur ve güvenin sağlanması hâlinde bölgede yapılacak tarımsal yatırımların hangi yollarla dünya piyasalarıyla buluşacağına odaklanmıştır (Zevra, 1-15 Haziran 1869). Sonraki sayılar da benzer muhtevalarla yayınlanmaya devam etmiştir (Bkz. Zevra, 3, 5, 13).

Uluslararası ticaret faaliyetlerinin serbest bir şekilde işleyişine ve merkezî idarenin tesisine hizmet eden bürokratik sistemin ihdasına ilişkin süreç, Irak'ın kendi özel yapısından kaynaklı olarak Osmanlı Devleti'nin diğer bölgeleriyle kıyaslandığında oldukça yavaş ve problemlili işlemiştir. Ancak engel teşkil edici bütün koşullara rağmen bölgede kurulan yeni kurumlarla beraber merkezî politikaların uygulanmasına hizmet edecek idarî, malî, adlî ve askerî memur sınıflarının oluşumu önemli ölçüde sağlanmıştır²¹. Bu sınıfların kendi görev sınırları içinde çalışması merkezî hükümet kurumlarının etkin bir misyon görmesine katkı sağladığı gibi serbest ticaret faaliyetlerinin işleyişinde kolaylık sağlamıştır. Nitekim zaman zaman mülki ve askerî memurlar arasında çıkan uyuşmazlıkların merkezî sistemin işleyişini aksatması ve yarattığı sorunlar nedeniyle serbest ticaretin hamisi olan İngilizler, her iki tarafın da uyumlu çalışması için merkezî hükümetle temasa geçerlerdi (Yurdakul, 2019, s. 288).

3.4. Ulaşım ve Haberleşme

Yerel hanedan idarelerinin ilgası sonrasında Irak'ta ulaşım ve haberleşmeye yönelik yatırımlar, merkezî idarenin tesisi ile serbest ticaret faaliyetlerinin genişletilmesi amaçlarıyla ilişkilidir. Merkezî hükümet temsilcileri ile serbest ticaretin hamileri tarafından Irak'ta gerçekleştirilen ulaşım ve haberleşme yatırımları, her iki kesimin ortak çıkarlarına hizmet eder niteliktedir. Ordunun hareket kapasitesinin artırılması için yolların yapılması, bir taraftan devlet merkezî idaresinin kurumsal egemenliğinin yerleşmesine hizmet ederken (Ortaylı, 2008, s. 428) diğer taraftan bölge kaynaklarının serbest ticaret faaliyetlerine katılımını desteklemektedir. Dolayısıyla merkezî idare ile serbest ticaret faaliyetlerinin ortak çıkarlarıyla örtüşen ulaşım ve haberleşme projelerinin uygulamaya geçme imkânı daha yüksek olmuştur. Bu çerçevede uygulamaya konulan ilk projeler serbest ticaret faaliyetlerinin talepleri doğrultusunda öngörülen projelerdir (Saleh, 1957, s. 158).

İngilizler iç bölgelerin limanlarla bağlantısını kurma yolunda ilk olarak nehir yollarının imkânlarını değerlendirmektedirler. Nehir ulaşımı imkânı bulamadıkları takdirde, demir yolu inşasına başvurarak iç alanların ekonomik potansiyelinden faydalanmaya çalışmaktadırlar. Dicle ve Fırat nehirlerinin Irak'ın iç hinterlandına ulaşma ve oradan sağlanan kaynakların

²¹ Memur sınıfının süreç içerisindeki gelişimini, en erken hazırlanan vilayet salnameleri ile imparatorluğun geç döneminde hazırlanan salnamelerden takip etmek mümkündür (BVS. 1300, s. 78-134; BVS 1321, s. 56-143)

Basra limanına akışına elverişli olduğu yönünde yapılan çalışmalar, İngilizleri söz konusu nehirlerin imkânlarını değerlendirmeye sevk etmiştir (Chesney, 1850, s. 13-39, 40-62; Doğançay, 2019, C.I, s. 288).

İngiltere nehir taşımacılığına ilişkin iznini Memluk hanedan idaresinin tasfiyesinden hemen sonra 29 Aralık 1834'te çıkarılan bir ferman ile almayı başarmıştı (Lorimer, 1986, C III, s. 1341; al Bustani, 1979, s. 306). Ancak İngilizler Bağdat ve Basra körfezinin gemi trafiğinde bariz üstünlüklerini 1840-1850 yılları arasında Irak'a yerleşen Lynch kardeşlerin girişimleriyle elde etmişlerdir. Bu kardeşler tarafından kurulan Lynch şirketi, zamanla Irak'taki İngiliz nüfusunun temsilcisi konumuna ulaşmıştır (Saleh, 1957, s. 188; Hut, 2012, s. 132). Başta İngiliz yatırımları olmak üzere Basra Körfezi'nden Dicle ve Fırat güzergâhlarında ve yine Basra Körfezi ile Hindistan ve Kızıldeniz'e uzanan güzergâhlarda çalışan gemiler Irak'ın kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesinde güçlü bir katkı sağlamıştır²². Dicle ve Fırat nehirlerinden elde ettiği taşımacılık imtiyazıyla İngiltere, ekonomik nüfuzunu Bağdat ve hinterlandıyla beraber Irak'ın kuzeyine kadar olan bölgeye yayabilmiştir. Özellikle 1845'te Rawlinson'un Bağdat konsolosu olarak atanmasıyla birlikte Dicle ve Fırat nehirlerindeki seyr u sefaini ve bağlantılı olduğu Hindistan deniz gücünün faaliyetlerinde ciddi gelişmeler kaydedilmiştir (Yurdakul, 2019, s. 335). Bu durum, serbest ticarete ilişkin pazar ağını genişletmiş ve buna bağlı olarak nehir yollarının art alanlarından tarımsal ürünlerin taşınmasında önemli fırsatlar sunmuştur²³.

İngilizlerin yanında Osmanlı Devleti'nin Bağdat valileri de nehir taşımacılığında bazı teşebbüslerde bulunmuşlardır. 1850'de Bağdat valisi Gözlüklü Reşid Paşa sektöre dâhil olmaya çalışmıştır. Yine Namık Paşa, Musul, Fırat ve Resafe isimli üç buharlı gemi siparişinde bulunarak vapur filosunu genişletmiştir (Ceylan, 2009, s. 83). Ancak bu alanda en önemli atılımlar 1869'da Bağdat valiliğine atanan Midhat Paşa döneminde gerçekleşecektir. Midhat Paşa Irak'ın dünya ticaret ağında yerini alabilmesinin yol şebekesinin iyileştirilmesine bağlı olduğunun bilincinde olduğundan göreve başlar başlamaz hem kara hem de nehir yollarına yatırım yapmaya başlamış; bu yatırımlar kapsamında Basra Körfezi ile Dicle ve

²² Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için (Issawi, 1988, s. 215-217)

²³ Bağdat valisi Nureddin Paşa 1880 tarihli layihasında; *ihdas olunan idare-i nehriye vapurlarının Bağdat ve Basra beyninde nakliyat ve murâvedâtı hayliden hayli tehvin ve teshil etmiş ve bir müddetten beri Halic-i Fars'tan Şatü'l-Arab'a girip Basra'ya kadar gelmeye başlayan büyük deniz vapurları, nehir vapurları ile nakli emval için kontratolar tanzimiyle ihtilat-ı münasebât-ı ticâriye ve nakliye artırılmış olduğundan bu vilâyetin her tarafındaki mahsulâtın kaht ve gala seneleri müstesnâ olmak üzere Hindistan'a ve ta Avrupa'ya kadar nakl ve furuhtuna bir tarik açılmış olduğunu dile getirmiştir* (BOA, Y.EE, Lef. 5-29 Eylül 1880).

Fırat nehirlerinde işletmeye sokulan gemi sayısını 10'a çıkarmıştır²⁴. Midhat Paşa'nın Bağdat valiliğine atandığı yıl serbest ticaretin hızlanmasında büyük rol oynayan Süveyş Kanalı da açılmıştır. 1870 Haziran'ında İngiltere'den çıkan bir geminin Süveyş kanalını kullanarak Basra Körfezi'ne gelmesi, Irak ticaret ve tarımsal faaliyetlerinin önündeki engelleri asgariye indirmiştir (Owen, 1993, s. 183).

Süveyş Kanalı'nın açılması, İngilizlerin Hindistan-Basra Körfezi ağırlıklı ticarî faaliyetlerine Akdeniz güzergâhını da dâhil etmiştir. Bu durum Avrupa'nın özellikle Irak'ın tarımsal ürünlerine olan talebi artırmıştır (Hasan, 2014, s. 347). Süveyş Kanalı'nın açılması, daha önce Irak'ta belli bir pazar payına sahip olan ancak Napolyon savaşlarıyla söz konusu pazarlarını kaybeden Fransızların da yeniden Irak pazarına girmesine ilişkin taleplerini diriltmiştir. Nitekim Fransızların Bağdat konsolosu tarafından Fransız hükümetine gönderilen bir mektupta Süveyş Kanalı'nın açılmasının Fransa'ya Irak pazarında İngilizlerle rekabet edebilecek olanakları sunduğu ifade edilmiştir. Konsolos, İngilizler'in Irak pazarında rakipsiz olmaları nedeniyle kendi mallarını oldukça yüksek fiyatla sattıklarını, Fransız mallarının bölgeye gelmesinin İngiliz tekkelciliğine alternatif oluşturacağını ve böylelikle geniş bir pazar elde edilebileceğini belirtmiştir (Zevra/2, 24 Haziran 1869). Süveyş Kanalı'nın açılması Irak'ın hem siyasî ve ekonomik açıdan stratejik önemini hem de bölgenin ticarî potansiyelini birkaç kat artırmıştır. Nitekim 1870 yılını takip eden ilk beş yılda yapılan ihracat 230.000 pound iken, ikinci beş yılda 800.000 pounda çıkmıştır (Owen, 1993, s. 183) 19. yüzyılın sonlarına kadar İngilizlerin Basra Körfezi ile Dicle ve Fırat nehirleri ulaşımındaki payları artarak devam etmiştir. Yüzyılın sonunda İngilizlerin Irak ticaretiyle bağlantılı suyolları üzerindeki gemi işletme oranları yüzde 95'in üzerine çıktığı görülmektedir (Ekinci, 1999, s. 84-85).

Haberleşmeye ilişkin yatırımlar da aynı şekilde serbest ticaret olanaklarının ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Serbest ticaretin küresel düzeyde işlerliğine hizmet eden en yararlı yatırım telgraf sistemi olmuştur. Irak'ın, İngiltere merkezli dünya telgraf sitemine eklenmesi, 1860'lı yıllara tekabül etmektedir. Telgraf sistemi her ne kadar tüccar sınıfın ihtiyaçlarına bağlı olarak inşa edildiyse de (Hobsbawm, 2017, s. 74) merkezî idarenin tesisinde en etkili

²⁴ “Hatt-ı Irâkiyenin tezyîd-i ma'mûriyet ve terakkî-i ticâret ve servetin medâr-ı a'zâmı yolların teshîlâtı ve memleketin teksîr-i münâsebât ve mu'âmelâtı olub bu dahi Basra körfezinde ve Fırat ve Dicle nehirlerinde vapurlar işlettilirmekle hâsıl olacağından sâye-i muvaffakatvâye-i hazret-i pâdişâhide mukaddem ve muahhar tedârik olunmuş olan vapurla on kit'aya bâliğ olarak ...” (BOA, Bağdat Ayniyat 851, s. 68, 12 Ağustos 1869); Tasvir-i Efkâr Gazetesinin Temmuz 1862 tarihli nüshasında Dicle nehrinde işlemeye başlayan vapurlarla Bağdat ve Basra arasındaki ticaretin geliştiği ve İngilizlerin burada vapur işlemeye başladıkları ifade edilerek bu durumun Irak ve Hindistan arasındaki ticareti geliştirdiği ifade edilmiştir (Hayta, 2002, s. 131).

araç olmuştur. Devlet otoritesinin en uzak bölgelerde tesisinde telgrafın kritik önemine vakıf olduğu Irak bölgesinde telgraf sistemini inşasında görev alan mühendislerin taltif edilmesinden anlaşılmaktadır²⁵.

Irak'ın dünya telgraf sistemine eklenmesi yönündeki talepler ilk olarak İngilizlerin Doğu Hindistan Şirketi mensuplarınca dile getirilmiştir. 1856'da Osmanlı merkezî hükümetine Basra ve Suriye arasında telgraf sisteminin kurulması yönünde merkezî hükümete sunulan talep, ilk önce kabul görmedi. Ancak İngiliz elçisinin yürüttüğü çalışmalar sonucunda merkezî hükümetten istenilen karar 1857'de çıkarıldı. 1860-1865 yılları arasında Bağdat'ın Fao üzerinden Hindistan'a, Musul ve Cizre üzerinden Suriye ve Anadolu'ya, Hanekin üzerinden de İran ile telgraf bağlantıları kurulmuştur. Serbest ticaret faaliyetlerinin ihtiyaçlarına bağlı olarak Irak'ta kurulan bütün telgraf hatlarının merkezi Bağdat'tı²⁶. Bağdat'ın telgraf sisteminin merkezi olması, serbest ticaret ortamında mal akışının toplandığı ve dağıtıldığı merkez olmasından ileri gelmektedir. Bununla birlikte, telgraf sistemi ticarî malların akışına bölgede çıkardıkları taşkınlıklarla engel olan ve devlet mekanizmasına dâhil olmaktan imtina eden aşiret güçlerinin denetim altına alınmasına olağanüstü katkılar sağlamıştır²⁷. Bununla birlikte telgraf sisteminin inşası, merkezi hükümetin Bağdat vilayetiyle ve vilayetin de kendi bünyesinde bulunan idari birimlerle olan uyum ve koordinasyon olanakları genişleterek merkeziyetçi idarenin devlet kurumları aracılığıyla etki ve nüfuzunu artırmıştır²⁸.

3.5. İskân ve Tarımsal Üretim

Osmanlı merkezîleşmesini besleyen bürokratik ve askerî aygıtlarının genişlemesi bir ölçüde 1840'lı yıllardan itibaren tarımsal üretimde sağlanan büyüme neticesinde artan vergi

²⁵ Şubat 1861 tarihinde Bağdat telgraf hattının üçüncü kolunu teşkil eden Musul-Kerkük-Bağdat kısmının mühendislik hizmetlerinden sorumlu mühendis Mösyü Furs'a? üstün hizmetlerinden dolayı beşinci rütbeden bir kıta nişan veriliyor (BOA, HR. MKT 367/78, 17 Şubat 1861).

²⁶ Telgraf sisteminin tesisine dair ayrıntılı bilgi için bkz. (Lorimer, 1986, C. II, s. 883; Longrigg, 2002, s. 296-297; BOA, MAD. d 8026, s. 2, 2 Temmuz 1862).

²⁷ Örneğin, Hemavend aşireti İran sınırından Musul-Bağdat yoluna kadar olan bölgeye saldırılar düzenleyip tekrardan İran sınır bölgesine çekilmekteydi. 1861 yılından itibaren telgraf sisteminin bölgede inşasına paralel olarak devletin Hemavend saldırılarını takibi ile buna dair önlem alma imkânlarının artması, Hemavend tehdidinin zaman içinde ortadan kaldırılmasını sağlamıştır. Hatta bu süreçte Hemavendlerin takibi ve yakalanmalarına ilişkin telgraf bilgileri vilayet gazetesinde yayınlanmıştır (Zevra, 6,7- 20, 27 Haziran 1869); Telgraf sisteminin devreye girmesi ile aşiret sorunlarına yönelik çabalar daha iyi sonuçlar verdiği gibi aşiret hareketleri de kontrol altına alınmaya başlandı (Longrigg, 2002, s. 297.)

²⁸ Bağdat vilayetinin Evrak Odası tarafından 1869-1870 Nisanı arasında merkezî hükümetten Bağdat vilayetine ve Bağdat vilayetinden sancaklara mülki ve askerî konulara ilişkin gönderilen telgraf yazışmalarını ihtiva eden bir tablo çıkarılmıştır. Bu tabloya göre merkezî hükümet Bağdat vilayetiyle; 14866 mülki, 4786 askerî telgraf yazışmasında bulunurken vilayetten sancaklara ise 9359 mülki, 4089 da askerî telgraf yazışması gerçekleşmiştir (Zevra, 43-20 Nisan 1870).

gelirleriyle finanse edilmiştir (Quataert 2020, s. 118). Dolayısıyla Osmanlı merkezileşme çabalarıyla serbest ticaret uygulamalarının bir başka uyumu da tarımsal üretimin artırılmasına bağlı olarak yürütülen göçebe ve kontrol dışı nüfusun iskân edilmesi çabalarında kendisini göstermektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren serbest ticaret uygulamalarının Irak'ta yaygınlık kazanmasında etkili temel faktörlerden biri, tarımsal ürünlerin Hindistan, Orta Doğu ve Avrupa pazarına çıkarılmasıdır. Serbest ticarete dayalı pazarın Irak'ta genişlemesi, tarımsal üretim imkânlarının artırılması ihtiyacını tetiklemiştir (Fattah, 1997, s. 111, 156; Batatu, 1978, s. 238). Irak'ın serbest ticaretle bağlantılı ihracatının ekseriyetinin tarımsal ürünlerden oluşması, yerel Osmanlı otoritelerinin tarım alanındaki ilerleme teşebbüslerinin yönünü tayin etmiştir.²⁹ Bu çerçevede ön plana çıkan talepler ise büyük miktarda insan gücüne gereksinimi ortaya çıkarmıştır. 19. yüzyılda Irak'ta % 0,5 gibi oldukça düşük bir doğal nüfus artışı söz konusudur (Karpat, 2014, s. 120) Doğal nüfus artışıyla serbest ticaretin ihtiyaç duyduğu tarımsal üretimi sağlamak imkân dâhilinde değildir. Bunun için başvurulacak en etkili yol, göçebe nüfusun tarımsal üretim süreçlerine katmaktır. Bu anlamda Irak'ın çöl ve dağlık alanları büyük bir göçebe aşiret potansiyeli barındırmaktadır.

Irak'ın parçalı idarî yapısının tasfiyesi esnasında ve daha sonra da tasfiyeye tepki gösteren kesime valiler tarafından kullanılan şiddet, tarımsal üretimde bulunan yerleşik kırsal nüfusu yerinden etmişti (al-Bustani, 1979, s. 326-366; Issawi, 1988, s. 113; Salibi & Khoury 1997, s. 311). Boşalan köylerin yeniden iskâna açılması, gerek çöl tarafında gerekse de dağ kesiminde bulunan kalabalık göçebe nüfusun iskânı, serbest ticaret uygulamalarının özgül ortamında ortaya çıkmıştır. Bu ortamın saikiyle 1850'lerden itibaren iskân Irak'ın yönetiminde temel stratejilerden birini oluşturmuştur. Ancak süregelen toprak işletim sistemi ve buna bağlı kırsal toplumsal ilişkiler, bu stratejinin sağlıklı bir şekilde hayata geçirilmesine engel teşkil ediyordu. Bölge topraklarının geleneksel hukukî statüsü, kapitalist üretimin uygulanmasına müsait değildi.³⁰ Kapitalist üretim tarzı beraberinde toprağın işletilmesine yönelik hukukî dönüşümü getirmektedir. Toprak ticarî bir mal hâline gelmeli ve mülk sahiplerinin elinden alınıp satılmalıdır. Bu toprak sahipliği de pazar için üretken kaynaklar arayışında olan kişilerin mülkiyetine geçecek bir ortam oluşturmaktadır. Pazara endeksli toprak sahipliği, tarım

²⁹ Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. (Zevra/3, 27 Ağustos 1869).

³⁰ "Havâli-i Irâkiyenin ekser arâzisi ve mezra'ı mukatâ'a sûretiyle idâre olunagelmekte ise ... bu sûret zira'âtın matlûb derecede terakkî ve tevsi'ine mani' olduğundan ..." bkz. Zevra 68, (13 Ağustos 1870).

dışı büyük kırsal nüfusu üretimin içine çekecek ortam ve olanağı sağlayacaktır (Fattah, 1997, s. 156).

Serbest ticarete uygun üretim olanakların oluşturulması bağlamında toprağın işletilmesi yönünde atılan ilk adım tımarın kaldırılması olmuştur (Moosa, 1968, s. 150). Ekseriyeti Kerkük ve Erbil bölgesinde bulunan bu toprakların envanterini 1839'da Ali Rıza Paşa, beraberindeki askerî kuvvetle bölgeye gelerek çıkarmıştır (BOA, HAT, 449/22342, 3 Şubat 1839). Daha sonraları da bu arazilerin bir kısmı müzayede yoluyla satışa çıkarılmıştır (BOA, İ.MVL, 387/16890, Lef. 6, 25 Haziran 1857). Irak bölgesinde, toprak statüsünün özel mülkiyete dönüşümüne yönelik teşebbüslerin 1848'den itibaren başladığı görülmektedir (Marufoğlu, 1998, s. 96). 1854'te Kifri'den Erbil'e uzanan boş/boşalan toprakların kayıt dışı (harici defter) kesime tapu ile verilmesi için merkezî hükümetten Şehrîzor valisine talimat gelmiş ve bunun gereği yerine getirilmeye başlanmıştır (BOA, MAD. d 8009, s. 60-61, 22 Nisan 1854). 1860'lara gelindiğinde tüm Irak genelinde tapulu arazilerde % 20'lik bir artış sağlanmıştır (Hasan, 2014, s. 350). Toprakta mülkiyet haklarının genişletilmesi göçebe nüfusun yerleşik hayata geçmesini ve tarımsal üretime dâhil olmasını hızlandırmıştır. Devlet bu süreci kimi zaman şiddetle kimi zaman da diyalog ve ikna yoluyla yürütmüştür. Bu anlamda da en büyük katkı Midhat Paşa döneminde gerçekleştirilmiş ve miri topraklar büyük oranda göçebe nüfusun iskânına açılmıştır (Moosa, 1968, s. 150; Ceylan, 2009, s. 173). Midhat Paşa döneminde Irak'ta iskân faaliyetlerinde meydana gelen artışı, Amerika Birleşik Devletleri'nde baş gösteren iç savaşa bağlı olarak Avrupa'nın başta pamuk olmak üzere Osmanlı tarım ürünlerine olan ihtiyacının artmasıyla (Karpat, 2014, s. 97) ilişkilendirmek mümkündür.

İskân çabalarına çöl toplumundan ziyade dağ toplumu daha eğilimli olmuş (Moosa, 1968, s. 149) ve Irak'ın kuzeyi ile ilişkili göçebe yaşam sürdüren aşiretlerin önemli bir kısmı 1850-1880 yılları arasında yerleşik hayata geçirilmiştir. Göçebe nüfusun iskânı Irak tarımsal üretim alanlarıyla buna bağlı emek gücünde dikkate değer bir artışa neden olmuştur. 1860'larda tarımsal üretimin yapıldığı topraklar 150.000 dönüm gibi oldukça sınırlı bir alanı teşkil ediyordu. Serbest ticaretin 1860'lardan itibaren yaygınlık kazanması ve buna bağlı olarak tarımsal üretimde meydana getirdiği dönüşüm, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında tarımsal üretimde 20 kat fazla üretim kapasitesinin oluşmasını sağlamıştır (Hasan 2014, s.349).

Yerel hanedan idarelerinin ilgasından sonra gerek merkezî hükümet temsilcileri gerekse de serbest ticaret faaliyetleri açısından en büyük sorun, denetim dışı aşiretlerdir. Bu aşiretler, merkezî devletin kurumsal ağlarına dâhil olmayı reddettikleri gibi bölgede ticaretin akışına en temel tehdidi oluşturmaktaydılar. Denetim dışı aşiretlerin kontrol altına alınması, merkezî devlet anlayışının güçlenmesi ve malların serbest dolaşımı açısından gereklidir. Aşiret unsurlarının kontrolüne ilişkin her iki kesimin lehine sonuçlar yaratan temel strateji ise iskândır (Yurdakul 2019, s. 296). İskân, Irak nüfusunun en büyük kesimini oluşturan aşiretlerin merkezî devlet kurumlarıyla ona bağlı kurallara çekilmesini ve toplumsal süreç üzerinde denetim kurmasını sağlayacaktı. Bu durum, vergi ve asker kaynağının meskûn nüfusa kıyas kabul edilmeyecek derecede artırılmasına yarayacaktı. İskânın serbest ticaret açısından artı değeri ise, üretim dışı kesim olarak aşiretlerin tarımsal üretime dâhil edilmeleri ve bölgenin pazar payının genişlemesidir.

SONUÇ

19. yüzyıl şartları, Osmanlı Devleti'ni yeni bir idarî örgütlenme biçimine zorlamıştır. Bu örgütlenme biçiminin dayandığı temel zemin, merkezîyetçi anlayıştır. Bu anlayışa bağlı olarak geliştirilen yeni idarî örgütlenme biçimiyle devlet, kendini yeniden inşâ etmeye başlamıştır. Ancak bu o kadar da kolay olmamıştır. Zira daha önce de ifade edildiği üzere Osmanlılar kuruluş aşamasında adem-i merkezîyetçi zeminin güçlü ve meşru olduğu bir coğrafyada güçlü merkezîyetçi politikalar yürütmüş ve söz konusu politikaları padişahın güçlü otoritesine bağlı kurumlara dayalı olarak koruyabilmiştir. 17 yüzyılın ortalarına gelindiğinde, padişahlık ve bağlı kurumların merkezîyetçi işlevlerini yitirmesi, sosyolojik açıdan zaten güçlü bir zemine sahip adem-i merkezîyetçi kuvvetlerin oluşmasına ve devlet fonksiyonlarını icra etmelerine neden olmuştur. 17. yüzyılın ortalarında başlayan çözülme, devletin en zayıf olduğu 19. yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir. 19. yüzyılın başlarından itibaren devlet, yeni bir merkezîleşme sürecini başlatmıştır. Bu süreç, klasik dönemin merkezîyetçi sisteminin bağımsız yapısına mukabil, uluslararası ilişkilerle desteklenen bir yapıya sahiptir. Yeni merkezîyetçi sistemin uluslararası ilişkilerle bağlantılı yapısı 19. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde daha da etkin olmaya başlayan serbest ticaret faaliyetlerinin gereksinimleriyle uyumlu olarak ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Irak'ında yüzyıllarca çözüme kavuşturulamayan sınır sorunlarının çözümü, hanedan idarelerinin tasfiyesi, bölgede güvenliği sağlanması için gerekli kolluk kuvvetlerinin yeniden organizasyonu, göçebe aşiretlerin iskânı ve tarımsal üretime dâhil edilmeleri, memur sınıfının oluşması için gerekli okulların açılması, vilayet gazetesinin kurulması, nehirlerde vapurların

işletilmesi ve telgraf sisteminin kurulması gibi konularda merkezî hükümet ile serbest ticaret faaliyetlerinin talepleri örtüşmektedir. Merkezîyetçi politikaların gerekleri ile serbest ticaret uygulamalarının beklentileri arasında söz konusu konularda görülen uyum ve karşılıklı yararlılık devlete Irak'ta kendisini yeniden inşa etme olanakları sunmuştur. Osmanlı Devleti bu olanaklara bağlı olarak Irak'ın gerek salyâne statüsünde olan bölgelerini, gerekse yurtluk, ocaklık ve hükümet idaresi altında bulunan alanlarını doğrudan imparatorluğun merkezî idaresiyle birleştirmiştir. Bu birleşme sadece padişahın hükümranlığına dayalı olarak gerçekleşmemiş aynı zamanda merkezî sistemin yeni kurumsal ağların içine çekilmesiyle sağlanmıştır. Bu kurumsal ağların bağlı olduğu hukuk, bölgeyi merkezî alanla birleştirmenin yanı sıra, mahallî koşulların etki gücünü bastırarak onu evrenselci bir yapıyla karşılıklı yararlığa dayalı bir ilişki içine sokmuştur. Bu yapının itici gücünü serbest ticaret faaliyetleri teşkil etmiştir.

KAYNAKÇA

I. Osmanlı Arşiv Belgeleri

BOA, BA. Bağdad Ayniyat 851, 4 Ca 1286/12 Ağustos 1869.

BOA, HAT. 397/20896, 29 Z. 1225/25 Ocak 1811.

BOA, HAT. 449/22342-B, Lef. 1, 19 Za 1254/3 Şubat 1839.

BOA, HAT. 770/36178-16 Şubat 1821.

BOA, HAT. 789/36800. 29 Z. 1238/6 Eylül 1823.

BOA, HR. MKT. 367/78, 17 Şubat 1861.

BOA, İ. DH. 610/42496, 22 L 1286/25 Ocak 1870.

BOA, İ.MVL. 387/16890, lef. 6, 3 Za 1273/25 Haziran 1857.

BOA, MAD. 8009, 24 B 1270/22 Nisan 1854.

BOA, MAD. 8026, 4 M 1279/2 Temmuz 1862.

BOA, Y. EE. Lef. 19, 9/34-7 Nisan 1892.

BOA. Y. EE. 7/12-29 Eylül 1880.

II. Salnameler

Bağdad Vilayet Salnamesi (BVS), 1300, Vilayet Matbaası Def'a 4.

Bağdad Vilayet Salnamesi (BVS), 1323, Vilayet Matbaası Def'a 18.

III. Gazeteler

Zevra Gazetesi, Sayı 1, 5 Ra 1286/15 Haziran 1869.

Zevra Gazetesi, Sayı 2, 14 Ra 1286/24 Haziran 1869.

Zevra Gazetesi, Sayı. 3, 19 Ra 1286/27 Ağustos 1869.

Zevra Gazetesi, Sayı 6, 10 Ra 1286/20 Haziran 1869.

Zevra Gazetesi, Sayı 7, 17 Ra 1286/27 Haziran 1869.

Zevra Gazetesi, Sayı 43, 18 M 1287/20 Nisan 1870.

Zevra Gazetesi, Sayı. 68, 15 Ca 1287/13 Ağustos 1870.

IV. Araştırma ve İnceleme Eserler

Abou-El-Haj, R. A. (2002). *Modern devletin doğası*, (Çev. Oktay Özel-Canay Şahin). İmge Kitabevi.

Akyıldız, A. (2009). *Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme*, İletişim Yayınları.

Al-Bustani, M. J. H. (1979). *Bağdad'daki kölemen hâkimiyetinin te'sisi ile Ali Rıza Paşa'nın valiliği (1749-1842)*. İstanbul Üniversitesi Yakın Çağ ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bölümü, Doktora Tezi.

Ateş, S. 2020. *Osmanlı-İran sınır bölgeleri bir sınır yapmak*. (Çev. Devrim Kaya). Küre Yayınları.

Barkan. Ö. L. (1997) Timar, *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, s. 286-333.

Batatu, H. (1978). *The old social classes and the revolutionary movements of Iraq a study of Iraq's old landed and commercial classes and of its communists, Ba'thist, and free officers*, Princeton University Press.

Berkes, N. 2017. *Türkiye'de çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları.

Ceylan E. (2009). Namık Paşa'nın Bağdat valilikleri, *Toplumsal Tarih*, 186, s. 76-84.

Ceylan, E. (2003). Dünya sistemi teorisinin Osmanlı tarihi alımlarına yansımaları, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/1, s. 81-95.

Ceylan, E. (2009). Carrot or stick Ottoman tribal policy in baghdadi 1831-1876, *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 3/2, s. 169-186.

- Ceylan, E. 2006. *Ottoman centralization and modernization in the province of Baghdad 1831-1872*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Chesney, F. R. (1850). *The expedition for the survey of the rivers Euphrates and Tigris, carried on by order of the British government in the years 1835, 1836 and 1837*, Vol.1, Longman, Brown, Green and Longmans.
- Çetinsaya, G. (1999). Irak, *TDVİA*, C. 19, s. 93-95.
- Çetinsaya, G. (2005). *Ottoman administration of Iraq 1890-1908*, Routledge.
- Davison, R. H. (2005). *Osmanlı imparatorluğunda reform 1856-1876*, (Çev. Osman Akınhay), Agora Kitaplığı.
- Davut, H. (2012). Buharlı gemiler çağında Osmanlı deniz ve nehir yolu ulaşımı, (Ed. Vahdettin, Engin-Ahmet Uçar-Osman Doğan) *Osmanlı'da Ulaşım*, Çamlıca Basım Yayın.
- Demirel, F. (2008). Adliye nezareti kuruluşu ve faaliyetleri (1876-1914), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Doğançay, S. (2015). *İngiltere'nin irak siyaseti (1798-1876)*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Doğançay, S. (2019). Diyarbakır'dan Basra'ya ulaşım ve haberleşme, *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*, (Ed. Oktay Bozan-Hakan Asan-Hatip Yıldız-Mehmet Salih Erpolat), C.I, Manas Yayıncılık, s. 285-310.
- Dunn, A. J. (2000). Basra Körfezindeki İngiliz Çıkarları, (Çev. Zekeriya Kurşun), *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 3, s. 299-326.
- Eisenstadt, S. N. (2014). *Modernleşme başkaldırı ve değişim*, (Çev. Ufuk Coşkun), Doğubatı Yayınları.
- Ekinci, İ. (1999). Osmanlı devleti'nin bazı nehir ve göllerde vapur işletme teşebbüsleri, *Araştırmalar İnsan Bilimleri Araştırmaları*, 1/2, s. 67-90.
- El-Bağdâdi, M. (1948). *Rihlat 'ül-münşî, abbas el azzavi el mehami, naklehe 'anil farisiye*.
- Fattah, H. (1997). *The politics of regional trade in Iraq, arabia, and gulf 1745-1900*, State University of New York Press.

-
- Güran, T. (1990), *İktisat Tarihi*, Damla Ofset.
- Gürgen, S. Y. (2018). Devletın kâhyası sultanın efendisi Mehmed Said Hâlet Efendi, Dergâh Yayınları.
- Habermas, J. (2010). *Kamusallığın yapısal dönüşümü*, (Çev. Tanıl Bora-Mithat Sancar), İletişim Yayınları.
- Haj, S. (1991). The proplems of tribalism: the case of nineteenth century Iraqi history, *Social History*, Vol. 16, No. 1, s. 45-58.
- Hallaq, W. B. (2019). *İmkânsız devlet modern çağda bir İslam devleti niçin mümkün değildir*, (Çev. Aziz Hikmet), Babil Kitap.
- Han, B.-C. (2016). *Şiddetin topolojisi*, (Çev. Dilek Zaptçioğlu), Metis.
- Hasan, M. S. (2014). The role of foreign trade in the economic development of iraq 1864-1964: a study in the growth of a dependent economy, *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of İslam to the Present Day*, (Ed. M. A. Cook), Oxford University Press, s. 346-372.
- Hayta, N. (2002). *Tarih araştırmalarında bir kaynak olarak tasvir-i efkâr gazetesi 1278/1862-1286/1864*, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2008). *Sanayi ve imparatorluk*, (Çev. Abdullah Ersoy), Dost Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2012). *Devrim çağı 1789-1848*, (Çev. Mustafa Sina Şener) Dost Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2017). *Sermaye çağı 1848-1875*, (Çev. Mustafa Sina Şener), Dost Kitabevi.
- Issawi, C. (1998). *The fertile crescent 1800-194 a documentary economic history*, Oxford University Press.
- Kafadar, C. (2018). *İki cihan âresinde osmanlı devletinin kuruluşu*, (Çev. A. Tunç Şen, Metis Yayınları.
- Karpat, Kemal H. (2014). *Osmanlı modernleşmesi toplum, kuramsal değişim ve nüfus*, (Çev. Ceren Elitez), Timaş Yayınları.
- Kasaba, R. (1993/a). *Osmanlı imparatorluğu ve dünya ekonomisi 19. yüzyıl*, (Çev. Kudret Emiroğlu), Belge Yayınları.
- Kasaba, R. (1993/b). Birtish emperialism, the Ottoman empire, and China in the nineteenth century, *Journal Of World History*. Vol. 4, No. 2. S. 215-241.

- Khoury, D. R. (1999). *Osmanlı imparatorluğu'nda devlet ve taşra toplumu Musul 1540-1834*, (Çev. Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Khoury, D. R. (2010) Ticari tarımın Musul eyaletine girişi ve Köylülük Üzerindeki Etkileri, (Ed. Çağlar Keyder- Faruk Tabak), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 165-185.
- Kılıçbay, M. A. (1982). *Feodalite ve klasik dönem Osmanlı üretim tarzı*, Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Kurmuş, O. (2007). *Emperyalizmin Türkiye'ye girişi*, Yordam Kitap.
- Kütükoğlu, M. S. (2013). *Balta limanına giden yol Osmanlı İngiliz iktisadi münasebetler (1580-1850)*, TTK.
- Longrigg, S. H. (2002). *Four centuries of modern Iraq*, Garnet Publishing.
- Lorimer, J G. (1986). *Gazetteer of the Persian gulf, Oman and central Arabia*, C. II ve III, (Geographical & Sattistical) Achive Editions Hanjam_Na'lah.
- Lutskiy 2011 Lutskiy, B. (2011). *Arap ülkelerinin yakın tarihi 16. yüzyıldan 20. yüzyıla*, (Çev. Turan Keskin), Yordam Yayınları.
- Mann, M. (2012). *İktidarın tarihi sınıfların ve ulus devletlerin yükselişi 1760-1914*, (Çev. Ali Rıza Güngen, Elçin Deniz Ela, Gülben Şaş) Phoenix Kitabevi.
- Mantran, R. (1999). Irak, *TDVİA*, C. 19, , s. 91-93.
- Mantran, R. (2020). *Osmanlı imparatorluğu tarihi*, (Çev. Server Tanili), İş Bankası Yayınları.
- Mardin, Ş. (1998). Adem-i merkeziyet, *TDVİA*, C. 1, s. 364-367.
- Marufoğlu, S. (1998). *Osmanlı döneminde kuzey irak*. Eren Yayınları.
- Moosa, M. I. (1968). The land policy of Midhat pasha in Irak 1869-1872, *İslamic Quarterly*. 12/3, s. 146-159.
- Nevvar, A. S. (1968). *Tarihü'l irak el hadis min nihayetü'l hükmü Davud paşa ila nihayetü'l hükmü Midhat paşa*, Mektebi'l Arabiye.
- Nieuwenhuis, T. (1982). *Politics and society in early modern Iraq Mamlûk pashas, tribal shayks and local rule between 1802 and 1831*, martinus Nijhoff Publishers.

- Orhonlu, C. & Işıksal, T. (1963). Osmanlı devrinde nehir nakliyatı hakkında araştırmalar, Dicle ve Fırat nehirlerinde nakliyat, *Tarih Dergisi*, XIII, s. 77-102.
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye teşkilat ve idare tarihi*, Cedit Neşriyat.
- Owen, R. (1993). *The middle east in the world economy 1800-1914*, I. B.Turis London.
- Özkaya, Y. (1994). *Osmanlı imparatorluğunda âyânlık*. TTK.
- Öztürk, M. (2010). Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi, *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı. s. 325-351.
- Paz, O. (2014). Documenting justice: new recording practices and the establishment of an activist criminal court system in the ottoman provinces (7840-late 1860s), *Islamic Law And Society*. 21. S. 81-113.
- Poggi, G. (2012). *Modern devletin gelişim sosyolojik bir yaklaşım*, (Çev. Şule Kut-Binnaz Toprak), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Polanyi, K. (2014). *Büyük dönüşüm çağımızın siyasal ve ekonomik kökenleri*, (Çev. Ayşe Buğra), İletişim Yayınları.
- Quataert, D. (2004). Yüzyıla genel bakış: ıslahatlar devri 1812-1914, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. Ed. Halil İncelik-Donald Quataert, Eren Yayınları, s. 885-1041.
- Quataert, D. (2020). *Osmanlı imparatorluğu (1700-1922)*, (Çev. Ayşe Berktaş) İletişim Yayınları.
- Reinkowski, M. (2017). *Düzenin şeyleri, tanzimat'ın kelimeleri 19. yüzyıl Osmanlı reform politikasının karşılaştırmalı bir araştırması*, (Çev. Çiğdem Canan Dikmen), Yapı Kredi Yayınları.
- Resul Havi Efendi. (1246). *Târih-i devhetü'l-vüzerâ ve zeyl-i gülşen-i hulefâ*.
- Reyhan, C. (2008). *Osmanlı'da Kapitalizm Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Rich, C. J. (2018). *Aşağı Dicle'den Bağdat'a bir yolculuk Şiraz ile Persepolis'i ziyaret Kürdistan ve eski Ninova'da bir yaşam öyküsü*, (Çev. Arif Karabağ), Avesta Yayınları.
- Saleh, Z. (1957). *Mesopotamia (Iraq) (1600-1914) a study in british foreign affairs*, Al-Ma'aref Press.
- Sarıkcıoğlu, M. (2013). *Osmanlı-İran hudut sorunları (1847-1913)*, TTK.

- Schmitt, C. (2020). *Kara ve deniz*, (Çev. Gültekin Yıldız), Vakıfbank Kültür Yayınları,.
- Schofield, R. (Ed.). (1989). *The İran-Iraq border 1840-1958*. Vol. 9, Archive Editions.
- Smith, A. (1997). *Ulusların zenginliği*, (Çev. Ayşe Yunus-Mehmet Bakırcı), Alan Yayınları.
- Toffler, A. (2008). *Üçüncü dalga, bir futurist ekonomi analizi klasığı*, (Çev. Selim Yeniçeri), Koridor Yayıncılık.
- Touraine, A. (2016). *Modernliğin eleştirisi*, (Çev. Hülya Uğur Tanrıöver), Yapı Kredi Yayınları.
- Tripp, C. (2007). *A history of Iraq*, Cambridge University Press.
- Wallerstein I. & Decdeli, H. & Kasaba, R. (1983). Osmanlı imparatorluğunun dünya ekonomisi ile bütünleşme süreci, *Toplum ve Bilim*, 23, s. 41-54.
- Wallerstein, I. (2015). *Modern dünya sistemi*, (Çev. Latif Boyacı), Yarın Yayınları.
- Weber, M. (1996). *Sosyoloji yazıları*, (Çev. Taha Parla), İletişim Yayınları.
- Yurdakul, N. Ö. (2019). *İngiltere ortadoğuya nasıl girdi?*, Kronik Yayınları.

GELENEKSEL VE DÜŞÜK MALİYETLİ HAVAYOLU İŞLETMELERİNDE MALMQUIST TOPLAM FAKTÖR VERİMLİLİĞİ ENDEKSİ İLE FİNANSAL PERFORMANSIN İNCELENMESİ

Veysi ASKER¹

Öz

Bu çalışmanın amacı, geleneksel ve düşük maliyetli iş modelini uygulayan toplam 24 havayolu işletmesinin 2016-2019 dönemine ait finansal açıdan etkinlik ve verimlilik değerlerindeki değişimin Malmquist Toplam Faktör Verimliliği Endeksi (MTFV) yöntemi ile analiz edilmesidir. Bununla birlikte geleneksel ve düşük maliyetli havayolu işletmelerinin Covid-19 salgını öncesi son dönemdeki finansal performansının incelenmesidir. Araştırmanın sonucunda geleneksel havayolu işletmelerinin teknik etkinlik değişim değerlerinin 2016-2017 dönemi ile 2018-2019 döneminde, teknolojik değişim değerleri ile toplam faktör verimliliğindeki değişim değerlerinin ise sadece 2016-2018 döneminde arttığı tespit edilmiştir. Düşük maliyetli havayolu işletmelerinin ise teknik etkinlik değişim değerinin 2016-2017 döneminde ve teknolojik değişim değerinin 2017-2018 döneminde arttığı görülürken toplam faktör verimliliğindeki değişim değerinin ise sadece 2017- 2018 döneminde sabit kaldığı görülmüştür.

Anahtar Kelime: Etkinlik, Geleneksel Havayolu İşletmeleri, Düşük Maliyetli Havayolu İşletmeleri, Malmquist Toplam Faktör Verimlilik Endeksi.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Sivil Havacılık Yüksekokulu, Havacılık Yönetimi Bölümü, E-posta: veysi-asker@outlook.com, ORCID: 0000-0002-8969-7822

INVESTIGATION OF FINANCIAL PERFORMANCE IN TRADITIONAL AND LOW COST AIRLINES BY MALMQUIST TOTAL FACTOR PRODUCTIVITY INDEX

Abstract

The aim of this study is to analyze the change in the financial efficiency and productivity values of a total of 24 airlines applying the traditional and low-cost business model for the period 2016-2019 using the Malmquist Total Factor Productivity Index (MTFV) method. In addition, it is an examination of the financial performance of traditional and low-cost airlines in the last period before the Covid-19 epidemic. As a result of the research, it was determined that the technical efficiency change values of traditional airlines increased in 2016-2017 and 2018-2019 period, while the technological change values and total factor productivity values increased only in the 2016-2018 period. It was observed that the technical efficiency change values of low-cost airlines increased in the 2016-2017 period and the technological change value increased in the 2017-2018 period, while the total factor productivity values constant only in 2017-2018 period.

Keywords: Efficiency, Traditional Airlines, Low-Cost Airlines, Malmquist Total Factor Productivity Index.

GİRİŞ

Hava taşımacılığı sektörünün tarihi gelişim sürecine bakıldığında birçok krizle karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Sektör, ilk olarak 1970'li yılların ortasında OPEC ülkelerinin arz kısıntısı yapmasıyla birlikte yaşanan petrol krizinden olumsuz anlamda etkilenmiştir. 1991 yılında meydana gelen körfez krizi ile birlikte havayolu işletmelerinin maliyetlerinde ciddi oranda bir artış meydana gelmiştir. 2001 yılında yaşanan 11 Eylül saldırısı ise havayolu işletmelerinde güvenlik sorunun ortaya çıkmasına, yolcu talebinin azalmasına ve maliyetlerin artmasına neden olmuştur. 2003 yılında yaşanan SARS salgını da hava taşımacılığında yolcu talebinin azalmasına sebep olmuştur. 2008 yılında yaşanan ve etkileri sonraki yıllarda da süren küresel finansal ve ekonomik krizle birlikte birçok havayolu işletmesi iflas etme riski ile karşı karşıya kalmıştır. Yaşanan tüm bu krizler hava taşımacılığı sektörünün büyük yaralar almasına sebep olmuştur. Ancak günümüzde yaşanan Covid-19 salgının hava taşımacılığı sektörünü tüm bu krizlerden daha fazla etkileyeceği düşünülmektedir. Örneğin; 2020 yılında havayolu işletmelerinin sunmuş olduğu koltuk sayısında 2019 yılına göre % 50 oranında, yolcu sayısında ise % 60 oranında bir azalma olduğu ve bundan dolayı havayolu işletmelerinin yolcu gelirlerinde yaklaşık 371 milyar dolar kayıp yaşandığı görülmüştür (ICAO, 2021). Bu verilerden de anlaşıldığı üzere COVID-19 salgının hava taşımacılığı sektörünü ciddi anlamda olumsuz açıdan etkilediği ve etkilerinin daha uzun süreceği anlaşılmaktadır.

Finansal performansın ölçülmesi ve değerlendirilmesi işletmelerin karşılaştırılmasında yaygın bir biçimde kullanılmaktadır (Fenyves vd., 2015, s. 423). Söz konusu karşılaştırma işlemlerinde finansal göstergelerin kullanılması finansal performansın ölçülmesinde standart bir yaklaşım sağlamaktadır. Finansal performans göstergeleri, işletmelerin finansal performanslarını ölçmelerine ve takip etmelerine olanak sağlamaktadır. Bununla birlikte finansal göstergeler, rakip işletmelerin ve sektörün genel durumunun takip edilmesinde de kullanılabilir (Mahesh & Prasad, 2012, s. 362). Bundan dolayı havayolu işletmelerinin sürdürülebilir finansal performansının incelenmesinde finansal göstergelerin kullanılması oldukça önemli bir yere sahip olmaktadır.

Havayolu işletmelerinin finansal performansını etkileyen birçok içsel ve dışsal faktör bulunmaktadır. Bunlar; yetkili otoriteler tarafından yapılan düzenlemeler, birleşme ve satın almalar, yanlış pazar seçimi, uygun olmayan iş modeli, yüksek ve sabit maliyetler, yönetimin değişken maliyetler üzerindeki kontrol gücünün azalması, yıkıcı rekabet ve son yıllarda hava taşımacılığı sektörünün küreselleşme hızının artmasıyla birlikte ortaya çıkan kapasite fazlasıdır (Jenatabadi & İsmail, 2014, s. 25). Günümüzde söz konusu göstergeler havayolu işletmelerinin finansal performansını doğrudan etkilemektedir. Bu açıdan havayolu işletmelerinin finansal performanslarını sürekli gözden geçirmeleri ve rakip işletmelerle karşılaştırmaları oldukça önemli olmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, farklı iş modelini uygulayan toplam 24 havayolu işletmesinin 2016-2019 dönemine ait finansal etkinlik ve verimlilik değerlerindeki değişimin Malmquist Toplam Faktör Verimlilik Endeksi (MTFV) yöntemi aracılığı ile incelenmesi ve havayolu işletmelerinin kendi içerisinde karşılaştırılmasıdır. Ayrıca havayolu işletmelerinin Covid-19 salgını öncesi son dönem finansal performansının analiz edilmesidir. Bu araştırmayı literatürde yer alan benzer çalışmalardan ayıran bazı noktalar bulunmaktadır. Bunlar; havayolu işletmelerinin uygulamış oldukları iş modeline göre gruplandırılarak finansal etkinlik ve verimlilik değişiminin incelenmiş olması ve havayolu işletmelerinin Covid-19 salgını öncesi son dönem finansal performansının araştırılmış olmasıdır.

Çalışmanın ilerleyen kısımlarında ilk olarak literatürde yer alan benzer çalışmalara değinilmiş, sonrasında Malmquist Toplam Faktör Verimliliği Endeksi (MTFV) hakkında detaylı bir şekilde bilgi verilmiştir. Sonraki bölümlerde kullanılan karar verme birimleri ve değişkenlerden bahsedilmiş ve analizin uygulanış şekli açıklanmıştır. Son kısımda ise analiz sonucunda elde edilen veriler değerlendirilmiştir.

1. LİTERATÜR

Birçok sektörde olduğu gibi hava taşımacılığı sektöründe de finansal performans konusu oldukça önemli bir yere sahip olmaktadır. Bu açıdan hava taşımacılığı ile ilgili alan yazına bakıldığında finansal performansın incelenmiş olduğu birçok çalışmanın olduğu görülmektedir. Örneğin Wang (2008), yapmış olduğu çalışmada Tayvan merkezli 3 havayolu işletmesinin finansal performansını gri ilişkisel analiz ile bulanık TOPSIS yöntemi aracılığı ile incelemiştir. Goetz & Vowles (2009), 1978 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde hava taşımacılığı sektörü ile ilgili yapılan düzenlemelerin sonraki yıllarda havayolu işletmelerinin finansal performansına olan olumlu ve olumsuz etkilerini araştırmışlardır. Mahesh & Prasad (2012), Hindistan'daki hava taşımacılığı sektöründe yaşanan birleşme ve satın almaların finansal performans üzerindeki etkisini incelemek amacıyla havayolu işletmelerinin birleşme ve satın alma öncesi ve sonrası finansal performansını t testi aracılığı ile analiz etmişlerdir. Lin (2012), dünyanın çeşitli bölgelerinde faaliyet gösteren havayolu işletmelerinin hem müşteri ilişkileri açısından hem de finansal açıdan etkinliğini veri zarflama analizi aracılığı ile incelemiştir. Pires & Fernandes (2012), Amerika Birleşik Devletlerinde yaşanan 11 Eylül saldırılarının havayolu işletmelerinin finansal performansı üzerindeki etkisini araştırmak amacıyla 42 havayolu işletmesinin etkinliğini veri zarflama analizi ve malmquist toplam faktör verimliliği endeksi aracılığı ile incelemiştir. Teker vd., (2016), dünyanın en büyük 20 havayolu işletmesinin 2011-2014 dönemindeki finansal performansını harmonik indeks aracılığı ile karşılaştırmışlardır. Wang vd., (2017), dünyanın birçok yerinde faaliyet gösteren 49 havayolu işletmesinin finansal performansını dinamik veri zarflama analizi aracılığı ile incelemiştir. Pineda vd., (2018), 8 havayolu işletmesinin finansal ve operasyonel performansını Dematel, ANP ve VIKOR yöntemleri aracılığı ile karşılaştırmışlardır. Mahtani & Garg (2018), Hindistan merkezli faaliyet gösteren havayolu işletmelerinin finansal performansı üzerinde etkili olan değişkenleri bulanık AHP yöntemi ile karşılaştırmışlardır. Kiracı (2019), havayolu stratejik ittifaklarına üye olan havayolu işletmelerinin üyelik öncesi ve sonrası finansal performansını CRITIC temelli TOPSIS yöntemi ile karşılaştırmıştır. Kiracı & Bakır (2020), Star Alliance gurubuna üye olan havayolu işletmelerinin 2015-2017 dönemine ait finansal performansını CRITIC temelli CODAS yöntemi ile incelemiştir. Asker & Aydın (2021), Geleneksel iş modelini uygulayan 36 ve düşük maliyetli iş modelini uygulayan 16 havayolu işletmesinin 2010-2017 dönemine ait finansal etkinliğini ilk aşamada veri zarflama analizi ile incelemiştir.

ikinci aşamada ise finansal etkinlik üzerinde etkili olan değişkenleri tobit regresyon modeli ile tahmin etmişlerdir.

Literatürde havayolu işletmelerinin operasyonel performansını ele alan birçok çalışma olmasına karşın (Barbot vd., 2008; Barros & Couto, 2013; Cao vd., 2015; Chen vd., 2018; Lee & Worthington, 2014) havayolu işletmelerinin finansal performansının ele alındığı çalışma sayısının oldukça az olduğu görülmüştür (Asker & Aydın, 2021; Kiracı, 2019; Pires & Fernandes, 2012; Wang vd., 2017) Bu açıdan havayolu işletmelerinin uygulamış oldukları iş modeline göre gruplandırılarak finansal performanslarının incelenmiş olduğu bu çalışmanın bu yönüyle literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. MALMQUIST TOPLAM FAKTÖR VERİMLİLİK ENDEKSİ

İlk defa 1953 yılında Sten Malmquist tarafından ortaya atılan Malmquist Toplam Faktör Verimlilik Endeksi 1982 yılında Caves vd., tarafından (Caves vd., 1982) geliştirilmiştir. 1994 yılına gelindiğinde ise Fare vd., tarafından (Fare vd., 1994) kurum ve kuruluşların etkinlik ve verimlilik analizlerinde kullanılmaya başlanmıştır (Fragoudaki & Giokas, 2016, s. 309).

Malmquist Toplam Faktör Verimlilik Endeksi, Tornqvist ve Fisher endekslerinden farklı olarak fiyat bilgisine ihtiyaç duymadan toplam faktör verimlilik analizini gerçekleştirebilmektedir (Kuosmanen & Sipilainen, 2009, s. 138). Yöntemin bu özelliği yapılan etkinlik ve verimlilik ölçümlerini kolaylaştırmakta ve yöntemin daha yaygın bir biçimde kullanılmasına neden olmaktadır. Yöntemin bir diğer özelliği ise verimlilik değişimine neden olan faktörleri ayrı ayrı inceleme olanağı sağlaması ve böylece verimlilik değişim değeri üzerinde hangi faktörün daha fazla etkili olduğunu tespit etme imkânı sunmasıdır (Kim vd., 2012, s. 744). Bunların yanı sıra malmquist toplam faktör verimlilik endeksi veri zarflama analizi ve sınır etkinliği analizi gibi karar verme birimlerinin sadece tek bir dönemdeki etkinliğini ölçmemekte etkinliğin zaman içerisindeki değişimini ortaya koyabilmektedir (Liu & Wang, 2008, s. 367). Yukarıda ifade edilen bu özelliklerden dolayı bu çalışmada Malmquist Toplam Faktör Verimlilik Endeksi yönteminin kullanılmasına karar verilmiştir.

Malmquist Toplam Faktör Verimlilik Endeksi, teknik etkinlikteki değişim ile teknolojik değişim olmak üzere iki unsurdan oluşmaktadır. Diğer bir ifade ile Malmquist Toplam Faktör Verimlilik Endeksi bu iki değişim değerinin çarpılması sonucunda elde edilmektedir (Deliktaş, 2002, s. 248). Teknolojik değişim, etkin sınırın zaman içerisindeki değişim durumunu gösterirken teknik etkinlikteki değişim karar verme birimlerinin etkin sınıra olan uzaklığını göstermektedir. Hem teknolojik değişim değerlerinin hem de teknik etkinlikteki değişim

değerlerinin pozitif yönde olması karar verme birimlerinin performanslarında iyileşme olduğu anlamına gelmektedir (Mahadevan, 2002, s. 589).

Referans olarak kabul edilen t dönemi ile t+1 döneminin karşılaştırılması aşamasında Malmquist Toplam faktör verimlilik değişim endeksinin uzaklık fonksiyonuna ait matematiksel ifadesi aşağıda yer almaktadır (Fare vd., 1994, s. 70):

$$m(y_{t+1}, x_{t+1}, y_t, x_t) = \left[\frac{d^t(x_{t+1}, y_{t+1})}{d^t(x_t, y_t)} \times \frac{d^{t+1}(x_{t+1}, y_{t+1})}{d^{t+1}(x_t, y_t)} \right]^{1/2} \quad (1)$$

Formülde ifade edilen x_t değeri t dönemine ait girdi vektörünü, x_{t+1} değeri ise t+1 dönemine ait girdi vektörünü ifade ederken, y_t değeri t dönemine ait çıktı vektörünü, y_{t+1} değeri ise t+1 dönemine ait çıktı vektörünü ifade etmektedir. Yukarıda ifade edilen endeks üretim noktası (x_t, y_t) olan girdi-çıkıtı vektörlerine göre (x_{t+1}, y_{t+1}) noktalarının verimliliğini göstermektedir. Şekil (1)'de ifade edilen denklem aşağıdaki şekilde de ifade edilebilir.

$$m(y_{t+1}, x_{t+1}, y_t, x_t) = \frac{d^{t+1}(x_{t+1}, y_{t+1})}{d^t(x_t, y_t)} \left[\frac{d^t(x_{t+1}, y_{t+1})}{d^{t+1}(x_{t+1}, y_{t+1})} \times \frac{d^t(x_t, y_t)}{d^{t+1}(x_t, y_t)} \right]^{1/2} \quad (2)$$

(2)' nolu eşitlikte ifade edilen endeks teknik etkinlik değişim ve teknolojik değişim bileşenlerine ayrılarak aşağıdaki şekilde gösterilebilir (Fare vd., 1994, s. 71):

$$\text{TED} = \frac{d^{t+1}(x_{t+1}, y_{t+1})}{d^t(x_t, y_t)} \quad \text{TD} = \left[\frac{d^t(x_{t+1}, y_{t+1})}{d^{t+1}(x_{t+1}, y_{t+1})} \times \frac{d^t(x_t, y_t)}{d^{t+1}(x_t, y_t)} \right]^{1/2} \quad (3)$$

Teknik etkinlikteki değişim değeri, ölçek etkinliğindeki değişim değeri ile saf teknik etkinlikteki değişim değerlerinin çarpılması sonucunda bulunmaktadır. Ölçek etkinliğindeki değişim değeri karar verme biriminin uygun ölçekte faaliyet gösterip göstermediğini ölçerken saf teknik etkinlikteki değişim değeri ise karar verme birimlerinin yönetsel açıdan etkinliğini ölçmektedir (Ar vd., 2014, s. 150).

Malmquist toplam faktör verimliliğindeki değişim değerinin 1'in altında olduğu durumlarda etkinlik ve verimlilik değerinin azaldığı, 1'in üstünde olduğu durumlarda ise etkinlik ve verimlilik değerinin arttığı anlamına gelmektedir (Coelli, 1996, s. 28).

3. BULGULAR

Bu çalışmada, finansal verilerine ulaşılabilen 12 geleneksel havayolu işletmesi ile 12 düşük maliyetli havayolu işletmesinin (ICAO, LCC, 2021) 2016-2019 dönemindeki finansal açıdan

etkinlik ve verimlilik değişim değerleri Malmquist Toplam Faktör Verimlilik Endeksi aracılığı ile incelenmiştir. 2016-2019 döneminin seçilmesinin temel nedeni; geleneksel ve düşük maliyetli havayolu işletmelerinin Covid-19 salgını öncesi son dönemdeki finansal açıdan etkinlik ve verimlilik analizlerinin gerçekleştirilmesidir. İlgili işletmelere ait finansal veriler Thomson Reuters Data Stream veri tabanından temin edilmiştir. Söz konusu havayolu işletmelerine ait etkinlik ve verimlilik analizi gerçekleştirilirken DEAP 2.1. yazılım programından yararlanılmıştır.

Etkinlik ve verimlilik analizinin başarılı bir şekilde sonuçlanabilmesinin en önemli unsuru seçilmiş olan girdi ve çıktı değişkenlerinin birbirleri ile ilişkili olması ve karar verme birimlerinin performansını en iyi şekilde yansıtmış olmasıdır. Bu doğrultuda seçilecek olan girdi ve çıktı değişkenlerine ait korelasyon analizi tablosuna bakılması ve aralarında yüksek korelasyon bulunan değişkenlerin analizden çıkartılması gerekebilmektedir. Bu açıdan araştırma kapsamında kullanılan finansal değişkenlerin korelasyon analizi gerçekleştirilerek araştırmaya dahil edilmiştir. Araştırmada yer alan değişkenlerin tanımlayıcı istatistik değerleri ile korelasyon analizi sonuçları tablo 1-2'de yer almaktadır.

Tablo 1. Girdi- Çıktı Değişkenlerine ait Tanımlayıcı İstatistikler

	Pazar Değeri	Toplam Gelir	Toplam Varlıklar	Net Kâr	Toplam Sermaye	Toplam Borç Miktarı
Ortalama	7.943.256	13704022	17539150	498658,5	8731230.	5946395.
Medyan	3.510.305	7726060.	10018089	269976,5	5703035.	2527242.
Maksimum	40018.59	47007000	64532000	1054000	29734619	25065000
Minimum	8.375.000	79488.00	68349.00	424	47832.00	3.178.000
Std. Sapma	9.769.651	14318519	17509805	1186114	8181579.	6391427.
Eğiklik	1.672.109	1.121.004	1.032.455	3,601212	0.811104	1.290.749
Basıklık	4.935.017	2.815.397	2.908.265	28,70444	2.397.109	3.948.141
Toplam	762552.6	1.32E+09	1.68E+09	1,58E+08	8.38E+08	5.71E+08
Toplam Std. Sapma	9.07E+09	1.95E+16	2.91E+16	3,35E+14	6.36E+15	3.88E+15
Gözlem Sayısı	96	96	96	96	96	96

Tablo 2. Girdi- Çıktı Değişkenlerine ait Korelasyon Analizi

	Pazar Değeri	Toplam Borç	Toplam Gelir	Net Kâr	Toplam Sermaye	Toplam Varlıklar
Pazar Değeri	1	0.399898	0.687871	0.698520	0.676624	0.718135
Toplam Borç	0.399898	1	0.746602	0.731405	0.782110	0.739433
Toplam Gelir	0.687871	0.746602	1	0.787691	0.764457	0.793888
Net Kâr	0.698520	0.731405	0.787691	1	0.778863	0.792113
Toplam Sermaye	0.676624	0.782110	0.764457	0.778863	1	0.746629
Toplam Varlıklar	0.718135	0.739433	0.793888	0.792113	0.746629	1

Finansal açıdan etkinlik ve verimlilik analizini ölçmek amacıyla kullanılan finansal göstergelerin seçim sürecinde literatürde yer alan benzer çalışmalardan istifade edilmiştir (Asker & Aydın, 2021; Bakır, vd., 2020; Battal, 2020; Dayı & Esmer, 2019; Kiracı, 2019; Mahesh & Prasad, 2012; Ömürbek & Kınay, 2013; Pires & Fernandes, 2012; Teker vd., 2016; Wang, vd., 2017)

Geleneksel ve düşük maliyetli havayolu işletmelerinin finansal göstergeler aracılığı ile etkinlik ve verimlilik değişim değerlerinin daha gerçekçi sonuçlar vermesi amacıyla kullanılan girdi ve çıktı değişkenlerine ait verilerin tümü dolar cinsinden hesaplanarak analize dâhil edilmiştir. Etkinlik ve verimlilik analizinde kullanılan girdi ve çıktı değişkenleri tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Etkinlik Analizinde Kullanılan Değişkenler

Girdi Değişkenleri	Açıklama
Toplam Varlıklar	Havayolu işletmelerinin sahip olduğu dönen ve duran varlıkların toplamı
Toplam Sermaye	Havayolu işletmelerinin sahip olduğu toplam sermaye miktarı
Toplam Borç Miktarı	Havayolu işletmelerinin kısa ve uzun vadeli toplam borç miktarı
Çıktı Değişkenleri	Açıklama

Pazar Değeri	Havayolu işletmelerinin pazar (piyasa) değerleri
Toplam Gelir	Havayolu işletmelerinin sahip oldukları toplam gelir miktarı
Net Kâr	Havayolu işletmelerinin elde ettiği net kâr miktarı

Malmquist Toplam Faktör Verimlilik Endeksi yöntemi kullanılarak geleneksel ve düşük maliyetli havayolu işletmelerinin finansal açıdan etkinlik ve verimlilik değişim değerlerinin karşılaştırılmış olduğu bu çalışmada havayolu işletmelerinin teknik etkinlik değişim değerleri, teknolojik değişim değerleri ile toplam faktör verimliliğindeki değişim değerleri karşılaştırılmıştır. Söz konusu değerlerin 1'den büyük olması etkinliğin ve verimliliğin pozitif yönde değiştiği (arttığı), 1'den küçük olması durumunda ise etkinliğin ve verimliliğin negatif yönde değiştiği (azaldığı) anlamına gelmektedir.

Geleneksel ve düşük maliyetli havayolu işletmelerinin teknik etkinlik değişim değerleri, teknolojik değişim değerleri ile toplam faktör verimliliğindeki değişim değerleri tablo 4-7'de verilmiştir.

Tablo 4. Geleneksel Havayolu İşletmelerinin Ortalama Teknik Etkinlik, Teknolojik ve Verimlilik Değişim Değerleri (2016-2019)

GELENEKSEL HAVAYOLLARI	Teknik Etkinlikteki Değişim	Teknolojik Değişim	Toplam Faktör Verimliliğindeki Değişim
AEROFLOT	0.819	0.900	0.737
AEROMEXICO	0.994	0.944	0.938
AIR CANADA	1.036	0.848	0.879
AIR CHINA	1.077	0.906	0.976
AIR FRANCE - KLM	0.947	0.989	0.937
AMERICAN AIRLINES	1.124	0.911	1.024
DELTA AIR LINES	1.061	0.939	0.996
KOREAN AIRLINES	1.048	0.874	0.916
LUFTHANSA	0.943	0.938	0.884

SAS	1.008	1.000	1.008
TÜRK HAVA YOLLARI	1.177	0.946	1.113
UNITED CONTİNENTAL	1.050	0.952	1.000
ORTALAMA	1.023	0.929	0.950

Tablo 4'e göre geleneksel havayolu işletmelerinin Malmquist Toplam Faktör Verimliliği Endeksi ile yapılan analiz sonuçlarına göre 2016-2019 döneminde geleneksel havayolu işletmelerinin ortalama teknik etkinlik değişim değerinin % 2 (0.023) oranında arttığı, ortalama teknolojik değişim değerinin % 7 (0.071) oranında ve toplam faktör verimliliğindeki değişim değerinin ise % 5 (0.05) oranında azaldığı görülmüştür. Teknik etkinlik değişiminin işletmenin genel faaliyetlerinden, teknolojik değişimin ise işletme dışı faktörlerden kaynaklandığı düşünüldüğünde geleneksel havayolu işletmelerinin işletme dışı faktörlerden olumsuz anlamda etkilendiği ve bu durumun ilgili dönem itibariyle geleneksel havayolu işletmelerinin toplam faktör verimliliğini azalttığı tespit edilmiştir.

Air Canada, Air China, American Airlines, Delta Airlines, Korean Airlines, SAS, Türk Hava Yolları ve United Continental işletmelerinin 2016-2019 döneminde teknik etkinliklerini arttırdıkları, diğer işletmelerin ise teknik etkinliklerini azalttıkları görülmüştür. American Airlines, SAS ve Türk Hava Yolları işletmelerinin hem teknik etkinlik değerlerini hem de toplam faktör verimlilik değerlerini arttırdıkları görülürken, Aeroflot, Aeromexico, Air France-KLM ve Lufthansa işletmelerinin ise teknik etkinlik, teknolojik değişim ve toplam faktör verimlilik değerlerinde azalışların olduğu görülmüştür.

Tablo 5. Geleneksel Havayolu İşletmelerinin Teknik Etkinlik, Teknolojik Değişim ve Toplam Faktör Verimliliğindeki Değişim Değerleri

	TEKNİK ETKİNLİKTEKİ DEĞİŞİM			TEKNOLOJİK DEĞİŞİM			TOPLAM FAKTÖR VERİMLİLİĞİNDEKİ DEĞİŞİM		
	2016-2017	2017-2018	2018-2019	2016-2017	2017-2018	2018-2019	2016-2017	2017-2018	2018-2019
GELENEKSEL HAVAYOLLARI									
AEROFLOT	1.000	1.000	0.549	0.996	1.106	0.663	0.996	1.106	0.364
AEROMEXICO	0.888	1.022	1.080	1.168	1.064	0.678	1.037	1.087	0.732
AIR CANADA	1.542	0.509	1.417	0.772	1.004	0.788	1.190	0.511	1.117

AIR CHINA	1.128	1.033	1.073	0.985	0.941	0.803	1.111	0.971	0.862
AIR FRANCE - KLM	0.903	0.664	1.417	1.112	1.312	0.664	1.004	0.871	0.941
AMERICAN AIRLINES	1.046	0.971	1.398	1.037	0.963	0.758	1.085	0.935	1.060
DELTA AIR LINES	1.101	0.957	1.135	0.896	1.005	0.919	0.986	0.961	1.043
KOREAN AIRLINES	1.097	0.759	1.383	0.956	1.040	0.670	1.049	0.789	0.927
LUFTHANSA	0.923	1.108	0.821	1.092	0.950	0.794	1.008	1.053	0.652
SAS	0.945	0.899	1.205	1.195	1.139	0.736	1.129	1.023	0.887
TÜRK HAVA YOLLARI	1.257	1.167	1.112	1.017	0.996	0.835	1.277	1.162	0.928
UNITED CONTİNENTAL	0.877	1.047	1.262	1.081	0.947	0.843	0.948	0.991	1.065
ORTALAMA	1.058	0.928	1.154	1.025	1.096	0.762	1.084	1.017	0.879

Tablo 5’te geleneksel havayolu işletmelerinin teknik etkinlik değişim değerleri, teknolojik değişim değerleri ve toplam faktör verimlilik değerleri ayrıntılı bir biçimde verilmiştir. Buna göre geleneksel havayolu işletmelerinin teknik etkinliklerini 2016-2017 döneminde % 5 (0.05) ve 2018-2019 döneminde %15 (0.154) civarında arttırdığı görülürken 2017-2018 döneminde ise % 7 (0.07) civarında azalttığı tespit edilmiştir. Air China ve Türk Hava Yolları işletmelerinin tüm dönem boyunca teknik etkinlik değerlerinin arttığı tespit edilmiştir.

Geleneksel havayolu işletmelerinin 2016-2017 döneminde teknolojik değişim değerlerini % 2 (0.02) ve 2017-2018 döneminde % 9 (0.09) oranında arttırdığı görülürken 2018-2019 döneminde ise % 23 (0.238) civarında azalttığı görülmüştür. 2018-2019 döneminde tüm geleneksel havayolu işletmelerinin teknolojik değişim değerinin azaldığı tespit edilmiştir. Bu açıdan Geleneksel havayolu işletmelerinin 2018-2019 döneminde işletme dışı faktörlerden olumsuz anlamda etkilendiği söylenebilmektedir.

Geleneksel havayolu işletmelerinin toplam faktör verimlilik değerinde 2016-2017 döneminde % 8 (0.08) ve 2017-2018 döneminde % 1 (0.01) oranında bir artış olduğu görülürken 2018-2019 döneminde ise % 12 (0.12) oranında bir azalış olduğu görülmüştür. İlgili dönemde meydana gelen azalışın teknolojik değişim değerlerindeki azalıştan kaynaklandığı düşünülmektedir.

Tablo 6. Düşük Maliyetli Havayolu İşletmelerinin Ortalama Teknik Etkinlik, Teknolojik ve Verimlilik Değişim Değerleri (2016-2019)

DÜŞÜK MALİYETLİ HAVAYOLLARI	Teknik Etkinlikteki Değişim	Teknolojik Değişim	Toplam Faktör Verimliliğindeki Değişim
AIRASIA	0.919	0.359	0.330
ALLEGiant AIR	0.915	0.565	0.516
EASYJET	1.005	0.922	0.926
GOL LINHAS	1.000	0.996	0.996
JETBLUE AIRWAYS	1.015	0.769	0.781
NORWEGIAN AIR	0.722	0.946	0.683
PEGASUS	1.107	0.901	0.998
RYANAIR	0.964	0.880	0.848
SOUTHWEST AIRLINES	1.002	0.995	0.997
SPIRIT AIRLINES	0.931	0.882	0.821
SPRING AIRLINES	1.000	0.919	0.919
WIZZ AIR	1.000	1.116	1.116
ORTALAMA	0.967	0.854	0.825

Tablo 6'ya göre düşük maliyetli havayolu işletmelerinin Malmquist Toplam Faktör Verimliliği Endeksi ile yapılan analiz sonuçlarına göre 2016-2019 döneminde düşük maliyetli havayolu işletmelerinin ortalama teknik etkinlik değişim değerlerinde % 3 (0.03), ortalama teknolojik değişim değerlerinde % 14 (0.14) ve ortalama toplam faktör verimlilik değerinde ise % 17 (0.07) oranında bir azalma olduğu görülmüştür. Bu açıdan düşük maliyetli havayolu işletmelerinin ilgili dönem itibarıyla teknik etkinlik değişim değeri, teknolojik değişim değeri ve toplam faktör verimliliğindeki değişim değeri açısından kötü bir performans ortaya koyduğu söylenebilmektedir.

Easyjet, Jetblue Airways, Pegasus ve Southwest Airlines işletmelerinin teknik etkinliklerini arttırdıkları görülürken Gol Linhas, Spring Airlines ve Wizz Air işletmelerinin teknik etkinlik değerlerinin sabit kaldığı görülmüştür. Wizz Air işletmesinin teknolojik değişim değeri ile

toplam faktör verimlilik değerini arttırabilen tek işletme olduğu tespit edilmiştir. Airasia, Allegiant Air, Norwegian Air, Ryanair ve Spirit Airlines işletmelerinin teknik etkinlik, teknolojik değişim ve toplam faktör verimlilik değerlerinde azalışların olduğu görülmüştür.

Tablo 7. Düşük Maliyetli Havayolu İşletmelerinin Teknik Etkinlik, Teknolojik Değişim ve Toplam Faktör Verimliliğindeki Değişim Değerleri

	TEKNİK ETKİNLİKTEKİ DEĞİŞİM			TEKNOLOJİK DEĞİŞİM			TOPLAM FAKTÖR VERİMLİLİĞİNDEKİ DEĞİŞİM		
	2016- 2017	2017- 2018	2018- 2019	2016- 2017	2017- 2018	2018- 2019	2016- 2017	2017- 2018	2018- 2019
DÜŞÜK MALİYETLİ HAVAYOLLARI									
AIRASIA	1.000	0.831	0.933	0.061	0.883	0.851	0.061	0.734	0.794
ALLEGIAN AIR	0.791	1.002	0.966	0.214	0.909	0.926	0.169	0.911	0.894
EASYJET	1.021	1.120	0.887	1.012	0.918	0.844	1.033	1.028	0.748
GOL LINHAS	0.921	1.086	1.000	0.951	1.422	0.730	0.875	1.545	0.730
JETBLUE AIRWAYS	1.061	0.896	1.099	0.552	0.985	0.837	0.586	0.882	0.921
NORWEGIAN AIR	1.000	1.000	0.376	1.193	1.727	0.411	1.193	1.727	0.155
PEGASUS	1.314	0.823	1.255	0.892	0.920	0.891	1.172	0.758	1.118
RYANAIR	1.238	1.000	0.724	0.885	0.865	0.890	1.095	0.865	0.644
SOUTHWEST AIRLINES	1.007	1.000	1.000	1.064	0.926	0.999	1.072	0.926	0.999
SPIRIT AIRLINES	0.917	0.807	1.090	0.884	0.916	0.847	0.811	0.739	0.924
SPRING AIRLINES	0.763	1.060	1.237	0.944	0.827	0.995	0.720	0.876	1.230
WIZZ AIR	1.000	1.000	1.000	1.167	1.129	1.054	1.167	1.129	1.054
ORTALAMA	1.000	0.968	0.963	0.818	1.035	0.856	0.818	1.000	0.824

Tablo 7’de düşük maliyetli havayolu işletmelerinin teknik etkinlik değişim değerleri, teknolojik değişim değerleri ve toplam faktör verimlilik değişim değerleri ayrıntılı bir biçimde verilmiştir. Buna göre düşük maliyetli havayolu işletmelerinin teknik etkinlik değişim değerlerinin 2016-2017 döneminde sabit kaldığı ve 2017-2018 dönemi ile 2018-2019 döneminde % 3 (0.03) civarında azaldığı tespit edilmiştir.

Düşük maliyetli havayolu işletmelerinin teknolojik değişim değerlerinin 2016-2017 döneminde % 18 (0.18) ve 2018-2019 döneminde %14 (0.14) oranında azaldığı 2017-2018 döneminde ise % 3 (0.03) civarında arttığı görülmüştür. Air Asia, Allegiant Air, Jetblue Airways, Pegasus, Ryanair, Spirit Airlines ve Spring Airlines işletmelerinin tüm dönem boyunca teknolojik değişim değerlerinin azaldığı tespit edilmiştir. İlgili dönem itibarıyla teknolojik değişim değerini arttırabilen tek işletmenin Wizz Air işletmesi olduğu görülmüştür.

Düşük maliyetli havayolu işletmelerinin toplam faktör verimlilik değerinin 2017-2018 döneminde sabit kaldığı görülürken 2016-2017 döneminde % 18 (0.18), ve 2018-2019 döneminde % 17 civarında azaldığı görülmüştür. Airasia, Allegiant Air, Jetblue Airways ve Spirit Airlines işletmelerinin tüm dönem boyunca toplam faktör verimlilik değerlerinin düşüş eğiliminde olduğu tespit edilirken Wizz Air işletmesinin toplam faktör verimlilik değerlerinin artış eğiliminde olduğu tespit edilmiştir.

SONUÇ

Bu çalışmada, geleneksel ve düşük maliyetli iş modelini uygulayan havayolu işletmelerinin 2016-2019 dönemdeki finansal performansının karşılaştırılması amacıyla toplam 24 havayolu işletmesinin verimlilik ve etkinlik değişim değerleri Malmquist Toplam Faktör Verimlilik Endeksi (MTFV) yöntemi ile incelenmiştir. MTFV yöntemi aracılığı ile havayolu işletmelerinin teknik etkinlik değişim değerleri (TED), teknolojik değişim değerleri (TD) ve toplam faktör verimliliğindeki değişim değerleri (TFVD) hesaplanmıştır.

Geleneksel havayolu işletmelerinin ortalama teknik etkinlik değişim değerlerinin 2016-2019 döneminde % 2 (0.02) arttığı görülürken düşük maliyetli havayolu işletmelerinin ise 2016-2019 döneminde ortalama teknik etkinlik değişim değerlerinin % 3 (0.967) oranında azaldığı görülmüştür. Bu açıdan geleneksel havayolu işletmelerinin ilgili dönemde teknik etkinlik değişimi açısından düşük maliyetli havayolu işletmelerine göre daha iyi bir durumda oldukları tespit edilmiştir. Teknolojik değişim değeri açısından bakıldığında ise geleneksel havayolu işletmelerinin ilgili dönemde ortalama teknolojik değişim değerlerinin % 7 (0.07) oranında azaldığı görülürken düşük maliyetli havayolu işletmelerinin ise % 14 (0.14) oranında azaldığı görülmüştür. Teknik etkinlik değişiminin işletmenin genel faaliyetlerinden teknolojik değişimin ise işletme dışı faktörlerden kaynaklandığı düşünüldüğünde hem geleneksel hem de düşük maliyetli havayolu işletmelerinin işletme dışı faktörlerden olumsuz anlamda etkilendiği söylenebilmektedir. Ortalama toplam faktör verimliliği açısından bakıldığında ise geleneksel

havayolu işletmelerinin ortalama toplam faktör verimlilik değerinin % 5 (0.05) oranında, düşük maliyetli havayolu işletmelerinin ise % 17 (0.17) oranında azaldığı tespit edilmiştir. Teknolojik değişimden kaynaklı olarak hem geleneksel hem de düşük maliyetli havayolu işletmelerinin ortalama toplam faktör verimliliğinde azalmaların olduğu görülmüştür. Bu açıdan geleneksel ve düşük maliyetli havayolu işletmelerinin söz konusu dönem itibariyle etkinlik ve verimlilik değerlerinde azalışların olduğu söylenebilmektedir. Ortaya çıkmış olan bu sonuçların farklı yılları araştırmış olsalar da Wang vd., (2017) ile Dayı & Esmer (2019)' in çalışmalarının sonuçları ile uyumlu olduğu, Ancak Teker vd., (2016)'nin çalışmasının sonuçları ile uyumlu olmadığı görülmüştür. Söz konusu farklılığın yöntem veya dönemden kaynakladığı söylenebilmektedir.

Geleneksel havayolu işletmelerinin teknik etkinlik açısından 2016-2017 dönemi ile 2018-2019 dönemlerinde teknik etkinlik değerlerini arttırdığı görülürken düşük maliyetli havayolu işletmelerinin ise hiçbir dönemde teknik etkinlik değerini arttıramadığı görülmüştür. Teknolojik değişim açısından bakıldığında geleneksel havayolu işletmelerinin 2016-2018 döneminde ve düşük maliyetli havayolu işletmelerinin 2017-2018 döneminde teknolojik değişim değerlerinde artışların olduğu tespit edilirken diğer dönemlerde azalışların olduğu tespit edilmiştir. Toplam faktör verimlilik değeri açısından bakıldığında ise geleneksel havayolu işletmelerinin 2016-2018 döneminde toplam faktör verimlilik değerini arttırdığı görülürken düşük maliyetli havayolu işletmelerinin ise sadece 2017-2018 döneminde toplam faktör verimlilik değerlerinin sabit kaldığı ve diğer dönemlerde ise azaldığı görülmüştür. Bu açıdan geleneksel havayolu işletmelerinin 2016-2019 döneminde düşük maliyetli havayolu işletmelerine nazaran daha iyi bir performans sergilediği söylenebilmektedir. Elde edilmiş olan bu sonuçların farklı dönemleri incelemiş olsalar da Pires & Fernandes (2012) ile Asker & Aydın (2021) 'nın çalışmalarının sonuçları ile uyumlu olduğu tespit edilmiştir.

Geleneksel ve düşük maliyetli havayolu işletmelerinin 2016-2019 dönemine ait finansal açıdan etkinlik ve verimlilik değişiminin araştırılmış olduğu bu çalışmanın hava taşımacılığı sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin yöneticilerine, havayolu işletmelerine kredi sağlamayı düşünen kurumlara ve söz konusu havayolu işletmelerine yatırım yapmayı düşünen yatırımcılara havayolu işletmelerinin finansal performansı hakkında genel bir bilgi sunmaktadır.

Bu çalışmada, gerek analize dâhil edilen havayolu işletme sayısı açısından gerek girdi ve çıktı değişkeni sayısı açısından kısıtlar bulunmaktadır. İlerleyen dönemlerde yapılacak olan çalışmalarda örneklem sayısı, girdi ve çıktı değişkeni sayısı arttırılarak geleneksel ve düşük maliyetli havayolu işletmelerinin birçok açıdan etkinlik ve verimlilik değişim değerleri araştırılabilir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Y., Yıldız, F., & Kaya, Z. (2013). Veri zarflama analizi (VZA) ve malmquist endeksi ile toplam faktör verimlilik ölçümü: BIST'te işlem gören mevduat bankaları üzerine bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(4), 110-130.
- Ar, İ. M., Ağaç, G., Peker, İ., & Birdoğan, B. (2014). PTT işletmelerinin etkinlik düzeylerindeki değişimin incelenmesi: 2006-2010 dönemi için malmquist- TFV endeksi uygulaması. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 5(11), 171-191.
- Asker, V., & Aydın, N. (2021). Financial efficiency measurement in airlines and determining factors of efficiency. *Alanya Akademik Bakış Dergisi*, 5(2), 793-814.
- Bakır, M., Akan, Ş., Kiracı, K., Karabasevic, D., Stanujkic, D., & Popovic, G. (2020). Multiple-criteria approach of the operational performance evaluation in the airline industry: evidence from emerging market. *Romanian Journal of Economic Forecasting*, 23(2), 149-172.
- Barbot, C., Costa, A., & Sochirca, E. (2008). Airlines performance in the new market context: A comparative productivity. *Journal of Air Transport Management*, 14(5), 270-274.
- Barros, C. P. ve Couto, E. (2013). Productivity analysis of European airlines, 2000-2011. *Journal of Air Transport Management*, 14(5), 11-13.
- Battal, Ü. (2020). Avrupadaki havaalanı grup şirketlerinin finansal performanslarının ölçülmesi: veri zarflama analizi yöntemi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 171-184.
- Cao, Q., Lv, J., & Zhang, J. (2015). Productivity efficiency analysis of the airlines in China after deregulation. *Journal of Air Transport Management*, 42(1), 135-140.
- Caves, D., Christensen, L., & Diewert, E. (1982). The economic theory of index numbers and the measurement of input, output and productivity. *Econometrica*, 50(6), 1393-1414.
- Chen, Z., Tzeremes, P., & Tzeremes, N. G. (2018). Convergence in the chinese airline industry: a malmquist productivity analysis. *Journal of Air Transport Management*, 73(4), 77-86.
- Coelli, T. J. (1996). *A Guide to Deap Version 2.1: A Data Envelopment Analysis (Computer) Program*. Armidale.
- Dayı, F., & Esmer, Y. (2019). Measuring financial performance of airline passenger transport company in european. *33rd International Academic Conference*, Vienna, 28-31 Ağustos 2019, 60-71.

- Deliktaş, E. (2002). Türkiye özel sektör imalat sanayiinde etkinlik ve toplam faktör verimliliği analizi. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 29(3), 247-284.
- Fare, R., Grosskopf, S., Norris, M., & Zhang, Z. (1994). Productivity growth, technical progress, and efficiency change in industrialized countries. *The American Economic Review*, 84(1), 66-83.
- Fenyves, V., Tarnoczi, T., & Zsido, K. (2015). Financial performance evaluation of agricultural enterprises with dea method. *Procedia Economics and Finance*, 32(1), 423-431.
- Fragoudaki, A., & Giokas, D. (2016). Airport performance in a tourism receiving country: Evidence from. *Journal of Air Transport Management*, 52(2), 81-89.
- ICAO. (2021, 01 05). *Effects of Novel Coronavirus (COVID-19) on Civil Aviation: Economic Impact Analysis*. https://www.icao.int/Pages/default.aspx:https://www.icao.int/sustainability/Documents/COVID-19/ICAO_Coronavirus_Econ_Impact.pdf adresinden alındı
- ICAO. (2021, 12 12). *List of Low-Cost-Carriers (LCCs)*. ICAO: <https://www.icao.int/sustainability/documents/lcc-list.pdf> adresinden alındı
- Jenatabadi, H. S., & İsmail, N. A. (2014). Application of structural equation modelling for estimating airline performance. *Journal of Air Transport Management*, 40(4), 25-33.
- Kim, D.-H., Seo, J., N., Kim, H.,S., & Lee, K. (2012). Estimation of productivity growth, technical progress and efficiency changes in the korean offshore fisheries. *Fisheries Science*, 78(3), 743-751.
- Kiracı, K. (2019). Does joining global alliances affect airlines financial performance. (1. baskı) içinde Akar, C., & Kapucu, H. (s. 39-59).IJOPEC.
- Kiracı, K., & Bakır, M. (2020). Evaluation of airlines performance using an integrated CRITIC and CODAS methodology: the case of star alliance member airlines. *Studies in Business and Economics*, 15(1), 83-99.
- Kuosmanen, T., & Sipilainen, T. (2009). Exact decomposition of the Fisher ideal total factor productivity index. *Journal of Productivity Analysis*, 31(3), 37-150.
- Lee, B., & Worthington, A. (2014). Technical efficiency of mainstream airlines and low-cost carriers: new evidence using bootstrap data envelopment analysis truncated regression. *Journal of Air Transport Management*, 38(3), 15-20.
- Lin, W.C. (2012). Financial performance and customer service: an examination using activity-based costing of 38 international airlines. *Journal of Air Transport Management*, 19(1), 13-15.
- Liu, F.-H. F., & Wang, P.- H. (2008). DEA malmquist productivity measure: taiwanese semiconductor companies. *International Journal of Production Economics*, 122(1), 367-379.
- Mahadevan, R. (2002). A DEA approach to understanding the productivity growth of malaysia's manufacturing industries. *Asia Pacific Journal of Management*, 19(2), 587-600.

- Mahesh, R., & Prasad, D. (2012). Post merger and acquisition financial performnace analysis: a case study of select indian airline companies. *International Journal Of Engineering and Management Sciences*, 3(3), 362-369.
- Mahtani, U. S., & Garg, C. P. (2018). An analysis of key factors of financial distress in airline companies in india using fuzzy AHP framework". *Transportation Research Part A*, 117(4), 87-102.
- Ömürbek, V., & Kınay, B. (2013). Havayolu taşımacılığı sektöründe TOPSIS yöntemiyle finansal performans değerlendirmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(3), 343-363.
- Pineda , P. G., Liou, J. J., Hsu, C.-C., & Chuang, Y.-C. (2018). An integrated MCDM model for improving airline operational and financial performance. *Journal of Air Transport Management*, 68(2), 103-117.
- Pires, H. M., & Fernandes, E. (2012). Malmquist financial efficiency analysis for airlines. *Transportation Research Part E*, 48(5), 1049-1055.
- Teker, S., Teker, D., & Güner, A. (2016). Financial performance of top 20 airlines". *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 235(4), 603-610.
- Vowles, T. M., & Goetz, A. R. (2009). The good, the bad, and the ugly: 30 years of US airline deregulation. *Journal Of Transport Geography*, 17(4), 251-263.
- Wang, W.-K., Lin, F., Ting, I. W., Kweh, Q. L., Lu, W.-M., & Chiu, T.-Y. (2017). Does asset-light strategy contribute to the dynamic efficiency of global airlines? *Journal of Air Transport Management*, 62(3), 99-108.
- Wang, Y.-J. (2008). Applying FMCDM to evaluate financial performance of domestic airlines in taiwan. *Expert Systems with Applications*, 34(3), 1837-1845.

KÜRT ŞİİRİ VE MÜZİĞİNDE NEVRUZ

Daimi CENGİZ¹

Öz

21 Mart'ta- Dünyanın Güneş karşısındaki pozisyonuna göre gece ile gündüzün eşit olduğu gün- Kuzey yarım kürede yeni yıl ve bahar kutlamaları yapılmaktadır. Antik dönemde 21 Mart, mitolojide karanlık-aydınlık, yaz-kış, doğum-ölüm, kıtlık-bolluk çatışması ekseninde Babil'de 'Akitu', Anadolu'da 'Prullias' adı ile ölüp dirilen bolluk-bereket tanrıları adına düzenlenen festivaller ile kutlanırdı. Antik Mısır'dan Mezopotamya'ya, Anadolu'dan İran'a, Hindistan'dan Çin'e ve sonraları Roma'ya kadar uzanan bu coğrafya ve kültür ortamında 21 Mart; doğum, diriliş, bolluk-bereket, sağlık-şifa, iktidar olma, kurtuluş, özgürlük, barış ve eşitlik gibi kavramlarla anılmıştır. Kuzey yarım kürede antik dönemden günümüze 21 Mart çeşitli nedenlerle kutlana gelmiştir. Bunlar, Kral Marduk'un ejderha Tiamat'ı öldürmesi, Fırtına Tanrısının yılan İlluyanka'yı öldürmesi, Çemşid'in tahta çıkışı, Feridun ya da Kava'nın Dehhak'ı öldürmesi, Hz. İsa'nın dirilişi, Hz. Ali'nin doğuşu, Ergenekon'dan çıkış/kurtuluş gibi kutlamalardır. Nevruz ya da 21 Mart kutlamaları değişik halkların edebiyat, müzik, felsefe, mutfak, tıp, spor, resim, gravür, itikat, giyim vb. kültür alanlarında önemli yaratıcılığa neden olmuştur. Bu yaratıcılık Nevruz'u Yeni Yıl (Sersale), Bahar (Bihare) bayramı olarak kutlayan Kürtlerin şiirine Nevruziye ve Bahariye, müziğine ise Nevruz şarkıları adı altında sirayet etmiştir. Nevruz Fars, Türk, Azeri ve Kürt halkının edebiyat ve musikisini ortak form ve simgesel kodlarla bezemiştir.

Anahtar Kelime: Nevruz, Şiir, Müzik, Folklor, Etnografya, Kürtler.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi GSFMT Müzik Bölümü, E-posta: d.cengiz62@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-5110-4956.

NEVRUZ IN KURDISH POETRY AND MUSIC

Abstract

On March 21 new year and spring celebrations are held in the northern hemisphere. In ancient times, March 21 was celebrated in the name of fertility gods in festivals organized in the context of the conflict of darkness-light, summer-winter, birth-death, scarcity-abundance. In the geography stretching from China to the Mediterranean, March 21 is celebrated as a symbol of birth, resurrection, fertility, health, strength, liberation, freedom, peace and equality. In the northern hemisphere, March 21 has been celebrated for various reasons from ancient times to the present. Killing the dragon Tiamat by King Marduk, killing the snake Illuyanka by god of storm, Çemşid's ascension to the throne, killing Dehhak by Feridun or Kava, the resurrection of Jesus Christ, the birth of Prophet Ali, leaving/liberation from Ergenekon... Nowruz celebrations have developed creativity in the cultures of different societies. This creativity has spread to the poetry of the Kurds, who celebrate Nevruz as the New Year (Sersale) and the Spring (Battle), under the name of Nevruziye and Bahariye, and to their music under the name of Nevruz songs. It adorned the literature and music of the Persian, Turkish, Azeri and Kurdish peoples with common forms and symbolic codes.

Keywords: Nevruz, Poetry, Musik, Folklore, Ethnography, Kurds.

GİRİŞ

Kuzey yarımkürede antik dönemden günümüze 21 Mart değişik adlar altında ritüellerle kutlana gelmiştir. Esasen yeni yıl ve ilkbaharın gelişi amaçlı yapılan bu kutlamalar; Babil'de Kral Marduk'un ejderha Tiamat'ı öldürmesi, Anadolu'da Hititler döneminde Fırtına Tanrısı'nın yılan İlluyanka'yı öldürmesi (Hooke, 1993, s. 224), İran'da Cemşid'in tahta çıkışı, Feridun ya da Kava'nın Dehhak'ı öldürmesi, Hz. İsa'nın dirilişi, Hz. Ali'nin doğuşu ve Ergenekon'dan çıkışı temsilen icra edilmiştir (Cengiz, 2005, s. 187-208).

Ölüme karşı dirilen ve bolluk-bereket getiren tanrılar adına da yapılan bu törenlerde dile getirilen diriliş, kurtuluş, doğuş, eşitlik, barış, sağlık-şifa, bolluk-bereket gibi talepler “yeniye kavuşma” ortak paydası altındaki temennilerdir (Aksoy, 1991, s.192). Günümüzde de değişik adlarla yapılan bu kutlamalar, yaklaşık kırk gün (İran ve Azerbaycan Kürtleri arasında altı hafta) önce başlayan hazırlıklar ile (Çarşamba hazırlıkları) 21 Mart'ta kapsamlı bir programın coşkulu icrası ile son bulur (Hüseyinov, 2001, s. 96).

Ağırlıklı olarak İrani, Turani ve kısmen de Sami halkların coğrafyalarında (Mezopotamya'ya yakın Araplarda) kutlanan ve dinsel, ulusal, sınıfsal ve doğa temalı motiflerin bezediği bu ritüel, kültür-sanat ağırlıklı bir etkinliktir. Binlerce yıldır minyatür, gravür, resim ve heykele konu olan Nevruz; müzik, edebiyat (hikâye, şiir, roman) tiyatro (seyirlik oyun, tamaşa, maskara) dans (govent ve samah) ve spor (cirit, at yarışları, güreş, kendirbazlık) gibi kültür ve

sanat ağırlıklı yazınsal, görsel ve işitsel etkinliklerle icra edilmiştir. Nevruz etkinliklerinde özellikle müzik ve şiir önemli bir yer tutmuştur.

Kürtlerin yaşadığı coğrafyada ve komşu halklarının coğrafyalarında Nevruz coşku ile icra edilmektedir. Nevruz, Kürt toplumunda ateşler yakılarak, etrafında govendler (halay) oynanarak, sıtranlar ve kılamlar söylenerek, teatral gösteriler ve sportif faaliyetler düzenlenerek kutlanmaktadır. Diğer komşu halkların şiir ve müziğine yansıyan Nevruz yaratıcılığı; İran, Irak, Suriye, Türkiye ve eski SSCB ülkelerinde yaşayan Kürtlerin şiir ve müziğinde önemli yer tutmaktadır (Şamil Eskerov ile röportaj, 2002).

Kürtlere komşu olan Azeri, Türk, Fars ve kısmen Arap halklarının şiir ve musikisinde Nevruz yaratıcılığının önemi bilinmektedir. Ancak bu halklarla bir arada yaşayan Kürtlerin edebiyat alanına, özellikle Nevruz'un şiir ve musikinin makam ürünleri yaratıcılığına nasıl sirayet ettiğini ele alan pek fazla çalışmadan (Türkiye için) bahsetmek mümkün değildir.

Bu çalışmanın temel amacı İran, Irak, Suriye ve Türkiye Kürtlerinin Nevruz'a dair kimi temel alan ve arşiv verilerini nitel araştırma yöntemi ile tarayarak ve derleyerek, Nevruz'un edebiyatta, şiir ve musikide, makam yaratıcılığına yansımalarını belirlemek ve özellikle Kuzey Kürtleri sahasında (Türkiye) konuya dair var olan eksiklikleri tespit etmektir. Konu "Kürt Şiirinde Nevruz" ve "Kürt Müziğinde Nevruz" başlıkları altında ele alınacaktır.

1. KÜRT ŞİİRİNDE NEVRUZ

Nevruz, Kürt klasik şiirinde divan ve cönklerde 1850'ye kadar Nevruziye ve Bahariye/Bihare adı altında işlenmiştir. Milli ve Çağdaş Kürt şiirine de bu adlar altında konu olmuştur. Bu dönemlerde konuya şiirlerinde yer veren pek çok Kürt şairi vardır: Mela-î Ciziri (1407-1491), Ahmed-ê Xani (17. yy), Hacı Qadiri Koyi (1815-1892), Piremer (1868-1950), Wefai, Qnih, Mewlevi, Eriq, Hejar, Seydai Hewrami, Abdullah Goran, Hemin Mukriyani, Cigerxun (1903-1984) ve Cemşit Mar gibi günümüz şairleri...(Gerdi, 1989, s.9; Kurdo, 1992, s.90-297) Özellikle 19. ve 20. yy'da yazılan şiirlerin bazıları bestelenmiştir (Cengiz, 2003, s.50-53). Örneğin Klasik Kürt Edebiyatı'nın ilk temsilcilerinden olan Mela-î Ciziri, ünlü Divan'ında Nevruz'u şöyle ifade etmiştir.

Ew nûr û sqala dil e daîm li wê vala dil e

Newroz û sersala dil e weqtê helbitin ew sirac (Ceziri, 2010, s.626)

O, gönlümün temizliği ve paklığı idi ki

Gönlümde ona yer her zaman ayrılmıştır

Nevruz ve yeni yıldır, o heyecan vakti meşalesidir.

Mela-î Ciziri'nin Divanı şerhinde aruz vezni ile yazdığı dizelerinde Nevruz'u, 'yeni yıl' olarak algıladığı anlaşılmaktadır. 'Temizlik ve parlaklık' O'nun dizelerinde bir 'arınma' motifi olup bütün yılın ağrılarından, uğrularından ve zorluğundan kurtularak yeni bir güne ve yeni yıla, yeni bir sayfa açarak girmektir. Firdevsi'nin eseri Şehname (1994)'nin Klasik Fars Edebiyatı'ndaki rolünü Kürt cephesinde üstlenen 17. yy klasik Kürt şairi Ahmedê Xanî, Kürtçe'nin Kurmanci lehçesi ile yazdığı Mem û Zin adlı manzum eserinde, Nevruz'u 'Yeni Yıl' (*Serê Salê*) olarak tanımlamaktadır:

Dewra felekê, ji bextê vekirî û zelal û pîroz

Dîsa ku nişan da ji nû ve Newroz

Felek kutlu, berrak ve açık bahtıyla

Yine yeniden Nevruz'u bize gösterdi.

Keçên bakîre û xortên nûgîhiştî û hemî sersalî

Pîroz kirin di cîyê wê da, ew kar anîn cî

Sersal li gora rê û amayên toreyî

Pîroz kirin cîyê wê da, ew kar anîn cî (Xanî, 1996, s.123-125)

Bakire kızlar, genç oğlanlar ve diğer herkes

Yerinde kutladılar, o görevi yerine getirdiler...

Yılbaşını geleneksel yol ve yönteme uygun olarak

Kutladılar, o görevi gereğince yerine getirerek'

Ahmed-ê Xanî, aruz ölçüsü ile yazdığı bu manzum eserinde Kürt yurtseverliği ve vatan sevgisini, Mem ile Zin'in platonik aşkı ekseninde betimlemektedir. Nevruz'un 'yeni yıl' ve 'bahar' etkinliği olduğunu sunarken kutlanma şeklini de dizelerinde genişçe tasvir etmektedir.

Son yıllarını İstanbul'da geçiren 19. yy Kürt şairlerinden Hacı Qadiri Koyî, Klasik Kürt Şiiri ile Milli Kürt Şiiri arasında köprü oluşturmuştur. 'Sorani' lehçesi ile yazılan Nevruz adlı şiirinde Nevruz şöyle betimlenmiştir:

Roşte ey bayî Newrozî le bin berfî giran

Kotî pey sir bû çinariş destî çû pençeyî tezî

Sumbulî zulf û gulî roxsar û seroyî qametî

Mangî nîsan û gulan neydî le newan bax û zewî (Koyî, 1999, s.26).

Bu gün kar yükünü eriten Nevruz rüzgârı
 Bugün soğuk zaman çınar ağacı el ve pençe
 Sümbül gibi saçları, gül gibi yeni çıkan servi gibi boylu poslu
 Nisan ve Mayıs ayı....bağ ve tarla içinde

Bu dörtlükte Hacı Qadiri Koyî'nin de Nevruz'u 'bahar' teması ile işlediği görülmektedir.

İlk milliyetçi Kürt örgütü olan Kürt Terakki ve Teavvün Cemiyeti'nde faaliyet yürüten Osmanlı'nın son dönem bürokratu ve Kürt milli şairi olan Piremer 1934'ten sonra Süleymaniye kentinde çıkan Kürtçe 'Jîn' dergisinin yönetmenliğini yapmıştır. Nevruz'u eski bir Kürt bayramı olarak gören Piremer, Nevruz'u "özgürlük" teması ile işlemiştir. Bu yeni tema 19. yy'ın ikinci yarısından sonra Osmanlı İmparatorluğu dâhilindeki halklarda gelişen uluslaşma hareketinin etkisiyle Kürt şiirine de yansımıştır. Piremer'in (1868-1950) Nevruz adlı bu şiiri marş olarak da bestelenmiştir:

*Am rojî salî taza ya, Newroz 'a hatawa
 Cejneki konî Kurda, be xoşî û be hatawe*

*Newroz bi agirekî wahay hista cargawa
 Lawan ba aşqa çûn babaraw pîrî margawa*

*Pêy nawê bo şehîdî weten şîwen û girîn
 Namirin ewane, wa le dilî millet a ejin (Malmisanij, 1994, s.55).*

Bugün yeni yıl başlıyor, Nevruz geldi yine
 Kürtlerin çok eski bir bayramı, neşe ve mutluluk getirir.

Nevruz, gençlerin yüreğindeki ateşi alevlendirir.
 İstekle savaşa giden şehitler için ağlamayan, yas tutmayan
 Ülke şehitleri için ağlama ve matem istemiyorlar.
 Onlar ölmedi, halkın kalbinde yaşıyorlar.

Kurmanci lehçesinde hece ölçüsü ve serbest vezin ile şiir yazan ve Suriye'de yaşayan 20. yy'ın çağdaş Kürt şairi Cigerxun; dizelerinde Nevruz'u Demirci Kava Efsanesi (*Kawe-i Hesinkar*) ile bütünlük içinde "ulusal özgürlük" temasını öne alarak şu şekilde işlemiştir:

Wek Kawe-î Hesinker
Rabin bi şoreşek xurt
Welatê xwe bistînin
Hemî aza, bextîyar
Hinga hêja ye Newroz
Bi kêf û saz û govend
Sersala me Kurdan î
Hêja û sergirani (Cîgerxun, 1999, s.31)

Demirci Kava gibi
Kalkın güçlü bir devrim ile
Ülkenizi alın
Hem de özgür ve mutlu kılın
Şimdi Nevruz saygındır.
Keyif, saz ve halayla
Saygın ve ağır başlı
Biz Kürtlerin yeni yılıdır.

Bir diğer şiiri ‘Cejne’(Bayram) de ise Cîgerxun, Marksist kimliği gereği Nevruz’u sınıfsal perspektif ile sorgular. Sovyet Dönemi’nde Nevruz “Kolhoz Bayramı” (Şamil Eskereov ile röp., 2002) olarak kutlandığı için Cigerxun, işçi, köylü, emek ve sınıf ekseninde tasvir eder:

Cejnê nakim ta nebînim dilbera şêrin û rind
Keşeker kengî bibînim ez di nav kolxoz e cejn

Çîçek û gul bel bibin, simbil ji şadî bîn sema
Karker û pale bi şadî bêne ber patoz e cejn (Cigerxun, 1999, s.30).

Güzel ve şirin dilberi görünceye kadar bayram yapmam.
Ne zaman şeker gülüşlüyü göreceğim kolhoz ve bayramda.

Gül ve çiçek saçılrsa, sümbül ile sevinçle gelseler semaya.
İşçi ve köylü (tarım işçisi) sevinçle gelseler patosun önüne, bayrama.

Cigerxun; şiirinde emekçilerin umudunu, gelecek sosyalist sistemi, tarımda kolektif mülkiyeti temsil eden ‘Kolhoz Bayramı’ını Nevruz’la eşleştirerek, köylü, toprak ve tarım bayramı içeriğiyle Nevruz’u sahiplenmektedir. Yıkılış öncesi SSCB’de de Nevruz bu tema ile kutlanmakta idi (Şamil Eskerov ile röp., 2002).

20. yy’ın bitiminde ise Nevruz teması giderek daha çok çağdaş Kürt şairlerince serbest vezinli şiirle Türkçe, Kürtçe, Arapça ve Farsça gibi bölge dilleri ile işlenmiştir. Hatta Nevruz, ‘Çağdaş Kürt Destanları’ adıyla destan formunda uzunca şiirlere de konu olmuştur:

Ve Demirci Kava’nın terini sildiği
Kutlu önlüğünü sarıyorum yarama
Derken kırmızı gül
Sarı çiğdem
Yeşil yaprak
Urmiye’den Botan’a
Beziyor şanlı yurdu
Başlıyor Ayd-ı Kurd (Mar, 1999, s.43).

Kürt serbest şiirinden alınan A. Ferhat’a ait aşağıdaki dizelerde Nevruz, Irak Kürtlerinin Irak rejimine karşı mücadeleleri bağlamında “ulusal özgürlük” teması ile işlenmiştir.

Stran e Newroz canê min
Di dengê bilbil bê navde
Di devê tivinga pêşmergeyên
Qehreman de
Bang e
Li serê çîyayê bi mij û dûxan
Çîyayê Araratê
Metînan
Zagros
Çîyayê Kurd
Cirûsk e
Berbang e Newroza dilê min (Ferhat, 1999, s.1)

Nevruz şarkıları canımdır
İsimsiz bülbülün sesidir

Kahraman peşmergelerin
Tüfeğinin namlusunun sesidir.
Dumanlı sisli dağların başında
Ararat
Zagros
Kürt dağlarında
Kıvılcımdır
Şafaktır gönlümün Nevruz'u
...

Nevruz şiir formunda dua olarak da halk arasında icra edilir. 21 Mart şafağında gece ile gündüzün eşitlendiği bahar ekinoksunda cümle nebatın/bitkilerin rızık için yere secde ettiği anda, o günün kutsal melaikesine atfen Tunceli'de halk arasında şu rızık/temenni duası okunur:

Ya mılakete sewa esmoene
Rızke hora ave cırm u cani de
Der u cirani de
Verge yavani de
Dima hona ma neçharune hode. (Gevher Beltan ile röp, 1987)

Ey bu gecenin kutsal Melaikesi
Rızkıdan önce cümle cana
Kapı komşuma
Yabandaki aç kurta ver
Sonra da biz fakirlerine ver.

Her ne kadar Modern Kürt Edebiyatı'nda Nevruz-Kava ilişkisi kuruluyorsa da, biz Klasik Kürt kaynaklarında (M. Ceziri, A. Xanî) bu ilişkiye rastlayamadık. Gelenekte Nevruz'un Kürtler arasında Sersale ve Bihare (Yeni yıl ve Bahar) bayramı olarak kutlandığını görmekteyiz. Efsanevi Kava-Dehhak çatışması Kürtler arasında ritüel/bayram olarak 31 Ağustos'ta İran'da Demavent Dağında icra edilmektedir. Bu kutlama Nevruz ile alakalı değildir. 20. yy başında yayınlanan Jin Dergisi sayılarında bu tema Kurdie Bitlisi tarafından işlenmektedir (Bitlisi, 1918, s.208). Tarihi vesikalarda ve geleneksel kolektif Kürt hafızasında 31 Ağustos ve Demavent'e kodlanan Nevruz-Kava çatışması, 1970'li yıllarda kimi Kürt

örgütlerince (Kuzey Kürtlerinde) Nevruz-Kava ikilemi ile kuruldu. Son kırk yılda ise Kürt ulusallığının, aidiyetin harcı yapıldı. “Uyuyan mitos deforme edilerek kamçılanıp, mücadelenin hizmetine koşuldu”. Diğer bir ifade ile kimlik inşasının aracına dönüştürüldü. Bu kurgu Kürt ulusal özlemlerinin aktüel gündemi ile örtüştü. Deyim yerinde ise Nasrettin Hoca'nın “göle maya çalması” gibi “ya tutarsa”. Ve tuttu. Kimi Kürt aydınları nene ve dedelerinin hafızasındaki Kava-Nevruz anlatısını derleyeceklerine, kendi kurgularını onlara anlattılar. Nevruz'un kimlik inşası aracına dönüştürülmesini İttihat ve Terakki döneminde Jön Türk kökenli ittihatçılar arasında da görmekteyiz. Ergenekon efsanesi de apayrı efsanedir, Nevruz ile alakalı değildir. Nevruz-Ergenekon ilişkisini benzer kaygılarla Türk milliyetçileri de 20. yy'ın başında kurguladılar. Bir ritüelin -klasik dönemden günümüze değin-farklı ulusal inşa süreçlerinde içerik değişikliğine uğratılıp araçsallaştırılmasına tanık olmaktadır. (Cengiz, 2021b, s.11,12)

Cumhuriyet sonrası bazı Kürt şairleri Nevruz'a dair Türkçe şiirler de yazmışlardır. Nevruz, Kürt şiirinin klasik döneminde Nevruziye ve Bahariye adı altında ‘yeni yıl/sersale ve bahar/bihare temalarıyla, yeni dönemde ise buna ek olarak ‘ulusal özgürlük/azadlık’ teması yanında 20. yy'ın başlarında sosyalist düşüncenin etkisi altında ‘sınıf-emek’ temaları ile de işlenmiştir. Günümüzde ise özellikle Türkiye, Irak, İran ve Suriye Kürt siyasi hareketlerinin dönemselsel aidiyet inşa kaygısıyla ağırlıklı ‘ulusal özgürlük/azadlık’ teması ile işlenmektedir. Kürt şiirinde otantik Nevruziyeler çok sınırlıdır. Kısıtlı alan ve arşiv çalışmalarının bunda önemli rol oynadığı kanısındayız. Şiirin içerik analizi için otantik folklorik ve klasik dönem eserleri ehemmiyet taşımaktadır.

2. KÜRT MÜZİĞİNDE NEVRUZ

Kürt müziğinde Nevruz nasıl işlenmiştir? Nevruza dair müzikal eser var mıdır? Fars, Arap ve Türk (Osmanlı) devletlerinin klasik dönemlerindeki şehir musikisi içinde icra edilen repertuardan geriye örnek kalmış mıdır? Bu soruların cevabını almak için Kürtlerin klasik dönemine (Osmanlı dönemi Kürt medreseleri, 1850'ye kadar) ait Nevruz'a dair müzik repertuarını tespit araştırmalarımız sürdürmekle beraber bugüne değin (Türkiye’de) yeterli materyale ulaşamadık.

Notasyonun olmayışı, Kürtlerin Arap, Fars ve Türk devletlerinin söz konusu dönemlerinde güç ve sınırlarının beylik düzeyinde kalışı, aydınların egemen kültürün dilinde kültür sanat eserleri verme zorunluluğu; kendi kültürel etki alanlarının daralmasını ve kültürlerinin geri kalmasını beraberinde getirmiştir. Her ne kadar İslamiyet'in etkisindeki Arap dünyasında, Farsların etkisindeki İran’da ve Osmanlı etkisindeki Anadolu ve Mezopotamya’da müzikte

ekol olmuş tek tek Kürt sanatçıları var ise de yapılan müzik ya Kürt müziği olmamıştır ya da Kürt müziğinden geriye örnek kalmamıştır. Burada notaya geçen veya günümüze kadar sözlü ve yazılı eserlerden söz edilmiştir. Edebiyat türleri içerisinde Şiir bu dönemde melodiye göre daha kalıcı olduğu için, mesela cönklerle ve divanlara geçerek kalıcı hale gelmiştir. Notasyonun geç dönemlerde ve sınırlı alanda kullanılması, müzik eserlerinin pek çoğunun kaybolmasında etkili olmuştur.

Mehmet Bayrak'a göre Kürt müziği icra eden Ayşe Şan ve Aram Tigran üzerine araştırma yapan Kaşkar Orema, salt Nevruz konulu kılam ve Sıtran okuyan şu sanatçıların adlarını zikreder: Aram Tigran, Hesên Zirek, Eyaz Zaxoyi, Xelil Xemgin, Hesên Şerif, Birader, Nasir Rezazi, Cane, Mizgin, Zozan, Şemdin, Civan Xaco, Necmettin Xulami, Mihemmed Şexo, Said Yusif, Şiyar Farqini, Dilgeş, Koma Agiri, Şehit Sefkan, Dino, Agire Jıyan, Geliya Zilan, Cizira Botan, Koma Çıyan, Denge Azadi, Dilan ve Çar Nawa (Bayrak, 2016). Bu sanatçılar büyük ağırlıkla çevre ülkelerin Kürtlerine mensupturlar.

Nevruz üzerine sıtran ve kılam okuyan bu kişi ve grupların pek azı otantik Nevruz repertuarı icra etmektedir. Beste Nevruz musikisi icraları ağırlıktadır. Bunlar özellikle Irak ve İran ve Sovyet Kürtlerine mensupturlar. Otantik Nevruz ezgileri genellikle İran ve Irak Kürt sahasında varlığını korumaktadır. Elimizde Nevruz'a dair derlediğimiz 36 klam/lawık, stran, halay ve marş formunda Kürtçe ezgisi vardır. Türkiye'de icra edilen bu Kürt Nevruz ezgileri, genellikle son 40-50 yılda bestelenmiş eserlerdir. Son 40 yılda Türkiye Kürtleri arasında yapılan Nevruz kutlamaları ideolojik-siyasi içerik almıştır. Kutlamalarda folklorik ve etnografik çizgiler yok denecek kadar siliktir. Biz ideolojik içerikli son dönem ezgilerini (1975 sonrası) otantik eser olarak görmediğimizden inceleme dışı tuttuk (Cengiz, 2021b, s. 168,169).

Osmanlı döneminde, Kürt bölgelerindeki önemli şehir merkezlerinde şehir musikisi içinde Türkçe icra edilen Nevruz'a dair eserler de vardır. Melodi, seyir ve makam itibarıyla Kürt ezgilerine yakın olan bu ezgileri tamamen Kürt müziğine mal etmek doğru bir yaklaşım olmaz. Örneğin Diyarbakır, Şanlıurfa ve Elazığ'da icra edilen, sözü Rıfat Dede'ye ait Nevruz-i Divan ezgisi (Beysanoğlu v.d., 1996, s.178), Elazığ ve Erzurum'da Türkçe icra edilen Nevruz-i Tatyân ezgisi (TRT Repertuarı, 1995, No:1067). Ayrıca Elazığ şehir musikisi içinde değerlendirilen 'Nevruzi' denilen uzun havaların olduğunu da belirtmek gerekir.

Onca aktüel ve siyasi boyutuna, kitleliliğine rağmen Nevruz'a dair repertuar Türkiye Kürtlerinin müziğinde oldukça azdır. Bu söz konusu alanda yaratının olmadığını anlamına

gelmemelidir. Az olmasında ise Kürt bölgelerinde alan araştırmalarının yeni oluşu, arşiv çalışmalarının azlığı ve sığılığı gibi etkenlerin olması söz konusudur. Kürt araştırmacı Mehmet Bayrak çalışmalarında Nevruz ile ilgili şiir ve şarkı sözlerine yer vermiştir (Bayrak, 2002b, s.1514). Stokholm'de yayınlanan Kürdistan Press (sayı: 9) ve Roja Nu (sayı: 102, s. 31-34) dergisinde de birçok Nevruz şarkısı yer almaktadır. Bayrak'tan aktardığı Nevruz şarkıları ağırlıklı 1850-1970 yılları arasında bestelenmiş şarkılardır. Aşağıda örneklerini verdiğimiz bu şarkılar Kürtler arasında en çok sevilip dinlenen ve Nevruz ritüellerinde icra edilen şarkılardır. Örneğin Ciğêrxun'a ait ve Aram Tigran tarafından seslendirilen, A. Çamlıbel ve H. Beydili tarafından söz metni çevrilen Nevruz şarkısı şöyledir:

*Newroz e Newroz e sibe ye Newroz e
Maçek bide min yar, cejna te pîroz e*

*Newroz e bihar e vebûne gul û dar e
Mîna gul û lale, destê min bi dest yar e*

*Newroz e Newroz e sibe ye Newroz e
Maçek bide min yar cejna te pîroz e*

*Newroz û mizgîn e, bihara rengîn e
Kesk û zer û şîn e, xalîça rengîn e (Bayrak, 2002c, s.1514).*

Nevruz'dur, Nevruz'dur sabahtır Nevruz'dur
Bir öpücük ver, bayramın kutludur

Nevruz'dur bahardır, açılmış gül ve ağaçlar
Gul ve lale gibi, elim yârin elindedir

Nevruz'dur, Nevruz'dur sabahtır Nevruz'dur
Bir öpücük ver, bayramın kutludur

Nevruz müjdedir, bagar rengarenktir
Yeşil sarı ve mavidir, renkli halı gibidir

Bu Nevruz şarkısı da Kürtlerin Sersale (Yeni yıl) olarak kutladığı Nevruz'a dair olup, ideolojik perspektifle yazılmamış eser olarak, Aram Tigran'ın bestelediği ve sözü Osman Sabri (Suriye)'ye ait Nevruz şarkısıdır:

*Adare ax adar e
Newroz û xweş bihar e
Adar e rengîn e
Ev dem û banga jîn e*

*Zivistan weke doj e
Adar e Newroz e
Dijminê derda ye
Sersala me Kurda ye (Bayrak, 2002b, s.737).*

Mart'tır ah Mart'tır
Nevruz ve hoş bahardır.
Mart rengarenktir.
Zaman yaşama zamanı

Kış cehennem gibi
Mart'tır Nevruz'dur
Dertlerin düşmanıdır
Biz Kürtlerin yılbaşısıdır.

Bayrak'ın Cemila Celil ve Nura Cevari gibi Ermenistan Yezidi Kürt müzikologlarından aldığı ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri döneminde okunan iki şarkının girişleri ile nakaratı ise şöyledir:

*Ey Newroz, Ey Newroz
Bijî cejna azadî!
Bi xer û gelek pîroz
Kurd te bi rihê xwe nadi*

*Te pir serê me hilda
Me ji bin destan deranî*

Ey Nevruz ey Nevruz
Yaşasın özgürlük bayramı
Hayırlı ve çok kutludur
Kürtler onu ruhuna değışmez

Başımızı çok dik kıldın
Bizi esaretten kurtardın

Irak Kürtleri arasında onlarca yıldır okunan ve Irak Kürtleri milli marşı kadar sevilen Nevruz şarkılarından biri de metnini verdiğimiz şu politik içerikli marştır:

*Ey Newroz cejna Kurdên qehreman
Her pîrozi tu li Kurd û Kurdistan
Hildin jor jor, ala rengîn bê hildan
Natewe, nakeve, naşike, namire
Milletê Kurd namire*

Ey Nevruz, kahraman Kürtlerin bayramı
Kürtlere ve Kürdistan'a hep kutsalsın
Yükseltin yükseltin renkli bayrağı yükseltin
Eğilmez, düşmez, yenilmez, ölmez
Kürt milleti ölmez

Mevcut Kürt Nevruz şarkıları içinde üç numune müzikal olarak incelenmiştir: İlk eserin sözleri Kürt dilinin Sorani lehçesinde olup Kürt Milli Edebiyatı şairlerinden Piremer tarafından yazılan; bestesi Dr. Qadri Dilan'a ait olan 'Newroz' marş olarak bestelenmiş, solo ve koro vokal biçimlerinde seslendirilmiştir (Bayrak, 2002a, s.200). Bu marş Nevruz ezgileri repertuarı içinde Kürtlerce sevilen ve yaygın söylenen bir marştır. Almanya'da Nureddin El Salihi'nin "Kürdistan'da Müzik" adlı doktora çalışmasında yer almıştır (Salihi, 1989, s.82).

Nevruz

A a b

Am ro si sa li ta za ya naw ro za ha ta wa

4 a b

Gej ne ki ko ni ku r da ba xo siw ba ha ta wa

7 B C

Naw roz bu a gı re ki wa hay his ta gar ga wa

10 d

La wa n ba as qa gun ba ba raw pi ri mar ga wa

13 d A

La wa n ba as qa gun ba ba raw pi ri mar ga wa

Çargâh üzerinde transpoze olan bu ezgi rast makamı tonalitesindedir.

AB+AB müzik cümlelerinden oluşan ve altı ses arasında seyir yapan marşın,

A cümlesi a, b, a, b1 motiflerinden;

B cümlesi c, d, d1 motiflerinden oluşmaktadır.

4/4'lük usul dönüşümlü olarak 3/4'lük usul ile yer değiştirip, (4/4+3/4+4/4...) metrik dize oluşturmaktadır.

İkinci önemli Nevruz ezgisi oldukça popüler olan; İran, Irak, Suriye, Türkiye ve Ermenistan Kürtleri tarafından seslendirilirken halaya durulan (Govend) “Newroz e Newroz e” adlı şarkıdır. Kurmanci lehçesinde, sözü çağdaş Kürt şiirinin en büyük ustası Cigerxun’a, bestesi Kürt müziğinin artık yaşamayan usta ses ve saz icracısı Ermeni asıllı Aram Tigran’a ait olan ezgidir (Bayrak, 2002b, s.1514).

New - ro - ze new - ro - ze, Si - be ye new - ro - ze,
 Ma - çek bi - de min yar, Cej - na te pi - ro - ze,
 Cej na te pi - ro ze.

(Not: Porte başındaki arızanın Si bemol olması gerekiyor.)

Yerinde olan Hüseyini dizisi Yegah'a (Re) göçürülmüştür. (Hüseyini 5'lisine Dügahta (La) Uşşak 4'lüsünün ilavesiyle) 2/4'lük usulle yürüyen ezgi ritmik olup bir bölümlü halay formundadır. A+B müzik cümlelerinden oluşan ezginin:

A cümlesi a, b motiflerini, B cümlesi a, b, b1 motiflerini içerir.

Tanınan bestekârlarca bestelenmiş eserler dışında 'anonim' Nevruz ezgilerinden de örnek vermek mümkündür. Elimizdeki bu ezgiler, bir müzik cümlesi ya da iki müzik cümlesinden oluşurlar. Genellikle 4/4'lük usullü olup Govend formunda ve ritmikdirler. Bazıları Kürt müzik grupları tarafından aranje edilmiştir. Bazıları vokal eşlikli icra edilirken bir kısmı da tek sesli, otantik icra edilmişlerdir.

Üçüncü numune ise Kürt dilinin Soranice lehçesinde olan anonim bir ezgidir. DO majör tonalitesinde ve Çargah makamı karakterini (Pençgâh'ı da anımsatmaktadır) göstermektedir. Bir oktav içinde seyir yapan kılam Bahariye olup Nevruza hasredilmiştir. İki basit müzik cümlesinden A+B) oluşan kılam, seyirde makamın güçlüsü olan SOL perdesi üzerinde ısrarla asma kalışlar yapar ve DO perdesinde karar kılmaktadır.

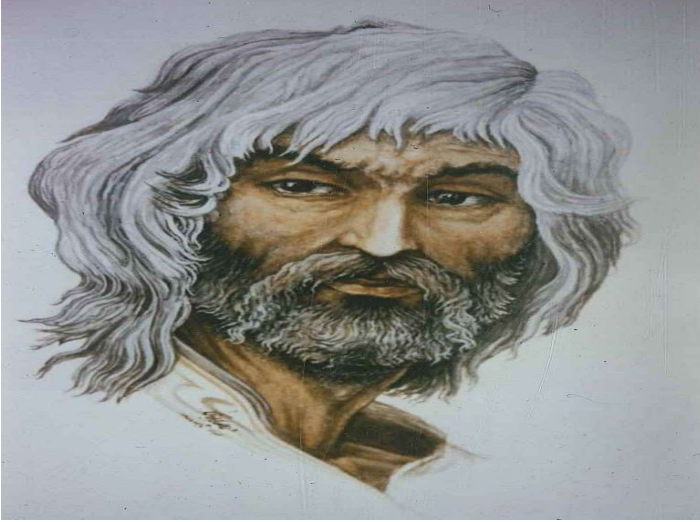
MINAL Û NEWROZ

MODERATO
 Mi na li ne bi ha re New ro zew ya di ga re
 Mi na li ne bi ha re New ro zew ya di ga re
 New roz cej ni dê ri ne Bo ye le man gè ri ne.

Minaline bihar e	Der u deşt u şax u kew
Newroz u yadigar e	Bızey kewtete ser lew
Newroz cejni dêrin e	Babıdeyn le şeqey bal
Boye leman şirin e	Bo lûtkey şax û qedpal
Roji seyran û geşt e	Bo baweşi der û deşt
Kurdistan man beheşt e	Bo yâri w seyran û geşt
Şerif û mameyar e	Minaline behar e
Qeşkoli w Serçınar e	Newroz û yadigare (Nadhar, 1999, s.37).
Çocuklar mevsim bahardır	Ovalar, yaylalar, dağlar ve tepeler
Newroz ve yadigârdır	Tebessüm dudaklara konu
Newroz kadim bir bayramdır	Haydi kanatlanalım
Bu nedenle bizim için güzeldir	Dağların doruklarına gidelim
Seyran ve gezmenin günüdür	Ovaların ve kırların kucağına
Kürt diyarımız cennettir	Seyrana, eğlenceye ve geziye gidelim
Şerif ve Mameyar	Çocuklar mevsim bahardır
Qeşkol ve Serçınar'dır.	Newroz ve yadigârdır.

Araştırma sürecinde Nevruz'a dair senfonik bir esere ise henüz rastlanmamıştır.

Nevruz, Kürt şiirinin klasik döneminde 'yeni yıl'(sersale) ve 'bahar'(bihare) temaları ile işlenmiştir. Hatta bu dönemde halk âşıklarının musikisine de konu olmuştur. İran-İrak savaşı (1980-1988) döneminde zorunlu olarak Kuzey Irak Kürt bölgesinde Caf aşireti içinde kalan ve etnografik çalışmalar yapan Prof. Dr A. Minai Tebrizoğlu'nun anlatımına göre; yörede Nevruz kutlamaları coşkulu müzik gösterileri eşliğinde geçmektedir. Tebrizoğlu bu kutlamalarda halk aşığı Veli Divane'nin Nevruza ilişkin kılamlarının okunduğunu belirtir. Kutlamaların tasviri illüstrasyonunu tuvale döker ve Veli Divane'yi resmeder:

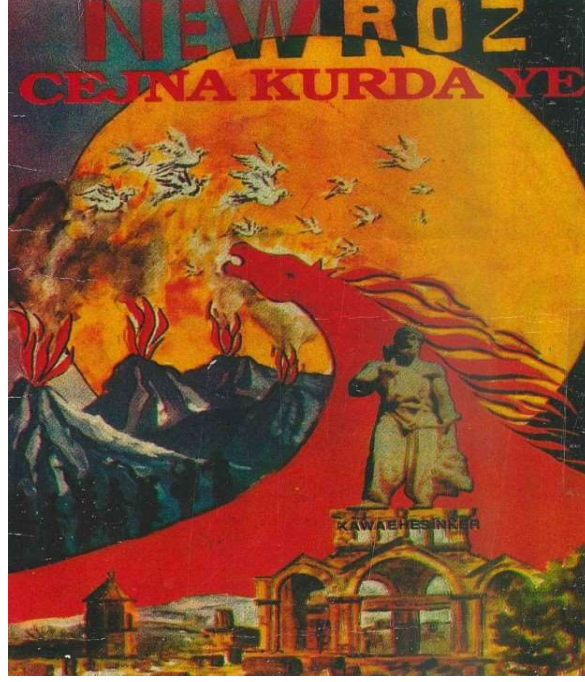

Nevruz kılamları söyleyen Caf Aşiretinden halk aşığı Veli Divani (Tebrizoğlu ile röp., 2002)

Kürt mitolojisi bağlamında Nevruz-bahar-yeni yıl illüstrasyonu (Tebrizoğlu ile röp., 2002)

Kürt müziğinin “milli” döneminde (1850 sonrası) klasik dönemin temalarına ek olarak ‘ulusal özgürlük’ teması da işlenmektedir. 20. yy başında ise Sosyalizmin etkisi ile Kürt şiirinin milli döneminde işlenegelen temalara ek olarak Demirci Kava–Dehhak Efsanesi’ndeki “özgürlük” teması ‘sınıf-emek’ teması ile birleştirilerek işlenmiştir. Günümüzde de komşu ülkelerde Kürt “milli” taleplerinin öne çıkması ile Nevruz’da “özgürlük/azadlık” teması sıklıkla müzikte işlenmektedir (Ahmêdê Hepo ile röp., 2002 ve 2015).

Irak Federe Kürt Bölgesi Süleymaniye şehrinde Nevruz kutlamaları ve Demirci Kava heykeli görülmektedir. (Ferhat, 1999, s.1)

Kürt müziğinde Nevruz'un işlenişini, dönemsel olarak (klasik, milli, çağdaş) şiirle paralel götürmek materyal azlığı nedeniyle mümkün değildir. Nevruz'a dair musiki numuneleri milli ve çağdaş döneme aittir. İncelediğimiz Nevruz ezgilerinin metinlerinde 'bahar' 'yeni yıl' ve 'özgürlük' temaları işlenmiştir.

Yukarıda verdiğimiz üç müzik örneğinde Çargâh ve Hüseyini makamı görülmektedir. İran, Azerbaycan, Türkiye ve diğer çevre ülkelerde Nevruz musikisi üzerine yaptığımız doktora çalışmasında Fars, Azeri ve Türk Nevruz ezgilerinin tarihte ve günümüzde genellikle La (Dügah) perdesi üzerinde durduğu tespit edilmiştir. Kürt Nevruz ezgilerinden fazla örnek incelendiğinde benzer sonucun alınacağını düşünmekteyiz. Ortak coğrafya ve yakın kültürlerin bu sonuçta belirleyici rolü vardır. Nevruz'un icra edildiği makamın günümüzdeki adı Hüseyini/Şur makamıdır. Bu makamlar tarihte Urmiyeli Safiüddin'in Nevruz makamının ses dizisi ile uygunluk teşkil ederler (Cengiz, 2021, s.174).

Komşu coğrafyanın halkları 21 Mart'ta "yeni" ortak paydası altında Nevruz'u kutlamaktadırlar. Araştırmalar geniş coğrafya ve derin tarih diliminde ele alınıp incelendiğinde komşu halkların pek çok ortak değerine ulaşmak mümkündür.

SONUÇ

Antik dönemden beri Çin'den Roma'ya kadar 21 Mart'ta Nevruz veya diğer adlar altında yapılan ritüel, tören ya da kutlamalar hep 'kurtuluş', 'doğuş', 'diriliş', 'eşitlik', 'barış' ortak paydası altında ve 'yeniye kavuşma' temennisi ile icra edilmiştir. Halk kültürünün çok değişik alanlarında, folklor ve etnografya ürünlerine yansımış olan bu yaratıcılık özellikle edebiyatın şiir ve musikinin makam icralarında çok belirgindir.

Araştırma derin zaman ve geniş/yaygın mekân dâhilinde yapıldığında Nevruz yaratıcılığının komşu halkların kültürünü ortak form ve simgesel kodlar ile bezediği görülmüştür.

Bugün özellikle Türkiyeli Kürtler arasında ideolojik-siyasi boyutu ile alanlara yansıyan Nevruz'un zengin yaratıcılığının etnografik ve folklorik arka planı unutturulmaktadır. Komşu coğrafyanın Türk, Azeri, Fars ve Arap halkı ile bir arada yaşayan Kürtlerin de şiir ve musikisinde Nevruz ortak yaratıcılığa neden olmuştur.

Nevruz, Kürtler de dahil bölge halklarının şiirinde Nevruziye, Bahariye adı altında formallaşmıştır. Nevruz ezgileri Türk, Azeri ve Fars musikisinde ağırlıklı Nevruz/Hüseyini/Şur makamı dahilinde icra edilmiştir. Ancak Kürt Nevruz ezgilerinin makamsal tahlili için elimizdeki veriler çok yetersizdir. Bu inceleme bize Kürt şiiri ve musikisi alanında çevre ülkelerde ve özellikle Türkiye'de sahada derlenmiş ve derlenecek anonim ezgilere ve arşivlerde olabilecek basılı numunelere ulaşmayı zaruri kılmaktadır. Bu zaruret daha çok derleme ve daha çok literatür taramayı gerekli kılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aksoy, G. (1991). *Kürt dili ve söylenceleri üzerine*. Öteki Bilim Yayınları.
- Bayrak, M. (2002a). *Kürt müziği, dansları ve şarkıları*. Cilt 1, Özge Yayınları.
- Bayrak, M. (2002b). *Kürt müziği, dansları ve şarkıları*. Cilt 2, Özge Yayınları.
- Bayrak, M. (2002c). *Kürt müziği, dansları ve şarkıları*. Cilt 3, Özge Yayınları.
- Bayrak, M. (2016). Kürt şarkılarında newroz. *pirha*. 25 Aralık 2016, <https://www.pirha.net/amp/kurd-sarkilerinda-newroz-12136.html/25/12/2016/>, (Erişim:25.11.2021)
- Beysanoğlu v.d. (1996). *Diyarbakır musiki folkloru*. Diyarbakır Belediyesi Yayını.
- Bitlisi, K. (1918). *Jin Dergisi*, Cilt 1.
- Cengiz, D. (2005). Söylence ve nevrüz, *Halkbilimi Araştırmaları*, E Yayınları.
- Cengiz, D. (2003). Kürt müziği ve şiiri, *Evensel Kültür*. Sayı 137.

- Cengiz, D. (2021b). *Nevruz bayramı merasiminin azerbaycan ve türkiye’de icrası ve melo-poetik esaslarının hususiyetleri*. Duvar Yayınları.
- Ceziri, M. (2010). *Melai Ceziri divanı ve şerhi*. Abdülbaki Turan (Şerh Eden), Nubihar Yayınları.
- Cigerxun, (1999). Nevruz şiirleri özel sayısı. *Roja Nu Dergisi*, Sayı: 102.
- El Salihi, N. (1989). *Die musik in Kurdistan*. Peterlang Verlag.
- Exmedi, X. (1996). *Mem u Zin*, Deng Yayınları.
- Ferhat, A. (1999). *Nevruz kartpostalı*. Medya Güneşi Yayınları.
- Firdevsî. (1994). *Şehnâme*, (Haz.: Necati Lugal), c. I, MEB Yayınları.
- Hooke, H. (1993). *Ortadoğu mitolojisi*, İmge Yayınları.
- Gerdi, F. (1989). *Kürdistan pres*. Sayı: 66-12.
- Hüseynov, İ. (2001). *Novruz, anane ve muasırlık*. Neşriyyat-Poligrafia.
- Koyi, H. Q. (1999). Nevruz şiirleri Özel Sayı, *Roja Nu*, Sayı: 102.
- Kurdo, K. (1992). *Tarixa edebiyeta Kurdi*. Özge Yayınları.
- Nadhar, F. (1999). Kürt nevrüz şarkıları, *Roja Nu*, Sayı: 102.
- Malmisanij, M. (1994). *Kürt teaviün ve terakki cemiyeti ve gazetesini*. Apec Yayınları.
- Mar. C. (1987). *Çağdaş Kürt destanları*. Özge Yayınları

YAZARSIZ ALINTILAR

Diyarbakır musiki folkloru (1996). Diyarbakır Büyük Şehir Belediyesi Yayını.

Nevruz-i Tatyana, *TRT Arşiv Repertuarı* (1995). Arşiv No:1067.

SÖZLÜ KAYNAKLAR

- Ali Minai Tebrizoğlu. (2002). Etnoğraf, mimar ve ressam, Bağdat şehir mimarı, 1924 doğumlu, Görüşme yeri ve tarihi: Almanya-Bonn, 8 Mayıs 2002.
- Ahmedi Hepo. (2015). 1950-60 yılları Erivan Kürdistan Radyosu ve Riya Teze Yayınları yönetmeni. Azerbaycan Radyo ve Televizyon Kurumu (AzTV ve Radyo) Kürtçe Müzik Yayınları Redaktörü (2002-2016). Bakü, 1935 doğumlu. 13 Haziran 2002 ve 15 Temmuz 2015 tarihli, Kürdoloji ve Kürt Müziği konulu söyleşisi.
- Gevher Beltan. (1987). Tunceli-Merkez Yeşilkaya (Kortasüre) Köyü, 1903 doğumlu. Görüşme tarihi: 1987.
- Dr. Şamil Eskerov. (2002). Karabağ-Kelbecer rayonu diyarşunaslık müzeyi müdürü ve kürdoloğ. Bakü, 1926 doğumlu. Görüşme tarihi: 2 Haziran 2002. “Sovyet Dönemi Kürdoloji Çalışmaları ve Kürtlerde Müzik” adlı söyleşisi.

AVRUPA BİRLİĞİ'NDE DİJİTAL MEDYA OKURYAZARLIĞINA DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Oğuz GÜNER¹

Öz

Medya okuryazarlığı geleneksel medyada iletilen mesajı değerlendirme, analiz etme ve mesaja erişme yeteneği olarak tanımlanırken, dijital medya okuryazarlığı, kullanıcının/alıcının dijital medya platformlarında medya ürün ve hizmetlerine doğrudan erişmesi ve etki etmesiyle alakalıdır. Dijital medya okuryazarlığı cihaza sahip olma, hizmete erişme, teknolojinin doğasını ve dönüşümünü anlama, dijital teknolojiyi kullanarak içerik arama, değerlendirme ve üretme, düşünsel fikir oluşturabilme ve eleştirel inceleme yapabilme gibi kabiliyet ve yetileri içermektedir. Bu çalışma, medya okuryazarlığı, internet kullanımı ve temel dijital becerilere yönelik muhtelif veri ve istatistiklerden istifade edilerek dijital medya okuryazarlığının Avrupa Birliği ülkelerindeki durumuna yönelik nitel ve betimsel bir içerik sunmayı amaçlamaktadır. Çalışmada öncelikle medya okuryazarlığı ve dijital medya okuryazarlığı tanımlanmış, daha sonra Avrupa Birliği'nde dijital medya okuryazarlığına yönelik yürütülen politikalar ve faaliyetler özetlenmiştir. Son kısımda ise muhtelif veri ve endeksler kullanılarak Avrupa Birliği ülkelerinde dijital medya okuryazarlığı tartışılmıştır. Çalışmada dijital medya okuryazarlığı bağlamında Avrupa Birliği ülkeleri arasında önemli düzey farklılıkları olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, dijital medya okuryazarlığı, medya okuryazarlığı, dijital beceriler.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü
oguz.guner@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1619-579X

AN ASSESSMENT ON DIGITAL MEDIA LITERACY IN THE EUROPEAN UNION

Abstract

While media literacy is defined as the ability to evaluate, analyze and access the message conveyed in traditional media, digital media literacy is related to the user/recipient's access and direct influence on media products and services on digital media platforms. Digital media literacy includes skills and abilities such as owning a device, accessing a service, understanding the nature and transformation of technology, searching, evaluating and producing content using digital technology, forming intellectual ideas and making critical analysis. This study aims to present a qualitative and descriptive content on the situation of digital media literacy in European Union countries by making use of various data and statistics on media literacy, internet use and basic digital skills. In the study, first of all, media literacy and digital media literacy were defined, then the policies and activities carried out for digital media literacy in the European Union were summarized. In the last part, digital media literacy in European Union countries is discussed by using the numerous data and indices. In the study, it was concluded that there are significant level differences between European Union countries in the context of digital media literacy.

Keywords: European Union, digital media literacy, media literacy, digital skills.

GİRİŞ

Enformasyon ve bilgi, insanların hayatta kalması ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için her zaman önemli kaynaklar olmuşlardır. İnsan uygarlığının doğuşundan bu yana, insan faaliyetinin her alanında enformasyona erişim, yeni bilginin yaratılması, işlenmesi ve bu bilgilerin başkalarına iletilmesi, toplumların evrimine ve insanların ekonomik refahına katkıda bulunmuştur. Bu nedenle, gündelik işlerin nasıl yapılacağı, kişiler arasında nasıl iletişim kurulacağı ve diğer insanlarla nasıl çalışılacağı hakkındaki bilgi, antik zamanlardan beri, insanların sahip olduğu en değerli “zenginlik” olarak kabul edilmiştir. Medya ve enformasyon siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel gücü yöneterek, dünya genelindeki toplumlarda güçlü bir etki oluşturmaktadır. Bir zamanlar aile, toplum, din ve resmi eğitimin oynadığı rolleri giderek daha fazla ele geçiren medya platformları yalnızca enformasyon ve bilgiyi yaymakla kalmamakta, aynı zamanda değerleri ve normları şekillendirmekte, tutum ve davranışları kalıplandırmakta ve bireylerin yaşam sürecini etkilemektedir (Moeller, Joseph, Lau, & Carbo, 2011).

Son birkaç on yıllık süreçte bilgi ve iletişim teknolojileri kullanımındaki hızlı değişimler, toplumun her kesiminde önemli bir yeniden yapılanma süreci yaratmaktadır. Bu nedenle, yaygın erişim, her yerden ulaşılabilirlik ve multimedya cihazlarına bağımlılık, aslında “yeni normal” olmuştur. Cihazların her yerden erişilebilir olmaları, özellikle genç nesil

kullanıcılarda karşılık bulmaktadır. Bu kullanıcılar, bilgi ve iletişim teknolojilerinin ve bunlarla ilişkili yeni medya uygulamalarının günlük yaşamda kullanılmasını temel bir yaşam becerisi olarak konumlandırmaktadır. Eğitim; genelde kişisel açıdan, akademik açıdan ve kariyer açısından bir bireyin hazırlanmasına giden yol olarak görülse de eğitim sektörü, bilgi ve iletişim teknolojilerine nispeten karşılık verme konusunda geride kalmaktadır. 21. yüzyılın başlarında giderek küreselleşen ve dijitalleşen toplumun temel özellikleri arasında çok kültürlülük, bilgiyi depolama ve geri çağırma kapasitesinin artması, geniş sosyal ağlara erişim ve zamanı ve mekânı aşacak şekilde bilgisayar ağlarını kullanma becerisi yer almaktadır (Martín & Tyner, 2012, s.31).

İçerisinde bulunduğumuz dijital dünya, çocuktan yetişkine her yaş grubu için daha önce benzeri görülmemiş becerilere sahip olma gerekliliği ortaya koymaktadır. Günümüzde dünyada her 10 kişiden 6'sının internet kullandığı, tablet ve telefon gibi mobil cihaz kullanıcısı sayısının ise 5.27 milyara ulaştığı ve insanların 3'te 2'sinden fazlasının mobil cihaza sahip olduğu (We are social, 2021) bilgisinden hareketle dijital medya okuryazarlığına ne ölçüde önem atfedildiği malumdur.

Dijital medya okuryazarlığı hem medya okuryazarlığını hem de dijital becerileri içeren bir mefhumdur. Bu okuryazarlık düzeyini ölçümlemek için uluslararası düzeyde geçerli bir ölçüm metodu veya endeksi de bulunmamaktadır. Bu bağlamda hem medya okuryazarlığı hem de dijital beceriler üzerine yayımlanan veri ve istatistikler, bize ülkelerin dijital medya okuryazarlık düzeyi hakkında ipuçları sunmaktadır.

Dijital medya okuryazarlığı dijital medyada her türlü iletişimin sağlanması, bilginin bulunması, işlenmesi, sınıflandırılması, depolanması ve kaydedilmesi gibi çeşitli yetenekleri içermektedir. Avrupa Birliği Komisyonu'na göre bilgi ve dijital yetenekler, vatandaşların bilgiye dayalı toplumda kendi kişiliklerini gerçekleştirmeleri için, aktif vatandaşlık misyonları için ve istihdam edilebilmeleri için ihtiyaç duyulan yeteneklerdir (Tyler & Gutierrez, 2012, s. 31-39). Bu bağlamda Avrupa Birliği (AB), Avrupa Beceriler Gündemi ve Dijital Eğitim Eylem Planı'nı açıklamış, Avrupa Sosyal Haklar Sütunu Eylem Planı'nda ise dijital becerilere sahip yetişkinlerin oranının 2030 yılına kadar %80'e ulaşmasını hedeflemiştir.

AB, geliştirdiği strateji ve gündem belgeleri ile Birlik vatandaşlarının dijital becerilerin ve dijital medya okuryazarlığı yeteneğinin güçlendirilmesini amaçlamıştır. Bu bağlamda eylem planları oluşturmak, görsel-işitsel medya direktifi yayımlamak, dijital medya gözlemevi

kurmak ve medya okuryazarlığı uzman grubu oluşturmak gibi bir dizi politika setini uygulamaya koymuştur.

Bu çalışmada AB'nin dijital medya okuryazarlık bağlamındaki çalışmaları ele alınmakta ve üye ülke vatandaşlarının dijital beceri düzeyleri, çeşitli göstere ve endekslerden yararlanılarak mukayese edilmektedir. Çalışmada bireylerin internet kullanım oranları, medya okuryazarlığı yetenekleri ve dijital becerileri kıyaslandığında AB ülkeleri arasında önemli farkların olduğu görülmektedir. Çalışma, AB vatandaşlarının hem dijital çağda daha adaptif olmaları hem de dezenformasyona karşı daha korunaklı olmaları amacıyla AB'nin dijital medya okuryazarlığı çerçevesinde daha düzenleyici bir role bürünmesini ve dijital becerilerin ediniminin artırılması amacıyla üye ülkelerde daha fazla yatırım yapması gerektiğini önermektedir.

1. MEDYA OKURYAZARLIĞINDAN DİJİTAL MEDYA OKURYAZARLIĞINA

Teknolojideki gelişmeler, verinin metalaştırılması ve bilgi tüketim türlerinde yaşanan değişiklikler sebebiyle temel eğilimler son zamanlarda bilgi piyasasını etkilemiştir. “Gerçek ötesi, hakikat ötesi, hakikat dışı” gibi karşılıkları ile Türkçe’de yer edinen post-truth teriminin 2016 yılında Oxford Sözlüğü'ne dahil edilmesi de bu durumu teyit etmiştir. Günümüzde "sahte haberlerin" (fake news) kullanımını fazlasıyla artmış, sosyal medya platformlarında yanlış bilgi/sahte haberin yayılması noktasındaki kontrol eksikliği, birçok yazarın gerçekler sonrası bir çağda yaşadığımızı iddia etmesine neden olmuştur. Merkezi olmayan iletişime izin veren ağ teknolojilerinin ortaya çıkışı, bilginin metalaşması, bilgi tüketim biçimlerinin değişmesi gibi etmenler yalnızca bireylerin iletişim kurma yeteneklerini etkilememekte, aynı zamanda sağlanan medya ürün ve hizmetlerinin tasarımını da dönüştürmektedir (Baldacci & Pelagalli, 2017, s. 5-6).

Medya, 20. yüzyılda mesajlarını insanlara enjekte ettiği inancında olduğu gibi, inançları veya davranışları empoze ederek işlememektedir. Medyadaki gündem, önyargılı ve dışlayıcı bakış açıları söz konusu olduğunda veya bizi kısmi bir gerçeklik algısı oluşturmaya veya önyargılı kararlar almaya iten yanlış bilgileri ifşa ettiğinde bunu uygulama eğilimindedir. Bu nedenle, medya endüstrisinin düzenlenmesinin yanı sıra, ilköğretimden başlayarak medyadan haberdar olmak, medyayı eleştirel bir şekilde analiz etmek ve daha iyi içerik talep etmek konusunda eğitmek önem arz etmektedir. Kültürün merkezi unsuru olmasından dolayı medya, dünya görüşü üzerinde fazlasıyla etkilidir. Bu nedenle insanların algısı medyadan bağımsız değildir

(Mateus, 2020). İletişim ve medya araçlarının çeşitlenmesi ve bu araçlara erişimin kolaylaşması ile medya tüketime de farklı bir boyuta evrilmiştir. Geleneksel medya araçlarında izleyici/dinleyici/okuyucu pozisyonunda olan bireyler dijital medya platformlarında aktif katılımcı ve kullanıcı pozisyonuna geçmiştir. Bu bağlamda geleneksel anlamda dijital medya okuryazarlığı, içerik üretim ve üretilen içeriğin toplumsallaşmasını da kapsamaktadır (Özcan, 2014, s. 56).

Son yıllarda evrimii medyada yanlış bilgi ve yalan haberin kasıtlı olarak yayılması oldukça yaygın bir hal almıştır. Bir araştırmaya göre, “ortalama bir Amerikalı yetişkinin, 2016 yılındaki ABD başkanlık seçimleri süresince düzenli olarak bir veya birden fazla yalan haberle karşılaştığı, bu haberleri gördüğünü hatırlayan yetişkinlerin yarısından fazlasının ise bunları inandırıcı bulduğu” tespit edilmiştir (Allcott & Gentzkow, 2017, s. 211). Çağdaş medya ortamında bu denli geniş çaplı bir (yanlış) bilgi bulunması, güvenilirlik hususunda büyük bir bilişsel probleme işaret etmektedir. Birbirleriyle tutarlı sonuçlar sunan sayısız araştırma göstermiştir ki, kullanıcılar evrimii bilginin güvenilirliğini kontrol etmek konusunda nadiren araştırma veya değerlendirme (örneğin, yazarı kontrol etmek ya da bilgiyi doğrulamak için başka kaynakları araştırmak gibi) yapmaktadır (Metzger, 2007). Bilişsel zaman ve emekten tasarruf etmek için kullanıcılar bilgiyi süreçten geçirmekte ve bilginin güvenilirliğine sosyal ve sezgisel ipuçlarına dayanarak karar vermektedir (Fogg, ve diğerleri, 2003; Metzger, Flanagin, & Medders, 2010). Bu bağlamda Facebook ve Twitter gibi sosyal ağ siteleri, güvenilirlik hükmü için bir dizi ölçütler (örneğin, takipçi sayısı) getirmiştir (Sundar, 2008; Westerman, Spence, & Heide, 2012). Benzer Şekilde, sosyal ağ ve haber sitelerinde “paylaşım butonlarının” yaygınlığıyla kolaylaşan bilgi paylaşma davranışı (Gerlitz & Helmond, 2013), güvenilirlik değerlendirmesi için ek bir bilişsel kısa yol/kestirme sunmaktadır. Örneğin, başlangıçta New York Times tarafından paylaşılmış olan, fakat Şimdi bir kişinin veya kurumun sayfasında yeniden paylaşılan “ikinci elden” bir Facebook paylaşımı ile karşılaşmak, kullanıcının güvenilirlik değerlendirmesini zorlaştırabilir. Ne yazık ki, özellikle ilk kaynağın güvenilirliğiyle aracının güvenilirliği tutarlı olmadığında, araçların güvenilirliğinin insanların güvenilirlik hükmünü nasıl etkilediğine yönelik az sayıda ampirik kanıt bulunmaktadır. Bu yüzden orijinal kaynakla ilgili özelliklerin yanı sıra güvenilirlik değerlendirmesiyle ilgili araştırmanın, başlangıçta bir başkası tarafından yayımlanan bilgiyi paylaşan veya onaylayan araçları veya “ikinci derecedeki” kaynakları da hesaba katması çok önemlidir (Shen, Kasra, Wenjing, & O'Brien, 2019, s. 441).

Medya okuryazarlığının en yaygın tanımı; medya içeriğine erişme, bu içeriği inceleme ve değerlendirme yetisidir (Livingstone, 2004, s. 5). Medya okuryazarlığını, bireyin kendisini kitle iletişim araçlarına maruz bıraktığı ve ayrıca mesajı anlamak için kullanılan bir perspektif olarak tanımlanmaktadır. Medya okuryazarlığı, yetkinlikler ve beceriler, bilgi yapıları ve kişisel konumdan oluşmaktadır. Medya okuryazarlığı becerileri analiz, değerlendirme, gruplandırma, tümevarım, çıkarım, sentez ve soyutlamayı kapsamaktadır (Potter, 2016). Bu çerçevede bilgi yapıları, insan belleğindeki bir dizi düzenli bilgiden oluşan medya okuryazarlığının temelini oluşturmaktadır (Potter, 2004).

Bilgi, medya etkileri, medya içeriği, medya endüstrileri, gerçek dünya ve benliğin doğru bir şekilde anlaşılmasını kapsamaktadır. Birey, güçlü bilgi yapılarına sahipse, hedefe ulaşmak için bilgi arama ve çalışma konusunda daha iyi bir karar verebilir (Potter, 2016). Bireyler bu vesileyle medyanın menfi etkilerinden, risklerinden ve tehditlerinden kaçabilmektedir. Bu minvalde, eleştirel düşünme, geleneksel medya okuryazarlığı veya dijital medya okuryazarlığı tarafından oldukça vurgulanan temel bir değerdir (Suzuki, 2009, s. 131-155).

Medya okuryazarlığı kavramı bir dizi veri ve göstergelerle ölçümlenmektedir. Açık Toplum Enstitüsü'nün özellikle post-truth kavramı sonrasında ölçmeye başladığı medya okuryazarlığı yeteneği; eğitim düzeyi, medyanın durumu, topluma güven ve katılımı içeren bir dizi parametreleri içermektedir. Endekste etki oranı en yüksek olan parametreler medya özgürlüğüne ve eğitime yönelik parametrelerdir. Endekse etki eden parametreler aşağıdaki tablodaki gibidir.

Tablo 1: Medya Okuryazarlığı Endeksi Metodolojisi

Göstergeler	Etki Oranı
Medya özgürlüğü göstergeleri	
Freedom House Basın Özgürlüğü Skoru	20%
Sınır Tanımayan Gazeteciler Örgütü Basın Özgürlüğü Endeksi	20%
Eğitim Göstergeleri	
PISA skorlarında okuma yetkinliği (OECD)	30%
PISA skorlarında bilimsel yetkinlik (OECD)	5%

PISA skorlarında matematik yetkinliği (OECD)	5%
Toplam nüfusta üniversite mezunlarının oranı (Eurostat)	5%
Güven	
Diğerlerine güven (Eurostat)	10%
Katılım	
Birleşmiş Milletler E-katılım endeksi	5%
Tablo, medya okuryazarlığı endeksinin metodolojisini gösterge grupları, kaynaklar ve bunların ağırlıkları (önemi) ile göstermektedir. Veriler 100'den 0'a, en yüksekte en düşüğe standartlaştırılmış puanlara dönüştürülür.	

Kaynak: (Open Society Institute, 2021)

Yukarıdaki tabloda belirtildiği üzere medya okuryazarlığının ölçümlenmesi sürecinde bir ülkede en fazla önem atfedilen hususlar PISA skorlarındaki okuma yetkinliği ve basın özgürlüğüdür. PISA skorlarındaki bilimsel ve matematiksel yetkinlik, yüksek öğretim mezunları oranı, e-katılım ve toplumsal güven gibi parametreler de endeksi etkileyen diğer unsurlardır. Endeks 35 Avrupa ülkesini 0-100 arasında puanlamakta, sıralamakta ve kümelemektedir. Medya Okuryazarlığı Endeksi'ne göre Avrupa ülkelerinin sıralaması aşığıdaki şekildedir.

Tablo 2: Medya Okuryazarlığı Endeksi: Avrupa Ülkeleri (2021)

1.KÜME	1.	Finlandiya	78
	2.	Danimarka	73
	3.	Estonya	72
	4.	İsveç	72
	5.	İrlanda	70
	6.	Hollanda	68
2.KÜME	7.	Belçika	64
	8.	Almanya	62
	9.	İzlanda	62
	10.	Birleşik Krallık	62
	11.	Portekiz	61
	12.	Avusturya	60

	13.	Lüksemburg	59
	14.	Slovenya	58
	15.	Fransa	57
	16.	İspanya	56
	17.	Polonya	56
3.KÜME	18.	Litvanya	53
	19.	Çek Cumhuriyeti	53
	20.	Letonya	52
	21.	İtalya	49
	22.	Slovakya	45
	23.	Malta	43
	24.	Hırvatistan	43
	25.	Macaristan	42
	26.	Güney Kıbrıs	42
4.KÜME	27.	Yunanistan	38
	28.	Romanya	34
	29.	Sırbistan	32
	30.	Bulgaristan	29
	31.	Türkiye	28
	32.	Karadağ	26
5.KÜME	33.	Arnavutluk	22
	34.	Bosna Hersek	19
	35.	Kuzey Makedonya	15

Kaynak: (Open Society Institute, 2021)

Tabloda belirtildiği üzere medya okuryazarlık sıralamasında en başarılı Avrupa ülkesi Finlandiya'dır. Finlandiya'yı Danimarka, Estonya, İsveç ve İrlanda takip etmektedir. 6. sırada bulunan Hollanda da yine en yetkin ülkelerin olduğu 1. kümede yer alabilmiştir. Tablo Avrupa ülkelerindeki medya okuryazarlığının heterojen bir durumda olduğunu da göstermektedir. Finlandiya gibi bir AB ülkesinde medya okuryazarlığı puanı 78 iken Bulgaristan'ın puanı 29, Romanya'nın puanı 34, Yunanistan'ın puanı ise 38'dir. Bu bağlamda Finlandiya'nın skoru Bulgaristan'ın yaklaşık 2,5 katından fazladır. Türkiye'de medya okuryazarlığı düzeyi de Avrupa ortalamasının oldukça altındadır.

2. DİJİTAL MEDYA OKURYAZARLIĞI

Medya okuryazarlığı, çeşitli biçimlerde mesaj yaratma, değerlendirme, analiz etme ve erişme yeteneği olarak tanımlanabilir (Aufderheide & Firestone, 1992, s. 7). Kişinin elde edebileceği yaratım ve medya tüketimi ile ilgili bir dizi yeteneği açıklamaktadır. Dijital medya okuryazarlığı, geleneksel medya okuryazarlığı anlayışını bugünün yeni medya ortamına ulaşmak için gereken yeni yetenekleri de kapsayacak şekilde genişletmekte ve bilginin nasıl eleştirel bir şekilde değerlendirilip kullanılacağına dair yaratıcı üretim sürecini kapsamaktadır (Buckingham, 2003; Jenkins, 2006).

Geleneksel kitlesel medyada medya okuryazarlığı, medya iletilerini okuma ve kavrama yetisi olarak tanımlanabilir. Bunun yapılabilmesi için iletilerin nasıl oluşturulduğunun ve medya alıcılarına iletilendiğinin temel bilgisine sahip olmak gerekmektedir. Dijital ortamda, aracılı iletileri okuma ve anlamının yanında birçok beceriye de sahip olmak gerekir. İletiler devamlı aynı şekilde gönderilmediği için, dijital medya kullanıcılarının iletileri araması gerekmektedir. Medya kullanıcılarının, bilgisayar gibi belirli cihazlara erişiminin olması ve bu cihazı işletmeyi bilmeleri gerekmektedir. Çoğu dijital medya, geleneksel kitlesel medya gibi tek tipte ileti göndermediğinden bir sonraki adım, iletinin içinden araştırarak ve filtreleyerek yararlı içeriği bulmaktır (Clinton, Purushotma, Robison, & Wigel, 2006).

Sivil ve siyasi bağlamda değerlendirildiğinde dijital medya okuryazarlığının önemi katlanarak artmaktadır. Dijital medya teknolojileri günümüzde özellikle gençler için sivil ve siyasi hayatın merkezi bir bileşenidir. Sayısız internet sitesi siyasi ve sosyal konularda bilgi sunmaktadır. Benzer şekilde, bloglar da çeşitli bakış açılarıyla karşılaşmamızı sağlamakta ve büyüyen video oyunları sektörü de sivil eylem ve siyasi hayatın simülasyonlarını yaratmaktadır (Kahne, Nam-Jin, & Feezell, 2012, s. 3). Bu bağlamda medya okuryazarlığı, yetkinlikler ve beceriler, bilgi yapıları ve kişisel konumdan oluşmaktadır. Medya okuryazarlığı becerileri analiz, değerlendirme, gruplandırma, tümevarım, çıkarım, sentez ve soyutlamayı kapsamaktadır. Bilgi, medya etkileri, medya içeriği, medya endüstrileri, gerçek dünya ve benliğin doğru bir şekilde anlaşılmasını kapsamaktadır. Birey, güçlü bilgi yapılarına sahipse, hedefe ulaşmak için bilgi arama ve çalışma konusunda daha iyi kararlar verebilmektedir. Sonuç olarak, birey riskten ve özellikle medyanın olumsuz etkisinden kaçınabilmektedir. Hedefler ve dürtüler, kişisel konumun birleşiminden oluşmaktadır. Hedef, ihtiyaç duyulan bilgileri şekillendirmekte ve belirlemektedir. Medya etkisinin bir kişiye nüfuz etmesi, kişisel konum bilinçsizken faaliyet gösterdiğinde tesir etmektedir. Bu bağlamda dijital

medya okuryazarlığında eleştirel düşünce de büyük önem arz etmektedir (Li, Zahiri, & Jumaat, 2020, s. 1013).

Dijital medya kullanımı, geleneksel kitlesel medya kullanıma nazaran daha geniş kapsamlı yetkinlikleri içermektedir. Kitlesel medyanın okuryazarlık becerileri kişilerin aracılı iletileri eleştirel şekilde nasıl anlayacağına odaklanırken, dijital medya okuryazarlığı becerileri, içerik yorumlamanın ötesine geçerek içeriği çeşitli dijital medya kanallarıyla kontrol etme, süzgeçten geçirme ve uyarılma dünyasına kadar uzanmaktadır (Livingstone, Couvering, & Thumim, 2005). Bu bağlamda dijital medya okuryazarlığı, yeni medya kullanımının etkililiğini amaçlayan medya okuryazarlığı ile dijital okuryazarlığın birleşimi olarak tanımlanmakta, özellikle demokratik toplumlarda büyük önem arz eden iletişim hakkı ve ifade özgürlüğü mefhumlarını savunmaktadır (Li, Zahiri, & Jumaat, 2020, s. 1011). Dijital medya okuryazarlığı; (i) erişim, (ii) analiz ve değerlendirme, (iii) oluşturma, (iv) yansıtma ve (v) harekete geçme yetkinliği dahil olmak üzere beş temel yetkinlikten oluşmaktadır. Bu beş yetkinlik, bireyin bilgi elde etme sürecinde kabiliyetini güçlendirmekle kalmamakta, aynı zamanda dijital medyada ortaya çıkan riskleri azaltabilmektedir. Söz konusu riskler, şiddet içeren, cinsel, cinsiyetçi, ırkçı veya nefret içerikleri gibi içerik risklerini kapsamaktadır; temas riskleri ise siber zorbalık, siber taciz veya özel hayatın ihlali, davranış riskleri, kasıtlı olarak sahte kişisel bilgiler sağlama, yasa dışı içerik indirme ve bilgisayar korsanlığıdır (Hoobs, 2011).

Medya, kullanıcılara belirli bir iletim yoluyla içerik ulaştıran bir sistemdir. Dijital medya ortamında ara yüz, genellikle cep telefonu ya da bilgisayar monitörü gibi bir ekran cihazıdır. Analog medyanın aksine dijital cihazlar daha karmaşıktır ve daha fazla işlevsel beceri istemektedir. Bir içeriğe ulaşmak için kişi bilgisayarı nasıl açacağını, doğru yazılım ya da uygulamayı nasıl seçeceğini ve sistemi nasıl yönlendireceğini bilmek zorundadır. Televizyonu açmak ya da bir gazete baskısı almak minimal oranda işlevsel beceri gerektirmektedir. Dijital cihazlarda işletim becerileri, sunulan hizmetlerin çeşitlerine erişmek isteyen kullanıcılar için ön koşuldur. Ancak bu beceriler, eleştirel anlama ve içerik üretmeye dahil olan okuryazarlık becerileriyle bağlantılı olmak zorunda değildir. Dijital medya okuryazarlığının karmaşık boyutlarını anlamak için farklılıkları ayırt eden kavramsal bir modele ihtiyaç duyulmaktadır. (Park, 2012, s. 5). Aşağıdaki tabloda dijital medya okuryazarlığının boyutları ele alınmaktadır.

Tablo 3: Dijital medya okuryazarlığının boyutları

	CİHAZ OKURYAZARLIğI	İÇERİK OKURYAZARLIğI
ERİŞİM	Cihaz sahipliği, hizmete erişim	İlgili içeriği arama, bulma ve süzgeçten geçirme kabiliyeti,
ANLAMA	Teknolojinin temel doğasını anlama ve işlevsel boyutta çalıştırabilme	İçeriği anlama ve eleştirel olarak inceleme kabiliyeti
YARATMA	Dijital teknolojiyi kullanarak üretme, yeniden üretme ve yaratma kabiliyeti	Düşünce, fikir oluşturma ve dijital içeriğe aktarabilme kabiliyeti. Sosyal etki, siber normlar ve etik bilgisi

Kaynak: (Park, 2011)

Medya erişilebilirliği, özellikle internet tabanlı ve mobil cihazlarda kullanıcılar üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. Dijital medyanın anındalığı zaman ve mekan algısını değiştirmiştir. Dijital medya, sosyal hayatın her alanına nüfuz etmektedir. Dijital medyaya erişim, coğrafi sınırları ve hatta izleyicilerin yaş sınırını dahi aşmıştır. Dijital medyanın, özellikle akıllı telefonlar ve mobil araçlar formunda yeni medyanın etkileri, sosyal davranış kalıplarını da değiştirmektedir. Dijital medya içerikleri, medya kullanıcılarının düşünce yapısını, yönelimlerini, tutumlarını ve davranışlarını da etkilemektedir. Bu nedenle, medya tüketiminin kalitesinin artırılması için medya okuryazarlığı ve dijital okuryazarlığın sosyal bir hale getirilmesi gerekmektedir (Rahardjo, Hapsari, & Taufik, 2018, s. 2). Nitekim belirli bir medya mesajının içeriği artık çok fazla anlam ifade etmemektedir. Her gün yüzlerce mesaj ve ileti alınmaktadır. Önemli olan, yeni bilgiler alınırken analiz etme, bunları kişinin önceki bilgilerine göre değerlendirme, bir yanıt oluşturma ve nihayetinde kararı veya bakış açısını başkalarına iletme yeteneğidir. Nitekim dijital dünyada mesajın kendisi, mesajı ve çevremizdeki medya dünyasını nasıl anlamlandırdığımız kadar önemli değildir. Bu dünya anlık bilgi, küresel etkileşim ve çoklu medya platformlarında oluşturulan mesajların gerçek dünyasına dayanan yeni bir okuryazarlık türü talep etmektedir (Thoman & Jolls, 2004, s. 19). Dijital ve medya okuryazarlığına dair yaşam becerileri, bilgi zengini topluma tam katılım için gereklidir. Bu okuryazarlık türü aşağıdakileri yetenekleri kapsamaktadır:

- Bilgi ve fikirlerin bilincine vararak ve materyalleri yerleştirep paylaşarak sorumlu seçimler yapma ve bilgiye erişme yeteneği.

- Yazarı, amacı ve bakış açısını belirleyerek ve içeriğin kalitesi ve güvenilirliğini değerlendirerek çeşitli biçimlerdeki mesajları analiz etme yeteneği.
- Dil, imgeler, ses ve yeni dijital araçlar ve teknikleri kullanarak çeşitli biçimlerde içerik yaratma yeteneği.
- Kişilerin kendi tutum ve iletişim davranışlarına sosyal sorumluluk ve etik prensipleri uygulayarak yansıtma yeteneği,
- Bilgiyi aile, işyeri ve topluluklarda paylaşmak ve sorunları çözmek üzere bireysel ve kolektif olarak çalışarak ve bir topluluğun üyesi olarak sosyal eylem yapma yeteneği (Hobbs, 2010, s. 1-10).

Tablo 4: Dijital ve Medya Okuryazarlığıyla İlgili Ana Yetenekler

1. ERİŞİM Medya ve teknoloji araç ve gereçlerini bulma ve beceriyle kullanma ve uygun ve ilgili bilgiyi başkalarıyla paylaşma
2. ANALİZ VE DEĞERLENDİRME Mesajları kavramak ve mesajın kalitesi, doğruluğu, güvenilirliği ve bakış açısını analiz etmek için eleştirel düşünmeyi kullanmak ve mesajın sonuçlarını veya potansiyel etkilerini düşünmek
3. YARATMAK Yaratıcılık ve kendini ifade etme becerisine duyulan bir güvenle ve amaç, izleyici kitlesi ve yazma tekniklerinin farkında olarak bir içerik yazmak veya oluşturmak
4. YANSITMAK Kişinin kendi kimliğine, yaşam tecrübesine, iletişim tutum ve davranışlarına sosyal sorumluluk ve etik prensipleri uygulamak
5. EYLEM YAPMAK Aile, işyeri ve toplulukta bilgiyi bireysel veya kolektif olarak paylaşmak ve sorunları çözmek ve yerel, bölgesel ve uluslararası düzeylerde bir topluluk mensubu olarak katılımcı olmak.

Kaynak: (Hobbs, 2010, s. 19)

3. AVRUPA BİRLİĞİ'NDE DİJİTAL MEDYA OKURYAZARLIĞI

Bilgiyi işleme ve dijital beceriler, medya iletişiminin her türlü biçimi için (metinsel, numerik, ikonik, görsel, grafik ve ses gibi) iletişimin kaynağını ve anlatımını doğrulamak amacıyla çeşitli stratejileri kullanarak araştırma, bilgiyi bulup çıkartma, tasnif etme, depolama, kaydetme ile alakalı hususlardır. Bu süreç farklı durumlara ve içeriklere uygulanabilen

iletişim kalıplarını tanımayı ve deşifre etmeyi kapsamaktadır. Ayrıca bu süreç farklı türde enformasyon, bunların kaynakları ve konumlandırılmaları ve her medya ve dağıtım ağı için kullanılan özel dil için olanaklılık bilgisini de kapsamaktadır. Avrupa Komisyonu'na göre bilgi ve dijital yetenekler “vatandaşların bilgiye dayalı toplumda kendi kişiliklerini gerçekleştirmeleri, sosyal içerme, aktif vatandaşlık ve istihdam edilebilirlik için ihtiyaç duyduğu yeteneklerdir” (Tyler & Gutierrez, 2012, s. 31-39).

Hem bilgi ve iletişim teknolojilerine yönelik altyapıya sahip olma, hem de vatandaşların dijital becerilere sahip olması bakımından AB ülkelerinin farklı düzeylerde olduğu görülmektedir (Güner, 2020, s. 141). Bu bağlamda tüm vatandaşlar için temel dijital beceriler ve işgücü için yeni uzmanlaşmış dijital beceriler edinme fırsatı, Avrupa Beceriler Gündemi ve Dijital Eğitim Eylem Planı'nda açıklandığı üzere Dijital On Yıl'a aktif olarak katılmanın ön koşuludur. Avrupa Sosyal Haklar Sütunu Eylem Planı'nda, en azından temel dijital becerilere sahip yetişkinlerin oranının 2030'da %80'e ulaşması hedeflenmektedir.² Yarının dünyasında, kendi kaderinin efendisi olmak; imkânlar, değerler ve seçimler konusunda özgüven sahibi olmak isteyen AB, dijital alanda yetkin ve becerikli vatandaşlara, bu alanda yetenekli bir işgücüne ve günümüze kıyasla çok daha fazla sayıda dijital uzmana ihtiyaç duymaktadır. Bu, yüksek performanslı dijital bir eğitim ekosistemi geliştirmenin yanı sıra, dünyanın her yeriyle bağlantıları teşvik edecek ve yine tüm dünyadan yetenekleri çekecek etkili bir politika ile desteklenmelidir. Nitekim bir toplum olarak kolektif direncin güçlendirilmesi açısından dijital beceriler oldukça önemli kabul edilmektedir (EUR-Lex, 2021a).

Dijital beceriler, dijital ürünlere ve çevrimiçi hizmetlere güvenebilen, dezenformasyon ve dolandırıcılık girişimlerini tespit edebilen, kendisini siber saldırılardan, çevrimiçi sahtekârlık ve dolandırıcılıktan koruyabilen ve çocukların çevrimiçi düzeyde maruz kaldıkları bilgiyi anlamayı öğrendikleri bir toplum inşa etmelidir. İleri düzey dijital beceriler, kodlamada uzmanlaşmaktan veya bilgisayar bilimlerine dair temel bilgiye sahip olmaktan fazlasını gerektirmektedir. Dijital eğitim ve öğretim, insanların nitelikli işler ve tatmin edici kariyerler elde etmek üzere uzmanlaşmış dijital beceriler edinebilecekleri bir iş gücünü desteklemelidir. AB'de 2019 itibarıyla, bir önceki yılın %4,2'lik artış oranıyla beraber 7,8 milyon bilgi ve iletişim teknolojileri uzmanı bulunmaktadır. Bu eğilim devam ettiği takdirde, AB, siber güvenlik veya veri analizi gibi kilit alanlar için öngörülen 20 milyon uzman ihtiyacının çok gerisinde kalacaktır. İşletmelerin %70'inden fazlası, yeterli dijital becerilere sahip personel eksikliğini, yatırımın önündeki bir engel olarak görmektedir. Ayrıca AB ülkelerinde altı

² The European Pillar of Social Rights Action Plan COM (2021) 102. Adopted on 3 March 2021.

uzmandan yalnızca birinin ve üç STEM (Fen, Teknoloji, Matematik, Mühendislik) bölümü mezunundan birinin kadın olmasından ötürü ciddi bir cinsiyet dengesizliği bulunmaktadır³. Yapay zekâ, kuantum ve siber güvenlik gibi alanlarda uzmanlaşmış eğitim ve öğretim programları açısından kapasite eksikliği ve başka disiplinlerdeki dijital konuların ve eğitici multimedya araçlarının düşük entegrasyonu, bu durumu yoğunlaştırmaktadır. Bu zorluğun üzerine eğilmek, gelecek nesil işçilerin eğitilmesi ve işgücüne yeniden beceri ve vasıf kazandırılması bağlamında büyük yatırımlar gerektirmektedir (EUR-Lex, 2021b).

Avrupa Komisyonu, 2007 yılının sonunda, medya okuryazarlığı hakkında bir tebliği kabul etmiştir (dijital ortamda medya okuryazarlığına yönelik Avrupa yaklaşımı). Komisyonun medya okuryazarlığına dair bu girişimi, Avrupa Parlamentosu'nun sektörle birlikte bazı Üye Devletlerin taleplerine cevap vermektedir. Çalışmalar, Avrupa Komisyonu'nun danışmanlık rolünü üstlendiği bir "Medya Okuryazarlığı Uzman Grubunun" oluşturulmasıyla beraber 2006 yılında başlamıştır. Ayrıca bir kamuoyu yoklamasında, Avrupa'daki medya okuryazarlığı uygulamalarında ve düzeylerinde yer alan farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bu yoklamada, medyanın günümüzde hızla gelişen bilgi toplumundaki ve vatandaşların günlük yaşamındaki önemi vurgulanmakta ve Avrupa'nın görsel-ışitsel politikasına yeni bir yapı taşı eklenmektedir. Tebliğ, Görsel-İşitsel Medya Hizmetleri Direktifi hükümleriyle (Madde 26 ile Komisyona Üye Devletlerin tümündeki medya okuryazarlığı seviyeleri hakkında bir raporlama yükümlülüğü getirilmiştir) medya okuryazarlığıyla görüntü eğitim girişimlerini vurgulayan MEDIA 2007 programı ile ilişkilendirmektedir. Tebliğde, Avrupa'nın medya okuryazarlığı tanımı⁴ verilmekte ve bu tanım medyanın tümüne işaret etmekte ve üç ana alana odaklanmaktadır: ticari iletişim için medya okuryazarlığı, görsel-ışitsel işler için medya okuryazarlığı ve internet için medya okuryazarlığıdır. Komisyon, bu politika belgesi aracılığıyla, dijital ortamda medya okuryazarlığına dair iyi uygulamalar geliştirmenin ve alışverişin mevcut programlar ve girişimler yoluyla teşvik edilmesini ve medya okuryazarlığını değerlendirme kriterlerine yönelik araştırmaların teşvik edilmesini amaçlamaktadır. Komisyon, üye devletlere, görsel-ışitsel ve elektronik iletişimin düzenlenmesinden sorumlu makamları daha çok katılımcı olmaya ve medya okuryazarlığının

³ Cinsiyet dengesizliğine dair detaylı bilgi için bakınız: the Women in Digital Scoreboard 2020: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/women-digital-scoreboard-2020>

⁴ Avrupa Birliği'ne göre medya okuryazarlığı; genellikle medyaya erişim, medyanın ve medya içeriklerinin farklı yönlerini anlama ve eleştirel olarak değerlendirme ve çeşitli bağlamlarda iletişim oluşturma yeteneği olarak tanımlanmaktadır

çeşitli düzeylerinin iyileştirilmesi konusunda iş birliği yapmaya ve ayrıca ulusal düzeyde tüm ilgili taraflarla birlikte davranış kurallarını ve ortak düzenleyici çerçeveleri geliştirmeye ve uygulamaya teşvik etmeleri için de çağrıda bulunmaktadır (Zacchetti, 2008, s. 22).

3.1. Avrupa Dijital Medya Gözlemevi

Avrupa Dijital Medya Gözlemevi (European Digital Media Observatory (EDMO)) dezenformasyonla mücadele için bağımsız topluluk çalışmalarını destekleyen bir projedir ve içeriklerin ve metnin doğruluğunu denetleyenler (olgu denetçileri), akademisyenler ve diğer ilgili paydaşların birbirleriyle eşgüdüm halinde çalışmaları için bir merkez olarak hizmet etmektedir. EDMO, paydaşları medya kuruluşları, medya okuryazarlığı uzmanları ile aktif olarak bağlantı kurmaya teşvik etmekte, politika yapıcılarına destek sağlamaktadır. Bu da dezenformasyonla mücadelede eylemlerin koordinasyonuna yardımcı olmaktadır.

EDMO'nun faaliyetleri 5 kola dayanmaktadır:

1. Avrupa'da olgu denetim kuruluşlarını haritalama ve ortak ve sınırları aşan faaliyetleri ve bu amaca özgülenmiş eğitim modüllerini teşvik ederek onları desteklemek.
2. Dezenformasyonla ilgili bilimsel değerlendirmesi yapılmış makalelerin küresel düzeyde bir havuzunu oluşturma ve bu makale havuzunu düzenli olarak güncelleme de dâhil olmak üzere Avrupa düzeyinde dezenformasyonla ilgili araştırma faaliyetlerini koordine etmek, desteklemek ve haritalandırmak.
3. Medya uygulayıcıları, öğretmenler ve vatandaşlara farkındalığı arttırmayı hedefleyen bilgi ve malzemeleri sağlayan ve çevrimiçi dezenformasyona karşı esneklik oluşturan ve medya okuryazarlığı kampanyalarını destekleyen bir kamu portalı oluşturmak.
4. Dezenformasyonu daha iyi anlamak amacıyla akademisyen ve araştırmacıların yapacakları çalışmalar için platformlardaki verilere güvenli ve gizliliği sağlanmış-korumalı erişim sağlamak üzere bir çerçeve tasarlamak.
5. Dezenformasyonun etkisini ve yayılımını sınırlandırmak için çevrimiçi platformlar tarafından uygulamaya konulan politikaların gözetlenmesinde kamu otoritelerini desteklemek (European Commission, 2021).

Avrupa Dijital Medya Gözlemevi, olgu denetçileri, medya okuryazarlığı uzmanları ve akademisyen araştırmacılarını, dezenformasyonu anlamak ve analiz etmek için medya kuruluşları, çevrimiçi platformları ve medya okuryazarlığı uygulayıcılarıyla iş birliği halinde bir araya getirmektedir. EDMO, dezenformasyonun ilgili aktörleri, vektörleri, araçları,

yöntemleri, yayılma dinamikleri, hedefleri ve topluma etkisinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmayı hedeflemektedir (EDMO, 2021a). Diğer faaliyetlerin yanı sıra EDMO, atölyeler ve konferanslar düzenlemeyi, eğitim girişimleri sunmayı, politika analizleri yürütmeyi ve bilimsel makaleler, olgu denetimi yapılmış haberler, medya okuryazarlık girişimleri gibi ilgili malzemelerin bir havuzunu yaratmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda olgu denetçileri ve araştırmacılar için iş birliği araçları sunmaktadır. EDMO araştırma amaçları için çevrimiçi platformların verilerine erişmek amacıyla bir çerçevenin yaratılmasını kolaylaştırmaktadır. EDMO, faaliyetleri kendi platformlarını besleyen yerel merkezleriyle birlikte çalışmaktadır. Özellikle merkezler: (i) ulusal, çok uluslu ve AB düzeylerinde dezenformasyon kampanyalarını saptamakta, analiz etmekte ve açıklamakta; (ii) dezenformasyon kampanyalarının toplum ve demokrasiye etkisini değerlendirmekte; (iv) ulusal yetkililerle birlikte çevrimiçi platformların politikalarını ve dijital medya ekosistemini gözetlemektedir. EDMO küçük çaplı çevrimiçi medya projeleri gibi AB'nin fon sağladığı diğer projelerle de işbirliği yapmaktadır. Son olarak, EDMO, çevrimiçi dezenformasyonla mücadeleyi amaçlayan faaliyetleri kolaylaştırmak ve bir araya getirmek gibi daha geniş kapsamlı roller çerçevesinde dışarıdan fonlanan araştırma, medya okuryazarlığı ve olgu denetim projelerinin seçilmesine de dâhil olmaktadır (EDMO, 2021b).

Avrupa Dijital Medya Gözlemevinin oluşturulması, Avrupa Komisyonu'nun Aralık 2018'de yayınlanan dezenformasyona karşı eylem planı içinde yer alan unsurlardan birisidir. Bu plan, dört kilit alandaki yeterlilikleri pekiştirmeyi ve üye devletler ile AB arasındaki iş birliğini güçlendirmeyi amaçlamaktadır:

1. tespiti geliştirmek,
2. yanıtları koordine etmek,
3. çevrimiçi platformlar ve sektör ile birlikte çalışmak,
4. vatandaşları çevrimiçi dezenformasyona müdahale konusunda bilinçlendirmek ve güçlendirmek (European Commission, 2021b).

3.2. Avrupa Birliği Medya Okuryazarlığı Uzman Grubu

AB Medya Okuryazarlığı Uzman Grubu (EU Media Literacy Expert Group - MLEG) medya okuryazarlığını “bir kişinin medyaya erişimine, medyaya dair eleştirel bir kavrayışa sahip olmasına ve medyayla etkileşime girmesine izin veren bütün teknik, bilişsel, sosyal, sivil ve

yaratıcı kapasiteyi” kapsayıcı bir şekilde tanımlamaktadır (European Audiovisual Observatory, 2016).

Avrupa Görsel-İşitsel Gözlemevi medya okuryazarlığı becerilerinin beş ana kategorisini tanımlamaktadır (European Audiovisual Observatory, 2016, s. 41):

- **Yaratıcılık:** Medya içeriğinin yaratılması, inşa edilmesi ve oluşturulması.
- **Eleştirel Düşünme:** Medya endüstrisinin nasıl çalıştığı ve medya mesajlarının nasıl inşa edildiğini anlamak; içerik seçimi ve kullanımında bilinçli tercihler yapabilmek için içerik üreticilerinin motivasyonlarını sorgulamak; medya içeriklerinin farklı türlerini tanıyabilmek ve içeriği doğruluk, güvenilirlik ve parasal değer bakımından değerlendirmek; çevrimiçi güvenlik risklerini tanımak ve yönetmek;
- **Kültürlerarası diyalog:** Radikalleşmeye ve nefret söylemlerine karşı çıkmak.
- **Medya Kullanımı:** Medya içeriğini ve servisleri araştırma, bulma, taşıma ve kullanma yeteneği.
- **Katılma ve Etkileşim:** Toplumun ekonomik, sosyal, yaratıcı ve kültürel boyutlarına medya yoluyla katılmak, bu boyutlarla iletişim ve etkileşim içine girmek ve demokratik katılım ve temel hakları desteklemek.

Muhtelif medya içeriğine erişme, içeriği analiz etme, değerlendirme ve içerik yaratma yeteneklerini kapsayan medya okuryazarlığı vizyonu, bütün bireyleri kendi öğrenmelerinden sorumlu tutmayı hedeflemektedir. Çevrimiçi katılma kapasitesine sahip kişiler, eleştirel düşünen, yaratan, iletişim kuran ve sosyal değişikliklerin ajanları haline dönüşme konusunda daha fazla şansa sahiptirler. Bu durum da uzun vadede dijital çağda sürdürülebilir, hoşgörülü ve katılımcı bir demokrasinin geleceği için yeni seslerin güçlenmesine katkıda bulunacaktır. Aynı zamanda çevrimiçi katılımcılık, yeni bilgi ve beceri kazanmada aktif rol üstlenme konusunda insanları güçlendirmenin en iyi yolunu bulma hedefinin başarıya ulaşmasının da anahtarıdır. Bu da kişilerin, kapsayıcı ve katılımcı hayat tarzlarını benimsemeye teşvik edilmesine işaret etmekte, onlara sivil hayata katılım, iş birliği ve (kendini) ifade etmek amacıyla dijital ortamı kullanabilmeleri için rehberlik sunmaktadır (Hoorens & Lupianez-Villanueva, 2019).

3.3. Avrupa Birliği'nde Dijital Becerilerin Durumu

We are social 2021 yılı (Nisan) raporuna göre dünyada her 10 kişiden 6'sı internet erişimine sahiptir. 2021 yılı verilerine göre, internet kullanıcılarının sayısı bir önceki yıla göre 330

milyon artarak 4.7 milyara ulaşmıştır. Tablet ve telefon gibi mobil cihaz kullanıcısı sayısının ise 5.27 milyara ulaştığı görülmektedir. Dünya nüfusunun 7.85 milyar olduğu göz önünde bulundurulduğunda dünyadaki insanların 3'te 2'sinden fazlasının mobil cihaza sahip olduğu bilinmektedir. Mezkur rapora göre aktif sosyal medya kullanıcı sayısı ise 3.81 milyara ulaşmıştır. Bu bağlamda sosyal medya kullanıcısı sayısı dünya nüfusunun yaklaşık yarısına tekabül etmektedir. Rapor, 16-64 yaş arası internet kullanıcılarının en fazla hangi amaçlar için internet platformlarından yararlandığına dair de bilgiler sunmaktadır. Rapora göre kullanıcılar, günde 6 saat 54 dakikayı internette geçirmektedir. Sosyal medya kullanımı için ise günde ortalama 2 saat 25 dakika, çevrimiçi ve basılı medya tüketimi için 2 saat 2 dakika harcadığı görülmektedir. 16-64 yaş arası internet kullanıcıları ise en fazla bilgiye erişme/ulaşma amacıyla internet kullanmaktadır. İnternet kullanma nedenleri %63'lük oran ile bilgiye ulaşma, %56'lık oran ile arkadaş ve aile üyeleri ile iletişim kurma ve %55'lik oran ile haber ve etkinlikleri takip etmektedir (We are social, 2021).

Bireylerin internette sunulan ürün ve hizmetlerden yararlanma amaçları medya okuryazarlığı bağlamında büyük önem arz etmektedir. Ancak dijital medya okuryazarlığına dair en temel ipuçlarından birini veren veri, bireylerin internet kullanım oranlarıdır. Aşağıdaki tablo AB ülkelerindeki vatandaşların son 12 ay içerisindeki internet kullanım oranlarını göstermektedir.

Tablo 5: AB ülkelerinde bireylerin internet kullanım oranları (2020)

Ülkeler	İnternet kullanım oranı (2020)
Danimarka	99
Lüksemburg	98
Finlandiya	97
İsveç	97
Almanya	94
Hollanda	94
İspanya	93
Belçika	92
İrlanda	91
Güney Kıbrıs Rum Yönetimi	91

Slovakya	90
Estonya	89
Fransa	89
Letonya	89
Avrupa Birliği-27 ortalaması	88
Çek Cumhuriyeti	88
Avusturya	88
Malta	87
Slovenya	87
Macaristan	85
Litvanya	83
Polonya	83
Yunanistan	78
Hırvatistan	78
İtalya	78
Portekiz	78
Romanya	78
Türkiye	78
Bulgaristan	70

Kaynak: (Eurostat, 2020)

Tabloda belirtildiği üzere internet kullanım oranları Avrupa bölgesinde oldukça yüksektir. AB vatandaşlarının ortalama %88'inin internet kullanıcı olduğu görülürken, internet kullanımının en yüksek olduğu AB ülkesinin %99'luk oranla Danimarka olduğu görölmektedir. Danimarka'yı Lüksemburg, Finlandiya ve İsveç takip etmektedir. İnternet kullanım oranının en düşük olduğu ülke ise Bulgaristan'dır. Bulgaristan'ı bir AB aday ülkesi olan Türkiye takip etmektedir. AB içerisinde ise Romanya, Portekiz ve İtalya gelmektedir.

Dijital beceriler, küresel rekabet gücünü, istihdamı ve büyümeyi artırmanın temelidir. Medya yetkinliği gibi konularda eğitim de dahil olmak üzere eğitimin tüm seviyelerinde sürdürülebilir kalkınma için yüksek kaliteli eğitime ulaşma hedefine ulaşmada internetin hayati bir rolü vardır.

10 Haziran 2016 tarihinde Avrupa Komisyonu, AB'deki insanlara doğru eğitimin, doğru becerilerin ve doğru desteğin sağlanması için bir dizi eylemi teşvik etmeyi amaçlayan yeni bir

Beceri Gündemini (*Skills Agenda for Europe*) kabul etmiştir. Bu gündem dijital becerilerin teşviki de dahil olmak üzere modern bir çalışma ortamında ihtiyaç duyulan becerilerin bütünüdür. Gösterge, genel dijital okuryazarlığı ve zaman içinde interneti kullanma becerilerini tanımlamak için kullanılmaktadır. Dijital beceri göstergeleri, 16-74 yaş arası bireyler tarafından dört özel alanda (bilgi, iletişim, problem çözme, yazılım becerileri) gerçekleştirilen internet veya yazılım kullanımı ile ilgili seçilmiş aktivitelere dayanan bileşik göstergeler bütünüdür. Belirli aktiviteleri gerçekleştiren bireylerin buna karşılık gelen becerilere sahip olduğu varsayılmaktadır. Bu nedenle göstergeler, bireylerin dijital yetkinlikleri ve becerilerini temsil etmektedir. Gerçekleştirilen faaliyetlerin çeşitliliğine veya karmaşıklığına göre, dört boyutun her biri için iki beceri seviyesi ("temel" ve "temel üstü") hesaplanmaktadır. Bileşen göstergelerine dayalı olarak, bireylerin dijital yeterlilikleri ve becerileri “beceri yok”, “düşük”, “temel” veya “temel üstü” olarak hesaplanmaktadır. Dijital beceriler; “bilgi becerileri, iletişim becerileri, problem çözme becerileri ve yazılım becerileri” olmak üzere 4 başlık altında ölçülmektedir (Eurostat, 2019).

Bilgi becerilerinin dijital yeterlik çerçevesi:

- Kopyalanan veya taşınan dosyalar veya klasörler;
- İnternet depolama alanına kaydedilen dosyalar;
- Kamu otoritelerinin/hizmetlerinin web sitelerinden elde edilen bilgiler;
- Mal veya hizmetler hakkında bilgi bulma;
- Sağlıkla ilgili bilgi aramak.

İletişim becerileri dijital yeterlik çerçevesi:

- E-posta gönderme/alma;
- Sosyal ağlara katılma;
- İnternet üzerinden telefon/görüntülü aramalar yapabilme;
- Paylaşılacak herhangi bir web sitesine kendi yarattığınız içeriği yükleme.

Problem çözme becerileri dijital yeterlik çerçevesi:

- Bilgisayarlar veya diğer cihazlar arasında dosya aktarımı;
- Yazılım ve uygulamaların yüklenmesi;

- İşletim sistemi veya güvenlik programları dahil olmak üzere herhangi bir yazılımın ayarlarının değiştirilmesi.
- Çevrimiçi satın almalar (son 12 ayda);
- Online satış;
- Kullanılan çevrimiçi öğrenme kaynakları;
- İnternet bankacılığı.

Yazılım becerileri dijital yeterlik çerçevesi:

- Kullanılan kelime işlem yazılımı;
- Kullanılan elektronik tablo yazılımı;
- Fotoğraf, video veya ses dosyalarını düzenlemek için kullanılan yazılım.
- Metin, resim, tablo veya çizelgeleri bütünleştiren bir sunum veya belge;
- Verileri düzenlemek ve analiz etmek için kullanılan elektronik tablonun gelişmiş işlevleri (sıralama, filtreleme, formülleri kullanma, çizelge oluşturma);
- Bir programlama dilinde kod yazabilmek.

Tablo 6: AB'de temel ve temel üstü düzeyde dijital becerilere sahip olan bireylerin oranı

Ülke (2019)	Temel düzeyde dijital becerilere sahip olan bireylerin oranı (2019)	Temel düzey üstünde dijital becerilere sahip olan bireylerin oranı (2019)
Hollanda	30	50
Finlandiya	26	50
Danimarka	24	49
İsveç	31	46
Almanya	31	39
Avusturya	31	39
Malta	18	38
Estonya	25	37
İspanya	21	36
Lüksemburg	29	36
Hırvatistan	18	35

Belçika	27	34
İrlanda	19	34
Litvanya	24	32
Portekiz	20	32
AB-27	25	31
Fransa	26	31
Slovenya	24	31
Slovakya	27	27
Çek Cumhuriyeti	36	26
Güney Kıbrıs Rum Yönetimi	20	25
Macaristan	23	25
Letonya	19	24
Türkiye	12	24
Yunanistan	27	23
İtalya	19	22
Polonya	23	21
Bulgaristan	18	11
Romanya	21	10

Kaynak: (Eurostat, 2019)

Bilgi becerileri, iletişim becerileri, problem çözme becerileri ve yazılım becerileri başlıkları altında bireylerin dijital platformlarda veriye ulaşabilmesi, bilgi edinebilmesi, iletişim kurabilmesi, sosyal ağlara katılabilmesi, çevrimiçi alışveriş yapabilmesi ve muhtelif yazılımları kullanabilmesi gibi çeşitli yeteneklerle dijital becerilerini gösteren tablo, AB ülkelerinde dijital medya okuryazarlığına dair de önemli ipuçları sunmaktadır. Tabloda belirtildiği üzere dijital beceriler noktasında AB ülkeleri arasında önemli oranda farklılıklar bulunmaktadır. Nitekim temel düzeyde dijital becerilere sahip olan vatandaşların oranı Çek Cumhuriyeti'nde %36 iken, aynı oran Hırvatistan'da, Bulgaristan'da ve Malta'da %18'dir.

Temel düzey üzerinde dijital becerilere sahip olan vatandaşların oranının en yüksek olduğu ülkeler ise %50'lik oran ile Hollanda ve Finlandiya'dır. Bu iki ülkeyi %49'luk oranla Danimarka, %46'lık oranla İsveç ve %39'luk oranla Almanya takip etmektedir. Temel düzey

üzerinde dijital becerilere sahip vatandaşların oranının en düşük olduğu Avrupa ülkeleri ise %10'luk oranla Romanya, %11'lik oranla Bulgaristan, %21'lik oran ile Polonya ve %22'lik oranla İtalya'dır. AB ülkeleri arasında dijital beceriler bağlamında da önemli farklılıklar bulunmaktadır. Nitekim temel düzey üzerinde dijital becerilere sahip olan bireylerin Hollanda'daki oranı, Romanya'daki oranının 5 katıdır. Bu veri AB ülkeleri arasında önemli uçurumlar olduğuna işaret etmektedir.

SONUÇ

Dijital medya okuryazarlığı hem bireylerin cihazlara erişebilmesi ve dijital platformları kullanabilmesi, hem de dijital medya platformlarında medya içeriklerine erişebilmesi, bilgiyi kullanabilmesi, işleyebilmesi, sorgulayabilmesi ve teyit edebilmesi gibi kabiliyetlerle doğrudan alakalıdır. Dijital beceriler hem bireyleri dijital platformlardaki yozlaşma, tehdit ve dezenformasyona karşı korumakta hem de içerisinde bulunduğumuz bilgi çağında bireylerin istihdam edilebilirlik oranını artırmaktadır.

Son yıllarda dijital platformlarda yalan ve yanlış bilginin yayılma süreci kolaylaşmış, dijital medyadan edinilen bilginin doğruluğu ve güvenilirliği tartışmalı hale gelmiştir. Bu konuda yürütölen birçok akademik çalışma göstermiştir ki çevrimiçi ortamlarda edinilen bilginin kontrol edilmesi, değerlendirilmesi ve teyitlenmesi için dijital medya okuryazarlığına ihtiyaç duyulmaktadır.

Dijital medya okuryazarlığı hem medya okuryazarlığını hem de dijital becerileri içeren bir mefhumdur. Bu okuryazarlık düzeyini ölçümlemek için uluslararası düzeyde geçerli bir ölçüm metodu veya endeksi de bulunmamaktadır. Bu bağlamda hem medya okuryazarlığı hem de dijital beceriler üzerine yayımlanan veri ve istatistikler, bize ülkelerin dijital medya okuryazarlık düzeyi hakkında ipuçları sunmaktadır.

AB, birçok alanda düzenleyici, denetleyici ve dönüştürücü politikalar tasarlamakta ve uygulamaktadır. AB, vatandaşlarının dijital beceri düzeylerinin de geliştirilmesi ve güçlendirilmesi için muhtelif politikalar geliştirmektedir. Ancak hem medya okuryazarlığı hem de dijital beceriler bağlamında AB ülkeleri arasında önemli farklılıklar bulunduğu görölmektedir. Örneğin medya okuryazarlığı endeksine göre Finlandiya vatandaşlarının skoru 78 iken Bulgaristan vatandaşlarının skoru 29, Romanya vatandaşlarının skoru 34, Yunanistan vatandaşlarının skoru ise 38'dir. Öte yandan AB vatandaşlarının internet kullanım oranları dikkate alındığında yine Danimarka, Lüksemburg, Finlandiya ve İsveç gibi gelişmiş refah ülkeleri ile Bulgaristan ve Romanya gibi son genişleme dalgasında AB'ye üye olan ülkeler

arasında da önemli farklar bulunmaktadır. Gelişmiş Kuzey ülkelerinde vatandaşların internet kullanım oranları %95'lerin üzerindeyken Bulgaristan'da internet kullanım oranı %70'tir.

Dijital medya okuryazarlığının ölçülmesinde en önemli parametrelerden biri dijital beceriler verisidir. Eurostat'ın sağladığı veriler doğrultusunda AB ülkelerinde temel ve temel üstü düzeyde dijital becerilere sahip vatandaşların oranına ulaşabilmek mümkündür. Çalışmada yansıtılan veriler dikkate alındığında yine AB ülkelerindeki dijital beceri düzeyleri arasında önemli farklılıklar göze çarpmaktadır. Nitekim Hollanda ve Finlandiya gibi ülkelerde temel üstü düzeyde dijital becerilere sahip olan bireylerin oranı %50'iken, bu oran Letonya, Yunanistan, İtalya, Polonya, Bulgaristan ve Romanya'da %25'in altındadır. Özellikle Bulgaristan'da bu oranın %11, Romanya'da ise %10 olması dikkat çekicidir.

Netice itibarıyla AB içerisinde hem medya okuryazarlığı hem de dijital beceriler bağlamında önemli farklılıklar bulunmaktadır. AB'nin bilgi çağında bu farklılıkları göz önünde bulundurarak üye ülkeler arasında yakınsama politikaları geliştirmesinin, AB vatandaşları arasında dijital medya okuryazarlık düzeyinin homojenleştirilmesi amacıyla daha kapsayıcı ve etkin politikalar tasarlamasının faydalı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Allcott, H., & Gentzkow, M. (2017). Social Media and Fake News in the 2016 Election. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 31, No.2, s. 211-236.
- Aufderheide, P., & Firestone, C. (1992). *Media Literacy*. Washington: The Aspen Institute.
- Baldacci, E., & Pelagalli, F. (2017). *Communication of statistics in post-truth society: the good, the bad and the ugly*. Luxembourg: European Commission.
- Clinton, K., Purushotma, R., Robison, A., & Wigal, M. (2006). *Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century*. Chicago: MacArthur.
- EDMO. (2021a). *EDMO At A Glance*. <https://edmo.eu/edmo-at-a-glance/> (Erişim Tarihi: 10.05.2021)
- EDMO. (2021b). *EDMO's Scientific Focus*. <https://edmo.eu/scientific-focus/> (Erişim Tarihi: 10.05.2021)
- EUR-Lex. (2021a). *Communication From The Commission To The European Parliament, The Council, The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions The European Pillar of Social Rights Action Plan*. EUR-Lex: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2021:102:FIN> (Erişim Tarihi: 17.05.2021)

- EUR-Lex. (2021b). *Communication From The Commission To The European Parliament, The Council, The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions 2030 Digital Compass: the European way for the Digital Decade COM/2021/118 final*. EUR-Lex: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0118#footnote12> (Erişim Tarihi: 10.06.2021)
- European Audiovisual Observatory. (2016). *Mapping of media literacy practices and actions in EU-28*. Strasbourg: European Audiovisual Observatory.
- European Commission. (2021). *European Digital Media Observatory*. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/european-digital-media-observatory> (Erişim Tarihi: 20.05.2021)
- European Commission. (2021b). *European Digital Media Observatory (EDMO)*. European Commission: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/european-digital-media-observatory> (Erişim Tarihi: 10.05.2021)
- Eurostat. (2019). *Individuals' level of digital skills*. Eurostat: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=isoc_sk_dskl_i&lang=en (Erişim Tarihi: 10.05.2021)
- Eurostat. (2019). *Individuals who have basic or above basic overall digital skills by sex*. Eurostat: https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/tepsr_sp410_esmsip2.htm (Erişim Tarihi: 17.05.2021)
- Eurostat. (2020). *Individuals - internet use*. Eurostat: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/isoc_ci_ifp_iu/default/table?lang=en (Erişim Tarihi: 19.05.2021)
- Güner, O. (2020). Bilgi Toplumu Göstergeleri Bağlamında Avrupa Birliği Ülkeleri ve Türkiye'ye Dair Bir Değerlendirme. *İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, s. 121-143.
- Gerlitz, C., & Helmond, A. (2013). The like economy: Social buttons and the data-intensive web. *New Media & Society*, s. 1348-1365.
- Hoobs, R. (2011). *Digital and Media Literacy: Connecting Culture and Classroom*. USA: Corwin.
- Hoorens, S., & Lupianez-Villanueva, F. (2019). *Study on Media Literacy and Online Empowerment Issues raised by algorithm-driven media services (2017/0081)*. Luxembourg: European Union.
- Kahne, J., Nam-Jin, L., & Feezell, J. T. (2012). Digital Media Literacy Education and Online Civic and Political Participation. *International Journal of Communication*, 6, s. 1-24.
- Li, K. Y., Zahiri, M. A., & Jumaat, N. F. (2020). Understanding Digital Media Literacy in a Digital Age: A Review of Current Frameworks. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 1011, Vol.24, Issue 05, s. 1010-1015.

- Livingstone , S., Couvering, E. V., & Thumim, N. (2005). *Adult Media Literacy*. London: MediaLSE.
- Livingstone, S. (2004). Media Literacy and the Challenge of New Information and Communication Technologies', *The Communication Review*, s. 3-14.
- Martín, G., & Tyner, M. (2012). Media Education, Media Literacy and Dgital Competence. *Comunicar. Media Education Research Journal*, s. 31-39.
- Mateus, J. C. (2020). *The Need for Media Literacy*. Universidad De Lima: <https://www.ulima.edu.pe/en/idic/blog/the-need-for-media-literacy> (Erişim Tarihi: 20.07.2021)
- Metzger, M. (2007). Making sense of credibility on the Web: Models for evaluating online information and recommendations for future research. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, s. 2078-2091.
- Moeller, S., Joseph, A., Lau, J., & Carbo, T. (2011). *Towards Media and Information Literacy Indicators*. Paris: UNESCO.
- Open Society Institute. (2021). *Media Literacy Index*. Sofia: Open Society Institute - European Policies Initiative.
- Özcan, A. (2014). Dijital Medya Okuryazarlığı: Sorunlar, Uygulamalar ve Beklentiler. *Online Journal of Information Technology* Vol.8, s. 55-66.
- Park, S. (2011). Access to digital devices and its relationship to digital media literacy. *News & Media Research Centre*, s. 241-250.
- Park, S. (2012). Dimensions of Digital Media Literacy and The Relationship to Social Exclusion. *Media International Australia* 142(1), s. 87-100.
- Potter, W. J. (2004). *Theory of Media Literacy: A Cognitive Approach*. California: SAGE.
- Potter, W. J. (2016). *Media Literacy*. USA: SAGE.
- Rahardjo, T., Hapsari, S., & Taufik, S. (2018). Digital Media Literacy in Samin Indigeneous People. *E3S Web of Conferences* 73. ICENIS 2018.
- Shen, C., Kasra, M., Wenjing, P., & O'Brien, J. (2019). Fake images: The effects of source, intermediary, and digital media literacy on contextual assessment of image credibility online. *New Media & Society*, s. 438-463.
- Suzuki, K. (2009). Media education in Japan: concepts, policies, and practices, *Media Education in Asia* (Editör:) C.-K. Cheung, Hong Kong: Springer, s. 131-155.
- Thoman, E., & Jolls, T. (2004). Media Literacy - A National Priority for a Changing World. *American Behavioral Scientist*, s. 18-29.
- Tyler, K., & Gutierrez, A. (2012). Media Education, Media Literacy and Digital Competence. *Comunicar*, s. 31-39.

We are social. (2021). *Digital 2021 April Global Statshot Report*.
<https://wearesocial.com/blog/2021/04/60-percent-of-the-worlds-population-is-now-online> (Erişim Tarihi: 10.07.2021)

Zacchetti, M. (2008). A European Approach to Media Literacy, *Ubiquitous Ict For Sustainable Education And Cultural Literacy* (Editör: S. Al-Agtash), Helsinki: UNESCO , s.20-22.

YÖNETİŞİMİN KAMU POLİTİKASI YAPIMINA ETKİSİ*

Mehmet SARITÜRK¹

Öz

Yönetişim, fordist dönemdeki devlet yapısından post-fordist dönemdeki devlet yapısına geçiş ile birlikte devletin yerel, ulusal, bölgesel ve küresel seviyelerde tek başına belirleyici aktör olma özelliğinin ortadan kalkması ile birlikte yeni aktörlerin politika yapım sürecine dahil olmasını mümkün hale getiren siyasal ve bürokratik yapıyı değiştirici bir karar alma sürecini ifade etmektedir. Kamu politikası ise çok yaygın kabul gören bir yaklaşıma göre, hükümetin neyi yapmayı ve neyi yapmamayı seçmeleri ve bu seçimlerin nedenleridir. Yönetişim süreci, kamu politikası yapımının yeniden oluşturulmasına neden olmuştur. Yeni karar alma sürecinde sivil toplum örgütleri özel sektör devlet ile üçlü bir yönetim ve karar yapısı oluşturacak şekilde her seviyede yönetim aktörlerini oluşturmuştu. Yönetişim, devletin aldığı kararlarda ve kamu politikası oluşturma sürecinde fordist döneme göre daha fazla sayıda aktörün kamu politikası yapımına dahil olmasını yasal ve siyasal açıdan mümkün hale getirerek meşrulaştırmıştır. Yönetişimin, kamu politikası yapımı üzerindeki etkisinin anlaşılması, kamu politikası yapımının da anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Bu çalışmanın ana amacı; fordizmden post-fordizme geçişte yönetim anlayışı ve uygulamalarının kamu politikası yapımına etkilerini anlamayı kolaylaştırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Yönetişim, Kamu Politikası, Post-fordizm

*Bu makale, 5-6 Temmuz 2021 tarihinde, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesinde gerçekleştirilen Uluslararası Sosyal Bilimler Konferansında sunumu yapılan bildirinin genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

¹ Dr. Öğretim Üyesi, mehmetsariturk@hotmail.com, ORCID No: 0000-0002-9054-8170.

IMPACT OF GOVERNANCE ON PUBLIC POLICY MAKİNG

Abstract

Governance of the state in the era of Fordism post-Fordist transition to the structure of the state in the era of the state, in conjunction with local, national, regional and global levels at the disappearance of the distinction of being the decisive actor, along with new actors to be involved in the policy making process would make it possible for the political and bureaucratic decision-making refers to the process of a changer. Public policy, on the other hand, according to a very widely accepted approach, is what the government chooses to do and what it chooses not to do, and these are the reasons for the elections. The governance process has led to the re-establishment of public policy making. In the new decision-making process, non-governmental organizations and the private sector have created governance actors at all levels to create a tripartite governance and decision-making structure with the state. Governance has legitimized the participation of a greater number of actors in public policy making in the decisions taken by the state and in the public policy making process than in the fordist era by making it legally and politically possible. Understanding the impact of governance on public policy making will also facilitate understanding public policy making. The main purpose of this study; To facilitate understanding the effects of governance understanding and practices on public policy making in the transition from fordism to post-fordism.

Keywords: Governance, Public Policy, Post-fordism

GİRİŞ

Kapitalizmin krizleri ve krizden çıkma yöntemleri, ekonomik anlayışın ürünü olan teknolojik değişimler, uluslararası sistemde meydana gelen değişimler devletin yapısını ve işleyişini yeniden şekillendirmeye zorlamıştır. Post-fordist dönemden önce, fordist dönemde, 1929 Ekonomik kriziyle birlikte oluşan talep yetersizliğine dayalı krizin çözümü için devlet yapısı ve işleyişi talep artırıcı bir şekilde yeniden oluşturulmuştur. Bu uygulamalar belirli bir dönem başarı ile uygulanmış, sistemin yeniden krize girmesiyle birlikte 1970’li yıllardan sonra post-fordist döneme geçilerek arz temelli bir ekonomik yapıya uygun olarak devlet yapısı ve işleyişi ve devlet vatandaş ilişkileri yeniden oluşturulmuştur. Teknolojik değişimlerin kolaylaştırması ve uluslararası sistemde II. Dünya Savaşı’ndan sonra meydana gelen değişimler 1960’lı yılların ortasından itibaren sistemi krize yönlendirmiş, 1970’li yıllarından ilk yarısında ise kriz gerçekleşmiştir. Krizden çıkabilmek ve kapitalizmin devamını sağlayabilmek için post-fordist birikim rejimi dönemine geçilmiş ve başta ekonomik, sosyal, kültürel, siyasal ve bürokratik alanlar olmak üzere her alanda yeni düzenlemeler gerçekleştirilmiştir.

Post-fordist dönemde, klasik liberalizmin yeniden yorumlanarak ekonomik sistemin devamını sağlamaya yönelik bir anlayış haline getirilmesini sağlayan bir yorumu olan neo-liberalizm ve

neo-liberalizmden yola çıkılarak geliştirilen “Yeni Kamu Yönetimi Yaklaşımı” siyasal ve bürokratik alanın şekillendirilmesinde temel yaklaşımı oluşturmuştur. Ekonomik hedeflere uygun olarak özelleştirmeler gerçekleştirilmiş, yeni düzenlemeler ile birlikte devlet dikey bütünleşik örgüt yapısından uzaklaştırılarak parçacıl hale getirilmiştir. Fordist dönemde, merkezi konumda ve bütünlüklü bir yapıda bulunan devlet, parçacılaşmış devletin ve toplumun her yapısı ve kurumu ağ yapılı hale getirilmiş ve yeni yapılanmanın yönetilmesi için yönetişim kavramı ve uygulamaları geliştirilmiştir. Yönetişim, özü itibarıyla karar alma sürecinin sonucunda aktörlerin ekonomik açıdan maksimum sonuca ulaşmasını hedeflemektedir ve sistemin “container/taşıyıcı” bir kavramı olarak işlevini gerçekleştirmektedir. Kamu politikası uygulaması anlayışı ve uygulamaları fordist dönemde devletin merkezi konumu çevresinde gerçekleştirilmekteydi. Post-fordist dönemde ise devletin konumu değişmiş, küreselleşmenin yaygınlaşması ve parçacılaşmaya bağlı olarak ulus devletin iç yapısı ve işleyişi çok aktörlü bir katılım ve karar yapısı oluşturulacak şekilde yeniden oluşturulmuştur. Bu durumun bir sonucu olarak, yönetişim anlayışı ve uygulamaları, kamu politikası oluşturulması sürecini belirleyen önemli unsurlardan birisi haline gelmiştir.

Yönetişim, yeni dönemdeki değişimi ve özellikle karar alma süreçlerinin bütünüyle değişimini anlamayı mümkün hale getiren temel kavramlardandır. Yönetişim uygulamaları ile birlikte ortaya çıkan değişim alanlarından birisi de kamu politikası alanıdır. Kamu politikası oluşturulması hem kamu düzeninin sağlanması hem de rızanın inşası açısından önemlidir. Yönetişim anlayışı ve uygulamaları, siyasal ve bürokratik yapının işleyişini önemli ölçüde etkilediği için kamu politikası üzerinde de güçlü bir etki oluşturmuştur. Bu nedenle yönetişimin kamu politikaları üzerindeki etkisini anlamak, bütünüyle, özellikle makro ölçekte devletin yeni yapısını ve işleyişini anlamayı kolaylaştıracaktır.

Bu çalışmada temel problem, yönetişimin, post-fordist dönem kamu politikası oluşturulması üzerindeki etkilerinin bulunup bulunmadığının ve etkisinin bulunması durumunda da niteliğinin anlaşılmasına katkıda bulunulmasıdır. Yönetişimin etkisinin değerlendirilmesi, kamu politikası konusunun çözümlenmesini kolaylaştıracaktır.

Çalışmanın temel amacı, fordizmden post-fordizme geçiş ile birlikte, dönemsel değişimin mahiyetinin ve boyutlarının, kamu politikası ve yönetişim olguları üzerinden değişiminin anlaşılmasına katkıda bulunmaktır. Bu nedenle her iki konunun daha alt boyutları ve içerikleri üzerinden değerlendirme yapmak yerine hem kamu politikası kavramı hem de yönetişim

kavramı geniş tanımlar olarak alınarak genel içeriklerine ve tanımlarına uygun olarak değerlendirilmiştir.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Yönetişim ve Kamu Politikası kavramları ve anlatılacak ve yönetim ve kamu politikasının etkileşimi anlatılacaktır.

1.1. Yönetişim

Abas, ilk yönetim uygulamalarının milat öncesinde Pers İmparatorluğu'nda gerçekleştirildiği kanaatindedir. Fakat yönetim konusundaki modern bakış açısı, hükümetin rolündeki hızlı değişim ve küreselleşme olgusunun yönetim üzerindeki etkisiyle, yönetimin, sanayileşme öncesi döneme göre çok daha kompleks hale geldiğidir. Bu durumun bir sonucu olarak kamu politikasının yönetimi bakımından yönetim kavramının mevcut özelliklerini ve etkisini araştırmak ve incelemek önemlidir (Abas, 2019, s. 2). Türkçede yönetim olarak ifade edilen 'governance' kelimesinin kökeni Yunanca 'kılavuzluk etmek', 'dümen tutmak' ve 'yol göstermek' anlamına gelen 'kybernan' kelimesine dayanmaktadır (Bayraktar, 2015, s. 74). Terim olarak yönetimin Avrupa'da kaynağı 16. Yüzyıla kadar gitmekte, Fransa'da 17. Yüzyıl'da hükümet ile sivil toplumun uzlaşmasını mümkün hale getiren bir yaklaşımın bulunduğu belirtilmektedir (Özer, 2006, s. 61). Governance ifadesi Avrupa'da uzun bir dönem fordist yönetimi ya da daha genel ifade ile modern dönem yönetimi için kullanılan idare (government), ifadesi ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. 1990'lı yıllarda yönetim ifadesine, küresel, kentsel, kurumsal, şirket ya da iyi ifadeleri eklenerek zamanla bütünüyle yönetim ya da kamu yönetimi anlamında kullanılmaya başlanmıştır (Bayraktar, 2015, s. 74). Yönetim ifadesine karşılıklı ekinin eklenmesi yoluyla yönetimin tarafların karşılıklı ve birlikte katılımıyla gerçekleştirileceği anlamı oluşturularak çoklu aktör yapılı bir yönetim yapısı ifade edilmektedir (Erat, 2020, s.123).

Yönetişim kavramı ve uygulamaları, 1990'lı yıllarda özellikle Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, Avrupa Birliği ve OECD gibi uluslararası kuruluşlar tarafından gündeme getirilerek yaygınlaştırılmıştır. Günümüzdeki biçimiyle ilgi uyandırması ve yaygınlaştırılması 1980'li yıllardan sonra neo-liberalizmin bir hayli tartışılan demokrasi ile ilişkisi üzerinden ve neo-liberallerin demokratiklik iddialarını güçlendirmek için geliştirdikleri bir yöntem olarak ileri sürülmesi ile olmuştur (Ataay, 2006, s. 121; Doğan, 2017, s. 36). Kavram, İngiltere'de post-fordist dönemde klasik parlamenter sistem ve Westminster modeline karşı çıkma olarak geliştirilerek olgunlaştırılmış, 1980'li yıllarda

Latin Amerika’da 1990’lı yıllarda Afrika’da oluşturulan demokrasi dalgasıyla ilgili kıtalarda, daha sonra da bütün dünyada yaygınlaştırılmıştır (Özer, 2006, s. 61). Dünya Bankası, yönetişimi, bir yönetim siyasetini anlatmak için ilk olarak 1989 senesinde Afrika için hazırladığı raporda kullanmış, bu raporda, yönetişimin İngilizce karşılığı olan (governance) ifadesinin yanı sıra, aynı kavramın merkezi nitelikte olmayan, Batı dışı devletlerde kullanmak için geliştirdiği iyi yönetim (good governance) ifadesini de kullanmıştır. Bu ifade, daha sonra OECD tarafından 1992 Yılı’nda, Birleşmiş Milletler tarafından ise 1995 Yılı’nda benimsenmiştir (Turan, 2013, s. 7). Post-fordist dönemde, ulusal olan küresel olanla ve idarî olan piyasa ile bütünleştirilmiştir. Bu durum kamu yönetiminde yapının ve ilkelerin yeni şartlara ve anlayışa uygun olarak yeniden belirlenmesini öngören bir model ile bütünleşmiştir. Değişen bu model yönetim olarak ifade edilmiştir (Turan, 2013, s. 2).

Yönetişimin etraflıca anlaşılabilmesi için, yönetişimin akademik ve pratik alandaki etkisinin anlaşılması önemlidir. Pratik olarak yönetim, en geniş anlamda örgütlerin ve faaliyetlerin verimli yönetimini hedeflemektedir. Yönetişimin verimliliği hedef olarak alması, uluslararası kuruluşların, yönetişimi sosyal ve ekonomik kalkınmanın asıl harekete geçirici gücü olarak tanımlamasına neden olmuştur. Dünya Bankası için çalışan akademisyenler, yönetişimin kalitesi ile ekonomik kalkınmanın kalitesi arasında bir ilişki olduğu konusuna vurgu yapmışlardır (Capano vd., 2016, s. 3).

Post-fordist dönemde kamu yönetiminin yapısının karmaşıklaşması, kamu yönetiminden kaynaklanan problemlerin yaygınlaşması, bilgi teknolojilerinin gelişmesi, özelleştirmelerin artması, küreselleşme ve diğer neo-liberal uygulamalar ile birleştiğinde kamu yönetimi, kamu politikası ve yönetim yapılarının incelenmesi ihtiyacı ortaya çıkmış ve ağ yapılı örgütler ve faaliyetler daha fazla incelenmiştir. Bu eğilimler ve olayların yeni aktörler ve yeni iktidar yapıları ve paylaşımının ortaya çıkmasına neden olduğunu ve aktörler arasındaki ilişkileri yeniden oluşturduğunu ifade etmek mümkündür. Bu durum hükümetin yeni aktörlerle uyum sağlamaya yönelik yeni reformlar yapmasını gerektirmiştir. Yeni reform ve düzenlemelerle birlikte kamu politikalarının oluşturulmasını, uygulanmasını ve izlemesini sağlamak için birlikte çalışan, çoğunlukla sektörleri ve ilgili sektörün ölçeğini kapsayan birden fazla aktörden oluşan örgütlerarası yönetim ağları gelişmiştir (Koliba vd., 2011, s. XV). Bu ağların gelişiminde devletin formel işleyişinin, formel olma özelliğinin zayıflaması ve daha fazla enformel hale gelmesi, devlet dışı aktörlerin, özellikle de sivil toplumun İkinci Dünya Savaşı’ndan hemen sonra 1980’lere gelinceye kadar olan dönemde olduğundan daha fazla

kamu politikası süreçlerine dahil olduğu yeni bir birlikte yönetim (cogovernance) tarzına geçişi oluşturmuştur (Parto, 2005, s. 4). Bu geçiş ile birlikte paydaşların rolleri yeniden belirlenmiş ve hükümetin önceki dönemdeki rolü değişmiştir. Temsili sistemlerden katılımcı sistemlere ve merkezi yönetimlerden ademi merkezi sistemlere geçiş de yönetişimin geliştirilmesini ve yaygınlaştırılmasını kolaylaştırmıştır. Bu gelişmeler özel sektörün en büyük rolü oynadığı bir sonuca ulaşmıştır (Alqooti, 2020, s. 16).

Kamu yönetimi alanında yönetim ile ilgili olarak çok sayıda tanım bulunmaktadır. Rhodes bu tanımları yönetişimin altı kullanımı olarak ifade etmekte ve 1. Minimal devlet olarak yönetim, 2. Yeni Kamu İşletmeciliği (New Public Management), olarak yönetim, 3. Şirket Yönetişimi (Corporate Governance), 4. “İyi Yönetişim” ya da (Good Governance), 5. Kendiliğinden örgütlenen ağlar olarak yönetim ve 6. Toplumsal-sibernetik sistem olarak yönetim olarak sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırma içinde bulunan yaklaşımların kullanımında çoğunlukla yönetişimin; devletin yaptırımlarına ve otoritesine dayanmayan, kamu kesimi ile özel sektör arasındaki sınırların belirsizleştiği, çoğulcu anlayışa uygun yönetim şekillerinin ve paydaşların etkileşimi ile ortaya çıkan yeni bir yönetim tipi olduğuna dair genel bir uzlaşma bulunmaktadır (Turan, 2013, s. 6).

Yönetişim, post-fordist dönemde kamu yönetiminin hedeflerinin, kimliğinin, kanunların ve ilgili dönemde belirleyici olan kavramların tamamının oluşturulmasında kurucu bir etkiye sahiptir. Bu nedenle, kamu yönetiminin karmaşık ve önemli kavramlarını temsil eden kavramlardandır. Neo-liberalizm, yeni kamu yönetimi yaklaşımı ve post-fordizm yaklaşımının uygulamalarından ortak noktayı oluşturmaktadır (Saritürk, 2009, s. 55). Yönetişimin önemli özelliklerinden birisi de yönetim teriminin sadece özel sektör ve sivil toplumun, devlet ile birlikte ortak karar alma ve kararı uygulama süreçlerine katılımını anlatmakla sınırlı bir içerikten fazlasını ifade ettiğidir. Terimin kökenlerinde düzenleyici devlet tipi bulunmaktadır. Düzenleyici devlet tipi, piyasa-devlet ilişkileri konusunda belirgin ve güçlü tanımlara dayanan neo-liberal bir tipi oluşturmaktadır. Başka bir özelliği itibariyle yönetim kavramı, sivil toplum kuruluşlarına belirli sosyal hizmetleri yerine getirme görevi vermektedir. Bu görevle birlikte sivil toplum kuruluşlarının sosyal devletin yerine geçerek onun görevlerini ikame etmesi görevi yüklenmektedir. Yönetişimin önemli bileşenleri arasında bulunan insan hakları, hesap verebilirlik, hukuk devleti, şeffaflık ve etkinlik gibi kavramlar, yönetim yaklaşımının bütünüyle organik bir bağ ile neo-liberalizm ile ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir (Ataay, 2006, s. 129). Özelleştirmeler ve regülasyonlardan sonra ortaya çıkan devletin örgütsel yapısının parçacılaşmanın

gerçekleşmesi ve yönetişimin yaygınlaşması ile birlikte alt seviye yönetimlerde oluşan karar alma mekanizmaları ortadan kalmıştır. Yönetişim, kamu yönetimindeki siyasal ve bürokratik otoritenin parçacıllaşmasının yanı sıra oluşan yeni örgütsel yapılar aracılığı ile karar alma yapı ve işleyişinin de parçacıllaşmasına neden olmuştur (Sarıtürk, 2009, s. 55).

1.2. Kamu Politikası

Bir bilgi alanı olarak kamu politikası, 1950'lerde Amerikan siyaset biliminde ortaya çıkmış (Almeida & Gomes, 2018, s. 445) ve akademik çalışma alanı olarak 1950'li yıllardan bu yana sürekli olarak yaygınlaşmakta ve derinleşmektedir. 1980'lerden başlayarak kamu politikası konusu, 1980 öncesi yaklaşımdan farklılaşarak, kamu politikası alanı karmaşık bir yapıya dönüşerek yeniden oluşmuştur. 1980'li yıllarda, paradigma değişimi ile birlikte yönetişim ve kamu işletmeciliği yaklaşımları, kamu politikasının da yeniden kurgulanmasına neden olmuştur (Tabak vd., 2016, s. 118). Kavram hakkında hala ortak kabul görmüş bir tanım bulunmamaktadır. Lowi'nin politika oluşturan politika argümanı, kamu politikasının farklı karar alanlarındaki bir anlaşmazlık sürecinden ortaya çıktığı anlayışına neden olmuştur. Son dönemlerde ise kamu politikası bir hükümet kararından daha fazlası olarak sivil toplum, piyasa vb. aktörlerin sürece dahil olduğu bir olgu olarak kabul edilmektedir (Almeida & Gomes, 2018, s. 445).

Thomas Dye'e göre kamu politikası, hükümetlerin ne yapmayı ya da ne yapmamayı seçmeleri ve daha da önemli olanı seçimlerini neden yaptıklarıdır. Bhutto ise kamu politikasını, en çok ihtiyaç duyan insanlara yardım edebilmek için kaynak tahsisi yapma ve bu tahsisi verimliliği sağlayacak şekilde öncelik sırasına göre oluşturmadır. Peters ise kamu politikasını, vatandaşların hayatında dolaylı ya da doğrudan etki eden devlet faaliyetlerinin bütünü olarak ifade etmektedir (Jabeen vd. 2016, s. 414). Kamu politikası, hükümetler ya da geniş anlamda kamu yönetiminin halkın isteklerini karşılamak, endişelerini gidermek, kamu sorunlarına fikir geliştirmek ve çözüm üretmek için uzun süredir uyguladıkları bir karar alma yöntemidir. Yönetişim ise bir şehri, örgütü ya da sistemi, alınan kararlar uygulansın ya da uygulanmasın, yönetme ve karar alma süreci olarak ifade edilebilir (Abas, 2019, s. 1). Kamu politikasının pek çok tanımı bulunmaktadır ve bütün tanımların ortak noktası, kamu politikasının hükümetler tarafından oluşturulduğudur. Kamu politikaları nitelik olarak farklı ağırlık derecelerinde olmak üzere, az ya da çok hükümet eylem ve kararlarının tezahürüdür (Saifuddin, 2017, s. 2).

Kamu politikası, hükümette ve bürokraside çok sayıda kurum ve kişi tarafından alınan çok sayıda karardan meydana gelen çok boyutlu ve karmaşık bir olgudur. Kurumsallaşmanın ve kamu hizmetinin sürekliliğinin bir sonucu olarak, bu politikalar, daha önceki politikalar tarafından şekillendirilir ve çoğunlukla kendisi ile doğrudan ilgisi olmayan diğer kararlarla yakından ilgilidir. Basit bir ifade ile toplumda önceden belirlenen hedefe ve toplumdaki çatışmaları azaltmaya ya da sona erdirmeye yönelik bir sonuç elde edebilmek için belirli durumlar için belirli kararlar alan bir siyasi aktör ya da aktörler grubu tarafından alınan birbirleri ile ilgili bir dizi karardır. Kamu politikaları, devlet mekanizmasını düzen içinde işletmek için alınmaktadır. Politikalar, kaos ortamında herhangi bir örgütsel yapı oluşturulamayacağı ve yönetim gerçekleştirilemeyeceği için kaostan düzene geçmekte ve kontrolü sağlamayı mümkün hale getirmekte, kamu yönetimi alanında her şeyin yerli yerinde olmasını sağlamaktadır (Saifuddin, 2017, s. 2).

Kamu politikası süreci, politika uygulamasından ve kamu politikası sürecinden oluşmaktadır. Bu sürecin işleyişinde yönetim uygulamasının önemli etkisi bulunmaktadır. Bu seviyedeki yönetim faaliyetleri kamu görevleri ile ilgili yol gösterici formülasyon bulunmasını gerektirmektedir (Abas, 2019, s. 6). Kamu politikası süreci, kamu politikası sürecinin ilk aşaması olan problem teşhisi, sorunun çözümü için politika formülasyonunun gerçekleştirildiği ikinci aşama, çözüme yönelik alternatiflerin toplumun yararına olarak paydaşlarla birlikte değerlendirildiği üçüncü aşama olan politikanın belirlenmesi aşaması, paydaşların sürece dahil olarak sorumluluklarını yerine getirdiği dördüncü aşama olan politika uygulaması aşaması ve beşinci ve son aşama olarak da politikanın değerlendirilmesi aşamasıdır (Jabeen vd., 2016, s. 414).

2. GEREÇ VE YÖNTEMLER

Bu çalışma, ikincil kaynak araştırmasına dayanan keşfedici, nitel araştırma özelliğindedir. Konu ile ilgili literatür taraması yapılarak ikincil ulaşılmıştır. Nitel araştırma ise şemsiye bir kavramdır ve “*kültür analizi*”, “*durumsal araştırma*”, “*yorumlayıcı araştırma*”, “*eylem araştırması*”, “*doğal araştırma*”, “*kuram geliştirme*” gibi kavramlar bu şemsiyenin kapsadığı yöntemlerdir. Bu yöntemleri, süreçleri ve özellikleri kapsayan tanımlar güç olmakla birlikte nitel araştırma, gözlem, doküman analizi ve görüşmeye dayanmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 41). Bu çalışma, ilgili alandaki bilgiyi geliştirme amacıyla hazırlanmıştır. Keşfedici araştırmalar, incelenen konuların mevcut durumunu tespit ederek bilimsel bir sonuca ulaşmayı hedeflemektedir. Yönetişim ve kamu politikası konularının kavramsal olarak genel bir çerçevesi oluşturulmaya çalışılmış ve daha sonra da değişkenler arasındaki

bağlantılar ve etkiler tespit edilmeye çalışılmıştır. Yönetişim ve kamu politikası konuları çeşitli yaklaşımlarla ve bakış açıları ile ve farklı akademik çalışma alanlarında incelenmiştir. Yönetim bilimi alanında ekonomi politik bir inceleme gerçekleştirilecek ve kavramsal seviyede genel sonuçlara ulaşılmaya çalışılacaktır.

3. BULGULAR

Kamu politikası, hükümetler ya da kamu bürokrasisi yöneticileri tarafından kamunun sorunlarını çözmek ya da endişelerini ortadan kaldırmaya yönelik çözümler geliştirmek ve uygulamak için uzun dönemdir kullandıkları bir karar geliştirme ve uygulama yöntemidir. Yönetişim ise alınan kararların uygulanıp uygulanmamasına bakılmaksızın bir şehrin, örgütün ve sistemin yönetilmesidir (Abas, 2019, s. 1). Yönetişim kavramı, kamu politikasından daha genel ve yaygın bir alanı ifade etmektedir. Neo-liberal dönemde, siyasal kaynaklara dayalı olarak oluşturulmuş olsa da kavramı geliştiren kültürün özelliğinin sonucu olarak, siyasal özelliklerden bağımsız genel bir içerik ve kullanımı da gerçekleştirilmektedir. Yönetişim, kamu yönetiminde, bir kamu politikası alanında aktörlerin/yöneticilerin, etrafında birleştiği ilkeler, normlar, roller ve karar alma süreçleri dizisi olarak gerçekleşmektedir (Frederickson, 2004, s. 18). Kamu politikasının, yönetim uygulamaları ile birlikte, yapısı ve işleyişi önemli ölçüde değişmiş ve kamu politikası süreci ve işleyişi yönetim yaklaşımına uygun olarak yeniden oluşmuştur. Kamu politikası oluşturulması sürecine katılan aktör sayısı artmış, müdahale yasallaşmış, yatay ve dikey olarak yaygınlaşmış ve ekonomik çıkar maksimizasyonu amacı çok daha güçlenmiştir.

Fordist dönemde “kamu” kavramı “hükümet” kavramı ile eşitlenirse ve bu durum anlamlı olarak kabul edilirse, bu eşitliğin gereği olarak kamu politikası sadece hükümet organları tarafından gerçekleştirilebilir bir politika olarak kabul edilebilir. Bu kabul, aynı zamanda özel grupların politika yapamayacağı yalnızca hükümetin kamu politikası yapabileceği sonucunu içermektedir. Bu nitelik özel grupların karar alma sürecine katılamayacağını ama kendi lehlerine hükümeti etkileyebilmek için lobi yapabileceğini kabul etmektedir. Özel grupların aşırı bir etkileme kapasiteleri olsa bile hükümetin dışında ve hükümetten ayrı bir görevi yerine getirdikleri düşünülmektedir (Rudder, 2008, s. 20). Bu nedenle yönetim öncesi dönemde, özel sektör ve sivil toplum, yönetim döneminde olduğu gibi yasal olarak ve her seviyede kamu politikası oluşturma sürecine doğrudan dahil olamamıştır. Yönetişim uygulamaları ile birlikte bireysel olarak da örgütlü olarak da kamu politikası sürecine dahil olmak yasal olarak mümkün olmuştur.

Post-fordist dönemde kamu yönetimi parçalanmıştır. Kamu yönetiminin parçalanması sonucunda işleyiş ağ yapılı hale gelmiştir ve ağlar, yönetişimin paydaşları arasında kaynakların koordinasyonunu kolaylaştırarak, kamu politikasının etkin bir şekilde uygulanmasını geliştirmektedir. Ağların karakteristik özelliği karşılıklı bağımlılık içinde bulunmalarıdır. Paydaşlar arasında kaynak alışverişi ve bir araya gelmelerine neden olan ortak amaçları konusunda müzakere yapma ihtiyacından kaynaklanan sürekli etkileşim bulunmaktadır. Ekonomik açıdan etkinliği ve verimliliği hedeflemektedirler. Aynı zamanda ağlar, önemli ölçüde devletten özerk bir konumdadırlar (Kitthananan, 2007, s. 27). Bu parçalanmış yapı yönetişim anlayışına uygun olarak ve düşük maliyet yüksek karlılık hedefi ile kamu politikası aktörlerine dönüşmüşlerdir. Yönetişim, maliyetlere katlananların çıkarlarını maksimum derecede gerçekleştirmeleri için rekabet edebilecekleri bir karar alma sürecinin kamu politikası oluşturma çabasında rekabet etmelerini mümkün hale gelmesini sağlamıştır.

Kamu yönetiminin görevlerini yerine getirmesi çabasının sonucu olan kamu politikası sürecine, bu süreci kendi lehine etkileyebilmek için gayri resmi ya da resmi çok sayıda aktör müdahil olmaya çalışmaktadır (Örselli vd., 2018, s. 308). Yönetişim uygulamalarının yaygınlaşmasından önce katılım kanalları sınırlı ve dolaylı da olsa kamu politikası hem devlet dışı hem de devlet bünyesindeki politik aktörlerin etkileşimi ile oluşmaktaydı. Yönetişim uygulamaları ile birlikte kamu politikasının paydaşları yönetişim yapısı içerisinde devlet, sivil toplum ve özel sektör olarak önceki döneme göre sayıca artmış ve netleşmiştir ve kamu politikası karşılıklı etkileşim ile oluşturulmaktadır. Bu dönemde kamu politikası, önceki dönemden farklı olarak politik bağlamdan etkilendiği için yönetişimin kapasitesi ve etkisi, paydaşların kurumsal süreçlerinin ve sistemik seviyedeki kaynaklarının kapasite seviyelerinin etkileşiminin işlevi olarak oluşmaktadır (Capano vd., 2016, s. 8). Bu kararların rekabet ortamında alınması ve ekonomik ve idari etkinlik ve verimliliklerinin artması sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca fordist dönemde, daha genel kamu politikası uygulamalarında, kamu politikası sürecinin en zayıf halkaları olarak ifade edilen, kamu bürokrasisi ve kamu yönetişimi, post-fordist dönemde uygun kamu politikaları için ön koşul olarak kabul edilebilir hale gelmiştir (Fadel, 2014, s. 67). Kararların teknik ve bürokratik özellikleri daha da güçlenmekte ve bürokratik kararlar üzerinde siyasal etki sınırlandırılmaktadır. Kamu politikası aktörlerini gayri resmi aktörler ve resmi aktörler olarak genel bir şekilde iki grupta sınıflandırmak mümkündür. Resmi aktörler arasında bürokrasi ve bürokratlar, yasama organı, hükümetler ve yargı organı sayılabilir. Gayri resmi aktörler arasında baskı ve çıkar grupları,

siyasi partiler, sivil toplum kuruluşları, medya ve iletişim araçları, sosyal medya ve uluslararası aktörler bulunmaktadır. Bu aktör yapısı hem fordist dönemde hem de Postfordist dönemde çok fazla değişiklik olmadan devam etmiştir. Birbirini takip eden iki dönem arasındaki belirleyici farklılık yönetim uygulamaları yoluyla politika oluşturma sürecine katılımın seviyesinin, şiddetinin, hukuksal yapısının ve meşruluğunun değişmesidir. Küreselleşmenin etkisi ile birlikte uluslararası örgütler ve uluslararası sermaye diğer uygulamaların yanı sıra ulusal düzeyde kamu politikası oluşumunun yönetim yapısı içinde bir parçası olmuştur. Ulusaltı mikro düzeyde alt kültür grupları ve bireysel düzeyde kamu politikasının oluşturulmasına yönetim yapısı içinde katılım mümkün olmuştur.

Kamu politikası oluşturma, kamuya ait olan bir durum hakkında karar almaktır. Kamu yönetiminde, karar alınması gereken her konuda ve her seviyede kamu politikası oluşturulmaktadır. Oluşturulan yeni politika yapısal değişikliği ve tutum değişikliğini de beraberinde gerektirecektir. Bu nedenle kamu politikası yapımı, politik aktörlerle bürokrasinin çalışmalarını aynı yönde birleştirmesi ve iş birliğine gitmeleri ile işleyen çok boyutlu bir süreçtir. Bu aktörler, konularına dayanarak ve güçlendirmeye çalışarak destekçilerini eğitmeye ve artırmaya çalışmaktadırlar (Jabeen vd., 2016, s. 414). Yönetişim, aktörlerin kamu politikası oluşturulma sürecine katılmalarını teşvik etmiş, hatta zorlamıştır. Her aktör grubu rekabet içerisinde kamu politikasını lehine etkileyebilmek için yoğun bir çaba göstermeye başlamıştır.

Kamu politikası, kamu yönetiminin nihai amacı olan kamu yararına ulaşmak için vatandaşların faaliyetlerini kontrol etmeyi mümkün hale getiren bir araçtır ve kamu yönetiminin bütününe kapsamaktadır. Kamu yönetiminin örgütlenmesinin bir sonucu olarak kamu yararına ulaşmak için çoğu politik karar ve uygulamada merkezi yönetim ve mahalli seviyede yönetim birimlerinin uyumlu bir şekilde birlikte hareket etmesi gerekmektedir. Politika uygulamasının uyumunun sağlanması kolay değildir fakat imkânsız da değildir. Hangi hizmet alanında olursa olsun kamusal sorunların çözümünde siyaset kaçınılmazdır ve belirleyici bir rol oynamaktadır. Etkili politika uygulamaların gerçekleşmesi için karar sürecinin her seviyesi ve aşaması vatandaşları da içermelidir. Politika oluşturma süreçlerinde ve politika uygulamalarında vatandaşların rolünün bulunması daha az endişe verici bir durum oluşturur ve sonuca ulaşmayı kolaylaştırır. Bu nedenle politika uygulamalarında kurumsal uygulamalar ile vatandaş katılımını doğru bir dengede oluşturmak gerekmektedir (Abas, 2019, s.6). Yönetişim, vatandaşın birey olarak da kurumsal yollarla da kamu politikası

sürecine dahil olmasını mümkün hale getirmekte ve yaygınlaştırmaktadır. Kamu hizmetinin müşterisi olduğu inancı vatandaşları çıkarlarını maksimum seviyede gerçekleştirmesi gereken yönetim paydaşlarına dönüştürmekte ve katılımı zorunlu hale getirmektedir. Bu katılım, ekonomik etkinliğe yönelik idari ve siyasi rekabet sağlamaktadır. Aynı zamanda kamu politikası kararlarının kabulü ve uygulamasını kolaylaştırmaktadır.

Yönetişim uygulamaları ile birlikte bürokrasinin kararlardaki etkinliği ve etkisi artmıştır, çünkü, yönetim, her birisi kendi alanında aynı zamanda politik bir aktör olan bürokrasi, yasama ve yargının kurumsal tasarımına dayanmaktadır ve yasama organı mensupları ve genel olarak politikacılar belirli aralıklarla değiştiği için uygulanan politikaların oluşturulması ve uygulama sürekliliğini bürokrasi sağlamaktadır. Bürokrasi, kamu yönetiminde yönetişimin karmaşıklığı içinde kamu politikası oluşumunda varlığı vazgeçilmez varlıklardır. Kamu politikası, normları, değerleri, ilişkileri, güç yapıları ve prosedürleri olan karmaşık yapılu kamu bürokrasisi içinde yönetim anlayışına uygun olarak oluşmaktadır. Bütün bunlar, kamu bürokrasisinin becerileri ve karakterinin değerlendirilmesini gerektirmektedir (Kahlon, 2019, s. 99).

Yönetişim teorileri, hükümet ile yönetim arasında belirleyici nitelikte temel bir ayrımı kabul etmekte ve yönetim konusu, hükümet konusuna göre daha geniş konuları kapsamaktadır. Devlet teorisinin ve yönetim teorisinin farklı kavramları bulunmaktadır ve bu konuları inceleyen kişiler, devlet ve yönetim alanındaki kavramlara dikkat çekmektedirler. Hükümetler, kurallarına, politikalarına ve faaliyetlerine uyuma zorlama konusunda resmi olarak hareket etme yetkisine ya da meşru güç kullanma tekeline de sahiptir. Bu özellik nedeniyle yönetişimin temel aktörü olan paydaşların, geliştirilen politikaya erişebilme ve müdahale etme imkânı klasik dönemde çok azdır. Buna karşılık yönetim kavramı, paydaşları güçlendirmek ve kalkınma ve karar süreçlerine eşit şekilde erişim imkânı sağlamak için tüm paydaşlarla ortaklığa vurgu yapmıştır. Yönetişimin bu özelliği nedeniyle karar alma yetkisi sadece resmi makamlar ve kurumlarla sınırlı değildir. Yönetişimin yapısında bulunan bütün paydaşlar genellikle yasal olarak eşit haklara sahip olarak sürece dahil olurlar (Abas, 2019, s. 4). Hükümetin gücünün parçalanmasının bir sonucu olarak, kamu politikası süreci de parçalanmıştır. Hükümetin siyasal, ekonomik ve idari etki alanı daralmış, karar gücü paylaşılmıştır. Yönetişimin kamu politikası oluşumunda belirleyici usul haline gelmesi sivil toplum ve özel sektörün kamu politikası kararlarının oluşturulmasındaki gücünü ve etkisini artırmıştır.

Yönetişim kavramı, devlet toplum ilişkileri ve devlet ve toplumun birbirlerine olan ihtiyacı ile ilgili bir perspektif sunmaktadır. Yönetişim süreci, devletin kamu politikasını oluşturan ve uygulayan bazı güçleri kontrol eden bir aktörden, yönetim sürecinde, yönetişimin paydaşları olan diğer aktörlere ve diğer toplumsal aktörlere daha fazla bağımlı olan bir aktör haline geldiğini ileri sürmektedir. Bu durumun yanı sıra politik ortamın, küreselleşen güçlerin etkisi ve merkezi idare ve mahalli idarelere dayattıkları bazı değişiklikler sebebiyle bürokratik ve siyasi ortam sürekli olarak daha karmaşık hale gelmektedir. Yönetişim dönüşümünün politika süreçlerine etkisinin mahiyeti hakkında çok fazla çalışma bulunmamaktadır (Kitthananan, 2007, s. 9).

Fordist dönemde, kamu politikasının oluşturulmasında siyasal alanda seçilmiş olan yöneticiler ve kamu bürokrasisi merkezi konumdaydı ve bu görev ve rol paylaşımında bürokrasi teknik hizmet veren yardımcı bir roldeydi. Zaman içinde, karar alma yöntemleri ve mantığı açısından felsefi sorgulamaların sonucunda siyasal alana doğru nispeten genişleyen bir etkileri olsa bile klasik liberalizmin Wilson'cu seçilmiş/atanmış dikotomisi içerisinde bir çalışma kültürü ve alanı bulunmaktaydı. Devletin parçacılaşması ve siyasal erkin yönetim ve denetim alanının sınırlanması, teknik nitelikli ve piyasa yönelimli kararların yaygınlaştırılması ve siyasal iktidarın merkezi gücünün paylaşılmasının sonucunda, yönetişim yapısı içerisinde, bürokrasi, prensip olarak yönetişimde paydaşların eşitliği olmasına rağmen, zımni olarak ve neo-liberalizmin kural koyan devlet anlayışı ile oluşturulan ideolojik destek ile de daha güçlü hale getirilmiş ve kamu politikası yapımı ve uygulamalarında asıl güç konumundadır.

Kamu politikası uygulamalarındaki yönetişim uygulamaları, çıkarların politik olarak dağıtım faaliyetlerine dayanmaktadır. Kamu yönetimi alanındaki uygulayıcılar, uygulamalarında pek çok bağlamdan hareket etmektedir bu nedenle de yönetişim uygulamaları da durumdan duruma değişmektedir. Bu nedenle kamu politikası ve yönetişim çalışmaları önem kazanmıştır (Abas, 2019, s. 6). Liberal siyasal teori çıkar ve baskı gruplarını ve bu grupların iş yapma yöntemleri ve amaçlarını fordist dönemde önemli ölçüde teorik bir düzlemde inceliyor olsa bile baskı ve çıkar gruplarının ve benzeri oluşumların yasal olarak güvenceye alınmış, siyasal olarak genel kabul görmüş nitelikte faaliyetleri oldukça sınırlı durumdaydı. Yönetişim anlayışı, kamu politikası uygulamalarında fordist dönem anlayışı ve uygulamalarının aksine kamu politikası aktör sayısının artmasına neden olmuştur. Teorik, siyasal ve yasal olarak özel sektör ve sivil toplum kuruluşları kamu politikası sürecinin bir parçası olmuştur. Önceki dönemin aksine yasal ve siyasal olarak sürece dahil olma yöntemleri geliştirilmiş ve

aralarındaki rekabet güvence altına alınarak teşvik edilmiştir. Bu durum kamu politikası oluşturma sürecine katılımlarını meşrulaştırarak güçlendirmiştir.

Yönetişim, aynı zamanda bir sosyo-politik yapıdaki aktörlerin tamamının faaliyete katılımı ile ulaşılan sonuçlardan oluşan yapı ya da düzeni ifade etmektedir. Başka bir tanıma göre birbirlerine bağlı konumlarda bulunan ve çatışan, zıt çıkarları olan paydaşların oluşturduğu değişik ağ yapılarını eşgüdümleyen bir süreç olarak ifade edilmektedir (Özer, 2006, s. 60). Yönetişimin paydaşları ise devlet, özel sektör ve sivil toplum örgütleridir. Bu nedenle kamu politikası oluşumu aktörler arasındaki rekabete dayalı olarak yönetim yapısı içerisinde gerçekleşmektedir.

Yönetişimin kamu politikası oluşturma konusunda etkisini yeniden oluşturan ve değiştiren önemli faktörlerden birisi de küreselleşmedir. Küreselleşme, dünya siyasetinde önemli etkiler ortaya çıkarmıştır. Küreselleşmenin etkisiyle, ulus devletlerin gücü önemli ölçüde azalmış, devletin tanıdık yönetim işlevleri üzerindeki tekeli, küreselleşme sonucu ortaya çıkan yerelleşme etkisiyle bölgelere, illere ve mahalli idarelere aktarılmıştır. Devletin gücünün parçalanması ve ulus devletlerin daha önceki yönetim alanlarına çok uluslu firmaların ve ulusötesi sivil toplum kuruluşları ve uluslararası örgütlerin kendi aralarında ağ yapılı açıkça hiyerarşik olmayan müdahaleleri ortaya çıkmıştır (Kahler & Lake, 2004, s. 1) Küreselleşme sürecinde yönetim, karşılıklı etkileşim ile etkili olmuştur. Küreselleşme etkisi arttıkça yönetim uygulamaları yaygınlaşmış ve yerleşmiş, yönetim yaygınlaşıp yerleştikçe de küreselleşmenin etkisi artmıştır. Yönetişim uygulamaları da kamu politikası oluşturma sürecine uluslararası aktörlerin müdahil olmasını kolaylaştırarak yaygınlaştırmıştır. Küreselleşme uygulamaları arasında yönetim önemli bir konuma sahiptir. Küreselleşme uygulamaları ile ulus devlet içindeki aktör ve uluslararası aktör sayısı artırılmış, devletin dikey bütünleşik örgüt yapısının sona erdirilmesini sağlamış, bu durumun sonucunda da yönetim yeni aktörlerin kamu politikası sürecine katılımının sağlanması açısından en önemli karar mekanizmasını oluşturmuştur.

Teknolojik yenilikler, artan rekabet ve iç ve dış çevre şartlarındaki hızlı değişim ve paydaşların hızlı ve anında karar almalarını sağlamaları ve çıkarlarını maksimize etmeleri açısından yönetim dinamik bir karar mekanizması oluşturmuştur. Yeni şartlar ve yönetim teknikleri aracılığı ile kamu politikası süreci de hızlanmıştır. Teknolojik değişiklikler, idari ve siyasi katılımın niteliğini değiştirmiş, değişen teknolojik ve ekonomik şartlar vatandaşların çıkar algılarını daha sofistike hale getirerek güçlendirmiştir. Bu nedenle kişisel ve ekonomik çıkar algısı etrafında daha katılımcı ve talepkâr bir vatandaş tipi geliştirilerek, vatandaşın

talebinin daha güvenli ve sürdürülebilir nitelikte kamu politikası sürecine aktarılmasının yöntemi olarak yönetim uygulamaları kamu politikası sürecine dahil edilmiştir.

Yönetişimin mimarisi bir ülkenin kamu politikalarını yakından etkilemektedir. Aynı zamanda kamu politikasının bileşenleri aracılığıyla yönetişimin kalitesini tespit etmek, iyi yönetim amacına ulaşmak için pratik ve sürdürülebilir stratejilerin belirlenmesi açısından önemlidir (Ugoani, 2014; 51). Yönetişim ve kamu politikası karşılıklı etkileşim içerisinde devletin ve toplumun yönetilmesini kolaylaştırmakta ve bu etkileşim yönetişimin ve kamu politikası oluşturma sürecinin belirli etkinliğini artırmaktadır. Kamu politikası oluşturma süreci, yönetim yöntemiyle topluma ve devlete daha derinden nüfuz etmeyi kolaylaştırmakta ve yönetim ise kamu politikası oluşturma amacına katılımı sağlayarak devletin siyasal yapıyı ve meşruluğunu güçlendirmektedir.

SONUÇ

Kamu yönetimi, yeni şartlara ve ihtiyaçlara uyum sağlayabilmek için belirli bir bakış açısıyla değişmektedir. Kapitalizm ve sanayileşme, modern ulus devletin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum kamu yönetimindeki değişimin en önemli kaynağıdır. Kapitalizmin temel özelliklerinden olan kâr bağımlılığı ve rekabet, sistemin hem sürekli güç üretecek şekilde gelişmesine hem de düzenli olarak belirli aralıklarla krize girmesine neden olmaktadır. Her krizden çıkış döneminde devlet ve devletin örgütsel yapısı, bu yapı modern dönem için bürokrasidir, yeniden düzenlenmektedir. 1929 ekonomik krizine neden olan talep yetersizliğine çözüm bulmak için talebi artırmayı hedefleyen keynezyen sosyal devlet uygulamalarının açıklayıcı bir örneği olan Henry Ford'un kendi faaliyetlerini finanse etmek için kullandığı yöntem, bütünüyle sistemin finansmanı için kullanılmıştır. Sistem, doğası gereği tekrar krize girdiğinde yeni krize çözüm için neo-liberal uygulamalar ya da post-fordist uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Fordist dönemde kriz ortamında rıza üretimini gerçekleştirmek ve ekonomik etkinliği sağlamak için geliştirilen kamu politikası yaklaşımı, post-fordist dönemde geliştirilen yönetim yaklaşımı ile yeniden şekillendirilerek daha etkili ve hızlı bir işleyişe ulaştırılmıştır. Yönetim bilimi tarihi, kamu yönetimini ilgilendiren, kriz çözümü ve rıza üretimi yönüyle kapitalizmin krizlerini aşmak için geliştirilen çözümlerin tarihi olarak da değerlendirilebilecek bir özelliğe sahiptir. Daha önceki dönemlerin sorunlarını çözmek için geliştirilen yöntemler, ekonomik sistem ile ilgili mantığını kaybetmeden çarpan etkisi oluşturacak şekilde bir arada kullanılabilir. 514

Kamu politikası anlayışı, ekonominin ve genel olarak sistemin optimal işleyişini sağlayabilmek için siyasal ve bürokratik katılımı varsayan hatta meşruiyeti sağlamak açısından teşvik eden siyasal, bürokratik, ekonomik ve akademik yönleri bulunan bir uygulamadır ve yönetime katılma konusunda özellikle Avrupa’da yoğun akademik ve siyasal tartışmaların yapıldığı bir dönemde geliştirilen pragmatik bir yöntemdir. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra 1960’lı yılların ikinci yarısına kadar etkili olarak kullanılmış, post-fordist döneme geçilmesi ile birlikte sistemin meşruiyetini güçlendirecek bir bakış açısıyla geliştirilmeye ve çeşitlenmeye başlanmıştır. Fordist dönemde kamu politikası geliştirilmesi konusunda hükümetin lobiciliğe açık merkezi bir konumu bulunmaktaydı. Baskı ve çıkar grupları lobicilik yaparak hükümet kararlarını kendi lehlerine etkilemeye çalışmaktaydı. Yasal ve etik olarak doğrudan doğruya bürokrasinin ve hükümetin bir parçasını oluşturmamaktaydılar. Kamu politikası oluşturulması siyasal olarak devleti yönetmekle görevli hükümetin ve onun iş yapma aygıtı olan bürokrasinin çalışma alanında bulunmaktaydı. Ana hatlarıyla bu işleyiş fordizm krize girmesine kadar devam etmiştir. Fordizmin krize girmesinden sonra devletin küçültülmesine ve sistemin devamı için daha az kaynak kullanmasının gerekliliğine neden olan yeni bir dönem başlamıştır.

Yeni kriz, sistemin bütünüyle yeniden oluşturulmasını gerektirmiş, siyasal alan ve bürokrasi de yeniden şekillendirilmiştir. Bu dönemin temel kavramlarından birisi de yönetişimdir. Yönetişim kamu politikası yaklaşımının geliştirilmesini gerektiren rıza sağlama ve ekonomik etkinlik ve verimlilik ihtiyacının sonucu geliştirilen kamu politikası yapımının temel seviyede anlayış olarak devamıdır, fakat çok daha karmaşık ve mikro seviyede iktidar sağlayabilecek kadar teknik yeni bir versiyonudur. Kamu politikası yapımı, merkezi hükümet ve bürokrasi ile ilgili siyasal niteliği belirleyici bir uygulama iken yönetişim, parçacıl hale gelmiş bir güç ve örgütsel yapı ortamında sistemin bütününde etkili bir karar alma tekniği ve yönetim kültürü oluşturmuştur. Yaygınlaştırılmasına ekonomik mantık, devletin daha az ekonomik kaynak kullanmasının sağlanması, kamu hizmetlerinin maliyetinin “müşteri olma” anlayışına uygun olarak vatandaş tarafından yüklenilmesinin sağlanması ve müşterinin ekonomik rekabet ve maksimum sonuç elde çabası üzerinden karar alma sürecine dahil olmasıdır.

Yönetişim uygulamaları, kamu politikasını sürecini hızlandırmış, etkinlik ve meşruluğunu artırmış, aktör sayısını çoğaltmış, ulusal ve mahalli seviyedeki kamu politikasının işleyişini uluslararası etkiye açık hale getirmiştir. Yönetime katılım kavramı ya da çok sayıda yeni teknolojiye dayalı yönetim tekniğinin karar algı ve mekanizmaları, yönetişim anlayışına uygun olarak oluşturulmaktadır. Bu nedenle yönetişim, kamu politikası oluşumunun her

aşamasında etkili bir araca dönüşmekte ve meşruiyet kaynağı haline getirilmekte, olabildiğince çok sayıda örgütlü toplumsal kesimin sisteme dahil olmasının formel ve fikri altyapısını oluşturmaktadır. Kamu yönetiminin toplumca kabulü ve etkili bir şekilde işleminde de belirleyicidir. Post-fordist dönemin siyasal ve bürokratik yapısının işleyişinde belirleyici olan temel kavramlardır. Kamu politikası yapımının da daha etkili, katılımcı, hızlı ve toplumsal alanda yaygın olarak işleminde katkıda bulunmuştur. Kamu politikası yapımı ve uygulamaları hem kişisel seviyede hem de kurumsal seviyede yönetim aracılığı ile toplumun ve siyasal ve bürokratik karar almanın her aşamasında mümkün hale getirilmektedir. Yönetim doğası gereği kaynak kullanımında daha fazlasını elde etmeye yönelik bir rekabete dayalı karar alma süreci olduğu için siyasal ve bürokratik kararın her aşaması katılanların rekabet içinde ekonomikleşmekte ve ekonominin rasyonelliği her karar alma aşamasının belirleyici faktörü haline gelmektedir.

Yönetim uygulamaları, kamu politikası oluşturulması ve geliştirilmesinde, fordist dönemde, özel sektörün devlet ile özel sektör arasındaki etik ve yasal mesafeler ortadan kaldırılarak kamu hizmetinin maliyetinin kullanıcı tarafından karşılanması ile sonuçlanacak bir ekonomik etkinlik ve verimlilik ve paylaşım sorunu etrafında kamu yönetiminin meşruiyetini de geliştirecek şekilde yeniden yapılandırılmıştır. Kamu politikası oluşturulması yatay ve dikey olarak geliştirilmiş ve yönetim uygulamaları ile çok daha etkili sonuçlar oluşturulmuştur. Yönetim uygulamaları ile kamu politikası oluşum sürecine bürokrasinin faaliyet gösterdiği her alandan ve faaliyetlerin ilk basamağından yasal imkanlarla katılmak mümkün hale gelmiştir. Devletin yapısının parçalanması ve siyasal ve bürokratik katılımın artması yönünde etkili olan ideolojik baskı yönetim anlayışı ile uygulanabilmektedir. Yönetim, aynı zamanda aktör çeşitliliği de oluşturarak kamu politikasının oluşturulmasında çok katmanlılığı ve karmaşıklığı belirleyen önemli faktörlerden birisi olmuştur. Küreselleşme hem ekonomik yapıyı değiştirmiş hem de sorun algısını ve vatandaşların dünyaya bakışını yeniden şekillendirmiştir. Yönetim ile uluslararası sermaye ve uluslararası örgütler kamu politikası yapım sürecinin belirleyici güce sahip yeni paydaşları olmuşlardır. Aynı zamanda iki kutuplu dünyada sınıf temelli analiz yerine yeni dönemde alt kültür grupları ve mikro kimlikler üzerinden liberal bir sorun algısı ve siyasal katılım alanı oluşmuş ve yeni aktörlerin sayı ve etkilerinden bağımsız olarak yönetim yapısı içerisinde küresel etkiye açık bir şekilde kamu politikası oluşturma sürecinin etkili paydaşları haline gelmiştir. Ekonomik, siyasal ve kültürel

alandaki rekabet ve uzlaşma yönetim ile gerçekleştirilmektedir.

Yönetişim, fordist dönem bürokrasisinin kamu politikası oluşturmada belirleyici güç olmasını, post-fordist dönem de hem devletin yapısını parçalayarak hem de yeni aktörlerle sınırlandırarak azaltmıştır. Bununla birlikte bürokrasiyi, alt kademelerden itibaren karar alma sürecine dahil ederek ve siyasal denetimin pratik olarak çok azaldığı ve teknik niteliklerin güçlendiği yeni yapılar oluşturarak güçlendirmiştir.

KAYNAKÇA

- Abas, M. A. (2019). Public policy and governance: Theory and practice. global encyclopedia of public administration, public policy, and governance. Springer, <https://www.researchgate.net/publication/332406879> 01.07.2021, 1-7.
- Almeida, L & Gomes, R. (2018). The process of public policy: Literature review. theoretical reflections and suggestions for future research. *Cad. EBAPE BR*, 16, (3), July/ Sept., 444-455.
- Alqooti, A. A. (2020). Public governance in the public sector: Literature Review, *International journal of business ethics and governance*, 3(3), 14-25.
- Ataay, F. (2006). Türkiye’de Yönetişim ve “sivil toplum” tartışmaları üzerine Bir değerlendirme. *MEMLEKET Siyaset yönetim*, 1, <http://www.yayed.org/uploads/yuklemeler/msy-1-6.pdf> 01.07.2021, 121-141.
- Bayraktar, F. (2015). Yönetişim paradigması ve neoliberalizm: Çelişki ve kopuş mu uyum ve süreklilik mi? *Ardahan üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi*, 1 (2), 71-94.
- Capano, G.; Howlett, M.; Ramesh, M. (2016). Re-thinking governance in public policy: dynamics, strategy and capacities. *Lee Kuan Yew school of public policy working paper series, working paper No.: LKYSPP*, Electronic copy available at: <http://ssrn.com/abstract=2802438>, 07.06.2021, 16-12.
- Doğan, K. C. (2017). Postmodern kamu yönetiminin kuramsal temelleri çerçevesinde yönetim yaklaşımı: Literatür çalışması. *Ömer halisdemir üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi*, 10 (1), 27-45.
- Erat, V. (2020). Kamu yönetimi çalışmalarında yönetim. *Bingöl üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi*, 11 (21), 121-135.
- Frederickson, H. G. (2004). Whatever happened to public administration? Governance, governance everywhere. *Working paper QU/GOV/3/2004*, Institute of governance public policy and social research, queen’s university.
- Jabeen, N; Jadoon, Z. I.; Mubashar, Umm-e-F.; Salman, Y. (2016). Revisiting public policy making process and strategies in Pakistan: A governance perspective. *A Research journal of south asian studies*, 31, (2), July-December, 413-422.

- Kahler, M.; Lake, D. A. (2004). Globalization and governance, governance in a global economy. Princeton university Press, <http://assets.press.princeton.edu/chapters/s7659.pdf>, 01.12.2021, 1-30.
- Kitthananan, A. (2007). *Governance and policy-making in Thailand: A study of poverty alleviation policy since 1997*. University of bristol, faculty of social sciences and law, school for policy studies, dissertation.
- Koliba, C.; Meek, J. M.; Zia, A. (2011). Governance networks in public administration and public policy. CRC Press, Taylor & Francis Group.
- Muhammad, F. (2014). Leadership, governance and public policy implementation competencies in the broader public sector. *European journal of business and management, Vol.6, (No.36)*, 66-74.
- Örselli, E.; Babahanoğlu, V.; Bilici, Z. (2018). Kamu politikalarında yeni aktörler: Cumhurbaşkanlığı politika kurulları ve ofisleri, *Turkish studies, economics, finance and politics, 13/30, Fall 2018*, 303-318.
- Özer, M. A. (2006). Yönetişim üzerine notlar. *Sayıştay dergisi*, 63, 59-89.
- Parto, S. (2005). Good governance and policy analysis: what of institutions? MERIT-infonomics resaerch memorandum series.
- Rudder, C. E. (2008). Private governance as public policy: A paradigmatic shift. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.574.5064&rep=rep1&type=pdf> 12.02.2022.
- Saifuddin, A. (2017). The relations of public policy an empirical discussion. [file:///C:/Users/90507/Downloads/The_Relationship_of_public_policy_to_Gov%20\(6\).pdf](file:///C:/Users/90507/Downloads/The_Relationship_of_public_policy_to_Gov%20(6).pdf) 01.06.2021, 1-7.
- Sarıtürk, M. (2009). *Kamu Yönetiminde esneklik ve bağımsız idari otoriteler: Enerji piyasası düzenleme kurumu örneği*. Dokuz eylül üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü.
- Tabak, A.; Barbak, A.; Öztürk, T. (2016). Kamu politikası disiplininin kavramsal gelişimini bibliyometri kullanarak anlamak mümkün mü?: 1980-2014 döneminin bilimsel haritalama analizi. *EUL Journal of social science, VII(II)*, 117-143.
- Tek, H. T. (2013). *Yönetişime ve yeni kamu yönetimi*. [file:///C:/Users/90507/Downloads/YONETISIM_VE_YENI_KAMU_YONETIMI%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/90507/Downloads/YONETISIM_VE_YENI_KAMU_YONETIMI%20(2).pdf), 01.07.2021, 1-18.
- Ugoani, J. N.N (2014). Dimensions of public policy and governance, *Journal of public policy and Governance, 1, (2)*, 51-61.
- Yıldırım, A.; Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayınları